

РЕЧНИК
ПО
ПОЛИТИЧЕСКА
ИКОНОМИЯ

ПАРТИЗДАТ • СОФИЯ 1975

СЪСТАВИТЕЛ

к. нк. н. ЕМИЛИЯ ИВАНОВА

ОТГОВОРЕН РЕДАКТОР

проф. НИКОЛА ВЕЛИКОВ

**РЕЧНИК
ПО ПОЛИТИЧЕСКА ИКОНОМИЯ**

Първо издание

Рецензенти проф. Стоядин Савов

проф. Иван Костов

Редактор на издателството Х. Челебчиев

Художник Мария Табакова

Художествен редактор Тотю Данов

Технически редактор Тодор Бъчваров

Коректор Донка Пенева

Литературна група II/4

Издателски № 5472

Дадена за набор на 27.V.1975 г.

Подписана за печат на 28.VIII.1975 г.

Излязла м. август

Печатни коли 46. Издателски коли 26,91

Формат 70x100/32 Тираж 60 000 (1—30101)

Книжно тяло 1,61 лв.

Цена 1,98 лв.

**Партиздат — София, бул. «В. И. Ленин» №47
ДПК «Д. Благоев» — София, ул. «Н. Ракитин» №2**

ПРЕДГОВОР

У нас отдавна се чувствува необходимост от речник по политическа икономия. Това важи с особена сила за съвременните условия, когато интересът към икономическите проблеми е всеобщ и съществува широко организирана система за усвояване на икономическите знания от трудещите се.

В настоящия речник са включени около 700 заглавия, чрез които е дефинирано и разкрито съдържанието на основната част от категориите на политическата икономия. При съставянето на речника са използвани материалите от съветския «Политикономический словарь». Около 400 заглавия са преведени от него и допълнени в духа на развитието на икономическата наука и приблизително 300 са написани от български автори.

Положени са сериозни усилия за допълването на речника със заглавия, които отразяват типично българската проблематика. За тази цел са разработени поредица от статии, посветени на приноса на БКП за развитието на икономическата теория и обществената практика, които осветляват проблемите на аграрната политика на БКП до и след революцията, на нейните съвременни аспекти, на приноса на ръководителите на БКП за развитието на икономическата теория на марксизма-ленинизма, на етапите на социалистическото строителство и характеристиката на развитото социалистическо общество, на чертите на икономическия механизъм за управление на социалистическото народно стопанство и др.

В този дух са направени и значителни допълнения и актуализации в значителен брой от преведените статии, отразяващи постановките и приносите на БКП за развитието на икономическата теория и особено в тези, които разкриват съдържанието на материално-техническата база на обществото, на социалистическата обществена собственост и личната собственост на трудещите се, на икономическите

ПРЕДГОВОР

интереси, жизненото равнище, номиналните и реалните доходи на трудещите се, планомерното развитие на икономиката, производителността на труда, социалистическата икономическа интеграция и др.

Положени са усилия за по-точното дефиниране на съответните категории и разкриването на тяхното съдържание.

Издаването на речник по политическа икономия е сложно и отговорно дело, при което някои недостатъци са почти неизбежни. Въпреки желанието и усилията на издателството някои заглавия останаха извън речника. В дефинирането на понятията бяха внесени съществени подобрения, но все още има какво да се желае. Необходимо е да се има предвид, че по някои от тях няма единно мнение. Друга част от понятията са дефинирани най-общо и не съдържат всички свои белези, тъй като съществуват при различни обществено-икономически формации и имат различно социално-икономическо съдържание. Следователно поясненията ще се намерят след първоначалната дефиниция. Трета част от понятията не са формулирани задоволително, тъй като общо взето такава е дефинирането им в икономическата наука. Независимо от тези и други недостатъци речникът несъмнено представлява важно помагало за учащите се, за студентите, за изучаващите проблемите на икономиката в системата на икономическото образование, както и за всички ераждани, които проявяват интерес към тях.

В написването на статии за речника участвуват следните български икономисти: акад. Ж. Натан, проф. Т. Трендафилов, проф. Ив. Костов, проф. Н. Великов, проф. Ст. Савов, проф. Ст. Шаренков, проф. Н. Царевски, ст. н. с. Т. Вълчев, ст. н. с. Б. Илиев, ст. н. с. К. Занев, ст. н. с. Т. Колева, доц. Ст. Паскалев, доц. М. Дунчовска, к. ик. н. Е. Иванова, гл. ас. Ив. Гаврилов. Н. Недков.

Издателството с благодарност ще приеме всички критични бележки и съображения, които са от естество да допринесат за неговото подобряване при бъдещото му издаване.

О т И з д а т е л с т в о т о

А

АБСОЛЮТНА ПРИНАДЕНА СТОЙНОСТ — принадлежна стойност, произвеждана чрез удължаване на *работния ден*, един от начините за засилване експлоатацията на работниците от капиталистите. Друг начин за повишаване степента на експлоатацията на работниците е производството на *относителна принадлежна стойност*. Със създаването на а. п. с. се образува общата основа на системата на капиталистическата експлоатация, тъй като задължително нейно условие е удължаването на работния ден извън рамките на *необходимото работно време*. Методът за получаване на а. п. с. най-широко се прилага в ранните стадии на развитието на капитализма, когато в предприятията още преобладава ръчният труд. Появата и развитието на едрото машинно производство създават условията принадлежната стойност да се увеличава главно чрез повишаване производителността на труда. В резултат на упоритата борба на работническата класа за намаляване на работния ден във високоразвитите капиталистически страни неговата продължителност е значително ограничена със закон. При условията на съвременния капитализъм монополистичната буржоазия се стреми да получава а. п. с. чрез широко използване на извънреден труд, въвеждане на прекомерно продължителен работен ден за по-голямата част от работниците, особено в колониалните и икономически зависимите страни, и чрез повишаване на *интензивността на труда*. Със засилването на интензивността на труда се увеличават разходите на труд в единица работно време и следователно абсолютно расте количеството труд, безвъзмездно присвояван от капиталиста. Повишаването на интензивността на труда в капиталистическите предприятия над нормалното равнище е равносилно на увеличаване продължителността на работния ден и е едно от важните средства за получаване на а. п. с. при съвременния капитализъм.

АБСОЛЮТНА РЕНТА — част от принадлежната стойност, присвоявана от земевладелците по силата на *монопола на частната собственост върху земята*, равняваща се на разликата между обществената стойност и обществената *производствена цена* на селскостопанската продукция. Тази разлика се дава от капиталистите-арендатори на собствениците на земята като наем за ползването на земята. Частната собственост върху земята затруднява преливането на капитали от промишлеността в селското стопанство, спъва междуетрасловата конкуренция и изравняването на *нормата на печалбата* на земеделския капитал с общата норма на печалбата. В резултат на това обществената стойност на селскостопанските продукти е по-висока от тяхната обществена производствена цена. За разлика от *диференциалната рента при капитализма* а. р. се получава от всички земи, независимо от плодородието и местоположението на отделните участъци и производителността на допълнителните вложения на капитал в един и същ участък земя. Трудещите се селяни — собственици на земя, обикновено не получават а. р., тъй като разходите за производство на селскостопански продукти в техните стопанства са значително по-големи от общественонеобходимите. А. р. оскъпява селскостопанските продукти и влошава материалното положение на трудещите се. С развитието на капитализма величината на а. р. расте. *Национализацията на земята* унищожава монопола на частната собственост върху земята и неразделно свързаната с нея абсолютна рента.

АБСОЛЮТНО ОБЕДНЯВАНЕ НА ПРОЛЕТАРИАТА — понижаване на жизненото равнище на пролетариата при капитализма. То намира израз в повишаването на интензивността на труда, в понижаването на степента на задоволяване растящите материални и духовни потребности на работниците, във влошаването на техните трудови и жизненни условия. А. о. п., както и *относителното обедняване на пролетариата*, е пряко следствие от действието на *основния икономически закон на капитализма* и *всеобщия закон на капиталистическото натрупване*. Най-важни фактори, определящи жизненото равнище на пролетариата в капиталистическото общество, са: заетостта, продължителността на работния ден, интензивността на труда, общите трудови условия, равнището на *реалната работна заплата*, жилищно-битовите условия, медицинското обслужване и социалното осигуряване. През

периода на *общата криза на капитализма* безработицата придобива хроничен и масов характер. Тя не само лишава безработните от средства за съществуване и ги обрича на глад и мизерия, но влошава и положението на заетите работници, води до намаляване на тяхната работна заплата, поражда неувереност в утрешния ден. Една от главните прояви на а. о. п. е спадането на реалната работна заплата, в резултат на което се намалява степента на задоволяване потребностите на работника. Положението на пролетарната се влошава и от увеличаването на данъците и растящите цени на предметите за потребление, от високня жилищен наем, който нерядко поглъща 25—30% от работната заплата на работника, и от скъпото медицинско обслужване. А. о. п. особено се засилва през време на икономически кризи. Това увеличава зависимостта на наемния труд от капитала. Милитаризиранието на икономиката в капиталистическите страни и свързаната с него надпревара във въоръжаването, както и империалистическите войни водят до бясна интензификация на труда, намаляване на гражданското производство, рязко повишаване на данъците, засилване на инфлацията, удължаване на работния ден и намаляване на реалната работна заплата. При условията на капитализма се влошава положението и на непролетарските слоеве на трудещите се. Разоряването на селяните и занаятчиите увеличава армията на безработните и влошава техните трудови условия. Особено голяма е нищетата на трудещите се в колониалните и икономически изостаналите и зависимите страни. В тези страни пролетариатът се намира под двоен гнет: на чуждестранния и на националния капитал. Прекомерна експлоатация, безработица, ниска работна заплата, тежки условия на труд и живот, мизерия, висока смъртност — това са основните показатели, характеризирани а. о. п. в колониалните и зависимите страни. Реакционната политика, провеждана от монополистичния капитал по отношение на профсъюзите и другите работнически организации, настъпването срещу демократичните права на работническата класа, приемането на антиработническо законодателство — всичко това затруднява борбата на пролетариата против засилването на капиталистическата експлоатация. А. о. п. се придружава от изостряне на класовата борба, в хода на която икономическата борба на работническата класа се преплита тясно с политическата ѝ борба за ликвидиране на капиталистическия строй.

А. о. п. не бива да се разбира като процес на непре-

АБСТРАКТЕН ТРУД

късното понижаване на жизненото равнище на работниците. То се развива като тенденция, която се проявява неравномерно в отделните страни и през различните периоди. На тази тенденция противодействуват различни фактори, главният между които е борбата на работническата класа. Неотклонното нарастване на силите на световния социализъм оказва огромна помощ на работническата класа в капиталистическите страни в борбата ѝ за нейните жизнени интереси. Страхът от революция — се казва в Програмата на КПСС, — успехите на социалистическите страни и натискът на работническото движение принуждават буржоазията да прави частични отстъпки по отношение на работната заплата, условията на труда и социалното осигуряване. Опитът на международното работническо движение показва, че икономическите завоевания и другите подобрения в жизнените условия на трудещите се, постигнати в рамките на капитализма чрез упоритата класова борба, не могат да бъдат трайни. С икономическата борба на работническата класа не може да се премахне тенденцията към а. о. п., присъща на капиталистическия строй. Тя може да бъде премахната само с ликвидирането на капиталистическия строй.

АБСТРАКТЕН ТРУД — трудът на стокотриизводителите като изразходване на човешка работна сила изобщо (във физиологически смисъл) независимо от неговата конкретна форма; труд, създаващ *стойността* на стоката. При всички обществени условия трудът представлява изразходване на работна сила въобще (мозъчна, мускулна, нервна и друга енергия). Но само при условията на стокото производство в това си качество той се проявява в специфична обществена форма, като а. т., чрез който се измерва трудът на всички стокотриизводители. В условията на частностокото стопанство трудът е непосредствено частен и в скрито състояние обществен. Частният труд на всеки производител е частица от съвкупния обществен труд, необходим за съществуването и развитието на обществото. Този обществен характер на труда в простото стокото и в капиталистическото стопанство може да бъде разкрит само в процеса на размяната, на пазара, по време на покупко-продажбата на стоката. При приравняването на една стока към друга различните видове *конкретен труд* се свеждат до качествено еднородния а. т. Противоречието между абстрактния и конкретния труд при условията на стокото

производство, основано на частна собственост върху средствата за производство, е специфична форма на проявление на антагонистичното противоречие между частния и обществения труд.

А. т. има и в социалистическото стопанство, тъй като и тук съществува стоково производство. Но при социализма а. т. е непосредствено обществен. Чрез народно-стопанския план основната част от разходите на труд получава предварително обществено признание, а се утвърждава окончателно в процеса на размяната. В резултат на това и в социалистическото стопанство се запазва противоречието между конкретния и а. т. На основата на обществената собственост върху средствата за производство и на планомерното формиране на пропорциите това противоречие се проявява частично, няма антагонистичен характер и произтича главно от несъвпадението между структурата на производството и структурата на потребностите, от недостатъци в качеството на потребителните стойности, от несъобразности в управлението на икономиката, нарушаване системата на социалистическите интереси и др. В различните сектори на народното стопанство степента на обобществяването на труда е различна, а в личното стопанство на трудещите се той си остава индивидуален. Ето защо допълнителното съизмерване на различните видове труд чрез а. т. и утвърждаването на техния обществен характер в процеса на размяната е от съществено значение за ефективното развитие на социалистическа икономика.

АВАНСИРАН КАПИТАЛ — капитал в парична форма, който капиталистът превръща в средства за производство и работна сила, с цел да произвежда стоки. реализирането на които ще му донесе сума, по-голяма от авансираната. В процеса на производството работната сила не само пренася в произведената продукция стойността на потребените средства за производство, но и създава нова стойност, която е по-голяма от нейната собствена стойност, т. е. създава *принадена стойност*. Така капиталистът става притежател на стоки със стойност, по-голяма от тази на а. к., и при реализирането им на пазара получава повече пари от авансираната сума. По такъв начин богатството на капиталистите непрекъснато се увеличава, като се създава измамното впечатление, че това е резултат на «самонарастването» на капитала; прикрива се действителният източник на печалбата — принадлежната стойност, създавана от работниците и присвоявана от капиталистите, както и

експлоатацията, на която е подложена работническата класа в капиталистическото общество.

АВГУСТИН, Аврелий (А. Б л а ж е н и) (354—430) — католически духовник, епископ на Хипон, Сев. Африка (от 395), известен с нови икономически възгледи сред християнския свят в периода на разложението на робовладелското общество и прехода към феодализма. Проявява ново отношение към труда и стопанската дейност, коренно различно от робовладелското и нихилистичното примитивно комунистическо отношение на първите християни. Според А. трудът не бива да бъде тежест, а удоволствие. Физическият труд трябва да бъде еднакво почитан и уважаван с духовния. Утвърждава схващането, че да се води само духовна дейност, без занимание с ръчен труд, е признак на леност. Определя труда на ковача, на зидаря, на обушаря, т. е. на занаятчията, като «чист и честен занаят», но най-високо ценя труда по обработването на земята; нарича земеделието най-чистото от всички изкуства. Има отрицателно отношение към търговията, определя я като недостойна за човешка занаят. Противопоставя се на богатството, считайки, че то е ограбено от бедните. Остро осъжда натрупването на пари, което оприличава като скъперничество и користолюбие. Има отрицателно отношение и към едрата поземлена собственост. Възгледите на А. за богатството и едрата поземлена собственост се обуславят от извършващите се процеси при разложението на робовладелския строй в Рим и началните стъпки на започващия преход към феодализма.

АВСТРИЙСКА ШКОЛА в политическата икономия — антимарксистко направление в буржоазната икономическа теория от последната третина на XIX в. и началото на XX в. Нейни най-видни представители са К. Менгер, О. Бьом-Баверк и Ф. Визер. Противоположно на Марксовата теория за стойността а. ш. издига концепцията за субективна оценка на материалните блага. Развивайки изходните положения на *вулгарната буржоазна политическа икономия* от първата половина на XIX в. и особено характерните за нея теории за разпределението (Ж. Б. Сей) и «въздържанието» (У. Н. Сенбор), разкритикувани от К. Маркс, икономистите от тази школа създават т. нар. теория за пределната полезност, според която ценността на богатата се определя не от

разходите на общественонеобходим труд, а от субективната оценка на купувача и продавача, от полезността на стоката. Представителите на а. ш. се обявяват против Марксовата теория за принадлежната стойност. Те обясняват печалбата на капиталистите не с експлоатацията на работническата класа, а с разликата между субективните оценки на полезността на «сегашните блага» (предметите за потребление) и «бъдещите блага» (средствата за производство и труда). Игнорирайки ролята и значението на обществения характер на производството, а. ш. не е в състояние да обясни реалните явления в икономическия живот — размяна, стойност, цена, печалба, капитал и т. н. Нейните опити да обясни стойността, цената, работната заплата, печалбата, лихвата и рентата със субективни, психологически мотиви водят до признаване на капитализма като вече обществена строй. А. ш. и нейните съвременни привърженици разглеждат категориите на политическата икономия в изопачен вид: трудът на работника като «бъдещо благо» се оценява по-ниско в сравнение с необходимите за живота на работниците предмети за потребление; капиталистическата печалба се разглежда като необходимо възнаграждение на собственика на капитала за неговото участие в производството наред с труда и земята. По този начин целият анализ на съществуващия капиталистически строй се свежда до извънисторически категории, които като че ли не са свързани с развитието на определен начин на производство и неговото обективно заместване с по-прогресивна обществена форма. В наше време теорията за пределната полезност е една от основите на буржоазните икономически учения, които оправдават господството на монополистичния капитал и получаваните от него високи печалби.

АВТАРКИЯ — икономическа политика на стопанско обособяване на дадена страна, насочена към създаването на затворено стопанство. При условията на империализма а. практически се изразява в стремеж да се ограничава вносът на стоки от други страни и същевременно максимално да се развива износът на стоки и капитал в други, особено в изостаналите страни, с цел да се укрепи в тях собственото политическо и икономическо господство и да се осигурят високи печалби на монополистичния капитал. Своеобразна политика на а. провеждат например страните от «Общия пазар» — ГФР, Франция, Великобритания, Италия, Белгия, Холан-

АВТОМАТИЗАЦИЯ НА ПРОИЗВОДСТВОТО

дия, Дания, Ирландия и Люксембург, които въвеждат високи ограничителни мита върху внасяните от други страни стоки. Политиката на стопанска затвореност е в рязък конфликт с обективното движение на всички страни към стопанско сближаване върху основата на международното разделение на труда; тя изостря проблемата за пазара, предизвиква покачване на цените, увеличаване на печалбите на едрите капиталисти и земевладелци, намаляване реалната работна заплата и влошаване положението на трудещите се. След 1958 политика на а. по отношение на страните от СИВ провежда маоисткото ръководство на КНР.

АВТОМАТИЗАЦИЯ НА ПРОИЗВОДСТВОТО — една от основните насоки на съвременния научно-технически прогрес, висша форма на механизация на производствените процеси, която се характеризира с освобождаване на човека от непосредственото обслужване на машините и управление на производствените процеси и с предаване тези функции на автоматична система от машини. Същността на автоматизацията намира материален израз в появата на принципно ново звено в машините — контролно-управляващо устройство. Въз основа на дадена програма и постъпващата информация то изработва сигнали и команди, които се предават на регулиращите органи и изпълняващите механизми. Развитието на автоматизацията е органично свързано с прилагането на електронни изчислителни машини, което дава възможност да се премине от **ч а с т и ч и а** автоматизация, т. е. изпълнение на отделни производствени операции от автоматични устройства, към **к о м п л е к с и а** автоматизация, обхващаща всички участъци на производството. Висш етап в развитието на автоматизацията е напълно автоматизираното производство (предприятие — автомат). Най-новите средства на автоматиката премахват тежкия ръчен труд и във все по-големи мащаби започват да заменят разнообразните видове умствена дейност на човека. Използването на съвременната автоматика в различните области на икономиката и науката изменя основни методите на организация на производството и труда, на стопанското управление и осъществява истински преврат в положението на работника в производството. А. п. предизвиква скок в повишаването на производителността на обществения труд и в качественото изменение на самия характер на труда. При условията на капитализма а. п. се придружава със засил-

ване на експлоатацията и интензификацията на труда, водят до намаляване на заетостта и понижаване на жизненото равнище на трудещите се, задълбочава противоречията между труда и капитала, тъй като главен стимул за а. п. е неудържимата надпревара за максимални печалби. Безработицата и нейното нарастване са една от остриите социални последици от а. п. при капитализма. При социализма а. п. осигурява по-нататъшен бърз растеж на производителността на труда, повишаване ефективността на общественото производство, въвеждане на по-здравословни и по-добри условия за труд и издигане благосъстоянието на народа. Социализмът осигурява планомерно развитие и внедряване на автоматиката в производството и на тази основа най-ефективно използване на трудовите и материалните ресурси. Автоматизацията на производствените процеси е извънредно важно средство за развитие и техническо усъвършенстване на всички отрасли на народното стопанство, едно от главните условия за създаване материално-техническата база на комунизма. Като оказва дълбоко влияние върху всички страни на трудовата дейност на хората и допринася за преодоляване на съществените различия между умствения и физическия труд, а. п. е материална основа за възникване на комунистическия труд, за преминаване от по-низшата към по-висшата фаза на комунистическото общество.

АГРАРНА КРИЗА — икономическа криза на свръхпроизводство в селското стопанство на капиталистическите страни. Спадането на промишленото производство и намаляването на покупателната способност на трудещото се население по време на криза водят до намаляване на търсенето на селскостопански продукти. През време на а. к. се ограничава и търсенето на селскостопански машини, минерални торове и други промишлени стоки. А. к. не са строго периодични и са по-продължителни в сравнение с кризите в промишлеността. Те са присъщи на определен стадий от развитието на капиталистическото производство и се пораждат от противоречието между обществения характер на производството и частната форма на присвояване при специфичните условия на историческата изостаналост на селското стопанство от промишлеността, в съчетание с монопола на частната собственост върху земята и монопола на стопанисване на земята. Първата а. к. започва през първата половина на 70-те години на XIX в. и продъл-

жава до втората половина на 90-те години; следващата — от 1920 до Втората световна война. След Втората световна война развитите капиталистически страни отново се изправят пред изключително острата проблема за реализацията, свързана с относителното свръхпроизводство на селскостопанска продукция. Докато в четирите главни страни-износители (САЩ, Канада, Австралия и Аржентина) запасите от непродадена пшеница възлизат на милиони тонове, в развиващите се страни всяка година не достигат милиони тонове селскостопански продукти — пшеница, мазнини, месо и др. Освен общата причина всяка а. к. има и специфични причини, свързани със сериозни изменения в производството на селскостопански продукти в рамките на цялото световно капиталистическо стопанство. Например а. к. през 20-те — 30-те години на ХХ в. е свързана с обстоятелството, че вносът на пшеница в Европа от САЩ, Канада, Аржентина и Австралия рязко се увеличава. При това специфичното за войната търсене на селскостопански продукти в европейските страни изчезва, селското стопанство в тези страни е възстановено и след това надминава довосилното равнище. В резултат на това световното производство на селскостопански продукти надвишава платежоспособното търсене на тези продукти и капиталистическият свят отново е обхванат от а. к. През период на кризи в стремежа си да прехвърлят бремето на *поземлената рента* върху трудещите се капиталистите-арендатори намаляват работната заплата на селскостопанските работници, а понякога и частично изплащат рентата чрез намаляване на капитала, вложен в селското стопанство. Това пречи за обновяването на основния капитал и за преодоляването на а. к. и обуславя изключителната ѝ продължителност. Дребните и средните селяни, стараяйки се по време на кризата да избягат разорението и да се задържат на своите участъци земя, чрез крайна интензификация на труда си увеличават производството на продукти, които вече не намират пласмент. Това също затруднява преодоляването на кризата, много селяни се разоряват, лишават се от своята собственост и средства за живот. След Втората световна война върху основата на механизацията и химизацията особено се засилва процесът на капиталистическата интензификация на селското стопанство, а това е свързано с по-нататъшна концентрация на производството, с масово разоряване и ликвидиране на дребни и средни ферми. Но и това не може да смекчи а. к., а още по-малко

да доведе до нейното преодоляване. Както показва практиката на селското стопанство в социалистическите страни, а. к. могат да бъдат премахнати само чрез ликвидиране системата на капиталистическите производствени отношения.

АГРАРНА ПРОГРАМА НА БКП — ръководни начала на политиката на партията по аграрния въпрос и отношението ѝ към различните класи, слоеве и групи от селското население; част от общата програма на БКП. А. п. изхожда от марксистко-ленинското положение, че трудещите се селяни в условията на капитализма по коренните си интереси са по-близо до пролетариата, отколкото до буржоазията. Това създава обективна основа за участието на селските маси в революционната борба против капитализма, за изграждане на съюз на работническата класа със селяните в борбата за завоюване на властта и за построяване на социализма.

През тесносоциалистическия период от своето развитие партията не разработва революционна аграрна програма. Тя оценява селяните като консервативна маса и не вижда революционните възможности на дребните селяни в борбата против капитализма. Под влияние на Октомврийската революция тесните социалисти постепенно изживяват това свое схващане. В Програмната декларация, приета от I конгрес на БКП (т. с.) — 1919, се подчертава, че победилният пролетариат ще премахне частната собственост върху земята и ще я превърне в обществена собственост, ще експроприира едрите земевладения и ще ги превърне в обществени предприятия, ще даде в безплатно ползване земя на малоимотните селяни и държавата ще им оказва всестранна помощ за колективното ѝ сработване. Третият конгрес на БКП (т. с.) — 1921, приема специална резолюция по аграрния въпрос, в която определя класовото състояние на българското село и отношението на партията към отделните категории селяни. В духа на решенията на II конгрес на Коминтерна и на ленинските аграрни тезиси в резолюцията се подчертава, че съюзът на работническата класа със селяните е необходимо условие за победата на революцията в България. Партията си поставя задача да завоюва за делото на комунизма пролетариите, полупролетариите и бедните селяни, да спечели поддръжката на средните селяни или поне да ги неутрализира в полза на комунизма, да се бори против богатите селяни и земевладелците. Партията признава революционните възможности на дребните

собственици и подчертава, че селяните могат да станат съюзници на пролетариата в борбата за власт. В резолюцията се разработва по същество а. п. на БКП, която съдържа основните положения на една марксистко-ленинска аграрна програма. В нея се набелязва пътят за *социалистическо преустройство на селското стопанство* след победата на революцията. Партията разкрива на трудещите се селяни перспективата за премахване на дълговете към чорбаджиите и лихварите, за избавяне от многобройните данъци и налози, за запазване на земята, която обработват, и за получаване на допълнителни участъци и инвентар от пролетарската държава за задоволяване на нуждите им. Това спомага за тяхното сплотяване около БКП. Конгресът обаче не начертава программинимум по аграрните отношения и погрешно издига лозунга за национализация на земята като първа стъпка на революцията в селското стопанство. Това искане не може да служи успешно за привличане на най-широките селски слоеве в борбата против капитализма в България, където преобладава разпокъсано дребно селско стопанство и частнособственическите традиции са силно развити.

През първата половина на 1923 партията разработва «акционна» аграрна програма; в нея са включени непосредствени искания в защита на селските маси, чрез които партията може да се свърже с тях още преди победата на социалистическата революция. В процеса на своята болшевизация, като изхожда от характерните особености на икономическото и политическото положение на България, БКП доуточнява своята аграрна програма и издига лозунги, които мобилизират широките селски слоеве и ги правят участници в антикапиталистическото движение. В борбата за установяване на народнодемократична власт тя съумява да изгради съюз не само с бедните, но и със средните селяни.

Непосредствено след 9 септември 1944 в декларацията на първото правителство на ОФ се обявява, че земята трябва да принадлежи на тях, които я обработват, поставя се задачата да бъдат оземлени безимотните и малоимотните селяни, да се осигури кооперативно обработване на земята при запазване на частната собственост върху нея. Петият конгрес на БКП (1948) прилага творчески Лениновия кооперативен план и набелязва конкретна програма за социалистическо преустройство на селското стопанство чрез обединяване на селяните в *трудова-кооперативни земеделски стопанства (ТКЗС)*, съз-

даване на *държавни земеделски стопанства (ДЗС)*, изтласкване и ликвидиране на капиталистическите елементи в селото. Конгресът подчертава необходимостта чрез механизация ТКЗС и ДЗС да осигурят високи добиви и стокова продукция, която да задоволи нуждите на населението, промишлеността и външната търговия, да се развие високопродуктивно животновъдство, да се реши зърнената проблема.

Голямо значение за развитието на селското стопанство имат решенията на Априлския пленум на ЦК на БКП (1956) и осъществените след него мероприятия за засилване на материалната заинтересованост на ТКЗС и кооператорите, за организационното и стопанското укрепване на кооперативните стопанства и за посвещаване на селскостопанската продукция. Седмият конгрес на БКП (1958) констатира, че е завършен процесът на социалистическо преустройство на селското стопанство, което означава пълна победа на социализма в България; ликвидирани са експлоататорските елементи, на мястото на различните класи и прослойки се оформя околчателно класата на селяните-кооператори. Редица постановления на ЦК на БКП и правителството, уедряването на ТКЗС, създаването на държавно-кооперативен фонд за заплащане на гарантиран минимум на труда на кооператорите и други създават условия за широко развитие на производителните сили. Кооперативният строй се издига на по-висш етап в своето развитие. Първият конгрес на ТКЗС (1967) констатира, че ТКЗС се развива не само като форма на социалистическо стопанство, но и като социалистическа организация на кооператорите, която със своята дейност решава проблемите на икономиката, културата и социално-битовото устройство на село и в която все по-пълно се съчетават личните, колективните и общонародните интереси. Априлският пленум на ЦК на БКП (1970) обосновава необходимостта от по-нататъшна концентрация и специализация на селското стопанство, въвеждане на промишлени технологии и методи на управление, които спомагат за рязко повишаване производителността на труда, снижаване себестойността и цените на селскостопанската продукция, издигане рентабилността и конкурентноспособността на отрасъла. Изграждат се *аграрно-промишлени комплекси (АПК)* като най-подходяща форма за концентрация в селското стопанство. В Програмата на БКП, приета от X конгрес (1971), се анализира българският опит в социалистическото преустройство на селското стопанство

и се определят задачите на партията за по-нататъшното му развитие в условията на зрялото социалистическо общество. Подчертава се, че развитието на производителните сили ще доведе до развиване, усъвършенствуване и обогатяване на двете форми на собственост — държавната и кооперативната, до тяхното постепенно сближаване и взаимно проникване, което закономерно води до сливането им в единна общонародна собственост. «Различията между обществените класи и групи намаляват дотолкова, че по своята социална структура социалистическото общество застава пред прага на социалната еднородност.» (Програма на Българската комунистическа партия, С., 1971, стр. 44). Ноемврийският пленум на ЦК на БКП (1973) приема важни решения за издигане културата на селското стопанство на равнището на съвременните изисквания, в съответствие с постиженията на научно-техническата революция.

АГРАРНА РЕВОЛЮЦИЯ — насилствено премахване на аграрни отношения, които спъват развитието на производителните сили; революционно преобразуване на производствените отношения в селското стопанство при смяната както на феодалните производствени отношения с капиталистически, така и на капиталистическите със социалистически. Преходът от феодални към капиталистически производствени отношения в селското стопанство става по два пътя. *«Американският» път на развитие на капитализма в селското стопанство* е революционен, бързо и радикално освобождава крепостните селяни от феодалното господство, докато *«пруският» път на развитие на капитализма в селското стопанство* се осъществява чрез реформи, бавно и мъчително за селяните. Буржоазната а. р. създава предпоставки, които улесняват навлизането на капитал в селското стопанство, вмъкват го в общото капиталистическо развитие. Най-радикална форма на буржоазната а. р. е *национализацията на земята*. Буржоазията обаче не я възприема, тъй като се бои от всяко посегателство върху частната собственост и сама става собственик на земя. В развиващите се страни а. р. са една от най-важните предпоставки за преодоляване на тяхната икономическа изостаналост. Те имат антиимпериалистически характер и са свързани с преодоляването на полуфеодалните и други форми на производствени отношения в селското стопанство. Често се образуват кооперативни сдружения, които имат антикапиталистически черти.

Изострянето на капиталистическите противоречия води до социалистическа а. р., която едновременно (в повечето страни) завършва буржоазнодемократическата а. р., задържа процеса на диференциация на селяните, ограничава експлоатацията им в преходния период от капитализма към социализма. Социалистическата а. р. намира израз по-нататък в *социалистическото преустройство на селското стопанство*, в резултат на което селяните се превръщат в едина класа, освободена от всякаква експлоатация. В България ролята на буржоазна а. р. изиграва освободителната Руско-турска война (1877—1878), която ликвидира турските феодални поземлени отношения и разкрива пътя за развитието на капитализма в българското село. След 9 септември 1944 се извършва социалистическо преустройство на селското стопанство — коопериране на селските стопани, с което се преминава към едро социалистическо производство.

АГРАРНИ РЕФОРМИ — мероприятия на държавата по преобразуване на аграрните отношения и формите на земевладение. Класовото съдържание на а. р. се определя от характера на обществения строй и държавната власт в страната. В европейските страни, които след Втората световна война тръгват по пътя на социализма, се провеждат а. р. през 1945—1948. Там основното съдържание на а. р. се състои в това, че земите на едрите земевладелци са конфискувани от държавата и предадени на бедните селяни, при което част от земята е национализирана. Голяма част от конфискуваната обработваема площ става частна собственост на нуждаещите се от земя трудещи се селяни и селскостопански работници за създаване на нови или разширяване на старите стопанства. Друга част е присъединена към държавния поземлен фонд, който се използва за създаване на ДЗС. В собственост на държавата преминават голяма част от горите, част от обработваемата площ, подземните богатства и водите. В социалистическите страни а. р. водят до ликвидиране на едрите земевладелци като класа, до подкопаване икономическите позиции на кулаците и създават благоприятни условия за социалистически преобразования в селското стопанство. В тази страни са забранени свободната продажба, ипотекването, даряването и даването под аренда на земите, получени в резултат на проведените а. р. В България а. р. се извършва през 1945. Тя има антикапиталистически характер и се осъществява без

АГРАРНО СВРЪХНАСЕЛЕНИЕ

национализация на земята, под девиза «земята на тези, които я обработват!». В резултат на а. р. към държавния поземлен фонд са причислени около 3 млн. дка земя, от които 1204 хил. дка са раздадени безплатно на 128 825 безимотни и малонмотни селяни, а върху останалата земя се организират държавни земеделски стопанства.

Осъществяването на а. р. в освободилите се от колониално потисничество страни има голямо значение за преодоляване на икономическата им изостаналост и за организиране на стопанства на кооперативни начала. Но в редица от тези страни вследствие на феодалните отживелици и непоследователната политика на управляващите кръгове прогресивният характер на а. р. отслабва. В развитите капиталистически страни а. р. се провеждат с цел да се отслабят и предотвратят революционните акции на селяните. Те се осъществяват по такъв начин, че без да се накърняват интересите на едрите земевладелци, отчуждената от тях земя (обикновено срещу значителен откуп) се предава в ръцете на промишлената буржоазия, заможните селяни, чиновниците и т. н. В тези страни комунистическите и работническите партии издигат програми за експроприране на едрата поземлена собственост и предаване на земята на тези, които я обработват, т. е. на трудещите се селяни.

АГРАРНО СВРЪХНАСЕЛЕНИЕ — скрита форма на *безработица* в селското стопанство една от формите на *относително свръхнаселение* при капитализма. *Натрупването на капитала*, което се придружава от технически прогрес, води до това, че в селското стопанство работната сила става относително «в повече», «излишна». По-нататъшното развитие на капитализма в селското стопанство води до разоряване на дребните стокопроизводители. С нарастването на *органическият състав на капитала* в селското стопанство през периода на империализма настъпва абсолютно намаляване на неговата променлива съставна част, което е важна причина за изтласкване на работната сила от този отрасъл в процеса на капиталистическото развитие. Скрытият характер на а. с. се състои в това, че разорилите се селяни, дребни стокопроизводители, формално си остават самостоятелни стопани и не могат да си намерят място нито в промишлеността, нито в селското стопанство. По такъв начин с натрупването на капитала търсенето на работна сила в селското стопанство нама-

лява не само относително, но и абсолютно. Вследствие на това част от селското население постоянно се намира в преходно състояние по посока на превръщането му в градски пролетариат. Това е резултат от действащия в капиталистическото общество *всеобщ закон на капиталистическото натрупване*. В епохата на монополистичния капитализъм мащабите на а. с. нарастват в огромна степен. То обхваща огромната маса от дребните селски стопанства. За наличието на а. с. свидетелствува и такова явление: когато дребните земеделци не са в състояние да си осигурят средства за съществуване от собственото парче земя, те са принудени да се залавят с наемна работа. Фактически това са ратаи със собствена земя. В икономически изостааналите, колониалните и зависимите страни, където империализмът по всякакъв начин спъва икономическото развитие, аграриото (скритото) свръхнаселение е особено голямо.

АГРАРНО-ПРОМИШЛЕН КОМПЛЕКС (АПК) — форма на стопанска организация, създадена чрез обединяване на селскостопанските предприятия на дадена територия с цел повишаване концентрацията и задълбочаване специализацията на производството и внедряване промишлени методи в селското стопанство. В НРБ АПК се създават по решение на Априлския пленум на ЦК на БКП (1970). През 1971 са изградени 170 АПК с участието на 662 ТКЗС, 158 ДЗС, 84 специализирани предприятия на самостоятелен баланс и 15 предприятия на баланса на АПК. В тях са включени 82% от цялата обработваема земя в страната. АПК се оформят като едри селскостопански организации средно с 243 хил. дка земя, 6479 заети лица, 21,4 млн. лв. основни фондове. Те се изграждат на основата на кооперативните организационни принципи — доброволност, демократичност, изборност на ръководните органи, материална заинтересованост от резултатите на производството и пр. Според характера на участващите селскостопански предприятия се създават три типа АПК — само с участието на ТКЗС, които съставляват 52% от общия брой, само с участието на ДЗС — 9%, и смесени — около 39% от всички комплекси. При обединяването си в АПК отделните ТКЗС, ДЗС и други предприятия запазват своята юридическа и икономическа самостоятелност, макар че се внасят известни ограничения. Създават се и няколко АПК, при които е премахната тази самостоятелност и комплексът функционира като единна в юридическо и икономическо отношение организация.

АПК се изграждат като най-подходяща форма за хоризонтална интеграция в селското стопанство. Те разкриват широки възможности за повишаване равнището на концентрацията и задълбочаване на специализацията на селскостопанското производство, обусловени от изискванията на разгръщащата се и в този отрасъл научно-техническа революция. В растениевъдството се създават условия за правилно райониране на културите и съсредоточаването им върху големи площи, с което се осигурява възможност за прилагането на пълна комплексна механизация. В животновъдството се изграждат едри и модерни ферми на основата на прилагането на промишлените методи. Това съдейства за повишаване материално-техническата база на производството, за получаване по-високи добиви от растенията и продуктивност от животните, за увеличаване и поевтиняване селскостопанската продукция. В процеса на развитието на АПК се създават предпоставки и за вертикална интеграция на селскостопанското производство с промишлеността и други отрасли на народното стопанство. Известен опит в това отношение е натрупан от някои АПК, които все по-тясно се свързват с преработващата промишленост и сами осъществяват такава дейност. Важна роля играят АПК и за усъвършенстването на социалноикономическите отношения в селското стопанство. В АПК постепенно се премахва юридическата и икономическата самостоятелност на ТКЗС и ДЗС, участващи в тях, и по този начин се усъвършенствува и ускорява процесът на сливане на двете форми на собственост в единна общонародна собственост. При условията на АПК се усъвършенствуват и разпределителните отношения, като се преодоляват различията между отделните ТКЗС в заплащането за единица труд, а също и различията между кооперативния и държавния сектор. АПК, играе важна роля за успешното решаване и на другите социални проблеми на селото и съдейства за постепенното преодоляване съществените различия между селото и града.

АГРЕГАТ — обобщаваща величина, в която е представена съвкупността от икономическата дейност за даден точно определен период. Обикновено а. се използва за характеристика на брутния национален продукт, националния доход и неговото разпределение на фонд за натрупване и фонд за потребление, доходите на отделните класи или социални групи. А. се използват широко в макроикономическия анализ и имат

огромно теоретическо и практическо значение за изучаване на трайните тенденции в развитието на народното стопанство. В буржоазната икономическа литература, и особено в иконометрическите модели, а. играят важна роля не само в позитивния анализ, в моделирането, но и в реализацията на апологетическата функция на буржоазната икономическа мисъл. Това е така, тъй като в тях угасват специфичните черти и особености на отделните икономически агенти и се очертава в най-обща форма трайната тенденция, на която лесно може да се придаде неправилно тълкуване. Всичко в случая зависи от методологическата позиция на автора и от начина, по който е изградена самата агрегирана величина.

АЗИАТСКИ НАЧИН НА ПРОИЗВОДСТВО — категория, която К. Маркс употребява в предговора на «Към критиката на политическата икономия» (1859) за определяне особеностите на обществения строй на азиатските страни в докапиталистическата епоха. Отделни страни на а. н. п. се разглеждат в «Капиталът», а също в «Анти-Дюринг». Тя дава повод на някои съветски учени да твърдят, че в азиатските страни е съществувала особена общественно-икономическа формация, различна от робовладелския и феодалния строй. В края на 20-те и началото на 30-те години в Съветския съюз е проведена дискусия по този въпрос. Някои учени твърдят, че господството в тези страни на държавната поземлена собственост, липсата там на крупни стопанства, непосредственото подчинение на селяните на държавата (източни деспоти), присвояването на принадлежния продукт от деспотията, контролът ѝ върху външната търговия, особената роля на държавата в създаването на иригационни системи, а също наличието на развит слой държавна бюрокрация — всичко това свидетелствувало за съществуването на особена общественно-икономическа формация. Това схващане не намира поддръжка у голяма част от историците и изтоковедите. Публикуването на ръкописа на Маркс «Форми, предшествували капиталистическото производство» разкрива, че под а. н. п. той разбира не особена социалноикономическа формация, съществувала в азиатските страни и свойствена само на тях, а специфични особености във формите на собственост в тези страни. От началото на 60-те години дискусията се възобновява и добива международни мащаби. В хода ѝ основаните на а. н. п. общества се характеризират като докласови, като раннокласови.

АКСЕЛЕРАТОР

като преходни или като съчетаващи форми на експлоатация, присъщи на различни формации (робовладелска и феодална). В същото време се правят опити а. н. п. да се отъждествява с робовладелския, феодалният или първобитнообщинният начин на производство. Проблемата за а. н. п. остава предмет на дискусия.

АКСЕЛЕРАТОР, «п р и н ц и п н а а к с е л е р а ц и я т а» — понятие, чрез което съвременните буржоазни икономисти се стремят да улавят и отчитат в своя анализ причинната връзка между търсенето на консумативни блага и производството на средства за производство (инвестиционни блага). Формулиран за пръв път от френския икономист А. Афталион, а. постепенно е прецизиран както в народностопански аспект, така и в аспекта на фирмата (предприятието). В рамките на предприятието а. обикновено се представя по следния начин: ако крайното търсене на даден продукт нараства за пет последователни периода от 100 последователно на 110, на 115, а след това на 120, за да се установи наново на 115, и ако за неговото производство е необходим капитал в размер на 400 единици, при период за пълно износване от 10 години, т. е. при годишна амортизация, равна на 40 единици, би могло да се изгради следната таблица:

Крайно търсене — норма на крайното търсене	Необходимо оборудване	Търсене на оборудване	Търсене на оборудване за покритие на амортизацията	Общо търсене на капитал
100	400	00	40	40
110	440	40	40	80
115	460	20	40	60
120	480	20	40	60
115	460	—20	40	20

В приведената таблица се предполагат цялостно използване на наличния капитал, неизменни цени и постоянно съотношение между стойността на оборудването и на продукцията. При тези условия таблицата показва, че нарастването на крайното търсене на даден продукт предизвиква ускорено търсене

на капитал и обратно — намаляване на крайното търсене на капитал с по-голямо ускорение от измененията в нормата на крайното търсене на продукти за консумация. В това се изразява «принципът на акселерация». А. се разглежда и като «капиталов коефициент», т. е. като отношение между стойността на необходимото оборудване и производството на определено количество продукция в стойностен израз. По този начин се свързва общото търсене на капитал с нарастването на крайния продукт. Счита се, че в кратки периоди а. действа само при наличието на пълно използване на наличния капитал. Ако във фирмата има неизползван капитал, става възможно производството да се увеличи за сметка на неизползваните мощности. В дългосрочна перспектива принципът на акселерация позволява да се отчита важната зависимост между модификациите на търсенето и решенията на управляващите да инвестират (т. е. за изучаване динамиката на т. нар. «индуцирани инвестиции»). Обикновено тези инвестиции бележат по-резки колебания от предшвиците ги колебания в търсенето на потребителски стоки.

Генерализиран в народностопански план «принципът на акселерация» може да бъде представен със следната формула:

$$V = \frac{\Delta I_{t-1}}{Y - Y_{t-1}},$$

където I е инвестиции, Y — доход, а V е а.),

т. е. а. може да бъде разгледан като отношение на прираста на инвестициите за даден период (обикновено година) към прираста на националния доход за предшестващия период (година). Поради това често а. се разглежда и като средство за изчисляване на прираста на инвестициите по формулата:

$$\Delta I = V (Y_t - Y_{t-1}).$$

След Афталион «принципът на акселерацията» е разгледан от Дж. М. Кларк в специална работа, озаглавена «Икономическата акселерация и законът на търсенето» (1917). Г. Хаберлер, Р. Харод и Е. Хансен разработват «принципа на акселерацията» твърде детайлно и го превръщат наред с *мултипликатора* в един от основните моменти в макроекономическата теория. Този принцип предизвиква сериозни въз-

ражения и всред буржоазните икономисти. Я. Тинберген пише, че има достатъчно теоретически основания за съмнения в основателността на «принципа на акселерацията». Сериозни критични белажки към а. има и П. Самуелсън. Преобладаващата част от буржоазните икономисти подчертават като сериозен недостатък на а. невъзможността да се провери статистически неговото действие. А. е обект на критика и всред марксистите. Специален интерес представлява студията на проф. Алтер в колективната монография «Капиталистическо възпроизводство в съвременните условия» (1966). Макар че характеризира някои технически пропорции между възстановяването и разширяването на основния капитал, а също изразява преломните пунктове в динамиката на инвестициите при прехода от една фаза на цикъла към друга, както всички модели на буржоазната макроекономия моделът на а. отразява само външните функционални връзки, като игнорира действителните причинно-следствени зависимости в процеса на възпроизводството.

АКЦИОНЕРЕН КАПИТАЛ — капитал на *акционерно дружество*. образуван чрез обединяване на много индивидуални капитали и привличане на парични спестявания на дребни вносители чрез продажба на *акции*. Формално а. к. е безличен капитал, тъй като с него се разпорежда цялото акционерно дружество, а не отделните му членове. Фактически посредством *контролния пакет акции* с него се разпореждат най-едрите финансови магнати. А. к., от една страна, се явява под формата на реален производителен капитал (оръдия и предмети на труда, производствени сгради и т. п.), функциониращ в производството. От друга страна, той намира израз в ценните книжа на акционерното дружество — в акциите и облигациите, които са отделен «титул на собственост», и по този начин се явяват във формата на книжни дубликати на действителния капитал. Акциите, облигациите и другите ценни книжа, които носят доход на собствениците си, образуват *фиктивния капитал*. Обращението на акциите и облигациите се извършва независимо от движението на реалния капитал на предприятията. Сумата на капитала, представена в ценните книжа, обикновено е значително по-голяма от действителния капитал, вложен в предприятията на акционерното дружество. Това се обяснява както с обстоятелството, че през период на подем в капиталистическото производство

курсът на акциите е значително по-висок от номиналната им стойност, така и с тенденцията към спадане на средната норма на лихвата. Увеличаването на броя на акциите и облигациите и повишаването на тяхната обща стойност говорят за нарастване на паразитния слой на капиталистите-*рентиери*, които окончателно са загубили всякаква връзка с производството и живеят само с доходите от ценните книжа. Това свидетелствува за засилващия се паразитизъм на съвременния капитализъм. Раздвояването на а. к. е ярък пример за фетишизацията на капиталистическите производствени отношения, тъй като получаването на доход от ценни книжа поражда илюзията, че печалба може да се създава извън производството и независимо от него.

АКЦИОНЕРНО ДРУЖЕСТВО — господстваща в капиталистическите страни форма на организация на едрите предприятия, капиталът на които се образува чрез продажба на *акции*. Възникването на а. д. е обусловено от развитието на производителните сили на обществото на онзи стадий, когато създаването на гигантски предприятия, строежът на железопътни линии, канали и т. н. налагат да се централизират отделните индивидуални капитали. Печалбите на а. д. (извън средствата, отчислявани за разширяване на производството и попълване на резервния капитал, а също за заплати на ръководния персонал на дружеството и за данъци) се разпределят между акционерите във вид на *дивидент* за всяка акция. Буржоазните апологети се стремят да представят развитието на акционерната форма на предприятията като «демократизация на капитала». Всъщност преобладаващият брой притежатели на малко акции не играе никаква роля в управлението на а. д., тъй като техните ръководни органи (съветът на директорите или контролният съвет) се избират на общи събрания на акционерите, в които броят на гласовете на всеки участник се определя пропорционално на сумата на неговите акции. В изборите решаващо значение имат най-едрите капиталисти, които държат *контролния пакет акции*. За господарите на а. д. е особено изгодно да разпродават сред своите работници и служещи дребни акции, чиято стойност обикновено постепенно удържат от работната заплата. По този начин ръководителите на а. д. не само събират допълнителни парични средства и ги използват за извличане на печалби, но и значително време, докато работникът не изплати цялата

АКЦИОНЕРНО ДРУЖЕСТВО

стойност на акциите, напълно се разпореждат с тези акции и получават дивиденди от тях. Като разпродават акции сред работниците в предприятията на своето а. д., капиталистите създават привидност, че тези работници са съпритежатели на предприятията и «участвуват в разпределението на печалбите». Така те се стремят да привържат трудещите се към колесницата на капитала, да ги убедят във взаимната заинтересованост от успешната дейност на предприятието, от нарастването на неговите печалби и да стимулират повишаването на интензивността и производителността на труда, да нарушат пролетарската солидарност, да внесат разцепление в редовете на работниците, да ги отклонят от класовата борба. През епохата на империализма магнатите на *финансовия капитал* използват а. д. за разширяване сферата на своето господство над чужди капитали чрез развитие на т. нар. «система на участие». Така група финансови магнати, господари на акционерното дружество-майка, се разпореждат с капиталите на редица други а. д., които в своята съвкупност многократно надвишават техните собствени средства. Например семейството на американските милиардери Рокфелер при собствен капитал около 5 млрд. долара контролира капитал около 125 млрд. долара. Фамилията Морган контролира около 170 млрд. долара чужди капитал, притежавайки по-малко лично състояние от семейство Рокфелер.

В СССР през първите години на НЭП също се организират а. д. Но по своите цели те коренно се различават от капиталистическите. Под формата на а. д. се организират предприятия, които се ръководят от различни народни комисариати, или пък държавнокапиталистически предприятия, необходими главно за привличане на чуждестранни капитали с цел да се възстанови и развие народното стопанство. В началото на 30-те години повечето а. д. са преобразувани в държавни обединения. Съвършено различни по характер от капиталистическите а. д. са и възникналите след Втората световна война в редица народнодемократични страни смесени междуправителствени а. д. Техните активи се образуват от вноски на страните, в които те са организирани, и от вноски на Съветския съюз. Тези а. д. се организират с цел да се съдействува за развитието на разрушеното през войната народно стопанство на редица социалистически страни. Изпълнил задачите си, през 1954—1955 дружествата са закрити, като принадлежащите на Съветския съюз активи са продадени при изгодни условия

на съответните страни. Поради спецификата на своите задачи някои предприятия в социалистическите страни също имат формата на а. д. Например а. д. в България са Българската външнотърговска банка (БВБ), «Булстрад» и др. Средствата на тези дружества са образувани от вноски на ДСО, стопански министерства и ведомства.

АКЦИЯ — ценна книга, свидетелствуваща за внасянето на определена парична сума в капитала на *акционерно дружество* и даваща право на притежателя ѝ да получава част от чистата годишна печалба на дружеството (*дивидент*). Притежателят на а. няма право да иска от акционерното дружество да му бъде върнат вложеният капитал. Той може да продаде а. на пазара за ценни книжа — *фондовата борса*. Сумата, означена на а., представлява номиналната ѝ стойност. Фактичeskата ѝ продажна цена се нарича курс на а. Продажбата на а. е продажба на правото за получаване на доход. Притежателят на а. има право да получава печалби от акционерното предприятие пропорционално на вложения от него капитал, в зависимост от купените от него а. Курсът на а. се определя от размера на дивидента, т. е. от дохода, изплащан за а., и от равнището на лихвата. Върху курса на а. влияят различни политически и икономически явления. Например намаляването на международното напрежение може да предизвика спадане на курса на а. на компаниите, които произвеждат средства за въоръжаване. Чрез различни машинации на фондовата борса, чрез изкуствено понижаване или повишаване курса на а. едрите притежатели на а. трупат печалби, а дребните се разоряват. А. са обикновени и привилегирвани. **Обикновените а.** дават на притежателя си право да участвува в общото събрание на акционерите и да получава доход в зависимост от размерите на получаваната печалба. **Привилегированите а.** са документ за правото да се получава доход под формата на твърд, предварително определен процент. От частта на печалбата на акционерното дружество, която се разпределя между акционерите, първо се отчислява сумата, подлежаща на изплащане по привилегированите а., а след това останалата част се разпределя между притежателите на обикновени а. Стойността на привилегированите а. се погасява от акционерното дружество след изтичане на определен срок. В редица страни тези а. не дават на притежателите си право на глас.

АЛГОРИТЪМ — система от правила, които определят съдържанието и последователността за получаването на желания резултат от обработката на дадена информация. Например чрез последователното деление и поредица действия може да се намери общият най-голям делител на две числа (а. на Евклид). Обикновено, когато се очертават качествата на а. за теорията и практиката, се изтъкват определеността, масовостта и резултативността. Определеността в случая означава разбираемост и точност, които не оставят място за различия в тълкуването. Масовостта означава възможността да се прилага а. към различни варианти на изходните данни. Резултативността означава, че а. позволява да се използват различни варианти от изходни данни, които след процеса на последователна обработка, предполагащ определен брой операции, дават възможност да се намери търсеният резултат, който изключва погрешни, отклоняващи се от а. варианти. А. се отличава с дискретност (простота, разчлененост и строга последователност на операциите). Най-широко приложение намира в математиката — това е пътят за решаването на задачата. В условията на научно-техническата революция ролята и значението на а. бързо нарастват. Широкото използване на електронноизчислителните машини, програмните устройства и въобще съвременното развитие на автоматизацията налагат търсенето и решаването на проблемата за а. на всяка операция, на всяка подлежаща на автоматизиране дейност.

Да се разработи а. означава да се намери пътят за решаването на дадена задача, като самата дейност по намирането на резултата се превръща в последователно прилагане на определени прости операции. От този момент нататък решаването на задачата или извършването на определена необходима дейност се превръща в чисто техническа операция. Следователно творческият труд на учения или специалиста, намерил съответния а., прави достъпна за всеки човек или за съответната машинна дейност, която изисква при други обстоятелства солидна подготовка. С това този гурд спестява огромни усилия на обществото и ускорява неговото развитие, разкрива пътя за механизацията и автоматизацията (кибернетизацията) на разнообразните човешки дейности. Историята на математиката е своеобразна история на търсенето на нови и по-ефективни а. Тя показва, че колкото по-прост и по-кратък е даден а., толкова по-ефективна е работата с него, толкова по-

широки са възможностите за използването му. Понастоящем се извършва огромна работа за разработването на високо-ефективни а., специално приспособени за машинно решаване на разнообразни математически задачи. Развитието на електронноизчислителната техника на свой ред поставя въпроса за намирането на а. за решаване на серия от задачи с комплексен характер. При това положение ще се развиват бързо относително автономни техникески системи, които самостоятелно ще извършват цяла поредица взаимосвързани дейности и ще осигуряват условията за освобождаване на човека от вредните за неговото здраве производства.

«АМЕРИКАНСКИ» ПЪТ НА РАЗВИТИЕ НА КАПИТАЛИЗМА В СЕЛСКОТО СТОПАНСТВО — един от двата пътя за навлизане на капитализма в селското стопанство (вж и *«пруски» път на развитие на капитализма в селското стопанство*); предполага липса на помещническо земевладение; път на бързо развитие на капиталистическите отношения в селското стопанство. Феодалната поземлена собственост се ликвидира и земята става собственост на самите селяни, след което на основата на диференциацията и разоряването им се формират капиталистическите отношения. В. И. Ленин нарича този път «американски», тъй като е характерен за САЩ, където отнетата от индианците земя е разпределена между белите преселници безплатно или срещу незначително заплащане. По този път се извършва капиталистическото преобразуване на селското стопанство във Франция, където след революцията от 1789 е ликвидирана сдрата феодална поземлена собственост и земята е раздадена на селяните. По този път се развива капитализмът и в редица други страни, в които буржоазната революция приема по-радикален характер.

В България ролята на аграрна буржоазна революция играе Руско-турската освободителна война 1877—1878. По време на войната поземлената собственост на турските бейове и чифликчи се разпада и земята става собственост на българските селяни, които започват да я обработват със свои средства и труд. Създават се предпоставки за развитието на капитализма в селското стопанство по «американски» път. Започва процес на диференциация и разоряване на селяните и съсредоточаване на средствата за производство и земята в ръцете на шепа едри капиталисти. Но капитализмът в България много скоро тръгва по пътя на паразитизма и загниването, превръ-

щайки се в обикновен посредник на чуждия монополистически капитал, който подчинява икономиката на страната и съзнателно задържа нейното индустриално развитие. В селото капиталистите не се насочват към създаването на едри и модерни селскостопански предприятия, а предпочитат да ограбват селяните чрез спекулативна търговия, лихварство и преработка на селскостопански продукти. Затова капиталистическият сектор в българското селскостопанско производство не заема широки размери. До социалистическата революция селското стопанство в България е предимно дребно, разпокъсано и примитивно.

АМОРТИЗАЦИЯ — постепенно пренасяне на стойността на средствата на труда (машини, оборудване, сгради) върху създавания при производството продукт и нейното натрупване в амортизационен фонд. В процеса на производството средствата на труда физически се изхабяват (вж *физическо износване на средствата на труда*), постепенно загубват своята *потребителна стойност*, а заедно с това съответно намалява и тяхната стойност. Стойността на средствата на труда се износват и в резултат на тяхното морално изхабяване (вж *морално износване на средствата на труда*), което е обусловено, от една страна, от поевтиняването на производството на аналогични средства на труда в резултат на повишаването на производителността на труда, а от друга — от техническото им остаряване в резултат на научно-техническия прогрес. В социалистическото стопанство всяко предприятие прави отчисления по установени държавни норми за амортизационния фонд, средствата от който се изразходват в зависимост от нуждата за подмяна и капитален ремонт на машините, оборудването и другите средства на труда. Амортизационните отчисления се включват в себестойността на продукцията и се реализират при продажбата на готовата продукция. Нарастването на дела на амортизационните отчисления в общите производствени разходи е закономерност, обусловена от техническия прогрес и увеличаването на фондоторъжеността на труда. От образувания амортизационен фонд се предвижда да се възстановява само онова износване на основните фондове, което е следствие от нормалните условия на тяхната експлоатация. В капиталистическото стопанство а. на *основния капитал* се регулира от капиталистическото финансово законодателство, докато в социалистическото стопанство амортизационните

отчисления планоно се установяват от обществото, представляват елемент на себестойността и се вземат предвид при планоно ценообразуване. Обемът на годишния амортизационен фонд е производна на два фактора: от средната годишна стойност на амортизиращите се основни фондове и от размера на амортизационната норма. Амортизационната норма се определя в проценти върху стойността (балансовата цена) на основните фондове и показва за колко години трябва да бъде възстановена стойността на основните фондове. Амортизационните норми се определят диференцирано за отделните видове основни фондове. Правилните, научнообосновани амортизационни норми имат голямо значение за социалистическото стопанство. Ниските норми на амортизация забавят обновяването на основните фондове и по този начин косвено спъват техническия прогрес, а високите водят до необосновано повишаване на себестойността на продукцията. През последните години в НРБ се работи за усъвършенстване на амортизационните норми. Новите норми отразяват нараналата интензивност на използване на оборудването, развитието на техническия прогрес, моралното износване, необходимите разходи за модернизация. Средствата в амортизационния фонд се използват в две насоки: за пълно възстановяване на основните фондове след изтичане на експлоатационния им срок и за частично възстановяване (капитален ремонт и модернизация) на основните фондове. С усъвършенстването на икономическия механизъм правата на стопанските организации при използването на средствата от амортизационните отчисления се разширяват. Сега значителна част от тези средства е предназначена за реконструкция и модернизация на основните фондове.

За предотвратяване на евентуалните загуби от бързото морално изхабяване на основния капитал в капиталистическата практика се прилага методът на **у с к о р е н а т а а**. Въвеждат се по-високи норми на амортизационни отчисления, отчитащи ролята на моралното изхабяване на основния капитал. Ускорената а. е и едно от средствата за укриване на част от баснословните печалби на монополите от данъчното облагане. При условията на съвременната научно-техническа революция влиянието на факторите, от които зависи процесът на ускорената а. на основните фондове, се взема под внимание и при социализма.

АНАРХИЯ В ПРОИЗВОДСТВОТО

АНАРХИЯ В ПРОИЗВОДСТВОТО — стихийност, хаотичност в развитието на частнособственическото стоково производство, безплановост и неорганизираност в мащаба на цялото народно стопанство. При условията на частна собственост върху средствата за производство стопанството функционира без предварително установяване на обществените потребности, под определящото въздействие на стихийното търсене на пазара и колебанията на пазарните цени, в остра конкурентна борба. При простото стоково производство а. п. и конкуренцията неизбежно водят до разслояване на стокопроизводителите — до разоряване на едни и забогатяване на други, и при определени исторически условия — до възникване на капиталистическите производствени отношения. Поради непримиримото противоречие между обществения характер на производството и частнокапиталистическата форма на присвояване на продуктите на труда в буржоазното общество а. п. довежда до огромни непроизводителни разходи във всички сфери на стопанството. Това се проявява в непълното използване на производствените мощности, в наличието на голяма армия от безработни, както и в прякото унищожаване на част от създадената продукция. А. п. намира израз особено ярко в *икономическите кризи* на свръхпроизводство. В епохата на империализма буржоазната държава се опитва да смекчи стихийността и хаотичността в развитието на икономиката, да отстрани анархията и чрез регулиране на икономическите процеси да внесе елементи на организираност. В мащабите на цялото народно стопанство неорганизираността на общественото производство се засилва, тъй като с образуването на монополите расте неравномерността в развитието на капитализма, а надпреварата за *монополна печалба* засилва и изостря конкурентната борба. А. п. и конкуренцията са характерни черти на капиталистическата икономика, те са неотстраними при капитализма. Планомерно развитие на стопанството и отстраняване на причините, които пораждаат а. п. и конкуренцията, са възможни само след ликвидирането на капитализма, установяването на власт на трудещите се и преминаването на средствата за производство в обществена собственост.

АНГАРИЯ — отработъчна рента, една от формите на докапиталистическата *поземлена рента*, най-разпространената през периода на феодализма форма на експлоатация на кре-

постните селяни от земевладелците. При системата на а. през значителна част от седмицата крепостният селянин работи със свой инвентар и теглителна сила за земевладелеца в неговото имение, а през останалите дни — работи за себе си на своя участък земя. В Западна Европа системата на а. възниква още през късния период на Римската империя и съществува до XVIII—XIX в. В царска Русия а. възниква и се разпространява през XV—XVI в. Формално е ликвидирана през 1861 с отменянето на крепостното право. Фактически под формата на «отработване», т. е. на скрита а., тя съществува до победата на Великата октомврийска социалистическа революция. В България а. се появява с утвърждаването на феодалните отношения, съществува през развития феодализъм (XIII—XIV в.) успоредно с натуралната и паричната рента. Запазва се и през османското иго, когато населението е товарено с големи повинности под формата на а. и към държавата. Сега а. в различни форми съществува в колониалните, икономически изостаналите и зависимите страни, а под формата на «отработване» — и в някои развити капиталистически страни.

«АНТИ-ДЮРИНГ» («Превратът в науката, извършен от господни Ойген Дюринг») — класически труд на Фр. Енгелс, в който всестранно и ярко се разкриват трите съставни части на марксизма: диалектически и исторически материализъм, политическа икономия и теория на научния комунизъм. В полемична форма Енгелс подлага на унищожителна критика възгледите на немския дребнобуржоазен идеолог Дюринг, който, кокетничейки със социализма, създава враждебна на марксизма теория, представляваща склектическа смесица от различни вулгарно-материалистически, идеалистически, позитивистически, вулгарно-икономически и псевдосоциалистически възгледи. С «А.-Д.» Енгелс допринася много за преодоляване идейната безпътица, в която попада част от германската социалдемокрация под влияние на лъженаучните възгледи на Дюринг, като същевременно запазва партията от ревизия на марксизма и по-нататъшно проникване на опортюнизма. Енгелс започва работа върху книгата в края на май 1876, а от януари 1877 до юли 1878 я печата под формата на серия статии в централния орган на Социалистическата работническа партия в Германия «Vorwärts». Като отделно цялостно издание «А.-Д.» излиза на

8 юли 1878 в Лайпциг. В България «А.-Д.» се издава за първи път през 1908 от Партийната социалистическа книжарница. През същата година в кн. 7 на сп. «Ново време» е публикувана рецензия (без подпис) от Д. Благоев. Дейно участие в написването на «А.-Д.» взема и К. Маркс, който не само се запознава с ръкописа, но и лично пише X глава от отдела «Политическа икономия», посветена на историята на икономическите учения.

Книгата се състои от Увод и три раздела. В У в о д а се излага марксовото схващане за развитието на философската мисъл и се разкрива закономерната смяна на методите, господстващи през нейните основни етапи: от найвната диалектика на древността, през метафизиката на XVII—XVIII в. и идеалистическата диалектика на класическата философия до материалистическата диалектика на марксизма. В п ъ р в и я р а з д е л «Философия» Енгелс излага основните положения на марксовия философски материализъм. Дава диалектикоматериалистически отговор на основния въпрос на философията за природата и обществото. Обосновава материалистическия възглед за първичността на материята и вторичността на съзнанието, като подчертава, че «действителното единство на света се състои в неговата материалност. . .» Посочва неделимото единство между материя и съзнание, а времето и пространството разглежда като форми на движение на материята. Показва, че светът е познаваем, а човешкото познание определя като диалектически противоречив процес. Изяснява обективния характер на диалектическите противоречия и ролята им като двигател на развитието. Характеризира същността на диалектическите закони за количествените натрупвания и качествените изменения и за отрицание на отрицанието. Доказва идеалистическата и метафизическата теория на Дюринг за правото, морала, равенството, свободата и необходимостта. Разработва теория за класификация на науките, а диалектиката определя като наука за най-общите закони на развитието на природата, обществото и мисленето. Във в т о р и я р а з д е л «Политическа икономия» Енгелс дава подробна характеристика на политическата икономия като наука «. . .за законите, управляващи производството и размяната на материалните жизненни блага в човешкото общество». Разграничава политическа икономия в тесен и широк смисъл, политическа икономия на буржоазното общество и политическа икономия, изучаваща

всички общественно-икономически формации. Развива идеите на Маркс за диалектиката на производството, размяната и разпределението, като подчертава примата на производството. Остро критикувайки идеалистическата теория за насилието, с която Дюринг обяснява развитието на обществото, Енгелс научно доказва, че основна движеща сила на развитието на човешкото общество е начинът на производство на материални блага. В този раздел обстойно са разгледани още Марксовото учение за стойността, за простия и сложния труд, за капитала и принадлежната стойност, за поземлената рента, а в написаната от Маркс десета глава — и някои важни проблеми из историята на политическата икономия. По-специално Маркс тук критикува Дюринг, че неоправдано се отнася с пренебрежение към такива видни представители на буржоазната политическа икономия, каквито са У. Петти, Д. Рикардо, А. Смит и др. В трети раздел «Социализъм» Енгелс не само дава кратка история на теорията на научния комунизъм, но и аргументирано обосновава материалистическото разбиране на историята. Заедно с това той доказва непримиримостта на противоречията при капитализма и неговата неизбежна гибел. Същевременно Енгелс обосновава и неизбежността на пролетарската революция, призвана да ликвидира капитализма като система и да постави началото на нова икономическа система — на комунизма. Във връзка с това той изяснява и историческата роля на пролетариата като създател на бъдещото безкласово общество, посочва редица политически и икономически предпоставки за постигането на тази цел, обрисова някои основни негови черти, подчертава дълбоките количествени и качествени изменения, които ще настъпят в обществото и човека, гениално предвижда, че комунизмът «ще бъде скокът на човечеството от царството на необходимостта в царството на свободата». Идеите, изложени от Енгелс в «А.-Д.», играят важна роля в историята на марксизма и в революционното работническо движение.

АНТИКОМУНИЗЪМ — реакционна идеология и политика на империалистическата буржоазия, съвкупност от средства и методи за борба срещу комунистическата идеология и революционна практика с цел да се защити капиталистическият строй. Под знамето на а. буржоазията обединява различни социални сили, борещи се срещу обществения прогрес — финансовата олигархия и военщината, фашизма, колониализма,

ционизма, клерикализма и др. А. възниква като реакция на буржоазната и дребнобуржоазната идеология срещу идеите на *комунизма* и се развива в съответствие с развитието на вътрешните противоречия на капитализма и успехите на социализма. Ако първите нападки на а. са насочени срещу социалистите-утописти, то от 40-те години на XIX в. а. започва да се противопоставя на формиращата се теория на научния комунизъм. След победата на Великата октомврийска социалистическа революция, когато социализмът престава да бъде само теория, обект на нападките на а. става практиката на строителството на социализма. А. приема формата на *а н т н с ъ в е т и з ъ м*. Задълбочаването на общата криза на капитализма, образуването на световната социалистическа система, изострянето на класовата борба в капиталистическите страни, разпадането на колониалната система на империализма определят новия етап в развитието на а. Той се превръща в главно идейно-политическо оръжие на империализма, основно съдържание на което е оклеветяването на социалистическия строй, фалшифицирането на политиката и целите на комунистическите партии, на учението на марксизма-ленинизма.

В съвременната епоха а. произве всички форми на буржоазната идеология. Широко разпространение а. има и в буржоазната политическа икономия. Тук той си поставя за цел да опровергае основите на икономическото учение на марксизма-ленинизма, да даде апологетична трактовка на икономическите процеси на съвременния капитализъм, да изопачи същността на социалистическата стопанска система. За тази цел съвременният а. активно използва в малко модернизиран вид теоретичния багаж на вулгарната буржоазна политическа икономия, широко прилага методологическите принципи на субективизма и индивидуализма. Характеризирайки икономическия строй на капитализма, буржоазните теоретици отричат неговата експлоататорска същност, изопачават капиталистическите производствени отношения. Те създават концепцията за «трансформирания» капитализъм под формата на *Теория за «народния капитализъм»*, *Теория за «държавата на всеобщото благоденствие»*, *Теория за «плановия»*, или «*регулирания капитализъм»* и др. Важно място в борбата с научния комунизъм заемат антинаучните концепции за икономиката на социализма; едни буржоазни теоретици отричат теоретическата възможност и практическата осъществимост на социалистическата стопанска система, а други

създават свои концепции за социалистическата икономика в противовес на марксистко-ленинската теория и практиката в социалистическата стопанска система. Все по-голямо разпространение получават различните теории за «сходството на капитализма и социализма» (вж *теория за «индустриалното общество»*, *теория за «стадиите на растежа»*, *теория за конвергенцията* и др.). Антимарксистките идеи за «сходство» между икономическите системи на капитализма и социализма широко се разпространяват и от съвременните десни социал-демократи. На научния социализъм те противопоставят *теорията за «демократическия социализъм»*. Антикомунистически по своето обективно съдържание тенденции могат да се появят и от«ляво», от страна на ревизионистични групи в самото комунистическо движение. «Левият» а. от маонистки и троцкистки тип се обявява против политиката на КПСС и цялото комунистическо и работническо движение, опитва се да го отклони от правилния марксистко-ленински път към авантюри в икономиката и политиката. Затова последователната борба срещу а. е неделима съставна част от борбата за социализъм и комунизъм.

АРЕНДА — форма на земеползване, при която собственикът на земята я отдава под наем за стопанисване от друго лице (а р е н д а т о р) през определено време, срещу съответно заплащане (а р е н д и о з а п л а щ а н е, а.). Арендуване на земята има при онези общественно-икономически формации, които се основават на частната собственост и при които се създават предпоставки за отделянето на поземлената собственост от стопанисването на земята. При робовладелския и особено при феодалния строй а. е средство за експлоатация на трудещите се селяни, които са принудени срещу висок наем да обработват земя, принадлежаща на едрите поземлени собственици. Най-голямо разпространение и развитие а. получава в процеса на възникването и развитието на капиталистическия строй.

Арендните отношения при капитализма се основават на използването на наемен труд. Поземленият собственик отдава земята си под наем на арендатор-капиталист, който организира нейното стопанисване с наемна работна сила. В процеса на производството селскостопанските работници създават принадена стойност. Една част от нея се присвоява от капиталиста-арендатор под формата на средна печалба. Излишъкът

над средната печалба приема формата на *поземлена рента*, която посредством *а.* (арендното заплащане) се присвоява от собственика на земята. Следователно по своето съдържание капиталистическата *а.* е *поземлена рента*, която се формира като част от принадлежната стойност, създавана от селскостопанските наемни работници. В *а.* обаче могат да се включват и други елементи, като например: лихва за вложен преди това капитал върху земята, част от заплатата на наемните работници и др. Капиталистът-арендатор обикновено влага част от своите капитали под формата на трайни подобрения върху земята — напонтелни канали и съоръжения, дренажни укрепления, постройки и др. Най-често вложеният в тези мероприятия основен капитал не се износва за времето на арендния договор. При следващото отдаване на земята под наем собственикът отчита този факт и повишава размера на *а.*, тъй като в случая не се дава само земя, а и капитал под формата на подобрения върху земята. По такъв начин освен рента за земята в *а.* се включва още и лихва за този капитал.

Арендната система на земеползване ограничава развитието на производителните сили в капиталистическото селско стопанство. Обстоятелството, че капиталистът наема земята за определен срок от време, го възпира да вложи капиталите си в дълготрайни мероприятия. Напротив, той се стреми да използва хищнически настата земя, да вземе всичко, което тя може да му даде през срока на арендния договор. Обикновено между поземлените собственици и арендаторите се води остра борба за срока на арендуването на земята. Арендаторите са заинтересовани от по-дълъг срок, за да могат да използват напълно вложените капитали. Собствениците, обратно, се стремят да наложат по-кратък срок, с цел при следващото отдаване на земята да повишат размера на *а.* за сметка на направените от предшестващия арендатор капиталовложения. Заедно със системата на капиталистическата *а.* във всички капиталистически страни, и особено в по-изостаналите, широко се използват и докапиталистическите форми на арендуване. При тях земята се дава под наем на дребни стопани, които я обработват със собствен труд, с цел да осигурят своето съществуване. Тя представлява **п о т р е б и т е л с к а а.**

В България при условията на капитализма капиталистическата *а.* не получава голямо разпространение. Капиталистическите земеделски стопанства, основани на използването на наемен труд, не са много, понеже капиталите не се насочват

предимно към селскостопанското производство, а предпочитат да експлоатират селяните чрез формите на спекулативната търговия и кредита. Освен това капиталистическите стопанства в повечето случаи се изграждат върху собствена земя. По-широко се използват докапиталистическите форми на а., при които едрите поземлени собственици отдават при заробващи условия земя на бедните селяни за обработване. Особено тежка е *изполицата*, при която половината от продукцията се присвоява от поземления собственик. В резултат на социалистическото преустройство на селското стопанство и превръщането на земята в обществена собственост са премахнати условията, порождащи а. на земята.

АРЗУМАНЯН, Анушаван Агафонович (1904—1965) — съветски икономист и обществен деец, академик (1962). Член на КПСС от 1923. Специалист в областта на политическата икономия, световното стопанство и международните отношения. От 1937 е на педагогическа и научна работа. През 1962—1965 е академик-секретар на Отделението за икономически науки на АН на СССР. В продължение на девет години е директор на Института за световна икономика и международни отношения. А. прави поредица изследвания на природата на държавномонополистическия капитализъм и допринася за марксистко-ленинското разбиране на същността на западноевропейската икономическа интеграция. Отделя голямо внимание на изучаването на световния революционен процес и условията на живот на работническата класа в развитите капиталистически страни. Допринася за правилното изясняване на проблемите на обедняването на работническата класа. В полемика с Джон Стречи и ревизиониста Пиер Рембер А. прави научен анализ на категорията стойност на работната сила и сложния характер на нейната връзка с реалната работна заплата. По-важни съчинения: «По въпроса за класовата същност и метода на теорията за стойността на английската класическа политическа икономия» (1940), «Обедняването на работническата класа в капиталистическото общество» (1958), «Проблеми на съвременния капитализъм» (1963), «Кризата на световния капитализъм на съвременния етап» (1962), «Борбата на двете системи и световното развитие» (1964), «Икономически проблеми на общественото развитие», Избр. трудове (1968). Под редакцията на А. са издадени крупни монографии по проблемите на съвременния капитализъм.

АРИСТОТЕЛ (383—322 пр. н. е.) — древногръцки философ и учен енциклопедист. Завършва, а след това преподава в академията на Платон, след смъртта на който създава своя философска школа. «Най-велик мислител на древността» (Маркс). А. е известен с трудовете си в различни области на човешкото познание. Като философ се колебае между материализма и идеализма. С реалистичния си усет към действителността често сам прави пробивни в своята метафизическа методология, разглеждайки икономическите явления исторически, в тяхното развитие. Защитник на натуралното стопанство, основано на робския труд. Приема робството за естествено явление и основа на производството, свързвайки го с разделението на труда. Робите, според А., са предопределени от съдбата само за физически, а свободните хора — за умствен труд. Въпреки това има гениална догадка за отпадане на робството, когато оръдията на труда се променят и усъвършенствуват. Разделя стопанството на: 1) и к о н о м и я — натурално стопанство за добиване на блага за собствени нужди, и 2) х р е м а т и с т и к а — безгранично трупане на богатство в парична форма, т. е. разменно парично стопанство. Разграничава два вида богатство — едното като съвкупност от потребителни стойности, другото от натрупани пари. Първото, източник на което са земеделието и занаятчийството, приема за естествено, защото възниква като резултат от труда на хората, насочен за задоволяване на техните потребности. Второто приема за неестествено, тъй като идва от размяната и не се ограничава от нищо. Анализирайки развитието на размяната, долавя и изследва прехода от формулата С—С към С—П—С. Разглеждайки продуктите като стоки, идва до извода, че «употребата на всяко благо е двойка» — съответно на естественото му предназначение или за размяна, с което проявява гениална догадка за диалектичното единство и противоречие между потребителната и разменната стойност на стоката. Поради ограничеността на стоковото производство не е в състояние да види същността на разменната стойност. Говори обаче за необходимостта от справедлив обмен, подразбирайки, че при размяната на разнородни стоки трябва да има равенство. Затова погрешно счита, че стоките стават съизмерими само благодарение на парите, които разглежда само във функциите им като мярка на стойността и средство за обращение.

АСОЦИАЦИЯ — икономически съюз, обединение между държави, предприятия и социално-професионални групи. Исторически първите а. с търговско-промишлен характер възникват в условията на робовладелското общество. По-широко развитие получават при капитализма и особено в епохата на империализма. Задача на промишлената а. е членуващите в нея да си оказват помощ в производството и да водят конкурентна борба с нечленуващите. Главна задача на търговските а. е да изработват правилата за водене на търговията, да определят приблизителните размери на цените, да закупуват и разпределят дефицитни суровини. В средата на буржоазията възникват предприемачески, работодателски, промишлени, патронажни и други а. със задача да водят организирано борбата против работническата класа и да съгласуват главните направления на стратегията в областта на производството и обръщането. Първите организирани форми на работническото движение също са а., обединяващи по отрасли и професионален признак наемните работници. По-късно те прерастват в по-зрели организационни форми, които си поставят задача да освободят работническата класа от всякаква експлоатация, за разлика от а., които имат предимно просветителски характер и се борят за задоволяване на текущите интереси на работниците. Класиците на марксизма-ленинизма очертават и някои от най-общите белези на а. в бъдещото комунистическо общество. В съвременния капитализъм възникват а. между държави с цел да съгласуват своята външнотърговска, инвестиционна и друга политика. С по-широка известност се ползва а. на развиващите се страни с Европейската икономическа общност (ЕИО). Асоциираните страни в ЕИО не са равноправни членове на общността, но се ползват с някои частични привилегии.

АУТСАЙДЕРИ — капиталистически предприятия, които не влизат в монополистични обединения. В капиталистическите страни много дребни и средни, а понякога и едри предприятия остават извън рамките на монополите. Между а. и монополите се води конкурентна борба за пазари и печалби. В тази борба обикновено надделяват монополите. Когато предприятията а. пречат за осъществяването на едни или други мероприятия на монополите, последните в края на краищата или ги разоряват, или под заплахата от унищожаване ги принуждават да се присъединят към монополистичните споразумения. При

АУТСАЙДЕРИ

държавно-монополистичния капитализъм империалистическата държава изцяло охранява интересите на монополите и със своята икономическа политика, а също и със специални закони принуждава а. да се присъединяват към монополистичните обединения. На съвременния етап от *общата криза на капитализма* такива закони против а. се приемат в ГФР, Франция, Швеция и други капиталистически страни. В периоди на благоприятна конюнктура в някои отрасли се създават нови предприятия а., а това води до изостряне на конкуренцията и до засилване на противоречията в капиталистическото стопанство. В съвременния капитализъм поради големите промени в монополистическата структура в положение на а. могат да се окажат и сравнително неголеми компании, които не желаят да следват лидерите в отрасъла.

Б

БАЛАНС НА НАРОДНОТО СТОПАНСТВО — система от взаимосвързани, обобщаващи икономически показатели, които отразяват процеса на разширеното възпроизводство за определен период от време (обикновено една година). Научна основа за разработване на баланса е марксистко-ленинската теория за възпроизводството.

До 1944 в България са разработвани отделни показатели на б. н. с. Цялостно и задълбочено изследване на състоянието, тенденциите, темповете, пропорциите и икономическите връзки на възпроизводствения процес започва след Деветосептемврийската революция. Използва се богатият опит в статистическата и плановата практика на СССР. Първите разработки по б. н. с. са свързани с изготвянето на материалните баланси, баланса на националния доход, баланса на трудовите ресурси, с определянето на пропорциите между обществения продукт, от една страна, и фонда за възстановяване и националния доход, от друга, между фонда за натрупване и фонда за потребление и др. След 1955 се разработват всички основни таблици и раздели на б. н. с.

Б. н. с. на НРБ синтезира система от натурални, трудови и стойностни баланси, които характеризират отделните страни на възпроизводствения процес: използва се като средство за икономически анализ и за усъвършенстване на плановото ръководство на икономиката. При съставянето на б. н. с. намира най-пълно приложение *балансовият метод*. С неговото използване се постига съгласуваност между потребностите и ресурсите на социалистическата икономика и се осигурява единство между показателите на народностопанския план. Основните части на б. н. с. на НРБ са: балансът на производството, потреблението и натрупването на съвкупния обществен продукт; балансът на производството, разпределението, преразпределението и крайното използване на съвкупния

БАЛАНС НА НАРОДНОТО СТОПАНСТВО

обществен продукт и националия доход (финансов баланс) и балансът на трудовите ресурси. В б. н. с. намират отражение процесите и взаимните връзки в икономиката в отраслов и териториален аспект. Разработките в териториален аспект съдействуват за усъвършенствуване на анализа и управлението на възпроизводството в отделните териториални единици на страната.

В НРБ се разработват отчетни и планови б. н. с. Отчетният б. н. с. се съставя ежегодно от Централното статистическо управление (ЦСУ). Той дава характеристика на процесите и резултатите на социалистическото възпроизводство в страната за изминал период от време. В статистическата практика се съставят всички части на б. н. с., които са систематизирани в отделни публикации под наименованието «Разширено социалистическо възпроизводство в НРБ». Плановият б. н. с. е един от главните инструменти в плановата работа за определяне насоките в икономическото развитие на страната. Той синтезира отделните баланси и показатели на плана в система, която изразява основните закономерности на икономиката през плановия период. Съставя се едновременно с народностопанския план и в зависимост от неговия характер може да бъде годишен, петгодишен и за още по-дълъг период. Най-голямо значение в практическата работа по плана имат балансите, които се разработват на етапа преди започване на работата по плана и на заключителния стадий от съставянето му. В началния етап от плановата работа б. н. с. има за главна задача да обоснове темповете на развитие, мащабите на възпроизводствения процес и най-важните пропорции през предстоящия планов период. За изходна позиция при съставянето на баланса служат основните цели, поставени пред икономическото развитие през предстоящия период, като се прави и анализ на достигнатото равнище в развитието на производителните сили, научно-техническите постижения и др. На заключителния стадий от работата по плана б. н. с. се използва за анализ на главните темпове и пропорции в предстоящия планов период и за проверка на съгласуваността на оперативните показатели на народностопанския план. Плановият б. н. с. на НРБ не се утвърждава и няма адресен характер. Показателите му се изграждат обаче на основата на показатели, които имат оперативен характер и задължителна юридическа сила за изпълнителите. По-голямата част от показателите на б. н. с. на НРБ (отчетни и планови) се разра-

ботват по текущи цени, а някои (обществен продукт, национален доход, фонд за натрупване, фонд за потребление и други) се разработват и по съпоставими цени.

БАЛАНС НА ПАРИЧНИТЕ ДОХОДИ И РАЗХОДИ НА НАСЕЛЕНИЕТО — част от *баланса на народното стопанство*, система от показателн, отразяващи движението на онази част от *националния доход*, която се разпределя между отделните членове на социалистическото общество в парична форма. С помощта на този баланс се определя съотношението между *платежоспособното търсене* на населението и неговата осигуреност със стоки. Данните на баланса се използват за планиране на стокооборота, плащанията и паричните спестявания на населението, за цялостно планиране на паричното обращение в страната. Схемата на баланса се състои от две части: доходи и разходи. Наличните пари у населението са показани в доходната част по основните насоки на постъпленията: от държавните и кооперативните предприятия (работна заплата, парични доходи на селяните-кооператори, пенсии, парични помощи и т. н.), от продажбата на селскостопански продукти, постъпления от финансовата система (изплащания по заеми и лотарии, лихви върху влоговете и т. н.). Изразходването на парите е отразено по основните насоки на тяхното използване: за купуване на стоки от държавните и кооперативните предприятия и от селяните-кооператори, за заплащане на услуги (жилищно-комунални, битови, за транспорт, съобщения, културни развлечения и т. н.), за задължителни плащания, а също за доброволни вноски и спестявания и, най-после, за заплащане на стоки и услуги под формата на размяна между отделните групи население. В показателите на баланса намира отражение и размерът на изменението на остатъците от налични пари у населението, съобразяването с който има голямо значение за планирането на паричното обращение. В баланса движението на наличните пари е показано както за цялото население, така и за основните обществени групи: 1) работници и служещи и 2) селяни. Използването на това групиране в баланса има голямо значение, тъй като източниците за образуване на налични пари у всяка от тези групи и насоките на тяхното изразходване чувствително се различават. При определяне размера на покупателния фонд на населението от общата сума на паричните постъпления се изключват нестоковите разходи (главно заплащането на

различните услуги, такси и данъци), както и средствата, предназначени за увеличаване на спестяванията. Съставът на показателите на баланса дава възможност да се определи ролята на отделните източници на наличните пари и покупателния фонд на населението, да се изясни съответствието между платежоспособното търсене на населението и намиращата се в обращение стокова маса от предмети за потребление и платими услуги.

БАЛАНСОВ МЕТОД — един от методите в областта на социалистическото планиране, с помощта на който чрез уравновесяване на ресурсите с потребностите се формират пропорциите в народното стопанство и взаимните връзки между съставните звена на общественото производство. Чрез б. м. се осигуряват условия за осъществяване на изискванията на *закона за планомерното развитие на народното стопанство*. Б. м. е един от най-важните методи за разработване на народностопанския план, за осигуряване необходимата пропорционалност в развитието на икономиката, необходимо средство за социалистикономическия анализ и взаимното обвързване на различните процеси на общественото производство. Схемата на икономическите баланси се изгражда на принципа на равенството между размера на ресурсите и тяхното използване, на принципа на съответствието между показателите на двете части, като се държи сметка за образуването на резерви. Системата от баланси включва: натурални, стойностни и трудови баланси. С помощта на различните видове баланси се определя съотношението между производството на средства за производство и производството на предмети за потребление, между производството и потреблението на материални блага, между потреблението и натрупването на националния доход, пропорциите в разпределянето на трудовите ресурси, а също и съотношението между обема на производството, капиталното строителство и материално-техническото снабдяване. Съществуват баланси, които отразяват възпроизводството на обществения продукт, формирането и използването на доходите в страната, наличното и разпределенето на трудовите ресурси, движението на основните фондове и т. н. Напоследък се разпространяват схеми на баланси и балансови изчисления, при които се прилагат математически методи и електронноизчислителна техника, благодарение на което се осигурява точна и подробна характеристика на най-важните народно-

стопански връзки. Б. м. се използва за осигуряване на връзките и пропорционалността както в мащабите на народното стопанство на страната, така и между отделните отрасли, в самите отрасли, а също и в териториален разрез. При последния общите за цялото народно стопанство данни се обвързват с показателите за разполагането на производителните сили на територията на страната. Най-висока степен на приложение б. м. намира при съставянето на *баланса на народното стопанство*.

БАНКА — предприятие в сферата на кредита, което осъществява операции по съсредоточаване в свои сметки на временно свободните парични средства (влогове — пасивни операции) и тяхното предоставяне за временно ползване (заеми — активни операции). При капитализма б. са капиталистически предприятия за мобилизиране на свободен паричен капитал с цел да получават печалба, която е част от принадлежната стойност, създавана от работниците в производството. По своята форма банковата печалба е разликата между лихвите, вземани от б. за предоставяните от нея кредити, и лихвите, изплащани от нея по влоговете. В съответствие с преобладаващия вид операции или с основната сфера на дейност се различават търговски б., емисионни б. и б. със специално предназначение (ипотекарни, фондови, селскостопански и др.). Като съществено звено в стихийното преразпределение на паричните средства между производствените отрасли б. допринасят за развитието на капиталистическото стопанство, за засилването на експлоатацията на трудещите се и изострянето на противоречията в буржоазното общество. Концентрацията и централизацията на *банковия капитал* водят до възникване на банкови монополи и до превръщане на б. от посредници между функциониращите капиталисти (какви са през периода на домонополистичния капитализъм) във всесилни парични магнати при империализма. Въз основа на срастването на банковите и промишлените монополи възниква *финансовият капитал*.

При социализма б. са държавни предприятия, които планомерно използват паричните средства в интерес на развитието на социалистическата икономика. Б. са главното звено на кредитната система, което мобилизира временно свободните парични средства на соц. предприятия, организации и населението, осъществява краткосрочното и дългосрочното кредитиране

БАНКОТА

финансирането, воденето на сметките и разплащанията, регулирането на паричното обращение, контрола чрез лева върху производството и стокооборота с цел да се изпълняват плановете и да се укрепва стопанската сметка. От 1964 страните членки на *Съвета за икономическа взаимопомощ (СИВ)* създават своя *Международна банка за икономическо сътрудничество (МБИС)*, а от 1969 — *Международна инвестиционна банка (МИБ)*. Банковата система на НРБ включва Българска народна банка (БНБ), Българска външнотърговска банка (БВБ) и Държавна спестовна каса (ДСК). В ръцете на социалистическата държава те са важни инструменти на народно-стопанското планиране, отчетност и контрол. Ръководно място в банковата система заема БНБ.

БАНКОТА, б а н к о в б и л е т — разновидност на кредитните пари, пускани от емисионните банки и заместващи металческите пари като средство на обращение и платежно средство. Б. възникват през XVII в. в резултат на развитието на капиталистическия полнчен оборот. С разширяването на стоково-паричните отношения металческите пари като платежно средство започват отчасти да се заместват с търговски полици, т. е. с писмени документи, издавани от отделни капиталисти. По-късно банкерите и банките започват да приемат полиците и сами да издават полици под формата на чекове (срочни) и б. (безсрочни), които влизат в обращение като кредитни пари. Б. всъщност е полица на банкера, срещу която предявителят по всяко време мож. да получи пари и с която банкерт замества частните полици. Отначало б. се пускат от отделни банкери и търговски банки, а с образуването на емисионните банки емисията (пускането) на б. преминава към тях; емисията на б. започва да се регламентира от държавата. До Първата световна война б. обикновено свободно се разменят със злато. През периода на общата криза на капитализма б. все повече загубват своята устойчивост. От началото на световната икономическа криза 1929—1933 във всички капиталистически страни се прекратява размяната на б. срещу злато и започва емисията на неразменяем б., което на практика означава, че те се превръщат в държавни *книжни пари* с принудителен курс. Прекомерното пускане на неразменяем б. в капиталистическите страни след Втората световна война води до засилване на *инфлацията*. Б. на държавните банки в социалистическите страни се пускат в обращение плано-

мерно, под формата на краткосрочно кредитиране на народното стопанство и в съответствие с потребностите на стокооборота от налични пари върху основата на кредитните и касовите планове. Те се осигуряват преди всичко с цялата стокова маса, принадлежаща на държавата, а също и със златото и другите активи на държавната банка.

БАНКОВ КАПИТАЛ — част от *заемния капитал*, която се намира в разпореждане на банките. Изразява непосредствено отношение между паричните и функциониращите капиталисти. Неговата цел е да се получава печалба чрез присвояване на част от принадлежната стойност, създавана от трудещите се. Б. к. се състои от собствения капитал на банките и от привличения под формата на влогове. Основната форма на използване на б. к. е предоставянето на кредити (активните операции на банката). Банковата печалба е разликата между лихвата, която се плаща за вложени в банката капитал и лихвата, която се получава за предоставените кредити. По своята същност тя е част от принадлежната стойност, създавана от работниците в производството. В резултат на концентрацията и централизацията при империализма б. к. се превръща в особен вид монополистичен капитал. В капиталистическите страни преобладаващата част от б. к. се съсредоточва в няколко едри банки-монополи които заграбват львкия пай от най-доходните операции и играят все по-важна роля в икономиката и политиката на капиталистическите държави

БАНКРУТ, ф а л и т — характерно за капиталистическата икономика явление, изразяващо се в установена от съда несъстоятелност на лице или предприятие да изплати поетите парични задължения. При б. съответното предприятие официално се обявява в неплатжоспособност и се пристъпва към неговото принудително ликвидирание за да бъдат изплатени дълговете му чрез публична разпродажба на имуществото му. При обявена несъстоятелност се слага индивидуалното принудително издължаване на дългове, изискуемост на срочни задължения, прекъсва се течението на лихви, анулират се някои сделки, сключени от изпадналия в несъстоятелност, забранява се сключването на нови сделки и т. и. Предявените от кредиторите искове се погасяват чрез съдия-изпълнител в размер, съответстващ на получените средства от публичната разпродажба на имуществото на банкрутирания. Причините за

б. са в същността на капиталистическия начин на производство с присъщата му анархия и жестока конкуренция и обусловените от тях периодически повтарящи се икономически кризи на свръхпроизводство. Ролята на икономическите кризи като причина за б. се изразява в свръхпроизводството на стоки, които не намират пласмент, и в катастрофалното спадане на цените на стоките. Конкурентната борба не дава възможност най-вече на дребните стокопроизводители да покрият с получените средства производствените си разходи и ги принуждава да банкрутират. Например по време на световната криза 1929—1933 в САЩ банкрутират близо 107 000 предприятия, в Англия — 32 000 и т. н. Масов б. има и в относително спокойни за капиталистическата икономика години. Така за периода 1959—1963 в САЩ банкрутират повече от 76 000 предприятия — промишлени, търговски и от обслужващата сфера. Налице е тенденция към увеличаване на б. (през 1946 в САЩ на 10 000 предприятия има 5 б., през 1958 — 56, а през 1962 — 61). Банкрутират не само стопански предприятия, но и капиталистически банки. По време на икономически кризи много банки банкрутират поради това, че са принудени да изплащат на вложителите си внесените от тях парични суми, а в същото време не получават погашения за отпуснати заеми, което изчерпва техните парични източници. Б. съдействуват за концентрацията и централизацията на капитала.

БАСТИА, Фредерик (1801—1850) — френски икономист, представител на вулгарната буржоазна политическа икономия, един от авторите на вулгарната теория за хармонията между труда и капитала. Основни произведения: «Икономически софизми» (1846), «Икономически хармонии» (1849) и др. Вулгаризира до крайност идеите на класическата школа за буржоазното общество, което представя като единствено възможно естествено общество. Горещ привърженик на идеите за свободната търговия. Хармонията на обществото «открива» в размяната, която според него е размяна на услуги. «Услуга за услуга» — това според Б. е висшият закон на обществото. Б. счита, че стойността, която той отъждествява с цената, е отношение на две разменяеми услуги. На тази основа разглежда лихвения процент като възнаграждение за услугата, която капиталистът прави, създавайки капитал. Рентата представя като израз на това, че притежателят на по-добри земи добивал селскостопанската продукция с по-малък брой

хора, отколкото този с по-лоши земи. Според Б. капиталът има три корена — «предвидливост, разумност, скромност в храненето» и е олицетворение на висшия закон — хармонията. Б. рязко се обявява против социалистическите учения. Неговите възгледи, станали знаме на свободната търговия през 40-те и 50-те години на XIX век във Франция и другите западни страни, са подложени на унищожителна критика от К. Маркс (в «Капиталът», в «Кери и Бастиа»). Б., пише Маркс, е най-пошлият и затова най-сполучливият представител на вулгарно-икономическата апологетика.

БЕЗРАБОТИЦА — явление, органично присъщо на капиталистическия строй, пораядено от действието на *всеобщия закон на капиталистическото натрупване*, в резултат на което част от трудещите се не намират приложение на своята работна сила и остават без работа. Непосредствена причина за б. е нарастването на *органическия състав на капитала*, поради което част от работната сила става относително излишна — спрямо нуждите на капитала. Голямо въздействие върху размера на б. оказва смяната на фазите на промишления цикъл. По време на икономически кризи тя рязко се увеличава. Фактори, които засилват нарастването на б. при съвременните условия, са: а) капиталистическата автоматизация на производството; б) повишаването на интензивността на труда; в) използването на женски и детски труд; г) разоряването на дребните производители. Б. оказва голямо въздействие върху процеса на капиталистическото производство. Капиталистите използват армията на безработните, първо, като пазар, от който черпят работна сила при разширяване на производството през периода на промишлен подем, и, второ, като средство за засилване експлоатацията на заетата част от работническата класа. Под заплахата от уволнение те принуждават заетите работници да работят с по-висока от нормалната интензивност на труда. Това дава възможност на капиталистите да намаляват работната заплата на трудещите се под стойността на тяхната работна сила и да увеличават работния им ден. Б. принуждава заетите да издържат със своето възнаграждение безработните членове на семейството, тъй като помощите за безработните не им осигуряват жизнения минимум. През периода на империализма и общата криза на капитализма б. става постоянна и масова, значителни маси от безработните не се привличат в производството и през периодите на неговото

съживяване и подем. От б. особено страдат неквалифицираните и нискоквалифицираните работници и младежите, а също и онези слоеве от населението, които са подложени на расова дискриминация. Неспособността на капитализма да използва наличната работна сила показва, че той е станал пречка за развитието на производителните сили и трябва да бъде заменен с по-прогресивен обществен строй — социализма, който напълно и завинаги ликвидира б. и пораждащите я причини. *Вж и относително свръхнаселение.*

БЕРНЩАЙН, Едуард (1850—1932) — лидер на опортюнистите в Германската социалдемократическа партия, най-яркият идеолог на международния ревизионизъм. Неговите книги съдържат открита ревизия на марксизма и откровено признаване на буржоазната политическа икономия. Обявявайки се против Марксовата теория за стойността, Б. заявява, че при анализа на стойността трябва да се държи сметка не само за труда, изразходван за производството на стоките, но и за пределната им полезност (вж *О Бьом-Баверк*). При това той предлага теорията на австрийската школа за пределната полезност да се използва при разглеждане размяната на редки предмети, при обясняване на отклоненията на пазарните цени от стойността и на монополните цени. Б. ревизира теорията на Маркс за абсолютното и относителното обедняване на работническата класа. За да замаскира концентрацията на производството и натрупването на богатства в ръцете на капиталистите, той издига тезата, че при капитализма процесът на концентрация на производството в промишлеността се забавял, а в селското стопанство изобщо липсвал. Б. разпространява легендата, че Маркс защитавал теорията за обедняването на пролетарната само в ранните си трудове, а в «Капиталът» се бил отказал от нея. В действителност именно в «Капиталът» най-пълно е изложено учението на Маркс за всеобщия закон на капиталистическото натрупване, от който следва тезата за влошаването на положението на пролетарната успоредно с развитието на капитализма. Б. твърди, че с развитието на акционерните компании собствеността върху капитала преминавала в ръцете на все по-голям брой лица, което означавало «демократизация на капитала». Б. твърди също, че икономическите кризи и анархията в производството при капитализма можели да бъдат преодоленни чрез развитието на монополите. Той се стреми да докаже, че социалистическата

революция и диктатурата на пролетариата са неосъществими, да защити позицията на класово сътрудничество на пролетариата с буржоазията, да съсредоточи вниманието му върху реформите в рамките на капитализма, да докаже, че е възможно постепенно вращаване на капитализма в социализма. А това на практика означава измяна на интересите на работническата класа. Със своята теория за «социалистическата колониална политика» Б. се опитва да докаже, че народите в колонните още не са узрели за самостоятелна революционна борба, т. е. опитва се да попречи на създаването на единен фронт на трудещите се от метрополните и колонните против империализма. Много от тезите на Б. се използват от съвременните «леви» и десни опортюнисти.

БИМЕТАЛИЗЪМ — *парична система*, при която ролята на *всеобщ еквивалент* изпълняват два метала — златото и среброто. Б. съществува през средновековието, но в Европа широко се разпространява в епохата на *първоначалното натрупване на капитала*. Има две разновидности на б.: система на *п а р а л е л н а в а л у т а*, когато ценностното съотношение между златните и сребърните монети се установява стихийно в съответствие с пазарната стойност на златото и среброто; система на *д в о й н а в а л у т а*, при която държавата установява ценностното съотношение между двата метала. Б. не съответствува на потребностите на развитото стоково стопанство, той противоречи на природата на парите като единствена стока, която е призвана да изпълнява ролята на всеобщ еквивалент. При б. (въпреки формалното равенство на златото и среброто) един от тези метали фактически служи за всеобщ еквивалент. Противоречивостта на б. особено осезателно се проявява в системата на двойна валута, когато законодателно фиксираното ценностно съотношение между златото и среброто се сблъсква със стихийните колебания на пазарните стойности на тези метали, което прави тази система много нетрайна. Монетите от метала, чиято стойност в даден момент се покачва, излизат от оборота, остават само монетите от обезценения метал. В литературата това изтъква се на «добрите» пари от «лошите» се нарича закон на Грешем. Противоречивостта и нетрайността на б., рязкото увеличаване на търговския оборот и все по-ярко разкриващите се предимства на златото като паричен метал предопределят преминаването към златния *монометализъм*, който широко се разпространява в края на XIX век.

БЛАГОЕВ, Димитър (Д. Б. Николов, Д я д о) (1856—1924) — първия български марксист, основоположник на марксистическата икономическа мисъл в България, участник в руското революционно движение, основоположник и ръководител на партията на тесните социалисти в България. С «Журнал «Съвременний показател» (1885), излизаш под редакцията на В. Благоева, Б. поставя началото на социалистическата пропаганда в България. Запознава читателите с икономическите възгледи на Н. Г. Чернишевски и пръв в българската книжнина му дава висока оценка като икономист. Б. е ярък разпространител и пропагандатор на икономическите идеи на К. Маркс и Фр. Енгелс в България. Защищава марксистическата политическа икономия от критиката на българските буржоазни икономисти. В предговора към труда на Маркс «*Към критиката на политическата икономия*», преведен от него през 1904, разкрива приноса на Маркс в развитието на теорията за стойността. В предговора към книгата на А. Богданов «Кратък курс на икономическата наука» (1898), озаглавен «Социалистическото направление в политическата икономия», Б. излага Марксовата политическа икономия и прави съкрушителна критика на буржоазната вулгарна школа в политическата икономия.

Б. е първият критик на буржоазната политическа икономия в България. Изобличава антинаучните положения в помагалата и курса по политическа икономия при преподаването ѝ в учебните заведения. Единствена научна политическа икономия според Б. е марксистическата. Тя използва всичко ценно, създадено от буржоазната класическа политическа икономия. Само марксистическата политическа икономия е в състояние да даде научно обяснение на икономическите процеси и да движи напред развитието на науката.

Б. се проявява като творчески марксист при приложението на Марксовото икономическо учение към анализа на българската действителност. Изследвайки капиталистическата обществено-икономическа формация, той разкрива общите и специфичните закономерности в развитието на българския капитализъм. На тази проблема посвещава най-важните си трудове: «Що е социализъм и има ли той почва у нас?» (1891), «Социализмът и работническият въпрос в България» (1900) и «Икономическото развитие на България» (1902). В тях Б. блестящо прилага марксизма към конкретните условия в България. Разработва теорията за характера и същността на

първоначалното натрупване на капитала в България и в борба с буржоазните и дребнобуржоазните икономисти разкрива същността на българския капитализъм. Както Маркс в «Капиталът» показва капиталистическата обществено-икономическа формация, анализирайки развитието на Англия, а Ленин — в капиталиния си труд «Развитието на капитализма в Русия», анализирайки руското развитие, Б. разкрива закономерните обективни процеси на икономическото развитие, анализирайки опита на България. Той доказва правотата на Марксовата теория за капитализма и нанася съкрушителен удар върху дребнобуржоазните и главно народническите теории, господстващи тогава в България.

Силен тласък за по-дълбоко проникване на Марксовите икономически идеи в българската литература дава и преведеният от Б. на български език първи том на «Капиталът». В предговора си към него Б. подчертава, че той се появява във време, когато България е тръгнала по пътя на капиталистическото развитие. Преводът на «Капиталът» изиграва огромна роля за разпространение у нас на икономическите идеи на Маркс и Енгелс и за установяване на научна икономическа терминология на български език.

Още в навечерето на Балканската война (1912—1913) Б. стига до проблемата за империализма. Неговите възгледи за империализма до Първата световна война (1914—1918) се формират под влиянието на теоретичните на германската социалдемократия К. Кауцки и Р. Хилфердинг. Б. схваща империализма като политика на големите капиталистически държави за заграбване на чужди земи, за завоюване на пазари, като насилие и грабителство. Б. разбира, че политиката на големите империалистически държави е главна причина за войната, че тя създава опасност от избухването на нови войни и специално войни на Балканите.

Възгледите на Б. за империализма претърпяват развитие в периода на Първата световна война. Б. разбира империалистическия характер на войната. Очертава основните признаци на империализма — насилие и грабеж, борба за подялба на света, износ на капитали. През този период Б. вече възприема Лениновия възглед за империализма. Прелом в това отношение са статиите му в «Работнически вестник» по повод полемиката между Кунс и Кауцки по империализма. Б. е вече запознат с труда на Ленин «Империализмът като най-висок стадий на капитализма» и обнародва цитат от статия

с цел да запознае българските читатели със същността на полемиката за империализма. Независимо от недостатъците си тези статии бележат решителния преход на Б. към позициите на ленинизма.

В периода след Първата световна война Б. усилено изучава произведенията на Ленин и практиката на победилата социалистическа революция в Русия. Изцяло възприема Лениновото учение за империализма. Това се вижда от анализа на епохата, който се дава в резолюцията по аграрния въпрос, изработена от Б., на III конгрес на БКП (т. с.) (1921). Б. минава на позициите на ленинизма и по най-важните и основни проблеми на пролетарската политика, тактика и стратегия. Прави решителна крачка към възприемане Лениновото учение по аграрния въпрос, скъсва със старите, напластени от епохата на Втория интернационал господстващи теории за ролята на селянина в пролетарската революция. Изцяло възприема Лениновото учение за съюза между работниците и селяните, за огромната роля на селския производител като революционен резерв, както и кооперативния план на Ленин. В периода след Първата световна война Б. написва теоретически студии, които изясняват същността на комунизма и отношението на комунизма към държавата, атакуват ренегата Кауцки, защитават идеите на Октомврийската революция, на Ленин. Във всички студии през този период Б. се проявява като последователен марксист-ленинец, виждайки в марксизма не догма, а ръководство за действие. Възпитан в духа на марксизма, в своето развитие Б. възприема идеите на Ленин, поставя основите на научния социализъм в България и умира, завещавайки на партията на българските комунисти свято да ги пазят и следват.

БОАГИЛВЕР, Пиер (1646—1714) — френски икономист, родоначалник на класическата буржоазна политическа икономия във Франция, един от основоположниците на трудовата теория за стойността. Основни произведения: «Положението на Франция» (1695), «Дисертация върху природата на богатствата, парите и налозите» (1707) и др. Зад пазарната цена Б. търси нейната основа в производствения процес, като стойност на стоката, създавана от изразходвания за производството ѝ труд. Правилно се насочва и определя величината на разменната стойност на стоката с количеството труд, изразходван за нейното производство. Утвърждава стоковото

производство и счита, че общественото богатство се състои не от пари, а от продукти, и то главно от селскостопански. Поради това защитава тезата, че най-големн грижи трябва да се полагат за селското стопанство; с това Б. е предшественик на физиократите. Отнася се враждебно към интересите на работническата класа и се обявява против работническите обединения. Подобно на английските икономисти счита за нормална минималната работническа заплата. Остро критикува меркантилизма. Б. не разбира неизбежността от появата на паричната форма в резултат на развитието на стоковото производство. Според него парите извърщават стойностните отношения, скриват тяхната трудова основа и са само средства и способи, докато стоките са полезни за живота и са негова крайна цел. Б. приема парите само като средство за обръщение, не разбирайки природата им като капитал. Той усеща, но не може да разбере обособяването на парите по отношение на стоките. Вижда в тях източник на социалните противоречия.

БОГОРОВ (Б о г о е в), д-р Иван Андреев (1818—1892) — български книжовник, езиковед, педагог, фолклорист, журналист, публицист и икономист от епохата на Възраждането. Б. учи в Цариград и Одеса, следва химия в Лайпциг и завършва медицина в Париж. Проявява широки научни интереси. Публикува трудове из областта на географията, историята, медицината, издава езикови речници и др. Основава първия български вестник «Български орел» (1846), издава едно от най-значителните периодични издания преди Освобождението — «Цариградски вестник» (1848), сътрудничи на много други вестници и списания. Изучава и познава добре възгледите на представителите на класическата школа в политическата икономия (особено на Адам Смит), а също и на физиократите. Стреми се творчески да ги прилага към конкретните условия в България. Б. е един от първите български полни-икономисти, не само запознат с политикономическите учения на своята епоха, но излязъл с конкретна икономическа програма за развитието на българските земи. Издава и първото българско икономическо списание «Журнал за наука, занаяти и търговия» (1862). Б. изпъква като един от най-изтъкнатите представители на българската буржоазна икономическа мисъл в епохата на разложението на феодализма и зараждането на капитализма в българските земи.

БОН — ценна книжа, предявителско свидетелство, което дава право на неговия притежател да получи в определен срок определена сума пари. Б. издават капиталистическите държави за набавяне на средства за належащи нужди, както и местните самоуправителни органи, частни предприятия и др. През 1942 в България са издадени 3% съкровищни б., които са изтеглени от обращение с паричната реформа през 1947.

БОРСА — капиталистически пазар за сключване на различни видове сделки. В капиталистическите страни съществуват стокова б., фондова б. и б. на труда. Стоковата б. е пазар, на който се осъществява търговия на едро в големи мащаби със стоки по моистри и стандарти. Стоката, която е обект на борсова сделка, може да не минава непосредствено от ръка на ръка, продавачът може да се явява без реална стока, а купувачът — без налични пари. Поради това сделки се сключват само за такива масово еднородни стоки като зърнени храни, памук, метал, захар и т. н., от които по моистрите и стандартите се групират определени партии с равностойни качества. На стоковите б. капиталистите най-често сключват срочни сделки. При срочната сделка продавачът се задължава да достави продадената стока на купувача в уговореното време по определена цена. Тези борсови сделки най-много спомагат за спекулацията със стоки. Продавачът разчита, че до установения срок цената на неговата стока ще спадне и той ще получи разликата в цените, а купувачът разчита, че цените ще се повишат и той ще спечели от сделката. От спекулативната търговия печелят предимно собствениците на едрия капитал. Що се отнася до дребните и средните собственици, те най-често се разоряват от тези сделки. Но главното бреме от колебанията на цените пада върху плещите на реалните купувачи на стоките. Всичко това изостря противоречията на капиталистическото общество и в края на крайщата води до влошаване живота на трудещите се. Фондовата б. е пазар на ценни книжа: акции и облигации, които са предмет на покупко-продажба по цени (курсове), регистрирани на фондовата б. Курсовете на ценните книжа търпят чести колебания под влияние на стихийно формиращото се търсене и предлагане, промените в размера на дивидента и нормата на лихвата. Големите колебания в курсовете на ценните книжа се обуславят от цикличния характер на капиталистическото производство: през периоди на подем в промишленото произ-

водство курсовете на акциите се повишават, а през периоди на кризи или спадане на промишленото производство те рязко се понижават. Често пъти такива колебания настъпват под влияние на лъжливи слухове, пускани от борсовите гешеф-тари. Това създава възможност за спекула, която се осъществява предимно в резултат на сделките, сключени за определен срок, през който се повишава или понижават курсът на акциите на едни или други предприятия. На фондовата б. главна роля играят монополите или едрите капиталисти, които трупат богатства от разоряването на средните и особено на дребните притежатели на акции. През периоди на борсови сътресения лошо осведомените за положението на нещата дребни акционери продават акциите си на безценица. Борсовата спекула спомага за централизацията на капитала, за обогатяване на едрия монополистичен капитал, за разоряването на средните и дребните притежатели на акции, за изострянето на противоречията на капиталистическото общество. Б. на труда е пазар за покупко-продажба на стоката работна сила. В капиталистическите страни този пазар съществува под формата на учреждения, които посредничат между безработните и собствениците на капитал при покупко-продажбата на работна сила. Стихийно развиващото се капиталистическо производство обективно поражда трудовите пазари, претрупани с предлагаша се свободна работна ръка. Функциите на трудови б. като доставчици на евтина работна сила за капиталистическото разширено възпроизводство изпълняват различни посреднически кантори: профсъюзни, частни, общински, а напоследък все по-често и държавни. Б. на труда е арена на класовата борба между безработните, които продават стоката работна сила, и капиталистите, които я купуват. В конфликтите между труда и капитала б. на труда поради своята зависимост от капитала обикновено застават на страната на работодателите; те принуждават безработните да се съгласяват на най-тежки условия под заплахата, че ще бъдат зачеркнати от списъците на трудовата б. и лишени от правото да получават в бъдеще помощ за безработни и работа.

БОРСОВА ПЕЧАЛБА — разлика между цената, по която са купени, и цената, по която са продадени на *борсата* стоките или ценните книжа. Б. п. може да се получи по няколко начина: а) печалба от сročните сделки — разлика между цената, по която е сключена сделката, и цената в деня на реализира-

нето на стоките и ценните книжа; б) учредителска печалба — разлика между номиналната и курсовата стойност на ценните книжа, и в) печалба, която се получава като разлика между цените, по които са закупени и след това продадени ценните книжа.

БОТЕВ, Христо (Хр. Б. Петков) (1848—1876) — български революционер-демократ и социалист-утопист, поет и журналист. Учил в Русия, той израства идейно-политически под влиянието на руската революционнорепубликанска мисъл. В основата си неговият мироглед е материалистически, макар че при тълкуването на историческото развитие допуска идеалистически отклонения. Схваща развитието на обществото като противоречив диалектически процес, като непримирима борба на възникващото против отмиращото. Изразител на интересите на най-революционната част от народа в назряващата демократична националноосвободителна революция в България — зараждащата се дребна буржоазия и малоимотното селячество, Б. счита, че разрешаването както на националния, така и на социалния въпрос може да стане само с «народната революция», с «радикалния преврат». Б. следи отблизо не само развитието на политическите събития, но се интересува и от актуалните икономически проблеми. Има данни, че е запознат с първия том на «Капиталът» на К. Маркс; в неговите схващания се чувствува влиянието на Марксовото икономическо учение. Икономическите му възгледи обаче се формират под влиянието на Н. Г. Чернишевски. В стремежа си да разкрие причините за стопанската разруха в България и посочи изхода от нея Б. развива интересни мисли за предпоставките на икономическия напредък, за труда и производителните сили, за парите и държавните финанси, за промишлеността, селското стопанство и търговията, за новия обществен строй на страната. Неговото революционно верую е, че никакъв икономически напредък не е възможен в условията на политическо робство, поради което счита, че «българският народ е обяснен по-напред от всичко да потърси своята политическа независимост». Б. разглежда труда като «производителен» (към който отнася «нашия» селскостопански труд, създаващ суровини) и «почти непроизводителен» («европейския» промишлен труд, преработващ тези суровини). Обявява се против продажбите на суровини на външния пазар и внасяне на готови промишлени стоки, защото

«нашият производителен труд ще отива на вятъра, а европейският почти непроеизводителен ще се плаща стократно», с което се изявява като борец против експлоатацията на страната от чужденците. Ратува за общество, основано на «свободата на труда». Б. не се опитва да изследва същността на парите, но нееднократно подчертава всесилното им като средство, с което всичко може да се придобие. Изследва с внимание финансовата криза на Османската империя, защото счита, че тя е много благоприятно условие за вдигане на въстание против османската тирання. Бързия упадък на промишлеността, селското стопанство и търговията в империята разглежда като резултат на тежкото феодално иго; отново идва до извода, че «ако ние сме длъжни да помогнем на своя нещастен народ, то по-напред от всичко трябва да се погрижим за неговата политическа свобода».

Б. вижда прогресивността на капитализма в сравнение с феодализма, но същевременно разбира, че той носи неизбежна разруха на дребната собственост, че с неговата победа голямата част от народа ще изпадне в бедствие и икономическо робство, а една незначителна част ще трупа богатства и капитали. Вижда социалните и класовите противоречия и е на страната на бедните против богатите. Бори се за нов обществен строй — «...единния комунистически ред на обществото, спасител на всички народи от вековни тегла и мъки чрез братски труд, свобода и равенство». Смята, че основите на този строй са заложили в нашия бит, в колективната стопанска организация на българския народ до Освобождението. Социализмът на Б. е утопичен, защото без наличието на промишлен пролетариат, революционна партия и диктатура на пролетариата не е възможно изграждането на комунистическото общество. Б. обаче идва до такива гениални догадки, които го издигат на висотата на предтеча на научния социализъм в България.

БРЕЖНЕВ, Леонид Илич (1906) — деец на КПСС, съветската държава, международното комунистическо и работническо движение, член на Политбюро, генерален секретар на ЦК на КПСС. Герой на Съветския съюз и Герой на социалистическия труд; Герой на Народна република България (1973).

Б. започва трудовия си живот през 1921. През 20-те години е член на Комсомола. В КПСС влиза през 1931. Инженер-металург. От 1938 е на ръководна партийна и държавна ра-

бота. В 1939 е избран за секретар на Днепропетровския областен комитет на партията. През Великата отечествена война е в действащата армия: заместник-началник на Политическото управление на Южния фронт, началник на Политическия отдел на 18-а армия, началник на Политическото управление на 4-ти Украински фронт. През 1944 Б. е произведен в чин генерал-майор, в 1953 — генерал-лейтенант; 1974 — военски отличителен знак на армейски генерал «Маршалска звезда».

След войната като ръководител на Запорожката и Днепропетровската областна партийна организация на Украинската КП, както и на Молдавската и Казахстанската компартия, Б. полага много усилия за възстановяването и развитието на икономиката и културата на тези области и републики. През 1954—1955 като първи секретар на ЦК на Казахстанската компартия го дава важен принос в усвояването на целинните земи в републиката и решаването на зърнената проблема. Работейки от 1956 като секретар на ЦК на КПСС, Б. по поръчение на Президиума на ЦК съсредоточава вниманието си главно върху развитието на най-важните отрасли на икономиката — тежката индустрия, отбранителната промишленост, машиностроенето и строителството. Дълги години се занимава с въпросите за развитието на съветската космонавтика.

В 1964 Б. е избран за първи секретар, а през 1966 — за генерален секретар на ЦК на КПСС. Под непосредственото му ръководство са разработени и осъществени изключително важни мерки за утвърждаване на ленинските принципи на ръководство в партията, за развитие и практическо внедряване на ленинските норми на партийно и държавно строителство и на стопанско ръководство, за по-нататъшно издигане на икономиката на страната, на благосъстоянието и културата на трудещите се, за укрепване дружбата между съветските народи и засилване отбранителната мощ на СССР.

Б. обръща голямо внимание на укрепването на световната социалистическа система. Като ръководител на делегациите на КПСС и съветското правителство го присъствува на конгреси на братските комунистически партии и на преговори с партийни и държавни дейци от социалистическите страни, в резултат на които се сключват дългогодишни междудържавни договори и икономически спогодби, които стават солидна основа за сплотяване на световната социалистическа

система, за неотклонен подем в икономиката и културата на социалистическите страни. В центъра на вниманието на Б. са проблемите на комунистическото, работническото и националноосвободителното движение, изпълнението на интернационалните задачи на КПСС, сплотяването на международното комунистическо и работническо движение върху базата на марксизма-ленинизма, укрепването на дружбата и сътрудничеството на КПСС с братските партии.

Б. изиграва изключителна роля за подготовката и успешното провеждане на Международното съвещание на комунистическите и работническите партии през 1969, за изработването и приемането на програмните документи на международното комунистическо движение.

Б. последователно се бори за осъществяване на ленинската миролюбива политика на съветската държава въз основа на принципите на мирното съвместно съществуване, за мир в целня свят, намаляване на международното напрежение, освобождаване на народите от империалистическия гнет и здрава дружба между всички народи. В докладите и изказванията си той надига важни конструктивни предложения, насочени към осуетяване на агресивните планове на империалистите, към заздравяване на мира и международното сътрудничество. Тези предложения срещат дълбоко разбиране и подкрепа от страна на всички миролюбиви хора на планетата. Висока оценка от народите в света получават предложенията за създаване на атмосфера на сътрудничество и добросъседство, за ограничаване на въоръжените сили и въоръженето в Централна Европа, за свикване на съвещание по въпросите на европейската сигурност и много други, които стават известни в цял свят като съветска Програма за мир.

Много голямо значение за съвременността и по-нататъшното развитие на международния живот имат състоялите се през 1971 и 1972 срещу мъжду Б. и ръководителите на Франция, ГФР и САЩ, плодотворните преговори на най-високо равнище и сключените между държавите важни политически, икономически, културни и научно-технически споразумения. Те означават сериозните стъпки към намаляване на международното напрежение, към възтържествуване на ленинските принципи за мирно съвместно съществуване между държавите с различен социален строй.

В дейността на Б., в неговите доклади и речи важно място заемат въпросите, свързани с научното обосноваване на

практическите задачи на стопанската политика, решаването на ключовите проблеми на икономиката, най-пълното използване на всички възможности, заложенни в социалистическия начин на производство, и издигането на жизненото равнище на народа. Огромно теоретическо и политическо значение има неговият доклад на Мартенския пленум на ЦК на КПСС (1965), в който задълбочено са анализирани грешките и пропуските в ръководството на селското стопанство, научно, в съответствие със законите на социализма, са издигнати принципино нови тези за политиката на партията в селото на съвременния етап в изграждането на комунизма, набелязани са важни икономически, организационни и агротехнически мероприятия, целещи по-нататъшно издигане на селското стопанство, заздравяване на колхозите и совхозите и хармонично съчетаване на техните интереси с общодържавните. Практическото осъществяване на решенията на пленума довежда до значително увеличаване на производството на селскостопански продукти. В речта на Б. на Септемврийския пленум на ЦК на КПСС (1965) отново се подчертава значението на усъвършенствуването на научнообоснованите методи на стопанското управление и социалистическото планиране и повишаването на производителността на труда въз основа на всестранното използване на постиженията на научно-техническия прогрес.

В Отчетния доклад на ЦК на КПСС на ХХІІІ конгрес на партията се развият важни въпроси на теорията и практиката на комунистическото строителство, прави се задълбочен марксистко-ленински анализ на политическите и икономическите резултати от развитието на страната, определят се главните задачи по петгодишния план за развитие на народното стопанство на СССР през 1965—1970, акцентира се върху задачата за рязко повишаване на ефективността на общественото производство, неотклонно издигане на материалното благосъстояние на народа и укрепване на отбранителната мощ. В речта на Б. пред Майския пленум на ЦК на КПСС (1966) всестранно е обоснована Лениновата идея за мелiorация на земите, издигната е програма за мелiorативни работи в общодържавен мащаб като едно от важните условия за ускорено развитие на селското стопанство на СССР. В доклади «50 години велики победи на социализма» (ноември 1967) се прави равносметка на половинвековното развитие на Съветския съюз и се набелязват задачите във връзка с изграждането на комунистическото общество. Подчертава се, че на да-

дения етап във все по-голяма степен главни източници на икономическия растеж ст: в ит ефективността на производството и подобряването на качествените показатели на всички народностопански отрасли. Проблемите за развитието на икономиката заемат значително място в речта, произнесена в Харковския тракторен завод (1970), в която се обръща особено внимание на необходимостта разходите да се съизмерват с получените резултати, да се ускори научно-техническият прогрес и още повече да се усъвършенствуват организацията и управлението на стопанството. В доклада, посветен на 100-годишнината от рождението на В. И. Ленин (1970), е обосноваван изводът, че в СССР е построено развито социалистическо общество. Б. подчертава, че към решаването на новите задачи в стопанското развитие партията и правителството се стремят да подхождат по ленински, изтегляйки от цялата верига икономически задачи главното, основното звено — повишаването на ефективността на общественото производство, значителното издигане на производителността на труда. Б. непосредствено участва в разработването на главните насоки на осмия (1966—1970) и деветия (1971—1975) петгодишен план за развитие на народното стопанство на СССР.

В изнесенния от Б. Отчетен доклад на ЦК пред XXIV конгрес на КПСС е даден марксистко-ленински анализ на международното и вътрешното положение на СССР, разработени са основните въпроси на икономическата политика на партията на съвременния етап, както и въпросите във връзка с по-нататъшното развитие на марксистко-ленинската теория и вътрешнопартийния живот, изложена е научнообоснована програма за мир. В него се определя главната задача на деветия петгодишен план — същественото повишаване на благосъстоянието на трудещите се, голямо внимание се отделя на проблемите на научно-техническия прогрес, поставя се задача с голямо историческо значение: органически да се съединят постиженията на научно-техническата революция с предимствата на социалистическата стопанска система, по-широко да се развиват присъщните на социализма форми за свързване на науката с производството. Подчертава се, че усъвършенствването на народностопанското управление е важна съставна част от цялата дейност на партията в областта на икономическото ръководство, че е необходимо още по-широко да се привличат трудещите се маси в управлението на производството. Големи задачи се поставят пред съветската икономическа наука.

Съчинения на български език: «Доклади, речи и статии», т. 1—2, 1969; «Делото на Ленин живее и побеждава», 1970; «Отчетен доклад на Централния комитет на КПСС пред XXIV конгрес на Комунистическата партия на Съветския съюз», 1971; «Българският народ — наш брат, приятел и съюзник», 1973; «31 петдесетгодишнината на Съюза на съветските социалистически републики», 1973; «За външната политика на КПСС и съветската държава», 1974; «За актуалните проблеми на партийното строителство», 1975. и др.

БУМ — краткотраен подем в производството и търговията на капиталистическите страни, предизвикан от спекулативна дейност на индустриалците, търговците и финансите. Главни негови показатели са покачването на цените на акциите и оживлението на фондовата борса, повишаването на цените на стоките и услугите, активизирането на банковата дейност и др. Изкуствено създаденото оживление може да бъде резултат от преднамерена кампания на заинтересовани монополистически съюзи, организирана с помощта на средствата за масова информация. След Втората световна война капиталистическата икономика често е в състояние на б. вследствие на военното напрежение и милитаризацията. Надпреварата във въоръжаването на капиталистическите страни оживява някои отрасли на производството поради огромните средства, които държавата отпуска на монополите за производство на средства за въоръжаване. Спекулативен растеж на производството и търговията може да се предизвика и от неочаквано повишаване на търсенето на международния пазар. Индустриалците и търговците използват научно-техническия прогрес, за да стимулират търсенето, предизвиквайки изкуствено остаряване на потребителната стойност и асортимента на продукцията. С помощта на извънценови форми на конкуренция монополите могат да създават спекулативно оживление. За целта използват и разнообразни събития с икономически, политически и социален характер. Икономиката на САЩ например е въведена изкуствено в състояние на подем през периода на Корейската война, по време на войната във Виетнам и при подмяната на конвенционалните оръжия с ракетно-ядрени. Във връзка с научно-техническата революция монополите на САЩ отново създават психологическа нагласа за увеличаване на бюджетните разходи, за да бъде предотвратена екологична криза. Високият б. създава предпоставки за

големи противоречия. Нарушават се редица пропорции в народното стопанство. Обращението се запълва с нови средства за покупко-продажба, което разгаря инфлацията и създава огнища на остри социални конфликти. Необоснованото оживление в производството и търговията има редица неблагоприятни последици за цялата капиталистическа система, защото нарушава нормалното движение на капиталовия поток и външиикономическите отношения между империалистическите страни. Буржоазната държава води политика на умерено стимулиране на оживлението и понякога предприема рестрикция (ограничаване) на спекулативния подем, но това не винаги ѝ се удава.

БУРЖОАЗИЯ — господстващата класа в капиталистическото общество, която притежава най-важните и решаващи средства за производство и живее от експлоатацията на наемни труд. Като класа б. се заражда в недрата на феодализма, през периода на *първоначалното натрупване на капитала*, в резултат на лишаването на непосредствените производители от средства за производство и превръщането им в наемни работници. Най-важен източник за нетрудовите доходи и фактор за натрупване богатството на б. е принадлежната стойност, създавана от незаплатения труд на наемните работници. Б. експлоатира труда и на дребните стокопроизводители. Б. и *пролетариатът* са основните класи на капиталистическото общество. Цел на б. е да получава максимум принадлежна стойност при минимум авансиран капитал въз основа на всестранна експлоатация на наемния труд. Между б. и пролетариата съществуват антагонистични, непримирими противоречия, техните интереси са коренно противоположни. Пролетариатът се бори да установи своя диктатура, да ликвидира капиталистическата собственост и да утвърди обществената социалистическа собственост върху средствата за производство. По своя състав б. е нееднородна. В капиталистическото общество има едра б., средна б. и дребна б. Господстващо положение в икономиката и политиката на империалистическите страни ваема едрата монополистична б., която използва апарата на държавната власт за увеличаване на печалбите си, за смазване на революционното движение и укрепване на своето господство. Срещу нея стоят не само трудещите се класи, но дребните и част от средната б.

При империализма всички прогресивни слоеве на нацията

БУРЖОАЗНА РЕВОЛЮЦИЯ

са заинтересовани от унищожаване всевластието на монополистичната б. През този период съюзници на работническата класа наред със селяните стават широките слоеве на служещите и значителна част от техническата и творческата интелигенция. В освободилите се от колониализма развиващи се страни националната б. има двойствен характер. В колониалните и зависимите страни нейната прогресивна роля не е изчерпана, тъй като тя участва в решаването на общонационалните задачи на антиимпериалистическата и антифеодалната революция. Но с изостряне на класовата борба, със засилване на противоречията между трудещите се и имотните слоеве част от националната б. преминава на страната на империализма и вътрешната реакция. Победата на Великата октомврийска социалистическа революция слага началото на рухването на господството на б. и победата на пролетарната. При прехода от капитализма към социализма може да възникне такова положение, при което б. да бъде принудена да се съгласи пролетарската държава да откупи от нея основните средства за производство. При съответни условия социалистическата държава може да използва различни форми на *държавен капитализъм* в интерес на развитието на икономиката и укрепването на социалистическия сектор на производството. В процеса на социалистическото строителство се премахва буржоазната класа.

БУРЖОАЗНА РЕВОЛЮЦИЯ — социална революция, която отстранява пречките за развитието на капитализма, като премахва феодалния или полуфеодалния политически и икономически строй. Основни задачи на б. р. са завладяването и привеждането на политическата власт в съответствие със съществуващата буржоазна икономика, премахването на феодалната форма на собственост върху земята и разрешаването на националния въпрос. Най-общата класификация на б. р. е: 1) б. р. без широко участие на народните маси в тях (Юлската революция от 1830 във Франция, революцията от 1848—1849 в Унгария, Младотурската революция от 1908 и др.); 2) буржоазнодемократични революции, които се характеризират с активно участие на широките народни маси. Движещи сили на б. р. при възходящото развитие на капитализма (XVI—XIX в.) са широките народни маси; хегемон е буржоазията (например б. р. в Англия през XVII в., във Франция през XVIII век). В периода на империализма рязко нараства влия-

нието на пролетарната (например в революцията в Русия от 1905 и във Февруарската революция от 1917 хегемон е пролетариатът). Активното участие на пролетарната в б. р. му дава възможност да се организира, да придобие опит и навици за политическо ръководство на трудещите се и да премине от б. р. към социалистическа революция. Типичен пример за това е развитието на революцията в Русия през 1917. Към б. р. се отнасят и революциите в колониалните и зависимите страни, насочени срещу империализма и феодалините остатъци. Тяхна основна задача е извоюване на национална независимост.

БЪРЛИ, Адолф (1895) — американски буржоазен икономист и юрист. Професор в Колумбийската юридическа школа (от 1927). Като един от най-старите буржоазни изследователи на концентрацията на производството и на ролята на корпорациите в съвременната икономика, Б. е един от авторите на теорията за «корпоративната революция». Според него на основата на необикновеното разширяване на акционерната форма на капитала собствеността се съсредоточава в ръцете на корпорациите, частнокапиталистическата собственост се превръща в общественокапиталистическа. Б. е един от родоначалниците на *теорията за революция в управлението*. Той твърди, че в корпорациите истинската власт преминава в ръцете на наемна администрация — менажери, които сами нямат собственост. Оттук и неговият тезис: «власт без собственост». Б. определя икономическата система на САЩ в началото на 60-те години като «американска икономическа република, в която икономическата и политическата власт принадлежат на народа, а класовите различия се преодоляват». Теоретическите постановки на Б. широко се използват в буржоазната икономическа мисъл.

БЪОМ-БАВЕРК, Ойген фон (1851—1914) — буржоазен вулгарен икономист, професор по политическа икономия във Виена. Дълго време заема поста министър на финансите на Австрия, бил е председател на Австрийската академия на науките. Б.-Б. дава най-последователното и завършено изложение на теорията на *австрийската школа* в политическата икономия. Главните му произведения са: «Основи на теорията за ценността на стопанските блага» (1886), «Капитал и печалба» (1884—1889), «Теорията на Карл Маркс и нейната критика»

(1896). Обосновавайки субективнопсихологическата теория за пределната полезност, Б.-Б. твърди, че цените на стоките се определят не от тяхната стойност, а от потребителната им ценност или полезност. Ценността или полезността на дадено благо спада с намаляването на потребността от него. А степента на задоволяване на потребностите зависи от количеството блага, намиращи се в разположение на субекта. Оттук изводът, че субективната полезност на последната единица на дадено благо представлява неговата пределна полезност. Въз основа на това Б.-Б. развива теорията, според която капиталистическата печалба възниква под формата на разлика между оценката на сегашните и бъдещите блага, при което бъдещите блага имат относително по-малка ценност от сегашните. Тъй като при покупката на работната сила се извършва размяна на сегашни блага срещу бъдещи и тези бъдещи блага едва след време се превръщат в сегашни, източник на печалбата за капиталистите според Б.-Б. е не експлоатацията на наеман труд, а «изчакването» на времето, през което бъдещите блага «узряват», превръщат се в сегашни и повишават ценността си до равнището на ценността на сегашните блага. Б.-Б. счита, че процентът, който капиталистите получават от капитала си, е справедливо възнаграждение за «въздръжането» при задоволяването на личните им потребности. Замазвайки класовата същност на капиталистическата експлоатация, Б.-Б. представя печалбата като вечна категория. Той се опитва да опровергае теорията на К. Маркс за трудовата стойност и да я замени с издигнатата от него субективистка теория за пределната полезност, която разглежда категорията стойност и стоящия в основата ѝ труд само в психологически аспект. В действителност стойността на продукта се създава от труда на работниците и се определя от общественонеобходимото време. Тя не може да се увеличи сама по себе си, от «изчакването» на времето и при това да създаде капиталистическата печалба; единствен източник на тази печалба е принадлежната стойност — незаплатеният труд на работниците, безвъзмездно присвояван от капитала. За да защитят капиталистическия строй, много съвременни буржоазни икономисти използват в изследванията си теорията на Б.-Б. за пределната полезност.

БЮДЖЕТ — балансирана сметка, опис на паричните приходи и разходи за определен период — година, тримесечие, месец.

Ако разходната част превишава приходната, б. се приключва с дефицит (недостиг). Превишението на приходите над разходите образува положителен остатък в б. Има различни видове б.: държавин, на местните самоуправления, градски и т. н.

Социално-икономическият характер на държавния б., структурата на неговите приходи и насоката на разходите, ролята на б. в икономическия и политическия живот на страната се определят от характера на обществения и държавния строй. В буржоазните страни държавният б. се използва за обогатяване и укрепване господството преди всичко на едрия капитал, за милитаризация на икономиката и надпревара във въоръжаването, за засилване на експлоатацията и потискането на трудещите се маси. В социалистическите страни държавният б. е насочен към развитие на народното стопанство, културата, здравеопазването, социалното осигуряване, към издигане на материалното и културното равнище на живота на всички трудещи се, към укрепване отбранителната способност на социалистическата държава. Противоположно на б. в капиталистическите страни, където основен източник на приходи са данъците, вземани от трудещите се, в социалистическите страни решаващи източници на приходи за държавния б. са приходите от социалистическите предприятия. Икономическата наука изследва и б. на семействата на трудещите се (т. нар. домакински б.), в които се отразяват обемът и структурата на техните доходи и разходи.

В

ВАЛОРИЗАЦИЯ — вж *ревалоризация*.

ВАЛРАС, Леон (1834—1910) — френски буржоазен икономист, инженер по образование. Един от основателите на математическото направление в буржоазната политическа икономия. От 1870 ръководи катедрата по политическа икономия в правния факултет на университета в Лозана; става шеф на Лозанската школа в икономическата наука. Основните му трудове са курсове, свързани с преподаването: «Елементи на чистата икономия» (1874—1877) в три тома, «Етюди върху социалната икономия» (1896) и «Изследвания върху приложната политическа икономия» (1898). Привърженик на маржинализма (вж *австрийска школа*). Теорията за «пределната полезност» обединява цялата «чиста икономия» на В. Зад сложните формули на В. лежи простото схващане, че стойността на стоката е толкова по-голяма, колкото по-малко е нейното количество. В. отдава голямо значение на математизацията на икономическата наука. Той построява математически модел за общото икономическо равновесие чрез система от едновременни уравнения и с това се нарежда сред основателите на съвременната буржоазна *макроикономия*. В. неоснователно, но не случайно пренебрегва социалната и качествената страна на икономическите процеси. Целта му е да обоснове «чистата», т. е. надкласовата политическа икономия. Вж и *математическа школа*.

ВАЛУТА — *паричната единица* на дадена страна. Под в. се разбира и типът парична система на държавата в зависимост от базата на нейното осигуряване (златна, сребърна, книжна в.). Терминът «в.» се употребява и за означаване на чуждестранните пари, участващи в международния платежен

оборот' чуждестранна в.). След световната икономическа криза 1929—1933 в. на всички капиталистически страни представляват *книжни пари*. В резултат на това те са неустойчиви и изложени на честни валутни кризи, *инфлация* и *девалвация*. В. на капиталистическите страни се делят на: а) обратни (конвертируеми) в други в., б) с ограничена обратимост, т. е. конвертируеми само в някои други в., и в) затворени (неконвертируеми) в., използвани само в рамките на дадена страна. Обратимостта на в. може да бъде пълна или частична, външна или вътрешна. При външна обратимост свободната конверсия в други в. важи само за чужденците, а за гражданите на дадената валутна зона се изисква специално разрешение от валутните органи на страната; при вътрешна обратимост с правото на свободна конверсия се ползват гражданите на дадената страна, а за чужденците се изисква специално разрешение. До декември 1958 обратни в. са доларът на САЩ, швейцарският франк и португалското ескудо. От декември 1958 повечето от западноевропейските в. стават обратни. В капиталистическия свят основните в., т. е. в., в които се осъществява преобладаващата маса от международните плащания и които се използват за валутен резерв, са щатският долар и английската лира стерлинга. През последните години в международните плащания се разширява използването на западногерманската марка, френският франк и италианската лира. С намаляването на относителния дял на САЩ в икономиката на капиталистическия свят и с развитието на *кризата във валутно-финансовата система на капитализма* рязко се разклащат позициите на водещата капиталистическа валута — американският долар. Валутната криза взема формата на «криза на долара», непосредствено обусловена от това, че осъществяваната от САЩ външна политика изисква огромни разходи за милитаризиране на икономиката и надпревара във въоръжаването, за водене на агресивни войни, издръжка на американските военни бази в чужбина и оказване помощ на реакционните режими в много страни. Наред с износа на частен капитал разходите на правителството в чужбина също се стоварват като тежко бреме върху платежния баланс на САЩ, дефицитността на който те са принудени да покриват със злато. В резултат на това златният им запас през последните години рязко намалява. Криза преживяват и други капиталистически в. — английската лира стерлинга, френският франк. Създаденият през 1946 Международен валутен фонд

не може да преодолее кризата във валутно-финансовата система на капитализма.

В. на соц страни са най-стабилните, защото се осигуряват от планомерното развитие на народното стопанство, основано на обществената собственост върху средствата за производство, обезпечават се от златния запас и преди всичко от огромното количество стоки в ръцете на държавата, пускани в стокооборота по устойчиви планови цени.

ВАЛУТЕН КУРС — цена на *валутата* на дадена страна, изразена в паричните единици на други страни. Предвид на това, че в периода на промишления капитализъм менителницата е господстващо средство за международни плащания, курсът на чуждестранните валути се установява по отношение на този вид девизи. Затова вместо в. к. в трудовете на класиците на марксизма се употребява понятието «менителничен курс». Размяната на валутите се извършва въз основа на техните реални ценности, определяни от златното им съдържание (златния паритет). В условията на златния еталон в. к. зависи от монетния паритет, т. е. от съотношението между златното съдържание на валутите. При тази парична система златното съдържание на валутите служи като материална субстанция на в. к. Той се колебае стихийно около монетния паритет в зависимост от търсенето и предлагането на чужда валута, т. е. от състриянието на текущия платежен баланс. При активен платежен баланс курсът на чуждестранните валути спада, а на националната валута се покачва. При пасивен платежен баланс положението е обратно — курсът на националната валута се понижава, а на чуждите — се повишава. Границите на колебание на в. к. около монетния паритет се определят от златните точки. Горната, или експортната, точка се достига, когато курсът на чуждата валута се покачва в такава степен, че за длъжниците става по-изгодно да заплащат със злато. Долната, или импортната, точка означава, че курсът на чуждата валута се понижава дотолкова, че за кредиторите е по-изгодно да внасят злато, вместо да продават чуждата валута на местния валутен пазар. Отклоненията на в. к. от монетния паритет се измерват със стойността на всички разходи по преиращането от една страна в друга на съдържащото се в единица чужда валута злато. Действието на механизма на златните точки осигурява относителна стабилност на в. к. при златния еталон.

В епохата на общата криза на капитализма при повсеместното господство на книжнопаричното обращение в. к. е крайно нестабилен. Това е резултат на общото кризисно състояние на капиталистическата валутна система, на непрекъснатото засилващия се инфлационен процес в световен мащаб и нарушеното валутно равновесие между страните. Нестабилността на в. к. се проявява в честите негови изменения чрез *девалвация* или *ревалоризация* на валутите, въвеждане на множественост на валутни курсове и т. н. Официалното златно съдържание на валутите престава да отговаря на тяхната реална стойност. По отношение на неконвертируемите срещу злато капиталистически валути то се превръща в чисто формална категория. Основният фактор за колебание на в. к. в съвременните условия остава състоянието на текущия платежен баланс на съответната страна. Заедно с това се засилва влиянието и на други фактори — перспективното развитие на инфлацията, валутните спекулативни сделки, политическата стабилност и т. н. Капиталистическата държава използва различни икономически и неикономически средства за регулиране на в. к. До въвеждане на валутните ограничения най-широко се прилагат методите на *д е в и з и а т а п о л и т и к а* (покупко-продажба на чужда валута от централната банка с цел да се повлияе върху нейното търсене и предлагане) и на *д и с к о н т н а т а п о л и т и к а* (повишаване и понижаване на лихвения процент с цел да се въздействува върху вътрешния валутен пазар). В условията на кризата на валутната система капиталистическите страни все повече прибягват към административно регулиране на в. к. чрез въвеждане на валутни ограничения, изкуствено поддържане на официалния курс, сключване на международни споразумения. В съответствие с Бретън-Уудското съглашение (1944) свободно колебание на пазарните курсове се допуска до 1% под и над официалния курс. По силата на Вашингтонското споразумение (17—18 декември 1971) тези граници са разширени до $\pm 2,25\%$.

При социализма в. к. е стабилен и не се влияе стихийно от платежния баланс. Поради това не се прилагат пазарни методи за неговото регулиране. Специфичността на вътрешното ценообразуване в социалистическите страни поражда необходимостта в платежните отношения между тях да се прилагат два вида курсове — за търговските и нетърговските операции. На XXV сесия на СИВ (1971) се приема Комплексна програма, която включва широк комплекс от мерки за въвеждане обра-

ВАЛУТЕН МОНОПОЛ

тимост на преводната рубла в националните валути на страните членки на СИВ, взаимна обратимост на националните валути и въвеждане по-нататък на единен курс на тези валути.

ВАЛУТЕН МОНОПОЛ — изключително право на социалистическата държава в лицето на упълномощените от нея органи да извършва всички операции с чуждестранна валута и злато и да концентрира валутните ценности в свои ръце. В. м. се основава на обществената собственост върху средствата за производство, държавния монопол на външната търговия и национализацията на банковата система. Чрез в. м. социалистическата държава осъществява целите на своята валутна политика. В. м. осигурява: пълно централизиране на валутните операции и концентриране на валутните ценности в единен общ център; планомерно осъществяване на валутните операции в съответствие с валутния план; провеждане на строг валутен контрол върху постъпленията и плащанията; регулиране на вноса и износа на националните парични знаци; задължително отстъпване на валутните приходи в полза на държавата. В. м. изпълнява различни функции по отношение на социалистическите и капиталистическите страни. В отношенията на социалистическата държава със страните от капиталистическата стопанска система той има главно защитна функция — служи като средство за защита на социалистическото стопанство от отрицателното въздействие на стихията на капиталистическите валутни отношения. В отношенията между социалистическите страни чрез в. м. се осъществява планомерно организиране на валутно-финансовите връзки и взаимното валутно-кредитно сътрудничество. В България в. м. се оформя юридически през 1952. Фактически той действа с приемането на Закона за банките от 27 декември 1947. В. м. в страната се осъществява от Министерството на финансите, Министерството на външната търговия, Българската народна банка и Българската външнотърговска банка. При капитализма не съществуват условия за действително наистински в. м. В някои страни той е въведен, но само формално, тъй като чуждестранната валута се получава и изразходва главно от частни фирми и лица. Държавата прегригически регулира плащанията с чужбина чрез редица икономически и неикономически средства. Най-често за това се използват валутните ограничения.

ВАЛУТЕН ПАРИТЕТ — съотношение между две парични единици, основано на тяхното златно съдържание. Например златното съдържание на американския долар е 0,736662 г чисто злато, а на френския франк — 0,160 г. В. п. между тях е 4,6. В условията на златния еталон се употребява понятието монетен паритет. То е възникнало исторически в епохата, когато съществува свободно сечене на златни монети. При сегашната система, когато златото не функционира непосредствено в паричното обращение, монетният паритет не отговаря на своята същност. Абсолютната величина на златното съдържание на дадена валута се разбира и като златен паритет. Например златният паритет (златното съдържание) на лева е 0,759548 г. чисто злато. В някои случаи понятието паритет се употребява в смисъл на златно съдържание.

ВАЛУТНА КРИЗА — вж криза във валутно-финансовата система на капитализма.

ВАЛУТНИ РЕФОРМИ — преобразуване на валутния режим в една страна или в група страни, което води до промяна в организацията на техните валутни взаимоотношения. В. р. при капитализма имат за цел да смежат кризисното състояние на международната валутна система. Практически се изразяват в провеждане на система от мероприятия за поддържане на относителна стабилност в сферата на валутните отношения и създаване на условия за развитие на международните икономически отношения. В. р. се делят на р е г и о н а л н и, обхващащи група страни в дадена валутна зона или регион, и с в е т о в н и. Пример за световна в. р. са сключените през 1944 споразумения за създаване на Международния валутен фонд (МВФ) и Международната банка за реконструкция и развитие (МБРР), с които се полагат основите на следвоенната капиталистическа валутна система. През 1958 развитите западноевропейски капиталистически страни провеждат в. р., в съответствие с която въвеждат частична конвертируемост на валутите. Впоследствие конвертируемостта на западноевропейските валути е разширена. В съвременните условия в резултат на кризата на капиталистическата валутна система в рамките на МВФ се обсъждат проекти за нова в. р. в световен мащаб. Позициите на отделните страни по този въпрос са твърде противоречиви, което изостря разногласията между тях. Съществуват различни

проекти за в. р. — засилване ролята на златото; емисия на национална валута; създаване на многовалутен еталон и др. Подготвя се в. р. и в рамките на Европейската икономическа общност.

ВАРГА, Евгений Самойлович (1879—1964) — съветски икономист, академик (1939), деец на международното комунистическо движение. Роден в Будапеща. В. участва активно в революционното движение на страната. 1918 става професор по политическа икономия в Будапеща. Той е първият комисар по финансовите въпроси във Върховния съвет на Унгарската република. След поражението на републиката (1919) емигрира в СССР, където участва активно в работата на Коминтерна. В. поддържа връзки с В. И. Ленини и работи активно като икономист. От 1927 до 1947 оглавява Института за световно стопанство и световна политика и е главен редактор на списанието на Института. С името на В. са свързани важни моменти в развитието на марксистко-ленинската политическа икономия. Основни трудове: «Основни явления в световната икономическа криза» (1934), «Изменения в икономиката на капитализма в резултат на Втората световна война» (1942); «Капитализмът на XX век» (1961), «Съвременният капитализъм и икономическите кризи» (1962), «Очерци по проблемите на политическата икономия на капитализма» (1964). Крупен теоретик на държавномонополистичния капитализъм, В. допринася за изследването на новите явления в икономиката на съвременния капитализъм: общата криза на капитализма, особеностите на цикличното развитие, специфичните черти и особеностите на държавномонополистичния капитализъм, съревнованието между двете световни системи и трайните тенденции в развитието на капитализма. Важно място в неговите трудове заема критиката на буржоазните, ревизионистичните и реформистките теории. Трудовете на В. имат голямо методологическо значение за съвременната икономическа теория.

ВЙКСЕЛ, Кнут (1851—1926) — един от основоположниците на т. нар. «скандинавска школа» в буржоазната политическа икономия, чиито трудове се считат за «основополагащи в областта на интегралната теория за парите, заетостта и икономическия цикъл». Скандинавските икономисти полагат изключително старание за популяризирането на идеите на

В., когато противопоставят в редица случаи на Дж. М. Кейнс. Те обосновават възгледа, че В. е не просто предшественик, а фактически автор на основните идеи, върху които се изгражда «кейнзианската революция». Поради това предпочитат да говорят за «викселианска революция». В. се разглежда като автор на две «обновяващи идеи»: а) идеята за паричното равновесие и б) идеята за кумулативните процеси. И в двата случая той доразвива критически възгледите на Л. Валрас. Идеята за паричното равновесие В. поставя в основата на една особена теория за цикличното развитие на възпроизводствения процес и неговата динамика. С помощта на идеята за кумулативните процеси се опитва да обясни специфично-капиталистическия начин, по който стопанската система реагира на измененията, настъпващи в хода на икономическия процес. Той отхвърля идеята за автоматично пазарно равновесие, върху която се изгражда основната догма на вулгарната буржоазна политическа икономия — т. нар. «закон на Сей». Според В. икономическият живот е едно непреодолимо движение, което се подчинява на своя собствена логика. Ведиж възникнало, то проявява тенденция да се самоусилва или самозабавя под влияние на ускоряващи или задържащи причини, заложи в самата икономия. Това са т. нар. кумулативни процеси. В трудовете на В. се чувствава стремеж да се разчупят закостенелите рамки на статиката и да се тръгне по пътя на по-всеобхватния динамичен анализ. С това именно се обяснява интересът към него в съвременната макроекономика.

ВЛАДИГЕРОВ, Тодор Андреев (1898—1967) — български икономист, специалист по международна икономия, член-кореспондент на БАН от 1958. Следва право в Софийския университет (1919), стопански и социални науки в Германия (1920—1924); специализира в Берлин (1926—1927). Доцент по стопански науки в Хумболдовия университет в Берлин (1932—1934), научен сътрудник в Международния аграрен институт в Москва (1935—1937), професор по политическа икономия във Висшето търговско училище в Свищов (1938—1944), във ВИИ «Карл Маркс» (1944—1967) и в Института за аграрна история в Берлин (1959—1961). Съсредоточил своите усилия в областта на политическата икономия на капитализма, В. е един от големите изследователи на най-новите явления в развитието на фиктивния капитал в периода на империализма. Неговият труд «Фиктивният капитал» (1957) е

един от малкото опити в тази област не само в българската икономическа мисъл, но и в марксистко-ленинската политическа икономия на капитализма изобщо. Работи и по проблемите на «Общия пазар». По-важни други трудове: «Ръководено стопанство» (1937), «Основни течения в политическата икономия» (1946), «Аграрикономически учения» (1961), «Европейска икономическа общност» (1967). Удостоен е с Димитровска награда (1960).

ВНОС, и м л о р т — доставка на чуждестранни стоки в дадена страна за реализация на вътрешния пазар. Всяка страна се стреми да внася по-малко стоки, отколкото изнася (вж и *износ*), за да си осигури активен търговски и платежен баланс. Много държави въвеждат различни ограничения за вноса. Вж и *външна търговия*.

«ВОЕНЕН КОМУНИЗЪМ» — икономическа политика на съветската държава в периода на Гражданската война и чуждестранната военна интервенция 1918—1920. Характеризира се с прекъсване на пазарните връзки и въвеждане на продуктообмен, централизирано разпределение на ресурсите, ликвидиране на оперативно-икономическата самостоятелност на стопанските звена, въвеждане на реквизицията на селскостопански продукти, на всеобща трудова повинност и на принципа «който не работи — не трябва да яде!», подчиняване на производството на нуждите на отбраната и др. При изземването на селскостопанските излишъци съветската власт се опира на военнополитическия съюз на работниците и селяните, икономическата основа на който е в това, че трудещите се селяни получават от съветската власт земя и защита от помещиците и кулаците, а работниците получават от селяните продоволствие и суровини. «В. к.» се представя от враговете на социализма като «потребителски» и «войнишки» комунизъм. Всъщност задача на «в. к.» е да се осигури снабдяването на армията и трудещите се в градовете. Той е предизвикан от изключително трудните условия в Съветска Русия и не е задължителна фаза в развитието на социалистическата революция. През 1921 «в. к.» е заменен с *нова икономическа политика (НЭП)*.

ВОЕННОПРОМИШЛЕН КОМПЛЕКС — срастване на най-големите военнопромишлени монополи с военните кръгове в

държавния апарат на империалистическите държави (САЩ, ГФР, Англия, Израел и др.). Възниква на основата на военната икономика. Терминът «в. к.» е употребен пръв път през 1960 от президента на САЩ Д. Айзенхауер. През 60-те години в. к. в САЩ започна да включва монополите, които произвеждат оръжие, военните кръгове от Пентагона, законодателите, заинтересовани от даване на военни поръчки в собствените им избирателни райони, научните учреждения, извършващи военни изследвания. Представителите на в. к. оказват все по-силно влияние върху икономическия живот на страната, както и при решаването на въпросите на вътрешната, военната и външната политика на САЩ. Ръководителите на военнопромишлените монополи получават баснословни печалби от правителствените военни поръчки и затова пряко са заинтересовани от разгаряне на военни конфликти и засилване на международното напрежение. Армията трайно се сраства с живота на страната. Военните се издигат на най-високите постове в промишлеността, финансите, комуналното стопанство и университетите. Все повече военни се посвещават на политическа дейност.

ВРЕМЕ НА ОБОРОТА НА КАПИТАЛА — времето от момента на авансирането на капитала в определена форма (парична, производителна и стокова) до възвръщането му в капиталиста в същата форма, нараснал с величината на принадлежната стойност. В. о. к. се състои от *времето на производството на капитала* и *времето на обращението на капитала*. То обхваща времето за превръщане на паричния капитал в производителен (работна сила и средства за производство), времето, през което капиталът се намира в сферата на производството, и времето за превръщане на стоковия капитал в паричен (реализацията на готовата стока). Времето на оборота е различно за отделните части на авансирания капитал. Времето на оборота на *оборотния капитал* се равнява на периода на един кръгооборот. Времето на оборота на *основния капитал* обхваща редица кръгообороти. Ето защо времето на оборота на целия капитал е средна претеглена величина от времето на оборота на основния капитал и времето на оборота на оборотния капитал. Нарастването на основния капитал с развитието на капитализма води до увеличаване на в. о. к. като цяло. В. о. к. зависи от характера на производството, степента на развитие на науката и техниката и от условията за реализация.

ВРЕМЕ НА ОБОРОТА

закъсия на продукцията. Неговото намаляване дава възможност на капиталиста със същия капитал и за същото време да увеличи количеството на експлоатираната работна сила и да получи по-голяма принадена стойност. За да увеличат печалбите си, капиталистите се стремят да ускорят оборота на капитала, като въвеждат технически усъвършенствувания, нощни смени, повишават интензивността на труда и удължават работния ден. Те се стремят да намалят и времето на обращението, като развиват транспорта, съобщителните средства, мрежата от големи универсални и специализирани магазини, складове и т. н. Същевременно антагонистичните противоречия на капитализма, предизвикващи трудности при реализацията на стоките, забавят времето на оборота на капитала.

ВРЕМЕ НА ОБОРОТА НА ПРОИЗВОДСТВЕНИТЕ ФОНДОВЕ — времето на преминаването на фондовете на соц. предприятие през различните форми на движение (парична, производителна и стокова) до възвръщането им в първоначалната форма. То се състои от времето на производството и времето на обращението. За различните елементи на *производствените фондове* времето на оборота не е еднакво. Основните фондове се характеризират с по-голяма продължителност на оборота. Оборотните производствени фондове обикновено извършват няколко оборота за една година. Времето на оборота на основните фондове се определя в съответствие с установените норми на амортизационни отчисления. Например при норма на амортизация 8% то е 12,5 години, през които основните производствени фондове изцяло прехвърлят стойността си върху готовия продукт. Показател за времето на оборота на оборотните фондове е тяхната обръщаемост, изразена в броя на оборотите за една година или в продължителността на един оборот в дни. В ускоряването на обръщаемостта на оборотните средства се крият огромни резерви.

ВРЕМЕ НА ОБРАЩЕНИЕТО НА КАПИТАЛА — времето, през което капиталът се намира в сферата на обращението и преминава от парична форма в елементи на производителния капитал (средства за производство и работна сила) и от стокова форма — в парична. Времето на обращението има голямо значение за самонарастването на капитала. То е необходимо за превръщането на стоките в пари, за реализацията на съдържащата се в стоката принадена стойност, а също за купува-

нето на необходимите средства за производство и на работна сила. През това време не се произвежда нито потребителна, нито принадена стойност. Ето защо колкото по-дълго е времето на обращението, толкова по-бавно, при равни други условия, капиталът се възвръща в процеса на производството и, обратно, колкото по-кратко е времето на обращението, толкова повече възможности се откриват за производство на принадена стойност, за нарастване на капитала. Продължителността на времето за купуване на стоките се ограничава от времето, необходимо за доставяне на средства за производство и за потребление в такъв срок и в такива количества, които са необходими за редовното снабдяване на потребителите и за осигуряване на непрекъснат процес на производство. Намаляването на времето на обращението и свързаните с него разходи по обращението води до ускоряване оборота на капитала и увеличаване на получаваната печалба. При условията на капитализма стихийното развитие на производството, конкурентната борба, влошаващото се положение на трудещите се и икономическите кризи създават големи трудности за пласмента на стоките. Натрупването на непродадени стоки в складовете и магазините води до удължаване на времето на обращението.

ВРЕМЕ НА ОБРАЩЕНИЕТО НА ПРОИЗВОДСТВЕНИТЕ ФОНДОВЕ — времето, през което фондовете функционират в сферата на обращението, т. е. от момента на постъпването на готовата продукция в склад до получаването на новите средства за производство и включването им в производствения запас на соц. предприятие. То се състои от две части: в р е м е н а п р о д а ж б а т а на готовата продукция, през което продукцията се съхранява в склада, транспортира се и се реализира в парична форма, и в р е м е н а п о к у п к а т а, през което с предназначенията за целта парични средства се закупуват и доставят на предприятието необходимите му средства за производство. Във в. о. п. ф. се включват третият стадий от *кръгооборота на производствените фондове*, при който производствените фондове сменят стоквата си форма с парична, и първият стадий, когато паричната форма се сменя с производителна. Времето на обращението заема значителна част от времето на *оборота на производствените фондове* и неговото намаляване играе важна роля за ускоряване оборота на тези фондове и особено за ускоряване обрачае-

ВРЕМЕ НА ПРОИЗВОДСТВОТО НА КАПИТАЛА

ността на оборотните средства. Намаляването на времето на обращението е важна задача на социалистическите предприятия, тъй като от това зависи в голяма степен повишаването на ефективността на използването на техните производствени фондове. Това зависи от въвеждането на правилна организация на пласмента на готовата продукция, от усъвършенствуването на договорните отношения и връзките с предприятията-потребители, от подобряването на складовото стопанство, от транспортните възможности и др. Съкращаването на времето на покупката зависи от подобряването на материално-техническото снабдяване на предприятията, от усъвършенствуването на взаимоотношенията с предприятията-доставчици, от ритмичността на тяхното производство, от организацията на работата на съответните външнотърговски и вътрешнотърговски предприятия, както и от оперативността на банковата система, която урежда паричните взаимоотношения между социалистическите предприятия. Чрез разширяването на вертикалните интеграционни връзки в народното стопанство, създаването на крупни стопански организации и обединения редица звена и дейности в сферата на обращението стават излишни и по този начин се съдействува за намаляването на времето на обращението.

ВРЕМЕ НА ПРОИЗВОДСТВОТО НА КАПИТАЛА — времето, през което капиталът се намира в сферата на производството, т. е. функционира като *производителен капитал*. В. п. к. обхваща целия процес на създаване на определена стока от момента на постъпване на средствата за производство в предприятието до изготвяне на продукцията. То има няколко съставни части. Първо, *работен период*, т. е. времето, през което се осъществява непосредственият трудов процес и се създават стойност и принадена стойност. Второ, времето на прекъсванията на труда, през което предметите на труда се подлагат на въздействието на природни сили и не се намират под въздействие на силите на труда (сушене на дъ чесина, ферментация на вино, химически реакции и т. н.), и времето, когато действието на труда и средствата за производство временно се прекратява (престой, обедни почивки и т. н.). През този период не се създава нито стойност, нито принадена стойност. Трето, времето, когато средствата за производство се намират в складовете като необходимо условие за осигуряване непрекъснатост на производствения процес и предста-

вляват потенциален производителен капитал. Основната част от в. п. к. е работният период, който може да има най-различна продължителност в зависимост от специфичните свойства на изготвяния продукт и равнището на развитие на техниката и технологията на производството. Въвеждането на нови технически усъвършенствувания, на химически методи за въздействие върху предмета на труда дава възможност да се съкрати онази част от времето на производството, когато предметът на труда се подлага на въздействието на природните сили. Намаляването на в. п. к. дава възможност да се ускори *оборотът на капитала*.

ВРЕМЕ НА ПРОИЗВОДСТВОТО НА ПРОИЗВОДСТВЕНИТЕ ФОНДОВЕ — времето, през което фондовете на социалистическите предприятия се намират в сферата на производството. Времето на производството заема основната част от времето на *оборота на производствените фондове* и играе решаваща роля в движението на производствените фондове. То се състои от: *работен период*, време на прекъсванията на труда и време на пребиваването на фондовете в производствен запас. Отначало средствата за производство постъпват в предприятието като негов производствен запас. В състоянието на запас те пребивават известно време, преди да се включат в процеса на тяхната обработка. Колкото по-добре е организирано материално-техническото снабдяване на производството, толкова по-малко е времето, през което фондовете се задържат като производствен запас. Времето на труда е времето, през което се осъществява непосредственият трудов процес. Колкото по-висока е производителността на труда на заетите работници, толкова по-кратко е времето на труда. Прекъсванията на труда са от различен характер. Едни се налагат от необходимостта предметът на труда да се подлага на въздействието на природни сили (сушене на дървесината, ферментация на виното и др.). Други са обусловени от самия производствен процес (почивни дни, смени на работа, ремонт и т. н.). Трети са неоправдани престои поради организационни слабости, нарушения на трудовата дисциплина, аварии и др. Намаляването на в. п. п. ф. има огромно значение; от това зависи увеличаването на скоростта на оборота на средствата за производство на социалистическото предприятие. Намаляването на работния период при социализма се постига чрез внедряване в производството на най-новите постижения на науката, техниката

ВСЕОБЩ ЕКВИВАЛЕНТ

и челния опит, подобряване организацията на производството, задълбочаване на общественото разделение на труда, специализация и комбиниране на производството, нарастване на производителността на труда, повишаване на общата ефективност на общественото производство, интензификация на всички отрасли на народното стопанство, в резултат на което се намалява времето за изготвяне на единица продукция.

ВСЕОБЩ ЕКВИВАЛЕНТ — стока, която служи за изразяване стойността на всички други стоки и срещу която всички те се обменят. В процеса на размяната на различните стоки срещу в. е. неговата стойност се явява във вид на всеобща *форма на стойността*. Появата на в. е. е свързана с достатъчно високо равнище на развитие на стоковото производство и установяване на редовна размяна. От стоковия свят стихийно се обособява една стока, която на пазара постоянно има по-голямо търсене. В резултат на това непосредствената размяна на стока срещу стока изчезва и търговските сделки започват да се извършват с помощта на в. е. Размяната започва да се дели на два взаимно свързани акта: производителят първо разменя своята стока срещу в. е., а след това в. е. — срещу необходимата му стока. У отделните народи в зависимост от условията на производството и размяната като в. е. се обособяват различни стоки: добитък, зърнени храни, кожи, различни метали и др. С по-нататъшното развитие на стоковото производство и разширяването на международната търговия ролята на в. е. навсякъде изпълняват благородните метали — златото и среброто, които се превръщат в *лари*.

ВСЕОБЩ ЗАКОН НА КАПИТАЛИСТИЧЕСКОТО НАТРУПВАНЕ — икономически закон на капиталистическото общество, според който *натрупването на капитала* се съпровожда от натрупване на богатство на единия полюс на буржоазното общество и натрупване на безработица и мизерия на другия му полюс, изразяващи се в *относителното обедняване на пролетариата* и *абсолютното обедняване на пролетариата*. В. з. к. н. е открит и обоснован от К. Маркс на основата на изследването на процесите на капиталистическото натрупване и неговите тенденции. Той е конкретен израз на действието на основния икономически закон на капитализма — закон за принадлежната стойност. Последните от процеса на натрупването на капитала са неизбежен резултат от постоянното

нарастване на *органическият състав на капитала* успоредно с развитието на капитализма. Тъй като производителността на труда и органическият състав на капитала растат по-бързо от масата на заетото в производството население, капиталистическото производство, макар и да увеличава търсенето на работна сила в абсолютни размери, относително изисква все по-малко работна ръка, а това води до нарастване на *безработицата*, която е изключително важен фактор за обедняването на пролетариата. Със своя труд пролетариатът увеличава капитала и колкото по-висока е степента на експлоатация, толкова повече работници се изтласкват от производството (вж и *относително свръхнаселение*). Днес се засилва процесът на капиталистическата концентрация, растат печалбите и свръхпечалбите на монополите. Монополистичният капитал използва постиженията на съвременната наука и техника за още по-голямо засилване на експлоатацията на работническата класа. При условията на капитализма автоматизацията и «рационализацията» на производството носят нови бедствия на трудещите се. През последните 10 години средният месечен брой на официално регистрираните безработни в промишлено развитите капиталистически страни устойчиво расте. Действието на в. з. к. и. води до засилване на класовите противоречия и борбата на трудещите се маси. За това говори фактът, че икономическите и политическите стачки в капиталистическите страни се разрастват. Чрез упоритата борба за коренните си интереси работническата класа се стреми не само да бъдат задоволени редица нейни насъщни искания, но и да бъде ликвидиран капитализмът като обществен строй.

ВСЕОБЩА ФОРМУЛА НА КАПИТАЛА — кръгооборотът на парите като *капитал*, при който парите се обменят срещу стока, а стоката — срещу пари. Изразява се с формулата $P-C-P$ (където P е пари, а C — стока) и се нарича в. ф. к., тъй като изразява движението на всеки капитал, независимо от сферата на неговото приложение. Външно в. ф. к. е сходна с формулата на простото стоково обращение ($C-P-C$): и двата кръгооборота се състоят от продажба ($C-P$) и покупка ($P-C$), при това във всяка от тези фази си противостоят едни и същи веществени елементи — стоки и пари. По цел и съдържание обаче тези кръгообороти са различни. Смесът на простото стоково обращение е да се задоволи някаква погрешност на

отделния производител; парите изпълняват ролята само на посредник. При обращението на парите като капитал ролята им коренно се изменя. Притежателят на пари купува стока, за да я продаде. Процесът на обращението на парите като капитал има смисъл само ако количеството на парите в хода на кръгооборота нараства и парите не се изтеглят от обращение, а отново се авансират. Поради това пълният вид на в. ф. к. е $P-S-P'$, където P' е повече P (т. е. $P+p$). Този излишък над първоначално авансираната стойност (p) К. Маркс нарича *принадена стойност*. В. ф. к. показва, че цел на капиталистическото производство е извлечането на принадена стойност. Парите тук се проявяват като паричен капитал.

Анализът на в. ф. к. показва, че тя съдържа противоречие. Принадената стойност не може да възникне от стоковото обращение, което се извършва на основата на закона за стойността, т. е. при размяната на еквиваленти. В същото време парите не могат да нараснат извън сферата на стоковото обращение. Научно обяснение на това противоречие на основата на закона за стойността дава Маркс, който показва, че капиталистът купува по стойност, продава по стойност и все пак реализира принадена стойност. Маркс разкрива, че капиталистът превръща парите си в капитал, като купува на пазара такава специфична стока, която при потреблението ѝ създава стойност, по-голяма от нейната собствена стойност. Такава стока е *работната сила*, която в процеса на производството създава не само потребителна стойност, но и принадена стойност.

ВУЛГАРНА БУРЖОАЗНА ПОЛИТИЧЕСКА ИКОНОМИЯ — открито апологетично направление в буржоазната икономическа теория, което се характеризира с ненаучно, повърхностно описание на икономическите процеси в капиталистическото стопанство, с отричане на присъщите му антагонистични противоречия. Представителите на това направление в буржоазната политическа икономия по всякакъв начин възхваляват капиталистическия строй и разработват различни несъстоятелни методи за разрешаване на непримиримите противоречия на капитализма. В. б. п. и. възниква в края на XVIII и началото на XIX в. Първи нейни представители са французите Ж. Б. Сей, Ф. Бастиа, англичаните Дж. Мил, Мак Кулох, американецът Ч. Кери и др. Противоположно на

класическата буржоазна политическа икономия, достигнала върха си в икономическата доктрина на А. Смит и Д. Рикардо, за неето учение бяха характерни научната добросъвестност и опитът да разкрият системата от закони на капиталистическата икономика, вулгарните икономисти разработват концепции, които открито защищават експлоататорската капиталистическа система. От учението на Смит и Рикардо представителите на в. б. п. и. възприемат погрешната им представа за непоклатимостта, за «вечността» на основите на капиталистическия строй и превръщат това положение в крайъгълен камък на своите теории. Американският икономист Кери и френският икономист Ф. Бастиа (автор на концепцията за «хармоничното развитие» на обществото на базата на класовото сътрудничество) превъзнасят мнимите положителни страни и предимства на капитализма. С установяването на политическата власт на буржоазията, с развитието на класовата борба и появата на пролетариата като самостоятелна политическа сила господстваща доктрина в буржоазната икономическа литература става вулгарната политическа икономия. Когато се появява икономическата теория на Маркс, вулгарните икономисти, и по-специално възникналите през втората половина на XIX в. *австрийска школа* в политическата икономия и *историческа школа* в политическата икономия, се опитват да «опровергаят» икономическото учение на марксизма. През периода на империализма и общата криза на капитализма много представители на в. б. п. и. започват да се изказват против Лениновото учение за империализма и по-нататъшното творческо развитие на марксистката икономическа теория. Те разработват препоръки за използване икономическите и финансовите лостове и ресурси на съвременната буржоазна държава за лекуване на органичните недъзи на капиталистическия строй. Разпространяват илюзии за възможността чрез регулиране на икономиката от страна на буржоазната държава да бъдат отстранени масовата безработица и икономическите кризи, възраждат човеконенавистническите малтусиански теории, пропагандират различни теории за «народния капитализъм».

В края на XIX и началото на XX в. ръководителят на английската школа на в. б. п. и. А. Маршал и Д. Б. Кларк в САЩ се опитват да съчетаят някои положения от икономическото учение на Рикардо с теорията на австрийската школа за пределната полезност и с икономическите концепции на други буржо-

ВЪЗПРОИЗВОДСТВО

азни икономисти, водили борба срещу марксистко-ленинската политическа икономия. Едно от съвременните реакционни направления на вулгарната политическа икономия в САЩ е «институционализмът». Най-видните му представители (Т. Веблен, Дж. Комонс, У. Митчел) отричат съществуването на обективни икономически закони и виждат основата на общественото развитие във функционалните прояви на различни психологически импулси, обичаи и навици на «стопанстващите субекти». За «институционалистите» единствен двигател на общественото развитие са индивидуалната «изгода», «ползата» и др. п. стимули. Според тях капиталистът носел гежката «отговорност да осигурява препитание» на наемните работници. Те се стремят да намерят прототип на съвременните икономически и социални институти в древната история и пропагандират провеждането на редица наглед демократични реформи, които са напълно приемливи за капиталистите и поземлените собственици и не нарушават отношенията на така наречения «социален мир» между обществените класи на съвременното капиталистическо общество. Според характеристиката на В. И. Ленин вулгарните буржоазни икономисти «не са нищо друго освен учени слуги на капиталистическата класа». Те кленетят научния социализъм и неговото реално въплъщение в редица страни на съвременния свят, стремят се да забавят закономерния исторически процес на общественото развитие, който неизбежно води към рухване на капитализма и земенянето му със социализма и комунизма.

ВЪЗПРОИЗВОДСТВО — постоянно повтаряне, непрекъснато възобновяване на производствения процес. Всяко в. е преди всичко в. на *съвкупния обществен продукт*, на *работната сила* и на *онези производствени отношения*, в рамките на които те се осъществяват. Съществуват два типа в. — просто и разширено. При *простото в.* производственият процес се възобновява в неизменни размери. При *разширеното в.* производството се възобновява във все по-големи мащаби. В този случай *съвкупният обществен продукт* не само възстановява изразходваните в процеса на производството средства и предмети на труда и потребените от грудешите се жизненни блага, а осигурява и излишък. Това дава възможност в новия акт на производството да бъдат включени допълнителни средства за производство, а също и за образуване на резерви и

запаси; расте броят на трудещите се, включвани в производството; развиват се по-нататък присъщите на дадения начин на производство производствени отношения. Ако производствените отношения изразяват експлоатация на човек от човека (например при капитализма), в процеса на в. още повече се изострят социално-икономическите противоречия, засилва се тяхната задържаща роля в развитието на производителните сили, а това налага те да бъдат заменени с по-прогресивни производствени отношения. Ако производствените отношения са отношения на сътрудничество и взаимопомощ (при социализма и комунизма), разширеното в. се характеризира с по-нататъшно неотклонно усъвършенствуване и засилване на активната им роля в развитието на производителните сили. Простото в. преобладава в докапиталистическите формации, чието стопанство има в общи черти натурален характер. За капитализма и социализма е характерно разширеното в. Но социалистическото разширено в. коренно се различава от капиталистическото, защото характерът на в. се определя от своеобразието на господстващия начин на производство и присъщите му производствени отношения и икономически закони. Вж *капиталистическо възпроизводство* и *социалистическо възпроизводство*.

ВЪНШНА ТЪРГОВИЯ — търговия на дадена страна с други страни, състояща се от внос и износ на стоки. Възниква на основата на развитието на международното разделение на труда. Играе важна роля в процеса на разширеното възпроизводство. Свързва производителите от една страна с потребителите от друга. При капитализма главна цел на в. т. е стремжът на капиталистите и техните обединения да получават високи печалби. В. т. на капиталистическите страни се развива в условията на постоянно възникващи диспропорции в отделни отрасли на икономиката и разширяване на стоковото производство извън относително тесните рамки на *вътрешния пазар*. През епохата на империализма в. т. става средство в борбата на монополите за световни пазари, за източници на суровини и сфери за приложение на капитал, използва се за икономическо и политическо заробване и експлоатация на населението в колонните, слаборазвитите и зависимите страни. С развитието на *държавномонополистичния капитализъм* все по-широко се практикува непосредственото участие на империалистическата държава в международните съглашения за

ВЪНШНИ (МЕЖДУНАРОДНИ ЗАЕМИ)

подялба на пазарите и източниците на суровини, за финансиране на износа и т. н.

Принципно различен характер има в. т. на социалистическите страни. Тя се изгражда върху основата на *международното социалистическо разделение на труда*, при което се извършва координиране на народностопанските планове, специализация и коопериране на отраслите в народното стопанство на социалистическите страни. Във всяка социалистическа страна се осъществява монопол върху в.т. Политиката в тази област се базира върху зачитането на националния суверенитет, спазването на принципа за пълно равенство между страните и взаимна изгода. Търговията между страните от социалистическата общност допринася за икономическото им сближаване, за изравняването на равнището на тяхното икономическо развитие, за укрепването на световната социалистическа стопанска система. В. т. на социалистическите страни с развиващите се страни спомога за укрепването на техния държавен суверенитет и икономическа независимост. Социалистическите страни търгуват и с капиталистическите държави, което съдействува за утвърждаването на принципа на мирното съществуване между страните с различен обществен строй.

ВЪНШНИ (МЕЖДУНАРОДНИ) ЗАЕМИ — заемн, предоставяни от чуждестранни правителства, както и от международни организации и частни лица от други страни. В. (м.) з. в буржоазните страни са (наред с преките капиталовложения) една от формите на *износ на капитал*, характерен за епохата на империализма. За империалистическите държави тези заеми са средство за заграбване на пазари и източници на суровини в страните-заемополучатели, средство за тяхното икономическо и политическо заробване, сфера за изгодно влагане на капитали. В резултат на външните си дългове развиващите се страни често попадат в зависимост от страната-кредитор. Докато през периода на домонополистичния капитализъм кредитори обикновено са отделни чуждестранни банки или капиталисти, при империализма и особено след Втората световна война поради разрастването на *държавно-монополистичния капитализъм* кредитор по външните заеми все по-често става държавата. Най-голям износител на държавен капитал са САЩ. Чрез заеми и субсидии САЩ поддържат антидемократичните, реакционни режими в различни части на света. Големи износители на държавен капитал са

също Англия, Франция, ГФР, Япония. Външни заеми предоставят и редица международни организации, най-големи между които са Международният валутен фонд (МВФ) и Международната банка за реконструкция и развитие (МБРР).

Докато заемите от империалистическите държави всъщност са форма за ограбване на слабо развитите страни метод за тяхното заробване, помощта от социалистическите страни се изгражда върху принципно различни основи. Съветският съюз и другите социалистически страни отпускат заеми (кредити) на освободилите се от колониално робство страни в Азия, Африка и Латинска Америка, като се ръководят от принципите на пролетарския интернационализъм и другарската помощ. Външните кредити от социалистическите държави помагат на младите държави да осъществяват своите планове за индустриализация. С тяхна помощ развиващите се страни укрепват политическата си независимост и създават самостоятелна национална икономика. Тези заеми и кредити се предоставят при изключително изгодни условия и не са свързани с никакви политически или военни условия. С помощта на заеми и кредити от социалистическите държави в страните на Азия и Африка се изграждат и вече са построени стотици промишлени предприятия и други обекти, включително заводи на черната и цветната металургия, металообработващи и машиностроителни предприятия, нефтопреработващи и химически заводи, електроцентрали и т. н. В (м) з. са една от формите за икономическо сътрудничество между социалистическите страни. Заемите, които си предоставят социалистическите държави, са израз на взаимна помощ и сътрудничество в изграждането на социализма. Важна роля в тази насока играят *Международната банка за икономическо сътрудничество (МБИС)* и *Международната инвестиционна банка (МИБ)* на социалистическите страни.

ВЪТРЕШЕН ПАЗАР — сфера на стоковото обращение в мащабите на дадена страна. Исторически в. п. възниква и се развива върху основата на общественото разделение на труда и обособяването на производителите като собственици на средствата за производство. Ускореното развитие на в. п. започва с възникването и укрепването на капиталистическите отношения. Обемът му в дадена страна се определя от мащабите на развитието на стоковото производство в нея. При капитализма обаче растежът на в. п. изостава от нарастването на

ВЪТРЕШНООТРАСЛОВА КОНКУРЕНЦИЯ

производството, защото производството се увеличава в условията на надпревара за извличане на печалба и антагонистични противоречия между производството и потреблението на трудещите се. Господството на монополистичния капитал силно изостря противоречието между обществения характер на производството и частната форма на присвояването. Ограничеността на в. п. принуждава монополите да търсят и заграбват външни пазари. Политиката на дискриминация на империалистическите държави в областта на външната търговия изостря проблемите на в. п. При социализма в. п. се запазва поради наличието на стоково производство и стоково-парични отношения. От неговата сфера се изключват работната сила, земята, основните производствени фондове (фабриките, заводите, мините, електроцентралите и т. н.) и естествените ресурси. Тук в. п. няма антагонистичните противоречия, присъщи на капитализма. Пропорциите между производството и потреблението се установяват съзнателно, планомерно, върху основата на познаването и използването на икономическите закони. Това осигурява обективни условия за устойчиво, безкризисно развитие на в. п. При социализма в. п. се състои от държавната, кооперативната и кооперативнопазарната търговия, а също и от системата на изкупуване на селскостопанските продукти и системата на материално-техническото снабдяване със средства за производство.

ВЪТРЕШНООТРАСЛОВА КОНКУРЕНЦИЯ — борба между стокопроизводителите от един и същ отрасъл за най-изгодни условия за производство и пласмент и за извличане на максимум печалба от единица вложен капитал. В. к. води до образуване на единна пазарна цена на стоките от даден вид, в основата на която е залегнала *обществената (пазарната) стойност* на тези стоки, определяна от количеството обществено-необходим труд, изразходван за производството на единица стока. В. к. е една от формите на стихийното действие на закона за стойността. Предприятията с висока производителност на труда и съответно ниска индивидуална стойност на стоките при реализацията на своята продукция по пазарните цени или дори по малко по-ниски цени получават добавъчна печалба, източник на която е *добавъчната принадена стойност*. А предприятията с ниска производителност на труда и съответно висока индивидуална стойност на продукцията при реализацията ѝ по пазарни цени губят част от

ВЪТРЕШНООТРАСЛОВА КОНКУРЕНЦИЯ

създадената принадена стойност и получават ниска норма на печалба, а понякога дори не са в състояние да покрият производствените си разходи. В. к. води до разоряване на дребните стокопроизводители и капиталисти, до концентрация на производството и капитала, до задълбочаване на класовите противоречия в буржоазното общество; в нея побеждават предприятията с висока степен на концентрация на капитала. Тази конкуренция, от една страна, стимулира техническия прогрес и повишаването на производителността на труда в капиталистическите предприятия, а, от друга, спъва развитието на производителните сили. Тя поражда търговската тайна, пречи за масовото бързо внедряване на научно-техническите постижения в дадения стопански отрасъл, влече след себе си разхищение на производителни сили и се придружава от преки разрушителни последици, особено при господството на едрия монополистичен капитал, когато методите на в. к. стават най-жестоки.

Г

ГОДИШНА НОРМА НА ПРИНАДЕНАТА СТОЙНОСТ — отношение на масата на *принадената стойност*, получена през годината, към стойността на авансирания *променлив капитал*; изразява непосредствено степента на неговото нарастване. К. Маркс различава масата на принадлежната стойност, създавана от променливия капитал за един оборот и за цялата година. Колкото по-голяма е скоростта на оборота на променливия капитал, толкова повече обороти през годината прави той, толкова по-голяма е годишната маса на принадлежната стойност. Пропорционално на нея се изменя и г. н. п. с.

(M'). Това се вижда от формулата $M' = \frac{m \cdot n}{v}$, където m е масата на принадлежната стойност, създавана за един оборот на променливия капитал, n — броят на оборотите на променливия капитал за една година, v — величината на променливия капитал. Маркс сочи, че формулата на г. н. п. с. поражда нлюзнията, че нормата на принадлежната стойност зависи не само от масата на прилаганата работна сила и степента на нейната експлоатация, но и от фактори, които са в сферата на обращението. Това налага да се различава авансираният от действително прилагания през годината променлив капитал. Колкото по-голяма е скоростта на оборота на променливия капитал, толкова по-голям ще бъде действително прилаганият капитал, толкова по-голяма маса принадлежната стойност ще се получи. Поради това масата на създаваната принадлежната стойност се определя при неизменна норма на експлоатацията не от величината на авансирания капитал, а от общата годишна сума на средствата, изразходвани за покупката на работната сила.

ГОЛБРАЙТ, Джон Кенет (истинско име Паул М. Варбург) (1908) — американски буржоазен икономист. Роден в Канада. От 1949 професор по политическа икономия в Харвардския

университет. Дългогодишен редактор на сп. «Форчън». Автор е на много книги, по-известни от които са: «Американският капитализъм» (1952), «Големият крах 1929» (1955), «Обществото на изобилието» (1958), «Новата индустриална държава» (1967) и «Икономиката и обществената цел» (1973). Г. е активен деец на Демократическата партия и един от идеолозите на съвременния капитализъм. Методологически неговите последни трудове се изграждат върху *теорията за «индустриалното общество»*, еkleктически съчетана с елементи на институционализъм. Г. се отнася критично към военнопромишления комплекс в САЩ и обосновава *теорията за «демократически социализъм»* на базата на научно-техническия прогрес. Като типичен привърженик на технологическия детерминизъм, той извежда икономическия строй от «организационните и техническите императиви, заложиени в самата индустриална система». Г. е автор на теорията за «зрялата корпорация», която е независима от пазара и се превръща в основна клетка на демократическото планиране в настъпващото ново индустриално общество. Според него решаващата сила в съвременното общество е науката, организираното и специализираното знание. Оттук той извежда идеята за превръщането на интелектуалиния елит в решаваща ръководна сила. Теоретически Г. е ярък противник на марксизма. Той ратува за «нова кейнзианска революция» в политическата икономия и се изявява като типичен буржоазен радикал, който търси спасение на капитализма в приспособяването му към научно-техническата революция. От такива позиции Г. отхвърля научния комунизъм и разпространява *теорията за конвергенцията*. Настроен критично срещу рутината и догматизма в буржоазната икономическа мисъл, Г. вижда редица недъзи на съвременния капитализъм и с това става близък на част от интелигенцията.

ГРИГОРОВ, Кирил Йорданов (1909) — български икономист, специалист по история на икономическите учения, заслужил деятел на науката (1967). Активно участва в антифашистката борба; през 1941—1943 е в концлагера «Кръсто поле». От 1950 е професор по стопанска история и история на икономическата мисъл в Софийския университет, а от 1952 — във ВИИ «Карл Маркс»; ректор през 1966—1972, ръководител на катедра от 1952. Главен секретар на Съюза на научните

работници в България от 1962, председател на Съюза на икономистите в България (1972—1974). Автор на редица трудове по история на икономическата мисъл и критика на чужди и български буржоазни икономисти. За първи път в България разработва цялостен, почиваш върху методологическите и общотеоретическите основи на марксизма-ленинизма труд върху историята на икономическите учения от най-древни времена до наши дни. По-важнн трудове: «Нови тенденции в буржоазната критика на марксистката политическа икономия (марксистка критика на буржоазните критници на марксизма-ленинизма)» (1963), «Развитие на буржоазната икономическа мисъл в България между двете световни войни — теоретически насоки» (1960), «История на икономическите учения» (4 доп. и прераб. изд., 1970), «Единното индустриално общество. Маска и действителност» (1970) и др. Димитровска награда (1972).

ГРУПА «А» — прието в статистиката название на групата отрасли на промишлеността, които създават средства за производство: енергетика, добив на нефт, газ, въглища, металургия, машиностроене, химическа промишленост и др. Отраслите от г. «А» имат решаващо значение в развитието на народното стопанство. От равнището на тяхното развитие зависят темповете на нарастване на производителността на труда, внедряването на постиженията на научно-техническия прогрес във всички народностопански отрасли, повишаването на народното благосъстояние и укрепването на отбранителната способност на страната. Съотношението между темповете на развитие на отраслите от г. «А» и *група «Б»* може да бъде различно на различните етапи от социалистическото и комунистическото строителство, макар че като цяло за един продължителен исторически период с предимство се развиват производствените отрасли от г. «А» (вж закон за по-бързото нарастване на производството на средства за производство).

ГРУПА «Б» — прието в статистиката название на групата отрасли на промишлеността, които създават предмети за лично потребление. Към тази група спадат отраслите на леката и хранителната промишленост: текстилна, шивашка, обуварска мебелна, производство на хлебни изделия, месопреработваща, млекопреработваща, производство на захар и др.

В някои отрасли на г. «Б» отчасти се произвеждат средства за производство, например суровини и полуфабрикати, предназначени за по-нататъшна преработка. От друга страна, предмети за погребленне отчасти се създават и в някои отрасли на тежката промишленост (вж група «А»).

Д

ДАНАЙЛОВ, Георги Тодоров (1872—1939) — български буржоазен икономист, юрист и политически деец, действителен член на БАН от 1901. Завършва право в Москва, изучавайки същевременно политическа икономия, финансово право, философия, социология и статистика; специализира в Германия и Австрия. Активен деец на реакционната партия «Демократически сговор». Един от най-изявените идеологически защитници на българската буржоазия през първите 40 години на ХХ век. Развива широка научно-преподавателска дейност. Професор по политическа икономия в Софийския университет (от 1902), преподавател по политическа икономия в Свободния университет и в Свищовската академия. Дългогодишен редактор на «Списание на българското икономическо дружество». Д. е един от най-ярките представители на буржоазната теоретична, но и дълбоко еkleктична мисъл в икономическата наука в България. Има разностранно научно творчество, което може да се класифицира в седем групи: 1) теоретическа политическа икономия; 2) методология, теория и техника на статистиката; 3) стопанска история изобщо и стопанско развитие на България; 4) въпроси за народонаселението; 5) международни отношения по време на Балканската война и силно проявяващия се тогава буржоазен национализъм на капиталистическата класа в България; 6) общоикономически въпроси; 7) пропаганда на фашистките теории и Хитлеровия стопански ред в България. Възгледите на Д. отразяват най-силно влиянието на *историческата школа* в политическата икономия. Първоначално той копира в трудовете си западната буржоазно-либерална политическа икономия, но постепенно развива икономическите си разбирания в духа на реакционността, за да се прояви накрая като защитник на фашизма и националсоциализма. По-важни трудове: «Основни начала на политическата икономия» (1906,

второ преработено издание 1934), «Капиталът и духовният прогрес на човечеството» (1936/1937), «Как изникна протекционизмът» (1897) и др.

ДАНЪК — част от *националния доход*, която държавата изземва от населението, организациите и предприятията под формата на различни задължителни плащания. Социално-икономическата същност на д., тяхното предназначение и роля в икономическия и политическия живот на обществото се определят от обществения строй. При капитализма д. са оръдие за класово господство на буржоазията, основен източник на доходи за държавата, средство за допълнителна експлоатация на трудещите се и обогатяване на капиталистите. Разкривайки икономическата същност на д. в експлоататорското общество, К. Маркс пише, че в тях е въплъщено икономически изразеното съществуване на държавата. Чиновници и попове, войници и танцьорки, учители и полицаи, гръцки музени и готически кули, цивилната листа и таблицата за ранговете — всички тези приказни създания в зародиш се намират в едно само общо семе — д. Буржоазната държава стоварва данъчното бреме върху трудещите се, като предоставя данъчни облекчения на монополите, които освен това скриват от облагане значителна част от печалбите си. В САЩ, Англия, ГФР и Франция д. поглъщат до 25—30% от доходите на едно средно трудещо се семейство. Ролята на д. като инструмент за преразпределяне на националния доход рязко се засилва през периода на империализма. В общите бюджетни приходи на страни като САЩ, Англия и ГФР д. възлизат на 70—80%. Значителни ресурси, получени чрез д., се насочват за милитаризиране на икономиката. При капитализма по принципа на облагане д. се делят на преки и косвени. Във финансовата политика на капиталистическите страни съществуват различни системи на пряко облагане: 1) пропорционално — данъчното облагане не зависи от размерите на доходите, 2) прогресивно — с растежа на доходите се увеличава и процентът на данъчното облагане и 3) регресивно — процентът на данъчното изземване се намалява с увеличаването на доходите. Регресивната система на данъчно облагане най-ярко разкрива експлоататорската, буржоазната същност на д., тъй като с най-високи д. се облагат доходите на трудещите се. Косвените д. се вземат от населението в капиталистическите страни чрез повишаване цените на онези стоки, които

са предимно предмети от първа необходимост. Косвените д. са най-разпространената форма на облагане, създаваща представа, че всички ги плащат в еднаква степен. В. И. Ленин пише, че косвеното облагане, обхващайки предметите за потребление от масите, се отличава с изключителна несправедливост. С цялата си тежест то се стоварва върху бедните, създавайки привилегия за богатите. Колкото по-беден е човек, толкова по-голям дял от дохода си дава на държавата във вид на косвени данъци. В системата на косвените д. влизат: а) акцизите, вземани посредством цените на стоките за широко потребление; б) фискалните монополи — особена форма на акцизно облагане, при която се установява монопол върху производството и търговията с определени стоки; в) митата (вносни, износни, предпочитателни и запретиелни) — д. върху внасяните и изнасяните в чужбина стоки, установявани във вид на процент върху цените им с цел да се ограничи вносът на стоки; г) държавните такси — д., които държавните или съдебните органи вземат само от лицата, обръщащи се за услуги към тях.

В социалистическите страни се създава съвършено нова данъчна система, която принципно се различава от капиталистическата. Преобладаващата част от приходите на държавния бюджет постъпва от данъчни плащания, които по своята същност са форма на отчисления от чистия доход на стопанските звена (вж *данък върху печалбата, данък върху оборота, данък върху чистия доход, данък върху производствените фондове*). Д. върху доходите на населението не надминават 10% от приходите на бюджета. В НРБ данъчното облагане на доходите на населението се усъвършенствува — повишава се необлагаемият минимум от доход и по-високо се облагат доходите над определен граници. По различни пътища — и най-вече чрез *обществените фондове за потребление* — значителна част от д. се възвръща на населението.

ДАНЪК ВЪРХУ ОБОРОТА — един от видовете централизиран *чист доход* на социалистическата държава, който се образува чрез пряко и непосредствено отчисляване на част от чистия доход, създаден в социалистическите стопански звена, в полза на държавния бюджет. Д. о. постъпва в държавния бюджет по строго определени и твърди норми, и то предимно от предприятията на леката и хранителната промишленост. Поради особеностите на ценообразуването стоките на тези отрасли

се продават по цени, в които чрез д. о. се реализира част от чистия доход на обществото, създаден не само в тези отрасли, но и в предприятията на тежката промишленост, и в селското стопанство. Д. о. в социалистическите страни коренно се отличава от този при капитализма, където той е универсална форма на косвено облагане на трудещите се. Терминът «д. о.» при социализма не отговаря на икономическата му природа. Всъщност той не е данък, надбавка към цената и поради това не е и отчисление от заплатата на работниците и служещите, тъй като размерът на работната заплата се определя от държавата, като се изхожда от необходимостта системно да се повишава реалното ѝ равнище. Промислените предприятия, изкупвателните и пласментните организации изплащат д. о. в бюджета успоредно с реализацията на продукцията. Когато пласментните организации изплащат д. о., промишлените предприятия им продават стоките по цени, в които този данък не се включва, а пласментните организации реализират стоките по цени, включващи данъка. Д. о. играе важна роля за непрекъснатото редовно осигуряване на парични постъпления за финансиране на мероприятията, предвидени в държавния народностопански план. Абсолютният му размер системно се увеличава, но относителният му дял в приходите на бюджета намалява.

ДАНЪК ВЪРХУ ОБЩИЯ ДОХОД — установено от закона плащане на физически и юридически лица в полза на държавния бюджет. Основа на облагане с данъка са съответните доходи (работна заплата, печалба и др.).

При капитализма е известен като **подоходен данък**. Въвежда се първоначално в Англия в началото на XIX в., а в Съединените щати, Япония и Германия — в края на XIX в.; в останалите капиталистически страни — в началото на XX век. Данъкът се взема от общия доход на данкоплатците след спадане на производствените и други разходи, свързани с получаването на даден доход. В различни страни се прилагат пропорционални или прогресивни ставки, които за буржоазната класа са твърде ниски. В сферата на облагането по-късно се включват и доходите на широките слоеве работници и служещи. В периода на общата криза на капитализма подоходният данък се превръща в масов данък, необлагаемият минимум се снижава 2—3 пъти, стига се до грамаден растеж на постъпленията от този данък в държавния

ДАНЪК ВЪРХУ ОБЩИЯ ДОХОД

бюджет предимно за сметка на работната заплата и пенсиите. Трудещите се в капиталистическите страни, обединени в политически и профсъюзни организации, водят организирана борба за демократизиране на данъчната система и прехвърляне на данъчното бреме върху капиталистите.

През първия етап на социалистическата революция подоходният данък се запазва като едно от оръдията на социалистическата държава за ограничаване, а след това и за пълно изтласкване на капиталистическите елементи. В Съветския съюз непосредствено след Октомврийската революция се установява строг отчет и контрол на доходите и редовно събиране на подоходния данък, наследен от царска Русия. Установява се прогресия в облагането. През периода на «воения комунизъм» данъкът отпада. В края на 1922 с преминаване към новата икономическа политика (НЭП) се въвежда отново, като тежестта му пада върху частнокапиталистическите елементи и се облекчават трудещите се. Подоходният данък в СССР се прилага диференцирано за различните групи данкоплатци — физически лица, с прогресивни ставки. От 1960 се въвежда необлагаем минимум — 60 рубли. Подобен данък, макар и с определена специфика, съществува във всички социалистически страни. През периода 1936—1965 колхозите в СССР също се облагат с подоходен данък. От 1965 д. о. д. е заменен с *данък върху чистия доход*.

НРБ наследява на 9 септември 1944 различни данъци върху дохода: поземлен данък, данък върху овцете и козите, данък за занятие, прогресивно-подоходен данък за дружествата (капиталистически предприятия и обществени организации) и един типичен подоходен данък, който засяга само лицата с големи доходи. Тези и редица други данъци са премахнати през 1946, като от 1 януари 1947 влиза в сила законът за д. о. д. В основата му са положени прогресивни ставки, всички работници и служители са освободени от облагане върху доходите си от заплати и надници, данъкът се плаща от работодателите, капиталистите се облагат с големи данъци. За кооперативните организации са предвидени редица облекчения. Към 1950 законът е изменен и се възстановява облагането на заплатите и надниците. Сега с д. о. д. се облагат заплати, надници и възнаграждения на работници, служители, писатели, научни работници, възнаграждения на временни сътрудници на проектантски организации, доходи от свободни професии, занаяти, търговия, наем и други, доходи на некооперирани

ДАНЪК ВЪРХУ ПРОИЗВОДСТВЕНИТЕ ФОНДОВЕ

селяни и доходи от личните стопанства на кооператорите. Въведен е необлагаем минимум от 80 лв. Доходите над тази граница се облагат прогресивно. Д. о. д., както и другите данъци, плащани от населението, имат ограничено финансово значение. Те са около 10% от приходите на държавния бюджет с тенденция да отпаднат в бъдеще. Главното им предназначение е да се регулират доходите на тези категории трудещи се, които получават по-високи възнаграждения, и да се преразпределя част от тях в полза на социалистическото общество. Облагането с д. о. д. на кооперативните организации е заменено от 1973 с *данък върху чистия доход*.

ДАНЪК ВЪРХУ ПЕЧАЛБАТА — плащане на предприятия и организации към държавния бюджет. Обект на данъка е печалбата. При капитализма д. п. е разпространен като данък върху свръхпечалбата. Отнася се до частта от печалбата на акционерни компании или предприятия, в които тя превъзхожда средния размер за определен период от време. Данъкът върху свръхпечалбата се събира през годините на Първата и Втората световна война. В Съветския съюз се прилага през периода 1926—1934 за частнокапиталистическите елементи, получили високи печалби в резултат на спекулативно високи цени. С ликвидиранието на частнокапиталистическите елементи данъкът загубва своето политическо и финансово значение и отпада. В социалистическите страни се въвежда в една или друга специфична форма д. п. на държавните и кооперативните предприятия и организации. По своето съдържание той е част от *чистия доход*, предназначен за централизиране в държавния бюджет.

В НРБ д. п. се въвежда във връзка с усъвършенствването на икономическия механизъм. От 1973 се прилага пропорционално облагане на печалбата с данък за всички стопански организации (с изключение на селското стопанство). Основа на облагане е т. нар. облагаема печалба — балансовата печалба, намалена с отчисления за някои фондове. Размерът на данъка е диференциран — 60% за стопанските организации в строителството, търговията, материално-техническото снабдяване, местната държавна и кооперативна промишленост и комунално-битовите услуги и 80% за всички предприятия и организации от другите отрасли и дейности.

ДАНЪК ВЪРХУ ПРОИЗВОДСТВЕНИТЕ ФОНДОВЕ — една от формите на централизиран *чист доход* при социализма. Из-

точник на д. п. ф. е печалбата на предприятието (организацията), а данъчна основа — стойността на фондовете. В НРБ се въвежда от 1964 във връзка с усъвършенствуването на ръководството на народното стопанство. Целта е да се увеличи заинтересоваността на предприятията от най-ефективното използване на производствените фондове. Първоначално се облагат всички основни и оборотни производствени фондове. От 1968 са освободени от облагане оборотните производствени фондове, придобити чрез кредит. Размерът на данъка в началото е диференциран, а от 1968 се възприема единен размер (3%) за всички отрасли и форми на собственост. В някои отрасли (селско стопанство, търговия и др.) не се прилага. От 1973 е изцяло отменен. В СССР съществува в размер на 6% върху стойността на производствените фондове. Д. п. ф. е въведен и в други социалистически страни и има някои специфични особености.

ДАНЪК ВЪРХУ ЧИСТИЯ ДОХОД — една от формите на централизиран *чист доход* при социализма. Въведен в Съветския съюз за колхозите от 1965. Не се облага чистият доход при рентабилност до 15%. Размерът на чистия доход се определя по данни на годишния баланс като разлика между сумата от реализацията на продукцията и оказването на услуги и себестойността на тази продукция и оказаните услуги. Ставката на облагане е диференцирана, прогресивна, но не може да превишава 25% от размера на чистия доход.

В НРБ д. ч. д. е въведен от 1973 за облагане на селскостопанските предприятия и организации — ТКЗС, ДЗС, АПК. Обект на облагане е чистият доход на организацията, който се установява, като от общия доход се спаднат средствата за образуване на фондовете за индивидуално и колективно стимулиране и потребление. Данъчната ставка е прогресивна и зависи от равнището на рентабилността. Чистият доход на предприятията и организациите, които имат рентабилност до 5%, се освобождава от облагане, а над тази граница се облага диференцирано и може да стигне до 20%. Ежегодно Министерството на финансите и Министерството на земеделието и хранителната промишленост установяват процента на д. ч. д. Впоследствие се разпределя полагаемата се част на всеки АПК съобразно с рентабилността на производството, равнището на заплащане на труда и други показатели за икономическото състояние на всяка селскостопанска организация.

ДВОЯК ХАРАКТЕР НА ТРУДА — двойко съдържание на труда, създаващ стока; свързано е с това, че потребителната стойност на стоката се създава от *конкретния труд*, а стойността на стоката — от *абстрактния труд*. Д. х. т. за пръв път е открит от К. Маркс и това откритие е научната основа на марксистката теория за трудовата стойност. Д. х. т. съществува там, където има стоково производство. При простото и капиталистическото стоково производство изразява противоречието между частния и обществения труд, породено от господството на частната собственост върху средствата за производство. При социализма д. х. т., създаващ стоката, е освободен от антагонистичните противоречия, той принципно се отличава от д. х. т. при капитализма, тъй като и конкретният, и абстрактният труд изразяват непосредствено обществен труд, опиращ се на господството на социалистическата собственост върху средствата за производство. Във висшата фаза на комунизма с изчезването на стоковото производство трудът престава да има двойствен характер.

ДЕВАЛВАЦИЯ — официално намаляване на златното съдържание на паричната единица на националната валута и съответно спадане на официалния ѝ курс по отношение на чуждестранните валути. Към д. се прибегва с цел да се стабилизира паричното обращение при условията на *инфлация*. Тя е следствие от обезценяването на валутите, от спадането на тяхната покупателна способност. След Втората световна война в капиталистическите страни са извършени около 200 д. на различни валути. Като пример за масова д. може да послужи проведената през есента на 1949 под натиска на САЩ д. на повечето капиталистически валути чрез понижаване курса на националната валута по отношение на щатския долар. В резултат на това курсът на долара е изкуствено повишен, което още повече изостря валутния хаос и засилва инфлацията в капиталистическия свят. През 1968 валутно-финансовата система на капитализма е разтърсена от остра криза, която фактически обхваща всички основни капиталистически валути, включително и резервните. Първата жертва е лирата-стерлинга, която е девалвирана (с 14,3%) през ноември 1967. След нея са девалвирани и валутите на повече от двадесет страни. През август 1969 е извършена д. на франка, а през 1971 и 1973 е девалвиран американският долар. Монополите на капиталистическите страни използват д. на своята национална валута

като оръдие в борбата за външни пазари, тъй като д. снижава цените на износните стоки в чуждестранна валута и по този начин увеличава тяхната конкурентноспособност. От друга страна, д. се стоварва като тежко бреме върху плещите на трудещите се, тъй като предизвиква повишаване на цените на стоките в национална валута и следователно води до намаляване на реалната работна заплата.

ДЕВИЗИ — платежни средства в чужда валута, използвани в международните плащания (банкови чекове или преводи — пощенски и телеграфни, полици, акредитиви, срочни купони, пуснати в тираж чуждестранни облигации и др.). В международната търговия най-широко са разпространени полиците и преводите. В по-широк смисъл д. означават всички средства в чуждестранна валута, включително и чуждестранните парични знаци. Покупко-продажбата на д. се извършва на валутните пазари в капиталистическите страни. Основни участници във валутния пазар са външнотърговските фирми, банките, различните посредници, валутните спекуланти и др. Въз основа на търсенето и предлагането на д. се образува *валутният курс* на чуждестранните валути на валутния пазар във всяка страна. Най-ценни са д., които са изразени във валутите, приемани като резервни средства за международни плащания. Д., включени във валутните резерви на капиталистическата държава, се използват също за регулиране на валутния курс на националната валута чрез провеждане на **д е в н з н а п о л и т и к а**. Когато търсенето на чуждата валута е по-голямо от нейното предлагане, което води до повишаване на курса ѝ, централната емисионна банка сама продава чуждестранни д. С това тя задоволява търсенето на чужди д. и не допуска повишаване на техния курс. И обратно, когато притокът на чужда валута е по-голям от търсенето, което предизвиква повишаване на курса на местната валута, централната банка изкупува чужди д. По такъв начин тя задържа курса им на необходимото равнище. Чрез девизната политика се цели да се поддържа официалният валутен курс на чуждите валути на местния валутен пазар или да се регулира неговото равнище в интерес на монополистическия капитал. В последния случай действията на централната банка могат да бъдат насочени към съзнателно подценяване на националната валута, за да се разшири външноикономическата експанзия. Девизната политика може да окаже положително

въздействие, ако отклоненията на валутния курс са предизвикани от временни явления. В противен случай тя може да доведе до изтощаване на валутните резерви (при масова продажба на чуждестранни д.) или до засилване на инфлационния процес в страната (при масова покупка на чужди д.). В условията на социализма валутният пазар е планово организиран, поради което не се прилагат пазарни методи за регулиране курса на чуждите девизи.

ДЕМОКРАТИЧЕСКИ ЦЕНТРАЛИЗЪМ — принцип на организационно изграждане и ръководство на комунистическата партия, който се прилага и в държавното, и в стопанското ръководство при социализма. Той изисква да се съчетава правилно централизмът, обусловен от единството на целите и интересите в социалистическото общество, от характера на социалистическото обществено производство, с широкото участие на трудещите се при решаването на въпросите. Това се постига чрез изборност на ръководните органи и тяхната отчетност пред народните маси, чрез осигуряване възможности за контрол и въздействие на трудещите се над ръководните органи. Д. ц. се прилага широко като един от основните принципи за ръководство и управление на социалистическото народно стопанство. Подчиняването на икономическото развитие на единно централизирано планово ръководство произтича от обществената собственост върху средствата за производство, която поражда общност на интересите и споява всички звена на народното стопанство в единен организъм. Социалистическата държава като изразител на интересите на цялото общество осъществява централистическото начало в ръководството на народното стопанство чрез разработването на единен държавен план, задължителен за изпълнение от съответните низшестоящи стопански органи и организации.

Ц е н т р а л и з м ъ т изисква строго спазване на установената дисциплина и последователно изпълнение на разпорежданията на висшестоящите ръководни органи. За разлика от бюрократическия централизъм, установен в капиталистическата икономика като проява на неограничената лична воля на капиталиста-собственик на средствата за производство, при социализма централизмът в икономиката има демократичен характер. Централизираното ръководство на общественото производство е насочено в интерес на широките народни маси, има за цел да се увеличи и поевти-

ня произвежданата продукция и да се създадат предпоставки за повишаване жизненото равнище на народа. Освен това широко се привличат трудещите се (чрез професионалните съюзи, стопанските съвети, производствените съвещания и други форми) към активно участие при решаването на проблемите на икономическото развитие. Последователното прилагане на принципа на д. ц. изисква също при ръководството на народното стопанство централизмът хармонично да се съчетава с децентрализма, като правилно се разпределят компетенциите между отделните равнища на ръководните органи. Централните ръководни органи решават главните проблемни и дават основните насоки на развитието на икономиката, а низовите звена осъществяват конкретното ръководство, като се съобразяват с условията и особеностите на съответния сектор. При това съотношението между централизма и децентрализма трябва да бъде съобразено със задачите на всеки етап от строителството на социализма.

При условията, когато в НРБ на преден план стои задачата за изграждане на собствена тежка индустрия, е необходим по-голям централизъм. По-късно, когато под влияние на научно-техническата революция се поставя задачата за усъвършенстване на материално-техническата база на производството, за техническа реконструкция и модернизация на наличните производствени мощности, се налага да се разширят компетенциите на низовите стопански звена и особено на обособените като самостоятелни икономически единици стопански организации и предприятия. За да се осъществи напълно стопанската смиска в тези звена, се разширяват правата и възможностите им сами да решават по-широк кръг от въпроси, засягащи тяхната стопанска дейност. Линията на БКП в етапа на изграждане на развито социалистическо общество е да се укрепва и развива принципът на д. ц., за да се повишава ефективността на стопанското ръководство. За тази цел непрекъснато се усъвършенствува *икономическият механизъм* за ръководство на народното стопанство, като заедно с по-нататъшното укрепване на централистичното начало се развива социалистическият демократизъм чрез все по-широкото въвличане на трудещите се в управлението на икономиката на страната.

ДЕМОНЕТИЗАЦИЯ — лишаване на монетите от силата им на законно платежно средство по решение на държавната

власт. Д. се извършва обикновено при изменение на паричната система, например при преминаването от сребърна валута към златна или при провеждане на парична реформа и смяна на паричните знаци, намиращи се в обращение. Всички капиталистически страни извършват д. при преминаването от златния към сребърния еталон, както и при осъществяването на паричните реформи в периода след световната икономическа криза 1929—1933 и след Втората световна война. В Съветския съюз д. се извършва след Октомврийската социалистическа революция, когато са извадени от обращение монетите, сечени от царска Русия. В 1961 във връзка с изменение на мащаба на цените и пускането на нови парични знаци също е осъществена д. В НРБ д. е извършена при паричната реформа от 1952 и при обмяната на паричните знаци в началото на 1962 във връзка с изменението на мащаба на цените. Понастоящем САЩ водят политика на д. на златото, стремяйки се да наложат долара като всеобщо платежно и покупателно средство. Тази политика среща упорита съпротива от някои други капиталистически страни и преди всичко от Франция. Социалистическите страни са против идеята да се замени златото като световни пари с други средства за обращение.

ДЕМОСТЕНОВ, Симеон Сергеевич (1886—1968)—руски и български буржоазен икономист. Завършва Петроградския политехнически институт (1910), специализира в Германия (1912—1914). След Великата октомврийска социалистическа революция емигрира в България (1920). Професор по политическа икономия в Софийския университет (1928—1948). Привърженик на руската контрареволуция, антимакист и антикомунист. По време на Втората световна война е антихитлеристки настроен. Д. е най-големият представител на субективната школа (вж *австрийска школа*) в България. Работи върху субективната теория за парите, ценността, капитала, печалбата, лихвата. Главните си теоретически концепции излага в «Теоретическа политическа икономия» (1946), който труд изгражда върху основата на категориите на субективно-психологическата школа — нужда, полезност и благо, ценност. Нуждата Д. разглежда като «стремеж да се премахнат известни неприятни чувства, породени от липса на нещо, чрез премахване на самите липси», а «полезността — това е нашата нужда, отразена във външните обекти и мислима като състояние или свойство на тези обекти». Ценността определя като

полезност, съединена с оскъдността на дадено благо. Тя според Д. е чисто субективно явление, получавано извън сферата на производството. Изхождайки от тезата за нееквивалентния характер на размяната, Д. изгражда своята теория за образуване на пропорциите в нея, като сложния механизъм на ценообразуването свежда до чисто индивидуалните преценки на консуматорите, взети изолирано от обществения процес на производството. Д. е известен и със своите разработки на проблемата за парите, на която той посвещава редица изследвания (най-значително от тях е «Очерк по теория за парите», 1937).

ДЕНАЦИОНАЛИЗАЦИЯ, р е п р и в а т и з а ц и я — възвръщане от държавата на национализирани имущества на предишните им собственици. Осъществява се от буржоазните правителства, когато връщането на предприятията на бившите им собственици е по-изгодно за монополите, отколкото запазването на държавната собственост. Например през 1953 е денационализирана английската металургична промишленост (национализирана 1949—1951), а през 1955 — товарният транспорт. В резултат на д. собствениците получават преоборудвани и реконструирани за държавна сметка заводи. Д. може да бъде и частична, когато се разпродават част от акциите на държавните компании и държавната собственост се превръща в смесена държавно-частна собственост. Частична д. се извършва след Втората световна война и се практикува и сега в почти всички западноевропейски държави. Разновидност на д. е продаването или предаването в експлоатация на монополите или на други капиталисти на предприятия, построени от буржоазната държава за сметка на държавния бюджет (това широко се прилага например в САЩ).

ДЕПРЕСИЯ — фаза от *капиталистическия цикъл* на възпроизводството, която настъпва непосредствено след криза. През този период спадането на производството в общи линии се прекратява и то се намира в състояние на застой, остава на равнището, което е било постигнато към края на кризата. Предприятията работят далеч под своя капацитет. Броят на безработните е голям, както и през време на кризата. Цените повече или по-малко се стабилизират, но обикновено са на ниско равнище. Търговията върви вяло, но стоковите запаси вече не растат, а постепенно се стопяват, като част от тях се

реализират на по-ниски цени. Лихвата е ниска, тъй като нормата на печалбата е спаднала и предлагането на заеман капитал значително надхвърля търсенето. Стремейки се да се приспособят към ниските цени, капиталистите чрез усъвършенствуване на техниката и организацията на труда и производството понижават производствените разходи, намаляват работната заплата и повишават производителността и интензивността на труда на работниците. Те осъществяват масово обновяване на основния капитал и преоборудват своите предприятия. В резултат на растящото търсене на оборудване се увеличава неговото производство, а също и производството на необходимите за това метали, гориво и т. н. Във връзка с това се увеличава броят на заетите работници, расте търсенето на предмети за потребление, както и тяхното производство. Така се създават условия за преминаване към фаза на оживление, а след това и на подъем в производството. С развитието на капитализма и изострянето на неговите противоречия, особено при условията на съвременния капитализъм, се наблюдава удължение на фазата на д., тя придобива продължителен характер, монополите се стремят да задържат цените на високо равнище и безработицата не се намалява.

ДЕФЛАЦИЯ — един от методите за преодоляване на *инфлацията*. Тя се изразява в различни финансови и икономически мерки, вземани от буржоазната държава с цел да се повишат покупателната способност на парите и техният курс по отношение на чуждестранните валути. Намиращите се в обращение книжни парични знаци и неразменяеми *банкноти*, превърнали се фактически в книжни пари, остават в сила. Но държавата прекратява по-нататъшната им емисия и едновременно, целейки приходите на държавния бюджет да превъзминат разходите, постепенно изземва от обращение излишната парична маса, за да доведе количеството на парите до нормата, която се определя от сумата на цените на реализираните стоки изразени в злато, и средната скорост на оборота на паричните единици. Това се постига, от една страна чрез увеличаване на данъците, главната тежест на които пада върху плещите на работническата класа и другите грудови слоеве на обществото. От друга страна, държавата намалява и без гъвкави мизерните при капитализма суми, отпускани за образование, здравеопазване, социално осигуряване а също ограничава банковите кредитни вложения в икономиката на страната

ДИВЕРСИФИКАЦИЯ НА ПРОИЗВОДСТВОТО

както чрез непосредственото намаляване на кредитите, така и с повишаване на лихвения процент. Намаляването на сумата на банковите кредити обикновено води до затваряне на известна част от предприятията, особено на дребните и средните. Намалява се потребността от работна сила, расте безработицата, повишава се интензивността на труда, работната заплата спада. Това води до ограничаване на платежоспособното търсене на населението и спадане на пазарните цени. Следователно стремежът на буржоазната държава да стабилизира валутата чрез д. се отразява болезнено върху състоянието на икономиката на страната и влошава положението на широките народни маси. Заедно с това д. води до засилване на концентрацията и централизацията на капитала, тъй като ограничаването на кредитите и спадането на цените водят до разоряване на икономически слабите предприятия. Те или биват поглъщани от по-едрите, или попадат под пълния икономически контрол на монополите. Стабилизирането на валутата по пътя на д. е възможно само когато количеството книжни пари, намиращи се в обращение, незначително надхвърля тяхното количество, необходимо за обслужване на обществото. Но ако разликата вземе по-големи мащаби, тогава става практически невъзможно да се възстанови курсът на старите пари и държавата е принудена да прибегне към други методи за стабилизиране на валутата: било към *девалвация*, било към нулификация — държавата лишава паричните знаци от функцията им на законно платежно средство.

ДИВЕРСИФИКАЦИЯ НА ПРОИЗВОДСТВОТО — разширяване номенклатурата на стоките, произвеждани от отделните предприятия и обединения. Д. е качествено ново явление в икономиката на развитите капиталистически страни, свързано със засилената вътрешна неустойчивост на тяхното стопанство. Тя е своеобразна форма, чрез която едрите монополи се приспособяват към съвременните условия на конкуренцията и цикличното развитие. В зависимост от конюнктурата монополите развиват един или друг вид производство. В резултат на д. монополните обединения се превръщат в многостранни сложни комплекси, които включват различни предприятия, комбинати и фирми, често съвсем слабо свързани с първоначалния вид дейност. Влагането на капитал в производството на разнообразни стоки дава възможност до известна степен да се компенсира намаляването на печалбата или загубите,

които възникват вследствие на производството само на едни стоки. В основата на д. стоят и обективни причини — икономическата изгода от комбинираното производство. Обаче като отслабва в известна степен въздействието на икономическите кризи, смекчавайки техните последици за едрите капиталистически обединения, д. не може да предотврати свръхпроизводството на стоки. Д. на производството е свързана с д. на инвестициите, с разширение на номенклатурата на вътрешната и външната търговия (д. на износа). Д. може да се осъществява на основата както на *концентрацията на капитала*, така и на *централизацията на капитала*. При първия случай разширението на номенклатурата на продукцията се осъществява за сметка на собствени натрупвания, а при втория — чрез сливането, поглъщането на капиталите, заети в други отрасли и видове производства. През 60-те години д. излиза от рамките на промишлеността и обхваща сферата на услугите, търговията на едро и дребно и т. н. Д. предизвиква сливането на капиталите и образуването на монополи-конгломерати. За целите на д. широко се използват такива нови форми на финансови учреждения като *инвестиционните тръстове*. Промислените монополи чрез посредничеството на инвестиционните тръстове проникват в различните отрасли на стопанството. Д. на производството се осъществява от най-големите монополи в капиталистическия свят и обуславя по-нататъшното изостряне на конкурентната борба, на борбата за сфери на приложение на капитала.

ДИВИДЕНТ — доход, получаван от притежателя на *акция*, част от печалбата на *акционерно дружество*. Размерът на д. зависи от размера на чистата печалба на акционерното предприятие и броя на пуснатите акции. Обикновено размерът на д. е по-висок от твърдо фиксираната банкова *лихва* върху паричния капитал. Това създава интерес у притежателите на пари да ги влагат като дялов капитал в акционерните дружества. Капиталистите използват възможността да се получава доход от акции като примамка за въвлечане спестяванията на трудещите се в акционерния капитал. Но делът на доходите на трудещите се от акциите е нищожен. Лъвския пай получават едрите капиталисти — носители на основната маса акции. Например семейството на милиардера Дюпон има 10 пъти повече акции, отколкото всички работници в САЩ. Освен това доходът, който трудещите се получават във вид на

ДИКТАТУРА НА ПРОЛЕТАРИАТА

д., е плод на собствения им труд. Колкото повече растат д. на капиталистите, толкова по-ярко се разкрива паразитната същност на буржоазното общество.

ДИКТАТУРА НА ПРОЛЕТАРИАТА — политическа власт на работническата класа под ръководството на нейната марксистка партия, осъществявана при траен съюз с всички трудещи се. Установява се в резултат на *социалистическата революция* и премахването на диктатурата на буржоазията. Учението за д. п. е главното в марксизма-ленинизма. В. И. Ленин изтъква, че признаването на д. п. е водоразделът между революционния марксизъм и опортюнизма. Тя е една от главните закономерности, валидни за всяка страна, тръгнала по пътя на социалистическата революция и строителството на социализма. Първият опит да се установи д. п. е Парижката комуна 1871. Д. п. се създава и утвърждава за първи път в Русия с победата на Великата октомврийска революция 1917, а след Втората световна война — и в социалистическите страни в Европа, Азия и Америка (Куба). Према различни форми в съответствие с особеностите на отделните страни. В СССР е установена във формата на съветска власт, а в другите страни — в народнодемократична форма. Главни задачи на д. п. са: унищожаване на експлоатацията на човек от човек, на социалния и националния гнет, организиране строителството на социалистическото общество, основано на обществена собственост върху средствата за производство, възпитаване на трудещите се в духа на принципите на социализма и комунизма. Д. п., според Ленин, е упоритата борба, кръвна и безкръвна, насилствена и мирна, военна и стопанска, педагогическа и административна, против силите и традициите на старото общество.

Д. п. е най-демократичната власт. Тя предоставя на мнозинството от народа (работници, селяни, трудова интелигенция) всички условия за активно участие в общественно-политическия, икономическия и културния живот на обществото. Въплъщава се в демократична система на политически и обществени организации — държавни органи, политически партии на трудещите се, профсъюзи, младежки и кооперативни организации и др. Ръководната и направляваща сила в тази система е марксистко-ленинската партия. С построяването и понататъшното развитие на зрялото социалистическо общество д. п. изчерпва своите исторически задачи и престава да бъде

необходима от гледна точка на вътрешното развитие на дадена страна. Държавата на д. п. прераства в общонародна държава, в политическа организация на целия народ при ръководната роля на работническата класа. В България д. п. е установена на 9 септември 1944 под формата на народна демокрация.

ДИМИТРОВ, Георги Михайлов (1882—1949) — деец на българското и международното работническо революционно движение, ръководител на БКП и Комunistическия интернационал, борец срещу фашизма и войната, учител и вожд на българския народ, ръководител на народнодемократична България. Съратник на Д. Благоев.

В студии и доклади Д. прави приноси в марксистко-ленинската теория изобщо и по-специално в марксистко-ленинската икономическа мисъл. В областта на икономическата теория разработва проблемата за империализма на Балканите след Първата световна война, като спира вниманието си на новите форми на неговото проникване в балканските страни и прави марксистко-ленински анализ на неговите форми на проявление (реч пред VI конгрес на Комunistическия интернационал, 1928; статии от 1929 в сп. «Федерасион балканик»). Д. посочва пътя, който народите на балканските страни трябва да поемат за освобождаването си от господството на международния и балканския империализъм — решителна борба за национално и социално освобождение. В статията си «Империализмът на Балканите» Д. отбелязва, че генералната линия на международния империализъм на Балканите се състои в подчиняването на Балканите на големите интереси и цели на империализма, спъването на самостоятелното стопанско и политическо развитие, възпрепятствването на обединението на балканските народи в стопанска и политическа общност, запазването на полуколониялното или колониялното положение на Балканите чрез военен и финансов контрол, чрез заробващи заеми и концесии и чрез завладяване на решаващите стопански и стратегически възлови центрове на Балканите.

Преломен момент в развитието на марксистко-ленинската икономическа мисъл в България е историческият доклад на Д. пред VII конгрес на Комunistическия интернационал. Оценката, която дава на фашизма, служи като основа за изясняване същността на българския фашизъм и за разобличаване идейните основи на фашистката икономическа мисъл в Бъл-

гария. В периода на откритата фашистка диктатура Д. разкрива ролята на германския империализъм в България. В книгата си «Накъде върви България?» той дава характеристика на формите на проникване на германската агентура в средите на българската едра буржоазия и сочи пътя за спасението на България — скъсване с германския империализъм и провеждане политика на приятелство със СССР.

След победата на социалистическата революция в България Д. разработва конкретни проблеми на нейното икономическо развитие в периода на прехода от капитализма към социализма. Особен теоретически интерес представляват задълбочените анализи в доклада, изнесен от Д. пред V конгрес на БРП (к) — 19 декември 1948. Д. дава ново, марксистко-ленинско осветление на характера на народнодемократичната власт. Този въпрос има първостепенно значение не само за марксистката наука изобщо, но специално и за икономическата наука. Д. разработва въпросите за характера и формите на прехода от капитализма към социализма в България и един от основните въпроси на политическата икономия на социализма — за темповете на социалистическото строителство. Като се ръководи от идеите на ленинизма, от опита на СССР и конкретните условия на нашето развитие, Д. подчертава, че нашата страна трябва да се движи напред с ускорени темпове, за да ликвидира с изостаналостта си и за да може в продължение на няколко петилетки да построи социалистическо общество.

В доклада пред V конгрес на БРП (к) Д. разработва редица важни въпроси на политическата икономия: за ролята и значението на национализацията на едрата промишленост, банковите и търговските предприятия; за пътя на нашата индустриализация; за формите на прехода на дребните селски стопанства към социализма и др. Под ръководството на Д. партията обосновава ТКЗС като най-подходяща форма за преминаване от дребното разпокъсано селско стопанство към едрото колективно социалистическо селско стопанство. Опитът потвърждава, че социализмът на село може да победи само като се изградят на доброволни начала кооперативни стопанства. Теоретическата разработка, дадена от Д. по въпроса за ролята и значението на ТКЗС, е българският принос в съкровищницата на марксистко-ленинската теория и практика. Произведенията на Д. са ценен извор за изучаване на редица основни проблеми на икономическата теория и развитието на

България както в периода на капитализма, така и в преходния период от капитализма към социализма.

ДИСКОНТНА ПОЛИТИКА — съвкупност от мероприятия за регулиране на сконтовия процент с цел да се провежда съответно кредитна рестрикция или кредитна експанзия, т. е. ограничаване на кредитите или тяхното разширяване. В капиталистическите страни могат да сконтират полици отделни лица или предприятия. Обикновено като дисконтер се явяват банките, които сконтират (изкупуват) полиците преди изтичането на техния срок и изплащат на собственика им обозначената сума след спадане на сконтовия процент. Икономическото значение на сконтирането на полици при капитализма се състои в ускоряване оборота на капитала. Сконтирането на полици — търговски и особено финансови — способствува, от друга страна, за развитието на спекулацията, за свръхпроизводството на стоки и назряването на икономически кризи. Особен характер има сконтирането на съкровищни полици, които се използват за финансиране на милитаризацията на икономиката, за военни разходи и покриване на бюджетни дефицити. В епохата на империализма в актива на банките нараства относителният дял на дългосрочните заеми и инвестиции в ценни книжа и спада делът на сконтираните полици. Заедно с това се изменя структурата на сконтираните полици, като рязко се повишава делът на съкровищните полици.

Капиталистическите държави провеждат определена д. п., която се изразява в повишаване или понижаване на сконтовите проценти (ставки) с цел да се въздействува върху търсенето и предлагането на заемни капитални, състоянието на платежния баланс и валутните курсове. Когато емисионните банки са заинтересовани от увеличаване търсенето на кредит, те прибягват към понижаване на процента и обратно — ако се стремят да ограничат търсенето на кредит, повишават сконтовия процент. Размерите на търсенето на кредит обаче се определят не толкова от равнището на заемния процент; основно влияние тук оказват нормата на печалбата и общото състояние на капиталистическото възпроизводство. Затова дори рязкото снижение на сконтовите проценти може да се окаже недостатъчно, за да възникне силно търсене на кредит. В период на неблагоприятно формирани се платежни баланси емисионните банки повишават сконтовия процент. Това стимулира притока в дадена страна на чуждестранен капитал,

ДИСПРОПОРЦИЯ

което съдействува за подобряване на платежния баланс и повишаване на валутния курс. В условията на крайна неустойчивост на икономическото и политическото положение на капиталистическите страни, характерна за общата криза на капитализма, даже значителното повишаване на сkontoвия процент се оказва малко ефективно. Въпреки възможността чрез д. п. да се оказва известно въздействие върху движението на валутните курсове и кредита, тази политика не е в състояние да преодолее стихийното развитие на капиталистическата икономика, което в крайна сметка определя това движение. При това самото изменение на сkontoвия процент на банките не е просто резултат на тяхната д. п., а има в основата си стихийното колебание между търсенето и предлагането на заемни капитали.

ДИСПРОПОРЦИЯ и к о н о м и ч е с к а — несъответствие в обективно необходимите съотношения между развитието и производството на отделните отрасли на народното стопанство, както и между стадията на възпроизводствения процес в даден момент от неговото развитие. Несъответствието между движението на обществения продукт и финансовите средства като негово парично покритие при стоковото стопанство предизвиква инфлационни тенденции или задържане на реализацията на стоките. Д. са постоянен и неизбежен спътник на капиталистическото общество. Тяхното възникване тук се обуславя от частната собственост върху средствата за производство и те са проява на основното противоречие на капитализма. В условията на капитализма под действието на закона за анархията и конкуренцията в производството пропорциите се установяват стихийно. Пропорционалността съществува само като средна тенденция, а д. са постоянно явление. Д. съществуват между производството на средства за производство и производството на предмети за потребление, между промишленост и селско стопанство, между отделните отрасли, вътре в самите отрасли, между отделните икономически райони и т. и.

Д. могат да възникнат и при социализма както поради недостатъци в планирането, така и поради несъответствие между достигнатото равнище на потребителското търсене и на производството. Те се преодоляват по планов път чрез използването на материални, трудови и финансови резерви. *Планирането на народното стопанство* като средство за

координация на общественото производство има за задача да установява определени обективно обусловени пропорции между отделните му елементи. Главно средство за такава координация са плановете баланси.

ДИФЕРЕНЦИАЛНА РЕНТА ПРИ КАПИТАЛИЗМА — една от формите на *поземлената рента*; създава се благодарение на по-високата производителност на труда на селскостопанските работници на относително по-добрите участъци земя и при по-висока производителност на допълнително вложения капитал и се присвоява от собственика на земята. Практически тя се изявява като разлика между индивидуалната производствена цена на продукцията, произведена при по-добрите земи, и обществената производствена цена, обусловена от условията на най-лошите земи, обработвани под въздействието на търсенето. Д. р. к. е обусловена от капиталистическия *монопол върху земята като стопански обект*. В селското стопанство особено важна роля играе земята, чиято особеност се състои в това, че тя не е продукт на човешкия труд както другите средства за производство. Не само площта на цялата земя, но и размерите на земите с различно качество са ограничени. Въпреки че по-неплодородните земи могат да бъдат превърнати в по-плодородни, през всеки даден период площта на земята от определено качество е ограничена. При капитализма ограничеността на земята обуславя възникването на монопола върху нея като стопански обект. Това означава, че всеки участък земя като средство за производство е монополизиран от един или друг капиталист и не може да бъде обект на стопанска дейност на друг капиталист. Монополът върху земята като стопански обект обуславя особеностите на ценообразуването на селскостопанските продукти. Обществената *производствена цена* на земеделските продукти се регулира от производствените разходи не на средните, а на най-лошите участъци земя (при средно, нормално равнище на техникага), тъй като населението и промишлеността не могат да бъдат осигурени с предмети за потребление и суровини само от най-добрите и средните участъци земя. Ако производствените цени на селскостопанските стоки се определяха от условията на производството в средните участъци, капиталистът не би вземал под аренда лошите участъци, защото производството на тези участъци не може да осигури средната норма на печалба от вложения капитал. В такъв

ДИФЕРЕНЦИАЛНА РЕНТА

случай поради недостатъчния обем на производството цените на селскостопанската продукция биха се покачили в съответствие с търсенето до такова равнище, че за капиталистите би станало изгодно да обработват и лошите участъци земя. Следователно обществената производствена цена на селскостопанския продукт се равнява на производствените разходи на най-лошата от обработваемите земи плюс средната печалба (вж *средна (обща) норма на печалбата*). Но индивидуалните разходи за производството на единица продукция в отделните участъци земя се различават поради нееднаквата производителност на труда. Ето защо индивидуалните производствени цени на единица продукция също са различни. Капиталистът, който взема под аренда по-лош участък земя, може да получи само средна печалба, а капиталистът-арендатор, стопанисващ относително по-добър участък земя, освен средната ще получи и допълнителна (добавъчна) печалба. Тази добавъчна печалба се създава от по-производителния труд на селскостопанските работници. По-доброто качество на дадения участък земя не е причина за възникването на диференциална рента, а само условие за различната производителност на труда. Добавъчната печалба, получавана от относително по-добрите участъци земя, преминава в ръцете на земевладелеца въз основа на правото на частна собственост върху земята и образува диференциалната рента. Съществуват две форми на диференциална рента.

Д и ф е р е н ц и а л н а р е н т а I р о д — възниква в резултат на различната производителност на капиталите, влагани в различни участъци земя, които не са еднакви по своето естествено плодородие и по местоположението си спрямо пазара. Образуването на диференциалната рента I род е свързано преди всичко с разликата в естественото плодородие на отделните участъци земя. Именно разликата между индивидуалната производствена цена в относително по-добрите участъци и обществената производствена цена представлява диференциална рента I род по плодородие. Участъците земя се различават и по местоположението си спрямо пазарите за пазарен продукт на селскостопанските продукти. Разходите, свързани с транспортирането на продуктите до пазара, зависят главно от разстоянието до него. За обществена производствена цена се приема индивидуалната производствена цена на единица продукт на най-отдалечените от пазара участъци. В участъците, намиращи се сравнително близо до пазара, възниква

диференциална рента I род по местоположение. Диференциалната рента I род се присвоява от собственика на земята, тъй като наемът за нея се установява с оглед на естественото плодородие и местоположението на участъците земя, давани под аренда.

Д и ф е р е н ц и а л н а р е н т а II род — се образува от разликата в производителността на труда в резултат на допълнителните капиталовложения в един и същ поземлен участък. Размерът ѝ се определя от разликата между обществената и индивидуалната производствена цена, образуваша се при допълнителните капиталовложения. Диференциалната рента II род е типична за по-висока степен в развитието на капитализма в селското стопанство. Тя е резултат от процеса на интензификацията на селското стопанство. Свръхпечалбата от допълнителните капиталовложения отчасти (временно) се присвоява от капиталистите-арендатори. След изтичане на срока на арендния договор тя премива в ръцете на собственика на земята. Затова капиталистът-арендатор се стреми да удължи срока на арендния договор, а земевладелецът, обратно, е заинтересован от намаляването на този срок.

ДИФЕРЕНЦИАЛНА РЕНТА ПРИ СОЦИАЛИЗМА — вж *допълнителен (диференциален) чист доход*.

ДОБАВЪЧНА КАПИТАЛИСТИЧЕСКА ПЕЧАЛБА — *печалба* при капитализма, която е резултат от повишаване производителността на труда и намаляване индивидуалната стойност на стоката (без изменение на цената). Тя е разлика между обществената стойност на стоките (определяна от разходите при средни обществени условия на производство) и индивидуалната стойност на стоките, произвеждани при по-добри условия. Следователно д. к. п. получават само капиталистите, които произвеждат стоки при по-добри от средните обществени условия на производство. Д. к. п. е движещ стимул в капиталистическото стопанство, тя стимулира техническия прогрес, внедряването на науката, изобретенията, новите методи на производство, стимулира повишаването на производителността на труда. Но борбата за получаване на д.к.п. е свързана и с усилване на експлоатацията, на анархията в производството, с изостряне противоречията на капитализма. Вж и *добавъчния принадлежна стойност*.

ДОБАВЪЧНА ПРИНАДЕНА СТОЙНОСТ — принадлежна стойност, която отделни капиталисти присвояват в резултат на снижаването на индивидуалната стойност на стоката в сравнение с нейната обществена стойност; разновидност на *относителната принадлежна стойност*. За разлика от относителната принадлежна стойност, получавана чрез повишаване на средната обществена производителност на труда, източник на д. п. с. е по-високата производителност на труда в отделното предприятие в сравнение със средната производителност на труда в целия отрасъл. Образоващата се разлика между обществената и индивидуалната стойност на стоката се реализира на пазара, където цената на стоката се определя съобразно с обществената ѝ стойност. В облагодетелствено положение се оказва капиталистът, който извлича по-голяма принадлежна стойност от еднакъв по размер капитал. Конкурентната борба принуждава капиталистите да внедряват постиженията на науката и техниката, да усъвършенствуват технологическия процес и организацията на производството и труда. Създаването на д. п. с. е временно явление — шом производствените постижения станат достояние на основната маса предприятия в дадения отрасъл, д. п. с. изчезва. Тя може да възникне отново в едно или друго предприятие, ако в тях се въведат нови, по-съвършени машини или методи на производство, снижаващи индивидуалната стойност на стоките. Д. п. с. играе важна роля в развитието на капиталистическия начин на производство и в изострянето на неговите противоречия. Надпреварата между капиталистите за получаване д. п. с. спомага за развитието на производителните сили на капитализма и за нарастването на производителността на общественния труд. Присвояването на д. п. с. допринася за уедряването на производството, за концентрацията на капитала, тъй като само едрият капитал се оказва в състояние да приложи най-пълно в производството всичко ново и прогресивно. В конкурентната борба едрите капиталисти имат възможност, жертвайки част от д. п. с., да установяват по-ниски цени на своите стоки от тяхната обществена стойност и по този начин да разоряват противниците си. С ускоряването на научно-техническия прогрес и внедряването на постиженията на науката и техниката едрите монополи получават възможност да извличат огромни свръхпечалби, тъй като дребните и средните предприятия често пъти не са в състояние да направят големи разходи, свързани с усъвършенствването на произ-

водството на нова техническа основа. Извличането от капиталистите на д. п. с. засилва антагонизма между пролетариата и буржоазията.

ДОБРЕВ, Кръстю Желязков (1903) — български икономист, партиен и държавен деец, член-кореспондент на БАН от 1967, народен деятел на науката от 1972, герой на социалистическия труд (1973). Политически емигрант в СССР (1924—1944), където завършва Института за народно стопанство «Г. В. Плеханов» (1930). Преподавател по политическа икономия в Московския икономически институт, в Плановата академия, в Комунистическия университет (1930—1940) и във Висшата партийна школа при Коминтерна (1941—1943). След победата на социалистическата революция в България заема отговорни партийни и държавни постове. Министър на търговията (1947—1950). Професор във ВИИ «Карл Маркс» (1950—1951), във ВСИ «Г. Димитров» (1951—1956) и във Висшата партийна школа (от 1954). Директор на Икономическия институт при БАН от 1956. Д. работи по проблемите на политическата икономия на социализма. По-важни трудове: «За задачите и организацията на народнодемократичната търговия» (1949), «Себестойност на промишлената продукция» (1954), «Единството на световната социалистическа система и нейната решаваща роля за развитието на човечеството» (1963), «Законмерности на социалистическото развитие в НРБ» (1965) и др. Орден «Г. Димитров» (1963 и 1973).

ДОПЪЛНИТЕЛЕН (ДИФЕРЕНЦИАЛЕН) ЧИСТ ДОХОД при социализма — разлика между обществената стойност и по-ниската индивидуална стойност на произведените стоки при социализма. Ускореното развитие на производителните сили и динамичният технически прогрес създават условия за съществуването на диференциален чист доход във всички отрасли на народното стопанство. Социално-икономическата същност на д. (д.) ч. д. се определя от природата на социалистическите производствени отношения.

Предпоставките за възникването на д. (д.) ч. д. са главно две: първо, различията в технико-икономическите условия на производството, които обуславят различни производствени разходи за една и съща стока и следователно наличието на различни индивидуални стойности, и, второ, наличието на стоково производство и действието на закона за стойността,

който изисква стоките да се реализират по обществената им стойност. Производителите, които произвеждат стоки с по-ниска индивидуална стойност от обществената стойност, реализират д. (д.) ч. д.

Наред с посочените предпоставки в селското стопанство и в добивашата промишленост д. (д.) ч. д. има редица особености и приема формата на диференциална рента. Различията в технико-икономическите условия на производството в тези отрасли се обуславят и от природните различия в ресурсите, които се използват в производствения процес. Към тези ресурси се отнасят земята и нейните недра, горите, залежите от руди, водните източници и др. Те са основни елементи на производствения процес и от различното им състояние произтичат съществени различия във величината на индивидуалната стойност на произвежданите стоки. При равни други условия тук индивидуалната стойност на отделните продукти зависи от плодородието на почвата, от нейното местоположение, от съдържанието на залежите и др. Особеност на д. (д.) ч. д. (диференциалната рента) в селското стопанство и в добивашата промишленост е и това, че обществената стойност на селскостопанската продукция се образува от разходите на труд при относително най-неблагоприятни производствени условия, а не при средни производствени условия, както е в другите отрасли. Освен това поради спецификата на възпроизводството на природните ресурси д. (д.) ч. д. има относително устойчив характер. При социализма се запазват и двата вида диференциална рента — I и II род. Условие за образуване на диференциална рента I род са различията в плодородието и местоположението на земята по отношение на пазара. Тези природни фактори влияят върху производителността на труда и стойността на селскостопанската продукция. Условие за образуване на диференциална рента II род е различната ефективност на капиталните вложения върху едни и същи поземлени участъци, т. е. интензификацията на селскостопанското производство и повишаването на неговата ефективност. Следователно диференциалната рента при социализма е икономическа категория, която изразява отношенията между селскостопанските предприятия и обществото по производството, обмяната, разпределението и потреблението на реализирания д. (д.) ч. д. Тя коренно се различава от капиталистическата поземлена рента по това, че: първо, неин източник е не експлоатацията на наеман труд,

а колективният труд на селскостопанските работници; второ, тя се използва не за лично паразитно потребление от поземлените собственици, а в интерес на цялото общество — за развитието на производството и за социално-културно строителство; трето не приема формата на арендно заплащане, а се разпределя за нуждите на централизирания държавен фонд, на отделните стопански звена и на непосредствените производители съобразно с обективно действащите закони на социалистическото разпределение.

ДОПЪЛНИТЕЛНИ РАЗХОДИ ПО ОБРАЩЕНИЕТО — вж *разходи по обращението*.

ДРЕБНОБУРЖОАЗНА ПОЛИТИЧЕСКА ИКОНОМИЯ — едно от основните направления в развитието на икономическата мисъл, отразяващо интересите на дребната буржоазия и на междинните групи от населението, заемащи особени позиции между пролетариата и буржоазията в условията на капитализма. Възниква като реакция на масовото разоряване на дребните производители в началото на XIX век. Отличителна черта на д. п. и. е критичното отношение към някои противоречия на капиталистическото общество. Наред с това дребнобуржоазните икономисти не разбират същността на тези противоречия и не виждат реалните пътища за тяхното решаване. Поради особеното положение на самата дребна буржоазия, подложена на непреодолим процес на диференциация и унищожаване, д. п. и. се характеризира с ярко проявена вътрешна противоречивост. От една страна, тя е критична по отношение на капиталистическата експлоатация на дребните собственици от едрите. От друга страна, идеализира дребната частна собственост и изпада в икономически романтизъм, като обосновава идилични възгледи за връщане назад към патриархалните форми, към «доброто старо време». Най-ранен представител на този вид мислене е С. дьо Сисмонди, разкритикуван от В. И. Ленин в неговата работа «Към характеристиката на икономическия романтизъм». По-късно в Англия изразител на интересите на дребната буржоазия става Дж. Грей, а във Франция — П. Прудон. Ярки представители на дребнобуржоазното мислене в Русия са народниците. Дребнобуржоазните идеи се разпространяват широко и от редица представители на кооперативния социализъм, които надценяват възможностите на кооперацията в условията

на капитализма (напр. Ш. Жид). Д. п. и. е един от теоретическите източници на анархизмът. Във всички случаи тя изпада в положението или на реформистка, или на екстремистка теоретична система, която не застрашава позициите на капитализма, а нанася вреда на революционното работническо движение.

ДЪМПИНГ — продажба на стоки на външните пазари по цени, които са по-ниски от цените на вътрешния пазар. Разпространява се широко през епохата на империализма, особено през периода на общата криза на капитализма. Д. е изключително важно средство за външнотърговска експанзия на монополистичния капитал. Той се използва от монополите в капиталистическите страни както за разширяване на износа, отстраняване на конкурентите и завладяване на външни пазари, така и за установяване на монополно високи цени на вътрешните пазари в резултат на ограничаването на стоковото предлагане. Обикновено монополите прилагат д. докато изтласкат конкурентите или постигнат картелно споразумение с тях. След това те рязко покачват цените. Следователно д. води до увеличаване печалбите на монополите и снижаване жизненото равнище на трудещите се в резултат на нарастването на цените и данъците, а в страните конкуренти — до подкопаване на икономиката, ограничаване на производството и като последица от това — до нарастване на безработицата. Той засилва борбата между монополите на външните пазари, тъй като страните, подложени на д., въвеждат т. нар. антидъмпингови мита, ограничават вноса и т. н. В съвременния капитализъм д. широко се използва не само от монополите и картелите, но и от държавномонополистичните организации, които отпускат субсидии на износителите, а често пък и сами се явяват на външния пазар, като покриват възникващите при това загуби със средства от държавния бюджет.

ДЪРЖАВЕН КАПИТАЛИЗЪМ — различни форми на участие на буржоазната държава в икономиката на страната. Капиталистическата държава провежда политика на протекционизъм, строи жп линии, военни и други предприятия, изгражда кредитни институти, средства за съобщения и други, от които широко се ползва буржоазията. Един от решаващите елементи на д. к. е *държавната капиталистическа собстве-*

ност, която възниква в резултат на национализирането на отделни производства и дори на цели отрасли. Обикновено се национализират нерентабилните предприятия и отрасли, т. е. национализацията се осъществява в интерес на капиталистите. Държавната капиталистическа собственост се увеличава и в резултат на строителството на нови предприятия със средства от държавния бюджет. Съществува и смесена собственост под формата на т. нар. смесени дружества, които се образуват, като държавата купува акции на частнокапиталистически компании или влага средства в предприятията на частни фирми. Формите и ролята на д. к. в отделните страни зависят от характера и степента на развитието на тяхната икономика и от държавната политика. В империалистическите страни д. к. придобива характер на *държавномонополистичен капитализъм*. В младите развиващи се страни д. к. постепенно изменя своя характер и започва да играе нова роля. Ако начело на държавата стоят прогресивни, демократични елементи, той служи като средство за борба против чуждестранния капитал, за подкопаване икономическите корени на неговото господство, спомага за укрепването и развитието на националната икономика; създават се икономически предпоставки за *некапиталистически път на развитие* на тези страни.

През *преходния период от капитализма към социализма* д. к. е особена форма на подчиняване дейността на капиталистическите предприятия на диктатурата на пролетариата с цел да се подготвят условията за социалистическо обобществяване на цялото производство. В СССР през *преходния период* д. к. съществува главно под формата на арендуване на държавни предприятия от отделни капиталисти и под формата на концесии. На чуждестранни капиталисти е дадено правото за определен срок да експлоатират отделни мини със задължението след изтичане на срока по договора да предадат предприятията на съветската държава. Но в СССР д. к. не получава значително развитие. В по-широки мащаби той е използван в ГДР, Румъния и някои други социалистически страни. От неговите *инзши форми* (изкупуването на продукцията от държавата по твърди цени чрез сключване на договори с капиталистически предприятия за преработка на суровини, доставяни от държавните организации, и пълното изкупуване на произвежданата продукция) към смесените държавно-частни предприятия — такъв е пътят на преобразуването на частнокапиталистическите

ДЪРЖАВЕН СЕКТОР

предприятия посредством д. к. През определен период бившите капиталисти получават известен дял от принадлежания продукт във вид на процент от оценъчната стойност на обобщественото имущество на капиталиста. Впоследствие тези предприятия стават напълно държавни. Постепенното преобразуване на капиталистическите предприятия в социалистически, осъществявано в редица социалистически страни чрез д. к., има огромно икономическо и политическо значение.

В България д. к. се развива още преди установяването на монополстическия капитализъм. Капиталистическата държава издава покровителствени закони, строи промишлени предприятия, жп линии, средства за съобщения и др. След победата на социалистическата революция държавните предприятия се превръщат в социалистически предприятия и образуват основното ядро на социалистическия сектор през преходния период от капитализма към социализма. Непосредствено след 9 септември 1944 в НРБ има държавнокапиталистически предприятия, които са под контрола на социалистическата държава и работят в полза на социалистическата икономика.

ДЪРЖАВЕН СЕКТОР В ИКОНОМИКАТА НА РАЗВИВАЩИТЕ СЕ СТРАНИ — един от обществените сектори в страните, отхвърлили колониалния гнет. В много страни той играе важна роля за преодоляване на вековната изостаналост, тъй като държавата съсредоточила в ръцете си всички вътрешни и външни източници за натрупване, е в състояние да ги насочи към бързо издигане на икономиката, към индустриализация на страната. Държавният сектор играе решаваща роля в борбата против чуждестранните монополи, които се стремят да увековечат изостаналостта на развиващите се страни. Той се образува както чрез национализирането на предприятията на чуждестранния и едрия местен капитал, така и чрез държавни инвестиции в строителството на държавни предприятия. В него се вливат и предприятията, изградени с помощта на социалистическите държави. В страните, които активно се борят за своята икономическа независимост, като при това се опират на помощта и подкрепата на социалистическите страни, той има антиимпериалистическа насоченост и е главна опора в борбата за въздвигане на политическия суверенитет и постигане на икономическа самостоятелност. Държавният сектор в икономиката на тези страни нараства и укрепва в

остра класова борба. Прогресивните обществени сили настояват той да служи за укрепване на независимостта на страната, да стане материална сила за преминаване към некапиталистически път на обществено развитие. Едрата буржоазия се стреми да подчини държавните предприятия на класовите си интереси, да ги използва с цел да насочи страната по капиталистически път. Характерът на държавния сектор зависи от съотношението на класовите сили в дадената страна, определя се от характера на държавната власт и отношението на основните класи и управляващите кръгове към избора на пътищата на развитие.

ДЪРЖАВИ-РЕНТИЕРИ — шепа империалистически държави-лихвари, *финансовата олигархия* на които наред с присвояването на монополни печалби в своите страни се обогатява и за сметка на други, предимно слаборазвити и зависими страни. Д.-р., пише В. И. Ленин, е държава на паразитния, загниващ капитализъм. Монополите присвояват значителна част от националния доход на тези страни под формата на печалби от преки капиталовложения, зарибавши заем, застраховки, транспортни и други услуги. Ограбването на народите на други страни от д.-р. е една от проявите на загниването и паразитизма на съвременния капитализъм, то е източник на изостряне на неговите противоречия. При съвременните условия, когато колониалната система на империализма фактически се разпадна, много страни в капиталистическия свят се освобождават от финансовата експлоатация и поемат пътя на развитие на независима национална икономика. Но д.-р., използвайки новите форми и методи на колониализма (вж. *неоколониализъм*), се стремят да оплетат тези държави в мрежата на финансовата зависимост и да увековечат ограбването им. До Първата световна война най-големи д.-р. са Англия, Франция, САЩ и Германия. В наше време ръководна роля между д.-р. играят Съединените американски щати, които се превърнаха в най-големия световен експлоататор.

ДЪРЖАВНА КАПИТАЛИСТИЧЕСКА СОБСТВЕНОСТ — форма на буржоазна собственост, при която предприятията не принадлежат на отделен капиталист или капиталистическо обединение, а на буржоазната държава. Тя възниква, като със средства от държавния бюджет се строят предприятия в

ДЪРЖАВНА СОЦИАЛИСТИЧЕСКА СОБСТВЕНОСТ

различни отрасли на стопанството, а също и посредством *капиталистическата национализация* на производства които по-рано са принадлежали на отделни капиталисти или монополи. Преминаването на редица предприятия в собственост на капиталистическата държава не променя буржоазния характер на собствеността и капиталистическите производствени отношения, тъй като държавната собственост е само разновидност на капиталистическата. В държавните предприятия се запазва отношението на експлоатация на наемния труд, осъществявани от съвкупния капиталист в лицето на държавата. Национализираните предприятия обикновено се управляват от бившите им собственици или от професионални менажери, които получават високи заплати за заеманите длъжности. При съвременните условия държавната собственост в империалистическите страни играе важна роля в икономиката. В тях на държавата принадлежат железопътният транспорт, съобщителните средства, значителна част от производството на електроенергия, алуминий, добивът на въглища, нефт, автомобилната и химическата промишленост. В Италия, Австрия и Франция на национализираните и новопостроените от държавата предприятия се падат 25—30% от промишленото производство. С развитието на *държавно-монополистичния капитализъм* едрата монополистична буржоазия използва държавната собственост в свой интерес. В младите, освободили се от колониално потисничество страни, тръгнали по пътя на самостоятелното развитие, държавната собственост върху средствата за производство спомага за създаване на собствена национална икономика, независима от чуждестранния монополистичен капитал (вж и *държавен капитализъм*). Социалистическите страни с всички средства подкрепят стремежа на младите развиващи се страни да укрепят своята икономическа независимост по пътя на заздравяването и развитието на държавния сектор в стопанството, оказват им всеобща стопанска, техническа и културна помощ.

ДЪРЖАВНА СОЦИАЛИСТИЧЕСКА СОБСТВЕНОСТ — общонародна собственост, висша и най-зряла форма на *социалистическата собственост*. Възниква в резултат на социалистическата революция по пътя главно на *социалистическата национализация*. Тя е господстваща и водеща форма на социалистическата собственост. Д. с. с. са: земята и ней-

ните недра, горите и водите, всички средства за производство в тежката промишленост и основната част от тях в леката промишленост, железопътният, водният и въздушният транспорт, съобщителните средства. Към д. с. с. се отнасят и предприятия на външната търговия и основната част от предприятия на вътрешната търговия, предприятия за комунално-битово обслужване на населението, основната част от жилищния фонд в градовете и т. и. Д. с. с. е и произведената в държавните предприятия продукция до реализацията ѝ. Д. с. с. изразява по-висока степен на обобществяване и организация на обществената собственост и обхваща основните средства за производство на обществото. В държавните предприятия се осъществяват принципът на *демократическия централизъм* в управлението, *единоначалие* и *стопанска сметка*. В тях на трудещите се се заплаща за труда им от общонародния фонд. С д. с. с. са непосредствено свързани трудът и животът на водещата сила в социалистическото общество — работническата класа. Д. с. с. върху основните средства за производство е главната икономическа основа за бърз технически прогрес в цялото народно стопанство. Единството, което изразява д. с. с., обуславя необходимостта и създава възможността за централизирано ръководство и планиране на цялото народно стопанство. В хода на социалистическото строителство д. с. с. и *кооперативната собственост* непрекъснато се развиват и усъвършенствуват с перспектива да се слеят в единна общонародна комунистическа собственост.

ДЪРЖАВНА СТОПАНСКА ОРГАНИЗАЦИЯ — социалистическа организация, която се характеризира със следните елементи: а) изградена е върху държавна собственост; б) извършва стопанска дейност в съответствие с единния план за обществено-икономическото развитие на страната; в) притежава икономическа обособеност и стопанска самостоятелност; г) работи на стопанска сметка; призната е за юридическа личност. Д. с. о. в НРБ се създава с решение на Министерския съвет. Тя осъществява своята стопанска дейност в един отрасъл или подотрасъл или в сродни отрасли или подотрасли и чрез специализация, коопериране и концентрация осигурява ефективно използване на труда, основните средства и материалите. Д. с. о. могат да обхващат производствена, търговска, научноизследователска, проектноконструкторска и други дейности, свързани с основната дейност на органи-

ДЪРЖАВНА ТЪРГОВИЯ

зацията. Д. с. о. биват: *държавно стопанско обединение (ДСО)* и *държавно стопанско предприятие* (обединено стопанско предприятие), невлизащо в състава на ДСО. Понятието «д. с. о.» е обобщаващо. С него се обозначава както ДСО, така и самостоятелното предприятие, невлизащо в състава на ДСО. Д. с. о. е стокотранзитен, тя влиза във взаимоотношения с другите стокотранзитни, в нея се формира печалба, тя се разчита с бюджета. Д. с. о. е основно звено на стопанска сметка и може да има подразделения с различна степен на икономическа и юридическа самостоятелност. Дейността ѝ се ръководи, координира и контролира от Министерския съвет, ведомствата и народните съвети според тяхната компетентност, установена в съответните нормативни актове. В НРБ преобладаваща форма на д. с. о. са държавните стопански обединения. Самостоятелните, невлизащи в ДСО предприятия, са съвсем малко и не играят съществена роля.

ДЪРЖАВНА ТЪРГОВИЯ — основна и преобладаваща форма на социалистическа търговия, основана на общонародна социалистическа собственост. Осъществява се от държавни търговски предприятия, които са висша степен на социалистическо обобществяване в сферата на стокотранзитното обращение. Дейността им се насочва от единния план за общественоекономическо развитие на страната и се осъществява на принципа на стопанската сметка; стоките се продават по твърди цени, установявани от държавата. Чрез д. т. социалистическата държава реализира основната маса от стоки за народно потребление, постъпващи в стокотранзита от промишлеността и селското стопанство, използва я, за да организира пазара, да въздейства върху производството и обращението на стоките, да осигурява по-добро задоволяване на платежоспособното търсене на населението. Д. т. обхваща преобладаващата част от търговията на едро в страната и от търговията на дребно в градовете. В селата значителна роля има *кооперативната търговия*.

ДЪРЖАВНИ ЗАЕМИ — заеми, при които заемател може да бъде самата държава или нейните местни органи (общини); една от формите за привличане на средства за покриване на държавните разходи. Различават се вътрешни и външни д. з. В ъ т р е ш н и т е д. з. обикновено се провеждат в дадена страна и в национална валута. Те са главно доброволни, но

има и задължителни. По сроковете на погасяване се различават: краткосрочни (текущи) — до 1 година; средносрочни — от 1 до 5 години; дългосрочни — над 5 години. Според доходността, която носят на кредиторите, заемите се делят на лихвени и премиални. Притежателите на облигации от лихвени д. з. получават твърд доход по фиксиран предварително размер. При вторите на притежателя на облигацията се изплаща премия при тиражиране на погасяването по пътя на лотарията. Вътрешните д. з. се осъществяват сред населението чрез банките или специално създадени за това банкови консорциуми, чрез предварителна продажба на облигации или чрез подписка. Социалното съдържание на д. з. се определя от природата и функциите на дадена държава. В капиталистическите държави д. з. са основна форма на функциониране на държавния кредит. Чрез тях капиталистическата държава мобилизира средства и ги насочва за издръжка на апарата за угнетяване, за пряко и косвено финансиране на капиталистите, за гонитба във въоръжаването и войни. Чрез д. з. капиталистическите държави покриват бюджетните дефицити. Цялата тежест на д. з. се понася от широките трудещи се маси.

При социализма също се сключват д. з., особено в първите години на социалистическото строителство. Те служат за мобилизация на допълнителни ресурси за стопанското и културното строителство. Характерна черта на д. з. при социализма е тяхната масовост и истински народен характер. В Съветския съюз вътрешни д. з. са сключвани през годините на социалистическото строителство, Втората световна война и след нея до 1957. В другите социалистически страни също са сключвани вътрешни д. з. В НРБ са осъществени няколко вътрешни д. з.: Заем на свободата — 1945 г.; Заем за развитие на народното стопанство — 1951 г.; Заем 2% конверсионен — 1952 г. Освен тези лихвени заеми през периода 1952—1955 са сключени и три премиални заема: Заем за развитието на народното стопанство — 1952 г.; Заем Втора петилетка — 1954 г.; Заем за развитието на селското стопанство — 1955 г.

В ъ н ш н и т е д. з. се сключват на чуждестранни парични пазари, обикновено срещу издадени облигации от страната-длъжник. Кредитори са чуждестранни държавни банки, концерни, капиталистически предприятия и др. Те биват консолидирани — с договорно, дългосрочно и планово погасяване; неконсолидирани (летящи) — краткосрочни и без определен срок за погасяване. До 1944 капиталистическа България

ДЪРЖАВНО ЗЕМЕДЕЛСКО СТОПАНСТВО

склучва външни заеми за железопътно строителство, за покриване на бюджетни дефицити, за финансиране на войни, за възстановяване на стопанството (1926), стабилизационен заем (1928) и др. Тези заеми засилват икономическата и политическата зависимост на България от чуждестранния капитал, главно английски, който получава правото да упражнява контрол върху целия стопански живот на страната. След 9 септември 1944 НРБ получава заеми от социалистическите страни, главно от СССР, за оборудване строителство на заводи, при минимален лихвен процент (1,2 до 2%). Вж и *външни (международни) заеми.*

ДЪРЖАВНО ЗЕМЕДЕЛСКО СТОПАНСТВО (ДЗС) — социалистическо селскостопанско предприятие, организирано върху държавна земя и средства за производство. Играе важна роля за социалистическото преустройство и развитието на селското стопанство. През преходния период от капитализма към социализма ДЗС съдействуват за въвличането на селяните в кооперативните стопанства, като разкриват предимствата на едрото модерно земеделне пред дребното частно земеделие. Освен това те оказват помощ за укрепването на кооперативните стопанства, като ги снабдяват със сортови семена и разплоден добитък, служат им за образец при организирането и управлението на едрото производство, подпомагат ги с техника и кадри и др. ДЗС изпълняват важна функция в строителството на социализма, като организират едро, високомеханизирано и рентабилно селскостопанско производство, като съдействуват за увеличаването и поевтиняването на селскостопанската продукция.

В България ДЗС се създават през 1947 чрез реорганизирането на съществуващите още в миналото държавни стопанства и изграждането на нови върху земи от Държавния поземлен фонд. През 1948 в страната има 86 ДЗС с 318 хил. дека обработваема земя. По-късно техният брой и размерът на обработваемата земя се увеличават, като се създават нови стопанства, а освен това някои ТКЗС от планинските и полупланинските райони, а също и от крайградски райони се преобразуват в ДЗС. През 1970 броят на ДЗС възлиза на 156. През годините на своето съществуване ДЗС постигат сериозни успехи в повишаването на производителността на труда, в увеличаването на добивите от културите и продуктивността от животните. В България държавният сектор в селското

стопанство не заема широки размери. През 1970 ДЗС обхващат само 13,3% от обработваемата земя и произвеждат 8,9% от селскостопанската продукция. Въпреки това те имат важен дял за изграждането на материално-техническата база и за развитието на селското стопанство по пътя на социализма. През 1971 се включват като членове на *агпарно-промишлените комплекси (АПК)*. В рамките на АПК започва процес на постепенно сближаване и сливане на двете форми на собственост в селското стопанство в единна обществена собственост.

ДЪРЖАВНО СТОПАНСКО ОБЕДИНЕНИЕ (ДСО) — основна стопанска организация в НРБ за осъществяване на стопанска дейност в един отрасъл или подотрасъл или в сродни отрасли и подотрасли. ДСО са форма на концентрация на производството и управлението в държавния сектор. Представяват единен производствено-стопански комплекс. В тях се интегрират промишлени и търговски предприятия, научни-изследователски институти и други подразделения, обхващащи в национален мащаб научноизследователската, проектно-конструкторската, производствената и търговската дейност за създаването и реализацията на даден вид продукция. Чрез рационална концентрация, специализация и коопериране на производството ДСО създават големи възможности за приложение на научно-техническия прогрес, което от своя страна води до бързо нарастване на ефективността в народното стопанство. Възникването на ДСО се обуславя от бързо развиващата се научно-техническа революция, която изисква по-голяма концентрация не само на производството, но и на управлението на производството, концентрация на финансовите средства и особено на капиталните вложения, концентрация на научноизследователската и развойната дейност и т. н. Всичко това не е възможно да се осъществи в рамките на отделното самостоятелно предприятие, колкото и голямо да е то. ДСО са нова, по-висша форма на концентрация.

При обединяването на предприятията в ДСО се спазват четири по-важни принципа. 1) ДСО се изграждат на отраслова основа. В тях се обединяват еднородни предприятия от даден подотрасъл или от сродни подотрасли на народното стопанство по следните признаци: а) обединяват се предприятия, които имат или биха могли да имат специализация по детайли и по възли (ДСО «Балканкар», ДСО «Автопром», ДСО «Агро-

машина» и др.); б) обединяват се предприятия, които добиват и преработват една и съща суровина на различни етапи на преработка (ДСО «Тежка химическа промишленост», ДСО «Черна металургия» и др.); в) обединяват се предприятия, които произвеждат даден вид еднородна по предназначение продукция (ДСО «Текстил», ДСО «Рила», ДСО «Пирин» и др.); г) обединяват се предприятия, които изкупуват или добиват дадена суровина, осъществяват първична преработка и съхранение (ДСО «Стара планина», ДСО «Булгарплод» и др.). 2) В ДСО се обхваща пълният цикъл на създаването на продукцията, като се започне от научноизследователската дейност, проектирането, конструирането, производството и се стигне до реализацията на изделията. 3) В ДСО се обхващат производството, търговията и научноизследователската дейност на даден подотрасъл или отделен вид продукция в национален мащаб. В страната няма дублиращи се по своята дейност обединения. Всяко ДСО има монопол върху производството и реализацията на даден вид продукция. 4) В ДСО се обединяват предприятия, които губят своята икономическа самостоятелност, превръщат се в поделения, работят на вътрешна стопанска сметка, престават да бъдат юридически личности.

Стопански обединения в една или друга форма възникват през 1958 в ГДР, Чехословакия и Полша, през 1962 в Съветския съюз, през 1963 в Унгария, през 1967 в Румъния. В НРБ ДСО възникват през 1965—1966. За няколко години те обхващат целия държавен сектор. През 1971 са реорганизирани и превърнати в основни звена на народното стопанство. ДСО е стокопроизводител, в него се формира печалбата и се осъществява самоиздръжката, то се разчита с бюджета, т. е. то е основното звено на стопанска сметка. Обединението осъществява своята дейност чрез обособени поделения, които имат различна степен на стопанска и правна самостоятелност и работят на вътрешнообединенска стопанска сметка. Тези поделения са: а) предприятия с клонове — заводи, фабрики и други производствено-стопански единици, обединени на основата на еднородност на производството, единство на технологии или чрез комбиниране на разнородни производства; б) предприятия без клонове — заводи, фабрики и други производствено-стопански единици с голям мащаб на производство, сложни технологически процеси и вътрешни производствени връзки; в) клоновете на непосредствено подчинение на обединението

или на подчинение на предприятието. Към ДСО може да има и външнотърговско предприятие като отделна юридическа личност. Резултатите от външнотърговската дейност на предприятието се включват в крайните резултати на ДСО. Организирайки по този начин своята дейност, ДСО имат много по-големи възможности, отколкото съществуващите по-рано самостоятелни предприятия да решават въпросите на концентрацията и специализацията на производството, на внедряването на научно-техническия прогрес в практиката, на подобряване качеството и разнообразяване асортимента на стоките. Досегашните резултати от дейността на ДСО показват тяхната жизненост като форма на концентрация на производството и управлението, отговаряща на съвременния етап на развитие на производителните сили.

ДЪРЖАВНОМОНОПОЛИСТИЧЕСКИ КАПИТАЛИЗЪМ — степен в развитието на монополистическия капитализъм, при която частният и държавният монопол се преплитат взаимно, концентрацията и централизацията на капитала е достигнала висока степен, силата на монополите и силата на държавната власт са се слели в единен механизъм. Тенденцията на прерастването на капитализма в д. к. е открита и теоретически обоснована от В. И. Ленин. Историческото развитие на капитализма напълно потвърждава Лениновата прогноза. Най-съществена черта на д. к. е срастването на монополите с държавата с цел да се обогатяват монополите, да се задушават работническото движение и да се осигурява историческа перспектива на капиталистическата система. Д. к. е сложно явление, което обхваща икономиката, политиката, социалните и международните отношения. Научният анализ на д. к. има огромно значение за изработване на правилна тактика и стратегия на работническото и комунистическото движение. Икономическите и социалните функции на буржоазната държава сега в твърде голяма степен определят формите и размаха на класовата борба. Развитието на д. к. показва, че държавата не е едностранно подчинена на монополите. В името на буржоазната класа като цяло тя нередко влиза в противоречие с големи монополистически групи, прави отстъпки на трудещите се и под натиска на класовата борба предприема мерки, които смекчават социалното напрежение, въпреки частните интереси на отделни монополистически съюзи.

Развитието на д. к. се определя не само от вътрешнопри-
ежните закони на капитализма. С развитието на социалисти-
ческата система, когато основна форма на класовата борба в
световен мащаб все повече става съревнованието между со-
циализма и капитализма, д. к. съществено се модифицира.
Това намира израз в различията на етапите, през които той
преминава. Първите елементи на д. к. се формират още в края
на XIX в., когато монополите стават господстващи в капи-
талистическата икономика. През периода от Първата световна
война до 30-те години д. к. се превръща в система, все още не-
доразвита, с неусъвършенствувани методи на държавното
вмешателство. Своите регулативни стопански функции дър-
жавата реализира главно чрез косвени методи и със сред-
ствата на обращението. Вторият етап на д. к. започва от на-
чалото на икономическата криза през 1929—1933 и продъл-
жава до края на Втората световна война. През този етап д. к.
се консолидира като цялостна система, чието съдържание е
антикризисната политика на държавата, насочена към обуз-
даване на пазарната стихия чрез всеобхватно регу-
лиране на капиталистическото стопанство. Икономиката на
развитите капиталистически страни успешно бива преведена
на военни релси. Третият етап на д. к. започва след Втората
световна война и завършва в края на 50-те години. Внима-
нието както на монополите, така и на държавата е съсредо-
точено върху методите и средствата за стимулиране на ико-
номическия растеж. Антикризисната политика се допълва със
система от мерки, предназначени да осигурят дългограен
и относително устойчив икономически растеж. Едни от при-
чините за промяната в стратегията на д. к. са научно-техни-
ческата революция и големите успехи на Съветския съюз и
останалите социалистически страни в развитието на новите
отрасли на производството. Империалистическите държави
са заставени да преминават към използването на по-централи-
зирани държавномонополистически форми, способни да вне-
сят целенасочено необходимите изменения в народностопан-
ските пропорции и да дадат възможност на държавата по-
всестранно да въздействува върху хода на целия възпроиз-
водствен процес. Четвъртият етап на д. к. започва от края на
50-те години и продължава. Негова характерна черта е про-
гнозирането и дългосрочното програмиране на икономиката
на капиталистическите страни. Пазарният механизъм се оказ-
ва недостатъчно надежден регулатор на макроекономическите

процеси в условията на научно-техническата революция и големите структурни изменения в световното стопанство.

Развитието на д. к. не изменя природата на империализма, но на всеки негов етап възникват специфични свойства, които въздействуват върху функционирането му като общественоекономическа система. Освен постоянно действащите фактори за прерастването на монополистическия капитализъм в държавномонополистически действуват и временни фактори, които усилват или отслабват развитието на процеса. Струпването на много кризисни явления през последните години (енергийна, валутна, циклична криза) принуждава буржоазията да разширява и задълбочава държавномонополистичните форми за регулиране на икономиката. Историческото място на д. к. се определя от отношението му към предпоставките за социалната революция. Неговото развитие довежда обобществяването на производството до възможно най-високата степен в условията на капитализма. По този начин на широка основа се създават материални и социални предпоставки за социализъм. Колкото по-висока е степенята на одържавяването на икономиката, толкова при равни други условия е по-високо и капиталистическото ѝ обобществяване. Държавната собственост и държавното вмешателство в протичането на стопанските процеси способствуват за развитието на отрасловите и междуотрасловните връзки. Стопанският апарат на буржоазната държава при определени условия може с успех да бъде поставен в услуга на цялото общество. Одържавяването на отделни сектори на икономиката създава материални условия за непосредствено преминаване към социализъм. За разлика от частномонополистическата собственост тук не възниква необходимост от конфискация или откупване. След победата на социалистическата революция държавната собственост автоматически се превръща в общонародна.

Въздействието на д. к. върху икономическото развитие се изразява в създаването на гарантиран пазар за монополите, в осигуряване на условия за ускорено натрупване на капитал, в осигуряване и поддържане на «ефективно гърсене». Благодарение на държавното вмешателство във всички развити капиталистически страни след Втората световна война са създадени условия за безпрецедентно повишаване на нормата на натрупването. Конкурентната борба на световния пазар застава монополите да настояват държавата да участва в

ДЪРЖАВНОМОНОПОЛИСТИЧЕСКИ КАПИТАЛИЗЪМ

капиталовложенията в отраслите, от които най-много зависи научно-техническият прогрес в съвременните условия, да поеме риска от нерентабилните инвестиции. Основен принцип на буржоазната държава в провежданата от нея стопанска и социална политика е да поема само тези задачи, които частният капитал не може да реши. Тя не се конкурира с него, а само му помага. «Смесената икономика» е необходима за съществуването и укрепването на капитализма като система. Държавата се стреми да ограничи само до най-необходимата степен своята предприемаческа дейност, като съдействува на натрупването на капитал с косвени методи. Сред тези методи особено място заемат данъчната политика, системите на ускорена амортизация и кредитът.

Данъчната политика е важен лост за въздействие върху отрасловата структура на производството. С нейна помощ държавата се стреми да я приспособи към изискванията на съвременните форми на научно-техническият прогрес. Системата на ускорената амортизация се налага все повече като средство за обновяване и разширяване на основния капитал, за реконструиране на старите и развитие на новите видове производства, за териториалното разместване на производителните сили. Кредитната политика широко се използва за въздействие върху възпроизводствения процес чрез съответно изменение в кредитирането, осъществявано от частните банки. За разширяване ролята на държавния кредит способствува политиката на дефицитно финансиране, което според теорията на кейнзианците с помощта на мултипликаторния ефект и механизма на акселератора увеличава инвестициите в частния сектор. Държавното кредитиране и субсидиране е постоянна политика във всички развити капиталистически страни. Силно средство за дълготрайно въздействие върху възпроизводствения процес от страна на държавата е програмирането. Същността му се свежда до координацията на държавните и частните капиталовложения в мащаба на цялото народно стопанство за осъществяване на средносрочни и дългосрочни икономически цели. Програмирането възниква в Западна Европа във връзка с новите условия на конкуренцията между империалистическите страни на световния пазар. На западноевропейските страни са необходими значителни капиталовложения за преустройство на отрасловата структура на стопанството, за преместване на капитал и работна сила от отрасли с ниска производителност на труда в отрасли с по-

ДЪРЖАВНОМОНОПОДИСТИЧЕСКИ КАПИТАЛИЗЪМ

голяма производителност и ефективност. Всичко това ги заставя да потърсят нови форми за координация на дългосрочните програми за стопанско развитие. В големите концерни се развива дългосрочно вътрешнофирмено планиране. В мащабите на отрасъла координацията започва да се осъществява от усъвършенствувани организации от картелен тип. Координацията на инвестициите в мащаба на националното стопанство се поема от държавата. Програмирането се оказва удобно средство, което позволява на страните от Западна Европа и Япония да преустроят по-бързо своята икономика, да повишат нейната конкурентноспособност и да намалят изоставането от Съединените щати. Държавата поема задачата да информира монополите за перспективите на икономическото и техническото развитие, за поглъщателната способност на вътрешния и външния пазар. Развитието на програмирането в империалистическите страни засилва движението за неговата демократична алтернатива. Комунистическите партии в редица страни вземат инициативата за разработката на контрапрограми за стопанското и социалното развитие, отразяващи интересите на трудещите се, на болшинството от нацията. Д. к. изостря класовите противоречия и издига класовата борба на по-висока степен, създавайки множество предпоставки за развитие на нейните политически форми.

Е

ЕВРОПЕЙСКА ИКОНОМИЧЕСКА ОБЩНОСТ (ЕИО. «Общ пазар») — държавномонополистична организация на десет западноевропейски държави, създадена с цел да обедини националните стопанства на страните членки в нов, по-голям икономически организъм. ЕИО е учредена с Римския договор, подписан на 25 март, 1957 от Франция, ГФР, Италия, Белгия, Холандия и Люксембург. Договорът е в сила от 1 януари 1958. В началото на 1973 към общността се присъединяват Великобритания, Дания и Ирландия.

Възникването на ЕИО е израз на обективната тенденция към интернационализация на стопанския живот в специфичните условия на капитализма в епохата на неговата обща криза. «Общият пазар» представлява засега най-значителната проява на *капиталистическа икономическа интеграция*. Неговият дял в промишлената продукция на капиталистическите и развиващите се страни възлиза на 24,6%, във външната търговия — 43,3%, в златните и валутните резерви — 49,1% (1973). В политическо отношение голямо значение има военнопромишленият потенциал на «Общия пазар», влиянието му в «третия свят» (особено в Африка, Южна Азия, Средиземноморието и Карибско море), участието на страните членки на ЕИО в НАТО и др.

Учредяването на «Общия пазар» е резултат и проява на задълбочаващите се противоречия между съвременните производителни сили (изискващи формиране на крупни комплекси и обширни пазари за реализация на продукцията) и системата от капиталистически производствени отношения при съхранила се значителна обособеност на националните стопанства. Тези противоречия особено се изострят в раздробената от държавни граници Западна Европа в периода след Втората световна война, от която главните западноевропейски страни излизат отслабени, а скоро след това загубват и

колониалните си владения. Западноевропейската буржоазия предприема опит да разреши противоречията и да излезе от затрудненията чрез създаване на интеграционна общност. Римският договор предвижда изграждане на митнически, икономически и политически съюз между страните членки. Митническата интеграция намира израз в премахване на митата и на количествените ограничения на вноса и износа между страните от общността и въвеждане на обща митническа тарифа спрямо трети страни. За да се създаде икономически съюз, се предвижда провеждане на обща или съгласувана политика в областта на селското стопанство, транспорта, енергетиката, външната търговия, валутната сфера и т. н. до степен да се изравнят условията за капиталистическа делова активност в «Общия пазар» като цяло. Формата на политическа интеграция не е определена ясно в Договора, но се предполага, че ЕИО ще еволюира или до политически съюз на суверенни държави, или до единна държава с федерално или конфедерално устройство. Монополистическият западноевропейски капитал вижда в ЕИО средство да си осигури защитен с митническа бариера пазар, инструмент за борба срещу социалистическите държави, срещу международното комунистическо движение, срещу националноосвободителното движение, а също и срещу американската хегемония. Официално «Общият пазар» се представя на обществеността като организация, служеща на икономическия растеж, стабилността, равноправното сътрудничество и благосъстоянието на народите.

Основни органи на «Общия пазар» са: Европейски съвет, Съвет на министрите, Комисия, Парламент и Съд. В Европейския съвет страните са представени от своите президенти или министър председатели. Той е върховен орган на общността, учреден в края на 1974 с надеждата, че ще улесни решаването на сложните проблеми във взаимоотношенията между страните членки, което би дало тласък на стагниращия от началото на 70-те години интеграционен процес. Съветът на министрите и Комисията (със седалище в Брюксел) са главни изпълнителни органи. Комисията разработва предложения по въпросите на политиката на ЕИО и след одобряването им от Съвета на министрите, респективно Европейския съвет, следи за тяхното изпълнение. Парламентът има ограничени съветателни и контролни функции; предвижда се в бъдеще да бъде избран чрез преки общи избори; Съдът е арбитражен орган по въпросите, свързани с изпълнението на Римския

договор. Други органи на ЕИО са: Европейски фонд за развитие, Европейска инвестиционна банка, фонд за регионално развитие, Икономически и социален комитет и др. За съставна част на ЕИО се считат самостоятелните до 1967 организации: Европейско обединение за въглища и стомана и Евратом.

С редица западноевропейски и развиващи се страни «Общият пазар» е установил особени отношения, изградени на базата на асоциирането или на «зоните за свободна търговия». От януари 1973 са в сила съглашения за принципите на взаимната търговия на ЕИО с Австрия, Исландия, Португалия, Финландия, Швейцария и Швеция. Те предвиждат постепенно създаване на «зона за свободна търговия» с промишлени стоки, т. е. премахване на митата и количествените ограничения между ЕИО и всяка от страните при запазване на митническите им тарифи спрямо трети страни. «Общият пазар» има преференциални търговски съглашения с голям брой държави от Средиземноморието. С конвенцията от Яунде към «Общия пазар» са асоциирани 18 африкански страни, главно бивши френски и белгийски колонии. С други развиващи се страни са сключени съглашения за преференциален режим. Поради изтичане на срока на конвенцията за асоцииране, както и в резултат на присъединяването на Великобритания към ЕИО, от 1974 се водят преговори с 46 развиващи се страни от Африка, Азия и района на Тихия океан и Карибско море по условията на нова конвенция за асоцииране. Статут на асоциирани членове имат също Гърция и Турция. Договорите с тях предвиждат удължени срокове за намаляване и премахване на митата във взаимната търговия. Чрез горните договори и конвенции ЕИО си осигурява условия за външноикономическа експанзия в почти цяла Западна Европа, в Африка и в някои други части от «третия свят». Спрямо развиващите се страни конвенциите за асоцииране дават възможност да се провежда политика на колективен *неоколониализъм*.

Интеграцията в ЕИО (митническа, икономическа и политическа) се развива крайно неравномерно, натъква се на многобройни трудности, поражда противоречия в рамките на общността и с други страни. Докато митническата интеграция е реализирана в набелязаните срокове и допринася за засилване на търговията между страните членки, изграждането на икономическия и валутния съюз се забавя. Той не може да бъде създаден през предвидения 12-годишен, респективно 15-годишен преходен период. Срокът по тъй наречения

«план Вернер» за унифициране на икономическата политика във всички сфери и за премиване към обща валута до 1980 също се оказва несъществен. Икономическият съюз предполага преход към общо наднационално регулиране на икономическите и правните взаимоотношения, а то често влиза в противоречие с определени национални, класови и други интереси и традиции. В областта на политическата интеграция няма никакъв напредък. Взето е само най-общо решение да бъде създаден Европейски съюз, но по процедурните и други проблеми има неяснота и дълбоки разногласия.

Интеграционният процес в рамките на ЕИО се затруднява от характерните за капиталистическата система противоречия. Всяка от главните страни — ГФР, Франция, Великобритания — се стреми да установи своя хегемония и предлага такива институционални, организационни и процедурни форми (например наднационалност или запазване на суверенитета, пълно или ограничено право на вето, определени процедури при взимане на решения и т. н.), които биха ѝ осигурили известни предимства. Поради различия в икономическата и социалната структура на отделните страни, както и поради тяхната различна степен на развитие, избухват открити сътресения по проблемите на енергийната политика, валутния съюз, регионалното развитие, външната търговия, аграрната политика, вноските на всяка страна в бюджета на общността и др. Франция например настоява да се повишават периодично цените на селскостопанските продукти, докато страните-вносителки са заинтересовани от ниски цени; Великобритания през 1975 поставя въпроса за оставането си в ЕИО в зависимост от намаляване на вноската ѝ за бюджета на общността. Въпреки противоречията между страните членки на ЕИО изграждането на общността е стигнало вече такава степен на интегрираност, че «деветте» като цяло започват да противостоят на САЩ. Американският империализъм подкрепя през 50-те и 60-те години изграждането на ЕИО, разчитайки да я използва като средство за борба срещу социалистическия свят и прогресивните сили, а също като икономическа база на НАТО. Оказва се обаче, че в интегрираща се Западна Европа нарастват силите, противопоставящи се на претенциите за американска хегемония. ЕИО се превърна в силен съперник на САЩ; на сегашния етап главното международноимпериалистическо противоречие е това между САЩ и «Общия пазар».

Интеграцията задълбочава и социалните антагонизми. Монополите си присвояват почти всички резултати от интеграционния процес и се опитват да ограничат социалните и демократичните завоевания на гредещите се. Централизацията на капитала се придружава с разоряване на дребните и средните стокопроизводители от селото и града. Поради това се засилва враждебното отношение на най-широки обществени слоеве към по-нататъшното развитие на капиталистическата интеграция. Прогресивните политически и обществени организации в ЕИО се борят против антидемократичния характер на капиталистическата интеграция и настояват органите и политиката на общността да получат ново, демократично икономическо и социално съдържание.

ЕДИНЕН ПЛАН ЗА ОБЩЕСТВЕНО-ИКОНОМИЧЕСКО РАЗВИТИЕ — форма на съзнателно определяне и поддържане на оптимални пропорции в развитието на отраслите на производството, в извънпроизводствената сфера, в икономическите взаимоотношения с други държави, в социалната и други области на живота. Планът е комплексна програма за осъществяване икономическата политика на социалистическата държава за определен период. Разработва се от Държавния комитет за планиране за цялото стопанство, по стопански организации и териториално-производствени единици. Координира се с плановете на страните членки на СИВ. Обхваща въпросите за повишаване жизненото и културното равнище на населението, за развитие на социалните отношения; за темповете и пропорциите при развитие на отраслите и науката, за внедряване постиженията на техническия прогрес; за нарастване производителността на труда; за развитие на икономиката на окръзите и районите; за икономическата ефективност на производството и т. н.

ЕКЗИСТЕНЦ-МИНИМУМ — средствата, необходими за физиологическото съществуване на работниците. За пръв път тази категория научно е обяснена от К. Маркс във връзка с учението му за стоката *работна сила* и *работната заплата при капитализма*. Той обяснява, че стойността на работната сила се състои от два елемента — физиологически и социално-исторически. Първият включва физиологическите потребности на работниците, а вторият отразява равнището на социално-културното развитие на обществото. Самото понятие

«е.-м.» показва, че става дума за минимума от средства за съществуване на човека и неговото семейство. Само най-необходимото количество храна и облекло образува съдържанието на е.-м. В развитите нации неговата величина е по-голяма в сравнение с по-изостаналите. Работническата класа в капиталистическите страни води борба за работна заплата, която да е по-голяма от е.-м. Точното определение на минимума от средства за съществуване на работниците е необходимо за водене на колективните преговори между професионалните съюзи и работодателите. Е.-м. е в основата на искането на работниците да бъде определен минималният размер на работната заплата, под който тя не трябва да спада. Борбата на работническата класа за задоволяване на елементарните потребности е изминат исторически етап. Сега тя се води за задоволяване на нарасналите социални потребности и особено на потребностите от по-високо образование и социално осигуряване. Е.-м. се измерва с показатели, които за хранителните продукти изразяват необходимите калории за физиологическото съществуване, а за другите потребности отразяват само най-необходимото количество продукти, с които те се задоволяват. Ако работната заплата е равна на е.-м., работническата класа не може да се възпроизвежда нормално и е обречена на полугладно съществуване. Дълго време в такива условия на живот са поставени работниците през периода на първоначалното натрупване на капитала. В слаборазвитите страни и сега работната заплата за голям брой работници е под минимума на средствата, необходими за задоволяване на елементарните потребности.

ЕКСПЛОАТАЦИЯ НА ЧОВЕК ОТ ЧОВЕКА — безвъзмездно присвояване на продуктите на придания, а понякога и на част от необходимия труд на непосредствените производители от собствениците на средствата за производство. Е. ч. ч възниква в резултат на частната собственост и разделянето на обществото на антагонистични класи — робовладелци и роби. Материална основа за нейното възникване е повишаването на производителността на труда до такова равнище, което позволява производителят да създава продукти в повече от необходимия за възпроизводство на работната си сила. Характерът на господстващите в обществото производствени отношения определя и съответните форми на експлоатация. Възникнала още в стадия, когато се разлага първобитно-

общинният строй, експлоатацията на труда е присъща на всички класовоантагонистични начини на производство, основани на частната собственост върху средствата за производство. Робовладелската експлоатация се базира на пълната собственост на робовладелците върху средствата за производство и върху самия работник — роба; феодалната експлоатация — на собствеността на феодала-земеваделец върху земята и непълната му собственост върху крепостния селянин; капиталистическата — на капиталистическата собственост върху средствата за производство и наемен труд. Капитализмът е последната форма на е. ч. ч. С ликвидирането на частната собственост върху средствата за производство при социализма и с установяването на обществена собственост върху тях се премахват експлоататорските класи и се отстранява всяка експлоатация на човек от човека.

ЕКСПОРТ — вж *износ*.

ЕКСПРОПРИАЦИЯ — безвъзмездно или обезщетено лишаване от собственост, осъществявано независимо от съгласието на собственика в принудителен ред от частни лица или от държавата в интерес на определена класа или на цялото общество. През периода на *първоначалното натрупване на капитала* буржоазията провежда масова е. на дребната селска собственост, насилствено отнема земята на селяните, разорява дребните стокопроизводители и ги превръща в пролетарин. При условията на капитализма масовата е. на дребните собственици продължава и особено се засилва при империализма. Конкуренцията между самите капиталисти води до поглъщане на дребните и средните капитални от едрите, до засилване на концентрацията и централизацията на капитала и производството в ръцете на малцина. Този процес на централизиране на средствата за производство и обобществяване на труда стига до такава точка, когато те стават несъвместими с капиталистическата си обвивка. Тя се взривява. Удря последният час на капиталистическата частна собственост. Експроприаторите биват експроприрани. След победата на Великата октомврийска социалистическа революция, както и на социалистическите революции в редица други страни пролетарнатът експроприира собствеността на капиталистите и едрите земевадители върху средствата за производство и я превръща в обществена собственост. Частната собственост на

дребните стокопроизводители (селяни и занаятчии) не се експроприра, а се преобразува в социалистическа чрез доброволно коопериране на дребните стокопроизводители и чрез увличането им в социалистическото строителство при материалната и финансовата подкрепа на социалистическата държава.

ЕКСТЕНЗИВНО РАЗВИТИЕ НА ИКОНОМИКАТА — един от начините за осъществяване на разширено възпроизводство, при който увеличаването на продукцията се постига чрез количественото нарастване на елементите на производството. С въвеждане на допълнителни производствени мощности и увеличаване броя на работната сила както в мащаба на цялото народно стопанство, така и в отделните отрасли и предприятия, се осигурява възможност за произвеждане на повече продукция. В първите етапи на социалистическото строителство в НРБ в промишлеността, строителството, транспорта и други отрасли е налице предимно е. р. на производството. То се обуславя от условията и задачите, които се решават през тези години. Преодоляването на икономическата изостаналост на страната и нейната индустриализация изискват да се построят стотици нови промишлени и други предприятия. В същото време в резултат на кооперирането и механизиранието на селското стопанство от него се освобождава голямо количество работна сила, която преминава в бързо развиващата се промишленост и другите отрасли на народното стопанство. В резултат на увеличаването на работната сила се осигурява преобладаващата част от прираста на продукцията в тези отрасли. Но екстензивните фактори за развитието на икономиката са ограничени както от материалните възможности за увеличаване на производствените мощности и фондове, така и от източниците на работна сила (например към началото на 60-те години източниците на работна сила значително намаляват) Това налага да се премине към предимно интензивно развитие на икономиката.

ЕМБАРГО — възбрана върху вноса или износа на стоки, злато и ценни книжа от или за дадена страна. Е. може да бъде въведено както във военно, така и в мирно време. По време на война е. всъщност етава форма на икономическа блокада. В мирно време то се използва като средство за оказване на икономически и политически натиск върху други

страни. Например през различни периоди капиталистическите държави се опитват да наложат е. върху вноса на съветско злато и стоки. Уставът на ООН допуска възможността за установяване на е. като колективна репресивна мярка спрямо дадена държава, чиито действия заплашват международната сигурност. След Втората световна война е. се използва за агресивни цели, като по този начин се нарушават принципите на ООН. Такива цели преследва е., което някои капиталистически държави налагат върху износа на много стоки (произволно окачествени като «стратегически») за Съветския съюз и другите социалистически страни.

ЕМИСИЯ — пускане на пари и ценни книжа в обращение. При капитализма е. се осъществява от държавните емисии банки; ценни книжа (акции и облигации) могат да се издават и от монополистични обединения. Е. се използва от господстващите класи за трупане на богатства и засилване експлоатацията на трудещите се. При съвременните условия империалистическите държави широко използват паричната е. за покриване на бюджетните дефицити, предизвиквани от неударжливата надпревара във въоръжаването и агресивната им политика. Това води до бързо увеличаване на количеството пари в обращение и до понижаване на покупателната им сила, до покачване на цените на предметите за потребление и влошаване положението на трудещите се в капиталистическото общество. Разстройването на паричното обращение, предизвиквано от пускането на прекомерно много книжни пари и от тяхното обезценяване, е един от характерните признаци за засилващата се неустойчивост и загниването на капиталистическата икономика през периода на общата криза на капитализма. В капиталистическите страни е. е важно средство за съсредоточаване на паричния капитал в ръцете на акционерните дружества и достига огромни размери през периода на империализма. При условията на социализма количеството пари в обращение се регулира планово. Размерът на е. за всеки даден период се установява от правителството. Е. и регулирането на паричното обращение са една от важните функции на Българската народна банка (БНБ), чиято дейност е органично свързана с народностопанския план, подчинена е на задачите за развитие на социалистическата икономика. БНБ пуска парични знаци в съответствие с планово определяните реални потребности на стопанския оборот от

налични парн. В НРБ е. на ценни книжа се извършва при пускане на облигации по държавните заеми, които се използват за привличане средства на населението с цел да се съдействува за развитието на народното стопанство.

ЕНГЕЛС, Фридрих (1820—1895) — един от основоположниците на марксизма, вожд и учител на международния пролетариат, приятел и съратник на К. Маркс. В началото на 40-те години Е. преминава от позициите на революционния демократизъм на позициите на научния комунизъм. Той прави важен принос в разработването на всички съставни части на марксизма: философията, политическата икономия и научния комунизъм. През 1844 Е. за пръв път се среща с Маркс. Оттогава те заедно ръководят революционното работническо движение и създават новото революционно учение. Марксизмът не може да се разбере и не може цялостно да се изложи, пише В. И. Ленин, ако не се вземат предвид всички произведения на Е. През 1844 Е. написва първия си труд в областта на политическата икономия — «Очерци към критиката на политическата икономия» Маркс характеризира труда му като гениален очерк на пролетарската политическа икономия. В него се съдържа анализ на основните явления и противоречия на капитализма, направен от позициите на революционния пролетариат, подложени са на критика възгледите на представителите на буржоазната политическа икономия и преките апологети на капитала (Малтус и др.). В 1845 Е. публикува книгата си «Положението на работническата класа в Англия», в която рисува потресаваща картина на бедствията на работническата класа. Същевременно той пръв показва, че пролетариатът е не само страдаща класа; тежкото икономическо положение го принуждава да се бори за освобождението си чрез събаряне на капиталистическия строй. През 1845 — 1846 Е. и Маркс написват «Немската идеология», в която за първи път се дава разгънато изложение на най-важните принципи на научния комунизъм. Тук е формулирана идеята за закономерната замяна на обществените формации, доказва се неизбежната гибел на капитализма, разкрива се обстоятелството, че основа на процеса на общественото развитие е развитието на производителните сили и производствените отношения. През 1847 Е. написва проекто-програмата на Съюза на комунистите «Принципи на комунизма». Тя става основа на създадения от Маркс и Е. «Манифест

на Комунистическата партия» (1848), в който марксизмът е разкрит като цялостен ми­роглед, като единство на марксистската политическа икономия, философия и научния социализъм. За теоретическото разработване и защита на марксизма изключително важна роля изиграва книгата на Е. «*Анти-Дюринг*» (1878). Написана като полемичен труд срещу немския буржоазен идеолог О. Дюринг, тя съдържа все­странно изложение на марксизма. Във 2-рия раздел на книгата «*Политическа икономия*»), опирайки се на икономическото учение на Маркс, Е. определя предмета и метода на политическата икономия, разкрива революционната роля на прогресивните сили при прехода от старото общество към новото, показва взаимната връзка между икономиката и политическата власт, анализира пътищата на възникване на класите и икономическите предпоставки на социалистическата революция. Е. излага и марксисткото разбиране за стойността, принадлежната стойност, простия и сложния труд, капитала, поземлената рента, парите. Глава X на «*Анти-Дюринг*» е написана от Маркс, който разглежда някои проблеми из историята на политическата икономия. В третия раздел («*Социализъм*») Е. характеризира основните черти на бъдещото комунистическо общество, с което построяване човечеството прави скок от царството на необходимостта в царството на свободата. В «*Диалектика на природата*» (написана 1873—1882 и публикувана в 1925) Е. показва, че трудът е изиграл решаваща роля за възникването, развитието и усъвършенствването на човека и човешкото общество. В 1884 написва книгата «*Произход на семейството, частната собственост и държавата*», която В. И. Ленин характеризира като едно от основните произведения на съвременния социализъм. Тук Е. прави марксистки анализ на първобитното общество, показва процеса на възникване и развитие на общественото разделение на труда, стокното производство, частната собственост и държавата. Е. системно помага на Маркс в работата му върху «*Капиталът*». След смъртта на Маркс (1883) Е. повече от 10 години ръководи международното работническо движение и извършва гигантска работа по подготовката за печат на II и III том на «*Капиталът*» (II том излиза в 1885, а III том в 1894). Действително тези два тома на «*Капиталът*», пише В. И. Ленин, са труд на двама души: на Маркс и Е. Редица дълбоки мисли за новите особености на капитализма Е. изказва в очерка «*Борсата*», в допълнителните бележки към

III том на «Капиталът» и в други трудове. Голямо значение има и книгата «Селският въпрос във Франция и Германия» (1894), в която Е. прави голяма крачка напред в разработката на селския въпрос. Като извънредно важно условие за завоюване на политическата власт той подчертава необходимостта в страните със значително селско население селяните да бъдат привлечени на страната на пролетарната, а също определя политиката на бъдещата пролетарска държава по отношение на трудовите селяни. Е. доказва необходимостта от прехода от дребно частно селско стопанство към колективно стопанство и подчертава, че този преход трябва да бъде осъществен не по насилствен път, а посредством примера и обществената помощ. Отбелязвайки необходимостта от експроприация на едрата поземлена и промишлена капиталистическа собственост, той допуска възможността за изземването ѝ с откуп. При новите исторически условия великото революционно учение, създадено от Маркс и Е., е развито от Ленини, а в съвременната епоха се развива и обогатява от марксистко-ленинските партии.

ЕТАП в о б щ е с т в е н о т о р а з в и т и е — исторически обособен период от време, през който настъпват определени количествени и качествени изменения в рамките на дадена фаза на съответна общественно-икономическа формация. Характеризира определено равнище в историческото развитие на обществото. Е. е съставка на фазата. В Програмата на БКП се подчертава: «В неспирния многостранен и сложен процес на социалистическото строителство обществото преминава през различни етапи — от по-низши към по-висши форми на социална организация.» (Програма на БКП, 1971, с. 40). Между отделните е. в определена фаза съществуват количествени и качествени различия, но те не са така дълбоки, както са дълбоки различията между отделните фази на общественно-икономическата формация и още по-малко дълбоки в сравнение с различията между отделните общественно-икономически формации. Всеки е. на фазата има свои определени черти, които го отличават от останалите е. Тези най-характерни черти засягат не само икономиката, но и останалите страни на обществото. В съответствие с конкретните исторически условия в отделните страни е. могат да притежават някои национални особености, които не засягат основната качествена характеристика на е. и имат подчинена роля. Раз-

витнето на обществото в рамките на определена фаза преминава през различни е. в отделните страни. Броят на е. и гяхнага продължителност зависят от техническите, икономическите, социалните, политическите и културните условия, в които прогича развитието на обществото. Някои от е. на развитие не са задължителни за всички страни и през тях преминават само отделни страни. Други е. са закономерни за всички страни. Независимо от съществуващите дискусии като закономерни е. в развитието на социалистическото общество се приемат: *преходният период от капитализма към социализма*, е. на *изграждането на развито социалистическо общество* и е. на *развитото социалистическо общество*. Програмата на БКП съдържа важни теоретични постановки за е., през които преминава обществото в процеса на социалистическото строителство, за характера на е. на изграждането на развито социалистическо общество и за е. на зрелия социализъм.

ЕФЕКТИВНОСТ НА ОБЩЕСТВЕНОТО ПРОИЗВОДСТВО — икономически показател, характеризиращ равнището на развитие на народното стопанство чрез отношението на резултатите от производството към извършените разходи. Зависи от интензификацията на всички негови отрасли и повишаването на производителността на обществения труд чрез внедряване на постиженията на науката и техниката в производството. Необходимостта и възможността рязко да се повиши е. о. п. се определят както от задачите на социалистическото строителство и действието на икономическите закони на социализма, така и от изискванията на съвременната научно-техническа революция. На практика да се повишава ефективността на производството, значи да се постигат най-високи резултати в производствената дейност с най-малки материални, финансови и трудови разходи. При социализма, където липсват антагонистични социално-икономически противоречия, спъващи развитието на производителните сили, се създават благоприятни условия за бързо и непрекъснато повишаване на ефективността на производството. Основни фактори за повишаване е. о. п. са: ускоряването на научно-техническия прогрес и внедряването на неговите постижения в производството; усъвършенствването на структурата на народното стопанство и неговите пропорции; подобряването на качеството на продукцията; ускоряването на темповете на нарастване на производителността на труда, по-доброто използване на тру-

довите ресурси; по-ефективното използване на производствените мощности и основните фондове, а също и рационалното използване на природните ресурси. Това изисква народно-стопанските планове да се базират върху научнообоснованите потребности на обществото, върху обективната оценка на всички производствени ресурси, да се определят най-ефективни пътища за развитието на производството, за рационално използване на капиталните вложения. Повишената ефективност на капиталните вложения означава преди всичко избор на най-изгодни и икономични насоки на капиталните работи, осигуряване на най-голямо увеличение на продукцията от всеки изразходван лев капитални вложения, намаляване сроковете на възвръщаемост на тези вложения. Комунистическата партия поставя задачата да се увеличава производството и да се подобрява качеството на продукцията не само чрез нови капитални вложения и нарастване броя на работниците, а предимно чрез пълно и рационално използване на наличните производствени мощности, чрез внедряване постиженията на съвременната наука и техника и повишаване производителността на труда на наличната работна сила. Сега народното стопанство на социалистическите страни е в такъв стадий, когато най-важна насока на неговото развитие става *интензификацията на производството*. Тя изисква дълбоки качествени изменения в цялото народно стопанство, във всяко негово звено да се създава най-рационална система на организация и управление на производството, да се осигурява всеобхватен технически прогрес, практическо използване на най-новите постижения на науката, по-нататъшна индустриализация на всички стопански отрасли, усъвършенствуване на междустрановата и вътрешноотрасловата структура и народно-стопанските пропорции, последователна концентрация и специализация на производството. Създаването на рационална отраслова структура на народното стопанство е един от главните лостове за въздействие с цел да се повиши е. о. п. При съвременните условия, когато отраслите на народното стопанство във все по-големи мащаби се въоръжават с най-нова техника и когато израстват квалифицирани кадри, внедряването на научна организация на труда и системното усъвършенствуване на планирането и управлението на производството са важни фактори за повишаване на икономическата ефективност на производството и за непрекъснат растеж на производителността на общественния труд. За определяне

ЕФЕКТИВНОСТ

ефективността на народното стопанство могат да се използват показатели, изразяващи ефективността на най-важните насоки на икономическото развитие, например показатели за ефективността на капиталните вложения, за ефективността от внедряването на нова техника, от реконструкцията на действащите и строителството на нови предприятия. Важна насока за повишаване е. о. п. е рационалното използване на средствата за производство. Колкото по-добре се използват производствените фондове, толкова повече материални блага могат да се получат (при равни други условия) от едно и също оборудване и от едно и също количество суровина. С повишаването на е. о. п. се увеличават и поевтиняват материалните блага и на тази основа се повишава жизненото равнище на трудещите се.

Ж

ЖИВ ТРУД — работната сила в действие, целесъобразно производствено изразходване на умствената и физическата енергия на човека. Наред със *средствата за производство* ж. т. е необходим елемент на процеса на производството. Той създава нови продукти и непрекъснато се овещества в тях. В процеса на създаване на продукта ж. т. се присъединява към натрупания, *минал труд*, увеличавайки общественото богатство. В стоковото производство ж. т. има двойк характер. В качеството си на конкретен труд той пренася стойността на потребените средства за производство върху създаваната стока, а в качеството си на абстрактен труд създава нова стойност. В класовоантагонистичните общественикономически формации ж. т. на производителите е източник за съществуване не само на трудещите се, но и на експлоататорите. Ж. т. се дели на *необходим труд* и *принаден труд*. Последният е източник на принадлежната стойност, присвоявана от капиталистите. За да увеличат принадлежния труд, капиталистите повишават степента на експлоатация на работниците, хищнически използват работната сила, подкопават и разрушават здравето на трудещите се. В социалистическото общество ж. т. е освободен от всякаква експлоатация, трудещите се работят за себе си и за своето общество. Ефективността на ж. т. се обуславя от равнището на развитие както на средствата за производство, така и на самите производители. С развитието на науката и техниката и с внедряването на техните постижения в производството ж. т. придобива способността в еднакви интервали от работното време да привежда в действие все по-голяма маса средства за производство, в резултат на което се намалява неговият дял в единица продукт, а масата на произвежданите за единица време материални блага расте. В буржоазното общество повишаването на ефективността на ж. т. се придружава с обогатяване на капита-

листите и влошаване положението на грудещите се. При социализма нейното повишаване е условие за издигане на материалното и културното благосъстояние на целия народ и богатството на обществото, средство за намаляване на работния ден. Създаването на материално-техническата база на развитото социалистическо общество значително ще повиши ефективността на ж. т., ще издигне неговата производителност, а самият ж. т. като условие и средство за разностранно развитие на човешката личност постепенно ще се превръща в първа жизнена необходимост за всеки член на обществото.

ЖИВКОВ, Тодор Христов (1911) — деец на българското и международното работническо движение, политически и държавен деятел на НРБ първи секретар на ЦК на БКП и председател на Държавния съвет на НРБ Герой на социалистическия труд на НРБ (1961) Герой на НРБ (1971) Започва работа като печатарски работник в Софийската държавна печатница (1929—1939) От 1928 е член на Българския комунистически младежки съюз, а от 1932 — на БКП През 1934 е избран за секретар на Втори софийски районен комитет на партията и член на Софийския окръжен комитет. Едновременно дейно участва в профсъюзното движение. В периода 1941—1943 е секретар на Ючбунарския районен комитет, а от 1942 е член на Софийския окръжен комитет на партията. Един от организаторите и ръководителите на борбата на българския народ против немските окупатори и техните монархо-фашистки сподвижници в България В периода 1943—1944 като пълномощен представител на партията организира партизанското движение в Ботевградска околия, през юли—септември 1944 е зам. командир на Първа (Софийска) военна оперативна зона По време на Деветосептемврийското въстание 1944 Ж. ръководи действията на съсредоточените в София народноосвободителни части, участващи в смъкването на фашистката диктатура и установяването на народната власт в България След победата на въстанието работи на отговорни постове в партийния и държавния апарат. През 1945 е избран за кандидат член на ЦК, през 1948 — за член на ЦК и Организационното бюро на ЦК на БКП. В периода 1948—1949 е първи секретар на Софийския градски комитет на БКП. През 1950 е избран за секретар на ЦК и кандидат-член на Политбюро на ЦК на БКП, през 1951 — за член на Политбюро на ЦК на БКП.

От март 1954 е първи секретар на ЦК на БКП, а в периода 1962—1971 едновременно председател на Министерския съвет на НРБ. От 1971 е председател на Държавния съвет на НРБ. Награден с 3 ордена «Георги Димитров», (1959, 1961 и 1971), орден «Ленин» (1971) и др.

С последователност, мащабност и прозорливост повече от две десетилетия Ж. разработва най-актуалните теоретико-методологически проблеми на общественоеикономическото развитие и ръководи непосредствено дълбоките преобразования в икономиката на НРБ. Неговата разностранна дейност, неговите постановки, оценки и обобщения в докладите пред партийните конгреси конференции и пленуми, в юбилейни доклади и речи пред различни вътрешни и международни обществени форуми, в докладни записки до Политбюро на ЦК на БКП и други разработки имат първостепенно значение за преодоляването на субективизма и доктринерството в областта на икономическата теория и практиката на социалистическото строителство. Те са оригинален научен принос за развитието на политическата икономия на социализма. Особено ярки, оригинални и съдържателни са обобщенията му за диалектиката на развитието на революционния процес, за измененията в действието на обективните икономически закони и категории и перспективите на общественоеикономическото развитие на България.

В редица доклади и статии и главно в доклада пред VII конгрес на партията Ж. доразвива и обогатява творческите постановки на Г. Димитров относно характера на народно-демократичните революции и революционните преобразования в страните с народна демокрация и особено постановките за характера, движещите сили и особеностите на социалистическата революция в България.

Научно-аргументирано и оригинално са разработени от него въпросите на съвременното обобществяване на социалистическото общественое производство. Докладите, изнесени от Ж. пред Петата конференция на ТКЗС и Седмия конгрес на партията, пред конгреса на ТКЗС (1967), Деветия конгрес на БКП, Априлския пленум на ЦК на БКП (1970) и Десетия конгрес на БКП, внасят теоретическа яснота в насоките на развитието и по-нататъшното обобществяване на селскостопанското производство, като разкриват социалноеикономическата същност на ТКЗС, характера на ренгата върху земята, пътищата за усъвършенствуване на материалната интересе-

сованост в тях и за по-нататъшното обобществяване на земята и на кооперативната собственост. В тях се разработват стратегията на развитието в тази област, насоките и формите на съвременната концентрация и специализация на селскостопанското производство, същността и принципите на изграждането на АПК като крупна, икономически мощна организация с висока степен на концентрация на производството и ядълбочена отраслова специализация, пътищата за привездането на селското стопанство на промишлени основи, за внедряването в него на нови промишлени технологии и методи на управление, за повишаването на неговата рентабилност, за постепенното преодоляване на съществуващите социално-икономически различия между селяните-кооператори и другите социални категории трудещи се.

С принципиално нов подход Ж. разработва въпросите за концентрацията и специализацията на производството в другите отрасли на материалното производство, за концентрацията в областта на научния фронт и цялата обслужваща сфера при съвременните условия на бурно протичащата научно-техническа революция. В тази област особено голямо значение имат постановките и обобщенията в докладите му пред Септемврийския пленум на ЦК на БКП (1969). Десетия конгрес на партията и Националната партийна конференция (1974). В съответствие с тези постановки обществената практика се ориентира към изграждането на нови структурни звена, на мощни държавни стопански организации. Настъпват дълбоки и прогресивни изменения в социално-отрасловата и териториалната структура на производството. Очертани са насоките, подходи и пътищата за изграждане на нови, още по-мощни структурни единици в лицето на националните производствени комплекси, за развитието на националната икономика през целия период на изграждането на развито социалистическо общество по най-перспективните и ефективни направления на съвременното обществено производство.

В своите речи и доклади Ж. отделя огромно внимание на въпросите за интензификацията на икономиката, на борбата за технически прогрес и висока обществена производителност на труда за динамичен и ориентиран към челните световни постижения икономически растеж. Творчески се разработват въпросите за качеството на икономическия растеж, за повсеместната интензификация на икономиката като генерално направление в нейното по-нататъшно развитие за геновете

на повишаването на обществената производителност на труда. За икономическата теория и обществената практика има огромно значение постановката за производителността на труда като кардинален проблем, в който като във фокус се събират всички проблеми и задачи на изграждането на зрялото социалистическо общество в България.

На основата на системния подход, на съвременните постижения на съветската наука и съветския опит, при отчитането на най-новите тенденции на световноисторическия прогрес, като обобщава съвременните тенденции на нашето обществено развитие, в докладни записки до Политбюро на ЦК на БКП, в докладите пред партийните конгреси и пленуми и особено в доклада пред Юлския пленум на ЦК на БКП (1968) Ж. аргументирано и всестранино обосновава научните основи и икономическия механизъм за управление на социалистическата икономика.

Той разработва основните теоретически положения и принципи на икономическия механизъм за управление на народното стопанство. Ръководи пряко сложните обществени експерименти и анализира внимателно получените от тях резултати, очертава проявлението и използването на обективните икономически категории при повишаващата се зрелост на социалистическите производствени отношения и острата необходимост от повишаването на ефективността на общественото производство. По нов начин поставя въпросите за планомерността и методите за нейното поддържане, за използването на стоково-паричните отношения и на активното начало, заложено в тях, за цените и проблемите на стопанската сметка, за финансово-кредитната система, за критериите и подхода при оценката на ефективността на социалистическото обществено производство, за научното регулиране на системата на социалистическите интереси. В значителното по обем творчество на Ж., посветено на тези въпроси, се съдържа ценно теоретическо наследство, със силен обществен и практически заряд, което представлява несъмнен интерес за световното комунистическо и работническо движение.

Огромно внимание в своята теоретическа и практическа дейност Ж. отделя на въпросите на международното икономическо сътрудничество, на мястото на НРБ в световната социалистическа система. Стратегически характер и резултати имат оценките на Ж. за принципиално новия характер на взаимоотношенията между страните от социалистическата общност,

за характера и ефективността на съветската помощ изобщо и особено за България, за огромните предимства на социалистическата икономическа интеграция между страните от СИВ, за практическото осъществяване на курса на всеотранно най-тясно и най-пълно сближаване на НРБ със Съветския съюз. Неговите постановки са оригинални, дълбокоаргументирани, отговарят на най-динамичните потребности на общественото развитие, на социалистическия интернационализъм и духа на международното икономическо сътрудничество.

Творчески и системно Ж. разработва въпросите за издигането на жизненото равнище на народа. Те заемат централно място в докладите пред Деветия и Десетия конгрес на партията, пред партийните пленуми и особено в доклада пред Декемврийския пленум на ЦК на БКП (1972). В тях ярко са очертани новият подход на партията към проблемите на жизненото равнище, новият критерий за неговата оценка (степен на развитието и задоволяването на материалните и духовните потребности на народа по научнообосновани норми на потребление), комплексът от показатели, които го характеризират, програмата за разрешаването на жизненоважните въпроси в тази област при изграждането на развито социалистическо общество в НРБ. Последователно, задълбочено и комплексно Ж. разкрива различните страни на жизненото равнище и на социалистическия начин на живот, необходимите обективни изменения в условията на труда и режима на работа, в номиниалните и реалните доходи на населението, в жилищните условия и стоковите фондове, в комунално-битовото и административното обслужване на населението, които следва да настъпят в съответствие с нарастването на социално-икономическия потенциал на страната. Под знака на такава стратегическа постановка се оптимизира общественоекономическото развитие през следващите едно-две десетилетия.

Под прякото ръководство и с личното участие на Ж. е разработена Програмата на БКП, приета от нейния Десети конгрес. Програмата е най-ярка изява на Априлската линия на партията, творчески обогатява теорията за социалистическото развитие, за закономерните етапи на социализма, за чертите на развитото социалистическо общество като най-висок етап на социализма. Фундаменталните теоретически и практически разработки за изграждането на развито социалистическо общество са крупен научен принос на БКП и лично на Ж. в общата съкровищница на марксизма-ленинизма и специално на марк-

снстко-ленинската икономическа теория. Силата на тези обобщения е в тяхната неразривна връзка с практиката на социалистическото строителство и световния революционен процес.

Съчинения: «Избрани речи, доклади и статии», (т. 1—6, 1964—1965); «За интензивно развитие на социалистическата икономика в НРБ», (1967); «Избрани съчинения» (т. 1—8, 1971); На всенародно съревнование за висока обществена производителност на труда, за преизпълнение на шестата петилетка, (1971); «Широк размах на всенародното социалистическо съревнование, нов подход в неговата организация и ръководство» (1971); «За последователно изпълнение решенията на X конгрес на БКП за повишаване жизненото равнище на народа», (1972); «За висока обществена производителност на труда» (1974); «30 години от победата на социалистическата революция в България», (1974); «Пълна мобилзация на силите за достойна среща на Единадесетия конгрес на БКП» (1974) и др.

ЖИЗНЕНО РАВНИЩЕ (ж. с т а н д а р т) — степен на развитие и задоволяване на материалните и духовните потребности на народа, на дадена класа или социална група. Колкото по-развити са потребностите и колкото по-пълно са задоволени, толкова по-високо е ж. р. То е една от най-сложните социалноикономически категории и се измерва чрез цял комплекс от показатели, които го характеризират пряко или косвено. Към тези показатели се отнасят: състояние на заетостта, условия на труда, национален доход и фонд за потребление на човек от населението, номинална и реална работна заплата, номинални и реални доходи на населението, обем и структура на потреблението на човек от населението, величина на обществените фондове за лично потребление, социална осигуреност, жилищна площ на човек от населението и др. Ж. р. е реален израз на предимствата и недъзите на даден обществен строй, на изявата и използването на присъщите му икономически закони и главно на действието на основния икономически закон на общественно-икономическата формация. При капитализма има съществени различия в ж. р. на отделните обществени класи, но те обикновено се прикриват от средните величини в буржоазната статистика. Ж. р. на трудещите се е нестабилно и рязко се влошава през периоди на икономически кризи. Има съществена разлика между ж. р. в развитите империалистически държави и в развиващите се страни и колонните.

Много преди победата на социалистическата революция Фр. Енгелс пише, че социализмът създава възможност да се осигурят на всички членове на обществото чрез общественото производство не само напълно достатъчни, подобряващи се от година на година материални условия на съществуване, но също така пълно свободно развитие и проявление на техните физически и духовни способности. Повече от половин-вековното развитие на СССР, опитът на НРБ и другите социалистически страни потвърждават убедително, че повишаването на ж. р. при социализма не е временно явление, а обективна закономерност, обусловена от социално-икономическия характер на новото общество. Социализмът, базира се на обществената собственост върху средствата за производство, подчинява производството на интересите на повишаването на ж. р. на народа. В условията на социализма планомерно се регулира вътрешната връзка между производството и потреблението с оглед все по-пълно и комплексно да се задоволяват нарастващите потребности на трудещите се. «Само социализмът — отбелязва В. И. Ленин — ще даде възможност широко да се разпространи и действително да се подчини общественото производство и разпределение на продуктите по научни съображения относно това, как да се направи животът на всички трудещи се най-лек, даващ им възможност за благосъстояние. Само социализмът може да осъществи това. И ние знаем, че той трябва да осъществи това и в разбирането на тая истина е всичката трудност на марксизма и всичката негова сила.» (В. И. Ленин. Съч., т. 27, с. 409).

На XXIV конгрес на КПСС и на X конгрес на БКП, на последните конгреси на братските комунистически и работнически партии в другите социалистически страни в центъра на вниманието стои по-нататъшното повишаване на ж. р. на народа. Претворявайки в живота Лениновите постановки, Декемврийският пленум на ЦК на БКП (1972) приема Комплексна програма за издигане материалното и културното равнище на народа. По-главните моменти, които я характеризират, са няколко. Първо, това е новият критерий за оценка на ж. р. — не в сравнение с миналото или с ж. р. на съседните и капиталистическите страни, а по степента на задоволяването на потребностите по научнообосновани норми на потребление. «Мярка за равнището на живота на трудещите се трябва да бъдат научнообоснованите норми за хранене на човека, рационалните норми за задоволяване на техните нужди от жилища,

облекло, обувки, на културните им и други духовни потребности» (Т. Ж и в к о в. Доклад пред Декемврийския пленум на ЦК на БКП, 1972, с. 11). Второ, внесено е уточняване в главната и непосредствена задача на развитие на общественото производство и на цялостното развитие на страната на настоящия етап — постигане на определена степен на задоволяване на материалните и културните потребности на народа. Трето, необходим е комплексен подход към намерените социални въпроси, към изучаването, планирането, програмирането и решаването на задачите, от които зависи повишаването на степента на задоволяване потребностите на хората (16 с.). Всичко това показва, че при социализма цялата многостранна дейност на обществото е подчинена на най-великия хуманистичен принцип — всичко в името на човека, за благо на човека. Тенденцията на развитието е към изравняване ж. р. на различните категорни трудещи се (работници, кооператори и др.) и към постепенно изравняване на ж. р. в отделните социалистически страни членки на Съвета за икономическа взаимопомощ.

З

ЗАЕМ — предоставяне от едно лице (заемодател) на друго (длъжник) на определена сума пари или вещи за ползване през определен срок. След изтичане на срока длъжникът трябва да върне з. на заемодателя със или без *лихва* в зависимост от предварителната уговорка. При капитализма з. имат форма на менителници — за краткосрочните, и облигации — при дългосрочните. При социализма заемни отношения възникват както между гражданите и държавата, така и между социалистическите стопански звена и кредитната система. Вж *и кредит, държавни заеми външни (международни) заеми.*

ЗАЕМЕН КАПИТАЛ — паричен капитал, предоставя от неговия собственик за определено време в заем на други капиталисти срещу заплащане на *лихва*. Отличителна особеност на този капитал е, че той се използва за производство на *принадена стойност* не от неговите собственици, а от функциониращите капиталисти. В процеса на кръгооборота на промишления капитал системно се образуват временно свободни парични средства. Капиталистите, които имат такива средства, ги дават в заем на нуждаещи се от тях промишлени капиталисти за разширяване на производството с цел да бъде увеличена принадлежната стойност. Част от новополучената принадлежната стойност промишленият капиталист във вид на *лихва* дава на капиталиста-заемодател за правото да използва неговите пари. Формулата на з. к. е $P - P'$ (паричен заем — заем с *лихва*). Това движение на парите създава впечатление, че източник на дохода на капиталиста-заемодател са парите сами по себе си, докато истинският източник за нарастване на парите е принадлежната стойност създадена в процеса на производството от наемните работници и безвъзмездно присвоена от промишлените капиталисти и капиталистите-заемодатели. Въпреки че заемните капиталисти сами

не участвуват в производството, те заедно с промишлените експлоатират работническата класа. З. к. изразява икономически отношения не само между паричните и промишлените капиталисти, но и между капиталистическата класа и експлоатираната работническа класа. В буржоазното общество посредници между заемните и промишлените капиталисти са *банките*, които акумулират свободните парични капитали и предоставят *кредит* на капиталистическите предприятия и буржоазната държава (вж и *банков капитал*). Кредитът спомага за разширяване и концентрация на производството, за ускоряване процеса на неговото обобществяване, а същевременно засилва паразитния характер на капиталистическия строй и изостря присъщите му противоречия. При империализма з. к. във вид на банков монополистичен капитал, сраснал се с промишления монополистичен капитал, образува *финансовия капитал*.

ЗАКОН ЗА АНАРХИЯТА И КОНКУРЕНЦИЯТА — специфичен икономически закон на капитализма, който изразява стихийното формиране на пропорциите в капиталистическото стопанство на основата на капиталистическата собственост върху средствата за производство. *Анархията в капиталистическото стопанство* води до огромни непроизводствени разходи във всички отрасли на капиталистическата икономика, а също и до хищническо разпиляване на обществен труд. *Конкуренцията* изразява борбата между капиталистите за получаване на по-голяма печалба, засилва поляризацията в капиталистическото общество по пътя на разоряване на по-дребните капиталисти и стокопроизводители и обогатяване на по-едрите капиталисти. При домонополистичния капитализъм господствува свободната конкуренция, която засилва концентрацията и централизацията на производството и капитала, в резултат на което възникват монополите. При империализма свободната конкуренция отстъпва място на монопола. Възникването на монопола не унищожава анархията и конкуренцията. В условията на монополистичния капитализъм конкурентната борба става още по-остра, нейните форми стават по-многообразни и последствията — по-осезателни. С ликвидирането на частната и капиталистическата собственост върху средствата за производство се премахват анархията и конкуренцията като закономерни процеси, а заедно с това престава да действа и законът за анархията и конкуренцията.

ЗАКОН ЗА ИЗРАВНЯВАНЕ РАВНИЩЕТО НА ИКОНОМИЧЕСКОТО РАЗВИТИЕ НА СОЦИАЛИСТИЧЕСКИТЕ СТРАНИ — обективен икономически закон на световната социалистическа система, който изразява процеса на преодоляване на наследените от капитализма различия в равнището на социалноикономическото и културното развитие на страните, издигане на изостаналите в миналото страни до равнището на по-развитите социалистически страни. Възниква и разширява действието си с възникването на световната социалистическа система и задълбочаването на международната социалистическа икономическа интеграция. По-пълно този икономически закон се проявява в рамките на страните членки на СИВ. В същото време в условията на капитализма действа *законът за неравномерното икономическо и политическо развитие на капиталистическите страни* в периода на империализма. Основните пътища и фактори за изравняване на икономическото равнище на социалистическите страни са максималната мобилизация на всички вътрешни ресурси, особено на по-изостаналите страни, международното социалистическо разделение на труда, координацията на народностопанските планове, международният социалистически кредит, научно-техническата взаимопомощ между социалистическите страни, външната търговия между тях и т. н. *Вж изравняване равнището на икономическото развитие на социалистическите страни.*

ЗАКОН ЗА КОНЦЕНТРАЦИЯТА И ЦЕНТРАЛИЗАЦИЯТА НА КАПИТАЛА — специфичен икономически закон на капитализма, който изразява увеличаване размерите на капитала чрез превръщането на част от принадлежната стойност в нов капитал, както и нарастване размерите на капитала по пътя на обединяване на няколко капитали в един крупен капитал или чрез поглъщане на един капитал от друг. *Концентрацията на капитала* съдейства за осъществяване на разширено капиталистическо възпроизводство, за развитие на производителните сили и за увеличаване печалбите на капиталистите. Успоредно с концентрацията на капитала в промишлеността се осъществява и концентрация на банковия капитал, която подготвя условията за срастването на промишления с банковия капитал и за възникването на *финансовия капитал* и на *финансовата олигархия*. *Централизацията на капитала* представлява преразпределение на вече създадени

капитали между отделните капиталисти. По такъв начин този процес изразява главно отношенията между капиталисти. Конкуренцията между капиталистите, както и научно-техническата революция засилват централизацията на капиталите. Концентрацията и централизацията на капитала повишават степента на обобществяване на капиталистическото производство, но заедно с това задълбочават противоречията на капитализма.

ЗАКОН ЗА МОНОПОЛНАТА ПЕЧАЛБА — специфичен икономически закон на монополистичния капитализъм; форма на проявление на основния икономически закон на капитализма — закона за принадлежната стойност. Изразява присвояването на монополно висока печалба от монополите по силата на монополното положение, което заемат в едни или няколко отрасли. *Монополната печалба* значително превишава *средната (общата) норма на печалбата*. Тя включва средната печалба и свръхпечалба, които монополите присвояват като използват *монополни цени*. Монополите получават монополно висока печалба чрез засилване експлоатацията на наемните работници, на трудещите се селяни и дребните фермери; чрез засилване експлоатацията на народите от другите страни и особено от слаборазвитите в икономическо отношение страни по пътя на нееквивалентния стокообмен, който осъществяват с тях чрез повишаване цените на стоките за широко потребление и чрез други форми и методи. Действието на з. м. п. засилва експлоатацията на работническата класа и другите труженици и задълбочава противоречията на капитализма.

«ЗАКОН ЗА НАМАЛЯВАЩОТО ПЛОДОРОДИЕ НА ПОЧВАТА» — формулиран от буржоазните икономисти «закон» (А. Тюрго, Дж. Андерсън и др.), според който всяко допълнително капиталовложение в земята давало по-малък ефект в сравнение с предишното, а след определен предел всякакъв допълнителен ефект ставал невъзможен. Буржоазните икономисти използват този «закон», за да обосноват мнимата пренаселеност на земята, невъзможността да се изхрани растящото население, опитват се да оправдаят безработицата и нищетата в капиталистическото общество. Основната грешка на създателите на «з. н. п.» се състои в това, че те държат сметка само за естественото плодородие на почвата, което за

ЗАКОН ЗА НЕПРЕКЪСНАТОТО

тях е неизменно. Но то не може да се разглежда откъснато от прогреса на агрономическата и зоотехническата наука, агрохимията, засилващата се механизация и автоматизация на производството, внедряването на прогресивни начини на обработване на земята и т. н. Доказателство за несъстоятелността на «з. н. п. п.» е научно-техническият прогрес в селското стопанство, в резултат на който земеделското население намалява, но едновременно с това селскостопанското производство се увеличава, разходите на труд за единица продукция се понижават; добивите се увеличават благодарение на прилагането на химията и агротехническите мероприятия, както и обработването на участъци земя в такива райони, където преди се смяташе, че е невъзможно да виреят полезни растения. Класиците на марксизма-ленинизма разобличават изкуствения характер на т. нар. «з. н. п. п.». К. Маркс и В. И. Ленин доказаха, че плодородието на почвата постоянно се изменя и че това зависи не само от естествените, а и от социално-икономическите условия, които от своя страна определят характера на развитието на науката и техниката и прилагането на техните постижения в селското стопанство.

ЗАКОН ЗА НЕПРЕКЪСНАТОТО ПОВИШАВАНЕ ПРОИЗВОДИТЕЛНОСТТА НА ТРУДА — икономически закон на социализма и комунизма, изразяващ обективната необходимост и възможност за непрекъснато намаляване на общественоекономіческото работно време за производството на единица продукция. Повишаването на *производителността на труда* е закономерен процес, характерен за всички общественоекономічески формации. Обаче този закон не действа еднакво в различните общества. При капитализма, където господства частната собственост върху средствата за производство и където целта на производството е присвояването на принадена стойност, законът за повишаване производителността на труда не може да има безусловно значение: нарастването на производителността на труда се прекъсва по време на икономически кризи. При капитализма действието на този закон води до засилване експлоатацията на трудещите се и до увеличаване печалбите на капиталистите.

При социализма производителността на труда непрекъснато нараства с по-високи темпове, отколкото в капиталистическите страни. При стигането на по-високо равнище на производителност на общественения труд е най-важното, най-главното за побе-

дата на новия обществен строй, за построяването на комунизма, Комунизмът е по-висока в сравнение с капиталистическата производителност на труда на доброволни, съзнателни, обединени, използващи прогресивна техника работници, пише В. И. Ленин. Господството на обществената собственост върху средствата за производство създава нови стимули за непрекъснато нарастване на производителността на обществения труд. При социализма гредещите се работят за себе си, за своето общество. Това поражда непосредствената им заинтересованост да повишават производителността на труда. Планираното развитие на народното стопанство избавя социалистическата икономика от кризи, безработица, от разпилване на производителните сили и дава възможност да се реализират постоянни икономии на обществен труд. Непрекъснатото повишаване на производителността на труда е в пряка връзка и със социалистическия принцип на разпределение според труда. Размерите на възнаграждението на всеки отделен работник зависят непосредствено от производителността на неговия труд. Непрекъснатото нарастване на производителността на труда е решаващ фактор за увеличаване на съвкупния обществен продукт и националния доход, за изграждането на развито социалистическо общество в НРБ. В доклада пред Националната партийна конференция «За висока обществена производителност на труда» Т. Живков подчертава, че бързото повишаване на обществената производителност на труда е обективна закономерност на сегашния етап от развитието на страната, че на производителността на труда сега се възлагат определени стратегически функции като решаващ фактор за изграждането на развито социалистическо общество. В доклада се разкрива ролята на основните фактори за решаването на нагледните въпроси в тази насока. За постигането на по-високо равнище на производителност на труда решаващо значение има органичното съчетаване на постиженията на съвременната *научно-техническа революция* с предимствата на социалистическата стопанска система.

ЗАКОН ЗА НЕРАВНОМЕРНОТО ИКОНОМИЧЕСКО И ПОЛИТИЧЕСКО РАЗВИТИЕ НА КАПИТАЛИСТИЧЕСКИТЕ СТРАНИ — открит от В. И. Ленин обективен закон на икономическото и политическото развитие на монополистичния капитализъм, според който капиталистическите страни се развиват скокообразно. На световния пазар позициите на

ЗАКОН ЗА НЕРАВНОМЕРНОТО

едни страни се засилват за сметка на други и това води до периодично преразпределяне на вече разделения свят, до изменение на сферите на влияние и разпалване на грабителски войни, до изостряне на борбата между империалистическите страни. Неравномерността в развитието на капиталистическото стопанство е вътрешноприсъща на капитализма на всички етапи от неговото развитие. Но през домонополистичния период, когато преобладаващият брой предприятия са неголеми по размери и господства свободната конкуренция, капитализмът се развива повече или по-малко плавно, без резки скокове. С навлизането му в стадия на *империализма* неравномерното развитие придобива скокообразен характер. Това е обусловено от рязкото ускоряване на процеса на концентрация на производството и капитала, от установяване господството на монополистичния капитал, от големия напредък в развитието на науката и техниката, благодарение на който страните, които в миналото са икономически изостанали, могат за кратки срокове да настигнат и надминат понапредналите страни. Важна роля за засилване неравномерността в развитието играе износът на капитал, който разширява сферата на приложение на капитала. Скокообразният характер на икономическото развитие води до това, че откъсалите се напред империалистически страни настояват за преразпределяне на вече разделения капиталистически свят съобразно с изменилото се съотношение на силите. Резултат от всичко това е засилването на междуимпериалистическите противоречия, прилагането на военни методи на борба от страна на съперническите помежду си империалистически групировки. Така избухват Първата и Втората световна война. Като анализира действието на този закон, В. И. Ленин прави извод с огромно историческо значение — за възможността социализмът да победи първоначално в няколко или дори в една, отделно взета капиталистическа страна. Пробивът в империалистическата система се извършва в най-слабото ѝ звено. През 1917 такова звено се оказва царска Русия, която е възлова точка на всички противоречия на империализма: икономически, политически, национални. В резултат на Великата октомврийска социалистическа революция възниква първата в света социалистическа държава — СССР. След Втората световна война от империализма отпадат редица страни в Европа и Азия и тръгват по пътя на социализма, колониалната система рухва и възникват десетки млади независими страни.

Законът за неравномерното развитие на капиталистическите страни действа неотклонно и в наше време. Неравномерността в развитието се засилва. Например делът на отделните страни в промишленото производство на капиталистическия свят през периода 1950—1970 се изменя по следния начин: САЩ — 54,6% през 1950 и 40,9% през 1970, Англия — съответно 11,6% и 7,1%, Франция — 4,4% и 4,7%, ГФР — 6,6% и 9,7%, Япония — 1,6% и 9,4%. Засилващата се неравномерност води до изостряне на междуимпериалистическите противоречия, които империализмът се опитва да смекчи чрез икономическа и политическа интеграция, чрез създаване на различни международни държавномонополистични обединения от типа на *Европейската икономическа общност* («Общия пазар») и *Европейската асоциация за свободна търговия* (ЕАСТ). Но тези обединения са нова форма за преразпределяне сферите на влияние на империалистическите държави и разкриват нови огнища на междуимпериалистически противоречия. Измененията в съотношението между икономическия потенциал на САЩ, главните западноевропейски страни и Япония се отразяват и в сферата на политическите отношения. Безропотни по времето на «маршализацията» на Европа, днес партньорите на американския империализъм настояват да участвуват във вземането на най-важните политически и стратегически решения, не искат да се примиряват (преди всичко Франция) с абсолютното господство на САЩ в НАТО и в цялата система на военнополитическите съюзи, съществуващи в лагера на империализма. Както отбелязва Л. Брежнев в доклада пред X XIV конгрес на КПСС, нито интеграционните процеси, нито класовата заинтересованост на империалистите от обединяване на усилията за борба против световния социализъм не отстраняват противоречията между империалистическите държави. Към началото на 70-те години отчетливо се определят основните центрове на империалистическото съперничество: САЩ—Западна Европа (преди всичко страните от «Общия пазар») — Япония. Между тях все по-остро се разгръща икономическа и политическа борба. Забраните налагани от официалните органи на САЩ върху вноса на все по-голям брой стоки от Европа и Япония, опитите на европейските страни да ограничат експлоатацията от страна на американския капитал — това са само някои от проявите на тази борба.

Неравномерното икономическо и политическо развитие на империализма и неговото следствие — неедновременно-

ЗАКОН ЗА ПАРИЧНОТО ОБРАЩЕНИЕ

ната победа на социализма в различните страни, налагат обективната необходимост от мирно съвместно съществуване между държавите с различни социални системи. Световната капиталистическа система като цяло е узряла за социална революция. Но във всяка страна социалистическата революция назрява в резултат на съответните, присъщи на нея вътрешни условия. Тези условия са различни поради неравномерното икономическо и политическо развитие на капиталистическите страни, поради своеобразието на историческите и други фактори. Съобразяването с действието на закона за неравномерното икономическо и политическо развитие на капиталистическите страни и изучаването на конкретните прояви на това действие са важен елемент на марксистко-ленинската стратегия и тактика, на Лениновата теория за социалистическата революция.

ЗАКОН ЗА ПАРИЧНОТО ОБРАЩЕНИЕ — икономически закон, определящ количеството пари, необходими за обращение на стоките. Сумата на намиращите се в обращение пари зависи преди всичко от: 1) масата на намиращите се в обращение стоки, 2) равнището на цените на стоките и 3) скоростта на паричното обращение. Общото количество пари се определя от сумата на цените на стоките, разделена на броя на оборотите на едноименните парични единици. Но в оборота парите са не само средство за обращение, а и платежно средство. Затова общата сума на парите, намиращи се в обращение при дадена скорост на оборота на паричната единица, се равнява на сумата на цените на реализираните стоки минус сумата на цените на стоките, продадени на кредит, плюс плащанията с настъпил падеж, минус сумата на взаимно погасяващите се плащания. При капитализма размерите на *паричното обращение* се определят стихийно. При пълноценните пари и свободната размяна на книжни пари срещу злато, което е характерно за капиталистическите страни до Първата световна война, паричното обращение автоматично се приспособява към потребностите от пари. Излишните пари приемат форма на съкровище и в случай на нужда се пуска допълнително количество пари. Сега в капиталистическите страни в обращение се намират книжни пари и непълноценни монети за обслужване на дребния оборот. Засилващата се неустойчивост на капиталистическата икономика през периода на общата криза на капитализма, милитаризацията на иконо-

миката и пускането на огромни количества книжни пари за финансиране на военните разходи водят до задръстване на каналите на обращението с излишна маса книжни пари и до тяхното обезценяване, до *инфлация*.

В соц. общество з.п.о., както и другите икономически закони на социализма, не действуват стихийно, а се използва планомерно. Това намира израз в обстоятелството, че обемът на стокооборота и равнището на цените на стоките се установяват (с изключение на кооперативнопазарната гърговия) планово. Планирането на паричното обращение има изключително голямо значение за поддържане на необходимите пропорции между количеството пари, получавани от населението, и масата стоки и услуги, които могат да бъдат реализирани сред това население. Нарушаването на тази извънредно важна пропорция може да доведе до нежелателни явления в икономиката. В социалистическото общество са широко разпространени безпаличните плащания, осъществявани в процеса на реализацията на почти цялата маса средства за производство и продажбата на едро на предмети за потребление. Това намалява необходимостта от налични пари и води не само до по-голяма икономичност на паричното обращение, но и улеснява планирането на количеството пари, пускани в обращение.

ЗАКОН ЗА ПЛАНОМЕРНОТО РАЗВИТИЕ НА НАРОДНОТО СТОПАНСТВО — специфичен икономически закон на социализма, изразяващ обективната необходимост от съзнателно, централизирано регулиране на производството в мащаба на цялата икономика с цел да се осигури пропорционалност между различните отрасли на производството и сфери на социалистическото стопанство да се създадат предпоставки за попълно задоволяване постоянно растящите потребности на народа. Законът за планомерното развитие действуват само в социалистическото общество където властта е в ръцете на трудещите се и е утвърдена обществена собственост върху средствата за производство. Установяването на обществена собственост върху средствата за производство създава необходимите условия за планомерно развитие на цялото народно стопанство превръща го в единно цяло в съответствие с обществения характер на производителните сили. Постявяйки си за цел непрекъснатото повишаване на благосъстоянието на всички членове на обществото социалистическата държава съзнателно координира единния процес на общественото про-

ЗАКОН ЗА ПО-БЪРЗОТО

изводство, разпределя в общодържавен мащаб материалните, трудовите и финансовите ресурси между различните сфери на дейност и отрасли на народното стопанство. Закономерното и съзнателно формиране на обективнонеобходимите пропорции е същността на *планомерността в развитието на социалистическата икономика*. Постигането на оптимална пропорционалност изисква дълбока научна обосновааност на цялата съвкупност от планове (*вж планиране на народното стопанство*), съобразяване с обективните икономически потребности и икономическите ресурси на обществото, с перспективите на развитие на науката и техниката. Последното придобива особено значение в наше време, когато се разгръща научно-техническа революция, внасяща съществени изменения в структурата на общественото производство, в конкретното съдържание на пропорциите и т. н. Планомерността на стопанското развитие е изключително важно предимство на социализма. Тя осигурява най-рационално използване на обществените трудови, материални и финансови ресурси, изключва възможността за икономически кризи на свръхпроизводство, безработица и други форми на разхищаване и разрушаване на обществените производителни сили, неизбежни при капитализма. Сферата на планомерността и действието на закона непрекъснато се разширяват успоредно с все по-голямото овладяване на природните сили и със сближаването на двете форми на социалистическата собственост, успоредно с укрепването и задълбочаването на икономическите връзки между държавите от социалистическата общност (*вж международно социалистическо разделение на труда*). *Координирането на народностопанските планове на социалистическите страни и другите форми на социалистическа икономическа интеграция* способствуват да се установи и поддържа планомерност в мащаба на цялата социалистическа общност.

ЗАКОН ЗА ПО-БЪРЗОТО НАРАСТВАНЕ НА ПРОИЗВОДСТВОТО НА СРЕДСТВАТА ЗА ПРОИЗВОДСТВО — икономически закон който се изразява в това, че разширеното възпроизводство обуславя необходимостта производството на средства за производство (I подразделение на общественото производство) да се развива по-бързо, отколкото производството на предмети за потребление (II подразделение на общественото производство). Този закон, който К. Маркс открива във

връзка с анализа на процеса на *капиталистическото възпроизводство*, по-нататък е теоретически обосноваан и развит в трудовете на В. И. Ленин. Анализирайки процеса на разширеното възпроизводство при условията на техническия прогрес, Ленин доказва, че не само първото подразделение като цяло трябва да се развива по-бързо, но и че вътре в това подразделение с предимство трябва да се развива производството на средства за производство за производството на средства за производство (Ia). Необходимостта от изпреварващо развитие на производството на средства за производство произтича от това, че за разширяването на производството и увеличаването на съвкупния обществен продукт, включително и на предметите за потребление, преди всичко е необходимо да се произведат оръдия и предмети на труда, т. е. средства за производство. Тяхното предимствено развитие определя прогресивните изменения в структурата на икономиката, темповете на развитие на техниката и в резултат — равнището на производителността на обществения труд. При условията на капитализма действието на този закон води до изостряне на противоречията между производството и потреблението. Ограничените рамки на потреблението на трудещите се маси в крайна сметка сковават и растежа на производството на средства за производство. При капитализма действието на закона за изпреварващото нарастване на производството на средства за производство се проявява стихийно. Цикличният характер на капиталистическото производство води до това, че нарастването на продукцията на първото подразделение през периоди на подем се редува с рязко намаляване на нейното производство през периоди на икономически кризи.

При социализма обществото съзнателно използва закона за изпреварващото развитие на I подразделение на общественото производство за постигане на непрекъснато и осъществявано с високи темпове *социалистическо възпроизводство*. Предимственото развитие на производството на средства за производство е основа за укрепване на икономическата мощ за заздравяване на отбранителната способност на страната и непрекъснато повишаване на народното благосъстояние. При социализма действието на този закон е неразривно свързано с действието на *закона за планомерното развитие на народното стопанство*. Необходимостта от изпреварващо развитие на производството на средства за производство се взема под внимание в народностопанските планове при определяне на

конкретните пропорции между промишлеността и селското стопанство, между отделните производства в рамките на тези отрасли и т. н. Съотношението между темповете на нарастване на производството на средствата за производство и темповете на нарастване на производството на предмети за потребление се определя с оглед на конкретно-историческите условия и народностопанските задачи, решавани през дадения период. Следователно пропорциите между двете подразделения на общественото производство не са неизменни, постоянни. Например през началния период на индустриализацията, когато ръчният труд се заменя с машинен, изпреварването в темповете с които расте производството на средства за производство е значително. Въз основа на успехите в развитието на гежката индустрия е създадена база за ускорено развитие и на другите подразделения, за сближаване на темповете на тяхното нарастване. Нещо повече, в отделни интервали са възможни дори изпреварващи темпове на развитие на второто пред първото подразделение на общественото производство. Но това не отменя общата закономерност — изпреварващото нарастване на производството на средства за производство.

ЗАКОН ЗА ПРИНАДЕНАТА СТОЙНОСТ — основен икономически закон на капитализма, открит от К. Маркс. Изразява основното производствено отношение на капиталистическия начин на производство — отношението на експлоатация на наемния труд от капитала. Маркс установява, че производството и присвояването на *принадена стойност* е абсолютен закон на капиталистическия начин на производство. З. п. с. действа през цялото развитие на капитализма. Обаче формите, в които той се проявява на различните степени в неговото развитие, не са еднакви. През епохата на домонополистичния капитализъм з. п. с. се проявява във формата на закон за *средната (общата) норма на печалбата и добавъчната печалба*. С преминаването към империализма в условията на господство на монополистичния капитал най-важна форма, в която се проявява и развива основният икономически закон на капитализма, става откритата от В. И. Ленин *монополна печалба*. Действието на з. п. с. обуславя засилването на анархията в капиталистическото производство, изострянето на конкурентната борба, нарастването на безработицата, влошаването на положението на масите, изострянето на противоречията между труда и капитала. Обективното

действието на този закон на капитализма задълбочава и изостря основното противоречие на капиталистическия начин на производство — подготвя обективните и субективните условия за революционното му заместване със социалистическия начин на производство. З. п. с. е закон за възникването, развитието и гибелта на капитализма. Неизбежното превръщане на капиталистическото общество в социалистическо Маркс всецяло и изключително извежда от икономическия закон за движението на съвременното общество.

ЗАКОН ЗА РАЗПРЕДЕЛЕНИЕ СПОРЕД ПОТРЕБНОСТИТЕ — обективен икономически закон на комунистическата обществено-икономическа формация, който изисква фондът за личното потребление да се разпределя между членовете на обществото според техните потребности. Характера на действието на този закон на висшата фаза на комунистическото общество за първи път научно разкриват класиците на марксизма-ленинизма. К. Маркс пише, че при една по-висша фаза на комунистическото общество, когато изчезне заробващото подчинение на човека под властта на разделението на труда, а с това изчезне и противоположността между умствения и физическия труд, когато трудът престане да бъде само средство за живот, а сам стане първа жизнена необходимост, когато заедно с всестранното развитие на индивидите нараснат и производителните сили и всички източници на общественото богатство потекат като пълноводен поток — едва тогава тесният хоризонт на буржоазното право ще може да бъде преодолян напълно и обществото ще напише върху своето знаме: «От всеки според способностите, на всеки според потребностите» В литературата на социалистическите страни все често се среща възгледът, че разпределението чрез обществените фондове за лично потребление на фазата на социализма е разпределение според потребностите, модифицирано от условията на социалистическото развитие. В процеса на изграждането на развито социалистическо общество, при зрелия социализъм, а след това и при прехода към комунизма разпределението според потребностите ще укрепва, ще се усъвършенствуват неговите форми и структурни, ще се повишава тяхната зрелост, докато се създадат постепенно всички необходими условия за превръщането му при висшата фаза на комунизма в единствен обективен закон за разпределение на фондовете за потребление според потребностите.

ЗАКОН ЗА РАЗПРЕДЕЛЕНИЕ СПОРЕД ТРУДА — обективен икономически закон на социализма, според който основната част от фонда за лично потребление се разпределя между трудещите се съобразно с количеството и качеството на труда, който те са изразходвали в общественото стопанство (вж *разпределение според труда*). В социалистическото общество, където средствата за производство принадлежат на самите производители, материалните блага се разпределят в интерес на трудещите се, с цел да се издигне тяхното благосъстояние. Личната материална заинтересованост и моралните стимули за труд са огромни предимства на социализма пред капитализма. Имайки предвид социалистическото общество, Фр. Енгелс пише, че разпределението, доколкото то се управлява от чисто икономически съображения, ще се регулира от интересите на производството, а развитието на производството най-вече ще се стимулира от такъв начин на разпределение, който ще дава възможност на всички членове на обществото колкото може по всестранно да развиват, поддържат и проявяват своите способности. При социализма такъв начин на разпределение може да бъде само разпределението според труда, тъй като постигнатото равнище на производителните сили, характерът на самия труд, който още не е станал първа жизнена необходимост за човека, и необходимостта да бъде създадена лична материална заинтересованост не позволяват да се въведе разпределение според потребностите. Разпределението според потребностите би довело до премахване на стимула за нарастване на производството и за неговото усъвършенстване, до изяждане на обществените богатства и разрушаване на производителните сили. При социализма е невъзможно и уравнително разпределение, при което продуктът се разпределя между работниците по равно, независимо от степента на участието им в общественото производство. Уравниловката в заплащането на труда е пречка за усъвършенстването и разширяването на производството, култивира у работниците безразлично отношение към труда, към общественото стопанство и по този начин причинява голяма вреда на развитието на икономиката. Ето защо при социализма основно приложение намира принципът «от всеки според способностите, на всеки според труда». Социалистическият начин на разпределение, който поставя размера на заплащането в зависимост от количеството и качеството на изразходвания труд, стимулира всеки работник да повишава техническото равнище

на производството, да осъществява механизация и автоматизация, да въвежда прогресивна технология, да усъвършенствува организацията на труда. Той създава материална заинтересованост у работниците да повишават своята квалификация и културно-техническо равнище, спомага за укрепването на трудовата и технологическата дисциплина. Като осигурява лична и колективна материална заинтересованост от увеличаването и ефективността на производството, разпределението според труда дава възможност правилно да се съчетават личните и обществените интереси на трудещите се. Наред с материалната заинтересованост социалистическият строй създава и мощни морални стимули за усъвършенстване и нарастване на производството, пробужда у трудещите се дух на съревнование и творчество. З. р. т. действа както в държавния, така и в кооперативния сектор на народното стопанство. Обаче формите на неговата проява в тях имат своите особености, което се обяснява с разликата между двете форми на социалистическата собственост. В държавните предприятия з. р. т. се осъществява чрез системата на организацията на работната заплата. В кооперативните стопанства той се осъществява отначало посредством разпределянето на доходите по трудовни, а по-късно трудът на кооператорите се оценява непосредствено в парична форма, по норми и разценки, действащи в рамките на дадено стопанство или комплекс. Част от фонда за лично потребление при социализма се разпределя независимо (или почти независимо) от изразходвания от членовете на обществото труд. Това разпределение се осъществява чрез *обществените фондове за потребление*. Декемврийският пленум на ЦК на БКП (1972) очертава дълбоките изменения в характера на разпределението според труда и обществените фондове за потребление, които настъпват в етапа на изграждането на развито социалистическо общество. Колкото повече обществото се приближава към комунизма, толкова повече расте относителният дял на обществените фондове за потребление. При пълния комунизъм, когато производителните сили ще осигурят изобилие от материални блага, а трудът ще стане първа жизнена необходимост за всички хора, з. р. т. ще престане да действа и обществото ще може да осъществи принципа «от всеки според способностите, на всеки според потребностите».

ЗАКОН ЗА СОЦИАЛИСТИЧЕСКОТО НАТРУПВАНЕ —
икономически закон на социалистическия начин на произ-

ЗАКОН ЗА СРЕДНАТА НОРМА

водство, изразяващ обективната необходимост от системно нарастване на абсолютния размер и повишаване ефективността на натрупването с цел максимално да се увеличава *националният доход* и се издига жизненото равнище на народа. *Социалистическото натрупване* се различава коренно от натрупването при капитализма (вж *натрупване на капитала, фонд натрупване*) както по своята социално-икономическа природа, така и по темпове. Натрупването при социализма се осъществява в интерес на всички гредещи се Благодарение на обществената собственост и планомерното развитие на стопанството се разширяват възможностите за натрупване върху основата на непрекъснатото безкризисно развитие на общественото производство, неотклонното нарастване на производителността на обществения труд рационалното използване на средствата за производство и трудовите ресурси и липсата на паразитно потребление. За високите темпове на социалистическото натрупване свидетелствуват нарастващите от година на година *капитални вложения* в народното стопанство.

ЗАКОН ЗА СРЕДНАТА (ОБЩАТА) НОРМА НА ПЕЧАЛБАТА — специфичен икономически закон на капитализма, форма на проявление на основния икономически закон на капитализма в домонополистическия капитализъм *Средната (общата) норма на печалбата* е равната печалба, която капиталистите получават от равни по величина капитали независимо от отрасъла, в който са ги авансирани. В условията на капиталистическата *междуетраслова конкуренция* капиталите се преливат от един отрасъл в друг, респективно от отрасъл с по-ниска норма на печалбата към отрасъл с по-висока норма на печалбата. Този процес води до изравняване нормата на печалбата във всички отрасли и до превръщане на обществената стойност на стоките в производствена цена. Той замаскира още повече капиталистическата експлоатация. К. Маркс пише, че с превръщането на стойността в производствена цена се скрива от очите самата основа за определяне на стойността. Тук настъпва процес на преразпределяне на произведената принадена стойност. З. с. (о.) и п. изразява не само противоречието между отделните капиталисти, но и противоречието между пролетарната и капиталистическата класа като цяло. Ние, пише Маркс, гук имаме математически точното обяснение защо капиталистите, които проявяват

толкова малко братски чувства при взаимната конкуренция помежду си, образуват в същото време истинско масонско братство в борбата си с работническата класа като цяло. Теорията на Маркс за средната печалба сочи необходимостта от организирана борба на работническата класа против буржоазията, за пълно премахване на капиталистическата експлоатация.

ЗАКОН ЗА СТОЙНОСТТА — икономически закон на стоковото производство, закон за еквивалентната размяна на стоките, според който производството и размяната им се извършват върху основата на разходите на общественонеобходим труд. В стоковото стопанство, основано върху частната собственост, з. с. стихийно регулира разпределението на средствата за производство и труда между отраслите на народното стопанство. Действието му при простото и капиталистическото стоково производство се осъществява в условията на конкурентна борба и анархия в производството, посредством отклонението на пазарните *цени от стойността*. З. с., подчертава Маркс, само насилствено си пробива път през случайните и постоянно колебаещи се разменни отношения на продуктите на частната работа в качеството си на регулиращ естествен закон, който действа подобно на закона за земното притегляне, когато къщата рухва над главите ни. При капитализма з. с. е регулатор на капиталистическото стопанство. Стихийните колебания на цените около стойността принуждават стокопроизводителите да разширяват или стесняват производството на едни или други стоки, да се насочват към онези отрасли, където цените на стоките под влияние на нараналото търсене са по-високи от стойността. Стокопроизводителите, при които индивидуалната стойност е по-висока от обществената, при продажбата на стоките не покриват разходите си и се разоряват. Стокопроизводителите, които прилагат нова техника и изразходват за производството на стоката по-малко труд в сравнение с общественонеобходимите разходи, забогатяват. Това подтиква и другите стокопроизводители да повишават производителността на труда, като използват нова техника и подобряват организацията на производството и да намаляват производствените разходи. Следователно з. с. засилва икономическото неравенство и конкурентната борба между стокопроизводителите и води до тяхното разслояване. Въз основа на действието на з. с. простото стоково стопанство се превръща в капиталистическо. Голямата част от стоко-

производителите се разоряват и попълват речет: на наемните работници, а по-малка част от тях забогатяват, увеличават мащабите на производството и се превръжат в капиталисти. В развитото капиталистическо стоково производство з. с. се проявява чрез *средната (обща) норма на печалбата и производствената цена*. При империализма действието му още повече се усложнява и неговата разрушителна сила се засилва поради господството на монополите и появата на *монополните цени и монополната печалба*.

З. с. действа и в социалистическото общество, тъй като в него съществува стоково производство. Но при социализма той не е и не може да бъде стихияен регулатор на народното стопанство, защото тук пропорциите се формират на основата на действието на *закона за планомерното развитие на народното стопанство*. З. с. тук, както и всеки друг икономически закон при социализма, се използва съзнателно и планомерно от държавата в интерес на изграждането на социалистическото общество. Овладейвайки з. с., социалистическата държава определя цените на стоките, като изхожда от общественонеобходимите разходи на труд за тяхното производство. В НРБ цените на преобладаващата част от стоките в системата на стокооборота на дребно, както и на всички стоки в системата на стокооборота на едро се установяват по планов ред. Изключение правят само цените на стоките на кооперативния пазар. Но и върху тяхното формиране определящо влияние оказват държавната и кооперативната търговия. Съобразяването с действието на з. с. дава възможност да се установява правилно съотношение между цените на различните стоки, по-ефективно да се развива производството, да се повишава жизненото равнище на трудещите се. Използвайки механизма на цените, социалистическата държава има възможност активно да въздейства върху стопанската дейност на предприятията, върху техните индивидуални трудови разходи. Посредством отклоняването на цените от стойността тя въздейства върху индивидуалните разходи с цел да ги намали и преразпределя средствата между различните отрасли на народното стопанство. Важен метод на планомерно използване на з. с. в социалистическото общество е *стопанската сметка*. С развитието на социалистическото общество расте степента на опознаване и използване на з. с. Една от важните задачи, която трябва да бъде решена чрез осъществяваните в редица социалистически страни стопански реформи, е засилването

на икономическите методи на въздействие върху икономическите процеси и по-специално по-широкото и всестранно планомерно използване на стоково-паричните отношения и з. с. Това намира израз в засилването на ролята на печалбата, въвеждането на данък върху производствените фондове, засилването на ролята на кредита, внедряването на пълна стопанска сметка и т. н. Правилното използване на з. с. и свързаните с него икономически категории (цена, себестойност, печалба и т. н.) е съществен фактор за ускоряване развитието на производството и повишаване на неговата ефективност. То е важен инструмент за осъществяване на външноикономическите връзки, за задълбочаване на международното социалистическо разделение на труда и разширяване върху тази основа на тяхното взаимозгодно икономическо сътрудничество. С преминаването на обществото към комунизма икономически ще отживеят и ще отмрат стоково-паричните отношения, а заедно с тях и законът за стойността.

ЗАКОН ЗА СЪОТВЕТСТВИЕТО НА ПРОИЗВОДСТВЕНИТЕ ОТНОШЕНИЯ НА ХАРАКТЕРА НА ПРОИЗВОДИТЕЛНИТЕ СИЛИ — общ икономически закон за всички общественоекономически формации, който изисква да се усъвършенствуват *производствените отношения*, да се заменят старите производствени отношения с нови, съответстващи на високото развитие на *производителните сили*. Производителните сили са най-революционният и подвижен елемент на производството. Първо се развиват и изменят производителните сили, а в резултат на тези изменения се развиват и променят и производствените отношения. Производствените отношения са обществената форма на развитието на производителните сили и зависят от тяхното равнище и характер. Същевременно те имат определено самостоятелно значение и от своя страна въздействуват върху развитието на производителните сили. Ако производствените отношения съответствуват на равнището и характера на производителните сили, те ускоряват тяхното развитие, стават техен двигател; ако изостават от развитието на производителните сили и престават да съответствуват на характера и равнището им, те започват да спъват развитието на производството. Както показва историята на общественото развитие, рано или късно остарелите производствени отношения трябва да бъдат заменени с нови. Законът за съответствието на производствените отношения на ха-

рактера на производителните сили обуславя смяната на общественно-икономическите формации, преминаването от един обществен строй към друг. Този преход в класовоантагонистичните общества се извършва при ожесточена класова борба по пътя на социалните революции. В съответствие с този закон възниква обективна необходимост и възможност капиталистическият строй да бъде ликвидиран и да бъде утвърден социалистическият строй. Капиталистическите производствени отношения, които се базират на частната собственост върху средствата за производство, се намират в конфликт с обществения характер на съвременните производствени сили. За това говорят икономическите кризи на свръхпроизводство, постоянната непълна натовареност на предприятията и хроническата масова безработица. Капитализмът, който гигантски разви производителните сили, ги използва не в интерес на обществото а за обогатяването на незначителна част от него, на шепа монополисти и се превърна в огромна пречка на обществения прогрес. Човечеството навлезе в периода на научно-техническата революция, но производствените отношения на капитализма са прекалено тесни за пълната реализация на възможностите, които тя открива, за пълното използване на всички постижения на науката техниката и културата. Капиталистическите производствени отношения са причина научно-техническата революция да се обръща срещу интересите на трудещите се. Най-уродливото явление в буржоазния свят е милитаризацията на икономиката. Националните богатства все повече се изразходват не за подобряване живота на хората, а за производство на средства за унищожение. Засилващият се конфликт между нараналите производствени сили и остарелите производствени отношения налага да бъдат премахнати капиталистическите производствени отношения, създадените от хората мощни производствени сили да се освободят от оковите и да се насочат за благото на цялото общество. Това може да направи само социализмът. При него благодарение на господството на обществената собственост върху средствата за производството и плановете народно стопанство производствените отношения съответствуват на характера на производителните сили. В резултат на това се осигурява широк простор за ускорено и безкризисно развитие на производителните сили. Противоречия между производителните сили и отделни страни на производствените отношения възникват и при социализма. Но те

не са антагонистични, не водят до социални конфликти, тъй като няма класи които да са заинтересовани от запазването на остарелите и отживяващи времето си елементи на производствените отношения. В процеса на социалистическото строителство изоставащите елементи на производствените отношения навреме се забелязват и преобразуват от комунистическата партия и социалистическата държава. Например установено бе, че методите на управление, планиране и икономическо стимулиране на производството в НРБ които действаха до средата на 60-те години, са престанали да съответствуват на новото, по-високо равнище на производителните сили на страната и са започнали да спъват тяхното развитие. Преустройството на системата на управление, планиране и материално стимулиране, осъществявано в съответствие с решенията на Осмия конгрес на БКП (1962), Деветия конгрес на БКП (1966) и Юлския пленум на ЦК на БКП (1968), определя цялостна система от мерки, насочена към засилване ролята на икономическите методи и стимули в управлението на народното стопанство, към подобряване на държавното планиране, разширяване стопанската самостоятелност и инициатива на предприятията, повишаване на отговорността и материалната заинтересованост на производствените колективи от резултатите на дейността им. Вж *икономически механизъм*.

ЗАКОН ЗА ТЕНДЕНЦИЯТА НА НОРМАТА НА ПЕЧАЛБАТА КЪМ ПОНИЖЕНИЕ — икономически закон, според който с развитието на капитализма *средната (обща) норма на печалбата* проявява тенденция към понижаване. Главната причина за спадането на нормата на печалбата е нарастването на *органическия състав на капитала*. Конкуренцията и жаждата за висока печалба принуждават капиталистите да повишават производителността на труда като внедряват технически усъвършенствувания нови машини и съоръжения. В резултат на това се повишава техническият и органическият състав на капитала, а това поражда спадане на общата норма на печалбата. На понижаването на нормата на печалбата противодействуват: повишаването на степента на експлоатацията на работниците; намаляването на работната заплата под стойността на работната сила; снижаването на стойността на средствата за производство в резултат на нарастването на производителността на труда, което забавя повишаването на органическия състав на капитала; икономията на постоянни

капитал, често пъти осъществявана от капиталистите за сметка на здравето и живота на работниците; нееквивалентната размяна във външната търговия. В резултат на това законът се проявява само като закон за тенденцията към спадане на нормата на печалбата. В съвременния капитализъм важен фактор който пречи за спадането на нормата на печалбата, е господството на монополистичния капитал. Действието на закона за тенденцията на средната норма на печалбата към понижаване изостря противоречията на капитализма. За да получи по-голяма печалба, капиталистите засилват експлоатацията на пролетариата, а това изостря противоречията между пролетариата и буржоазията. Стремейки се да компенсират спадането на нормата на печалбата чрез увеличаване на нейната маса, капиталистите разширяват обема на производството далеч извън пределите на платежоспособното търсене което води към възникване на икономически кризи на свръхпроизводство. Засилва се и борбата сред самата буржоазия за разпределението на печалбата. В ламтежа за по-висока печалба капиталистите насочват капиталите си към слабо развитите страни. Експлоатацията на грудешите се в тези страни изостря противоречията между промишлено развитите и слабо развитите в икономическо отношение страни. На закона за тенденцията на средната норма на печалбата към понижаване са присъщи вътрешната противоречивост, историческата ограниченост и преходният характер на капиталистическия начин на производство, превърнал се в пречка за безпрепятственото развитие на производителните сили.

ЗАКОН ЗА ТЪРСЕНЕТО И ПРЕДЛАГАНЕТО — икономически закон на *стокното производство*, изразяващ обективната необходимост от балансирането на търсенето и предлагането, от преодоляването на противоречията между структурата на производството и структурата на потребностите по пътя на отклонението на цените на стоките от техните стойности. Класиците на марксизма отбелязват, че при стокното производство връзката между производителите се осъществява чрез пазара, при което зад търсенето се крие определена обществена потребност, изискваща за своето задоволяване предлагането на определена стокова маса. Диалектичното взаимодействие между търсенето и предлагането отразява диалектичното взаимодействие между производството и потребностите, но то не се покрива с него.

Както и всички други обективни икономически закони, действието на з. т. и п. зависи от характера на господстващите производствени отношения в обществото.

При капитализма действието на з. т. и п. води до отклонение на цените на стоките от тяхната стойност, огузрява антагонистичните противоречия между потребителната стойност и стойността на стоката, действува разрушително по отношение на дребните производители и води до присвояването на висока печалба от най-едрите капиталисти. С проблемите на търсенето и предлагането се занимава буржоазната политическа икономия от 30—40-те години на XIX в. (Дж. Мил, Т. Малтус, Ж. Б. Сей, Фр. Бастиа и др.) до наши дни. Всички буржоазни икономисти се стремят да докажат, че търсенето и предлагането определят цените на стоките без връзка с тяхната обществена стойност, при което теорията за стойността се заменя с теорията за пределната полезност. Дори при съвременните условия П. Самуелсън се опитва да докаже, че разходите по производството се определят от цените, самите цени — от търсенето и предлагането, при което търсенето се определя от пределната полезност на стоките, а предлагането — от закона за спадащата производителност (на капитала, земята, труда).

С въпросите на търсенето и предлагането съветската икономическа мисъл се занимава още от 20-те години на нашия век. Независимо от многото дискусии и въпроси преобладава разбирането, че з. т. и п. е присъщ и на стоковото производство при социализма, че той играе определена роля при социалистическото ценообразуване и регулирането на съотношението между структурата на общественото производство и структурата на социалистическите потребности. Социалистическото общество използва планомерно обективните изисквания на този закон за развитието и усъвършенствуването на социалистическия пазар и механизма на ценообразуването, на взаимоотношенията между производителите и потребителите, за преодоляване на възникващите противоречия между потребителната стойност и стойността на стоките, за развитието и усъвършенствуването на социалистическото обществено производство в съответствие с вътрешните потребности на всяка страна и на ускорената икономическа интеграция между страните от СИВ.

ЗАСТОЙНО СВРЪХНАСЕЛЕНИЕ — една от формите на *относителното свръхнаселение* при капитализма; обхваща

хората, загубили постоянната си работа във връзка с техническия прогрес и нямащи възможност продължително време да се трудят в производството; обхваща широки слоеве от трудещите се с крайно нередовно занятие. С усъвършенствването на производството и повишаването на интензивността на труда рязко се понижават пределната възраст (до 40—45 години), до която работниците се приемат в капиталистическите предприятия. Това определя рязкото увеличаване на з. с. Според данни на буржоазната статистика стотици хиляди хора в развитите капиталистически страни завинаги са загубили основната си професия. През периода на общата криза на капитализма безработицата става масова и хронична в продължение на целия промишлен цикъл. Ето защо броят на хората, които завинаги са изхвърлени от производството, се увеличава и това влошава положението на всички трудещи се в капиталистическите страни.

ЗИБЕР, Николай Иванович (1844—1888) — руски икономист, един от първите популяризатори на икономическото учение на Маркс в Русия. През 1867 защитава дисертацията си «Теорията на Д. Рикардо за ценността и капитала във връзка с по-късните разяснения» (издадена 1871). За този труд на З. К. Маркс пише: «Още през 1871 г. г-н Н. Зибер. . . изтъкна в своето съчинение. . . че моята теория за стойността, парите и капитала представлява в своите основни черти необходимо по-нататъшно развитие на Смит-Рикардовото учение. Това, което изненадва западноевропейския читател в ценното съчинение на Зибер, е последователното му придържане към своето чисто теоретическо становище. (К. Маркс Ф. «Капиталът» т. 1, 1968, с. 20—21). През 1885 този труд в съществено преработен вид е преиздаден под заглавие «Д. Рикардо и К. Маркс в техните обществено-икономически изследвания». В него З. подробно излага съдържанието на I том на «Капиталът». От другите произведения на З. най-интересно е «Очерци за първобитната икономическа култура» (1883), което изиграва важна роля за разпространяването на марксистките идеи в Русия. З. се обявява против «критиците» на Маркс (Г. К. Жуковски, Б. Н. Чичерин) и в произведенията си излага съдържанието на неговите икономически трудове. Но З. не разбира революционната същност на марксизма, неговата специфична отлика от рикардизма. Той счита, че за заменянето на капитализма с нов строй решаващо значение има не класовата борба,

а демократизирането на буржоазната държава и мирната дейност на кооперативните организации.

ЗЛАТЕН СТАНДАРТ — в икономически смисъл парична система, за основа на която служи *златото* като стока, изпълняваща ролята на *пари*; в юридически смисъл — установена със закон форма на организация на паричното обращение, при която в обращение се намират златни монети (з л а т н о м о н е т е н с т а н д а р т), или при известни условия се поддържа свободна размяна на банкноти срещу златни кюлчета (з л а т н о к ю л ч е в с т а н д а р т), или банкнотите се обменят срещу чуждестранна валута, разменяема със злато (з л а т н о д е в и з е н с т а н д а р т). Златномонетният стандарт се утвърждава в Англия през 20-те години, в Германия и редица други западноевропейски страни — през 70-те години, а в Русия и Япония — през 90-те години на XIX век. В САЩ и Франция се приема з. с. във вид на монети и частично сребърен стандарт също във вид на монети и сребърни резерви за осигуряване на банкнотите, пускани в обращение от централните банки. Златномонетният стандарт е най-устойчивата парична система на капитализма до започването на неговата обща криза. Фиксираното със закон златно съдържание на паричната единица отговаря на пазарната стойност на златото като благороден метал. Златните монети се намират в обращение и свободно се сскат в монетните дворове; *банкнотите* се обменят срещу златни монети; съществува свободен внос и износ на злато. Тъй като златното съдържание на паричните единици се определя от законодателството на съответните страни по теглото на чистото злато в паричната единица, международните валутни курсове могат да се поддържат на устойчиво равнище. Първата световна война предизвиква крах на златномонетния стандарт. Почти във всички капиталистически страни постепенно златните монети изчезват от обращение. Тяхното място заемат обезценяващите се *книжни пари*. Най-жизнената форма на парична система, косвено свързана със златото, се оказва препоръчаният от Генуезката конференция през 1922 златнодевизен стандарт. След като английската лира стерлинга през 1931 и доларът на САЩ през 1933—1934 се превърнаха в книжно-парични единици, чнето златно съдържание се поддържа само формално (Международният валутен фонд утвърждава златното съдържание на паричните единици на страните

членки), по-правилно е да се говори не за златнодевизен стандарт, а за стерлинговодевизен и долароводевизен стандарт. С течение на времето «цената на златото» (определена тегловна мярка злато, изразена в национална парична единица) все повече се откъсва от стойността на златото и от неговата пазарна цена, поради което възниква въпросът да се повиши «цената на златото», изразена в щатски долари. Проявилите се през последните години бурни процеси на инфлация довеждат до дълбока криза във валутно-финансовата система на капитализма. Девалвацията на валутите на много капиталистически страни, включително и на американския долар, свидетелствува за несъвършенството на сегашната парична система, предвиждаща като резервни да се използват двете най-важни валути в капиталистическия свят — щатският долар и английската лира стерлинга.

ЗЛАТНИ И ВАЛУТНИ РЕЗЕРВИ — притежаваните от дадена страна запаси от злато (кюлчета и монети) и чуждестранна валута във вид на авоари (намиращи се в чуждестранни банки), ценни книжа (полицы, облигации, сročни купони, чекове), банкноти и др. З. и в. р. служат като запасен фонд на държавата за международни платежни средства. В някои страни юридически те се разглеждат и като покритие на банкнотната емисия. Съхраняват се в централната банка или в държавното съкровище. При златния еталон резервите се състоят изключително от злато. Златните резерви при златния еталон служат като резервен фонд, предназначен: 1) за международни плащания; 2) за регулиране количеството на златните монети във вътрешното парично обращение и 3) за обмяна на банкноти и плащане по влоговете. След изтеглянето на златото от обращение в резултат на разпадането на златния еталон то изпълнява ролята единствено на световни пари. В условията на общата криза на капитализма златните резерви влизат в употреба при особени нужди, когато са изчерпани и последните възможности за плащане във валута. Валутните резерви обхващат запасите от чуждестранни платежни средства, с които разполага държавата. След отменянето на златния еталон валутните резерви непрекъснато растат, като се намалява относителният дял на златната част в общата сума на з. и в. р. Валутни резерви се образуват от конвертируеми валути. За основни резервни валути се считат американският долар и английската лира. Въпреки непрекъсна-

тото нарастване на валутните резерви на капиталистическите страни тяхното увеличение изостава от темповете на международната търговия. Този факт заедно с влошаване позициите на някои от резервните валути изостря още повече проблемата за международната валутна ликвидност. Валутните резерви са по-мобилни и носят доходи за държавата, докато, запазено в своята монетна форма, златото представлява мъртъв капитал и не увеличава резервите. Поддържането на резервите в злато обаче има това преимущество, че се избягват рисковете от обезценяване на валутите. При девалвация на дадена валута златото получава даже увеличен израз в обезценената валута З. и в. р. на капиталистическите страни са разпределени крайно неравномерно. Преобладаващата част е съсредоточена в САЩ и другите промишлено-развити страни. Развиващите се страни непрекъснато изпитват нужда от з. и в. р., което е резултат на влошеното им валутно положение.

За социалистическите страни също са необходими з. и в. р. Тази необходимост произтича от наличието на международния капиталистически пазар. Валутните резерви позволяват да се използват конюнктурните колебания на стоковите пазари с цел да се реализират по-изгодни сделки. Чрез тях се поддържа постоянна платежоспособност на социалистическите страни, като се покриват временните несъответствия между постъпленията и плащанията, настъпили поради сезонни и други фактори. Основен източник за попълване на валутните резерви е активното салдо на платежния баланс. Поддържането на резерви в капиталистически валути обаче крие в себе си риск от обезценяване на съответните валути при девалвация и други събития. Силно влияние върху наличните з. и в. р. оказва и инфлацията. Натрупването на валутни резерви по същество означава кредитиране на онези капиталистически страни, чийто валути са включени в резервите. Поради това създаването на големи з. и в. р. не е целесъобразно за социалистическата държава. От друга страна големите з. и в. р. отвличат част от средствата, които биха могли да се използват за нуждите на социалистическото разширено възпроизводство. Поради това при определяне на количеството им трябва да се изхожда от реалните нужди З и в р на социалистическата държава трябва да осигурят нейната постоянна платежоспособност, без да намаляват ефекта на валутната ѝ политика. При определяне на техния размер следва да се отчитат

ЗЛАТНО ПОКРИТИЕ

такива фактори като: обем на вноса и износа, размер на краткосрочните и дългосрочните задължения в капиталистическа валута, тенденции в развитието на икономиката на капиталистическите страни и международния пазар, международната политическа обстановка. В своите плащания помежду си социалистическите страни не се нуждаят от з. и в. р. Несъответствията между постъпленията и плащанията между тях се покриват с кредити, предоставяни при благоприятни условия.

ЗЛАТНО ПОКРИТИЕ — определено количество злато, чиято стойност покрива установена със закон сума на пуснатите в обращение *банкноти*. З. п. има реален икономически смисъл при златния еталон, когато банкнотите се обменят срещу пълноценни златни пари. Първоначално банкнотите имат пълно з. п. Впоследствие централните емисии банки започват да поддържат златните запаси за покритие само на част от банкнотите, намиращи се в обращение. Емисията на банкноти, която не е обезпечена със злато, се нарича фидуциарна (основана на доверие), или непокрита. Известни са следните системи на емисии норми, свързани със з. п.: пряко контингентирание, при което се установява горната граница на банкнотното обращение без оглед на з. п. (френска система); определяне сумата на фидуциарната емисия при пълно покритие на останалата част на банкнотното обращение (английска система); установяване на минимално съотношение, обикновено 33%, между сумата на златните резерви и сумата на емисията, без да се ограничава последната (немска или континентална система); такава е емисионната система на буржоазна България; допускане на емисия свръх установената емисионна норма, при което допълнително непокритата част се облага с данък (американска система); пряко контингентирание на емисията в съчетание с установяване на минимално процентно съотношение между резервите и сумата на пуснатите в обращение банкноти; контингентирание на фидуциарната емисия в съчетание с определяне на минималното процентно съотношение между резервите и емисията. След премахването на златния еталон и превръщането на банкнотите в *книжни пари* в капиталистическите страни з. п. не се спазва. През 1968 САЩ напълно премахва з. п. на долара. В социалистическите страни валутите се базират непосредствено на стоково покритие. Златото, съхранявано в цен-

тралните банки, служи като допълнително обезпечение към стоковото покритие, т. е. извършва се трансформиране на з. п. в стоково. Социалистическата държава може да използва своите златни резерви за допълнителен внос на стоки, с което се подсилва стоковото обезпечение на паричната маса в обращение.

ЗЛАТО — благороден метал, който в условията на стоковото производство изпълнява ролята на *всеобщ еквивалент*, т. е. служи за измерител на стойността на стоките. З. се отделя като особен вид парична стока, защото притежава най-добрите за тези изисквания физически и химически свойства: съхранимост, еднородност, делимост, голяма стойност в малък обем и тегло. Като изразява стойността на стоките, з. придобива особена потребителна стойност, става *пари*. В условията на златния еталон з. се намира в обращение на вътрешния пазар и непосредствено изпълнява всички функции на парите — мярка на стойността, средство за обращение, средство за натрупване и платежно средство. В същото време в международната размяна то служи като *световни пари*. Ролята на з. започва постепенно да намалява с отмяната на системата на златния еталон. С прекратяването на сеченето на златни монети и изземването на з. от сферата на вътрешното парично обращение, то престава да изпълнява функциите си на средство за обращение и платежно средство в отделните страни. Не се използва и за размяна на банкноти. Това е резултат на обективно извършващия се процес на демонетизиране на з., т. е. ограничаване на неговите парични функции. Но ролята на з. като световни пари продължава да се запазва. В съвременните условия то е концентрирано главно в ръцете на държавните органи и се използва като резерв на държавата. Държавата прибегва до плащания в з. за уравнивяване на платежния си баланс в изключителни случаи. Размерите на златните запаси са едни от най-важните показатели за устойчивостта на валутата и икономическия потенциал на дадена страна. Понастоящем златните резерви на капиталистическите страни се оценяват на около 39 млрд. долара (декември 1973). Заедно с това около 19 млрд. долара във вид на златни монети и в друга форма се намират в частни ръце. За спокойствието на капиталистическата валутна система има значение стабилността на цената на з. Официалната цена на з., която се контролираше от Международния валутен

фонд, от януари 1975 е отменена. Кризата на златните пазари показва нестабилността на съвременната капиталистическа валутна система. Но при търсенето на пътища за нейното изменение изпъква стремежът да се изолира з. като световни пари и да се замени с «книжно злато».

В социалистическата икономика з. също е всеобщ еквивалент проявява се като мярка на стойността и мащаб на цените. От 1962 златното съдържание на лева е 0,759548 г чисто з. В основата на международната валута на страните членки на СИВ — преводната рубла — стои 0,987412 г чисто з. Социалистическите страни използват з. като резерв от световни пари в платежните си отношения с капиталистическите страни, а също за промишлени и други цели.

ЗОМБАРТ, Вернер (1863—1941) — немски буржоазен икономист, социолог и историк. Професор в Бреслау и Берлин. З. е представител на г. нар. социална школа в политическата икономия. Приписва решаваща роля в развитието на обществото на измененията в психиката на хората. Полага много усилия, за да превърне марксизма в лишено от класова острота учение в духа на теорията за вращаването на капитализма в социализма. З. се опитва да опровергае теорията за стойността на К. Маркс, представяйки стойността не като реална категория на капиталистическото стопанство, а като «мислен, логически факт». На учението за принадлежната стойност противопоставя вулгарната теория за грите фактора. Отрича неизбежността на икономическите кризи при капитализма. З. е един от авторите на *теорията за «организирания капитализъм»*. В последните си години минава на позициите на фашизма. По-известни трудове: «Социализъмът и социалните движения на XIX в.» (1896) «Съвременният капитализъм» (в четири тома, 1904—1928) «Социология» (1936) Като деец на II Интернационал З. активно провежда капитулантските му решения в защита на Първата световна война. С поръчения в този смисъл той идва и в България. Възгледите на З. са смесица от социалдемократизъм, буржоазен реформизъм и националсоциализъм.

И

ИЗВЪНИКОНОМИЧЕСКА ПРИНУДА — принуждаване към труд чрез пряко насилие, основано на използването на държавната власт от господстващата класа, непосредствена лична зависимост на работника от експлоататорите. И. п. е най-характерна за робовладелското и феодаалното общество. При робовладелския начин на производство и средствата за производство, и работната сила (робът) са собственост на робовладелеца. Тук и. п. е основа на процеса на съединяване на работната сила (роба) и средствата за производство и се осъществява непосредствено чрез физическо насилие. При феодализма средствата за производство се ползват или владеят от селянина. Крепостният селянин има парче земя и оръдия за производство, но все още се запазва личната му зависимост от земевладелеца. Получилният земя селянин трябва да бъде лично зависим от земевладелеца, защото притежавайки земя, той не ще отиде да работи на господаря, освен по принуда. Самата стопанска система тук, пише В. И. Ленин, поражда и. п., крепостничеството, юридическата зависимост, непълноправнието и т. н. Капиталистическият начин на производство предполага лична, юридическа свобода на работника, но същевременно този работник е напълно лишен от средства за производство и затова е принуден да продава работната си сила на капиталиста. Следователно за капитализма е характерна икономическата принуда. Но това не изключва широкото използване на замаскирани и преки методи и на извъникономическа принуда.

ИЗВЪНРАБОТНО ВРЕМЕ — част от времето на трудещите се, която остава, след като се приспадне работното време; времето, което не е свързано с непосредствена работа в производството. През това време работникът задоволява естествените си потребности, своите духовни нужди, изпълнява

ИЗВЪНРАБОТНО ВРЕМЕ

различни обществени задължения и т. н. По своята структура и. в. може да се раздели на следните основни групи: а) време, свързано с работата на трудещите се в производството (придвижване до местоработата и обратно, а също времето преди започване на работа и след приключването ѝ — преобличане, измиване и т. н.), но невлизашо в работното време; б) време, свързано с домакинския труд и самообслужването (купуване на стоки, приготвяне на храна, почистване на помещението, грижи за децата, за себе си и други видове домашен труд); в) време за задоволяване на естествените физиологични потребности (спане, хранене и т. н.); г) свободно време (вж *свободно време при социализма*). Следователно и. в. е неразривно свързано със създаването на всички необходими условия за осъществяване процеса на възпроизводство на работната сила. Характерът на и. в. се определя от характера на производствените отношения. Същевременно неговата продължителност и структура зависят и от редица други фактори: природно-климатични условия, исторически създали се обичаи, пол, възраст, професия, образователно и културно равнище, състав на семейството и т. н.

В неударжимия стремеж да увеличат печалбата си капиталистите полагат всички усилия да удължат работното време (вж *работен ден*) и да сведат до минимален размер и. в. Ето защо и. в. и неговата продължителност при условията на капитализма заедно с другите показатели за жизненото равнище са обект на остра класова борба между пролетарната и буржоазията. Под натиска на обстоятелствата (работническото движение, световната социалистическа система, научно-техническата революция) и при капитализма и. в. се увеличава.

Социалистическите производствени отношения осигуряват създаването на необходимите условия за най-рационално използване и постоянно подобряване на структурата на и. в. Развитието на социалистическото производство и нарастването на производителността на обществения труд дават възможност постепенно да се намалява продължителността на работното време и съответно да се увеличава и. в. на трудещите се. Същевременно се извършва процес на премахване на нерационалните разходи на и. в. и подобряване на неговата структура, което от своя страна води към увеличаване на свободното време на трудещите се.

ИЗГРАЖДАНЕ НА РАЗВИТО СОЦИАЛИСТИЧЕСКО ОБЩЕСТВО — закономерен, обективно необходим етап в развитието на социализма. «Това е повече или по-малко продължителен период през който се доизгражда материално-техническата база на социализма, усъвършенствуват се социалистическите обществени отношения, обогатява се духовната култура, повишава се благосъстоянието на народа, преодолява се постепенно неравномерността в развитието на обществената система, личността се развива многостранно. Социалистическото общество достига етапа на своята зрелост.» (Програма на БКП 1971 с. 41). В резултат на успешното завършване на преходния период от капитализма към социализма и пълната победа на социалистическите производствени отношения, на извършените качествени и количествени изменения в цялостната система на обществения живот НРБ навлезе в етапа на и. р. с. о. През изминалите години под ръководството на Българската комунистическа партия България успешно изпълнява присъщите на този етап задачи за изграждане на *развито социалистическо общество*.

ИЗНОС — изнасяне на стоки, капитали и услуги на външния пазар. И., както и *вносът*, е обусловен от развитието на стокното производство и международното разделение на труда. При капитализма и особено на империалистическия му стадий реализацията на стоките на външните пазари се превръща в една от най-острите и сложни проблеми, в една от причините за борбата между империалистическите страни за пазари, сфери за прилагане на капитала и източници на суровини. И. на стоки от империалистическите страни е средство за икономическо и политическо заробване на други държави и особено на слабо развитите страни. Системата на монополно високите цени на изнасяните стоки и монополно ниските цени при купуването на суровини и продоволствие от колоните, икономически изостаналите и зависимите страни води до увеличаване печалбите на монополите. Необходимостта от и. се диктува от ограничеността на вътрешните пазари, свързана с относителното изоставане на плагежоспособното гърсене на населението в капиталистическите страни. През периода на империализма се развива главно *износът на капитали* под формата на заеми и преки капиталовложения в чужбина. И. на капитали води до разширяване на стоковия и. Мигническата статистика на капиталистическите страни разделя и.

ИЗНОС НА КАПИТАЛ

на стоки на: 1) специален и., който включва произведените в страната стоки или чуждестранни стоки, които поне частично са преработени в нея и се изнасят в други страни, и 2) общ и., който включва транзитните стоки, т. е. чуждестранните стоки, внесени в дадена страна и изнесени без преработка.

И. на стоки от социалистическите страни в рамките на световната социалистическа система е организиран въз основа на *международното социалистическо разделение на труда* и координацията на народностопанските планове при взаимноизгодни условия, пълно равноправие и справедливо определени цени. Развитието на и. в социалистическите страни има за цел най-ефективно да се използват икономическите и природноклиматичните условия на всяка страна за ускорено нарастване и повишаване ефективността на общественото производство и за издигане благосъстоянието на народа. Световната социалистическа стопанска система осъществява и в развиващите се страни при изгодни за тях условия, като им помага да си извоюват икономическа независимост.

ИЗНОС НА КАПИТАЛ — типична за монополистичния капитализъм форма на влягане на капитал в чужбина с цел да се извлече най-висока печалба. И. к. има и при домонополистичния капитализъм, но той играе второстепенна роля в сравнение с износа на стоки. И. к. е един от основните икономически признаци на *империализма*. Необходимостта от и. к. възниква в развитите капиталистически страни, тъй като *финансовата олигархия* е ограничена във възможностите да влага своя капитал в страната с гаранция за монополно висока печалба; в резултат на това се образува относителен «излишък» на капитал, който търси доходно приложение. Капиталът се изнася не защото не може да бъде вложен в страната, а защото монополите изискват монополно висока печалба. Създалото се при империализма световно капиталистическо стопанство поражда възможността за високодоходно приложение на капитала, тъй като изостаналите страни вече са включени в световния стокообмен и разполагат със «свободна» и евтина работна сила.

И. к. се осъществява или в производителна форма (изнесенният капитал се влага в някакви предприятия) или в кредитна форма (изнесенният капитал се дава в заем срещу лихва). И в двата случая износителят на капитал експлоатира грудещите се в страната, където е вложил капитала, но в първия случай

непосредствено, а във втория случай чрез получателите на заемите, т. е. чрез местните експлоататори (вж *външни (международни) заеми*). Износители на капитал са или самите монополи, или буржоазната държава. Напоследък се забелязва тенденция към значително увеличаване относителния дял на износа на държавен капитал. Това се обяснява с колосалното засилване на националноосвободителното движение, което заплашва не само с намаляване печалбите от изнесенния частен капитал, но понякога и с пълното му загубване. Държавната форма на и. к. е изгодна за монополите с това, че гарантира компенсирането на «недополучените» печалби чрез данъчното ограбване на гредещите се в собствената страна. След Втората световна война и. к. от САЩ обикновено надхвърля износа от всички други империалистически държави, взети заедно. Напоследък значително се увеличава и. к. от ГФР. Получаването на най-високи печалби от капитала, изнесен в изостаналите в икономическото си развитие страни, е неразривно свързано с икономическо и политическо господство на финансовата олигархия в тези страни, със забавяне растежа на националната им промишленост, с поддържане на монополно ниски цени (вж *монополна цена*) на реализираните от тях стоки, а също с експлоатацията на евтина работна сила в тези страни. От всеки 100 долара, вложени в развиващите се страни, корпорациите от САЩ получават 26—31 долара печалба, докато в Западна Европа тя е 6—8 долара.

И.к. изостря противоречията на империализма тъй като, засилвайки експлоатацията на развиващите се страни, гои в същото време неизбежно води до нарастване на промишленото производство в тях, до формиране на промишлен пролетариат и национална буржоазия, до засилване на националноосвободителното движение. Успехите на националноосвободителната борба все повече подкопават позициите на империализма в развиващите се страни, а това съществено влияе и върху насоките на и. к. Страните, извоювали държавна самостоятелност и стремящи се към икономическа независимост, все по-често прибягват към национализиране на чуждестранния монополистичен капитал. Но продължителната колониална зависимост на тези страни и монокултурното им развитие ги заставят и сега не само да ограничават, но и да стимулират чуждестранните капиталовложения. Във връзка с измененията в условията, а също използвайки разликата в равнището на работната заплата, напоследък САЩ значително увеличават

ИЗНОСВАНЕ НА СРЕДСТВАТА

и. к. във високоразвитите капиталистически страни, където трудът на работниците е по-високоплатен, отколкото в развиващите се страни, но значително по-нископлатен, отколкото в САЩ, което осигурява изгодността на и. к. Засява се и. к. между развитите капиталистически държави. Той е двупосочен и се налага от международното разделение на труда в условията на научно-техническата революция. Това води до рязко изостряне на конкурентната борба в империалистическия лагер за сфери на приложение на капитала, до още по-голямо изостряне на междуимпериалистическите противоречия. И. к. преследва не само икономически, а и политически цели. Като отпускат засни на други държави или изнасят там производителен капитал, империалистическите държави се стремят да им нагряпят свои политически и военни условия, навсякъде поддържат реакционните режими, потискат освободителното движение против империалистическото иго.

ИЗНОСВАНЕ НА СРЕДСТВАТА НА ТРУДА — вж *морално износване на средствата на труда и физическо износване на средствата на труда.*

ИЗПОЛИЦА — вид арендуване на земя, при което земевладелецът получава арендното заплащане под формата на част от реколтата (най-често половината, откъдето идва и наименованието). И. възниква в робовладелското общество, но се развива широко при феодализма. Тя характеризира извъникономическата зависимост на селянина от феодала — собственик на земята. Характерни форми на и. в Русия и Западна Европа са натуралният данък и църковният десятък. Като отживелица от феодализма и. се запазва в Русия до ХХ в. (към 1914 площта на земите, обработвани от селяните на и., достига в различните райони на Русия от 21 до 68% от собствените земи на селяните). И. се запазва до наше време, особено в колоните и икономически слабо развитите страни, като форма на експлоатация на дребните селяни от страна на буржоазията и земевладелците. В САЩ широко се използва от плантаторите за усилена експлоатация на дребните фермери. В България е широко застъпена през турския феодализъм (голяма част от турските чифлици, вакъфските земи и други през XVIII—XIX в. се обработват на и.). След Освобождението (1878, и. се запазва като масова практика в земите на лихварите (през 80-те и 90-те години на XIX в.). Впоследствие

се измества бавно от развиващите се капиталистически методи на стопанисване на земята (1933—1934 арендуваната земя обхваща 9,7% от стопанисваната площ в страната, като 39,3% от арендуваната земя е срещу и.). Забранена през 1948. При социализма и. се премахва.

ИЗРАВНЯВАНЕ РАВНИЩАТА НА ИКОНОМИЧЕСКОТО РАЗВИТИЕ НА СОЦИАЛИСТИЧЕСКИТЕ СТРАНИ —

присъщ на световната социалистическа система процес на ликвидирание на наследената от капитализма разлика в равнището на социално-икономическото и културното развитие на страните, издигане на изостаналите в миналото страни до равнището на по-развитите социалистически държави, при общ подем на икономиката и културата на всички страни. Постепенното сближаване и изравняване на равнищата на икономическото развитие на страните от социалистическата общност — се казва в Комплексната програма за по-нататъшно задълбочаване и усъвършенствуване на сътрудничеството и развитие на социалистическата икономическа интеграция на страните членки на СИВ — е обективен исторически процес в развитието на световната социалистическа система. Този процес е обусловен от социалистическия характер на производствените отношения в страните на социализма и от развитието на политическо, икономическо и научно-техническо сътрудничество и взаимопомощ между тях.

Изравняването на равнищата на икономическото развитие включва укрепване на социалистическите производствени отношения и постепенно преодоляване на съществените различия в равнищата на развитие на националните производствени сили. Ускореното издигане на икономиката и благосъстоянието на населението в изостаналите в миналото страни се осигурява върху основата на всестраниното използване на големите предимства на социалистическия строй и тясното икономическо сътрудничество между социалистическите държави. Това предполага преди всичко максимално мобилизиране на всички вътрешни ресурси на икономически по-слабо-развитите страни, относително по-високо равнище на натрупванията в тяхното народно стопанство, осъществяване на социалистическа индустриализация и неотклонно повишаване на техническата въоръженост на производството, пълно и рационално използване на трудовите ресурси, осигуряване на бързо нарастване на производителността на обществения

труд. Същевременно по-слабо развитите страни не могат ефективно да решат задачата за преодоляване на икономическата изостаналост без братско икономическо сътрудничество с другите социалистически държави. На основата на задълбочаването на икономическото сътрудничество по-изостаналите в миналото страни имат възможност да достигнат равнището на напредналите социалистически страни, без да преминават през всички етапи на техническия прогрес, внедрявайки направо най-новите постижения на науката и техниката. Предавайки им най-новите научно-технически постижения, съдействайки им в проектирането на най-важните народностопански обекти, в осъществяването на геоложки проучвания и в подготовката на кадри, доставяйки им оборудване, отпускаяки им заеми и други видове помощ, а също чрез сътрудничество в разработването на естествените ресурси и в осигуряването на потребностите от суровини, гориво и електроенергия, другите социалистически страни спомагат за повишаване ефективността на техните усилия, насочени към издигане на националната икономика. Важна роля в процеса на сближаване и изравняване равнищата на развитие на страните играят *координирането на народностопанските планове на социалистическите страни*, задълбочаването на междудържавната специализация и коопериране на производството и другите форми и методи на икономическото и научно-техническото сътрудничество, развитието на *социалистическата икономическа интеграция*, която дава възможност в максимална степен да се използват предимствата на *международното социалистическо разделение на труда*, да се формират оптимални пропорции на разширеното възпроизводство в мащабите на световната социалистическа система. За хода на процеса, в който се преодоляват съществените различия между равнищата на развитие на националните производителни сили, говори сближаването на социалистическите страни по характера на икономическата структура на народното им стопанство (делът на промишлеността и селското стопанство в националния доход, делът на отраслите от група «А» и «Б» и т. н.), по равнището на производство на национален доход, промишлена и селскостопанска продукция на човек от населението, по производителност на труда и по най-важните показатели за жизненото равнище на населението. Бързото издигане на производителните сили в по-слабо развитите страни същевременно е един от факторите за ускоряване темповете на раз-

витне на цялата световна социалистическа система, за укрепване позициите ѝ в мирното икономическо съревнование с капитализма.

ИЗХАБЯВАНЕ НА СРЕДСТВАТА НА ТРУДА — вж *морално износване на средствата на труда и физическо износване на средствата на труда*.

ИКОНОМИКА — в широк смисъл представлява исторически определена съвкупност от общественно-производствени отношения, характеризиращи икономическия строй на обществото, неговата база. Определящ елемент на и. са господстващите в нея отношения на собственост върху средствата за производство. Какъвто е характерът на собствеността, такава е и и. на обществото. Капиталистическата частна собственост е основа на и. на буржоазното общество, а обществената собственост — основа на и. на социализма. И. на всеки строй включва отношенията между хората, формиращи се в процеса на производството, разпределението, размяната и потреблението на материалните блага на различните степени в развитието на човешкото общество. Тези отношения и управляващите ги закони са предмет на *политическата икономия*. И. се дели на национално-държавна и световна (световна социалистическа и., световна капиталистическа и.). В по-тесен смисъл под и. се разбира народното стопанство, а също и и. на отделните му отрасли: промишленост, селско стопанство, транспорт, строителство и т. и.

ИКОНОМИКА НА РАЗВИТИЯ СОЦИАЛИЗЪМ — съвкупност от общественно-производствените отношения, присъщи на етапа на *развитото социалистическо общество*. Най-важни черти на и. р. с. са рязко нарасналите мащаби на общественото производство, наличието на мощен икономически потенциал, основа на който са многоотрасловата индустрия и едрото механизирано социалистическо селско стопанство, прогресивната наука, квалифицираните кадри — работници, специалисти, стопански ръководители. Всичко това дава възможност да се решават по-широк кръг въпроси и по-сложни народно-стопански задачи, свързани със създаването на материално-техническата база на комунизма и издигането на материалното благосъстояние на всички членове на обществото. Този период се отличава с комплексен характер на икономическото раз-

вятие. Наред с развитието на тежката индустрия, с техническото превъоръжаване на производството и влягането на огромни средства в науката и образованието се осигуряват и високи темпове на производството на предмети за потребление, на развитието на сферата на услугите и все повече сила и средства се съсредоточават за решаване на задачите, свързани със значителен подем на материалното и културното равнище на народа. Икономиката на този етап определя възможността и диктува необходимостта от значително повишаване *ефективността на общественото производство* и реализиране постиженията на разгръщащата се *научно-техническа революция*. Същевременно увеличените икономически възможности и непрекъснато растящите обществени потребности обуславят необходимостта да се повишава равнището на цялата стопанска работа, цялото народно стопанство да се превърне в съгласувано работещ механизъм. Повишават се изискванията към планирането, управлението, методите на стопанска дейност, чието усъвършенстване е свързано със засилване на взаимната връзка между всички звена на икономиката; расте ролята на перспективното планиране и научното прогнозиране.

Стадият на развития социализъм се характеризира с пораснало научно равнище на механизма на управление на общественото производство, опиращ се на цялата система от икономически закони на социализма. При условията на развитото социалистическо общество сферата на действие на икономическите закони се разширява и се усъвършенствува механизмът на проявлението им. Изграждането на н. р. с. съвпада по време с бързо развиващата се научно-техническа революция, която, органично съчетана с предимствата на социализма, открива най-широк простор за всестранен прогрес на науката и техниката и за внедряване на техните постижения в производството. Една от особеностите на н. р. с. е, че тя расте и се усъвършенствува в процеса на разгръщащата се икономическа интеграция на социалистическите страни, така че много стопански задачи се решават с оглед на този процес. Високоразвитата икономика предизвиква дълбоки изменения и в надстройката. Утвърждават се чертите на общонародната държава всестранно се развива демокрацията която обхваща почти всички страни на обществения живот, а основа на духовния живот на обществото и растящата съзнателност на трудещите се е идеологията на марксизма-ленинизма. Главна

ръководна и направляваща сила на развитото социалистическо общество е комунистическата партия.

ИКОНОМИЧЕСКА ЕКСПАНЗИЯ — разширяване дейността на монополистичния капитал извън пределите на националната икономика с цел да бъдат заграбени източници на суровини и пазари за готовата продукция и за евтина работна сила. Свойството на капитала да самонараства, като всмуква незаплатен труд, е в основата на и. е. В домонополистичния капитализъм капиталът намира доходно поле на приложение в националното стопанство. С прерастването на капитализма в империализъм националната икономика става тясна за самонарастването на капитала и го подчинява на своите интереси производството и пазара на други страни. Средствата, с които се осъществява и. е., са разнообразни. Класически метод е *износът на капитал* в слаборазвитите страни. В съвременния монополистичен капитализъм той се допълва и с други средства. И. е. на империалистическите страни не се изчерпва с подчиняването на развиващите се страни. Тя се развива и като процес на поставяне в зависимо положение на една империалистическа страна от друга. Неравномерното развитие на икономиката дава такива възможности. Центровете, от които изхожда и. е. на съвременния етап, са САЩ, ЕИО и Япония. Между тях съществува жестоко съперничество, като надмощието в главните направления все още принадлежи на САЩ, но в отделни отрасли на предно място вече излиза Япония. И. е. сега се осъществява главно със средствата, които предлагат научно-техническата революция — повишаване качеството на продукцията и спечелване на нови пазари чрез предлагане на нови стоки, продажба на патенти и лицензи. Купувачът се поставя в зависимо положение или е принуден «доброволно» да ограничава конкуренцията с продавача на лицензите, съгласявайки се да не продава стоки на пазари, засягащи неговите интереси. Технологическото и управленското превъзходство на американския капитал му дава редица предимства за осъществяване на и. е. и във високоразвитите капиталистически страни.

Важно направление на и. е. е дейността на международните монополи. Те имат много предимства при комбинацията на производствените условия, тъй като могат да използват своите задгранични филиали: монтажните заводи разполагат там, където има евтина работна сила, производството на суровинна

организирант там където тя е евтина. изследователската работа водят в страни които разполагат с квалифицирания специалисти. По този начин те въздействуват върху международното разделение на труда съобразно със своите интереси. Борбата за пазари води до колективни форми на и. е. Това се осъществява най често посредством регионалните стопански общности от рода на Европейската икономическа общност, Европейското обединение за въглища и стомана и др. Нормалното разширено възпроизводство на монополистичния капитал става гясно зависимо от степента и развитието на външноикономическата експанзия. Това е и една от причините експортно-импортната квота в производството на големите монополи непрекъснато да нараства.

ИКОНОМИЧЕСКА ЕФЕКТИВНОСТ — вж *ефективност на общественото производство.*

ИКОНОМИЧЕСКА КАТЕГОРИЯ — теоретичен израз на реално съществуващите общественно-производствени отношения. Задача на икономическата наука е чрез теоретичен анализ да открие зад икономическите явления и процеси същността на дадени производствени отношения, като се абстрахира от второстепенните моменти. Резултат от този анализ е формулирането на и. к. (например стока, стойност пари, капитал, принадена стойност печалба, себестойност, производствени фондове и т. н.). Извеждането на и. к. улеснява опознаннето на икономическите закони спомага за обобщаване явленията на икономическия живот

И. к. имат исторически характер, тъй като отразяват процеса на възникване и развитие на дадена общественно-икономическа формация. Те се развиват заедно с развитието на изразяваните от тях производствени отношения. На всеки начин на производство са присъщи специфични за него категории. Същите хора, които установяват обществените отношения съобразно с развитието на своето материално производство, създават и принципите идеите и категориите в съответствие със своите обществени отношения. Следователно тези идеи, тези категории съвсем не са вечни, както и изразяваните от тях отношения. Те са исторически преходни. Така с гибелта на капитализма изчезва категорията принадена стойност; с възникването на социалистическите производствени отношения се появяват категориите социалистическо натрупване,

стопанска сметка и т. и. Някои категории като например стока, стойност, размяна, пари са присъщи на различни начини на производство. Съдържанието им обаче се изменя в зависимост от изразяваните от тях производствени отношения. Следователно при преминаване от един начин на производство към друг старите категории се изпълват с ново съдържание. Например парите изразяват производствените отношения на стоковото стопанство изобщо, а при условията на капитализма те се превръщат в капитал, изразявайки по този начин отношенията на експлоатация на труда от капитала. И. к. присъщи на даден начин на производство са взаимно свързани, взаимно се предполагат и обуславят. Тази тяхна взаимна зависимост отразява взаимната връзка между различните страни на производствените отношения на едни или друг начин на производство. И. к. разкриват зад повърхността на явленията действителното съдържание на обществените отношения между хората в процеса на производството, разпределението и потреблението на материалните блага.

ИКОНОМИЧЕСКА КРИЗА на свръхпроизводство — фаза от цикъла на капиталистическото производство (вж *капиталистически цикъл*), която се характеризира със свръхпроизводство на стоки, рязко изостряне на трудностите във връзка с пласмента им, с временно насилствено разрешаване на противоречията на капиталистическата икономка. Предприятията или се закриват, или значително намаляват производството на стоки, расте безработицата, рязко спада жизненото равнище на гурдещите се, гърговията се разстройва, паричните и кредитните отношения се нарушават, банкрутират промишлени, търговски и банкови фирми. Общественият характер на производството засилва взаимната връзка между отделните отрасли и звена на капиталистическото производство, което изисква съзнателно координиране на пропорциите. Но частнокапиталистическата собственост възпрепятствува този процес. При капитализма свръхпроизводството на стоки не е абсолютно, а относително, защото означава излишък на стоки само в сравнение с платежоспособното гърсене. Причината за и. к. е основното противоречие на капитализма — противоречието между обществения характер на производството и частнокапиталистическата форма на присвояване резултатите от производството. Това противоречие се проявява в анархията на капиталистическото производство, постоянното

нарушаване на пропорциите в икономиката на капиталистическите страни, в антагонистичното противоречие между производството и потреблението, между буржоазията и пролетариата. В процеса на капиталистическото възпроизводство неизбежно се проявява непримиримото противоречие между целта на капиталистическото производство и средствата за нейното постигане. Капиталистите се стремят безгранично да разширяват производството. Същевременно те повишават степента на експлоатация на трудещите се, стремят се да държат работната заплата на ниско равнище. Върху тази основа платежоспособното търсене на трудещите се — основната част от населението, изостава от производствените възможности, относително се ограничава, т. е. намалява в сравнение с непрекъснато растящия обем на производството, а това неизбежно води до трудности при реализацията на произведените в капиталистическите предприятия стоки. Те остават неразпродадени, предприятията не могат да възстановят разходите си и нямат възможност да продължават производството. В резултат на това се нарушава производственият процес в предприятията, отраслите и в цялата икономика на капиталистическото общество. К. Маркс отбелязва, че колкото повече се развива производителната сила, толкова повече тя влиза в противоречие с тясната основа, върху която се изграждат отношенията на потреблението. От н. к. капитализмът излиза чрез разрушаване на част от производителните сили (закриване на предприятия, унищожаване на стоки), засилване на експлоатацията на трудещите се, а също чрез обновяване на основния капитал, което е материална основа за преодоляване на кризата. Но тъй като в рамките на капитализма не може да бъде отстранена основната причина за кризите, те възникват периодично.

И. к. се проявяват във всички сфери на стопанския живот на капиталистическото общество (в производството, разпределението, размяната и потреблението, в промишлеността и селското стопанство), обхващат цялата световна капиталистическа стопанска система. През периода на домонополистичния капитализъм тези кризи се повтарят на всеки 10—11 години (1825, 1836, 1847—1848, 1857, 1866, 1882, 1890). Най-дълбоката криза е през 1873. Заменянето на свободната конкуренция с господство на монополите още повече изостря противоречията на капитализма, и. к. стават по-чести и продължителни, а периодите на подем — по-кратки. Първата

и. к. от епохата на империализма настъпва през 1900, а след нея е кризата от 1907. През 1914 назрява нова криза, но тя е прекъсната от започналата Първа световна война. Следващата и. к. се разразява през 1920—1921, следва световната икономическа криза от 1929—1933, исбивала по продължителност, острога и дълбочина. При условията на *общата криза на капитализма* и. к. стават значително по-остри и разрушителни. Например кризата през 1929—1933 се придружава със спадане на производството в продължение на няколко години и промишлената продукция на капиталистическите страни намалява с 44%. Наред с крайното изостряне на всички противоречия на капитализма се задълбочават и и. к., расте броят на съществените изменения в капиталистическия цикъл. През 1937—1938 започва нова криза, но тя е прекъсната от избухването на Втората световна война.

Следвоенният период се отличава със засилване неравномерността в развитието на капитализма, с нови кризисни явления. Цикличният характер на възпроизводството се изменя, но не изчезва, запазва се периодичната повторемост на кризите. През следвоенния период и. к. се съпътствуват с по-малко спадане на производството. Това се обяснява главно с политиката на милитаризация на икономиката, с намесата на буржоазната държава в икономическия живот, с опитите да се предотврати настъпването на кризата посредством антикризисни мерки и държавномонополистично регулиране. Въпреки това кризите продължават да възникват. През 1948—1949 се разразява криза в САЩ която се съпътствува със спадане на цените на световния пазар, със силна валутна криза, девалвация на валутата на много капиталистически страни, остри трудности в износа. През 1953—1954 и 1957—1958 и. к. обхващат редица страни в капиталистическия свят. През 1960—1961 избухва нова криза, която обхваща САЩ, Англия и някои отрасли в икономиката на други капиталистически страни. От втората половина на 1974 икономиката на САЩ отново навлиза в кризисен период. Развитието на *държавномонополистичния капитализъм* милитаризацията на икономиката и инфлацията предизвикват нови трудности и противоречия в процеса на капиталистическото възпроизводство. В резултат на това още повече се засилват стихийният характер на капиталистическото производство, неравномерността в неговото развитие, експлоатацията на гредещите се противоречието между растящия обем на производството и ниската популателна

ИКОНОМИЧЕСКА ОРГАНИЗАЦИЯ

способност на гредешите се. Кризите причиняват огромни бедствия на гредешите се, рязко засилват безработицата, застрашават с глад и мизерия значителна част от населението в капиталистическите страни. Същевременно те предизвикват съпротива у гредешите се, обединяват ги и ги сплотяват в борбата против строя на капиталистическата експлоатация.

И. к. свидетелствуват, че капитализмът се развива с цената на хищническо разхищаване на производителните сили, като същевременно обрича милиони гредещи се на полугладно съществуване. В тях ярко се проявява несъответствието между производствените отношения на буржоазното общество и равнището и състоянието на съвременните производителни сили. Наличието на и. к. опровергава всевъзможните измислици на буржоазните и реформистките теоретици за «безкризисния» капитализъм и потвърждава исторически ограничния характер на капиталистическия начин на производство. Това предопределя обективната неизбежност на краха на капитализма и необходимостта той да бъде заменен от по-прогресивния, комунистическия начин на производство.

ИКОНОМИЧЕСКА ОРГАНИЗАЦИЯ НА ОБЩЕСТВЕНТО ПРОИЗВОДСТВО — начин на взаимовръзка и взаимодействие между звената на дадена обществена икономическа система, нейната вътрешна структура. Това е икономическа категория, която характеризира вътрешната социалноикономическа и производствена структура на обществения производствен организъм като органически свързана система от обособени стопанско производствени единици в мащаба на дадено национално стопанство. И. о. о. п. исторически се обуславя от собствеността върху средствата за производство и изискванията на икономическите закони. Всеки обществен строй има своя специфична и. о. о. п. Тя е обективно необходима и изразява особеностите на производствените отношения на обществото на съответния етап от неговото развитие. Социализмът също има своя характерна и. о. о. п., която коренно се различава от икономическата организация при капитализма. К. Маркс и В. И. Ленин посочват, че социалистическото общество, което познава обективните икономически закони, ще започне съзнателно да управлява целия ход на развитие на икономическия живот. Съзнателното, планомерно ръководство на икономиката при социализма те противопоставят на стихийната орга-

низация на производството при капитализма, където пазарът и конкуренцията играят основна роля. Като собственик на средствата за производство и субект на стопанисване държавата изпълнява функцията на планиране и управление (вж *икономическа роля на социалистическата държава*).

ИКОНОМИЧЕСКА ПОЛИТИКА — система от икономически мероприятия, осъществявани от държавата в интерес на господстващите класи. И. п. оказва въздействие върху много страни от развитието на обществото и преди всичко върху развитието на производствените отношения и производителните сили. Характерът, социалната насока и мащабите на въздействието на и. п. изцяло се определят от общественно-политическия строй, от обективните закономерности на неговото развитие. Върху и. п. на държавата влияят също конкретно-историческите условия на развитие на даденото общество, съотношението на класовите сили, степента на класовата борба на вътрешната и международната арена. За това и. п. се осъществява в различни форми и чрез различни методи в зависимост от условията и задачите на даден етап в развитието на общественно-икономическата формация. Частнокапиталистическата собственост върху средствата за производство и обусловените от нея производствени отношения определят и характера на и. п. на буржоазната държава, чиято цел е защитата на капиталистическата собственост и разширяването на сферата на капиталистическата експлоатация. Тя е в разрез с коренните интереси на трудещите се маси и поради това води до изостряне на класовите противоречия. Поради частната собственост и стихийния характер на развитие на капиталистическата икономика въздействието на и. п. на буржоазната държава върху икономическия живот на обществото е ограничено. През съвременната епоха капиталистическата държава се стреми да заснли своята намеса в сферата на стопанския живот, да оказва регулиращо въздействие върху икономиката. Това въздействие на и. п. на буржоазната държава върху производството се ограничава в рамките на отделни мерки и не може да осигури планомерно развитие на стопанството в мащабите на цялото общество. При частната собственост тези мерки се осъществяват само дотолкова, доколкото осигуряват интересите преди всичко на едрата буржоазия. Буржоазната държава действа в интерес на господстващата класа. Тя милитаризира ико-

миката, увеличава данъчното бреме на трудещите се, преразпределя националия доход в интерес на монополите.

Социалистическите производствени отношения придават принципно различно съдържание на и. п. на социалистическата държава, която изразява интересите на цялото общество, на отделните стопански звена и на индивидите. В социалистическото общество и. п. е основана на обществената собственост и планомерния характер на развитие на икономиката, на съзнателното използване на икономическите закони на социализма и е насочена към създаване на необходимите условия за бързо увеличаване на общественото производство с цел най-пълно да се задоволяват растящите потребности на цялото общество и на всеки негов член. При определяне перспективите на икономическото развитие, при разработване на народностопанските планове и приемане на решения във връзка със стопанското ръководство партията и правителството изхождат от изискванията на икономическите закони, държат сметка за реалните възможности за решаване на задачите, опират се на челния практически опит и на научно-техническите постижения, осигуряват най-прогресивни насоки на развитие на общественото производство. При социализма ролята и мащабите на въздействието на и. п. на държавата върху общественото развитие неизмеримо нарастват, тъй като гук господствува обществената собственост, която обединява цялото народно стопанство в едно цяло. Държавата осъществява планомерното развитие на цялото народно стопанство. *Вж планиране на народното стопанство и икономическа роля на социалистическата държава.*

ИКОНОМИЧЕСКА РОЛЯ НА СОЦИАЛИСТИЧЕСКАТА ДЪРЖАВА — стопанско-организаторска дейност на държавата, изразяваща се в социалистическо преобразуване на обществото, в развитие и усъвършенствуване на общественото производство, планово ръководство на народното стопанство, осъществяване на контрол върху мярката на труда и потребенето, възпитание в дух на нова трудова дисциплина, на комунистическо отношение към труда. Произтича от обществената собственост върху средствата за производство, от характера на социалистическите производствени отношения, които обуславят необходимостта от единно и централизирано планово ръководство на народното стопанство. Тази функция се изпълнява от социалистическата държава, тъй като тя е

изразител на единните интереси на цялото общество. В практическата си дейност държавата изхожда от изискванията на икономическите закони на социализма, съобразява се с назрелите потребности на материалния живот на обществото, с конкретните условия на вътрешната и външната обстановка, насочвайки развитието на икономиката в интерес на изграждането на социализма и комунизма. И р. с. д. се разширява и усъвършенствува успоредно с развитието на икономиката.

През преходния период от капитализма към социализма социалистическата държава е главният лост за революционно преобразуване на капиталистическата икономика в социалистическа, за утвърждаване на новите социалистически производствени отношения. Държавата национализира най-важните средства за производство, принадлежащи на експлоататорските класи, овладява командните икономически висоти в народното стопанство. Държавната (общонародната) социалистическа собственост още от първите си стъпки започва да играе ръководна роля в цялото народно стопанство. Върху тази база държавата осъществява социалистическо преустройство на цялата икономика. Тя ръководи индустриализацията на страната и колективизацията на селското стопанство, помага на селяните да се обединят в производствени кооперативи. След победата на социализма и установяване на абсолютно господство на социалистическата собственост в двете ѝ форми (общонародна и кооперативна) държавата съсредоточава в ръцете си основната маса средства за производство, благодарение на което става организатор на развитието на цялата икономика на страната. При тези условия напълно се разгръща стопанско-организаторската функция на социалистическата държава. Конкретното осъществяване на тази функция се проявява многостранно. В лицето на своите планови и административни органи държавата въз основа на ленинския принцип за *демократическия централизъм* осъществява планово ръководство и управление на народното стопанство. Планира обема, темповете на растеж и структурата на производството на всички народностопански отрасли, определя обема и структурата на капиталните вложения, териториалното разполагане на производителните сили и т. н. Насочва развитието на науката и техниката. Чрез системата на търговските предприятия направлява движението на основната стокова маса, ръководи дейността на кооперативната търговия и с правото си на държавен монопол осъществява всички

външнотърговски операции. Организира финансовата система и паричното обращение в страната, осъществява изпълнението на бюджета. Установява цените в държавната търговия и изкупните цени на селскостопанската продукция. Установява системата и реда на заплащане на труда в съответствие със социалистическия принцип на разпределение според труда. Организационно-стопанската функция на държавата обхваща и планомерната подготовка на квалифицирани кадри и тяхното разпределение по отраслите на народното стопанство. Социалистическата държава организира труда на милиони хора, възпитава ги в дух на нова трудова дисциплина, на комунистическо отношение към труда. Организира тясно икономическо сътрудничество и взаимопомощ с другите социалистически страни върху основата на планомерно развитие на международното социалистическо разделение на труда, координация на народностопанските планове, специализация и коопериране на производството, обмен на научно-технически опит и т. н. Оказва икономическа помощ на развиващите се страни за постигане на икономическа независимост от империализма. Провеждайки последователно ленинския курс към мирно съвместно съществуване на държавите с различни социално-политически системи, социалистическата държава организира икономически връзки и с капиталистическите страни.

Стопанско-организаторската си дейност социалистическата държава осъществява върху научни основи под ръководството на комунистическата партия — организираща, ръководеща и направляваща сила на обществото. Навлизането в етапа на развития социализъм определя по-нататъшното засилване на икономическата роля на държавата. Това се дължи на нараналите мащаби и по-високото техническо равнище на общественото производство, на необходимостта да се построи материално-техническата база на това общество, което изисква постоянно усъвършенствуване на формите на стопанско ръководство и планиране. В управлението на народното стопанство се засилват обществените начала, още повече се привличат обществените организации и се включват широките народни маси.

ИКОНОМИЧЕСКИ ЕКСПЕРИМЕНТ — научно организиран опит в икономическата област с цел да се провери ефективността на определени теоретически постановки, стопански

мероприятия и механизми. Целта на експеримента е да се провери правилността на определена хипотеза, издигната въз основа на изследването на съществуващата практика на икономическото развитие. За разлика от природните науки, където широко се прилагат експериментални изследвания на определени явления в чист вид, икономическата наука не може да наблюдава отделните явления в икономическия живот на обществото изолирано, извън връзката им с цялото многообразие от обществени явления. Тъй като всяко от тях съществува и се проявява само в цялата съвкупност от социално-икономически условия и е свързано с материалните интереси на хората, те не могат да бъдат създадени произволно. Затова дълго време в икономическата наука учените използват само наблюденията и метода на научната абстракция, който им дава възможност да разглеждат отделните страни в икономическите процеси и явления, като се откъсват от цялото многообразие на действителността. При научно поставения н. е. задълбоченото вникване в икономическите процеси може да се съчетае с практическа проверка на ефективността и правилността на издигнатите хипотези. При условията на капитализма н. е. се използва от буржоазните учени главно в областта на организацията на труда, служи за повишаване степента на експлоатация на трудещите се, за увеличаване на печалбите. При социализма резултатите от експерименталната работа могат да се използват в мащаба на цялото народно стопанство както на отделна страна, така и на цялата световна социалистическа стопанска система. Днес съвременните технически средства, с които разполага науката, и особено електронноизчислителните машини създават възможност широко да се извършва експериментална икономическа работа. Благодарение на н. е. могат да се изработят мероприятия за усъвършенстване на управлението на социалистическата икономика, за повишаване производителността на труда, снижаване себестойността на продукцията, повишаване темповете на икономическото развитие и др.

ИКОНОМИЧЕСКИ ЗАКОНИ — трайни, повтарящи се, закономерни, съществени, причинно обусловени връзки и отношения между явленията и процесите в икономическия живот на обществото. И. з. определят обективните насоки и характера на развитието на производството, размяната, разпределението и потреблението на материалните блага на различните степени

в развитието на човешкото общество. Също като природните закони и и. з. имат обективен характер, т. е. изразяват връзки и отношения, независещи от волята и съзнанието на хората. Те възникват и действуват на базата на определени икономически условия, изменят се заедно с изменянето на тези условия и изчезват с тяхното ликвидиране. Хората не могат да създават, изменят или отменят и. з., но те могат да ги открият, да ги опознаят и използват в интерес на обществото. И. з. се отличават от природните по това, че и те като всички закони на общественото развитие не съществуват извън общественно-производствената дейност на хората и се проявяват само чрез тази дейност. В класовите общества откриването и използването на и. з. винаги има класови мотиви. С промяната на материалните условия на обществения живот, със заменянето на едни производствени отношения с други много от старите и. з. загубват сила и на тяхно място възникват нови.

По продължителност на действие и. з. биват: общи, които действуват във всички формации (например законът за съответствие на производствените отношения на характера на производителните сили); специфични които са присъщи само на даден начин на производство и загубват сила с неговото загиване (например законът за капиталистическото натрупване действуваш само при условията на капитализма); общи закони, действуваш само в няколко формации (например законът за стойността); специфични закони, присъщи на една фаза на формацията (например законът за разпределение според труда при социализма). Всеки специфичен и. з. изразява определена черта или страна на производствените отношения. А тъй като всички страни на производствените отношения на обществото неразривно са свързани помежду си, и. з. на всяка формация се намират в тясна взаимна връзка, в определена система. Най-съществените черти на даден начин на производство, неговото главно производствено отношение се изразяват от основния и. з. Във всички класови общества преди социализма и. з. действуват стихийно, като външна, сляпа сила, което се обяснява с господството на частната собственост върху средствата за производство. Поради анархията в общественото производство хората гук са безсилни да контролират обществените последиствия от своите действия; познаването и особено използването на и. з. е крайно ограничено. Съзнателното използване на законите в интерес на цялото общество започва едва при социализма, където, както пише Фр. Енгелс,

законите на собствените обществени действия на хората, противопоставящи им се дотогава като чужди, господстващи над тях природни закони, ще се прилагат от хората с пълно познаване, следователно ще бъдат подчинени на тяхното господство. Господството на социалистическата собственост върху средствата за производство и планомерната организация на цялото народно стопанство по необходимост изискват в практиката съзнателно и ефективно да се прилагат изискванията на обективните и. з. Комунистическите и работническите партии на социалистическите страни и техните държавни органи се съобразяват с тях и ги използват в икономическата политика и стопанско-организаторската дейност.

ИКОНОМИЧЕСКИ ИНТЕРЕСИ — икономически отношения на дадено общество, които изразяват връзката между положението на работещите в системата на общественото производство и техните социално-икономически потребности. И. и., които подтикват хората към дейност в различните сфери на народното стопанство, са движещи сили на общественото развитие. Ръководни и определящи и. и. са интересите, свързани с отношенията на собственост върху средствата за производство. Съдържанието на и. и. се определя от обществения строй на производство и от мястото, което заемат хората в него. С преминаването от един начин на производство към друг и. и. и тяхната взаимна връзка се изменят. В разделеното на класи общество и. и. се проявяват преди всичко като класови интереси. Както пише К. Маркс, в историята на обществото класовата борба се е водила преди всичко заради икономическите интереси и политическата власт е трябвало да служи само като средство за тяхното осъществяване. И. и. се осъзнават от хората и се проявяват като цели на тяхната производствена дейност. В капиталистическото общество частната собственост поражда непримирими противоречия, антагонизъм между и. и. на капиталистите и наемните работници. Основните класови и преди всичко и. и. на пролетарната се изразяват в революционна замяна на капитализма със социализъм, което дава възможност завинаги да се премахне системата на наемното робство. Тези интереси съвпадат с жизнените стремежи на преобладаващото мнозинство от човечеството. Интересите на капиталистите се изразяват в надпревара за извличане на максимална печалба чрез експлоатацията на трудещите се.

Социализмът отстранява капиталистическата частна собственост и заедно с нея ликвидира присъщата ѝ противоположност на и. и. на хората в общественото производство. Върху базата на обществената собственост и планомерното развитие на народното стопанство се установява действително единство на и. и. на всички членове на обществото при ръководна роля на общонародните, обществените и. и. Обстоятелството, че при социализма се запазват класата на работниците и класата на кооперираните селяни, не води до противоположност между техните интереси, тъй като и двете са трудещи се класи, тяхна основа е обществената социалистическа собственост. Фактът, че в социалистическото общество целият принадлеен продукт се използва от всички трудещи се, предопределя дълбоката им заинтересованост от общите резултати на развитието на общественото производство. Ръководната роля на общонародните и. и. при социализма не изключва, а изисква съществуването и на колективно-груповите и. и. (на отделните стопански звена), и на индивидуалните и. и. (на отделните трудещи се). Системата на и. и. се реализира чрез стопанската сметка на отделните стопански звена. В колкото по-голяма степен стопанските резултати съответствуват на основните интереси на цялото общество, толкова по-пълно се реализират и. и. на тези звена и на всеки отделен работник. В. И. Ленин решително се обявява против опитите интересите на отделните производствени колективи да се откъсват и противопоставят на обществените интереси и настоява да се осигури приоритет на обществените, на държавните интереси.

Личните и. и. на трудещите се се реализират чрез системата на материалните и моралните стимули. Колкото по-полезен за обществото е трудът на един или друг работник, толкова по-пълно се реализира неговият личен и. и. В. И. Ленин изтъква, че социализмът може да се построи не непосредствено върху ентусиазма, а с помощта на ентусиазма, роден от великата революция, върху личния интерес, върху личната заинтересованост, върху стопанската сметка. При социализма важен метод за икономическо стимулиране са образуващите се въз основа на печалбата средства за материално поощряване дейността на предприятията, които работят на стопанска сметка. Усъвършенствването на стопанското ръководство има за цел да се повишава ефективността на общественото производство, като се развиват колективните и индивидуал-

ните форми на икономическо стимулиране. Изразител на основните и. и. на цялото общество е социалистическата държава. Чрез системата за планово ръководство на народно-стопанското развитие социалистическата държава осигурява реализация на общонародните и. и. и правилно съчетаване на и. и. на обществото, предприятията и отделните работници. В социалистическото общество съгласуваността и неразривното единство на всички видове и. и. се проявяват в края на краищата в това, че трудещите се са непосредствено заинтересовани от резултатите на своя труд, като членове на колектива — от ефективната дейност на своето предприятие, а като членове на обществото — от развитието на цялото народно стопанство. Това, което отговаря на интересите на обществото, трябва да отговаря и на интересите на предприятието и на всички трудещи се. В системата на и. и. при социализма обаче съществуват и определени противоречия, които нямат антагонистичен характер и се преодоляват съзнателно на основата на всеобщия подем на социалистическото обществено производство и чрез усъвършенствуването на механизма на неговото управление.

ИКОНОМИЧЕСКИ МЕХАНИЗЪМ — съвкупност от форми, средства и методи, с помощта на които се прилагат изискванията на икономическите закони в практиката на социалистическото строителство. В икономическата наука няма единство в дефинирането на и. м. В редица публикации той се разглежда в широк и тесен смисъл, като в неговото съдържание се включват: организационно-икономическата структура на народното стопанство; планомерността и социалистическото планиране; системата на договорните връзки; стойностните отношения; финансово-кредитната система формирането и разпределението на доходите; материалното и духовното стимулиране; стопанската сметка. При съвременните условия и. м. играе важна роля за усъвършенствуването на управлението на социалистическата икономика, тъй като все по-пълно отчита комплексните изисквания на обективните икономически закони. Новите моменти в и. м. в НРБ са насочени към: утвърждаване на ДСО като основна стопанска единица; повишаване ролята на централизираното планиране и на нормативната система; утвърждаване на договорите като основа на отношенията между стопанските звена; повишаване ролята на стопанската сметка; усъвършенствуване начина на

образуване на фондовете на стопанските организации; поставяне на работната заплата в зависимост от крайните резултати от стопанската дейност и др.

ИКОНОМИЧЕСКИ РАСТЕЖ — в широк смисъл — нарастване на общественото производство. В тесен смисъл и. р. означава темп или скорост на икономическото развитие. Най-сигурен стойностен показател за и. р. е темпът на нарастване на *националния доход* на човек от населението. В основата на и. р. стоят закономерностите на разширеното *възпроизводство*, защото в процеса на реализацията на обществения продукт се създават обективните предпоставки за нарастване на общественото производство и следователно за и. р. Създавайки теорията за възпроизводството, К. Маркс пръв научно разработи методологическите, научните основи на и. р. В Марксовия модел на разширеното възпроизводство са дадени взаимовръзките между отделните фактори на и. р., а също и неговите принципи. К. Маркс откри и доказа, че общественоекономическите условия влияят на и. р. и той се проявява в различните общественоекономически формации в специфични форми. Например в условията на капиталистическия начин на производство и. р. се осъществява противоречиво, циклично. Това тревожи управляващата буржоазна класа и я принуждава да търси средства за регулиране на капиталистическата икономика с оглед стабилизирането на и. р. Но при частната собственост върху средствата за производство е обективно невъзможно да се преодолее противоречивата изява на и. р. с всички произтичащи от този факт социални последици.

☞ Само при социализма, изграждащ се на основата на обществената собственост върху средствата за производство, се създават условия за реализиране на високи и устойчиви темпове на и. р. Те се постигат в процеса на плановото установяване на пропорциите в народното стопанство. Повече от половинвековното съществуване на СССР, опитът на НРБ и другите социалистически страни потвърждават на практика превъзходството на социализма пред капитализма по темпове на и. р. Например страните членки на СИВ се развиват повече от два пъти по-бързо в сравнение с развитите капиталистически страни. За периода 1951—1973 обемът на националния им доход се увеличава 5,8 пъти, а промишленото производство — 8,4 пъти, докато в развитите капиталистически

страна това увеличение е 2,8 и 3,4 пъти. Съществено предимство на и. р. при социализма е и това, че високите и устойчиви темпове на нарастване на общественото производство са подчинени на целта за все по-пълно задоволяване на непрекъснато нарастващите потребности на трудещите се и създаване на условия за всеобхватно развитие на човека. И. р. може да се осъществи по два пътя: чрез *екстензивно развитие на икономиката* и чрез *интензивно развитие на икономиката*.

ИКОНОМИЧЕСКИ СЕКТОР — тип стопанство, в основата на който е залегнала определена форма на собственост върху средствата за производство със съответстващите ѝ производствени отношения. За капитализма освен господстващия капиталистически сектор в производството има и други стопански сектори, които капиталистическият строй наследява от миналото и които и досега се запазват в буржоазното общество. Това е преди всичко дребното стоково производство, основано на личен труд (селското и занаятчийското стопанство). В редица капиталистически страни има остатъци от феодални икономически отношения и дори елементи на робовладелски отношения. През *преходния период от капитализма към социализма* в течение на повече или по-малко продължително време икономиката има многосекторен характер. За переходния период е характерно наличие на три основни н. с.: социалистически, дребностоков и частнокапиталистически. На тези сектори съответствуват следните обществени класи: работническа класа, дребна буржоазия (главно селяни) и буржоазия. Ръководна и определяща роля в икономиката на переходния период играе социалистическият сектор, който е господстваща обществена форма на стопанството. Броят на стопанските сектори и техният относителен дял в една или друга страна зависят от равнището на обществено-икономическото развитие и конкретната икономическа структура на страната. Например в СССР през переходния период освен трите основни сектора съществуват още: патриархално стопанство и държавен капитализъм. В България през переходния период също има форми на държавен капитализъм. В процеса на социалистическото строителство с решаването на задачите на переходния период социалистическият сектор става абсолютно господстващ както в града, така и в селото, в промишлеността, селското стопанство, търговията и другите народностопански отрасли. Останалите

ИКОНОМИЧЕСКО СТИМУЛИРАНЕ

и. с. или се преустройват на социалистически начала (патриархалното селско стопанство, дребното стоково производство, държавният капитализъм), или се ликвидират (частният капитализъм).

ИКОНОМИЧЕСКО СТИМУЛИРАНЕ при социализма — система от мероприятия, използваща материални средства за засилване производствената активност на трудовите колективи и на отделните работници и служители, като се осигурява правилно съчетаване на общонародните интереси с колективногруповите и индивидуалните интереси. Характерът и закономерностите в развитието на и. с. се определят от социалистическите производствени отношения. Социалистическото производство осигурява единство на личните, колективните и общонародните интереси. На това съответствува съществуването на такива форми на разпределение на необходимия и принадлежния продукт, които максимално стимулират високопроизводителния труд. В стопанския живот на предприятията необходимият и принадлежният продукт се проявяват в различни форми: работна заплата, печалба, поощрителни фондове, централизиранни обществени фондове за потребление. Всички те се използват като средства за икономическо стимулиране. При стимулиране труда на работниците от социалистическите предприятия главна роля играе работната заплата, която е форма на основната част на необходимия продукт и изразява личната материална заинтересованост на работника от резултатите на неговия труд. Икономическа основа на стимулирането на предприятията е печалбата. От нейния размер зависят възможностите на предприятието да развива и усъвършенствува производството, да подобрява условията на труда и бита на работниците и материално да ги поощрява. Усъвършенствването на системата на планиране и икономическо стимулиране засилва действието на материалните стимули и открива възможност за най-добро съчетаване на интересите на отделния работник, предприятието и цялото общество. Това се постига, от една страна, като се повишава заинтересоваността и отговорността на предприятията за изпълнението на плана и подобряването на основните качествени показатели на тяхната работа, като се укрепва стопанската сметка, а от друга — като се развива системата на индивидуално и колективно поощряване на работниците, инженерите, техниците и служещите за пости-

гане на най-добри резултати и показатели в производството чрез усъвършенствуване на заплащането на труда и допълнителното премиране.

Важна роля в тази насока играят поощрителните фондове, които се образуват от печалбата на предприятието. В предприятията се създават фондове за икономическо стимулиране, които включват три самостоятелни фонда: 1) фонд за развитие и техническо усъвършенствуване на производството; той се създава от печалбата, част от амортизационните отчисления, предназначени за възстановяване на основните фондове и средствата от реализацията на неужното оборудване; средствата от този фонд са предназначени за финансиране на капиталните вложения по внедряване на нова техника, механизация и автоматизация, обновяване на основните фондове, усъвършенствуване на организацията на производството и труда; 2) фонд за материално поощряване създаван от отчисленията от получената печалба; размерите на фонда за поощрение зависят от обема на реализацията на продукцията и от равнището на рентабилността; предприятието, колкото по-успешно изпълнява плана за реализация на продукцията, толкова по-голяма печалба получава а от размера на печалбата зависят отчисленията за поощрителните фондове; основната част от тези фондове отива за премиране на работниците и служителите; 3) фонд за социално-битови и културни мероприятия който се създава от печалбата и се използва за подобряване на битовите условия и осъществяване на културни мероприятия. Чрез тези икономически лостове държавата въздейства върху интересите на предприятието и неговите работници с цел да се увеличава продукцията и се подобрява нейното качество, по-широко да се внедряват в производството постиженията на науката и техниката. *Вж и закон за разпределение според труда, материални и морални стимули към труд, социалистическо съревнование, икономически интереси.*

ИКОНОМИЧЕСКО СЪРЕВНОВАНИЕ МЕЖДУ СОЦИАЛИЗМА И КАПИТАЛИЗМА — обективен исторически процес на надпревара между двете противоположни социално-икономически системи в сферата на материалното производство, форма на класова борба в икономическите отношения между социалистическите и капиталистическите държави. Участвайки в икономическото съревнование със световната

капиталистическа стопанска система, социалистическите страни прокарват пред човечеството пътя към бъдещето, с опита и практиката си убеждават света, че социализмът и комунизмът са единственият възможен и проверен от историята път към освобождение от експлоатацията на човек от човека, към постигане на пълна материална осигуреност, истинска свобода и всестранно развитие на личността. Основни показатели в икономическото съревнование между двете световни системи са темповете на икономическото развитие, относителният дял в световното производство, темповете на увеличаване на производителността на труда, производството на най-важните видове изделия и на национален доход на човек от населението, повишаващото на жизненото равнище на трудещите се, издигането на народното благосъстояние. В хода на съревнованието социализмът все повече се превръща в решаващ фактор за развитието на човешкото общество. И. с. с. и к. води до качествени изменения в съотношението на силите на международната арена, показва безспорното превъзходство на социалистическата стопанска система пред капиталистическата. Например народното стопанство на Съветския съюз в резултат от изпълнението на предвоенните петилетки се нарежда на първо място в Европа и на второ място в света по обем на промишлената продукция. При това икономиката на СССР изминава този път само за 10—15 години, докато на главните капиталистически страни са били необходими 50—100 години.

С образуването на световната социалистическа система предимствата на социализма в сравнение с капитализма се проявяват във все по-широки мащаби, появяват се невиджани в миналото възможности за въздействие на социализма върху целия исторически процес. Социалистическите страни сега заемат около 26% от територията и обхващат приблизително една трета от населението на земното кълбо. Делът им в световното промишлено производство от по-малко от 3% през 1917 и по-малко от 10% през 1937 достига приблизително 20% през 1950 и около 39% през 1970. Промишлената им продукция възлиза на повече от две трети от промишлената продукция на икономически развитите капиталистически страни. Предимствата на социалистическата система дават възможност икономиката да се развива планомерно и безкризисно с темпове, които са недостъпни за капитализма като цяло. Превъзходството на социалистическите страни в темповете на

нарастване на промишлената продукция е залог, че социализмът в икономическото си развитие ще надмине промишленото равнище на капиталистическите страни. Усъвършенствването на ръководството на народното стопанство на европейските социалистически страни е насочено към повишаване ефективността на общественото производство и увеличаване производителността на труда и създава необходимите условия за ново ускоряване на темповете на индустриалното развитие, за бързо издигане на материалното и културното равнище на трудещите се. Към изпълнението на тези задачи е насочена и Комплексната програма за по-нататъшно адълбочаване и усъвършенстване на *социалистическата икономическа интеграция* на страните участнички в СИВ. Разрешаването на грандиозните задачи на социалистическото и комунистическото строителство и победата на социализма в икономическото съревнование с капитализма изискват все-странно развитие на производството върху базата на най-ловите постижения на науката и техниката. С огромни възможности в това отношение разполага Съветският съюз, който е най-мощната икономически развита държава в социалистическата общност и в икономическото съревнование със САЩ има приоритет в редица ключови позиции в производството и научно-техническия прогрес. С високите темпове на икономическо развитие и с успехите си в социалистическото строителство своя интернационален принос за спечелване на икономическото съревнование с капитализма дава и НРБ.

Предимствата на социализма дават възможност системно да се повишава жизненото равнище на народните маси. В социалистическите страни националният доход се увеличава значително по-бързо, отколкото в развитите капиталистически страни. По някои важни показатели за благосъстоянието на трудещите се социализмът е на челни позиции. Това се отнася преди всичко за заетостта, режима на работата, социалната осигуреност, образованието, медицинското обслужване, задоволяването на културните нужди на населението. Научно-техническият прогрес в наше време е един от най-важните плацдарми на икономическото съревнование между двете световни обществени системи. И тук световната социалистическа система, преди всичко Съветският съюз, заема редица челни позиции в областта на използването на постиженията на съвременната научно-техническа революция. Залог за не-

избежната победа на социализма в съревнованието с капиталистическата система са неговите огромни предимства, прогресивният характер на неговия обществен строй и решаващите позиции, които той вече завоюва в процеса на икономическото съревнование.

ИКОНОМИЧЕСКО СЪТРУДНИЧЕСТВО между социалистическите страни — обективен процес на установяване и развитие на външноеккономическите връзки между тях, обединяване на техните усилия при изграждането на материално-техническата база на новия обществен строй и усъвършенствването на производствените отношения. Този процес изпълва съдържанието на международните социалистически производствени отношения, определя техните най-характерни черти и тенденции. Началото на и. с. е поставено с победата на народнодемократичните революции в редица страни от Източна Европа и Азия след Втората световна война. Непосредствени исторически причини за възникване на и. с. са необходимостта от следвоенно възстановяване на националните икономики и изграждане на социалистически производствени отношения в условията на диктатура на пролетариата и икономическа, политическа и военна блокада, организирана от капиталистическите страни, опитващи се да задушат формиращата се *световна социалистическа стопанска система*. При тези условия се налага социалистическите страни максимално да активизират взаимните си стопански отношения за удовлетворяване на своите производствени потребности. Началният период на и. с. се характеризира с оказване на едностранна помощ от Съветския съюз в изграждането на социалистическото планово стопанство на другите социалистически страни чрез предоставяне на кредити и научно-техническа документация, зърнени храни, продукти от първа необходимост, машини и съоръжения.

Победата на социалистическия стопански сектор и успехите на индустриализацията в социалистическите страни създават възможност за преминаване към организирано многостранно съгласувано и. с. Неговото начало е поставено с образуването на *Съвета за икономическа взаимопомощ (СИВ)* през януари 1949 от НРБ, ПНР, СРР, СССР, УНР и ЧССР. През 1950 в активното и организирано и. с. се включва ГДР, през 1962 — МНР, а през 1972 — Куба (от 1964 със СИВ сът-

рудничи СФРЮ; като наблюдатели участвуват представители на ДРВ и КНДР). Международното правно регламентиране на и. с. между социалистическите страни, утвърждаването на неговите цели, принципи и норми се извършва с приемането на Устава на СИВ на неговата XII сесия (декември 1959) в София. Формулирани и приети са установените от практиката принципи на сътрудничество — висшият принцип на социалистическия интернационализъм и конкретизиращите го принципи на пълно равнопоставяне, взаимна изгода, зачитане на държавния суверенитет и националните интереси и другарска взаимопомощ. В установените принципи намира пълна изява основното качество на и. с. в рамките на СИВ — единството на националното и интернационалното и тяхното хармонично съчетаване. На основата на действието на тези принципи сътрудничеството се развива в следните главни направления: съвместно планова дейност; специализация и коопериране на производството и научно-техническите изследвания, създаване на съвместни предприятия и стопански организации; научно-техническо сътрудничество; сътрудничество в областта на външната търговия и валутно-финансовите отношения.

Най-характерният елемент на досегашното развитие на и. с. е постепенното и последователно усъвършенствуване на първоначално действащите двустранно балансирани взаимоотношения и динамичното им многостранно обвързване. В сферата на съвместната планова дейност това се изразява в координацията на петгодишните народностопански планове, съвместната разработка на прогнози, съвместното планиране на отделни отрасли в сферата на материалното производство (преминаване към съвместно изграждане на производствени мощности и създаване на съвместни предприятия), в стоково-паричните отношения — създаване на система за многостранни разплащания и колективна валута (преводната рубла). Засилването на многостранния характер на и. с. довежда до възникване на ново определящо го качество — комплексност. На XXV сесия на СИВ (1971) е приета *Комплексна програма* за по-нататъшно задълбочаване и усъвършенствуване на сътрудничеството и за развитие на *социалистическата икономическа интеграция* на страните членки на СИВ, която отбелязва навлизането на и. с. в нов, по-висш стадий на неговото развитие. Вж и *международни икономически организации* на страните членки на СИВ.

«ИМПЕРИАЛИЗМЪТ КАТО НАЙ-ВИСОК СТАДИЙ НА КАПИТАЛИЗМА» — класически труд на В. И. Ленин, съдържащ всеобхватен научен анализ на капитализма в новите икономически условия, настъпили през последната третина от XIX в. и началото на XX век. На основата на този анализ Ленин идва до извода, че капитализмът е встъпил в своята висша и същевременно последна фаза на развитие — *империализма*, представляващ по своята същност монополистичен, паразитен, загниващ капитализъм, навечерие на социалистическата революция. По съдържание, всеобхватност и задълбоченост на анализа, както и по практическите изводи, които могат да се направят от него, «Империализмът. . .» може да се разглежда като пряко продължение и развитие на «Капиталът» на К. Маркс. Написан е по време на Първата световна война (януари—юни 1916) в Швейцария. Върху него Ленин работи продължително време, изучавайки и обобщавайки огромен фактически материал, който систематизира в своите «Тетрадки по империализма», представляващи също голям научен интерес (20 тетрадки с повече от 40 коли, където има бележки по 148 книги, 232 статии и други източници). Ленин замисля своя труд като въвеждаща и обобщаваща част на подготвяната за издаване от Петроградското издателство «Парус» легална серия «Европа преди и през време на войната». Затова и книгата е написана с оглед на царската цензура. Например Ленин не употребява думата «социализъм», вместо нея използва израза «най-висок общественоекономически строй». Няма и определение на империализма като навечерие на социалистическата революция, въпреки че този извод се налага от целия анализ, който се прави, и т. н. Отпечатана е през 1917 след победата на Февруарската революция и завръщането на Ленин в Русия. След Октомврийската революция Ленин прави някои съществени допълнения и разяснения в предговора към френското и немското издание на книгата. В България този труд за първи път се печата през 1919 под заглавие «Империализмът като най-последна фаза на капитализма» — популярно изложение.

«Империализмът. . .» се състои от кратък предговор, от предговор към френското и немското издание и от десет глави. В първите шест глави се изяснява същността на империализма като монополистически стадий на капитализма и се определят характерните за него пет икономически признака: 1) концентрация на производството и капитала, достигнала до такава

висока степен на развитие, че създава монополите, които играят решаваща роля в стопанския живот; 2) сливане на банковия капитал с индустриалния и създаване на финансов капитал и финансова олигархия; 3) износ на капитал за разлика от износа на стоки; 4) образуване на международни монополистически съюзи на капиталистите, които си поделят света, и 5) завършена е териториалната подялба на света между най-големите капиталистически държави. В последните четири глави Ленин дава обобщаваща характеристика на империализма и подлага на унищожителна критика буржоазната апологетика и реформистките теории на Дж. Хобсън, К. Кауцки, Р. Хилфердинг и др. Тук той определя историческото място на империализма като особен, монополистичен стадий на капитализма и прави изключително важния извод, че империализмът е паразитен и загниващ, умиращ капитализъм, навечерие на пролетарската революция. В «Империализмът. . .» Ленин разработва теоретическите основи на открития и формулиран от него още през 1915 (в статията «За лозунга Европейски съединени щати») закон за неравномерното икономическо и политическо развитие на капитализма. Този закон е основа на гениалния му извод за възможността социализмът да победи първоначално в не много или дори в една, отделно взета страна, и за невъзможността при новите условия това да стане във всички страни едновременно. Лениновото учение за империализма играе изключително важна роля за развитието на световния революционен процес. То дава възможност на работническата класа от цял свят да разработи ясна програма за осигуряване победата на социалистическата революция, открива перспектива и вдъхновява народите от колониалните и зависимите страни в борбата им против империализма, за национална независимост и социален прогрес. Победата на социализма и създаването на световната социалистическа система, разпадането на колониалната система, целият ход на историческото развитие от началото на века потвърждават гениалния анализ и изводите, които Ленин прави в своето епохално произведение.

ИМПЕРИАЛИЗЪМ — най-висок и последен стадий на капитализма, загниващ и умиращ капитализъм, навечерие на социалистическата революция. Главната отличителна особеност на н. е господството на монополистичния капитал. Ето защо н. се нарича в монополистичен капита-

л и з ъ м. В. И. Ленин пръв дава всестранен научен анализ на и. и определя неговите основни икономически признаци. Към тях спадат: 1) концентрация на производството и капитала, достигнала такава степен на развитие, която поражда монополите; 2) срастване на банковия капитал с промишления и създаване на финансов капитал и финансова олигархия; 3) износът на капитал вместо износа на стоки става типичен; 4) образуват се международни монополистични съюзи на капиталистите, които си поделят света; 5) завършена е териториалната подялба на света между най-големите капиталистически държави. Лениновият анализ на и. в книгата «Империализмът като най-висок стадий на капитализма» и в други негови трудове е пряко продължение и по-нататъшно развитие на идеите в «Капиталът» на К. Маркс. И. не премахва устоите на буржоазния строй, както твърдят защитниците на капитализма. При и. се запазват общите основи на капиталистическия начин на производство. Както и преди, собствеността върху основните средства за производство си остава в ръцете на шепа отделни капиталисти или на техните обединения. Трудещите се продължават да бъдат експлоатирани. Главен стимул на капиталистическото производство си остава печалбата. Икономиката на капиталистическите страни се развива при условията на анархия в производството и конкурентна борба, под въздействие на стихийните икономически закони. Основният икономически закон на капитализма — законът за принадлежната стойност — продължава да действа и при и.

Замението на свободната конкуренция с господството на монополите води до това, че капиталистическите обединения (*картели, синдикати, тръстове, концерни, конгломерати, консорциуми*), като съсредоточават в ръцете си по-голямата част от производството и пласмента на стоките и като смазват своите конкуренти, имат възможност да получават *монополна печалба*. По размер тя е значително по-висока от средната печалба. развитието на капиталистическите страни при и. протича неравномерно и скокообразно В. И. Ленин, който открива *закона за неравномерното икономическо и политическо развитие на капитализма* в неговия империалистически стадий, установява, че различните страни няма да стигнат едновременно до социализма. След като анализира задълбочено същността на и., той прави извода за възможността социалистическата революция да победи в няколко страни или дори

в една, отделно взета, и то не задължително в най-високоразвитата капиталистическа страна; развитието на световния революционен процес ще върви по пътя на отпадането на редица нови страни от империалистическата система. Историческото развитие потвърждава предвиждането на В. И. Ленин. Главно противоречие на н. си остава противоречието между труда и капитала. В борбата против революционното работническо движение н. потъпква демократичните права и свободи, служи си с открито насилие, с жестоките методи на полицейските преследвания и с антиработническо законодателство. Монополите ограбват и потискат не само работническата класа, а и трудещите се селяни, широките кръгове на интелигенцията, дребната буржоазия и част от средната буржоазия. Едрият капитал погазва жизнените интереси на преобладаващото мнозинство от населението в буржоазното общество. Особено силен гнет търпят народите в колонните и зависимите страни; дълбок антагонизъм разделя империалистическите държави от страните, извоювали национална независимост, от народите и страните, които се борят за своето освобождение. В борбата против националноосвободителното движение н., от една страна, упорито защитава остатъците от колониализма, а, от друга — се стреми чрез методите на *неоколониализма* да попречи на икономическия и социалния прогрес на развиващите се страни. В тях той подкрепя реакционните режими, забавя ликвидирането на изостаналите социални отношения, по всякакъв начин се стреми да затрудни развитието на тези страни по некапиталистически път. В процеса на националноосвободителното движение устоите на н. все повече се разклащат (вж *разпадане на колониалната система*). В резултат на засилващата се неравномерност в развитието на капиталистическите страни през епохата на н. се изострят противоречията между тях в борбата за извличане на монополно високи печалби. Макар и да представляват отделни звена от световната империалистическа система, всички империалистически държави поотделно преследват свои собствени цели. Световната империалистическа система се раздира от дълбоки и остри противоречия, които подкопават и отслабват капиталистическия строй. И. завинаги престана да бъде господстваща сила на международната арена. Той е безсилен да върне назад развитието на съвременния свят.

За да запази и укрепи силно разклатените основи на н., за да устои в съревнованието със световната социалистическа

система, монополистичният капитал съединява своята сила със силата на буржоазната държава. В това е същността на прерастването на империализма в *държавномонополистичен капитализъм*. Целта е да се осигурят високи печалби за най-едрите монополи, да бъдат смазани работническото движение и националноосвободителната борба, да се запазят и заздравят устоите на капиталистическото общество в борбата му със световната социалистическа система. Историческият опит обаче показва, че държавномонополистичният капитализъм не само изостря съществуващите противоречия на капитализма но поражда и нови. Една от основните черти на и. е милитаризацията на икономиката. Огромна част от националното богатство на империалистическите страни се изразходва за подготовка и водене на войни. Само през 1970 страните от НАТО са изразходвали 103 млрд. долара в подготовката за война. През 1965—1970 военните разходи на САЩ възлизат на около 400 млрд. долара, надхвърляйки значително разходите им през Втората световна война. В империалистическите страни зловещо влияние върху политиката и икономиката оказва т. нар. военнопромишлен комплекс — съюзът на най-едрите монополи с военната класа в държавния апарат. Неудържимото засилване на милитаризма и милитаризацията на стопанството води не само към изтощаване на икономиката и жизнените сили на нацията, но и изостря напрежението в международните отношения, създава опасност от възникване на нови военни огнища в различни точки на земното кълбо.

Всички тези противоречия на съвременния и. допринасят за образуването на единен общодемократичен поток, обединяващ работническата класа, селяните, част от дребната буржоазия и интелигенцията и отделните слоеве от средната буржоазия в антимонополистичен фронт за борба против гнета на и. В борбата против и. се обединяват трите велики сили на съвременността: световната социалистическа система, международната работническа класа и националноосвободителното движение. Решаваща сила в антиимпериалистическата борба е световната социалистическа система, която е опора на мира и социалния прогрес. След утвърждаването на социалистическия строй в редица европейски и азиатски страни, след като националноосвободителната борба на народите от колоните и зависимите страни сложи край на колониализма и широко се разгърна прогресивното движение на народните маси в капиталистическите страни, възниква реална възможност да

бъдат обуздани силите на и., да се предотврати възникването на нова световна война. И. не отстъпва доброволно път на новия, социалистическия строй. Както показват историческият опит и действията на и. в Индокитай и Близкия Изток, той с всички средства, включително и чрез агресия, се опитва да запази своето господство. Опитите на съвременния капитализъм да се приспособи към новите условия, като използва постиженията на научно-техническата революция за укрепване на своите позиции, за повишаване ефективността и темповете на производството, за засилване експлоатацията на трудещите се и тяхното потискане, не водят към укрепване на и. *Общата криза на капитализма* продължава да се задълбочава, всички противоречия на и. се изострят и антимонополистичната борба се засилва. Сега силите на прогреса, демокрацията и социализма превъзхождат силите на и. и непрекъснато укрепват. В процеса на засилващата се антиимпериалистическа борба, която обхваща преобладаващото мнозинство от населението на целия свят, все повече съзряват не само материалните, но и социално-политическите предпоставки за ликвидиране на и.

ИНВЕСТИРАНЕ НА КАПИТАЛ — дългосрочно влягане на капитал в промишлен, селскостопански, транспортни и други предприятия както в страната, така и в чужбина с цел да се получават печалби. Капиталът се инвестира или за построяване на частнокапиталистическо предприятие, или собствениците на капитал купуват ценни книжа — акции и облигации на акционерни компании, а също и облигации от държавни заеми. В капиталистическите страни все повече се разпространяват т. нар. *инвестиционни тръстове*, чиито фондове се състоят от ценни книжа на различни фирми. Тези тръстове (дружества) пускат акции и облигации с незначителни купюри (номинална стойност) и ги разпространяват сред сравнително широки слоеве от населението. Въз основа на това апологетите на капитализма демагогски твърдят, че капиталът се «демократизира», че възниква «народен капитализъм». И. к. увеличава стойността на действителния капитал, като същевременно допринася за набъбване на паразитния *фиктивен капитал*. През периода на империализма, чиято характерна особеност е *износът на капитал*, инвестициите в чужбина, които са инструмент за заробване на другите страни от империалистическите държави, достигат колосални размери.

Например американските монополи увеличават капиталовложенията си в стопанството на десетки страни, като по този начин се стремят да установят контрол върху ключовите позиции в икономиката и политиката на тези страни.

ИНВЕСТИЦИОННИ ТРЪСТОВЕ — учреждения за дългосрочни вложения от банков тип. Създават се с цел да се привличат средствата на дребните капиталисти за дългосрочни вложения и да се заобикалят законите, които не разрешават на търговските банки да правят вложения в акции. Активните операции на и. т. се състоят главно от инвестиции в акции на промишлени предприятия в страната и чужбина. Пасивните операции на и. т. се изразяват в пускане на акции (във Великобритания — и облигации) на сума, която не превишава размера на капитала. В САЩ и. т. се наричат инвестиционни компании, в ГФР и Франция — инвестиционни дружества или дружества за влягане на капитал. Отделни и. т. възникват в Нидерландия и Швейцария още в първата половина на XIX в., но бързо се развиват с разрастването на акционерната форма на предприятията във Великобритания от 60-те години на XIX в. и особено в периода на империализма. В САЩ значително се развиват едва от 1923. Уставът на и. т. обикновено не разрешава влягането в едни и същи акции на повече от 10% от капитала (уж с цел да се намалява рискът). Но тъй като най-крупните финансови групи контролират много и. т., те владеят чрез тях *контролните пакети акции* на промишлените предприятия. Освен обикновените и. т. в САЩ (от 1924) и Великобритания (от 1931) се създават фиксирани и. т., характерът на инвестициите на които точно е определен от устава.

ИНДИВИДУАЛЕН КАПИТАЛ — капиталът на отделния капиталист. Исторически капиталът възниква във формата на пари. И при развития капитализъм всеки нов капитал се появява първоначално като определена сума пари. Наличните пари капиталистът превръща в средства за производство и работна сила. Работната сила, съединена в процеса на производството със средствата за производство, произвежда стоки, чиято стойност надхвърля стойността на авансирания капитал, т. е. съдържа в себе си първоначално авансираната стойност плюс *принадена стойност*. Източникът на принадлежната стойност е незаплатеният труд на наемните работници. Реа-

лизираната на пазара стойност на новите стоки отново приема формата на пари, но в по-голямо количество, отколкото са били в началото на тяхното движение. Следователно парите се превръщат в капитал, след като извършат определено кръгово движение и се върнат отново при капиталиста в първоначалната си форма, но с нараснала стойностна величина. Използването на принадлежната стойност като капитал се нарича *натрупване на капитал*. Възпроизводството на и. к. се преплита с възпроизводството на много други и. к. Съвкупността от всички и. к., взети в тяхната взаимна връзка и зависимост, представлява *общественият капитал*.

ИНДИВИДУАЛНО РАБОТНО ВРЕМЕ — времето, изразходвано от отделния производител (предприятие) за изработване на единица продукция от даден вид. И. р. в. зависи от равнището на развитие на използваните средства на труда, организацията на производството, квалификацията на работниците, интензивността на труда и от други условия, които влияят върху производителността на труда на отделните производители. И. р. в. може да се отклонява под или над *обществено-необходимото работно време*, което при стоковото производство определя обществената стойност на стоката. При условията на стоковото производство основано на частна собственост, възниква антагонистично противоречие между индивидуалното и общественонеобходимото работно време. Това води до разслояване на стокопроизводителите, до изтласкване и разоряване на онези, чието и. р. в. е по-голямо от общественонеобходимото. При социализма противоречието между и. р. в., изразходвано в отделните предприятия за производството на стоките, и общественонеобходимото време се разрешава планово чрез усъвършенствуване на социалистическото производство.

ИНДУСТРИАЛИЗАЦИЯ — вж *капиталистическа индустриализация* и *социалистическа индустриализация*.

ИНДУСТРИАЛНА РЕВОЛЮЦИЯ, **и н д у с т р и а л е н , п р о м и ш л е н , п р е в р а т** — процес на дълбоки качествени изменения в *материално-техническата база* на производството, свързани с разпространението на машинното производство. Извършва се най-напред в Англия в края на XVIII и началото на XIX в., във Франция — към 30-те и 40-те години на XIX в., в

ИНТЕГРАЦИЯ ИКОНОМИЧЕСКА

САЩ — към средата на XIX в., в Германия — към 70-те години на XIX в., в Русия — през 70-те до 90-те години на XIX в., в България — главно през последните две десетилетия на XIX и първото десетилетие на XX век. Основава се на утвърждаването на капитализма и на разширяващия се вътрешен и външен пазар. И. р. започва в леката промишленост, която изисква по-малки капитали и се характеризира с по-бърз оборот на капитала. К. Маркс пръв разкрива природата на и. р., като показва, че от всички изменения, които настъпват в трите елемента на машината: двигателя, трансмисията и работната машина (изпълнителния механизъм, който поема върху себе си работните функции на работника), решаващо значение за разгръщането на и. р. имат измененията в работната машина. От момента, в който се появява работната машина става възможно широкото приложение на механичния двигател (парната машина, двигателя с вътрешно горене и електромотора) и се разкриват неограничени възможности за преустройство на цялата технологическа организация на производствения процес върху основата на машинното производство. И. р. довежда до изграждането на адекватната на капиталистическия начин на производство материално-техническа база и с това създава предпоставки за пълно разгръщане на заложените в капитализма социален антагонизъм. Революционна по природата си, тази материално-техническа база непреодоливо подкопава основите на самата капиталистическа форма на материално производство, създава предпоставките за нейното отстраняване.

ИНТЕГРАЦИЯ ИКОНОМИЧЕСКА — вж *капиталистическа икономическа интеграция* и *социалистическа икономическа интеграция*.

ИНТЕНЗИВНО РАЗВИТИЕ НА ИКОНОМИКАТА — основна насока за осъществяване на разширено възпроизводство, при която увеличаването на продукцията се постига чрез качествено усъвършенстване на елементите на производството и повишаване на производителността на труда. Това означава сменяне на старата техника с нова, по-модерна; внедряване на прогресивна технология и нови предмети на труда; подобряване организацията на труда и производството; повишаване квалификацията на работната сила; по-пълно използване на наличните производствени мощности; внедряване постиже-

нията на науката и др. По този път не само се увеличава продукцията, но се намаляват и разходите за нейното произвеждане. Ето защо и. р. и. е основна форма за осъществяването на социалистическото разширено възпроизводство. Условието и задачите в първите години на социалистическото строителство в НРБ обуславят предимно екстензивното развитие на промишлеността и някои други отрасли. Но към началото на 60-те години се преминава към решителна интензификация на цялото народно стопанство. Това се обуславя, от една страна, от обстоятелството, че източниците за увеличаване на работната сила в народното стопанство значително намаляват. От друга страна, социално-икономическите задачи през етапа на изграждането на развито социалистическо общество могат да бъдат успешно решавани само на основата на бързото повишаване производителността на труда. Само така може да се осигури бързо увеличаване и поевтиняване на произвежданата продукция и по този път да се създадат предпоставки за повишаване жизненото равнище на народа, за сближаване икономиката на България с тази на Съветския съюз и другите социалистически страни, за осигуряване победата на социализма в икономическото съревнование с капитализма. Десетият конгрес на БКП развива и конкретизира линията на решителна интензификация на икономиката и повишаване ефективността на общественото производство на основата на разгръщането на научно-техническата революция и внедряването на нейните постижения в практиката. Набелязани са мероприятия за по-пълно използване на интензивните фактори за икономически растеж с цел 95% от прираста на националния доход да се получава в резултат на повишаването на производителността на труда.

ИНТЕНЗИВНОСТ НА ТРУДА — степен на напрежение на изразходвания труд за единица време. По-интензивният труд при равни други условия създава по-голяма нова стойност за единица време. В резултат на това стойността на общата стокова маса нараства, а стойността на единица продукт при равни други условия остава неизменна. При условията на капитализма повишаването на и. т. е изключително изгодно за капиталистите, защото води до увеличаване на количеството принаден труд и повишава степента на експлоатация на работниците. Повишаването на и. т. е равносилно на удължаване на работния ден, то влошава положението на работ-

ИНТЕНЗИФИКАЦИЯ НА ПРОИЗВОДСТВОТО

ническата класа дори ако номиналната работна заплата се увеличава. За засилване и. т. в капиталистическите предприятия се прилагат потосмукачни системи на работна заплата които изсмукват силите на работниците и разрушават здравето им. Прекомерното повишаване на напрежението на труда при продължителен работен ден ускорява износването на работната сила води до преждевременно състаряване на работника, до разпространяване на професионални заболявания и засилване на производствения травматизъм. По тази причина в редица капиталистически предприятия много работници не могат да издържат прекомерно високите темпове на работа, биват уволнявани и попълват редовете на безработните. При социализма благодарение на строгата регламентация на труда неговата интензивност не надхвърля нормалните граници. Заедно с това издигането на и. т. във всички социалистически предприятия до нормалното равнище е голям резерв за повишаване ефективността на общественото производство.

ИНТЕНЗИФИКАЦИЯ НА ПРОИЗВОДСТВОТО — основна насока в развитието на общественото производство, при която производството и националният доход се увеличават предпоставено чрез повишаване на техническото равнище, усъвършенстване на организацията на производството и труда, най-пълно и ефективно използване на наличните материални, природни, трудови и финансови ресурси. Интензивният път на развитие на икономиката е противоположен на екстензивният път, който се характеризира с увеличаване количеството на средствата на труда, с разширеното им възпроизводство върху предишната техническа основа, с увеличаване броя на заетите лица в сферата на производството. При интензивен път на развитие на производството действащите средства на труда се заменят с технически по-съвършени. К. Маркс и В. И. Ленин подчертават вътрешната органична връзка между интензификацията на общественото производство и научно-техническия прогрес. При условията на научно-техническата революция още повече се засилва ролята на техническия прогрес като един от главните фактори за и. п. Интензификацията се отразява в нарастване на производителността на труда, намаляване на себестойността на продукцията, повишаване на фондоотдаването и т. н. Краен резултат от интензификацията във всички отрасли на народното стопанство е повиша-

ването на *ефективността на общественото производство*. Равнището на и. п. в най-общ вид характеризира прогресивността на обществената система. Материално-техническата база на комунизма не може да бъде създадена без широко развитие на и. п., с помощта на която се увеличава икономическият потенциал на страната. В това се изразява една важна качествена особеност на съвременния етап в икономиката — етапа на изграждане на развито социалистическо общество. Десетият конгрес на БКП поставя задачата интензификацията на общественото производство и всестранното повишаване на неговата ефективност да се превърнат в основен източник за увеличаване на производството, в решаващо условие за осъществяване на всички големи социално-икономически мероприятия.

ИНТЕНЗИФИКАЦИЯ НА СЕЛСКОСТОПАНСКОТО ПРОИЗВОДСТВО — допълнително влягане на средства за производство и труд върху един и същ поземлен участък с цел да се увеличи селскостопанското производство и се повиши неговата ефективност. Главни насоки на интензификацията са електрификацията на селскостопанското производство, неговата химизация, комплексната механизация на производствените процеси, иригацията и мелиорацията. В. И. Ленин изтъква, че и. с. п. «не е случайно, не е местно, нито епизодично, а общо явление за всички цивилизовани страни». Същността на и. с. п. нейните цели и форми зависят от характера на общественения строй. При капитализма тя се осъществява съобразно с действието на икономическите закони на капитализма, представлява средство за извличане на допълнителни печалби и се съпровожда със засилване на експлоатацията на работната сила и с масово разоряване на дребните производители. Тук и. с. п. няма тесни граници; тя обхваща главно едрото производство и се извършва неравномерно.

При социализма, където господствува обществената собственост върху средствата за производство има благоприятни условия за планомерна и бърза и. с. п. В резултат от прилагането на Лениновия кооперативен план в България, възникват едри социалистически стопанства — ДЗС и ТКЗС, а по-късно и АПК, с които се създават необходимите условия за рационално използване на земята и за интензивно селскостопанско производство. Социалистическата държава системно снабдява селското стопанство с все по-големи количества високопроизво-

дителна техника и торове; непрекъснато расте енерго- и електровъоръжеността на селскостопанското производство, повишава се културата на земеделието. Наред с концентрацията важно условие за повишаване интензивността на селскостопанското производство са неговата специализация и рационалното териториално разполагане на отглежданите селскостопански култури, благодарение на което при еднакви разходи се получава по-голяма селскостопанска продукция. Значението на и. с. п. особено пораста в етапа на изграждането на развито социалистическо общество. Главният път за развитие на селското стопанство и за задоволяване на растящите потребности на страната от селскостопанска продукция на съвременния етап са комплексната механизация, химизацията и електрификацията. В доклада на ЦК на БКП, изнесен от Т. Живков пред X конгрес на партията, се посочва, че въз основа на комплексната механизация, химизацията и електрификацията на селското стопанство се предвижда последователно да се внедряват промишлени методи и технологични в селскостопанското производство. Внедряването на промишлени технологични в производството и на промишлени методи в управлението, изтъква др. Живков, е решаващо направление на научно-техническия прогрес в селското стопанство, основен фактор за неговата по-нататъшна интензификация. Мерките, набелязани от конгреса на партията, са насочени към осъществяването на тези основни задачи. В повишаването на и. с. п. огромна роля играят науката и използването на нейните постижения в производството.

ИНТЕРЕСИ — *вж икономически интереси.*

ИНТЕРНАЦИОНАЛИЗАЦИЯ НА ПРОИЗВОДСТВОТО — историческа тенденция, възникнала на определена степен от развитието на производителните сили, когато започва да се руши националната стопанска обособеност и се формира световният капиталистически пазар. Заедно с развитието на машинното производство и процеса на концентрация се засилва стопанската взаимозависимост на отделните държави. Между развитието на световния капиталистически пазар и я. п. съществува органическа връзка. С прерастването на капитализма в империализъм и. п. приема редица особености. Промените, които монополите внасят в производството и конкуренцията деформират нормалното развитие на между-

народното разделение на труда. Цели континенти са обречени на застои и едностранчиво монокултурно развитие. Образува се, от една страна, полюсът на индустриално развитите нации и, от друга — аграрно-суровинният полюс на колониалните страни. Това води до едностранна зависимост на изостаилите страни.

В съвременното капиталистическо *световно стопанство* настъпват нови тенденции в и. п. под влиянието на три групи фактори: образуването на социалистическата световна система, разпадането на колониалната система и научно-техническата революция. Социализмът създава нов тип международно разделение на труда, основано на взаимна изгода от специализацията и кооперирането. Разпадането на колониалната система налага да се установят нов тип стопански взаимоотношения между империалистическите страни и техните бивши колонии. Научно-техническата революция налага подетайлната и предметната форма на специализацията като основа не само на вътрешното, но и на международното разделение на труда. Съвременното производство става много по-сложно и взаимнообвързано. Новите отрасли изискват огромни капиталовложения и пазар с висока поглъщателна способност. Те не могат да се развиват успешно без предварителна и в голям мащаб научноизследователска работа. Създават се обективни предпоставки за интеграция на промишления и научния потенциал на много страни. И. п. налага да се установи тясно производствено сътрудничество между страните както в капиталистическата, така и в социалистическата система, а също и между двете световни системи. Икономическата основа на мирното съвместно съществуване е тенденцията към интернационализация на производството. Вж и *социалистическа икономическа интеграция* и *капиталистическа икономическа интеграция*.

ИНФЛАЦИЯ — пускане на повече *книжни пари*, отколкото са нуждите на стоковото обращение, в резултат на което те се обезценяват. Появата на излишък от пари в обращение обикновено е свързана с възникването на бюджетен дефицит, когато буржоазната държава не е в състояние да покрие рязко нарасналите си разходи от обичайните източници на приходи и е принудена да прибегне към допълнителна емисия на пари. Най-често това се предизвиква от войни, неударима надпревара във въоръжаването и като последица от икономическите

кризи. И. води до обезценяване на книжните пари в сравнение с паричния материал (златото) в такава степен, в каквата количеството на намращите се в обращение книжни пари е по-голямо от количеството на златните пари, необходими за обслужване на стокооборота. И. оказва неблагоприятно влияние върху цялата икономика на страната, поражда стремително и неотклонно, но същевременно много неравномерно покачване на цените. Това води до образуване на голяма разлика в доходността на различните отрасли, което стимулира развитието на едни от тях и обуславя рязкото намаляване на производството в други. По този начин се засилват присъщите на капитализма анархия и диспропорционалност на производството. Неравномерното покачване на цените създава изключително благоприятна обстановка за спекула със стоки, допринася за отклоняване на капитала от производствената сфера в сферата на обращението. Особено бързо се повишават цените на изделнята на военните отрасли, което води до прекомерното им развитие във вреда на гражданското производство. Разстройват се и кредитните отношения. Даването на заеми става неизгодно, тъй като кредиторите, получавайки обратно още по-обезценени пари, търпят съществени загуби. Обезценяването на парите подкопава доверието в тях, поражда стремеж у хората колкото може по-бързо да ги разменят със стоки, представляващи реална ценност. Същевременно лицата, разполагащи със стоки в наличност, се стремят да ги задържат, разчитайки на по-нататъшно повишение на цените. По този начин още повече се увеличава несъответствието между количеството книжни пари в обращение и необходимото количество от тях за обслужване на обращението.

Чрез и. едрата буржоазия прехвърля цялата тежест на военното бреме върху плещите на трудещите се. От и. най-много страда работническата класа, чиято реална работна заплата рязко спада поради растящите цени на предметите за потребление. От нея страдат и дребните стокопроизводители, тъй като цените на техните изделия се повишават значително по-бавно, отколкото цените на изделията на едрите капиталистически предприятия. Едрата буржоазия избягва загубите от и. чрез повишаване цените на своите стоки, реализиране на стоките в чужбина и превръщане на паричните капитали в злато, скъпоценности и чуждестранна валута. Като се възползва от разоряването на дребните и средните индустриалци, които не са в състояние да понесат инфлационните

сътресения, едрата буржоазия изкупува предприятията им на безценица. Следователно и улеснява концентрацията и централизацията на капитала. При условията на общата криза на капитализма тя придобива всеобщ и хроничен характер. Опитите на буржоазните държави да стабилизират националните си валути не дават очакваните резултати, защото империалистическата политика и свързаната с нея надпревара във въоръжаването, както и периодично разпалваните военни действия ту в един, ту в друг район на земята кълбо изискват колосални разходи и обуславят постоянната дефицитност на държавните бюджети. Затова въпреки проведената в капиталистическите страни следвоенна (в някои случаи нееднократна) девалвация количеството парични знаци значително надвишава потребността от тях за обслужване на обращението. С течение на времето това несъответствие става все по-забележимо. Например само през 1961—1970 в Япония, където съвкупният обществен продукт се увеличава 3,8 пъти (в неизменни цени), количеството на парите в обращение нараства 5,5 пъти, в Италия съответно 2,8 и 3,8 пъти, в САЩ 2,5 и 2,7 пъти. Всичко това води към засилване на инфлационните процеси, влияе отрицателно върху икономиката на капиталистическите страни и в последна сметка подкопава икономическите основи на капитализма.

ИПОТЕКА — залагане на недвижимо имущество (главно земя) срещу паричен заем. С и. е свързана една от най-ранните форми на кредита (ипотечен кредит), която с утвърждаването на капитализма се концентрира в специални ипотечарни банки. При залагане на недвижимо имущество длъжникът само формално запазва правото си на собственост. И. до голяма степен спомага за подчиняване селското стопанство на финансов капитал, за диференциацията на селяните, за концентрацията на земята в едри капиталистически стопанства и експроприацията на трудещите се селяни. Изплащането на лихвите по ипотечния дълг поглъща почти всички доходи на селяните, а неизплащането на дълга в срок влече след себе си продажба на техните участъци земя на търг. Тези процеси достигат огромни размери през периода на общата криза на капитализма, особено на съвременния ѝ етап. В САЩ ипотечните дългове на фермерите се увеличават от 5,5 млрд. долара през 1950 на 28,4 млрд. долара през 1970, когато лихвата върху ипотечния кредит се повиши до 7%. Близо една трета от зе-

мята на всички ферми в САЩ е заложена в банковите учреждения. През това време ипотечните дългове на селяните в ГФР, Италия, Испания и редица други страни също се увеличават неколkokратно. В капиталистическа България и. има широко разпространение. В НРБ не съществува система на ипотечно кредитиране.

ИСТОРИЧЕСКА ШКОЛА в политическата икономия — разновидност на *вулгарната буржоазна политическа икономия*, получила широко развитие през 40-те години на XIX в. главно в Германия (в трудовете на В. Рошер, Бр. Хилдебранд, К. Книс). Противоположно на марксистката икономическа теория тази школа отрича наличието на обективни закони в икономическото развитие на обществото, напълно игнорира първостепенното значение на производствените отношения в системата на капиталистическото възпроизводство и се ограничава с изследване предимно на сферата на обръщането. Характерно за нея е описанието на историческите факти без теоретически анализ и разкриване на причинните им връзки и зависимости. Представителите на тази школа се проявяват като реакционни защитници на феодалните поземлени права и дворянско-бюрократичните привилегии на пруското дворянство. Идеолозите на и. ш. пропагандират идеята за преодоляване на противоречията между пролетарната и буржоазията чрез «социални реформи», осъществявани от капиталистическата държава. И. ш. широко заимствува редица положения от представителите на английската и френската вулгарна буржоазна политическа икономия (например «теорията за въздържането», в която се крие опит да се оправдае безпощадната експлоатация на наемните работници от капиталистите). Тя схваща осъществяването на *протекционизъм* на открита завоевателна политика като активно средство за външноеккономическа експанзия. К. Маркс и Н. Г. Чернишевски разкриват реакционната същност на концепциите на старата и. ш.

През 70-те години на XIX в. възниква новата историческа школа с представители Г. Шмолер, Л. Брентано, А. Вагнер, В. Замбарт и т. н. Нейните представители съзнателно скъсват с научната политическа икономия и подменят икономическите изследвания с купича описания на средновековните занаятчийски цехове, на градските гилдии, на муниципалните и земските общинни структури и т. н. За да смекчи развиващите се

при домонополистичния капитализъм и при империализма антагонистични противоречия между труда и капитала, новата и. ш. се занимава с реакционна пропаганда на някогашните «предимства» на средновековната цехова организация, с полицейско регламентиране на наемния труд и защита на фабрично-заводското законодателство в интерес на буржоазията. Проповядването на класово сътрудничество става идеологическо оръжие на новата и. ш. и тъй като държавните органи по «просвещението» я приемат като напълно достойна да се преподава от университетската катедра, тя получава наименованието «катедър-социализъм». От «теоретическото» наследство на и. ш. идеолозите на хитлеристкия режим черпеха псевдонаучна аргументация за разправата с революционно-демократичните сили в страната и за апологията на агресивните, завоевателни войни на фашистка Германия.

ИСТОРИЧЕСКИ МАТЕРИАЛИЗЪМ — единствената научна философска теория за обществото; наука за най-общите закони на развитието на обществото. Изучава взаимоотношението между общественото битие и общественото съзнание, между базата и надстройката, изследва диалектиката на социалния живот. И. м. е теоретическа и методологическа основа на социалното познание и на обществената практика. Той въоръжава представителите на частните обществени науки с материалнистическа теория и диалектически подход при изучаване на сложното многообразие на явленията на историческия процес. Като въоръжава комунистическите и работническите партии със знанието на законите за развитието на обществото, и. м. им помага да си изработят правилна стратегия с оглед задачите на етапа, да насочват дейността на работническата класа и другите трудещи се за комунистическо преустройство на обществото.

Характерно за домарксовата философска теория за обществото, включително и материалнистическата, е, че нейните представители дават идеалистическо тълкуване на обществените явления. Причините за развитието на обществото те търсят в идеите. Не разбират, че зад идейните подбуди на хората трябва да се разкриват истинските причини на тези подбуди, които са в общественото битие, главно в начина на производство на материални блага и по-специално в икономическите отношения между хората. Със създаването на и. м. (през 40-те години на XIX в.) К. Маркс и Фр. Енгелс извър-

шват коренен преврат в развитието на обществознанието. Това позволява, от една страна, да се разпространи последователно материалистическият възглед върху света като цяло както върху природата, така и върху обществото, а, от друга, да се разкрият материалната основа на обществения живот и законите на неговото развитие — че общественото съзнание е отражение на общественото битие, а не обратно. В това е и същността на материалистическото разбиране на историята. На основата на това откритие Маркс разработва научното понятие за общественно-икономическата формация като определена степен на развитието на обществото. В нейната основа лежи определен начин на производство, върху който се издига духовната и политическата надстройка. Измененията в начина на производството неизбежно предизвикват и изменение в социалния, политическия и духовния живот изобщо. В рамките на всяка общественно-икономическа формация народните маси, а в класовото общество — класите със своите действия реализират наредените потребности на общественото развитие. Оттук следва, че историята на обществото е преди всичко история на развитието на производството, на смяната на един производствени отношения с други, по-висши, е история на самите производители на материални блага — на трудещите се. Със своето гениално откритие — материалистическото разбиране на историята, Маркс и Енгелс нанасят съкрушителен удар на идеализма и агностицизма, на всякакъв род фатализъм и волюнтаризъм. Те научно обосновават определящата роля на обективната страна на общественото развитие и същевременно подчертават активното въздействие на обществените идеи и съответстващите им институти, организации и учреждения върху породилата ги база. Познаването на законите на обществото и тяхното използване в практическата дейност помага на пролетариата и на неговата партия успешно да осъществяват задачите на революционното преобразуване на обществото.

Гениално изложение на основните положения на и. м. Маркс дава в предговора на своя труд «Към критиката на политическата икономия». Но синоним на партийно-обществена наука и. м. става след публикуването на «Капиталът». С развитието на общественно-историческата практика на работническата класа творчески се развива и обогатява и и. м., както и марксизмът като цяло. В епохата на империализма и пролетарските революции въз основа на анализа на опита на

Великата октомврийска социалистическа революция и на първите години от строителството на социализма в Съветския съюз В. И. Ленин развива по-нататък и. м., обогатява неговите основни положения с нови изводи и прогнози. В съвременната епоха на преход на човечеството от капитализма към социализма КПСС и другите братски комунистически и работнически партии развиват по-нататък проблемите на и. м. В Декларацията и Заявлението на комунистическите и работническите партии (1957 и 1960) и особено в Програмата на КПСС е дадена конкретна характеристика на комунистическата формация, на закономерностите на нейното установяване и развитие, на формите на прехода от капитализма към социализма, на учението за държавата, на учението за партията и др. Творческо развитие и приложение на и. м. е и програмата на БКП за изграждане на развито социалистическо общество.

Като партийна наука и. м. се развива в борба както с буржоазната философия и социология, така и с десните и левите ревизионисти. Под лозунга «За творческо развитие на и. м.» десните ревизионисти отхвърлят най-важните негови положения: теорията за класите и класовата борба, социалната революция, учението за държавата и диктатурата на работническата класа, материалистическото разбиране на взаимоотношенията между базата и надстройката, и преминават на позициите на буржоазната социология и философия. Съвременните догматици, както тези от миналото, се стремят да превърнат и. м. в мъртва догма, в закостеняло учение, което не държи сметка за новите явления. Защитата на чистотата на и. м. от всякакви извращения е първостепенно условие за неговото творческо развитие и издигане ролята му като идейно ръководство в борбата за социализъм и комунизъм.

К

КАБАКЧИЕВ, Христо Стефанов (1878—1940) — деец на българското и международното революционно работническо движение, публицист, оратор, журналист и партиен теоретик, доктор на историческите науки. Съратник на Д. Благоев и Г. Димитров. Има големи заслуги в борбата против ревизионизма и опортюнизма и за превъоръжаване партията на тесните социалисти с идеите на ленинизма. К. е един от най-ярките изследователи на икономиката на България и балканските страни в периода до Първата и особено между двете световни войни. Анализирайки икономическото развитие на страната, доказва, че законите на капитализма действуват еднакво за всички страни, тръгнали по пътя на капитализма, че то неминуемо довежда до формирането на новата класова социална сила — работническата класа, и обосновава необходимостта от непримирима класова борба. Разкрива и анализира причините за появата на ревизионизма на българска почва в лицето на общоделството. Изследвайки данъчната политика, показва грабителския характер на буржоазната държава, като доказва необходимостта от премахването на косвените данъци и въвеждането на прогресивно-подоходен данък. Един от най-важните приноси на К. в българската икономическа мисъл е разработването на проблемите, свързани с влиянието на международния империализъм на Балканите и в България. В своя труд «Империализмът на Балканите» (1915) за първи път в марксистическата литература въз основа на богат фактически материал показва особеностите и характера на империализма на Балканите, разкрива противоречивите интереси на отделните империалистически държави и техния стремеж за икономическо и политическо господство над балканските страни. К. внася свой принос при разработването на проблемата за ролята на империализма на Балканите и характера на икономиката и политиката на балканските държави. Разкрива причините

за империалистическата политика на балканската буржоазия и отношението между нея и буржоазията на големите империалистически държави. Анализирайки икономиката и политиката на империализма, К. дава правилна характеристика на Първата световна война и прави верни изводи за целите на империализма на Балканите. Идва до извода, че единствен изход за разрешаване противоречията между балканските страни и народи е смъкването на капитализма и победата на социализма. К. пише своя труд, преди да познава В. И. Ленин и неговото класическо произведение върху империализма, което се публикува няколко години по-късно. Затова той не стига до Лениновото учение за империализма като най-висок и последен стадий на капитализма. Не познава и откритията от Ленин закон за неравномерното икономическо и политическо развитие на капитализма в епохата на империализма. Въпреки това, анализирайки същността и ролята на империализма на Балканите, К. взема вярно отношение и с това спомага партията на тесните социалисти правилно да се ориентира към събитията по време на войната и към Великата октомврийска социалистическа революция. След войната К. се запознава с Лениновото учение за империализма и има голяма заслуга за възприемането му от цялата партия. Продължавайки да изследва империализма на Балканите и станалите икономически и политически промени в резултат на войната, идва до извода, че балканските капиталисти-патриоти се чувствуват днес по-добре под покровителството на английски, френски и италиански банкерски и търговски фирми. През 1926—1940 като политически емигрант в СССР продължава да развива активна партийна и научна дейност. Разработва редица проблеми от историята на БКП, на България и на международното работническо движение.

КАМЕНОВ, Евгени Ганчев (1908) — български икономист, академик от 1961, заслужил деятел на науката от 1969. Завършва право и държавни науки в Софийския университет (1931). Участва активно в борбата против фашизма и капитализма, концлагерист (1941, 1942, 1944). След победата на социалистическата революция развива активна обществена и научна дейност. Директор на Икономическия институт при БАН (1952—1954), представител на България в Комитета по икономически въпроси при ООН и в Икономическия и социалния съвет при ООН (1956—1959), секретар на отделенето

за философски, икономически и правни науки при БАН (1961—1968), директор на Научноизследователския център за Азия и Африка към БАН (от 1967). К. е професор по политическа икономия в Софийския университет (от 1969). Автор е на редица трудове по стопанска история, политическа икономия, международна икономика и африканистика. Особен интерес представляват изследванията му върху актуални проблеми на съвременното капиталистическо развитие и капиталистическата интеграция, върху международната стойност и цени и др. По-важни трудове: «Икономика на народната демокрация» (1949), «Икономически отношения между социалистическите и капиталистическите страни — обективни предпоставки и характерни черти» (1960), «Общият пазар — причини и последици» (1965), «Икономическата помощ на Съветския съюз — решаващ фактор за изграждането на социализма в България» (1965), «Нееквивалентната търговия на развиващите се страни с развитите капиталистически страни» (1968, в съавторство) и др.

КАМПАНЕЛА, Томазо (1568—1639) — италиански мислител, предшественик на *утопичния социализъм*. Отрано приема монашеството, но се проявява веднага като сретик и смел борец против социалното и националното потисничество. Престоюва 27 години в различни затвори заради това, че през 1599 възглавява Калабрийското въстание против испанското владичество. Социалутопическите си възгледи К. развива в книгата «Държава-слънце» (1620). По форма на изложение това произведение е сходно с «Утопия» на Томас Мор, но в него К. развива оригинални социалутопически възгледи. Тук той описва устройството на един град-държава, където е създадено идеално комунистическо общество, премахната е частната собственост, производственият и разпределителният процес са устроени комунистически. В царството на «соларит всичко е общо», трудът е необходимост и чест за всеки човек. На децата, старците и болните се дава работа според възможностите им. Всеки получава според потребностите си. Земеделието е на голяма почит. Ръчният труд е най-голямото достойнство. Производственият процес, всички обществени длъжности и други работи са устроени и разпределени така, че соларите работят не повече от 4 часа дневно. Другото време прекарват в почивка, приятни забавления, образование и др. Най-трудните и опасни работи се считат аз най-почетни. В

обществото на соларите всеки се стреми да бъде пръв в своята работа. Всеки се ползва с почит и уважение, съответстващи на степента и начина на владеење на занаята. К. проявява гениален усет към редица важни принципи на комунистическото общество. Долавя, макар и смътно, ролята на техниката и усъвършенствуването на техническите методи на производството като средство да се работи по-производително. Гениално се доближава до същността на принципите на доброволното и дружеско комунистическо съревнование. Отрича робството. Изказва забележителната мисъл, която обобщава общите принципи на неговата социална утопия, че «в истинското колективно общество всички са еднакво богати и бедни; богати са затова, защото владеят всичко, а бедни затова, защото никой не притежава нищо. И в същото време не те служат на нещата, а нещата служат на хората». Утопията на К. е една от най-смелите, най-пълните и най-хубавите утопии, показваща големия ум, смелостта и човечността на нейния създател.

КАПИТАЛ — самонарастваща стойност; стойност, която посредством експлоатацията на наемните работници носи *принадена стойност*; к. не е вещ, а общественно-производствено отношение — отношение между класата на капиталистите, притежаващи средствата за производство, и работническата класа, лишена от тях и поради това принудена да живее от продажбата на своята работна сила на капиталистите. К. е основна икономическа категория на *капиталистическия начин на производство*. Външно К. се проявява като самонарастваща стойност, като пари, които се превръщат в стока и след това чрез продажбата на стоката отново се превръщат в по-голямо количество пари. Тъй като стойността не може да нараства в процеса на покупко-продажбата, източникът на нейното нарастване трябва да се търси в сферата на производството. Там к. съществува във вид на средства за производство и работна сила, които играят коренно различна роля в процеса на създаване на принадлежната стойност. Понеже стойността на средствата за производство само се пренася върху готовия продукт чрез труда на работника и не изменя своята величина, Маркс я нарича *постоянен капитал*. Единствено работната сила на наемните работници в капиталистическите предприятия създава стойност, по-голяма от своята собствена стойност. Частта от капитала, която е изразходвана за купуване на работна сила, изменя своята величина в процеса на

производството, поради което Маркс я нарича *променлив капитал*. В буржоазното общество к. съществува и функционира в различни форми (вж *промишлен капитал, търговски капитал, заемаен капитал*). Противоположно на буржоазните икономисти, които отъждествяват к. с вещи и виждат в него вечна за човешкото общество категория, К. Маркс разкрива икономическата същност на к. като производствено отношение между двете антагонистични класи на буржоазното общество — капиталисти и работници, доказва историческия и преходен характер на това отношение. В резултат на социалистическата революция средствата за производство стават обществена собственост на трудещите се и к. като икономическа категория престава да съществува.

КАПИТАЛ-СОБСТВЕНОСТ И КАПИТАЛ-ФУНКЦИЯ — двойко съществуване на *заемния капитал*, свързано с отделянето на собствеността на капитала от неговото функциониране. За капиталиста-кредитор той е *капитал-собственост*, а за капиталиста, който го използва — *капитал-функция*. За своя капитал капиталистът-собственик получава *лихва*, а функциониращият капиталист — *предприемачески доход*. Двата вида капиталисти играят различна роля в процеса на капиталистическото възпроизводство. Приспадането на лихвата от печалбата придобива в капиталистическата практика всеобщ характер и се прилага даже от капиталиста, който си служи само със собствен капитал. Част от печалбата се разглежда като доход, който му се полага като собственик на капитала, а останалото — като доход, получаван за изпълнението на определена организационна дейност при функционирането на капитала в даден отрасъл на стопанството. Привидното разделяне на печалбата се улеснява от обстоятелството, че в дадена страна лихвеният процент е общо взето постоянна и общоизвестна величина за продължителен период от време. Количественото разделяне на печалбата на две части се превръща в съзнанието на капиталиста в лъжливо качествено разделение, произтичащо като че ли от самата природа на капитала и печалбата. Зад противоположните форми на двете части, на които се разпада печалбата, т. е. принадлежната стойност, пише Маркс, се забравя, че те и двете са просто части от принадлежната стойност и че нейното разделяне нищо не може да измени нито в нейната природа, нито в нейния произход и в условията на нейното съществуване. Делението на печал-

бата на лихва и предприемачески доход в капиталистическата практика замаскира същността и произхода на тези части на принадлежната стойност. Лихвата изглежда като своеобразен плод, който капиталът дава сам по себе си, а не в резултат на експлоатацията на наемната работна сила (с която заемният капиталист външно няма никаква връзка). Предприемаческият доход изглежда не като продукт от експлоатацията на наемния труд, а като резултат от дейността на самия капиталист по надзора и управлението на дадено предприятие или като своеобразна «работна заплата» за висококвалифициран управленчески труд.

КАПИТАЛИЗЪМ — вж *капиталистически начин на производство*.

КАПИТАЛИСТИЧЕСКА ЕКСПЛОАТАЦИЯ — особена историческа форма на *експлоатацията на човек от човека*, при която капиталистите, притежаващи средствата за производство, присвояват принадлежната стойност, създадена от незаплатения труд на наемните работници. К. е. се отличава от робовладелската и феодалната форма на експлоатация по своя замаскиран характер. При робството и феодализма експлоатацията има открит характер, съществува лична зависимост на трудещите се от експлоататорите, а дисциплината на труда е основана на извъникономическа принуда. При капитализма работниците са юридически свободни лица, но лишени от средства за производство, за да не умрат от глад, те са принудени да продават своята *работна сила* на капиталистите. На пазара капиталистът и работникът формално са свободни и равноправни стокоприетатели. Но привидното юридическо равенство между собственика на капитал и собственика на работна сила прикрива фактическото неравенство между експлоататори и експлоатирани. Работникът е свободен само да избира на кой експлоататор да продаде работната си сила. Но с развитието на капитализма и растежа на армията от безработни работникът загубва дори свободата да избира своя потисник. Дисциплината на глада го принуждава да търси каквато и да е работа. Експлоатацията на наемния труд от капитала може да бъде премахната едва след като се ликвидира капиталистическата собственост върху средствата за производство и се установи социалистическа собственост.

КАПИТАЛИСТИЧЕСКА ИКОНОМИЧЕСКА ИНТЕГРАЦИЯ — форма на стопанско-политическо обединение на капиталистическите страни във вид на междудържавни споразумения с цел да се извличат максимални печалби. Тази интеграция най-пълно е въплътена в *Европейската икономическа общност (ЕИО)* — «Общия пазар», в която влизат девет капиталистически държави. Към междудържавните обединения спадат и такива организации като Европейското обединение за въглища и стомана (ЕОВС), Европейската асоциация за свободна търговия (ЕАСТ) и т. н. Господстващо положение в подобни обединения заемат най-могъщите държави. В. И. Ленин още през 1915 предвижда възможността за възникване на подобни обединения, като посочва, че икономическата подялба на света може да се извършва не само чрез създаване на международни монополи, но и под формата на междудържавни споразумения. При съвременните условия стремежът към интеграция се обяснява с действието на два вида фактори. Първо, към интеграция тласка ускореното развитие на производителните сили — обективната тенденция към интернационализация на стопанския живот, към икономическо сближаване на отделните страни, което рязко се засилва от бързия научно-технически прогрес. Второ, този стремеж се стимулира от растящата мощ на световната социалистическа система с нейната планова икономика и от подема в националноосвободителното движение на народите против империалистическото потисничество. Чрез интеграцията едрата монополистична буржоазия се опитва да отслаби отрицателните последици от стихийното развитие на световното капиталистическо стопанство и да смекчи вътрешните си противоречия, да сплоти икономическите и политическите сили в капиталистическите страни, за да запази и заздрави устоите на капитализма, да създаде материално-техническа база за агресивните военно-политически съюзи от типа на Северноатлантическия пакт — НАТО. Досегашното съществуване на «Общия пазар» показва, че независимо от постигнатите успехи опитът на монополистичния капитал да «примири» частнокапиталистическата форма на стопанство с производителните сили, които са надраснали националните граници, като използва за тази цел интеграцията, не дава желания резултат. С «Общия пазар» западноевропейските монополи се стремяха да се възползват от икономическите изгоди, които дават задълбочаването на международното разделение на труда и

специализацията на производството. Със създаването на «Общия пазар» класовата борба на пролетариата против монополите не се притъпява, а се изостря. Не се оправдават и очакванията на империалистите, че ЕИО ще осигури хармонизиране на отношенията в империалистическия лагер. Нито интеграционните процеси, нито заинтересоваността на империалистите от обединяване на усилията против световния социализъм не отстраняват противоречията между империалистическите държави. Доказателство за това са острата конкурентна борба, валутните и търговските войни между тях, които непрекъснато избухват с нова сила. Новите между-държавни капиталистически организации, които възникват под лозунга за «интеграция», на практика водят към засилване на противоречията и борбата между империалистическите страни, представляват нови форми на подялба на световния капиталистически пазар между най-могъщите капиталистически съюзи, проникване на по-силните империалистически държави в икономиката на по-слабите им партньори, експлоатиране на последните от международния монополистичен капитал. Истинска интеграция на усилията на различните страни в интерес на народните маси може да се осъществи само след като трудещите се вземат властта и отношенията между държавите се изградят върху пълно равенство и суверенитет, върху другарска и братска взаимопомощ между големите и малките народи и страни. Вж *социалистическа икономическа интеграция*.

КАПИТАЛИСТИЧЕСКА ИНДУСТРИАЛИЗАЦИЯ — стихийен процес на създаване на капиталистическата промишленост, решаващ фактор за окончателната победа на капиталистическия начин на производство над феодализма. Обикновено к. и. започва от отраслите на леката промишленост, за чието развитие се изискват сравнително по-малки капитали; обращението на капитала в леката промишленост е по-бързо, следователно по-бързо се реализира капиталистическа печалба. След като се увеличи търсенето на средства за производство за леката промишленост и в нейните отрасли се натрупат достатъчно печалби, започва развитието на тежката промишленост, която постепенно заема господстващо положение. Източници на средства за к. и. са експлоатацията и ограбването на трудещите се както в собствената, така и в други, преди всичко колониални и зависимы страни, а също

КАПИТАЛИСТИЧЕСКА НАЦИОНАЛИЗАЦИЯ

войните, заробващите заеми и концесиите. К. и. предизвиква бърз растеж на градовете, задълбочаване на противоположността между града и селото, изостряне на противоречията на капитализма, по-специално на противоречията между напредналите в технико-икономическо отношение и слаборазвитите страни. Поради присъщото на капитализма неравномерно развитие индустриализацията в отделните страни се извършва в различно време и с различни темпове. Тя започва с промишления преврат в Англия (последната третина на XVIII в. — първата четвърт на XIX в.), развил се по-късно и в редица други страни. Още през XIX в. Англия, Германия, Франция и САЩ имат мощна тежка промишленост и се превръщат в индустриални държави. Те спъват индустриализацията на колониите и зависимите страни, не допускат в тях да се развие тежка индустрия и преди всичко машиностроене. В резултат на това днес има голям брой страни, в които не съществува развито промишлено производство и които са значително изостанали от индустриално развитите държави. Едва след като се освободят от колониалното потисничество, младите развиващи се страни получават възможност да осъществят индустриализацията, която е важен фактор за извоюването на истинска политическа и икономическа независимост. Активна и безкористна помощ в това отношение им оказват Съветският съюз и другите социалистически държави.

КАПИТАЛИСТИЧЕСКА НАЦИОНАЛИЗАЦИЯ — предаване на предприятия и производствени отрасли, намиращи се в собственост на отделни капиталисти или техни обединения, в собственост на буржоазната държава (вж *държавна капиталистическа собственост*). От това не се изменя същността на капитализма, тъй като експлоатацията на труда се запазва. К. и. се осъществява в интерес на монополистичния капитал, затова тя често пъти се превръща в средство за повишаване печалбите на монополите, за милитаризиране на икономиката, подготовка и разпалване на агресивни войни, укрепване на военнополитическата мощ на буржоазната държава и се използва против работническата класа и националноосвободителното движение. Обикновено се национализират онези предприятия или производствени отрасли, които се намират в тежко икономическо положение, не са достатъчно печеливши или са дори губещи и изискват значителни капиталовложения за преоборудването си. Спасявайки капиталистите от

банкрут, буржоазната държава щедро им изплаща пълната стойност на национализираните предприятия, а често пъти и дългогодишна лихва. Обикновено национализираните предприятия се управляват от бившите си собственици, които получават огромни заплати. Не са редки случаите, когато държавата, след като преоборудва предприятията със средства от бюджета (т. е. за сметка на данъците, вземани от трудещите се) и повиши тяхната рентабилност, отново ги предава в собственост на отделни капиталисти или монополи. Държавните предприятия обикновено се продават на много ниски цени. По този начин монополите се облагодетелствуват както от национализацията, така и от реприватизацията, т. е. от преминаването на държавните предприятия в частни ръце. Нерядко национализация се извършва и поради военностратегически причини. Национализацията в развитите капиталистически страни има и положително значение, тъй като под натиска на работническата класа и нейния авангард — пролетарската партия, тя може да ограничи до известна степен произвола на монополистичния капитал и да го принуди да направи определени отстъпки, облекчаващи положението на трудещите се. Комунистическите партии в капиталистическите страни се борят за национализиране на монополистичните предприятия и за организиране на управлението им върху демократични начала. Като една от формите на обобществяване на производството к. н. спомага за създаване материалните предпоставки на социализма — общественния строй, осигуряващ преминаването на всички най-важни средства за производство в собственост на народа и използването им в интерес на трудещите се. В развиващите се страни, които се освобождават от колониално потисничество, национализацията на предприятията, принадлежащи на чуждестранния капитал, е едно от средствата за антиимпериалистическа борба и осигуряване икономическа независимост.

КАПИТАЛИСТИЧЕСКА СИСТЕМА НА ЗЕМЕДЕЛИЕ — съвкупност от капиталистическите производствени отношения в селското стопанство; създамата се форма на капиталистически отношения, характеризираща се с наличието на: 1) частен собственик на земята, който я дава под аренда и получава поземлена рента, 2) капиталист-арендатор, използващ взетата под аренда земя като особена област за прилагане на своя капитал и получаващ средна печалба, и 3) наемни работник,

КАПИТАЛИСТИЧЕСКИ ЗАКОН

експлоатиран от капиталиста-арендатор и от собственика на земята. Тези отношения в земеделието се установяват между трите основни класи на буржоазното общество: наемните работници, към които спадат и ратанте с парцел земя; капиталистите в лицето на предприемачите-арендатори; земевладелците — едрите поземлени собственици. Освен това в много буржоазни страни капиталистическите отношения в селското стопанство се преплитат с отношения, присъщи на дребно-стокеровото производство, и с отживелици от феодализма. К. с. з. се характеризира с отделяне на земята като условие (средство) за производство от пейния собственик и с наличието на два вида монопол: *монопол върху земята като стопански обект* и *монопол на частната собственост върху земята*. Собствеността върху земята се реализира във вид на капиталистическа *поземлена рента*. Развитието на капитализма в земеделието има своите особености, но е подчинено на действието на общите закони на капиталистическия начин на производство. Концентрацията на поземлената собственост в ръцете на едрите земевладелци, финансовата олигархия и банките се придружава с изтласкване и разоряване на дребните производители, с разслояване на основната маса от селяните на селски пролетарии и кулаци, със засилване на класовия антагонизъм в селото. През периода на империализма положението на селяните става още по-тежко. Чрез монополните цени, кредита и т. н., използвайки силата на буржоазната държава, финансовата олигархия установява пълно господство над дребните производители. Ипотечарните банки, банките за краткосрочен кредит и застрахователните дружества обвързват селяните с дългове и ги разоряват. Фактически собственици на значителна част от земята и нмуществото на селяните стават банките. След Втората световна война империалистическите държави под лозунга за «заздравяване», «подобряване на аграрната структура» и други мерки провеждат политика на концентрация на селскостопанското производство в ръцете на капиталистите и едрите земевладелци. Особено голям е гнетът, упражняван от финансовата олигархия в слаборазвитите и зависимите страни, където се преплитат капиталистическата и феодалната експлоатация.

КАПИТАЛИСТИЧЕСКИ ЗАКОН ЗА НАСЕЛЕНИЕТО — икономически закон на капитализма, който определя положението на наемните работници в буржоазното общество на-

трупването на капитала довежда до това, че една част от работното население неизбежно се оказва относително излишна (вж *относително свръхнаселение*), изтласква се от производството и се обрича на нищета. В процеса на *натрупването на капитала*, когато непрекъснато се повишава *органическият състав на капитала*, възниква относително излишно работно население, излишно в сравнение с потребността на капитала от самонарастване. «Заедно с величината на вече функциониращия обществен капитал и със степента на неговия растеж, с разширяването на мащаба на производството и на масата на функциониращите работници, с развитието на производителната сила на техния труд, с разширяването и увеличаването на изобилнето на всички източници на богатството се разширява и мащабът, в който по-голямото привличане на работниците от капитала е свързано с по-голямо отблъскване на същите и се увеличава бързината на измененията на органическия състав на капитала и в неговата техническа форма и набъбва кръгът на производствените форми, които ту едновременно, ту поотделно биват обхващани от това движение. Така че работническото население заедно с произвежданото от него натрупване на капитала произвежда в нарастващи размери средствата, които довеждат до неговата относителна излишност. Това е закон за населението, свойствен на капиталистическия начин на производство. . . » (К. М а р к с, т. I, 1968, с. 639—640). К. з. и. отразява действителното положение на наемния работник в капиталистическото общество, където той е придатък на капитала. Възникването на хронична масова безработица през периода на империализма и общата криза на капитализма рязко влошава положението на всички трудещи се задържа растежа на реалната работна заплата на работниците, повишава интензификацията на труда им. Действието на к. з. и. води до разширяване сферата на експлоатацията, спомага за привличането на жени, юноши и деца в капиталистическите предприятия.

КАПИТАЛИСТИЧЕСКИ НАЧИН НА ПРОИЗВОДСТВО — начин на производство на материални блага, основаващ се на частнокапиталистическата собственост върху средствата за производство и на експлоатацията на наемен труд. Капиталистическият строй заменя *феодалния начин на производство*. Той е такъв обществен строй, при който обществото е разделено на две основни класи, чийто интереси са диаметрално

КАПИТАЛИСТИЧЕСКИ НАЧИН НА ПРОИЗВОДСТВО

противоположни: класата на капиталистите, собственици на средствата за производство, и класата на пролетарните, лишени от собственост и средства за съществуване и под заплахата на глада принудени постоянно да продават работната си сила на капиталистите. Капитализмът е последната обществено-икономическа формация, основана върху частната собственост и експлоатацията на човек от човека. Негов основен икономически закон, движещ мотив и главен стимул е присвояването от собствениците на средствата за производство на *принадена стойност*, източник на която е незаплатеният труд на наемните работници. В сравнение с феодализма к. н. п. е по-прогресивен, защото осигурява по-високо развитие на производителните сили, значително повишава производителността на обществения труд, осъществява в огромни размери обобществяване на труда и производството, рязко увеличава производството и издига техническото му равнище. Като развива производителните сили до невиждани в миналото размери, капиталистическият строй поради непримиримите си противоречия обрича голямата част от обществото — трудещите се, на разорение и мизерия, защото всички изгоди от нарастването на общественото производство се присвояват главно от капиталистите. Развитие на капиталистическото стопанство се регулира от стихийно действащи икономически закони, прекъсва се от *икономически кризи* на свръхпроизводство, в икономиката се води остра конкурентна борба между надпреварващите се за извличане на печалби капиталисти.

Концентрацията и централизацията на капитала водят до натрупване на богатства на единия полюс и влошаване положението на пролетарната и разоряване на дребните производители — на другия. Основно противоречие на к. н. п. е противоречието между обществения характер на производството и частнокапиталистическата форма на присвояване. Събирайки във фабриките и заводите милиони работници, обобществявайки процеса на труда, капитализмът придава обществен характер на производството, но резултатите на труда се присвояват от капиталистите. Това основно противоречие на капитализма се проявява в анархията на производството и изоставането на платежоспособното търсене на обществото от разширяването на производството, води до разрушителни периодични икономически кризи. Кризите още повече разоряват дребните производители, увеличават зависимостта на наемния труд от капитала, водят към отно-

сително и абсолютно обедняване на работническата класа. През време на икономически кризи масово се унищожават производителни сили, подкопава се главната производителна сила на обществото — трудещите се, рязко се засилва безработицата, огромни човешки маси се откъсват от производителния труд, значителна част от оборудването на капиталистическите предприятия бездействува, а понякога и направо се унищожават. С развитието на капитализма се повишава степента на експлоатация на работническата класа, изострят се всички противоречия на к. и. п., класовата борба се засилва. Тези противоречия се задълбочават и придобиват особена острота, когато капитализмът прераства в *империализъм* и особено през периода на *общата криза на капитализма*. Господството на монополистичния капитал в икономиката и политиката на капиталистическите страни изостря до крайност класовите и икономическите конфликти на капиталистическия строй. Тенденцията към загниване и паразитизъм и засилването на неравномерността в икономическото и политическото развитие на капиталистическите страни през епохата на империализма и *общата криза на капиталистическата стопанска система* още повече отслабват основите на к. и. п. Капитализмът не е в състояние да се справи с производителните сили, които самият той е създал, но които са надраснали капиталистическите производствени отношения, сковаващи по-нататъшния им безпрепятствен растеж. В недрата на буржоазното общество в процеса на развитие на капиталистическото производство се създават обективните материални предпоставки за преминаване към социализъм. При капитализма расте, сплотява се и се организира работническата класа, която в съюз със селяните и възглавявайки всички трудещи се, е могъща обществена сила, способна да ликвидира капитализма.

За пръв път в историята на човечеството к. и. п. е унищожен в резултат от победата на Великата октомврийска социалистическа революция под ръководството на КПСС. В резултат на социалистическите революции в редица страни капитализмът престана да бъде всеобхватна стопанска система. Ликвидирането на капиталистическия строй в голяма група страни, развитието и укрепването на световната социалистическа система, разпадането на колониалната система и рухването на старите империи, започналото разрушаване на колониалната структура на икономиката в освободилите се страни, разширяването на икономическите връзки между

КАПИТАЛИСТИЧЕСКИ ЦИКЪЛ

тези страни и социалистическия свят — всичко това ускорява гибелта на световното капиталистическо стопанство.

КАПИТАЛИСТИЧЕСКИ ЦИКЪЛ — преминаване на капиталистическото производство през последователно свързани фази — криза, депресия, оживление и подем. Съвкупността на фазите от една криза до следващата образува к. ц. Основа на цикличното развитие на капиталистическото производство е *икономическата криза*, която е главна фаза на к. ц. Всяка криза, завършвайки един цикъл, слага начало на нов цикъл. През време на криза настъпва взрив на натрупалите се през предишния цикъл на капиталистическото производство противоречия. След кризата идва *депресия*, преминаването към която се характеризира с това, че намаляването на производството спира и настъпва състояние на застой. Във фазата депресия се създават предпоставките за оживлението и подема. Основните процеси, характеризиращи всяка фаза на цикъла, съдействуват да се създадат предпоставки за преминаване към следващата фаза. Цикличността е органично свойство на развитието на капиталистическото производство и е неразривно свързана с условията на възпроизводството на основния капитал. Въпреки че индивидуалните капитали влизат в действие по различно време и сроковете на обръщането на основния капитал не са еднакви, през кризисния период основният капитал масово се обезценява, а понякога и физически се унищожава. Кризата винаги е изходна точка за нови големи капиталовложения и когато този процес придобие масов характер, се извършва преход от депресия към оживление. В тази фаза обновяването на основния капитал взема такива мащаби, че производството се връща на предкризисното равнище и може да го надмине. Ето защо материална основа на к. ц. е възпроизводството на основния капитал. При условията на съвременния капитализъм, когато буржоазната държава прави опити да регулира икономиката, последователността на фазите от цикъла може да се наруши и някоя от тях да липсва. Но вземаните от държавата мерки не отстраняват цикличния характер на капиталистическото производство и неговата главна фаза — кризата. Цикличността на производството при капитализма е доказателство за стихийния процес на неговото развитие, за прекъсването на хода на възпроизводството и в крайна сметка за преходния характер на капиталистическия начин на производство.

КАПИТАЛИСТИЧЕСКО ВЪЗПРОИЗВОДСТВО — процес на постоянно възобновяване на капиталистическото производство. К. в. може да бъде просто и разширено. *Просто възпроизводство* се осъществява, когато цялата *принадена стойност*, присвоявана от капиталистите под формата на различни доходи, се използва от тях за лично потребление, в резултат на което мащабите на производството остават неизменни. Изключително важен момент в к. в. е реализацията на целия произведен *съвкупен обществен продукт*. За да станат ясни условията за реализация на обществения продукт, трябва да се знае не само стойностният му, но и натуралният му състав. По стойност съвкупният обществен продукт се състои от $c + v + m$ (постоянен капитал + променлив капитал + принадена стойност). По натурален състав в зависимост от икономическото предназначение на съставните му части той се дели на средства за производство и предмети за потребление. Съответно общественото производство се разделя на I подразделение — производство на средства за производство, и II подразделение — производство на предмети за потребление. Да предположим, че съвкупният обществен продукт е равен на 9000 и се разпределя по следния начин:

I подразделение: $4000 c + 1000 v + 1000 m = 6000$ (средства за производство);

II подразделение: $2000 c + 500 v + 500 m = 3000$ (предмети за потребление).

В своята натурална форма продукцията на I подразделение се използва за възстановяване на износеното оборудване и изразходваните суровини. Продукцията на II подразделение в натурална форма може да се използва само за лично потребление на работниците и капиталистите. Следователно продуктът на I подразделение отива за възстановяване на *постоянния капитал*, изразходван както в I, така и във II подразделение, а продуктът на II подразделение се използва от работниците и капиталистите от двете подразделения. Това обуславя и размяната между подразделенията: средства за производство от I подразделение се размянат срещу предмети за потребление от II подразделение. За да има равенство при размяната, стойността на средствата за производство, получавани във II подразделение ($2000 c$), трябва да се равнява на стойността на предметите за потребление, получавани от работниците и капиталистите в I подразделение ($1000 v + 1000 m$). Следователно условие за реализацията на обществения про-

КАПИТАЛИСТИЧЕСКО ВЪЗПРОИЗВОДСТВО

дукт при простото възпроизводство е равенството: $I (v + m) = II c$. Несъмнено е да се произвеждат толкова средства за производство, колкото са потребни и в двете подразделения: $I (c + v + m) = I c + II c$. Трябва да се произведат толкова предмети за потребление, колкото могат да бъдат купени от работниците и капиталистите и в двете подразделения на общественото възпроизводство: $II (c + v + m) = I (v + m) + II (v + m)$. Спазването на тези условия осигурява пропорционално развитие на цялото обществено производство и пълна реализация на целия производствен продукт. Но в практиката на капиталистическото производство тези пропорции непрекъснато се нарушават поради стихийното действие на господстващите при капитализма икономически закони и антагонистичните противоречия. Анализът на простото к. в. разкрива механизма на експлоатация на наемния труд на работниците от буржоазията. Ако капиталистът ежегодно не получава принадлежната стойност, която използва за личните си нужди, той би бил принуден да «изяжда» капитала си и за няколко години би останал без него. В действителност работниците компенсират онова, което капиталистът ежегодно изразходва за лично потребление, създавайки с труда си капитала. Следователно всеки капитал независимо от своя произход и размери на възпроизводство представлява натрупан капитал, незаплатен труд на работниците, присвояван безвъзмездно от капиталистите. В процеса на възпроизводството работникът, който изразходва работната си заплата за средства за съществуване, излиза от този процес такъв, какъвто си е бил и преди това и все така е принуден да продава своята работна сила. Така непрекъснато се възпроизвежда икономическата зависимост на труда от капитала. И същевременно чрез труда на работниците непрекъснато се възпроизвеждат средствата за производство, намиращи се в ръцете на капиталиста.

При разширеното к. в. част от принадлежната стойност се присъединява към функциониращия капитал и съдействува за увеличаване на производството. В резултат на това се извършва *натрупване на капитала*. Част от натрупаната принадлежна стойност отива за купуване на допълнителни нови средства за производство, а другата част — за купуване на допълнителна работна сила. Пропорцията, в която натрупаната принадлежна стойност се изразходва за придобиване на допълнителни c и v (постоянен и променлив капитал), се опре-

деля от *органическия състав на капитала*. Реализацията на обществения продукт остава изключително важен момент и при разширеното к. в. Да предположим, че съвкупният обществен продукт е равен на 9000, а изходната схема на неговото разпределение изглежда по следния начин:

I подразделение: $4000 c + 1000 v + 1000 m = 6000$

II подразделение: $1500 c + 750 v + 750 m = 3000$

Както и при простото възпроизводство, между I и II подразделение се извършва размяна. Но за разлика от простото възпроизводство принадлежната стойност (m) се използва не само за покупка на предмети за потребление за капиталистите, а и за натрупване на капитал. Да допуснем, че в посочената по-горе схема капиталистите от I подразделение използват за натрупване половината от получената от тях принадлежна стойност — 500. Другата половина те изразходват за предмети за лично потребление. Натрупаната принадлежна стойност (в съответствие с органическия състав на капитала) се дели на 400 c и 100 v . Следователно за възстановяване на потребените и купуване на нови допълнителни средства за производство в I подразделение се реализират 4400 c от произведените 6000. Останалата продукция на I подразделение на сума 1600 отива във II подразделение за възстановяване на потребния постоянен капитал — 1500 c , и за неговото увеличаване със 100 c . В съответствие с органическия състав на капитала във II подразделение допълнителните 100 c изискват допълнителни 50 v , а сумата на натрупаната във II подразделение принадлежна стойност трябва да възлезе на 150 m от 750 m , получени от капиталистите под формата на принадлежна стойност. Тогава на капиталистите от II подразделение за лично ползване ще им останат 600. Следователно за закупуване на продукцията от II подразделение на всички капиталисти остават 1100 (500 I + 600 II), а на работниците — 1900 (1000 I + 100 I + 750 II + 50 II). Така се реализира целият съвкупен продукт. Размяната между двете подразделения, както и при простото възпроизводство, се осъществява върху основата на еквивалентността, но пропорциите при разширеното възпроизводство се формират различно от тези при простото възпроизводство. Тъй като част от принадлежната стойност в I подразделение се натрупва и присъединява към капитала, действащ в I подразделение, $I (v+m) >$ (по-голямо) $II c$. Тъй като продукцията на I подразделение трябва да осигури не само възстановяването на износения и изразходван постоянен капитал,

КАПИТАЛНИ ВЛОЖЕНИЯ

но и разширяването на средствата за производство, $I(c+v+m) > (Ic + IIc)$ с величината на натрупания постоянен капитал. Най-после, тъй като част от принадлежната стойност и в I, и във II подразделение не отива за лично погребление на капиталистите, а се натрупва. $II(c+v+m) < I(v+m) + II(v+m)$, т. е. цялата продукция, предназначена за лично потребление, по стойност трябва да бъде по-малка от националния доход, част от който отива за натрупване. Ако тези пропорции се спазват, общественото производство може непрекъснато да се разширява. Но в действителност при капитализма посочените по-горе пропорции постоянно се нарушават. При разширеното възпроизводство най-бързо расте производството на средства за производство, а сравнително по-бавно — производството на предмети за потребление. Това е законът на разширеното възпроизводство, икономическият закон за по-бързото нарастване на производството на средства за производство пред производството на предмети за потребление. Капиталистическото разширено възпроизводство означава не само натрупване на капитал и увеличаване на масата на произвеждания продукт, но и разширено възпроизводство на капиталистическите производствени отношения; с натрупването на капитал в производството се включва нова работна сила, което постоянно разширява сферата на експлоатация на труда от капитала. В процеса на капиталистическото разширено възпроизводство се засилват противоречията на капитализма, като преди всичко се задълбочава *основното противоречие на капитализма*. Марксовият анализ на к. в. съдържа редица теоретически изводи, които имат съществено значение за анализа и на *социалистическото възпроизводство*.

КАПИТАЛНИ ВЛОЖЕНИЯ — частта от принадлежната стойност (чистия доход) и от фонда за възстановяване, която се изразходва за разширяване, реконструкция и модернизация на производствената и непроизводствената сфера. К. в. се състоят от разходите за всички видове строително-монтажни работи, купуване на оборудване и инвентар, извършване на проектантски и геологопроучвателни работи, подготовка на строителството и т. н. При капитализма източници на к. в. са принадлежната стойност, ограбването на колонните и зависимите страни, заробващите заеми, контрибуциите и есеквивалентната размяна във външната търговия. Те се правят в най-изгодните за прилагане на капитала отрасли на народното

стопанство с цел да се получат най-високи печалби и се осъществяват в условия на ожесточена конкурентна борба.

В социалистическото общество к. в. се осъществяват планово със средства от вътрешните социалистически източници на натрупвания и с цел да бъде създадена материално-техническата база на социализма и комунизма. Те са главен източник за разширено *социалистическо възпроизводство*, за осигуряване високи и устойчиви темпове на развитие на народното стопанство. Източници за финансиране на к. в. са централизираните средства, предвиджани в държавния бюджет и разпределяни между отраслите на народното стопанство, а също и децентрализираните средства на предприятията и кооперативните организации, амортизационният фонд и спестяванията на трудещите се (за жилищно строителство) и др. Средствата, предназначени за к. в., се концентрират в банките (освен средствата на трудещите се, вложени в жилищното строителство) и на части се отпускат на предприятията и строежите в зависимост от разходите, предвидени в плановете за к. в. Важни източници на к. в. са създаваните в предприятията фонд за развитие на производството (в НРБ фонд «Развитие и техническо усъвършенстване») и фонд за социално-битови и културни мероприятия. Практикува се и кредитната форма за осигуряване на к. в. във вид на дългосрочни кредити. К. в. в НРБ, които се увеличават от година на година, са показател за растящата икономическа мощ на страната (от 1 365 млрд. лв. през 1960 те нарастват на 3 952 млрд. лв. през 1972). На промишлеността се падат 43,9% от всички лимитни к. в. За динамиката на к. в. е характерно относителното намаляване на дела на разходите за строително-монтажни работи и увеличаването на дела на разходите за оборудване, което е отражение на техническия прогрес в народното стопанство. Изменя се и тяхната отраслова структура; особено се увеличава относителният дял на к. в. в енергетиката, машиностроенето, химическата промишленост, електрониката, металургията, т. е. в главните отрасли на народното стопанство, осигуряващи техническия прогрес и повишаването на материалното благосъстояние на народа. На съвременния етап в стопанското строителство, когато повишаването на *ефективността на общественото производство* става главна, ключова проблема на развитието на икономиката, изключително голямо значение придобива задачата да се повиши ефективността на капиталните вложения и да се използва значителна част от тях за реконструкция и модернизация на производството.

КАПИТАЛОЕМКОСТ

КАПИТАЛОЕМКОСТ — съотношение между капиталните вложения и произведената продукция. Коефициентът на к. изразява размера на капиталните вложения на единица продукция. Като показател измерва икономическата ефективност на капиталните вложения. Трайната тенденция на коефициента на к. трябва да бъде към понижаване, което означава, че единица продукция ще се произвежда с по-малък разход на капитални вложения. Намалването на к. означава икономия на овеществен труд, защото обуславя по-малка амортизация в единица продукция. К. на продукцията в отделните отрасли е различна, поради което върху к. на продукцията в народното стопанство определено влияние оказва изменението на структурата на производството. К. нараства, когато се повишава дялът на по-капиталоемките отрасли и, обратно — намалява, когато намалява техният дял. Природните условия също влияят върху к. на продукцията. Основните пътища и фактори за понижаването на к. на продукцията са: предимствено увеличаване на капиталните вложения за активни основни фондове; реконструкция и модернизация на остарелите средства на труда; снижаване стойността на строителството в резултат на научно-техническия прогрес; усъвършенстване организацията на производството и на труда и др.

«КАПИТАЛЪТ» — основното съчинение на К. Маркс, представляващо истинска енциклопедия на марксизма. Плод на десетилетни научни усилия, «К.» е ненадминат образец за дълбоко научен анализ на социалистическата структура на капиталистическото общество. По образното определение на В. И. Ленин това е едновременно и логика, и теория, и история на капиталистическите производствени отношения. В «К.» са вплетени с особена сила двете най-значителни научни постижения на основоположника на научния комунизъм: материалистическото разбиране на историята и ученето за принадлежната стойност — крайъгълният камък на икономическото учение на Маркс. «К.» обхваща четири тома, от които през живота на Маркс е публикуван само първият том (1867). В основни линии идеите на това гениално произведение са оформени в предварителните ръкописи върху него от 1857—1859. През целия свой живот К. Маркс работи над бъдещите токове на своя епохален труд. Неговото дело продължава Фр. Енгелс, като работи над ръкописите, включени в том втори и том трети. Основателно се казва, че като подготвя

за печат и публикува тези два тома на «К.», Енгелс издига величествен паметник на своя най-близък приятел, на който издълбава със златни букви и собственото си име. Енгелс не само подготвя ръкописите за печат, но ги снабдява с редица изключително важни допълнения, бележки и съображения, отразяващи новата обстановка и очертаващите се тенденции в развитието на капиталистическите отношения. Последният — четвърти том на «К.» («Теории за принадлежната стойност») е публикуван за пръв път от К. Кауцки с редица неправомерни размествания и стилови поправки, които фактически обедняват и подправят мислите на Маркс. Първото цялостно и последователно научно издание на оригиналния Марксов ръкопис е осъществено от института «Маркс-Енгелс» като съответна част от последното издание на съчиненията на класиците.

Том първи на «К.» е посветен на капиталистическия производствен процес като исторически определен начин на производство. Анализът започва със *стоката* — елементарната форма на капиталистическото богатство. От двоякия характер на вложения в стоката труд Маркс извежда противоречието между потребителната стойност и стойността, в което «са заложили всички вихри и бури на капиталистическото производство». В първия том е изложена цялостно теорията за *принадената стойност* и е разкрит с желязна логика «механизмът» на капиталистическата експлоатация. Специално внимание е отделено на пътищата и формите за повишаване нормата и масата на принадлежната стойност. Като изследва трите стади на повишаване на производителността на труда при капитализма: простата кооперация, разделенето на труда при манифактурата и машинното производство, Маркс разкрива антагонистичната природа на процеса на обобществяването на производството и труда. Първият том на «К.» разкрива с ярки краски историята на икономическите борби на работническата класа и перипетните на фабричното законодателство от периода на първоначалното натрупване на капитала до втората половина на XIX век. Важно място заема анализът на двете форми на работната заплата и тяхната еволюция под въздействието на собствената еволюция на капиталистическия начин на производство. Като изучава внимателно тенденцията към непрестанно повишаване на органическия състав на капитала, Маркс формулира *всеобщия закон на капиталистическото натрупване* и разкрива противо-

действащите сили на този закон. Изключително значение за теорията и практиката на революционната борба има формулираната историческа тенденция на капиталистическото натрупване — централизацията на средствата за производството и обобществяването на труда стигат до една точка, когато те повече не се побират в своята капиталистическа черупка. Тя бива пръсната. Удря часът на капиталистическата частна собственост. Експроприаторите биват експроприирани. Това е историческа присъда, която Маркс произнася над капиталистическия начин на производство на базата на неопровержим научен анализ.

Вторият том на «К.» е посветен на процеса на обращението на капитала. Тук е изложена Марксовата теория за кръгооборота на капитала и за *възпроизводството* на обществения капитал на базата на първия научнообоснован макроекономически модел — забележителните схеми за реализацията на обществения капитал. Абстрактната теория за реализацията на обществения продукт е теоретичен модел, който показва как, при какви условия е възможна пълната и безпрепятствена реализация на съвкупния обществен продукт, без кризи и други задръжки.

В третия том на «К.» Маркс се насочва към процеса на възпроизводството на капитала в неговата цялост, т. е. такъв, какъвто изглежда на повърхността. В този том е изложена Марксовата теория за средната норма на печалбата, производствената цена и *икономическите кризи* на свръхпроизводство. Значителна част от този том е посветена на финансово-кредитната система на капитализма. Тук е изложена и Марксовата теория за поземлената рента и характера на капиталистическите отношения в селското стопанство. Томът завършва с недовършена глава за класите, която по замисъла на Маркс е трябвало да прерасне в цялостна характеристика на държавата и нейната роля в развитието на капиталистическото общество.

В четвъртия том на «К.» (издаден като самостоятелна книга под заглавие «Теории за принадлежната стойност») се реализира в точния смисъл на думата подзаглавието на това гениално произведение — критика на буржоазната политическа икономия. Като проследява развитието на буржоазната икономическа мисъл от позициите на теорията за принадлежната стойност, Маркс дава ненадминат образец за критично изследване на икономическата мисъл.

«К.» е произведение, широко известно в целия свят. Още по времето на Маркс и Енгелс I том излиза на 9 езика. През 1972 «К.» вече се чете на 40 езика и е най-цитираното произведение. При това сега отношението към «К.» се изменя съществено и в средата на буржоазните теоретици и идеолози. Докато през XIX в. те правят всичко възможно за премълчаването и омаловажаването на Марксовия принос, сега, във втората половина на XX в., нашироко признават величието на Марксовия анализ, но като най-висока точка на общественото знание от миналия век, която уж няма особено съвременно значение. Голяма група «неомарксисти», марксолози и други се трудят за «съвременяването», «модернизирването» и т. н. на «К.» и заложените в него научни изводи с единствената цел да отслабят революционното значение на Марксовите идеи. Всъщност с «К.» Маркс извършва революционен преврат в политическата икономия, прави гениални открития за същността и развитието на капиталистическия начин на производство, развива политическата икономия като наука. «К.» е най-мощното и остро идейно оръжие в ръцете на работническата класа в борбата за унищожаването на капитализма и изграждането на комунистическото общество.

КАРТЕЛ — една от формите на монополистично обединение, участниците в което, запазвайки производствената и търговската си самостоятелност, сключват помежду си споразумения за цените и пазарите, разменят си патенти за нова техника и т. н. В к. (съюз) се обединяват редица капиталистически предприятия, произвеждащи еднародна продукция. За да поддържат монополно високи цени (вж *монополни цени*), картелните споразумения често пъти предвиждат установяване както на определени размери на производството и пласмента на стоките за всички участници в к., така и на определен дял (квота) за всеки отделен участник. Ако някой участник в к. наруши квотата, той е длъжен да плати глоба в общата каса на к. Целта на к., както и на всички други форми на монополистични обединения — *синдикат, тръст, концерн*, е получаването на *монополна печалба* и засилването на позициите в конкурентната борба. К. засилват могъществото на най-големите капиталистически магнати в борбата им против работническата класа. Картелната форма на монополистично обединение има най-широко разпространение в предвоенна Германия и в ГФР. В съвременния капитализъм к. изменя

КАУЦКИ

своята форма. К. вече рядко се образуват от индивидуални предприятия. В картелно съглашение влизат тръстове, концерни и други монополистични съюзи.

КАУЦКИ, Карл (1854—1938) — един от лидерите на германската социалдемокрация и II Интернационал, идеолог на опортюнизма. От 1881 под влияние на К. Маркс и Фр. Енгелс К. премества на позициите на марксизма. През 80-те — 90-те години написва редица трудове, които изиграват важна роля в пропагандирането на марксистките идеи («Икономическото учение на Карл Маркс» — 1887, «Аграрният въпрос» — 1899 и др.). През 1905—1910 К. издава ръкописа на Маркс «Теория за принадлежната стойност» (IV том на «Капиталът»), което има положително значение, но същевременно там той допуска изопачения в учението на Маркс за капитализма. К. се обявява против германския опортюнизъм («Към критиката на теорията и практиката на марксизма. Антибернщайн» — 1899), но в критиката си е непоследователен. По-късно прави отстъпки в полза на опортюнизма по въпроса за диктатурата на пролетариата и др. През годините на Първата световна война К. открито преминава на позициите на социалшовинизма и фактически скъсва с марксизма. Той издига *теорията за «ултраимпериализма»*, определяйки империализма като особен вид политика на високоразвения промишлен капитал, насочена към подчиняване на аграрни области. Според К. чрез сливане на международните картели и тръстове в един свръхтръстен интересите на капиталистите от различните страни ще се примирят и това ще отстрани анархията в производството и войните. В. И. Ленин в трудовете си «Крахът на II Интернационал» и «Империализмът като най-висок стадий на капитализма» доказва реакционната същност на теорията за ултраимпериализма, свидетелствуваща за откъсване на икономиката от политиката и за игнориране на закона за неравномерното развитие на капиталистическите страни през периода на империализма. След Октомврийската революция К. се обявява против диктатурата на пролетариата, защитава т. нар. чиста, а всъщност буржоазна демокрация като единствен път към социализма. Тези опортюнистички възгледи на К. са разкритикувани от Ленин в книгата му «Пролетарската революция и ренегатът Кауцки». Съвременните десни опортюнисти и реформисти използват опортюнистичките тези на К. в борбата против революционното работническо и комунистическо дви-

жение, националноосвободителната борба и световната социалистическа система.

КАЧЕСТВО НА ПРОДУКЦИЯТА — съвкупност от свойства, характеризиращи потребителната стойност на продукцията, нейната пригодност да задоволява определени потребности на народното стопанство или населението в съответствие с предназначението ѝ. Тези свойства определят нейното експлоатационно или потребителско предназначение и затова не са еднакви за различните видове продукция. К. п. се изразява с различни показатели, повечето от които имат количествено измерение. Такива показатели са надеждност, трайност, сортност, икономичност в производството и в експлоатацията, естетичност и т. н. Важна роля за повишаване к. п. играе стандартизацията, целта на която е да бъдат установени и прилагани строго определени изисквания към качеството и размерните характеристики на суровините, материалите и изделията. Високото к. п. има огромно народностопанско значение. То осигурява икономия на средства, допринася за повишаване производителността на труда и намаляване себестойността на продукцията. Повишаването на к. п. е важен фактор за ефективността на общественото производство. Повишаването на к. п., изразяващо се в подобряване на технико-икономическите свойства, увеличаване на производителността, удължаване срока на използването, повишаване надеждността на средствата за производство и предметите за потребление при едно и също количество произведени потребителни стойности е равнозначно на увеличаване на производството. Повишаването на к. п. дава възможност по-пълно и по-добре да се задоволяват потребностите на народното стопанство, изискванията и вкусовете на потребителите. Научно-техническата революция, съвременното техническо равнище на производството с неговите високи скорости, огромни мощности, непрекъснати и автоматични процеси, порасналото равнище на живота и културата на трудещите се в социалистическите страни — всичко това придава първостепенно значение на проблемата за к. п.

Социалистическата индустрия достигна такава техническа зрелост, че е в състояние да произвежда многообразни средства за производство и предмети за потребление, отговарящи напълно по своите технико-икономически показатели на растящите изисквания на народното стопанство и световния

пазар. Усъвършенствуването на икономическия механизъм за ръководство на народното стопанство създава условия, които спомагат за повишаване материалната заинтересованост на колективите на предприятията да подобряват к. п. Това се постига чрез въвеждането на показател за реализираната продукция, който стимулира предприятията в по-голяма степен, отколкото преди, да се съобразяват с изискванията на пазара за к. п., чрез държавна атестация на к. п. и въвеждането на качествени знак за изделията, отговарящи на световните стандарти, чрез установяването на по-високи цени за нови изделия с повишено качество. Успехът на борбата за качество до голяма степен зависи от масовото участие на трудещите се, новаторите, рационализаторите и изобретателите в социалистическото съревнование. Голямо внимание на к. п. отдели X конгрес на БКП. «... през шестата петилетка трябва да се извърши прелом в работата за повишаване качеството на продукцията. Един от основните критерии за оценка на дейността на държавните стопански объединения, предприятия, научните институти следва да бъде приносът им за подобряване на качеството на продукцията, за достигане на световните качествени показатели». (Т. Ж и в к о в, Отчетен доклад на ЦК на БКП пред X конгрес на БКП, 1971, с. 59). В съответствие с тези задачи икономическият механизъм за управление на народното стопанство предвижда ефективни стимули за повишаване качеството на продукцията.

КАЧЕСТВО НА ТРУДА — характеристика на един вид *конкретен труд* в сравнение с друг вид конкретен труд или различие по сложност в рамките на даден конкретен труд. Качествената характеристика определя изискванията, които се предявяват към даден вид труд. За да отговори на тези изисквания, работникът трябва да има съответна подготовка и опит. Различията в тях намират израз в разграничаването на две степени труд: *п р о с т* и *с л о ж е н*. Сложният труд е равен на умножен прост труд. Правилното определяне на к. т има голямо значение за организацията на заплащането на труда в съответствие с изискванията на закона за разпределение според труда. Сложността на труда може да се измери по три метода — сумарен, аналитичен и метод на общественонеобходимото време. При сумарния метод работите се оценяват като цяло и по преценка на специалистите се отнасят към съответна квалификационна група. Този метод не поз-

волява да се определят с достатъчна точност качествените различия между отделните квалификационни групи. При аналитичния метод работата се оценява, след като се разчлени на елементи. Сложността на труда се определя, като се преминава през няколко етапа: набиране на информация за работите; определяне на основните функции; определяне на степените на сложност на всеки фактор; установяване на относителни делове и балове за различните фактори в сумарната сложност; съставяне на таблица за оценка на факторите по степен на сложност. Този метод дава възможност да се разграничават качествено еднородни видове труд, но страда от значителен субективизъм при определяне на баловете, на деловете и т. н. Методът на общественонеобходимото време се основава на предпоставката, че за придобиване на по-голяма квалификация са необходими по-голяма подготовка и по-голям производствен опит, изразени във време за придобиване на общо и професионално образование и определен трудов стаж по специалността. Поради недостатъчна разработка този метод няма практическо приложение.

КВАЛИФИЦИРАН ТРУД — вж *сложен труд*.

КВОТА - дялът в общото производство и пласмент на продукцията, установяван от монополстичните обединения от типа на *картелите* или *синдикатите* за всеки участник в тях. Споразуменията за к. целят да се ограничи конкуренцията между членовете на тези монополстични обединения, да се избегне свръхпроизводството на дадена група стоки, да се осигури високо равнище на цените и следователно съответно равнище на печалбите. Спазването на к. се гарантира чрез система от санкции: на производителите, които надхвърлят своята к., се налагат големи глоби. Размерът на к. обикновено зависи от съотношението на силите на участниците в монополстичното обединение и е обект на постоянна борба между тях. С течение на времето съотношението на силите на участниците в картела или синдиката се изменя. Онези, които изскачат напред, поставят искания за преразглеждане на к. Борбата за увеличаване размера на к. води към по-нататъшно засилване на конкурентната борба между участниците в монополите. Системата на к. не ликвидира свръхпроизводството на стоки, доказателство за което са националните и световните икономически кризи в капиталистическия свят.

КЕЙНЗ, Джон Мейнард (1883—1946) — английски буржоазен икономист, оказал голямо влияние върху съвременната буржоазна икономическа наука. Професор в Кембриджкия университет, председател на голяма английска застрахователна компания, автор на редица трудове по общи въпроси на икономическата теория, теорията на парите и паричното обращение. Най-известната книга на К. е «Обща теория на заетостта, лихвата и парите» (1936), в която излага теорията за «регулirания капитализъм». Същността на кейнзианската теория е, че буржоазната държава, за да запази и заздрави капиталистическия строй, трябва активно да се намесва в икономическия живот и да осигурява необходимите условия за равновесие на капиталистическата стопанска система. К. счита, че средството за това е строителството и разширяването на капиталистическите предприятия за сметка на държавния бюджет и оказването на финансова помощ на монополите. Той отрежда немалка роля на развитието на военните отрасли, за да се повиши заетостта на населението и да се отслаби растежът на безработицата. За да се осъществят тези мерки, К. и привържениците му предлагат да се увеличат данъците на трудещите се и още повече да се повишава интензивността на труда на работниците. Според К. икономическите кризи могат да бъдат преодолени чрез регулиране на паричното обращение. Той смята, че, за да се повиши заетостта на населението и да се стимулира разширяването на производството, е необходимо държавата да осигурява нарастване на доходността на капитала чрез намаляване на реалната работна заплата на трудещите се, да понижава лихвения процент, да осъществява инфлация, с държавни средства да провежда политика на милитаризация на икономиката, да увеличава разходите за други непроеизводителни цели. К. счита, че е възможно да се ограничи безработицата, ако буржоазната държава регулира потреблението, капиталовложенията в производството и равнището на лихвения процент. К. и неговите последователи (англичанинът Бевъридж, американците Хансен, Чейз и други) стават апологети на *държавномонополистичния капитализъм*. Кейнзианците виждат стимул за увеличаване на производството и заетостта на работниците в осигуряването на висока печалба за капиталистите и в повишаването на тяхното непроеизводително потребление. Едновременно те ратуват за използване на безработните от буржоазната държава за обществена работа, което трябва да спомогне за при-

вличане на допълнителна работна сила и за увеличаване на потребителското търсене. Идеята на К. за организиране на принудителна обществена работа намира най-пълно практическо приложение в хитлеристка Германия. Препоръчаното от кейнзианците увеличаване на личното потребление на капиталистите (потребление на луксозни предмети) не може да доведе до значително увеличение на търсенето и затова не може да окаже съществено влияние върху размерите на производството. Основни потребители при капитализма са трудещите се и потребителското търсене може съществено да се увеличи, само ако се издигне благосъстоянието на широките народни маси — нещо, което кейнзианството не предвижда. Опитите на кейнзианците да обяснят икономическите кризи, колебанията на пазарните цени и т. н. с психологически мотиви, а също да припишат на лихвения процент прекомерна роля в икономиката на капиталистическия свят са научно несъстоятелни. Икономическите възгледи на К. са залегнали в основата на разпространените в капиталистическия свят *теории за «плановия», или «регулирания капитализъм»,* които се използват и от десните социалисти и ревизионистите.

КЕНЕ, Франсоа (1694—1774) — френски икономист, основоположник на школата на *физиократите*. Произхожда от заможно селско семейство. Негов идеал е капиталистическото фермерско стопанство. Икономическите възгледи на К. се формират в обстановка, когато капитализмът във Франция още не е достатъчно развит, а феодалните отношения господствуват в страната. К. се обявява против тезата на меркантилистите (вж *меркантилизъм*), че капиталистическата печалба се получава от обращението. Изхождайки от принципа за еквивалентност на размяната, той смята, че печалбата се създава в селскостопанското производство. Централно място в икономическата теория на К. заема учението за «чистия продукт», т. е. принадлежния продукт, който според него се произвежда само в селското стопанство и представлява излишък на новосъздадена продукция над годишните разходи. За производителен труд К. счита само труда в селското стопанство. Той дели цялото общество на три класи: 1) производителна (фермери и селскостопански работници — производители на «чистия продукт»); 2) «безплодна» (капиталистите и работниците в промишлеността и търговията); 3) поземлени собственици (земевладелците и кралят) — единствените полу-

чатели на «чистия продукт». Това делене изопачава класовата структура на обществото и замазва експлоатацията на работниците от капиталистите. Същевременно ценното е, че К. определя класите според отношението им към производството на принадлеен продукт. Най-значителното произведение на К. е неговата «Икономическа таблица» (1758), в която той излага своята теория за възпроизводството. Това е първият в историята на политическата икономия опит да се направи анализ на процеса на възпроизводство на целия обществен капитал и разпределението на националния продукт между трите класи на обществото. Като критикува грешките и вътрешните противоречия на «Икономическата таблица», К. Маркс същевременно я нарича първата систематична концепция за капиталистическото възпроизводство. К. идеализира капиталистическия строй, смята го за естествен строй, основан върху т. нар. «естествено право», т. е. правото на всеки индивид свободно да прилага труда си (лична свобода) и пълната свобода на покупко-продажбата. Но К. не може да разбере несъвместимостта на буржоазната същност на своята програма със запазването на феодалния строй във Франция.

КЕРИ, Хенри Чарлз (1793—1879) — американски буржоазен икономист-социолог, представител на вулгарно-историческото направление в икономическата теория в САЩ. Защищава интересите на развиващата се американска буржоазия. Основните икономически възгледи на К. са изложени в «Опит върху нормата на работната заплата. . .» (1835) и «Търговия с роби у нас и в чужбина. . .» (1853). К. определя политическата икономия като «социална икономия». Автор на апологетичната теория за «хармония на класовите интереси», в която и робството се представя като «хармонична система». Стремейки се да прикрие експлоататорската същност на буржоазното общество, застъпва тезата, че на работниците се заплаща целият продукт, изработен от тях, а печалбата се създава от капитала, който отъждествява със средствата за производство. В духа на *историческата школа* обосновава схващането за «производителна кооперация на народностопанския живот», при която чрез протекционизъм в САЩ по необходимост трябва да се развиват всички клонове на икономиката. Теорията на К. за «класовата хармония» в днешно време се използва от реакционните лидери на Американската федерация на труда — Конгрес на производствените проф-

съюзи (АФТ—КПП) за защита на империализма и прикриване настъпването на монополите срещу жизнените условия на трудещите се.

КИНКЕЛ, Иван Германов (1883—1945) — български и руски буржоазен икономист, социолог, стопански историк, доктор на науките, професор. Роден в гр. Брянск — Русия. Участник в руското революционно движение. Идва в България преди Великата октомврийска социалистическа революция. Преподава политическа икономия и история на народното стопанство повече от четвърт век в Софийския университет. В политическата икономия е известен с трудовете си: «Стопанско-битовите, идеологическите и обществените основания на икономическите школи» (1939), «История на политическата икономия» (1936—1939), «Курс по сравнителна история на стопанския строй в ново време» (1947, 2 изд.). Инициатор за създаването, а от 1931 до 1938 председател на прогресивното «Българско научно социологическо дружество», което става център за легални масови прояви на марксистическата социологическа и икономическа мисъл. Като учен обаче стои на еkleктични позиции. Признава ограничено «познавателното значение» на марксизма и същевременно поставя марксистическото икономическо и социологическо учение в съжителство с антимарксистските теории на Е. Бернщайн, Туган-Барановски и др. Формира възгледите си за общественото развитие под влияние на *историческата школа* в политическата икономия. Прави опит да създаде своя самостоятелна теория за циклообразния характер на икономическото развитие, според която стопанското развитие на културното човечество минава през три цикъла, във всеки от които има 4 периода, като новият цикъл повтаря предшествувания на по-висока степен на развитие. Така идва до схващането за съществуването на капитализма още в античното общество. Привърженик е на теорията за вечността на капиталистическия строй, като се стреми да докаже неговата «демократизация». Създава и своя теория за мирно вращаване на една система в друга. Прави сравнително научно издържан анализ на кризата 1929—1933, но недостатъчно установява връзката между нея и общата криза на капитализма. К. не идва до извода, че стопанските кризи могат да се преодолеят само с коренното изменение на начина на производство. Историята на политическата икономия К. разделя на девет школи: меркантилистическа, физиократи-

ческа, класическа, историческа, социалистическа, субективна, идеалистическа, социалреформаторска и кооперативна. Според него всяка от тях има свой научен принос и те не могат да бъдат разглеждани като прогресивни или реакционни. От началото на 1933 до края на десетилетието К. прави опити да застане на прогресивни позиции при разглеждането на големите икономически и общосоциологически проблеми. От началото на 40-те години обаче и до края на живота си отново се опира на своята еkleктика и проповядва своите биологични и неомалтусиански «теории».

КЛАРК, Джон Бейтс (1847—1938) — американски буржоазен икономист, апологет на капитализма. Главни трудове: «Разпределение на богатството» (1899) и «Съществени черти на икономическата теория» (1907). К. твърди, че в буржоазното общество държавата охранява правото на гражданите да получават еквивалента на създадения от тях продукт и затова няма никаква експлоатация. Обособява икономическата теория на два дяла — статика и динамика, като подчертава, че политическата икономия трябва да започва изследването на икономическите явления в статика, т. е. при условия, когато броят на населението, размерът на капитала, техническото равнище, социалната организация на производството и потребността от хора са постоянни величини. С изменението дори на едно от тези условия, които характеризират статиката, се преминава към динамично състояние. Динамиката представлява измененията в икономическата област, основани на статиката (преминаване от едно равнище към друго подобно на движението на течност в скачени съдове). Според К. източник на това движение е въздействието на външни сили, например природни фактори. К. се стреми да докаже, че в статично състояние на обществото липсва капиталистическата печалба, а съществуват само работна заплата (продукт на труда) и лихва върху капитала (продукт на капитала). По-землената рента свежда до лихва върху капитал, вложен в участъци земя. Според К. капиталистическата печалба (той я отъждествява с добавъчната принадена стойност) съществува само в динамичното състояние на обществото. Деленето на икономическата теория на статика и динамика отразява стремението на К. да сближи политическата икономия с механиката и по този начин да отклони изследването от най-острите социални противоречия, раздиращи капиталистическото

общество. Един от най-важните «закони», които К. конструира за статичното състояние на обществото, е «законът за намаляващата производителност на труда и капитала». Този «закон» е залегнал в основата на така наречената «теория за пределната производителност», според която всяко ново увеличаване на труда при даден размер на капитала дава по-ниска производителност от предишното увеличение, а всяко ново увеличаване на капитала при неизменен брой на работниците дава по-малко продукция от предишното. Оттук следва, твърди Кларк, че: 1) всеки допълнителен работник има по-малка производителност от предишния и 2) стойността на продукта се създава не само от труда на работника, а и от капитала, с което се обосновават претенциите на капиталиста да получава печалби. Тази «теория» напълно противоречи на действителността, защото се абстрахира от развитието на техниката, чийто напредък се придружава не с намаляване, а с повишаване на производителността на труда. Нейната цел е да обори марксистката теза, че единствен източник на стойността и принадлежната стойност е трудът на работника. Според «теорията» на К. равнището на работната заплата на работниците се определя от продукта, създаден от последния работник, който има най-малка производителност от «пределната» производителност на труда, която е толкова по-ниска, колкото по-голям е броят на работниците. Следователно работната заплата според К. не може да бъде повишена поради ниската «пределна» производителност на труда, обусловена от големия брой на работниците. Оттук К. прави чисто малтусианския извод, че за да се повиши работната заплата на работниците, е необходимо да се ограничи тяхното размножаване. Критикувайки монополите, К. същевременно защитава корпорациите, т. е. една от техните форми. Заедно с това той квалифицира професионалните съюзи като монополи. «Теоретичните» конструкции на К. намират широко разпространение сред буржоазните икономисти.

КЛАСА о б щ е с т в е н а — голяма група от хора, различаваща се по своето място в исторически определена система на общественото производство, по отношението си (предимно фиксирано и оформено в закони) към средствата за производство, по ролята си в обществената организация на труда и следователно по начините на получаване и по размерите на

онзи дял от общественото богатство, с който разполага. К. възникват през периода на разлагане на първобитнообщинния строй в резултат от развитието на производителните сили, на основата на общественото разделение на труда и частната собственост върху средствата за производство. В експлоататорските *обществено-икономически формации* съществуват две основни к.: при робовладелския строй — робовладелци и роби, при феодализма — феодали и селяни, при капитализма — работници и буржоазия. Тъй като във всяка от тези формации се запазват остатъци от к. на старото общество и се зараждат нови к., съществуват и неосновни к., например буржоазията във феодалното общество, дребните производители и земевладелците в капиталистическото общество. Между основните антагонистични к. се води непримирима класова борба, която е движеща сила в развитието на обществото. В тази борба участвуват и неосновните к. и прослойки. Борбата между к. в капиталистическото общество неизбежно води към социалистическа революция и установяване на диктатура на пролетариата. Задача на властта на работническата к. е да се ликвидират експлоататорските к., да се замени частната собственост с обществена и да се построи социализмът. Победата на социализма води до коренно изменение в класовата структура на обществото. При социализма работническата к. и селяните са две дружески к. Те са свободни от експлоатация. През периода на социалистическото развитие двете форми на социалистическата собственост се сближават, постепенно се преодоляват съществените различия между града и селото, между умствения и физическия труд, между работническата к., селяните и интелигенцията. Изграждането на комунистическо общество ще доведе до изчезване на к. и утвърждаване на безкласов обществен строй с единна общонародна комунистическа собственост върху средствата за производство и пълно социално равенство на всички членове на обществото.

КЛАСИЧЕСКА БУРЖОАЗНА ПОЛИТИЧЕСКА ИКОНОМИЯ — школа в буржоазната икономическа мисъл, която възниква в Англия и Франция през XVII в., през периода на формирането на капиталистическия начин на производство. Тя слага началото на научното изучаване на капитализма. Основатели на к. б. п. и. са англичанинът *У. Пети* и французинът *П. Боагилбер*. Тя се развива по-нататък във Франция

в трудовете на *физиократите*, най-добри представители на които са Ф. Кене (авторът на знаменитата «икономическа таблица») и А. Тюрго, а в Англия — Дж. Лок (1632—1704), Д. Норс (1641—1691), Д. Юм (1711—1776) и Д. Стюарт (1712—1780). Класическата школа достига върха си в учението на англичаните А. Смит и Д. Рикардо. Икономическите възгледи на представителите на класическата школа отразяват интересите на възходящата буржоазия, която се бори срещу феодалните икономически отношения. С това се обясняват нейният прогресивен характер и стремежът на най-добрите ѝ представители да обосноват научно икономическите си схващания. Главните направления на икономическата мисъл на тази школа се свеждат, първо, до обосноваване на исканията за «икономическа свобода», свободна конкуренция, ограничаване намесата на феодалната държава в икономическия живот, премахване привилегиите на едрите поземлени собственици, отстраняване на цеховите регламентации. Второ, к. б. п. и. се опитва да даде научен анализ на вътрешните закономерности на буржоазните икономически отношения. Тя слага началото на трудовата теория за стойността, изяснява важни теоретични въпроси във връзка с парите, рентата, печалбата, лихвата, работната заплата, възпроизводството и други икономически категории. В лицето на своите най-добри представители класическата политическа икономия е един от източниците на марксизма, на неговото икономическо учение. Оценявайки високо редица теоретически концепции на буржоазните класици, Маркс същевременно подлага на задълбочена критика техните недостатъци и грешки, разкрива техния буржоазен характер и класова ограниченост. В трудовете на представителите на к. б. п. и. научният подход към изследването на икономическите явления в основни линии се характеризира откъм количествената страна. А същността на капиталистическите отношения — експлоатацията на труда от капитала и източник на принадлежната стойност — класическата школа не е в състояние научно да обясни. Затова представителите на тази школа обикновено разглеждат буржоазните отношения надисторически; разкритите и анализирани от тях икономически закони и категории считат за вечни, единствено възможни и справедливи. Те изобщо не могат да обяснят наличието на антагонистични противоречия в капитализма. Със завоюването на политическата власт буржоазията и нейните идеолози заменят изследването на обек-

тивните закономерности на капиталистическия начин на производство с апологетика на капитализма. Буржоазната икономическа мисъл загубва относително научния си характер. К. б. п. н. отстъпва място на *вулгарната буржоазна политическа икономия*, която си поставя задачата съзнателно да разкроява и защитава капиталистическия строй, да се бори против научния комунизъм и революционното работническо и освободително движение.

КЛИРИНГ — форма на разплащания, която се състои в централизирано взаимно погасяване на насрещните парични вземания и задължения по търговски и други операции без използване на налични пари. Съществуват два вида к.: банков и валутен. Характерно за **б а н к о в н я к.** е, че банките се разплащат помежду си само в рамките на разликата между сумата на платежите и сумата на паричните постъпления. Необходимостта от постоянна размяна на платежни документи довежда до създаване на специални учреждения (разплащателни палати), където тази размяна се извършва от представители на банките. При **в а л у т н и я к.** се извършват безналични международни разплащания, възникващи при външнотърговските и други икономически връзки между две или няколко страни. Клиринговите споразумения между две страни предвиждат разплащанията между тях да се извършват по специални сметки, които те си откриват една на друга посредством емисионните банки или други, специално създадени за целта учреждения. Клиринговите сметки могат да се водят във валутата на двете страни, участващи в споразумението, във валутата на една от тези страни или във валутата на трета страна, но плащанията по сметките във всяка страна се извършват в нейната валута. Макар че клиринговите споразумения предвиждат равенство на платежния баланс на страните, участващи в споразумението, често пъти едната страна става кредитор, а другата — длъжник. При тези условия страната-кредитор е принудена да купува повече стоки от страната-длъжник, макар че качеството и цените им могат да не я задоволяват. А страните-длъжници, стремяйки се да избягнат плащания в злато или в свободно конвертируема валута (в случай, че по к. се предвижда погасяване на задълженията със злато или свободно конвертируема валута), ограничават вноса от страните-кредитори. Изравняването на взаимните разплащания по двустранните к. често води до

намаляване на стокооборота между страните, тъй като клиринговите споразумения се сключват едновременно със споразуменията за стокооборота и изискват равенство на търговския баланс. Това подтиква капиталистическите страни да прибягват към многостранни форми на валутен к., но при условията на стихийното капиталистическо стопанство спазването на изискванията на многостранния к. се затруднява.

Като форма на международни разплащания к. се използва във външната търговия на социалистическите страни. Негова важна принципна черта е плановият характер. В спогодбите за стокооборота и плащанията се предвижда задължение доставките на всички стоки да се осъществяват в обем, предвиден в протокола за стокооборота за определен период. Разплащанията по тези спогодби се извършват не със злато или валута, а чрез специални сметки, които страните си откриват в Международната банка за икономическо сътрудничество. Разплащанията между страните от социалистическата общност се базират върху равенство на плащанията. Цените на доставяните стоки, установени на базата на световните цени, се запазват в течение на продължителен период (обикновено 5 години). От 1957 социалистическите страни прилагат и многостранна форма на клирингови разплащания. Това разшири стокооборота между тях, защото дава възможност на страните да купуват стоки от всяка страна-участничка независимо от това, в коя от тях продават собствените си стоки. Общата сума на плащанията на всяка страна по многостранния к. за дадена година трябва да бъде равна на общата сума на постъпленията в нея от другите страни, т. е. трябва да има равенство на платежните баланси между дадената страна и всички други страни. За всяка страна се установява лимит за възможната ѝ задълженост и кредит. Международната банка за икономическо сътрудничество следи използването на кредита да не излиза извън рамките на установения размер.

КНИЖНИ ПАРИ — книжни знаци на стойността, които заместват в сферата на обращение пълноценните златни и сребърни пари. Възникват в резултат на три предпоставки. Металическото парично обращение води до изтъркване на златните монети и до появата на различие между тяхната номинална и реална стойност. От друга страна, във функцията средство за обращение парите са един мимолетен посредник в стоковото обращение и за хората няма значение дали те имат

стойност или не. Предпоставка за възникването на к. п. е заложена и в историческите условия на развитието на обществото — разширяването на стоковото производство и образуването на национални пазари. К. п. се пускат в обращение от държавата. Те нямат собствена стойност, а представляват стойността на златото и среброто, необходими за обслужване на стокооборота. Затова могат да изпълняват само функциите на парите като средство за обращение и платежно средство. Не се разменят срещу злато, но ако количеството им надхвърля количеството на златото, което представляват в обращение, те се обезценяват (нестокова инфлация), цените на стоките се повишават, извършва се преразпределение на националния доход в интерес на експлоататорските класи, понижава се жизненото равнище на трудещите се.

«КНИЖНО ЗЛАТО» (специални права на тираж, СПТ) — нова разчетна международна валутна единица с фиксирано златно съдържание 0,888671 г чисто злато. Не съществува в материално-веществена форма. «Емитира се» от Международния валутен фонд (МВФ) за срок, договорен от страните членки. Понастоящем той е 5 години. Първата «емисия» в размер на 9,3 млрд. СПТ е извършена на три пъти — през 1970, 1971 и 1972. Размерът на конкретните суми на СПТ се гласува ежегодно от общото събрание на фонда и се разпределя между страните съобразно с техните квоти в капитала на МВФ. Всяка страна има специална сметка в СПТ, водена при МВФ. По тези сметки се заплаща определена лихва. СПТ не са конвертируеми срещу злато. Те се използват единствено за погасяване пасивните салда на платежните баланси на страните членки. След изтичане на петгодишния срок на действие на СПТ страните, които са използвали изцяло своите права на тираж, са длъжни да погасят 30% от тази сума с конвертируема валута. Останалите СПТ остават като резерв за международни плащания, с което се увеличават международните ликвидни средства. По такъв начин СПТ съчетават в себе си елементи на пари и кредит. При мобилизиране на своите вземания от чужбина страните с активен платежен баланс са задължени да приемат СПТ в размер до 200% от тяхната първоначална квота, т. е. да кредитират в двоен размер страните с пасивен платежен баланс. Предвид на твърдото златно съдържание на СПТ много капиталистически страни определят курса на своите валути спрямо тях.

КНИЖНОПАРИЧНА СИСТЕМА — организация на *паричното обращение*, при която в оборот са истразменяеми срещу злато и чужди девизи *книжни пари*. К. с. е господствуваща в епохата на общата криза на капитализма. Крушението на златномонетния стандарт и възникването на к. с. се крие в самата същност на общата криза на капитализма, която предизвиква сериозни изменения и в парично-кредитната система. Златото е иззето от сферата на обращението и е превърнато в централен резерв от световни пари. Господствуващ вид пари са книжните. Във връзка с това к. с. се характеризира с обезценяване на книжните пари и с произтичащата оттук нестабилност в стопанския живот на обществото. Господството на к. с. и отсъствието на златото от каналите на паричната циркулация не премахват «паричната власт» на златото. Книжните пари са само представители на златото, и то единствено във функциите средство за обращение и платежно средство. И при к. с. златото продължава да изпълнява ролята на всеобщ еквивалент.

К. с. получава широко разпространение още в годините на Първата световна война. През стабилизационния период след войната някои страни правят опит чрез златнокюлчевия и златнодевизиия стандарт да се върнат към златнопаричната система, но този опит се проваля в годините на световната икономическа криза 1929—1933. След тази криза целият свят преминава към к. с. България преминава към к. с. още по време на Балканската война 1912—1913.

КОЛАРОВ, Васил Петров (1877—1950) — деец на българското и международното революционно работническо и комунистическо движение, ръководител на БКП и НРБ, публицист, академик (1946). Още като ученик К. възпрнема идеите на научния комунизъм. Като един от видните дейци на БКП, ученик на Д. Благосв и най-близък съратник на Г. Димитров, той активно участвува в революционните борби на работническата класа за победата и утвърждаването на социализма в България. К. активно работи в Комунистическия интернационал, на който е генерален секретар (1922—1924) и член на неговия Изпълнителен комитет (1921—1943). Бил е председател на Изпълнителния комитет на Селския интернационал, директор на Международния аграрен институт в Москва и главен редактор на неговия орган «Аграрни проблеми» (1931—1941).

К. се отличава с богати икономически познания. Публикува много научни студии, в които разработва важни икономически проблеми относно развитието на капитализма в България и характера на световното капиталистическо стопанство. Остава ценни изказвания за същността и характера на икономическия и социалния строй в България до Освобождението ѝ от османско иго. Още в периода до Първата световна война (1914—1918) се занимава с проблемите на империализма. Спира своето внимание върху ролята и значението на финансовия капитал за развитието на икономиката на балканските страни. Стига до извода за господстващата роля на финансовия капитал, с помощта на който се извършва и икономическото заробване на изостаналите страни и народи. В много свои речи и статии върху икономиката на България през време на войната К. остро критикува авантюристичната и противонародна политика на българската буржоазия.

Изследвайки настъпилите в резултат на Първата световна война изменения в икономическото развитие на страната, К. доказва, че България продължава да се намира под икономическата зависимост на чуждия капитал. Въоръжен с Лениновото учение за империализма, оценявайки настъпилите промени и на Балканите по това време, той идва до извода, че империализмът тласка балканските държави по пътя на аграризацията и колонизацията. К. прави задълбочен анализ и аргументирано доказва временния и относителен характер на частичната стабилизация на капитализма в периода, предшестващ световната икономическа криза 1929—1933. Същевременно прави извода, че частичната стабилизация на българския капитализъм е още по-нездрава и по-относителна, което се обяснява с неговия изостанал характер, слаба икономическа база и с допълнителните тежести, които България носи като победена и зависима от чуждия капитал страна. В редица свои статии К. дава дълбоко теоретическо изложение на марксистко-ленинското учение за икономическите кризи в периода на общата криза на капитализма, за същността и характера на световната икономическа криза 1929—1933 и особено за нейното проявление в България. К. разкрива важни страни и от характера на германското проникване в страната, доказвайки, че хитлеристка Германия заробва България икономически и я превръща в свой васал. Остро разобличавайки предателската политика на българската фашистка буржоазия в навечерието на Втората световна война и през време на са-

мата война, той не само посочва спасителния път, но сам развива огромна дейност за спасяване на страната от трета национална катастрофа.

К. е един от големите познавачи и теоретици на аграрния въпрос и има заслуги за творческото приложение на ленинското учение по аграрния въпрос към българските условия. Наред с това под негово ръководство са разработени важни проблеми, засягащи аграрния въпрос в много страни на Европа и бивши колонии. К. изследва пътищата на проникването и развитието на капитализма в селското стопанство в условията на монополистичния капитализъм. Аргументирано разработва и обосновава необходимостта от съюза между работническата класа и селяните, подчертавайки ръководната роля на пролетариата. Води последователна борба за разобличаване дребнобуржоазните аграрикономически теории. Особено ценни в това отношение са анализът и критиката на съсловната теория. К. доказва, че по своята същност тази теория изразява интересите на селската буржоазия. Остро реагира на опитите да се ревизира марксистко-ленинското учение по аграрния въпрос. Разобличава несъстоятелността на ревизионистичната теория за жизнеспособността на дребното селско стопанство. К. води борба също против реформистите и десните социалисти, разобличавайки техните опити да завоюват позиции сред селските маси, както и против троцкистките и сектантските разбирания за работата на село. Особено внимание обръща на въпросите за отношението на комунистите към селския въпрос и формите на борба в условията на фашистката диктатура, подчертавайки необходимостта от изграждането на широк единен антифашистки и антивоенен фронт на трудещите се на село на основата на конкретна програма за защита на техните жизнени интереси.

След победата на социалистическата революция в България К. взема дейно участие в преустройването на икономиката на страната на социалистическа основа. Той е един от авторите на икономическата програма на БКП в преходния период, разработена под непосредственото ръководство на Г. Димитров. Дава своя принос и за теоретическото изясняване и практическото осъществяване на редица проблеми, имащи огромно значение за икономическото развитие на страната: за характера на извършената промяна на 9. IX. 1944, за отношенията между частния и държавния сектор в народното стопанство, за ролята на новата народнодемократична държава в стопан-

КОЛЕКТИВИЗАЦИЯ

ския живот, за ролята и значението на планирането, за отношението между труда и капитала, за ролята на труда при народната демокрация, за ролята и значението на помощта от СССР за нашето развитие, за ролята на вътрешните икономически ресурси, за пътя на индустриализацията и на колективизацията на селското стопанство и др. К. оставя не само богато теоретическо наследство, което обогати марксистко-ленинската икономическа мисъл в България, но дава пример за най-тясно свързване на марксистко-ленинското учение с конкретните условия и непосредствените задачи, стоящи пред страната в борбата за победата на социалистическата революция.

КОЛЕКТИВИЗАЦИЯ НА СЕЛСКОТО СТОПАНСТВО — вж *социалистическо преустройство на селското стопанство*.

КОЛИЧЕСТВО НА ТРУДА — величина на изразходвания труд за определено време, вложен от човека в трудовия процес. Определя се от продължителността на времето, през което човек участва в производството, и от *интензивността на труда*. Продължителността на работното време характеризира к. т., но при неизменна интензивност. Между к. т. и *качеството на труда* има определена връзка. Сложният труд е равен на умножен прост труд, тъй като висококвалифицираният работник създава за единица време по-голяма нова стойност. За определяне к. т. се прилагат различни методи. Като физиологични методи се използват някои опити за оценка на разходите на енергия, измерване на пулса, умората и др. При тях се измерва интензивността на труда. Те не са достатъчно ефикасни, но имат голямо значение за организацията на работната заплата. Икономически к. т. се измерва чрез нормирането на труда — определяне на обективно необходимия разход на работно време за извършването на дадена операция (работа) при определени организационно-технически и производствени условия или на количеството продукция, което трябва да бъде изработено за единица време.

КОЛОНИАЛИЗЪМ — политика на развитите капиталистически държави, насочена към поробване и експлоатация на народите в икономически изостаналите страни, към превръщането им в свои суровинни придатъци. Икономиката на колониалните и зависимите страни има монокултурен харак-

тер. Развиват се отрасли, които са необходими за снабдяването на промишлените метрополи с суровини; обикновено това са отраслите на селското стопанство и добиващата промишленост. В резултат на това икономиката на колоните е напълно зависима от метрополите (вж *колониална експлоатация*). К. се заражда и разширява с възникването и развитието на капиталистическия начин на производство. Към края на XIX и началото на XX в. империализмът формира окончателно своята колониална система (вж *колониална система на империализма*). В резултат на упоритата освободителна борба на колониалните народи, разгърнала се след победата на Октомврийската революция, в колониалната система на империализма настъпва криза, която след Втората световна война довежда до нейното разпадане. Империалистите губят икономическото и политическото си господство над бившите колонии и полукolonии, но се стремят да ги запазят като обект на експлоатация. За тази цел те активно прибягват към нови форми на к. — въвличане на бившите колониални страни в агресивни блокове, предоставяне на военна и икономическа «помощ» и други, които в съвкупност образуват същността на *неоколониализма*. По пътя на к. се издига мощна преграда в лицето на социалистическите държави, световното работническо движение и национално-освободителната борба на народите.

КОЛОНИАЛНА ЕКСПЛОАТАЦИЯ — експлоатиране на народите в колоните и зависимите държави от империалистите. К. е. съществува още при робовладелския строй, например в древния Рим, във вид на пряк грабеж, облагане с данък на поробените народи и търговия с роби. При империализма к. е. се характеризира с това, че империалистите поробват значителна част от населението на света и се появяват нови, но не по-малко тежки методи на потисничество. Империалистите широко използват в колониалната търговия нееквивалентната размяна, като изкуствено създават т. нар. «ножици на цените»: те продават стоките си по високи *монополни цени* в колониалните и зависимите страни, а купуват там на ниски цени суровини, работна сила и др. Империалистите използват колоните като източник на евтини суровини и сфера за високодоходно приложение на капитала. От метрополите капиталът се изнася в производителна и заемна форма. В колоните промишлени предприятия обикновено се съз-

КОЛОНИАЛНА СИСТЕМА

дават в добиващата и отчасти в леката промишленост. Имперялистите допускат ограничено развитие на икономиката, за да привържат по-здрaво колоните за метрополите и да ги превърнат в свои аграриосуровинни придагъци. Издръжката на огромния управленски апарат, на многобройната военна администрация и военни «съветници» пада върху бюджета на колоните. От колониалните народи имперялистите вземат всевъзможни данъци, налози и такси. Колоните се използват и като военнoстратегически плацдарми на имперялизма и като доставчици на евтино пушечно месо — войници за водене на имперялистическите войни. Капиталистическите монополи се стремят да запазват в колоните формите на феодално-крепостническо потисничество, принудителният труд, скритата форма на робство, лихварството и т. н. Тук се насажда расова дискриминация в областта на работната заплата, обучението, участието в управлението на страната и в обществения живот. Като изсмукват печалби от колоните, имперялистите обричат техните народи на мизерия и жалко съществуване; в редица колониални страни неграмотността достига 95% сред мъжете и 99—100% сред жените. Медицинско обслужване на местното население практически не съществува. След разпадането на *колониалната система на имперялизма*, използвайки икономическата изостаналост на освободилите се от колониалния гнет страни и надмощието на чуждестранните монополи в ключовите отрасли, имперялистите прибегват към многобройни средства и методи за заробване на тези страни (вж *неоколониализъм*).

КОЛОНИАЛНА СИСТЕМА НА ИМПЕРИАЛИЗМА — система на капиталистически обществени отношения, съществуващи между страни, едни от които са икономически и политически зависими и експлоатиранни (колонии), а други — господстващи и експлоатиращи (метрополи). В състава на к. с. и. фактически влизат и държави, които формално са независими, но всъщност се намират в пълна икономическа зависимост и също като колоните са обект на експлоатация. По своята същност к. с. и. не е проста съвкупност от колониални и зависими страни, а част от един сложен организъм — *световната капиталистическа стопанска система*. Колониалната система се е създавала по наследствен, завоевателен път. Най-големите колониални империи — на Великобритания, Франция, Германия, САЩ, царска Русия, Холандия, Испа-

ния и други страни — се появяват в резултат на жестоки колониални войни. К. с. н. се оформя в края на XIX и началото на XX в. в процеса на завършване на териториалната подялба на света, когато територия от 89,4 млн. кв. км с население около 930 млн. души става обект на имперналистическо ограбване. В навечерието на Първата световна война повече от половината от човечеството се намира под колониален гнет. През 1919 само шест големи империалистически държави (САЩ, Англия, Франция, Германия, Япония и Италия) владеят колонии, територията на които възлиза на 36% от територията на цялата планета.

Борбата на народите в поробените страни невдлъж прераства в мощни народни въстания. Победата на Великата октомврийска социалистическа революция слага начало на кризата в колониалната система, предизвиква мощен подем в националноосвободителната борба на потиснатите народи. Докато империализмът потъпка националната независимост и свобода на мнозинството от народите и ги окува във веригите на жестоко колониално робство, възникването на социализма означава настъпването на ерата на освобождение на потиснатите народи — се казва в Програмата на КПСС. На втория етап от *общата криза на капитализма* в резултат от победата на СССР във Втората световна война и образуването на световната социалистическа система кризата на колониалната система прераства в разпадане на тази система. Върху развалините на колониалните империи се образуват повече от 70 суверенни държави. От колониално потисничество се освобождават над 1,5 млрд. души. Превръщането на световната социалистическа система в решаващ фактор на международното развитие създава благоприятна възможност за пълно ликвидиране на позорната колониална система.

КОЛХОЗ (к о л е к т и в н о с т о п а н с т в о) — кооперативна организация в СССР на доброволно обединили се селяни за съвместно осъществяване на едро социалистическо селскостопанско производство върху основата на обществени средства за производство и колективен труд. Като обществена форма на социалистическото стопанство к. напълно отговаря на задачите за по-нататъшно развитие на производителните сили в селото, осигурява управяване на производството от самите колхозни маси, съчетаване на личните интереси на колхозниците с обществените, общонародните интереси Наред

със совхозите к. са основни производители на селскостопанска продукция в страната. Целите и задачите на к., принципите на организация на производството и труда, разпределението на колхозните доходи и другите основни положения и правила на колхозния живот се регулират от Примерния устав на колхоза. К. стопанисва земя, която е общонародна собственост и му е дадена за безплатно и безсрочно ползване, т. е. за вечни времена, с помощта на колхозни средства за производство, които са обществена собственост на к. Това са принадлежащите на к. предприятия, сгради, съоръжения, машини, работен и продуктивен добитък и т. н., образуващи *основните производствени фондове*, и основните фондове с непроизводствено предназначение — клубове, почивни домове и т. н. Собственост на к. са и *оборотните фондове* — семена, разсад, фуражи и др. Управлението на к. се осъществява върху основата на кооперативната демокрация, която изисква участие на колхозниците в решаването на всички въпроси на колхозния живот. Външ орган на управлението е общото събрание на членовете на к., което избира управителния съвет и председателя на к. и решава всички основни стопански въпроси. Кооперативният характер определя особеностите на планирането в к., заплащането на труда, разпределението на продуктите и доходите. Държавните планове за изкупуване на селскостопанска продукция се опират на икономически обосновани изкупни цени; на продуктите, които к. продават на държавата надпланово, се определят по-високи цени. Всичко това създава заинтересованост в к. от резултатите на стопанската дейност. К. сам разпределя общия доход на фонд за натрупване и фонд за потребление. В к. се създават фондове за обществено потребление. От тях се образуват пенсионният фонд, фондът за подпомагане и обществено осигуряване и фондът за административно-стопански разходи. Съставна част от фонда за потребление е културният фонд, със средства от който се издържат детски заведения, подготвят се кадри и се задоволяват други социални и културни нужди. Паричните и натуралните доходи, получавани от членовете на к., се разпределят между тях в зависимост от количеството и качеството на изразходвания в общественото производство труд. В преобладаващото мнозинство к. е въведено гарантирано заплащане на труда. Изплащанията в пари се правят не по-рядко от един път месечно, а в натура — при прибирането на продукцията. При недостиг на собствени

средства за осигуряване на гарантираното заплащане на труда на колхозниците се предвижда банково кредитиране. В к. се допуска членовете му да имат лично помощно стопанство. То обхваща определено от устава количество земя, продуктивен добитък, домашни птици, дребен инвентар и др. Продукцията от личното помощно стопанство е предназначена за непосредствено задоволяване на някои потребителски нужди на колхозниците или се реализира в паричен доход, като се продава на кооперацията или на колхозния пазар.

КОМПЛЕКСНА ПРОГРАМА за по-нататъшно задълбочаване и усъвършенствуване на сътрудничеството и за развитие на социалистическата икономическа интеграция на страните членки на СИВ — дългосрочен план за развитие на сътрудничеството между страните от СИВ през близките 15—20 години в условията на социалистическата интеграция. К. п. обобщава натрупания практически опит от развитието на външноикономическите връзки в рамките на СИВ през предшестващия период и непосредствено продължава основополагащите идеи на регулиращия икономическото сътрудничество до приемането ѝ програмни документи «Основни принципи на международното социалистическо разделение на труда». Решението за разработката на стратегическите направления на социалистическата икономическа интеграция е взето на ХХІІІ специална сесия на СИВ (1969). На ХХІV сесия тези направления са конкретизирани и одобрени, а на ХХV сесия, състояла се в Букурещ през юли 1971, единодушно е приета К. п. Тя дава материален израз на планомерния преход от отделни, в преобладаващата си част разпокъсани мероприятия на сътрудничество към единен многостранен комплексен подход за осъществяването на социалистическата интеграция.

Набелязаните в К. п. мероприятия са насочени към осъществяването на следните основни цели: постигане на най-високо научно-техническо равнище, максимално повишаване икономическата ефективност на общественото производство, усъвършенствуване на структурата и разширяване мащабите на производството в съответствие с изискванията на научно-техническата революция, задоволяване на растящите потребности на народното стопанство на страните от СИВ от горива, енергия, суровини, машини и съоръжения, сближаване и

изравняване на равнищата на икономическото развитие на страните, постигане победа в икономическото съревнуване с капитализма. За постигането на тези цели в К. п. е разработен цялостен механизъм, съдържащ главните пътища и средства за по-нататъшното задълбочаване и усъвършенстване на социалистическата икономическа интеграция. Същността им се изразява в осъществяване на многостранни и двустранни взаимни консултации по основните въпроси на икономическата политика, задълбочаване на двустранното и многостранното сътрудничество в плановата дейност, планомерно разширяване на международната специализация и коопериране в производството, науката и техниката, усъвършенстване на валутно-финансовите отношения и системата на външнотърговските цени, развитие на съществуващите и създаване на нови международни икономически организации, усъвършенстване на правните основи на икономическото и научно-техническото сътрудничество. За изпълнение на залегналите в К. п. мероприятия в най-близките години са установени конкретни сръкове, а също и механизъм на тяхното осъществяване. Мероприятията, разчетени за по-дълъг период, са формулирани в обобщен вид с посочване на етапите на тяхното осъществяване.

Характерна особеност на К. п. е предвидената възможност за нейното постоянно обогатяване и усъвършенстване в зависимост от степента на готовност на страните членки и осигуряването по този начин на постоянната ѝ действителност и актуалност на всички етапи от развитието на интеграционните процеси. Взаимното съгласуване на набеязаните мероприятия на напълно равноправни начала способствува за отчитане както на единните интереси на общността, така и на националните интереси на всяка участваща страна и нейните естествени възможности за участие в конкретните направления на сътрудничеството. Основните положения на Програмата, притежаващи принципиално значение, са формулирани в първия ѝ раздел. Там е дадена характеристика на постигнатите успехи, изложени са принципите, целите, пътищата и средствата за по-нататъшното задълбочаване на икономическото и научно-техническото сътрудничество на страните от СИВ в условията на интеграцията. Централна идея, обобщаваща всички основни цели на К. п., е създаването на условия за интензификация на производството и осигуряването на преимуществено развитие на отраслите, носители

на научно-техническия прогрес. За реализиране на тази идея К. п. съдържа над 200 икономически и организационни мероприятия, подлежащи на проучване, разработка или реализация. Те обхващат всички сфери на стопанския живот, като ударението пада на координацията на усилията на участниците в сферата на материалното производство — от сътрудничеството при разработката на прогнози чрез съгласуване на плановете и организиране на съвместни научно-технически изследвания до специализацията и кооперирането на производството и пласмента. В резултат на това Програмата синтезира всички най-важни форми и методи на сътрудничество, изразявайки високата степен на зрелост на международните икономически и политически отношения на страните от социалистическата общност.

КОМУНИЗЪМ — висша форма на организация на човешкото общество, базираща се на високоразвити производителни сили и производствени отношения; втората фаза на комунистическата обществено-икономическа формация. «Комунизмът е безкласов обществен строй с единна общонародна собственост върху средствата за производство, с пълно социално равенство между всички членове на обществото, където заедно с всестраниното развитие на хората върху основата на постоянно развиващите се наука и техника ще израснат и производителните сили, където всички източници на обществено богатство ще потекат като пълноводен поток и ще се осъществи великият принцип «от всекиго според способностите, на всекиго според потребностите». Комунизмът е високоорганизирано общество на свободни и съзнателни труженици, в което ще се утвърди обществено самоуправление, трудът за благото на обществото ще стане за всички първа жизнена потребност, осъзната необходимост, способностите на всекиго ще се прилагат с най-голяма полза за народа.» (Програма на КПСС, 1961, с. 64). Материалните и културните предпоставки за к. се създават с развитието и укрепването на социалистическото общество (вж *социализъм*), с нарастването на неговото богатство и култура, с издигането на производителността на труда и увеличаването на обществената собственост, с повишаването на комунистическата съзнателност на народните маси. Преходът към висшата фаза на комунистическото общество се извършва на основата на високото развитие на производителните сили чрез постепенно прерастване на социалистическите производ-

ствени отношения в комунистически. Решаваща роля в изграждането на комунистическото общество има създаването на *материално-техническата база* на к., развитието на комунистическите обществени отношения и формирането на новия човек. Създаването на материално-техническата база на к. ще осигури изключително висока производителност на труда, изобилне от материални и духовни блага, в резултат на което ще бъдат създадени условия за преминаване към разпределение според потребностите. В резултат от изграждането на висока материално-техническа база във всички отрасли ще се преодолеят съществения различия между града и селото, държавната и кооперативната собственост ще се слейт в една общонародна собственост. Установяването на пълна социална еднородност между всички членове на обществото, органичното сливане на физическия труд с умствения, превръщането на труда в първа жизнена необходимост за хората, постигането на социално равенство в разпределението на богатата, задоволяващи напълно потребностите на всеотранно развитите членове на обществото — всичко това ще означава завършване на строителството на к. и негово по-нататъшно развитие върху собствена основа. В резултат от изграждането на пълния к. окончателно ще се утвърди *комунистическият начин на производство*, ще отпадне необходимостта от стоково-паричните отношения и свързаните с тях икономически закони и категории.

КОМУНИСТИЧЕСКИ НАЧИН НА ПРОИЗВОДСТВО — начин на производство на материални блага, основан на единството между високоразвитите производителни сили и съответстващите им производствени отношения, изградени на основата на общонародна комунистическа собственост върху средствата за производство. К. н. п. възниква и се развива в процеса на изграждането на *социализма и комунизма* — изшата и висшата фаза на комунистическото общество. Създаването на високоразвити производителни сили, необходими за постигане на изобилне от продукти и преминаване към комунистическия принцип на разпределение, е немислимо без качествени изменения във всички веществени и лични фактори на производството. Това означава преди всичко да се построи *материално-техническата база* на комунизма. В областта на оръдията на труда производителните сили ще се характеризират с господство на автоматизираните произ-

водствения процес в всички отрасли на народното стопанство и с ликвидиране върху тази основа на нископроизводителния ръчен труд. В областта на предметите на труда те ще се характеризират с масово производство на нови висококачествени видове синтетични суровини и материали, и то не само подобни на тези, които природата дава в готов вид, но и материали с предварително зададени свойства. Коренни изменения ще настъпят и в хората — главната съставна част на производителните сили. Работниците от комунистическото общество хармонично ще съчетават умствената и физическата дейност, трудът ще се превърне в първа жизнена необходимост. Основната особеност на целия процес на създаване на комунистически развити производителни сили се състои в широкото внедряване в народното стопанство на постиженията на прогресивната наука, превръщаща се все повече в непосредствена производителна сила на обществото. Производителните сили на комунистическото общество ще осигурят изключително висока производителност на обществения труд. Върху основата и под активното въздействие на всеотдайното развитие на производителните сили се усъвършенствува цялата съвкупност на социалистическите обществени отношения и те постепенно прерастват в комунистически. Този процес протича в три главни насоки: първо, усъвършенствуване на социалистическите производствени отношения; второ, преодоляване на класовите различия между работниците и селяните, премахване на съществените различия между града и селото, между умствения и физическия труд; трето, възпитаване на новия човек на комунистическото общество. К. и. п. се създава от творчеството на милионите трудещи се и колкото по-високо е тяхното съзнание, колкото по-пълно и широко се разгръща тяхната активност, толкова по-бърз е икономическият и социалният прогрес, толкова по-успешно — формирането на икономиката на комунизма.

КОМУНИСТИЧЕСКИ ТРУД — научно организиран, въоръжен с най-съвършени технически средства и осигуряващ изключително висока производителност труд на свободни и съзнателни работници, труд като първа жизнена потребност на човека. Комунистическият труд, пише В. И. Ленин, в най-тесния и строг смисъл на думата е безплатен труд в полза на обществото, труд доброволен, труд извън норма, труд, даван без условия за възнаграждение, труд по навик да се трудни

за обща полза и поради съзнателно (превърнало се в навик) отношение към необходимостта от труд за обща полза, труд като потребност за здравия организъм. Само в труда се разкриват способностите и дарбите на хората, само през високопроизводителния труд, улесняващ живота и дейността на хората, минава пътят към изобилнето и всестранното развитие на личността. С преминаването към комунизма всеки човек съзнателно, без да очаква възнаграждение, ще участва в обществения труд и ще осигурява непрекъснато нарастване на материалните и духовните блага на обществото. Преминаването към к. т. изисква разрешаване на редица основни проблеми, към които спадат: първо, преодоляване на социално-икономическите различия в характера на труда на работниците в града и в селото; второ, осигуряване на високо културно-техническо равнище на трудещите се; трето, коренно изменение на отношението на хората към труда, постепенно превръщане на труда в първа жизнена необходимост. Основа на този процес е планомерното създаване на материално-техническата база на комунизма, възпитанието на членовете на обществото в комунистически дух. Материална основа за сближаване на физическия и умствения труд е висдряването в производството на постиженията на научно-техническия прогрес. Високата степен на механизация и автоматизация на производството изисква от всеки работник да познава научните основи на техниката, технологията, икономиката и организацията на производството, умение да ги прилага, за да се осигури такава производителност, ефективност и култура на производството, които са необходими за прехода към к. т. При условията на комплексно механизирано и автоматизирано производство ролята на човека се свежда до управлението на сложните механизми и прибори и тяхната настройка, до съставянето на програмата и режима на технологическите процеси, до усъвършенствването на техниката и организацията на производството. С оглед на това става възможно и необходимо да се появи нов тип работник, който хармонично да съчетава физическия и умствения труд. Такъв работник ще може да управлява сложната техника, да участва в по-нататъшното ѝ усъвършенствование, а също да продължава да се специализира в избраната от него област на производствената дейност.

В комунистическото общество трудовата дейност на хората ще бъде не само средство за живот, но и ще се превърне

в естествена проява на функциите на здравия организъм. За осъществяването на този исторически процес важна роля ще изиграят моралните стимули към труд, към повишаване на комунистическото съзнание и трудовата дисциплина. Новото, комунистическото отношение към труда се заражда в първата фаза на комунизма — при социализма. То намира израз в масовото социалистическо съревнование, в движението за комунистическо отношение към труда, в широкото развитие на изобретателската и рационализаторската дейност на новаторите в производството и т. н. Събдва се научното предвиждане на Фр. Енгелс, че с преобразуването на всички страни на обществения живот трябва да се появи такава организация на производството, при която, от една страна, никой не би могъл да прехвърля на другите своя дял в производителния труд, това естествено условие за човешкото съществуване, а, от друга страна, производителният труд, вместо да бъде средство за поробване на хората, би станал средство за тяхното освобождение, предоставяйки на всекиго възможност да се развива във всички насоки и действено да проявява всичките си способности — както физически, така и духовни.

КОНВЕРГЕНЦИЯ — вж *теория за конвергенцията*.

КОНВЕРСИЯ — мероприятия на държавата по изменение първоначалните условия на *държавни заеми*: а) намаляване на първоначално установения лихвен процент; б) обмяна на облигациите от всички предишни заеми с облигации от новия (конверсионен) заем; в) превръщане на краткосрочните заеми в дългосрочни; г) изменение на сроковете и начините за погасяване на заемите. В капиталистическите страни к. се провеждат при излишък на заеман капитал и целта им е да се намали държавният дълг. Те обикновено не причиняват загуби на притежаващите облигации на големи суми, тъй като държавата често им дава облекчения и компенсация. Едрите монополи, осведомени предварително за набелязаната к., трупат богатства чрез реализация на облигациите по спекулативни цени и получават големи доходи във вид на възнаграждение за придобитите от тях големи суми от конверсионния заем. К. предизвиква понижаване на лихвения процент, в резултат на което курсът на облигациите се покачва. Социално-икономическото съдържание на к., провеждани в социалистическите страни, принципно се различава от к. в капиталистическите страни.

КОНВЕРТИРУЕМОСТ НА ВАЛУТИТЕ — свободно превръщане на една валута в друга, без да е необходимо за целта разрешение от валутните органи на съответната страна. В условията на златния еталон действа механизъм на класическата конвертируемост, изразяваща се в свободно и неограничено обменяне на националната валута в злато и чужда валута. С отменянето на златния еталон този механизъм преставя да действа. За периода на общата криза на капитализма е характерно книжопаричното обращение. Според своя режим валутите на капиталистическите страни се подразделят на конвертируеми (обратими) и неконвертируеми (затворени, необратими). Конвертируема е тази валута, която при определени условия може да бъде свободно превръщана (конвертирана) в други валути. След продължителен период на валутни ограничения болшинството промишлено развити капиталистически страни въвеждат отново конвертируемостта на своите валути в края на 1958. По своето съдържание обаче к. в. в съвременните условия се отличава от тази при златния еталон. Първата отличителна черта е в това, че нито една капиталистическа валута вече не се обменя свободно срещу злато. Вторият белег на сегашната к. в. е нейната ограниченост, изразяваща се в запазването на някои елементи на валутен контрол по отношение на резидентите (местните лица) и отделни видове операции. И при най-либералните валутни режими различните страни под една или друга форма контролират операциите с чужда валута, т. е. в по-голяма или по-малка степен ограничават конвертируемостта на своите валути. При това к. в. може да бъде ограничавана както непосредствено (забраняване размяната на националните валути срещу други валути за някои видове операции и за определени групи лица, ограничаване движението на капиталите, регулиране на кредитните отношения, лимитиране износа на националната валута и други), така и косвено (регулиране на външната търговия чрез прилагането на контингенти при вноса и износа и т. н.). Сравнително най-свободен валутен режим съществува в САЩ, Швейцария, ГФР, Канада, Ливан и др. Валутите на тези страни могат да бъдат превръщани свободно във всяка друга валута както по текущите, така и по капиталовите и кредитните операции. Валутите на останалите промишлено развити капиталистически страни са свободно конвертируеми преди всичко за нерезиденти (чуждестранни лица), и то главно по текущите операции. От 1961 някои от тези страни разши-

ржават конвертируемостта на своите валути за резиденти по текущите плащания към чужбина. Въпреки това системата на валутни ограничения в капиталистическите страни не е изживяна. Най-широко тя е разпространена в развиващите се страни, валутите на които в преобладаващото си болшинство са неконвертируеми. Неконвертируеми са тези валути, които служат за разплащане на националния пазар и чието превръщане в други валути може да става само с разрешение на валутните власти. Най-ценни са свободно конвертируемите валути, а най-малко ценни — неконвертируемите. Ценността на конвертируемите валути се определя от факта, че те се превръщат във всяка друга валута и с тях се извършват плащания в различни страни. Това дава големи предимства за нейните притежатели, които могат да маневрират и използват конюнктурните условия на международния пазар. Конвертируемите валути могат свободно да се продават на валутните пазари. В този смисъл по отношение на тях се прилага терминът *негоцируеми валути*. Свободно конвертируемите валути се считат за силни, докато неконвертируемите, или клиринговите валути, които се котират с дизажио (отбив) по отношение на свободно конвертируемите валути, се смятат за слаби. На XXV сесия на СИВ (1971) се приема Комплексна програма, която включва широк комплекс от мерки за въвеждане обратимост на преводната рубла в националните валути на страните членки на СИВ, взаимна обратимост на националните валути и въвеждане по-нататък на единен курс на тези валути.

КОНГЛОМЕРАТ — форма на монополистично обединение, която възниква през 60-те години на ХХ в. главно в САЩ предимно във вид на «инвестиционни конгломератни сливания». В Западна Европа к. прнемат формата на «функционални конгломератни сливания», т. е. обединяват функционално взаимосвързани фирми, като им запазват напълно производствената самостоятелност. Връзката в к. се осъществява предимно по линията на финансовия контрол. Сливанията от този род се развиват гвърде бързо. Към 1965—1969 в САЩ инвестиционните конгломератни сливания обхващат по официални данни 80,4% от всички междуфирмени съглашения. В ГФР техният относителен дял е 43%, а в Англия — 45%. К. е нова, своеобразна форма на монополистично обединение. Неговата типична форма е «инвестиционното сливане», при което: а) широк кръг фирми се обединяват за обща инвести-

ционна политика без непосредствена производствена или функционална връзка помежду им; б) управлението на к. е силно децентрализирано и всяко обединено звено има голяма самостоятелност; в) капиталът на к. расте стремително, но не за целите на производствената експанзия, а с оглед разпространяването на контрола над нови фирми; г) обединяващото звено на к. обикновено е една силна банка или банкова група, която обвързва влизашите в к. фирми с финансови връзки и административен контрол; д) к. са специфични за развития държавномонополистичен капитализъм монополистични обединения, които предполагат развита система на диверсификация на производството и широки възможности за крупни борсови спекулации. Тъкмо тази черта на к. разкрива тяхната органическа връзка с набъбването на *фиктивния капитал*, засилването на паразитизма и общото изостряне на икономическите противоречия на капиталистическото общество.

КОНКРЕТЕН ТРУД — труд, изразходван в особена целесъобразна форма, създаващ потребителната стойност на стоката. Всеки полезен труд от определен вид (трудът на шивача, обувчаря, дърводелеца и т. н.), създаващ потребителната стойност на стоката, е к. т. «... трудът като създател на потребителни стойности, като полезен труд е независимо от всички обществени форми условие за съществуването на човека, вечна природна необходимост: без него не би бил възможен обменът на веществата между човека и природата, а следователно и човешкият живот» (К. М а р к с, Капиталът, т. 1, 1968, с. 55). Видовете к. т. са също така разнообразни, както и произведените от тях потребителни стойности, а това създава условия за широка пазарна размяна между стокопроизводителите. В стихийно развиващото се стоково стопанство, основано на частната собственост върху средствата за производство, к. т. противостои на *абстрактния труд*, както частният труд — на обществения (вж *двойк характер на труда*). Степента на ефективност на к. т., който е източник на реалното богатство на обществото, се измерва с производителността на труда. Колкото по-висока е производителността на труда, толкова повече потребителни стойности се създават за определено време. В условията на стоковото производство при социализма к. т. е непосредствено обществен труд. Социалистическото общество планомерно регулира процеса на общественото про-

изводство и разпределението на труда между различните отрасли на народното стопанство. В резултат на това в социалистическото стопанство няма антагонистично противоречие между конкретния и абстрактния труд, те са две форми на непосредствено общественя труд. Съществуващите противоречия между абстрактния и к. т. се разрешават планомерно.

КОНКУРЕНЦИЯ — борба между частните стокопроизводители за най-изгодни условия за производство и пласмент на стоките; при капитализма — борба между капиталистите или техните обединения за получаване на най-голяма печалба. К. е неразделно свързана с анархията и стихийния характер на частнособственическото стоково производство и е икономическа закономерност в условията на капиталистическото стопанство. К. действа като външна принудителна сила, която кара частните стокопроизводители да повишават производителността на труда в своите предприятия, да разширяват производството, да увеличават натрупванията и т. н. Тя води към изтласкване на дребното производство от едрото, към разслояване на дребните стокопроизводители; в преобладаващото си мнозинство те се разоряват и превръщат в пролетарни и полупролетарни; само малцина от тях забогатяват и стават капиталисти. К. се съпровожда с концентрация и централизация на производството и капитала, със засилване на могъществото на едрия капитал. През епохата на домонополистичния капитализъм господства свободната к. между изолирани, сравнително неголеми предприятия, произвеждащи стоки за пласмент на неизвестен пазар. Тя довежда до такава гигантска концентрация на производството и капитала, че решаваща роля в стопанския живот на буржоазното общество започват да играят най-едрият капиталистически обединения.

Свободната к. отстъпва място на монопола. Тя се замесва с отношенията на господство и подчинение и свързаното с тях надмощие на малобройните най-едри монополистични обединения над десетки и стотни хиляди дребни и средни частни капиталистически предприятия. Монополите обаче не унищожават к. и анархията в производството. При монополистичния капитализъм формите на конкурентната борба стават по-многообразни, методите ѝ — най-жестоки и хищнически, разрушителните последици от нея се засилват. Наред с продължаващата к. между дребните и средните индустриалци ожесточена конкурентна борба се води: 1) между монополите

в един отрасъл; 2) между монополите от сродните отрасли; 3) в самите монополи; 4) между монополите и немонополизирани предприятия и т. н. Монополът се стреми да задуши, да смаже своите конкуренти и за тази цел използва всички достъпни му средства — от скромното плащане за «преотстъпка» до организирането на икономически шпионаж и диверсии в предприятията на конкурента. Арена на к. става цялото световно капиталистическо стопанство; международните монополи и империалистическите държави водят ожесточена борба за пазари и източници на суровини, за сфери на прилагане на капитала, за преразделяне на света. Борбата за световно господство тласка най-войнствените империалисти към разпалване на агресивни войни. Буржоазните социолози представят к. като най-важно условие за развитието на производителните сили и техническия прогрес, като условие за култивиране на предприемчивост и инициатива у участниците в производството. С ликвидирането на частната собственост върху средствата за производство и установяването на обществена собственост върху тях к. се заменя със *социалистическо съревнование*, което изразява отношения на другарско сътрудничество и взаимопомощ между всички участници в социалистическото производство.

КОНСОРЦИУМ — една от формите на монополистично обединение на капиталистите, използвана от финансовия капитал за получаване на монополено високи печалби във връзка с емисиите на облигационни заеми на държавата и частни дружества, акции и други ценни книжа, а също и с цел за съвместно осъществяване на спекулативни борсови операции. Юридическа форма на к. са дружествата с ограничена отговорност, акционерните и други видове дружества. К. се създават за кратки и по-продължителни срокове. Краткосрочни к. се създават за пласиране на облигации от национални и чуждестранни заеми на сравнително неголеми суми, а също и за осъществяване на краткосрочни спекулативни сделки. Дълготрайни са к., създавани за провеждане на финансови операции в значителен мащаб, а също и за пласиране на големи суми от държавни или частни заеми в страната и в чужбина. К. се създават и за учредяване на акционерни дружества, за получаване на учредителски печалби. Напоследък най-едрите обединения на индустриалците създават к. за осъществяване на промишлено строителство (например на атомни реактори).

К. обикновено се възглавява от едър банков монопол, който подбира участниците (консорти) и се занимава с воденето на преговори за предстоящата емисия на заема или на акциите, с тяхното юридическо оформяне, с котирането на заемите на борсата и т. н. Този ръководен монопол обикновено има широка мрежа от различни филиали и агенции, осигуряващи реализацията на издаваните от к. ценни книжа. Членовете на к. си запазват правото на комисионно възнаграждение, чиито размери се определят от дяловото им участие в пласирането на заема, от сумата на пуснатите акции или пропорционално на сумата на реализираните от к. акции и други ценни книжа. В САЩ най-голяма емисионна къща, образуваша к., е банкерската къща на Дж. П. Морган, а също «Чейз Манхетън бенк», влизаща в петролната империя на Рокфелер, и др. В западноевропейските страни са известни банковите групи на Лазар, Ротшилд и редица банкови монополи, образувани по-късно. Банковите к. са тясно свързани с военнопромишлените концерни, те поддържат надпреварата във въоръжаването и общото напрежение в международните отношения.

КОНТРОЛ ЧРЕЗ ЛЕВА — форма на контрол върху финансово-стопанската дейност на социалистическите предприятия и организации с помощта на редица стойностни инструменти — кредит, финанси, разплащания, цени, себестойност, печалба и др. Осъществява се от финансово-кредитните органи на социалистическата държава с цел да се изпълнява планът по количество, качество и асортимент на продукцията, да се снижава себестойността и да се осигурява целесъобразно и икономично изразходване на материалните и паричните средства, да се увеличават натрупванията.

К. л. в предприятията и организациите се осъществява в процеса на съставянето на производствено-финансовия план и при неговото изпълнение, като се съсредоточава върху показателите за изпълнение на плана за производството и реализацията, снижение себестойността, растежа на натрупванията и ускоряване обръщаемостта на оборотните средства, отразяващи и характеризиращи състоянието на работата на организациите и предприятията и финансите им. Непосредственото осъществяване на к. л. вътре в предприятията се проявява чрез *стопанската сметка*, която изисква възстановяване разходите на предприятието от изговите приходи, получени в резултат на реализацията на продукцията. Непълненето

на плана за приходите води до недостиг на ресурси за разплащане с доставчици, с бюджета и банката, а също към задръжки в изплащането на работната заплата. Това оперативно сигнализира за недостатъци в работата и за необходимостта от осъществяване на мероприятия за тяхното отстраняване. Обратно, подобряването на финансовите показатели на предприятието и повишаването на рентабилността свидетелствуват за ефективността на мероприятията за подобряване производството или ускоряване реализацията на продукцията. При к. л. в предприятията и стопанските организации важно място се пада и на техните финансово-счетоводни отдели.

К. л. от страна на финансовите органи е неделима част от цялата работа по съставянето и изпълнението на държавния бюджет. Чрез него се откриват широки възможности за контрол над производството и разпределението във всички отрасли на народното стопанство. Чрез бюджета социалистическата държава мобилизира значителна част от националния доход, която се насочва за социалистически натрупвания и обществено потребление. Сериозно въздействие върху икономиката се оказва още в процеса на съставянето на държавния бюджет. Под организиращото и направляващо влияние на бюджета се разработва цяла система от финансови планове, определят се размерите на паричните ресурси, образуващи се в народното стопанство. Бюджетното планиране е насочено към обезпечаване на финансови планове, обвързани с плана за производството и разпределението и пълното използване на вътрешностопанските резерви за растеж на производството и натрупванията. Всекидневен к. л. се осъществява при взаимоотношенията на финансовите органи с предприятията, които възникват както при постъпленията от предприятия и организации в бюджета, така и при тяхното финансиране от бюджета. Контролът се базира на широко използване на данните от анализа на отчетността в предприятията и организациите, проверки на място и ревизии. Обширна сфера на всекидневен и оперативен к. л. е дейността на Българска народна банка във връзка с кредитирането, разплащанията и изпълнението на касовите операции. При изпълнение на тези функции БНБ провежда к. л. за изпълнението от предприятията и организациите на плана за производството, реализацията и стокооборота, на задачите по снижение на себестойността, за увеличението на натрупванията, правилното изразходване на фонд «Работна заплата», целевото използване на собстве-

ните и заемните оборотни средства; оказва въздействие за укрепване на платежната, кредитната и касовата дисциплина.

К. л. върху дейността на предприятията и организацията се осъществява и от горестоящите органи — министерства, обединения, окръжни народни съвети, комитети и други централни ведомства. Те оказват финансово въздействие при установяване показателите на плана по снижение на себестойността на продукцията, растежа на печалбата и другите форми на натрупване, ускоряване обрращаемостта на оборотните средства и др. Последващите проверки за изпълнението от предприятията и организацията на задачите по финансовия план, за използването на вътрешните резерви, за съхраняването на материалните ценности и паричните средства, за съблюдаването на финансовата дисциплина, осъществявани от специални органи на вътрешнопедомствения финансов контрол или органи на Министерството на финансите, също са форма на финансово въздействие върху предприятията и организацията в хода на изпълнението на производствено-финансовите планове. Взаимен контрол за изпълнението на производствено-финансовите планове предприятията и организацията си оказват чрез системата от стопански договори. Изпълнението на тези договори характеризира изпълнението на редица показатели на производствено-финансовия план, показва как се извършват разплащанията, прилагат ли се парични санкции към нарушителите на договорите, дава ценни сведения за изучаване дейността на предприятията и организацията и за осъществяване на мероприятия за изпълнение на плана за производството и разпределението на доходите.

КОНТРОЛЕН ПАКЕТ АКЦИИ — сума от *акции*, осигуряващи на нейния притежател пълен контрол и господство в *акционерното дружество*. Формално за това е необходимо да се притежават 51% от всички акции. Фактически поради това, че множеството дребни притежатели на акции не участвуват при вземането на решения в акционерното дружество, за да се запази решаващият глас, са достатъчни 15—20%, а в отделни случаи дори 5—10% от общия брой на акциите. При условията на импернализма притежането на к. п. а. е една от формите за засилване господството на *финансовата олигархия*.

КОНЦЕНТРАЦИЯ НА БАНКИТЕ — увеличаване на банковия капитал и съсредоточаване на все по-голяма част от опе-

КОНЦЕНТРАЦИЯ НА БАНКИТЕ

рациите в ограничен брой най-крупни банки. Процесът протича на основата на концентрация на производството. К. б. е резултат от бързото развитие на едрия *банков капитал*, който чрез натрупване на печалби (акумулация) увеличава мощта си и с това създава предпоставки за поглъщане на малките банки (централизация на капитала). Съществува и обратната зависимост — чрез сливане на банки възникват условия за разширяване на операциите, извличане на нарастващи печалби и ускорено натрупване на банковия капитал. Концентрацията е прикрита, когато малките банки запазват формално своята самостоятелност, но се намират в такава зависимост от големите банки, че се превръщат фактически в техни клонове. К. б. се задълбочава чрез образуване на банковни групи, банковни концерни и др. В епохата на империализма банковите монополи се срастват с промишлените; възникват *финансов капитал* и *финансова олигархия*.

К. б. достига висока степен още в началото на ХХ в., когато във Великобритания се оформя тъй наречената «голяма пекторка», в Германия — «голяма осморка» и т. н. Представа за съвременните мащаби на концентрация дава «Бенк ъв Америка» (Сан Франциско) — най-голямата американска банка. През 1973 активите ѝ възлизат на 49,4 млрд. долара, влоговете — 41,5 млрд., отпуснатите кредити — 27,4 млрд., печалбата — 221 млн. долара, а броят на служещите в нея е 56,3 хил. души. В началото на 70-те години 50 най-големи банки в САЩ (0,4% от общия брой на банките) съсредоточават в свои ръце над половината от влоговете. След «Бенк ъв Америка» се нареждат по размер на активите «Фърст нешънъл сити бенк» (Ню Йорк), «Чейз Манхетън бенк» (Ню Йорк), «Морган герънти траст» (Ню Йорк) и др. В Англия сега доминират четирите големи лондонски банки: «Барклейс бенк», с около 5 хил. клона из целия свят, «Нешънъл Уестминстер бенк», «Мидленд бенк», «Лойдз бенк». Седемте най-големи западногермански банки начело с «Вестдойче ландесбанк жироцентрален» (образуван през 1969 чрез сливане на две банки) и известните «Дойче банк», «Комерц банк» и други съсредоточават в свои ръце 47% от банковите активи и 56% от влоговете. Големите японски банки «Фудзи», «Сумимото», «Мицубиси» и други 11 банки разполагат с 52% от активите и 62% от влоговете. Висока е степента на к. б. във Франция, Италия, Канада, Швейцария и други страни.

К. б. изостря противоречието между обществения характер

на производството и частнокапиталистическата форма на присвояване на неговите резултати. В същото време тя е част от процеса на създаване материални предпоставки на социализма в рамките на капиталистическото общество. Възниква гигантски апарат за отчетност и контрол, който може да бъде използван от работническата класа при изграждане на социализма.

КОНЦЕНТРАЦИЯ НА КАПИТАЛА — увеличаване размерите на капитала в резултат на натрупване на принадлезна стойност. К. к. се извършва, като част от присвоената от капиталиста принадлезна стойност, създадена от наемните работници, се превръща в капитал. Капитализацията на принадлезна стойност увеличава производително използвания капитал и е основа за разширяване мащабите на производството, предпоставка за нарастване производителността на обществения труд и увеличаване на капиталистическата печалба. Концентрацията на производството и капитала се стимулира от постоянния стремеж на капиталистите за все по-високи печалби, от ожесточената конкуренция между тях и техните обединения. Тя е икономическата основа за възникването и развитието на монополите и за преминаването към империалистическия стадий на капитализма. Сега повече от една трета от промишленото производство в капиталистическия свят е съсредоточено в ръцете на 200 едри монопола. Наред с к. к. в промишлеността се концентрира и банковият капитал. Показател за това е разширяването на операциите в големите банки, сливането на банките и поглъщането на малките банки от големите. Например «голямата петорка» на най-големите английски банки с многобройните си филиали държи над $\frac{2}{3}$ от общата сума на влоговете на всички акционерни банки в страната. Концентрация на банковия капитал се извършва с бързи темпове във всички капиталистически страни. Съсредоточавайки в ръцете си огромни обществени капитални, банките контролират преобладаващата маса чужд капитал и се разпореждат с по-голямата част от средствата за производство и източниците на суровини в страната и извън нея. Банковите монополи се срастват с промишлените и на тази основа се образуват *финансов капитал* и *финансова олигархия*, които установяват абсолютно господство в икономиката и политиката на империалистическите държави. Засилващата се к. к. и производството при условията на съвременния капитализъм

КОНЦЕНТРАЦИЯ НА ПРОИЗВОДСТВОТО

изостря неговите противоречия и същевременно допринася за съзряване на материалните предпоставки за социализма.

КОНЦЕНТРАЦИЯ НА ПРОИЗВОДСТВОТО — съсредоточаване на все по-голяма част от средствата за производство, работната сила и изработването на продукция в най-едри предприятия. При капитализма к. п. се осъществява в процеса на ожесточена конкурентна борба между капиталистите. При условията на висока концентрация на средствата за производство и работната сила капиталистите се стремят към значително намаляване на производствените разходи, по-широко използват нова техника, организират масово производство и повишават експлоатацията на работническата класа. Огромно влияние върху к. п. оказват *концентрацията на капитала* и *централизацията на капитала*, тъй като по този начин се създават големи капитални, необходими за осъществяване на едро производство. От своя страна к. п. ускорява концентрацията и централизацията на капитала. Едрите предприятия притежават по-голяма конкурентноспособност, имат предимства пред дребните и в ожесточената конкурентна борба ги изтласкват и поглъщат. Както отбелязва В. И. Ленин, к. п. на известна степен от своето развитие води към монопола (вж *капиталистически монопол*). К. п. е един от най-важните фактори за превръщане капитализма на свободната конкуренция в монополнистичен капитализъм. С преминаването към империализма процесът на к. п. се ускорява още повече, което е резултат от рязкото изостряне на конкурентната борба при господството на монополите. Капиталистическата концентрация на производството се характеризира с крайна неравномерност. Този процес най-бързо се осъществява в промишлеността, особено в тежката индустрия, и значително по-бавно в селското стопанство. К. п. се засилва по време на икономически кризи и войни. Тя води до рязко изостряне на капиталистическите противоречия и преди всичко до изостряне на противоречието между обществения характер на производството и частната форма на присвояване. Играе важна роля в създаването на материалните и субективните предпоставки за социалистическата революция, тъй като обобществява производството и по този начин спомага за издигане на организираността и сплотеността на работническата класа.

В социалистическото стопанство едрото висококонцентрирано промишлено и селскостопанско производство е резултат

ст господството на обществената собственост върху средствата за производство и плановото развитие на народното стопанство. Благодарение на предимствата на социализма к. п. в СССР, България и други социалистически страни достига висока степен на развитие. Във всички отрасли на промишлеността са създадени съвременни едри мощни предприятия. Икономическите предимства на големите предприятия се изразяват в това, че в тях се внедрява по-мощно и технически съвършено оборудване, налице са по-големи възможности за рационална организация на производството и труда и благодарение на това за по-добро използване на основните и оборотните фондове, за повишаване производителността на труда и снижаване себестойността на продукцията. К. п. е неразделно свързана с комбинирането, кооперирането и специализацията на предприятията. Равнището на концентрация се определя от относителния дял на едрите предприятия в общата продукция и в общата производствена мощност. Главен показател, определящ размера на предприятието, са количеството на изработената продукция, а също и показателят за стойността на основните фондове на предприятието. При социализма к. п. открива широки възможности за технически прогрес, който от своя страна е предпоставка и необходимо условие за развитие на концентрацията на производството.

КОНЦЕРН — монополистично обединение, в което господствува група монополисти чрез съсредоточаване на *контролния пакет акции* на предприятията от к. в ръцете на главната, контролиращата компания, чрез използване на финансови връзки, патентно-лицензни спогодби, договори за общност на интересите, персонални унии и други с цел да бъде осигурена монополно висока печалба. Обикновено в к. влизат не само предприятия от разнообразни отрасли на промишлеността и транспорта, но и търговски, банкови и застрахователни фирми. Предприятията, влизащи в к., формално остават самостоятелни, но фактически се намират под контрола на финансовите магнати, които го възглавяват. Ничело на к. стои или най-силната промишлена компания, или голяма банка, намираща се в ръцете на групи от *финансовата олигархия*. Като пример може да се посочи американският к. «Б. И. Дюпон дьо Немур» — най-големият химически монопол в света, център на Дюпонската финансовата империя. През 1966 в к. влизат 84 предприятия (в САЩ), освен това той контро-

КОНЦЕСИЯ

лира над 50 дъщерни компании в САЩ, в повечето западно-европейски страни, а също и в Аржентина, Бразилия, Венецуела, Колумбия, Мексико, Чили, Япония и др. Неговият годишен оборот надхвърля 3 млрд. долара (1967). В предприятията на к. са заети 118 хил. работници и служещи. В к. най-нагледно се проявява присъщото на империализма срастване на монополистичния банков и промишлен капитал. К. изразяват високо равнище на концентрация и централизация на капитала и производството.

КОНЦЕСИЯ — договор, с който държавата предава за експлоатация при определени условия и за определен срок земни недра и поземлени участъци или възлага строеж на съоръжения и тяхното използване на друга държава, чуждестранно предприятие или организация. Капиталистическите монополи и буржоазната държава използват к. като една от формите на експлоатация на народите в слабо развитите страни. Международните к., които широко се развиват през спехата на империализма, са едни от начините за икономическо и политическо поробване на зависимите страни от империалистическите държави, едни от източниците за получаване на максимални печалби. Характерни в това отношение са нефтените к., обхващащи огромни територии, на които нефтените монополи търсят и добиват нефт, строят нефтопроводи, рафинерии и др. В България к. са предоставяни на местни и чуждестранни концесионери преди 9 септември 1944. Принципно различен икономически и политически характер имат к. в СССР през преходния период от капитализма към социализма. Те са държавнокапиталистически предприятия, работещи при условия, които се определят от социалистическата държава и под неин контрол. Тези к. дават възможност да се използват в интерес на социалистическото строителство техническите знания и стопанският опит на буржоазните специалисти, спомага за развитието на едрото производство, улеснява борбата с дребнобуржоазната стихия, подчинява я на общонародната отчетност и контрол над производството и разпределението на продуктите.

КОНЮНКТУРА, стопанска — текущо състояние (подем, застой, упадък) на капиталистическата икономика в *капиталистическия цикъл*. Включва съвкупност от признаци, характеризиращи изменението в насоките на развитие на ико-

номиката (промени в обема на промишленото производство, продажбите, кредитната дейност, капиталовложенията, вътрешната и външната търговия, складовите запаси, цените, работната заплата, лихвения процент, курса на ценните книжа, равнището на печалбите, безработицата и други) които буржоазията се стреми да използва като барометър за икономическо прогнозиране. Значението на някои от тези показатели се изменя с развитието на държавномонополистичния капитализъм. Комбинират се различни комплексни показатели за к. (изчисленото от Националното бюро за икономически изследвания в САЩ «равнище на стопанската активност», индексът Доу-Джонс и др.).

КООПЕРАТИВЕН ПЛАН НА ЛЕНИН — съставна част от Лениновото учение за изграждане на комунистическото общество в СССР, план за *социалистическо преустройство на селското стопанство* на страната чрез доброволно въвличане на трудещите се селяни по пътя на социалистическото строителство посредством кооперацията. В. И. Ленин научно обосновава необходимостта и начините за преминаване на милионите дребни стокотроизводители на социалистически релси. Като най-целесъобразни за техните стопанства той счита кооперативните форми на социалистическо обобществяване. Лениновият план изхожда от програмните указания на К. Маркс и Ф. Енгелс и е творческо развитие на марксизма при новите условия. В. И. Ленин окончателно го формулира в статните «За кооперацията», «За продоволствения данък» и други трудове. Гръбнакът на кооперативния план е реорганизирането на дребното индивидуално селско стопанство в едро механизирано колективно стопанство. Най-важни условия за преминаване на дребните селски стопанства на социалистически релси са победата на социалистическата революция и установяването на власт на трудещите се; съюзът на работническата класа и трудовите селяни под ръководството на работническата класа; водещата роля на общонародната собственост; развитието на тежка индустрия. При тези условия кооперацията е социалистическа стопанска форма. Кооперацията е най-ясната, достъпна и приемлива за широките маси на трудовите селяни форма на преход към социализма. В нея се обединяват личните интереси на селянина с интересите на цялото общество. К. п. Л. набелязва развитие на всички форми на кооперацията, отначало на по-простите — потребителна,

КООПЕРАТИВЕН ПЛАН

снабдително-пласментна, а след това и на различните видове производствена кооперация, висша форма на която са *колхозите*. Ленин смята, че държавата на диктатурата на пролетариата трябва да ръководи кооперирането, да оказва все-странна помощ на селото, включително техническа, финансова, културна и т. н. В СССР кооперативният план се осъществява под ръководството на комунистическата партия в условията на ожесточена класова борба с капиталистическите елементи и отразяващите техни интереси *гроцкисти*, *бухаринци* и буржоазни националисти, които се опитват да сведат Лениновия кооперативен план само до развитие на снабдително-пласментната кооперация и да осуетят производственото коопериране на дребните селски стопанства — *колективизацията*. Класовата борба против кулаците, развитието на всички видове селскостопанска кооперация, опитът и примерът на първите производствени кооперативи и на совхозите, оказваната от съветската държава помощ на кооперацията подготвят прехода към пълна *колективизация* на селското стопанство в страната и на тази основа към ликвидиране на кулачеството като класа. В резултат от *колективизацията* на селското стопанство в съветското село са унищожени капиталистическите и са установени социалистически производствени отношения.

Лениновият кооперативен план има огромно международно значение. Ръководейки се от неговите принципни положения, опирайки се на световноисторическия опит от изграждането на социализма и комунизма в СССР и изхождайки от конкретно-историческите условия, другите социалистически страни успешно осъществяват социалистически преобразования в селското стопанство. По примера на съветските колхозници българските *грудещи* се селяни още при условията на капитализма изграждат кооперативи за *коллективна* обработка на земята. Макар че по икономическата си същност не са социалистически предприятия, те изиграват важна роля за подготвянето на селините за кооперирането след социалистическата революция в България. Въоръжена с к. п. Л., отчитайки особеностите на аграрните отношения и готовността на селяните да приемат кооперативната форма на стопанисване на земята, БКП избира като най-сполучлива форма за производствена кооперация в страната *трудова-кооперативното земеделско стопанство (ТКЗС)*. За кратък исторически период се извършва *социалистическо преустройство на селското*

стопанство при запазване на частната собственост върху земята. Иденте на Ленин за преминаване на трудовите селски маси към колективни форми на организация на труда в селското стопанство оказват революционизиращо въздействие и върху трудещите се в капиталистическите страни, особено в младите развиващи се държави, освободили се от колониализма и поели пътя на самостоятелно политическо и икономическо развитие.

КООПЕРАТИВНА СОБСТВЕНОСТ — собственост на кооперативна организация, чиято социална природа се определя преди всичко от господстващата форма на собственост и характера на обществения строй, при който съществува. При капитализма к. с. се развива под въздействие на частнокапиталистическата собственост, господстваща в буржоазното общество. Като купуват и реализират стоките на капиталистическите предприятия, кооперациите спомагат за укрепването и развитието на капиталистическите производствени отношения. Тяхната печалба е реализирана принадена стойност, създавана чрез експлоатация на труда. При социализма к. с. е разновидност на *социалистическата собственост*, защото се развива под влияние на държавната (общонародната) собственост. Тя е еднотипна с *държавната социалистическа собственост*, изключва експлоатацията на човек от човека, осигурява планово развитие на производството, колективен труд и социалистическия принцип на разпределение според труда. В. И. Ленин сочи, че строят на цивилизовани кооператори при обществена собственост върху средствата за производство и класова победа на пролетариата над буржоазията е социалистически строй. При изграждането на комунистическата формация к. с. се сближава с държавната. Доказателство за това са нарастването на неделимите фондове на кооперативните стопанства и погребителните кооперации, които се доближават до държавните фондове; създаването на междукооперативна собственост; образуването на смесени държавнокооперативни обединения, въз основа на които се формират аграрно-промишлени обединения и комплекси, съчетаващи селскостопанското производство с преработка на селскостопанската продукция. В процеса на създаване на материално-техническата база на развитото социалистическо общество се развиват и усъвършенствуват както държавната, така и кооперативната форма на собственост, които постепенно ще се слоят в една общонародна собственост.

ЕОПЕРАТИВНА ТЪРГОВИЯ

В НРБ к. с. се развива преди всичко по линията на по-нататъшното обобществяване на средствата за производство. Процесът на взаимно проникване и обогатяване на двете форми на социалистическа собственост, при което и двете повишават степента на своята зрелост, се проявява в няколко основни направления: уеднаквяват се в много отношения методите на производство и в двата сектора на народното стопанство; уеднаквяват се формите на икономическа организация на общественото производство в държавния и кооперативния сектор; уеднаквяват се методите на управление на държавните и кооперативните производствени единици; изравняват се доходите и т. н. Вж *кооперативен план на Ленин, социалистическо преустройство на селското стопанство, собственост*.

КООПЕРАТИВНА ТЪРГОВИЯ — форма на социалистическа търговия, извършвана посредством системата на потребителните кооперации. Потребителната кооперация възниква още при капитализма като средство за защита на интересите на трудещите се срещу частния търговски капитал. В условията на диктатурата на пролетариата и обществената собственост върху средствата за производство тя изменя коренно своята социално-икономическа природа и се използва като една от формите за осъществяването на социалистическата търговия. В буржоазна България потребителните кооперации са широко разпространени, но те носят белезите на капиталистическото общество. През годините на народната власт се създава широка мрежа от потребителни кооперации в градовете («наркооп») и в селата («селкооп»), които се обединяват в единна система и се ръководят от Централния кооперативен съюз. По такъв начин се създава стройна организация на к. т. в страната. К. т. се основава на кооперативна собственост върху средствата за осъществяване на търговската дейност, формирана чрез дяловите вноски на членовете на потребителната кооперация. Социалистическата държава активно подпомага потребителните кооперации, като ги финансира и кредитира с необходимите им средства. Дейността на потребителната кооперация се изгражда върху утвърден устав и се ръководи от избран от кооператорите управителен съвет, който се отчита за своите решения и дейност пред общото събрание. К. т. е форма, чрез която самите консуматори се въвличат в организирането и осъществяването на търговската дейност.

К. т. намалява своя дял в търговската мрежа и стокооборота на страната. Например през 1952 тя заема 48% от стокооборота на дребно а през 1970 — 38%. Съответно се увеличава делът на държавната търговия. К. т. се използва предимно за обслужването на селското население (1970 обхваща 91% от стокооборота в селата, а в градовете — само 18%). Това се обуславя, от една страна, от господството в селото на кооперативната форма на производство. От друга страна, тук е особено наложително посредством кооперацията да се използва инициативата на самите потребители в организирането на търговското обслужване, тъй като условията за снабдяването на селото са по-сложни. Освен снабдяването на населението със стоки за лично потребление к. т. доставя на ТКЗС и кооператорите и някои средства за производство — дребен земеделски инвентар, препарати и др. Тя осъществява мероприятия и по линия на организирането на общественото хранене — ресторанти, фурни и т. н. Потребителните кооперации в селата осъществяват и някои производствени дейности и дейност по битовото обслужване на населението — организиране на бани, перални, бръснарници и др. В своята дейност потребителните кооперации се ръководят от държавния план за стокооборота. Те търгуват по единни държавни цени. В етапа на изграждането на развито социалистическо общество к. т. изпълнява важни функции за подобряване обслужването на населението и издигане жизненото равнище на народа.

КООПЕРАТИВНОПАЗАРНА ТЪРГОВИЯ — форма на търговия със селскостопански продукти при социализма, осъществявана по свободни цени. Чрез нея се извършва продажбата на излишъците на кооперативните стопанства след изпълнение на задълженията им по договорното изкупуване, а също и на продукция на кооператорите от личното им стопанство. В НРБ тя играе незначителна роля и заема малък дял (около 0.05%) от общия стокооборот на дребно. По отношение на някои селскостопански продукти обаче е важен резерв за снабдяването на градското население — например с пресни зеленчуци, плодове и др. В същото време тя е допълнителен източник на парични доходи за селяните. Социалистическата държава полага грижи за нормалното осъществяване на тази форма на търговия, като организира и благоустроява кооперативните пазари в градовете, строи подходя-

щи павилиони и т. н. При к. т. се допуска свободно определяне на цените от самите продавачи. Държавата въздействува по икономически път върху ценнообразуването на кооперативния пазар и не позволява голямо колебание на цените. Това се постига чрез осигуряването в държавните магазини на достатъчно количество висококачествени стоки от съответния вид, продавани по твърди цени. Задоволяването на потребностите на купувачите със зеленчуци и плодове по твърди цени оказва влияние върху търсенето на кооперативния пазар и икономически принуждава продавачите да се съобразяват с държавните цени.

Разновидност на к. т. е комисионната търговия, или продажбата на консигнация. При нея кооперативните стопанства предоставят своите излишъци на специални държавни магазини, които ги продават на населението по обявените от стопанствата цени срещу определена комисиона. Така се внасят елементи на по-голяма организираност в к. т. За кооперативните стопанства тази форма е също изгодна, тъй като не се налага да изразходват средства и гурд за създаването и поддържането на павилиони за продажба на продукция, която понякога е в незначително количество. В магазините на консигнация се продава продукцията едновременно на повече кооперативни стопанства и по този начин се намаляват разходите по обращението. В процеса на изграждането на развито социалистическо общество се разширява и усъвършенствува организираната социалистическа търговия, поводи което в перспектива ролята и значението на к. т. все повече намаляват.

КООПЕРАЦИЯ — форма на стопанска организация създадена на доброволни и равноправни начала за осъществяване на съвместна дейност, насочена към постигане на определени цели в интерес на нейните членове. К. се ръководи от избран от общото събрание управителен съвет. В зависимост от обекта на тяхната дейност се създават различни видове кооперации — кредитни, снабдителни, плащелни, производствени и др. К. възниква още в условията на капитализма като масова организация на работниците в дребните производители за защита на интересите им от експлоатацията на едрия капитал. Дребнобуржоазните идеолози виждат в нея средство за преобразуване на капиталистическия строй. Възниква в условията на господство на частната собственост и преобладаващи

капиталистически форми на стопанство, при властта на буржоазията е само една от капиталистическите стопански форми. Макар че при определени условия успешно се използва за защита на икономическите интереси на гредещите се, тя по своя характер остава обикновено звено от системата на капиталистическата икономика и нейната дейност неизбежно се подчинява на изискванията на икономическите закони на капитализма. Комунистическите партии в капиталистическите страни подкрепят кооперативното движение и се стремят да му дадат прогресивна и демократична насока на развитие с цел да се извлече максимална икономическа изгода за гредещите се и да се използва го за масово-политическа работа сред населението. След установяването на диктатура на пролетариата и обобществяването на главните средства за производство социално-икономическото съдържание и ролята на к. коренино се изменят. Тя се превръща в социалистическа стопанска форма и широко се използва за включването на дребните производители от града и селото в изграждането на социализма.

В България кооперативното движение се появява в края на XIX в. и още в условията на капитализма се разгръща в широки размери. Въпреки опитите на монархо-фашистката върхушка да ограничи и подчини кооперативното движение на своите цели, да го разедини и тласне в реакционна насока, то под влияние на БКП и другите прогресивни партии и организации се разширява като масово движение на гредещите се слоеве със силно развити демократични и прогресивни традиции. През 1944 в страната има 4114 кооперативни сдружения с над 1.6 млн. души лични членове и над 11 хил. колективни. Главната база на кооперативното движение е селото. 77% от общия брой на кооперативните сдружения са в селата. Кооперативното движение от този период се характеризира с голямо многообразие на формите, но преобладаващо място заемат кредитните и потребителните к. Важно завоевание на кооперативното движение е създаването на производителни земеделски кооперации за колективно обработване на земята. След победата на социалистическата революция през 1944 се създават предпоставки за бързо развитие на к. Изгражда се на широка основа силно развита кооперативна мрежа; к. се обединяват в единна система под ръководството на Централния кооперативен съюз. К. играе важна роля за социалистическото преустройство на търговията. Особено широко

развитие получават производителните к., които се използват за преустройството на селското стопанство и на занаятчийското производство на социалистическа основа (вж и *трудо-во-кооперативно земеделско стопанство (ТКЗС)*.) В етапа на изграждането на развито социалистическо общество к. продължава да играе важна роля, като същевременно се извършва процес на постепенно сближаване и уеднаквяване на кооперативните с държавните стопански организации и предприятия.

КООПЕРАЦИЯ НА ТРУДА — форма на организация на труда, при която значителен брой хора съвместно участвуват в един или друг трудов процес или в различни но свързани помежду си процеси. Съвместният труд, при който всички работници ръчно изпълняват еднородна работа, се нарича проста кооперация. По-нататъшното развитие на кооперацията се основава на разделението на труда (вж *обществено разделение на труда*) и широкото използване на машинна техника. К. т. има огромни предимства в сравнение с дребното производство, тъй като създава нова производителна сила на колективния труд и благодарение на него работното време и средствата за производство могат да се използват по-икономично и значително да се намалят производствените разходи. Благодарение на к. т. може в кратки срокове да се построят крупни съоръжения. Всеки обществен строй има своя, присъща за него к. т., отразяваща постигнатото равнище на развитие на производителните сили и производствените отношения на обществото. При първобитнообщинния строй членовете на обществото участвуват в проста к. т., която се основава на колективното владение на средствата за производство. При робството и феодализма експлоатираните се трудят под контрола на надзиратели и обогатяват господстващите класи. При капитализма к. т. се базира на експлоатацията на наемни работници и се използва за увеличаване на принадлежната стойност. Капиталистическата к. т. в своето развитие минава през три стадия: от простата капиталистическа кооперация през *манифактурата* до капиталистическата фабрика, представляваща най-развита форма на коопериране на наемния труд при условията на господство на едрата машинна индустрия. Нов, по-висок етап в развитието на колективния труд настъпва с победата на социализма, когато се развива *социалистическата кооперация на труда*.

КООРДИНИРАНЕ НА НАРОДНОСТОПАНСКИТЕ ПЛАНОВЕ НА СОЦИАЛИСТИЧЕСКИТЕ СТРАНИ — доброволна съвместна дейност на социалистическите държави по съгласуване на националните народностопански планове, насочена към максимално използване на политическите и икономическите предимства на световната социалистическа стопанска система чрез планомерно задълбочаване на *международното социалистическо разделение на труда*, за да се осигури колкото може по-бързо победата на социализма и комунизма. Сътрудничеството в плановата дейност и особено в координирането на плановете е основен метод за организиране на сътрудничеството и задълбочаване на международното социалистическо разделение на труда. Координация на народностопанските планове е възможна само в отношенията между социалистическите страни. Тя съдейства за осъществяване на съгласувана икономическа политика на комунистическите и работническите партии върху основата на задълбочен анализ на ресурсите и потребностите за развитие на икономиката на социалистическите страни. Необходимостта да се координират народностопанските планове се диктува от действието на обективния икономически закон за *планомерното развитие на народното стопанство*. Използването на този закон в рамките на световната социалистическа общност посредством координацията на народностопанските планове дава възможност да се ускорят темповете на икономическото развитие на социалистическите страни, да се осигури по-голям простор за маневриране с икономическите ресурси, да се произвежда по-икономично, с най-малки разходи. Координация на текущите и перспективните народностопански планове се осъществява както на двустранна, така и на многостранна основа, в рамките на *Съвета за икономическа взаимопомощ (СИВ)*. Отнася се особено за такива сложни проблеми, ефективното решаване на които надхвърля възможностите на една или две страни и изисква да се обединят усилията на няколко или на всички страни членки на СИВ. Както показва опитът, координирането обхваща преди всичко онези отрасли на производството, в развитието на които особено важна роля играят външнотърговският обмен, международната специализация и коопериране, а също научно-техническите изследвания, представляващи интерес за редица страни, и транспортът, обслужващ външнотърговския стокообмен. Координацията на народностопанските планове спомага за укрепване на световното

социалистическо стопанство. Например развитието на икономическото сътрудничество между страните, влизащи в СИВ, създава възможност за съвместно решаване на важни народностопански задачи. Между тях са проблемите за топливно-енергийния баланс на страните членки на СИВ въпросите, свързани със задълбочаването на специализацията и кооперирането на производството. Същевременно координирането на народностопанските планове не само че не ограничава стопанската инициатива на отделните страни, а, напротив, съдействува за развитието ѝ. То дава възможност по-добре и по-пълно да се използват всички производствени възможности както за издигане икономиката на всяка отделна социалистическа страна, така и за ускоряване развитието на цялото световно социалистическо стопанство. В координацията на народностопанските планове на страните членки на СИВ е натрупан богат опит.

За по-нататъшното задълбочаване на процеса на координация на народностопанските планове за по-тясното икономическо и политическо сближаване на братските страни съдействува приетата през юли 1971 на ХХV сесия на СИВ *Комплексна програма* за по-нататъшно задълбочаване и усъвършенстване на сътрудничеството и развитие на социалистическата икономическа интеграция на страните членки на СИВ. В съответствие с Комплексната програма координацията на петгодишните народностопански планове се допълва с редица други форми на съвместна планова дейност, образувачи в съвкупност плановия механизъм на интеграцията на страните от СИВ. Най-общ характер имат многостранните и двустранните взаимни консултации по основните въпроси на икономическата политика. Ново в съвместната планова дейност на страните от СИВ при съвременните условия е обмяната на опит и резултати от националните прогнози, а също и осъществяването на съвместни прогнози в областта на икономиката, науката и техниката. Развива се и координацията на перспективните планове за най-важните отрасли на народното стопанство и видове производства. Координацията на петгодишните народностопански планове играе ролята не само на най-редовна, но и на най-комплексна форма на съвместна планова дейност. Докато другите форми обхващат различни периоди от време (в зависимост от конкретните цели и решаваните на тази база проблеми), координацията на петгодишните планове създава условия за свързване на тези

проблеми с общите задачи на националните народностопански планове като цяло.

КОРНЕР, к о р и ъ р — една от най-простите форми на монополистични обединения, при която стопанските единици, които се включват в нея не загубват своята самостоятелност. К. е краткотрайно съглашение между еднородни предприятия подобно на *картела* за провеждане на определена ценова политика с цел да се реализират по-големи печалби.

КОРПОРАЦИЯ — характерно за САЩ общо наименование на *акционерните дружества*. Съвременната монополистична к. е главен инструмент на обогатяването и властта на *финансовата олигархия*. Малката група монополисти, възглавяващи к., противостои на цялото общество като експлоататор на наемния труд на работниците и служещите. В САЩ 16% от акционерите притежават около 80% от акционерния капитал. В съвременната буржоазна политическа икономия широко се разпространява теорията за «зрялата корпорация», според която в съвременната к. властта принадлежи на менажерите, за разлика от предприемаческата к., в която собствеността е неотделима от управлението.

КРЕДИТ — 1) п р и к а п и т а л и з м а: форма на движение на *заемния капитал*. Съществува в две основни форми — банков и търговски. От своя страна всяка от тези форми може да приеме различни разновидности — държавен, международен, потребителски. Функциониращите капиталисти (индустриалци и търговци) си предоставят търговски к. в стокова форма, при което плащането на купените стоки се отсрочва за определено време. Необходимостта от търговски к. се обуславя от това, че времето на производството и времето на обращението на капитала в различните отрасли не съвпадат. Едни капиталисти имат произведени и готови за реализация стоки, а други, заинтересовани от тези стоки, не разполагат с налични пари. В такива случаи продажбата на стоката на к. допринася за непрекъснатия процес на производството, осигурява ускоряване на оборота на капитала и увеличаване на печалбата. Търговският к. обикновено е краткосрочен; той се отпуска за няколко месеца срещу *полица*. Банковият к. се предоставя от капиталистите-заемодатели на функциониращите капиталисти във вид на парични заеми. Той се осъществява от бан-

ките. Капиталистическият държавен к. е к., получаван от буржоазната държава посредством отпускане на заеми (вж *държавни заеми*). Международният к. обхваща икономическите отношения между капиталистическите страни и се предоставя във формата както на търговски, така и на банков к. Той е средство в конкурентната борба между капиталистите от различните страни за изгодни пазари, по-добро приложение на капитала и евтини източници на суровини. Този к. се използва от империалистическите държави като оръдие за експлоатация, икономическо заробване и политическо подчиняване на народите в слабо развитите и колониалните страни; той е едно от важните средства за ~~к.~~ обогатяване на империалистическата буржоазия по пътя на експлоатацията на трудещите се в други страни. Международни кредитори са САЩ, Англия, Франция, ГФР и други икономически развити капиталистически страни. Потребителски к. се отпуска от капиталистите на населението за купуване на предмети за лично потребление на изплащане. Всички форми на к. при капитализма съдействуват за развитие на капиталистическото производство и предизвикват изостряне на капиталистическите противоречия.

2) **П р и с о ц и а л и з м а**: система на парични отношения, посредством които държавата мобилизира временно свободните парични средства в стопанството, средствата на бюджета и населението и планомерно ги използва при условия на възвратимост и срочност за осигуряване на разширеното *социалистическо възпроизводство*. К. изпълнява функциите на преразпределител на паричните средства и заместител на наличните пари, а също и контролни функции. Изпълнявайки тези функции, к. играе важна роля в социалистическата икономика. Наред с държавния бюджет той осигурява парични средства за социалистическото възпроизводство и спомага за планомерното разпределяне на средствата за производство и труда в отраслите на народното стопанство и предприятията. К. е инструмент за развитие и укрепване на икономическата спойка между работническата класа и селяните. Източници на к. са временно свободните парични средства на предприятията, образуващи се в процеса на кръгооборота и оборота на производствените им фондове, а също средствата на държавния бюджет и временно свободните средства на населението, образуващи се чрез натрупването на трудови спестявания. Принципи на кредитирането в социалистическата икономика са: плановост, целеви характер, срочност и възвратимост,

осигуреност с материални ценности, ефективност, диференциран характер на кредитирането. В зависимост от сроковете, за които се отпускат паричните средства на предприятията, банковият к. бива краткосрочен и дългосрочен. Краткосрочен к. обикновено се отпуска за срок от една година и предимно за попълване на *оборотните средства*, за производствени разходи, за запаси от материални ценности, за обслужване процеса на стоковото обращение и т. н. Обект на краткосрочно кредитиране могат да бъдат и разходите за възстановяване и разширяване на *основните фондове*, ако тези разходи бързо се изплащат (капитален ремонт, рационализиране и механизирание на производствения процес, организиране на производство за народно потребление). Дългосрочен к. се дава предимно за разширяване на основните фондове или за тяхното възстановяване. В неголеми суми к. се предоставя на населението за потребителски нужди. В България населението получава заеми от ДСК за жилищно строителство, при купуване на стоки на изплащане от търговските организации и др. В социалистическите страни съществуват и такива кредитни отношения, при които държавата заема средства от трудещите се под форма на държавни заеми и различни парични влогове на населението в световните каси и банките. Тези средства се използват за производствени цели и служат на интересите на народа. За предоставяния к. се взема лихва, която има формата на заплащане за ползването на заемните средства. Размерът ѝ се установява планово от социалистическата държава. Източник на лихвата е чистият доход, създаван в държавните и кооперативните предприятия. Размерът на лихвения процент е различен в зависимост от видовете и сроковете на заемите.

Наред с к. в страната съществува и международен кредит, който отразява кредитните отношения на социалистическата държава с другите държави. К., който социалистическите страни си отпускат помежду си, е важно средство за икономическа взаимопомощ. К. съдейства за развитието на икономическите връзки между социалистическите и капиталистическите страни. Съветският съюз и други социалистически страни оказват голяма кредитна помощ на развиващите се страни, освободили се от колониално робство. При условията на провежданите в социалистическите страни стопански реформи ролята на банковия к. расте. Преди всичко повишава се значението на банковия к. в разширеното възпроизводство

КРЕДИТНИ СРЕДСТВА

на основните фондове чрез преминаването от бюджетно финансиране към банково кредитиране на част от капиталните вложения (главно за реконструкция и разширяване на действащите предприятия и бързо ренгиращо се строителство на нови предприятия). Разширяват се границите на банковото кредитиране и в оборотните средства. Засилва се кредитирането на селското стопанство, преди всичко на мероприятията по интензификация на селскостопанското производство. Активизира се използването на к и лихвения процент като важни фактори за материално стимулиране и икономическо въздействие върху работата на предприятията с цел да се повиши ефективността на общественото производство.

КРЕДИТНИ СРЕДСТВА НА ОБРАЩЕНИЕТО — съществуват в се проявяват във формата на *полици, чекове и банкноти*. Пускат се като платежно средство и средство за обращение. Възникват на основата на кредита и получават широко разпространение вследствие развитието на кредита и на функцията на парите като платежно средство. К. с. о. нямат собствена стойност, а заместват златото в обращение. Те са само знаци на стойността и представители на златото в обращение. Основна форма на к. с. о. са *банкнотите*, пускани от банките като средство за обращение и средство за плащане. Пускането им дава възможност да се обслужва нарастващото стоково обращение, без да се увеличава количеството на металическите (златните) пари. В условията на монополистичния капитализъм банкнотите са в оборот наравно със златните монети, разменят се с тях и отразяват, общо взето, реалното движение на материални ценности. В този период те не могат да се обезценят, понеже освен кредитно имат и златно обезпечение. С развитието на капитализма растежа на стокооборота и на кредита относително се съкращава количеството на златото в обращение. То все повече се натрупва във формата на запасни фондове в централните емисионни банки. Епохата на монополистичния капитализъм се характеризира с отменяне на златния стандарт и неразменяемост на банкнотите със злато. Пусканите банкноти все повече губят своята стокова база, тъй като капиталистическите държави използват банкнотната емисия преди всичко за покриване на бюджетни дефицити и военни разходи, което фактически означава препълване на каналите на обращение с банкноти над действителните потребности на оборота, обез-

ценяване на банкнотите и превръщането им в *книжни пари*. При социализма емсията на банкноти не е свързана с потребностите на бюджета, а цели правилното обслужване на стокооборота. Поради това банкнотите запазват характера си на к. с. о.

Полницата и чекът заместват парите в сферата на обращение. **П о л н и ц а т а** е писмен документ в строго определена от закона форма, изразяващ парично задължение на едно лице към друго лице и даващ безспорно право на притежателя на полницата след изтичането на срока на задължението да поиска от длъжника изплащането на обозначената сума. Полницата се появява в средните векове, но се прилага широко едва с развитието на търговския кредит при капитализма. Търговците я използват при покупко-продажбата на стоки на кредит един от друг; широко приложение получава тя и във взаимоотношенията между промишлените и търговските капиталисти. На практика полницата се натъква на пречки, обусловени от самия ѝ характер като частно дългово задължение. Тя може да се използва само в ограничен кръг от капиталисти, осведомени за взаимната си платежоспособност. Тази ограниченост налага замяната на частните търговски полици с банкноти. **Ч е к ъ т** е писмен документ в строго определена от закона форма, с който едно лице нарежда на банката, в която има сметка, да заплати на притежателя означената в него сума или да я прехвърли по сметката на притежателя. Чекът възниква от функцията на парите като платежно средство и широко се прилага в качеството на к. с. о. в условията на развитата банкова система и банков кредит. Разпространен е във вътрешния платежен оборот на капиталистическите страни, използва се и във външния платежен оборот при разплащания по вноса и износа, чуждестранния туризъм и при нетърговските плащания.

В социалистическите страни чековете и полиците се използват твърде ограничено като средство за плащане. Ролята на чека е незначителна (при някои плащания на стопански организации във връзка с услуги на транспорта и съобщенията, а също при получаване на налични парични средства от сметки, открити в банката). Понякога той се използва при разплащания по външнотърговските обороти. Полницата може да се прилага единствено при разплащания на външнотърговски организации с капиталистически страни.

КРЕПОСТНИЧЕСТВО — вж *феодален строй*.

КРИЗА — вж *икономическа криза, аграрна криза, криза във валутно-финансовата система на капитализма, обща криза на капитализма, криза в колониалната система на империализма.*

КРИЗА В КОЛОНИАЛНАТА СИСТЕМА НА ИМПЕРИАЛИЗМА — криза в икономическото и политическото господство на империалистическите страни в колониалните и зависимите страни; една от характерните черти на първия етап от *общата криза на капитализма*. Същността на кризата в колониалната система се състои в това, че империалистите вече не могат да се разпореждат в колониите както преди, не могат с предишните методи на насилие да запазят господството си, а народите на колониалните и зависимите страни не искат повече да живеят по старому и се вдигат на борба за своето освобождение. Великата октомврийска социалистическа революция пробужда поробените народи и ги увлича в общия поток на световното революционно движение. Под нейно влияние избухва революция в Турция, разгръща се широко антиимпериалистическо движение в Иран и Афганистан, избухва националноосвободителна война против френския и испанския империализъм в Мароко, народът в Сирия се вдига на въстание, започва освободителна война против игото на американския империализъм в Мексико и Никарагуа. В най-големите азиатски колонии и полукolonии, включително в Китай, Индия, Индонезия и Индокитай, се разгаря пламъкът на националноосвободителната борба. К. к. с. н. и разрастването на националноосвободителното движение в колониалните и зависимите страни са доказателство, че ерата на откритата експлоатация на народите в колониите безвъзвратно е останала в миналото и е настъпила епохата на освободителните революции в колониалните и зависимите страни, епохата на пробуждане на потисканите в миналото народи и излизането им на арената на световното революционно движение. На втория етап от *общата криза на капитализма* к. к. с. н. прераства в разпадане на тази система, което след това завършва с окончателното ѝ рухване. Вж *разпадане на колониалната система на империализма*.

КРИЗА ВЪВ ВАЛУТНО-ФИНАНСОВАТА СИСТЕМА НА КАПИТАЛИЗМА — рязко нарушаване на валутните и финансовите отношения както в цялото световно капиталистиче-

ско стопанство, така и в отделните капиталистически страни. До Първата световна война капитализмът има относително устойчива валутна система. В капиталистическите страни са в обращение златни монети и кредитни пари, свободно обменяеми в банките за злато. Златото безпрепятствено се движи от една страна в друга под формата на кюлчета и монети. Войната предизвиква изключителна по размах *инфлация* и следвоенния хаос във валутните системи на капиталистическите страни. След Първата световна война капитализмът постига известна стабилизация на валутите, но капиталистическият свят повече не се връща към златномонетната система. По време на световната икономическа криза от 1929—1933 отново се развива инфлация. Рухва и златният стандарт. Капиталистическите страни преминават към книжнопарично обращение (вж *книжнопарична система*). В съвременната валутна система на капиталистическите страни за основа на международните разплащания е приет американският долар, по който се изравняват валутите на другите буржоазни държави. Установени са «цена» на златото в размер на 35 долара за една тройунция (31,1 г) (отменена 1975) и обратимост на валутите, т. е. свободната им обменяемост. Правителствата на капиталистическите страни образуват Международен валутен фонд (МВФ), членовете на който имат възможност да получават кредити за покриване дефицита в платежния баланс. Но въведената валутна система се оказва крайно неустойчива. Златните ресурси започват рязко да изостават от растежа на световния платежен оборот. Недостигът от тях се попълва с различни заместители, преди всичко с «резервните валути» — долари и лири стерлинги, основните валути на капиталистическия свят, в които се осъществява преобладаващата част от всички международни плащания. Но дори съвкупните златни и валутни ресурси не осигуряват вече потребностите на международния валутен оборот. На тази почва възниква остър недостиг на запаси от злато и иговите заместители в международния оборот. За да смекчи кризисното състояние във валутно-финансовата система на капитализма, МВФ въвежда в обращение т. нар. «книжно злато» (система от «специални права на тиражиране») — чисто разчетни средства, които не са свързани със златото. Но тази система не може да замести реалните пари, каквото е златото, и следователно не може радикално да изведе капиталистическата система от кризата. Положението се усложнява и от това, че

«КРИТИКА НА ГОТСКАТА ПРОГРАМА»

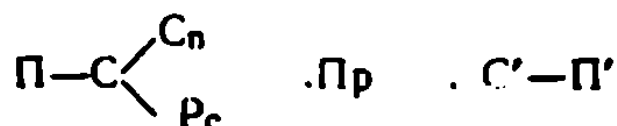

в кризисно състояние се оказват и самите резервни валути — доларът и лирата стерлинга върху които се базира съвременната капиталистическа валутно-финансова система. Валутната криза взема формата на «криза на долара». Създаването на военни бази на чужди територии, военната авантюра във Виетнам и други страни, подкрепата, оказвана на реакционните режими, налага на САЩ огромни разходи в чужбина. В резултат на това в продължение на много години платежният баланс на Съединените щати има пасивен характер. По своите доларови задължения САЩ са принудени да се разплащат със злато. Това довежда до изтичане на злато в чужбина. От края на 1949 до 1971 златният запас на САЩ намалява от 24,6 млрд. долара на 10,1 млрд. долара. С мерките от държавно-монополистичен характер, в значителната си част за сметка на националните валути на другите капиталистически страни, правителството на САЩ се опитва да предотврати опасността от обезценяване на долара. Но всички тези мерки се оказват неуспешни и САЩ са принудени да девалвират долара. Това не премахва дълбоките причини, предизвикващи кризата на долара, а заедно с него и на цялата валутно-финансова система на капитализма. Валутно-финансовата криза намира непосредствен израз в *девалвацията* на валутите, т. е. в рязкото обезценяване на техните курсове. Постоянният бюджетен дефицит, острите взривове на валутно-финансови кризи, скъпотията и инфлацията се превръщат в хроническа болест за много капиталистически страни.

«КРИТИКА НА ГОТСКАТА ПРОГРАМА» — произведение на К. Маркс; в него се подлага на остра критика подготвената за Готския обединителен конгрес (1875) Проектoproграма на германската социалдемократия, в която се прави отстъпление от марксизма в полза на ласалианството. «К. Г. п.» е забележителна не само с цялостната си критика на ласалианството по отношение икономическите принципи и тактиката на работническото движение, но и с развитието на икономическата теория по най-важните ѝ въпроси. Тук Маркс доказва несъстоятелността на формулирания от Ф. Ласал «железен закон за работната заплата» и отхвърля тезата, че всички класи извън работническата са «само една реакционна маса». Маркс критикува и ласалианското схващане, намерило място в проектoproграмата, че «преходът към социализма е възможен чрез организиране на производителни работнически

сдружения», а също и възгледа за «свободна народна държава», с който се подменя борбата за пролетарска диктатура. В «К. Г. п.» Маркс за първи път развива идеята, че социализмът и комунизмът са две фази на единната комунистическа формация и доказва необходимостта от преходен период от капиталистическото към комунистическото общество който е «период на революционно превръщане на първото във второто». Заедно с това посочва историческата необходимост от съществуването на пролетарска държава, която «не може да бъде нещо друго освен революционна диктатура на пролетариата». Тук Маркс подлага на критика и ласалинското схващане за правото на работника върху «неорязан» или «пълно продукт на труда», с което се отрича необходимостта от принаден продукт при социализма. Маркс посочва, че това схващане води до дребнобуржоазното разбиране за разпределение на благата при социализма чрез уравниловка. Същевременно той дава схема на разпределението на обществения продукт на принципа на разпределението според труда. Посочва също, че пълно социално равенство ще се постигне едва в комунистическото общество когато ще бъде единствено възможно да се осъществят принципът «всеки според способностите, на всеки според нуждите». Последователно защитава и принципа на пролетарския интернационализъм. «К. Г. п.» е образец на непримирима и последователна борба срещу опортюнизма в работническото движение и един от основните програмни документи на марксизма.

КРЪГООБОРОТ НА КАПИТАЛА — движение на капитала, при което той преминава през сферата на производството и сферата на обръщането, вървяйки се към първоначалната си форма. В своя кръгооборот капиталът минава през три стадия, като последователно сменя своите форми — парична, производителна и стокова. К. к. символично може да се представи по следния начин:

(Точките показват, че процеси на обръщането се прекъсват от процеса на производството.) В първия и третия стадий капиталът функционира в сферата на обръщането, а във вто-

КРЪГООБОРОТ НА ПРОИЗВОДСТВЕНИТЕ ФОНДОВЕ

рия — в сферата на производството. Решаваща роля в к. к. играе стадият на производството, тъй като само в този стадий в резултат от експлоатацията на работната сила се създава принадена стойност. Първият стадий е подготвителен акт за самонарастването на капитала, а в третия стадий се реализират стойността и принадлежната стойност, създадена в производството. Непрекъснатостта на производствения процес изисква отделните части на капитала едновременно да се намират в различни форми. Тъй като непосредствена цел на капиталистическото производство е извличането на принадена стойност, движението на капитала не е еднократен акт, а непрекъснато повторение на процесите на неговия кръгооборот, т. е. извършване на *оборот на капитала*. Следователно кръгооборотът на паричния капитал се преплита с кръгооборотта на производителния капитал:

$$\text{Пр.} \dots C' - P' - C \begin{cases} C_p \\ P_c \end{cases} \quad \text{Пр}'.$$

и кръгооборотта на стоковия капитал:

$$C' - P' - C \begin{cases} C_p \\ P_c \end{cases} \dots \text{Пр} \dots C''.$$

Поради стихийността в капиталистическото стопанство непрекъснатото движение на капитала често се нарушава. Капиталистическите противоречия неизбежно поражда сериозни трудности при реализацията на произведените стоки, пречат за непрекъснатото превръщане на стоковата форма на капитала в парична, а това нарушава целия процес на неговия кръгооборот. Тези трудности особено бурно и разрушително се проявяват в *икономическите кризи* на сурьхпроизводство

КРЪГООБОРОТ НА ПРОИЗВОДСТВЕНИТЕ ФОНДОВЕ — движението, което извършват *производителните фондове* на предприятието, като преминават през сферата на производството и сферата на обръщането и се връщат към първоначалната си форма. В резултат на това движение се осъществява стопанската дейност на социалистическите предприятия

тия. Производствените фондове започват своето първоначално движение в парична форма, а целият им кръгооборот обхваща три стадия. Първият стадий е превръщането на парите в средства за производство (П—Сп). Той се осъществява в сферата на обращението. С наличните пари предприятието закупува необходимите му средства за производство. По този начин неговите фондове от парична форма се превръщат в производителна форма. Вторият стадий е превръщането на средствата за производство в стоки (Сп. . . Пр. . . С'). Той се осъществява в сферата на производството. Тук средствата за производство се съединяват с работната сила и се осъществява процесът на производството на материалните блага. В резултат се получават стоки, в стойността на които се включва както стойността на употребените средства за производство, така и новата стойност, създадена от труда на заетите работници. През този стадий първоначалната стойност на производствените фондове на предприятието нараства. Затова той е най-важният стадий. Третият стадий е превръщането на създадената продукция в пари (С'—П'). Той се осъществява в сферата на обращението и се изразява в продажбата на произведените стоки. По този начин производствените фондове от стокова форма се превръщат отново в първоначалната си парична форма. В количествено отношение те са нараснали, тъй като със своя труд работниците са създали нова стойност, въплътена в произведената стока. Всъщност производствените фондове на всяко предприятие се намират едновременно в трите стадия и последователно сменят своите форми — парична, производителна и стокова. Иначе би се получило прекъсване на процеса на възпроизводството. К. п. ф. на социалистическите предприятия и стопански организации се отличава коренно от *кръгооборота на капитала*. Той се осъществява планомерно с цел осигуряване условия за все по-пълно задоволяване постоянно растящите потребности на народа. Тук няма покупко-продажба на работната сила като стока. В отделните отрасли на народното стопанство к. п. ф. се отличава с известни особености. Например в селското стопанство той е по-продължителен, а отделни елементи (фураж, семена за посев, млади животни за угояване и други) не преминават през всички стадия.

КУЛОХ, Мак (1789—1864) — шотландски икономист, представител на *вулгарната буржоазна политическа икономия*.

Автор на много икономически и финансови съчинения, станал известен със своите кратки и популярно написани изложения на идеите на А. Смит, Т. Р. Малтус, Д. Рикардо и някои други автори. К. вулгаризира учението на Рикардо, като систематизира грижливо всички ненаучни положения в него и същевременно изоставя класическите му научни постановки. С голяма охота развива възгледа, че стойността се създава от природата и от капитала. Поддържа тезата на Рикардо и Ж. Б. Сей, че свръхпроизводството и кризите са невъзможни, както и тяхната вулгарна теория за реализацията. Маркс пише, че К. е вулгаризатор на Рикардовата икономия и същевременно най-плачевната картина на нейното разпадане. По-важни трудове: «Лекция върху произхода, процесите, отделните предмети и значението на политическата икономия» (1825). «Литературата на политическата икономия, класифициран каталог от избрани публикации из различни области на тази наука» (1845).

Л

ЛАСАЛ, Фердинанд (1825—1864) — немски дребнобуржоазен социалист, родоначалник на една от разновидностите на опортюнизма в германското работническо движение. Л. разглежда буржоазната държава като надкласова организация и свързва своята програма за преустройство на обществото с въвеждането на всеобщо изборно право, с помощта на което буржоазно-юнкерската пруска държава според него можела да се превърне в «свободна народна държава». Отказването от революция и класова борба, произтичащо от тезите на Л., наняся голяма вреда на германското работническо движение. С неговото име е свързан т. нар. «железен закон» за работната заплата, отделил страни на който са изведен от Тюрго и Милтус. Съгласно този «закон» работната заплата се колебае около «необходимата издръжка», т. е. физически необходимия минимум от средства за съществуване на работника и неговото семейство. Тези колебания се дължат на измененията в съотношението между търсенето на труда и неговото предлагане. Според Л. работната заплата не може дълго време да се намира на равнище, превишаващо «необходимата издръжка», защото в такъв случай жизненото равнище на работническата класа би се повишило, рождаемостта би се увеличила и следователно би нараснало предлагането на труда, което би доело до спадане на работната заплата до предишното ѝ или до още по-ниско равнище. Оттук се прави изводът, че след като работната заплата се регулира от «естествените» закони за населението, безсмислено е работниците да водят борба за подобряване на жизнените си условия. Редица положения, основани върху тази «теория», са включени в социал-демократическата програма, проекта на която К. Маркс рязко критикува в труда си «Критика на Гогската програма».

ЛЕНИН, Владимир Илич (1870—1924) — вожд на международната работническа класа, на трудещите се от целия свят,

гениален продължител на революционното учение на К. Маркс и Фр. Енгелс, създател на КПСС, ръководител на най-великата социалистическа държава. В 1891 завършва университетското си образование. В края на 80-те и началото на 90-те години на XIX в. Л изучава марксизма, излиза на арената на политическата борба и се утвърждава като продължител на марксисткото учение съобразно с новата историческа обстановка. На различните исторически етапи Л. творчески решава намерените проблеми на общественото развитие, обогатявайки всички съставни части на марксизма — философията, политическата икономия и научния комунизъм. В Тезисите на ЦК на КПСС «Към 100-годишнината от рождението на В. И. Ленин» се изтъква: «Ленин даде отговор на най-актуалните въпроси, поставени от хода на историческото развитие, все-странно разви теорията за социалистическата революция и изграждането на комунистическото общество, въоръжи руското и цялото международно революционно движение с научнообоснована стратегия и тактика, възглави борбата на работническата класа за претворяване идеалите на социализма в живота». Революционната теория на работническата класа с право получава името марксизъм-ленинизъм.

Л. дава изключителен принос в развитието на марксистката политическа икономия. В началото на своята революционна дейност той завършва идейния разгром на народничеството. В трудовете «Ноние стопански движения в селския живот» (1893), «По повод на така наречения въпрос за пазарите» (1893), «Какво представляват «приятелите на народа» и как те воюват против социалдемократите?» (1894), «Икономическото съдържание на народничеството и критиката му в книгата на г. Струве (Огражение на марксизма в буржоазната литература)» (1895), а също и в класическия труд «Развитие на капитализма в Русия» (1899) Л. развива марксистката теория за възпроизводството, подлага на все-странна критика възгледите на народниците и легалните марксисти. Л. доказва, че в извършващия се в Русия процес на развитие на капитализма се проявяват общите закономерности на капиталистическия начин на производство. Той критикува теоретическите грешки на народниците по въпроса за вътрешния пазар и развитието на капитализма в Русия, техните твърдения, че реализацията на принадлежната стойност е невъзможна без наличието на дребни производители и външен пазар. Доказва,

че в страна, развиваща се по пътя на капитализма, дребните земевладелци се разслагат на селскостопански капиталисти и наемни пролетарии и следователно капитализмът сам си създава вътрешен пазар. Изключително голям принос в марксистката политическа икономия са трудовете на Л. по аграрния въпрос: «Аграрният въпрос и «критиците» на Маркс» (1907), «Аграрната програма на социалдемократията в първата руска революция от 1905—1907 г.» (1907), «Нови данни за законите на развитието на капитализма в земеделието» (1915) и др. В борбата против руския и западноевропейския ревизионизъм, отричащ действието на законите за концентрация и централизация на капитала в селското стопанство, Л. прави научен анализ на особеностите в развитието на капитализма в селското стопанство, доказва несъстоятелността на твърденията на буржоазните икономисти за съществуването на «закон за намаляващото плодородие на почвата». Разработва въпроса за възможността, условията и икономическите последици от национализацията на земята в буржоазнодемократичната и социалистическата революция.

Л. творчески развива учението на Маркс и Енгелс, като изследва новите явления в развитието на капитализма, появили се в края на XIX и началото на XX век. Негова огромна историческа заслуга е създаването на научната теория за империализма. Направеният от Л. анализ в книгата «Империализмът като най-висок стадий на капитализма» (1916) и в редица други произведения е пряко продължение и по-нататъшно творческо развитие на основните положения в «Капиталът» на Маркс. Широк научен анализ на империализма Л. прави и в трудовете «Крахът на II Интернационал» (1915), «Социализмът и войната» (1915), «За лозунга Европейски съединени щати» (1915), «За брошурата на Юнус» (1916), «За карикатурата на марксизма и за «империалистическия икономизъм»» (1916), «Военната програма на пролетарската революция» (1916), «Империализмът и разцеплението в социализма» (1916) и др. Л. доказва, че монополите са най-дълбоката основа на империализма, разкрива връзката и взаимоотношението между основните икономически особености на империализма и посочва историческото му място. Той стига до извода, че империализмът е капитализъм: 1) монополистичен, 2) паразитен, или загниващ, и 3) умиращ. Затова империализмът е навечерие на социалистическата революция. Л. посочва, че през периода на империализма се

създава световната капиталистическа стопанска система, че експлоатацията на труда от капитала се допълва от експлоатация на народите в колониалните, полуколониалните и зависимите страни от финансовия капитал на метрополиите. Ето защо капитализмът ще рухне в резултат от революционната борба на работническата класа за социализъм и национално-освободителната борба на поробените от империализма народи. Капиталистическият строй не може да бъде спасен и посредством държавномонополистичния капитализъм, който обединява силата на монополите и държавата в един механизъм, целеш обогатяване на монополите и смазване на работническото и националноосвободителното движение. Л. доказва, че държавномонополистичният капитализъм е най-пълна материална подготовка на социализма. Открива закона за *неравномерното икономическо и политическо развитие на капиталистическите страни* и прави важния извод, че в резултат на неговото действие при империализма различните страни няма да стигнат едновременно до социализма и че пробивът във фронта на империализма може да бъде извършен не непременно в най-високо развитата капиталистическа страна. Този извод е откритие и образец на гворческо развитие на теорията за социалистическата революция, чиято истинност блестящо е потвърдена от историята.

Л. дава изключителен принос в развитието на политическата икономия на социализма и комунизма. В грудите си «Държавата и революцията» (1917), «Предстоящите задачи на съветската власт» (1918), «Как да организираме съревнованието» (1918), «Великият почин» (1919), «За единния стопански план» (1921), «Икономика и политика в епохата на диктатурата на пролетарната» (1919), «За продоволствения данък» (1921), «За кооперацията» (1923) и други Л. полага основите на политическата икономия на социализма и комунизма. Той дава обща характеристика на социализма и комунизма, разкрива общите черти на двете фази на комунизма, посочва същественото различие между тях, определящо се от равнището на развитие на производителните сили, степента на икономическата и политическата зрелост на обществото и равнището на културното развитие на грудещите се. Определяйки задачите на социалистическото развитие в Русия, Л. надига и разработва новата икономическа политика, изтъква необходимостта от електрификация на страната, от създаване на съвременна едра индустрия като техническа база

на промишлеността, селското стопанство и транспорта. Производителността на труда според Л. е най-главното за победата на новия обществен строй. Ето защо една от най-важните задачи след победата на социалистическата революция е да се постигне по-висока производителност на труда, а във връзка с това (и за това) — по-висока организация на труда. Л. посочва, че след като пролетарнатът завоюва държавната власт, развитието на производителните сили в селското стопанство е свързано със задачата да се извърши социалистическо преустройство на селското стопанство чрез неговото коопериране.

Като призовава да се използва революционният ентузиазъм на масите, Л. същевременно подчертава извънредно голямото значение, което има при социализма материалната заинтересованост на работниците от резултатите на техния труд. Той разкрива значението на социалистическото съревнование като изключително важно средство за увеличаване на широките трудещи се маси в изграждането на новото общество и за издигане на производителността на труда. Високо оценява комунистическите съботници като велик съзнателен и доброволен почин на трудещите се, защото вижда в него «фактическо начало на комунизма». Л. счита, че извънредно важно и необходимо условие за социалистическите и комунистическите преобразования е максималното използване на всички научни и технически постижения в производството за бърз растеж на народното стопанство, поставящ си за цел свободното и всестранно развитие на всеки гудещ се. Голямо внимание отделя на изработването на принципите за управление на обществото и във връзка с това характеризира съотношението между икономиката и политиката през периода на социалистическото строителство. Лениновите изисквания към управлението на плановата икономика са: научност, умение правилно да се определя перспективата на развитието, спазване поредността на изпълняваните задачи, ориентация към най-новите постижения на науката и техниката и внедряването им в производството, ориентация към челния опит, гъвкавост, способност бързо и точно да се реагира на изменлиите се условия. Л. разработва принципа на демократическия централизъм в планирането и управлението на народното стопанство, предвиждащ органично съчетаване на единното, централизирано планоно ръководство на стопанството и социално-културното строителство с развитие на местната ини-

циатива, с разнообразие на методите, начините и средствата за движение по пътя на комунистическото строителство. Посочва, че целият процес на обществените преобразования може и трябва да бъде ръководен от авангарда на работническата класа — комунистическата партия, направляваща дейността на трудещите се във всички области на обществения живот, привличаща ги в управлението на народното стопанство. Л. ръководи огромната практическа дейност по създаване на новото общество в СССР. Под негово ръководство партията разработва план за коренно преустройство на страната, план за изграждане на социализма. Той изтъква, че закономерен резултат от развитието на социализма е прерастването му във висшата фаза на комунистическото общество. Счита, че решаващо условие за достигане на комунизма е всестранното развитие на производителните сили, рязкото повишаване на производителността на труда върху основата на най-новите постижения на науката и техниката. Строителството на комунизма Л. свързва с формирането на новия човек, с възпитаването на всестранно развити и всестранно подготвени хора.

Във връзка с теорията за победата на социалистическата революция в една страна Л. обосновава принципа за мирно съвместно съществуване на социалистическите и капиталистическите държави и за икономическо съревнование между тях. Заедно с това той подчертава, че мирното съвместно съществуване протича при остра политическа, икономическа и идеологическа борба между социализма и капитализма, между работническата класа и буржоазията. Важен принос в творческото развитие на научния комунизъм е научното предвиждане на Л. за по-нататъшното отпадане на редица страни от капиталистическата система и за установяването на тясно сътрудничество между социалистическите страни, образували световна социалистическа система, върху основата на братски отношения и принципите на социалистическия интернационализъм и другарската взаимопомощ. Л. издига и тезата за възможността, при условие че социализмът е победил в редица страни и оказва подкрепа на националноосвободителното движение, освободилите се от империалистическото икономически изостанали страни да тръгнат по *некапиталистически път на развитие*. Лениновото наследство е един от източниците на съзидателната дейност на КПСС и международното комунистическо движение по революционното преобразуване на обществото, изграждането на социализма и

комунизма. Ленинизмът непрекъснато се обогатява от КПСС и международното комунистическо движение въз основа на опита от изграждането на социализма и комунизма и освободителното движение на трудещите се от целия свят.

ЛИХВА — част от стойността на принадлежния продукт, която длъжникът плаща на кредитора за получения от него заем. Исторически л. възниква с появата на *лихварския капитал*. При капитализма тя е една от формите на *принадената стойност*, която се създава от функциониращия капитал чрез експлоатацията на наеман труд и се предоставя на капиталиста-собственик на *заемния капитал*. Привидно л. изглежда като цена на стоката-капитал, т. е. на свособразната парична стока, търсена от функциониращите капиталисти с цел да произведат с нейна помощ принадлежна стойност. В действителност л. не може да бъде паричен израз на стойността, т. е. цена на заемния капитал. Тя е цена на потребителната стойност на стоката-капитал, на нейното специфично свойство да бъде източник на принадлежна стойност. Една част от печалбата под формата на л. функциониращият капиталист отстъпва на собственика на заемния капитал, а другата задържа за себе си във вид на *предприемачески доход*. Величината на л. се изразява с **нормата на л.**, която представлява отношение на общия размер на л. за една година към целия заеман капитал. Нормата на л., изчислена в процент, се нарича **лихвен процент**. Горна граница на нормата на л. е *средната (обща) норма на печалбата*. Равнището на л. се определя от съотношението между предлагането и търсенето на заеман капитал. Нормата на л. има тенденция към спадане, което е обусловено, първо, от тенденцията на средната норма на печалба към понижението, второ, от това, че с развитието на капиталистическия кредит предлагането на заеман капитал все повече надхвърля неговото търсене. Тази тенденция на нормата на л. към спадане, от една страна, изостря противоречията между функциониращите и заемните капиталисти в борбата им при подялбата на печалбата, а от друга — укрепва общата им заинтересованост от усилен експлоатация на работническата класа, защото източник и на предприемаческия доход, и на л. е принадлежната стойност — незаплатеният труд на работниците.

При социализма поради наличието на стоково-парични отношения, стопанска сметка и кредитни операции л. се запазва, но същността ѝ коренно се изменя. Тя е част от чистия доход,

създаван в социалистическото стопанство и не изразява отношения на експлоатация. Социалистическите предприятия заплащат на държавната банка л. за получени кредити. Размерът ѝ планово се регулира от държавата. Л. стимулира предприятията да използват ефективно предоставените им от банката кредити в интерес на цялото общество. Затова тя е важен икономически лост в ръцете на държавата за стимулиране интензификацията на производството, за ефективно развитие на отраслите, предприятията и на цялото стопанство.

ЛИХВАРСКИ КАПИТАЛ — капитал, който носи на собственика си доход във форма на *лихва*. Л. к. се появява през периода, когато се разлага първобитнообщинният строй и възниква робовладелската държава. Лихварите участвуват в експлоатацията на робите и крепостните селяни, като отпускат заеми на робовладелците и феодалите. Лихвите по заемите поглъщат не само целия припаден, а и част от *необходимия продукт* на робите и крепостните селяни. Л. к. спомага да се подготвят условията за възникване на капиталистическия начин на производство. От една страна, той води до разоряване и пролетаризиране на дребните производители, които се превръщат в наемни работници, а от друга — ускорява натрупването на паричен капитал. При капиталистическия начин на производство основна форма на лихвоносен капитал става *заемният капитал*. В колониалните, икономически изостанали и зависими страни, в които съществуват изостанали социално-икономически отношения и империалистическо потисничество, л. к. продължава да играе значителна роля.

ЛИЧНА СОБСТВЕНОСТ — собственост на отделни лица върху предмети за лично потребление, форма на тяхното индивидуално присвояване. Необходимо е да се прави разлика между л. с. при капитализма и при социализма. В условията на капиталистическия строй л. с. на експлоататорите е разновидност на *частната собственост*. Източник на л. с. на капиталиста са нетрудовите доходи, които той получава като собственик на средства за производство, печалбата, която извлича чрез експлоатацията на наемен труд. Личните доходи на експлоататорските класи по всяко време могат да бъдат превърнати в капитал. Източник на л. с. на трудещите се в капиталистическите страни е техният труд. Размерът на личните доходи на работниците е ограничен от работната им заплата.

чието равнище не надхвърля стойността на работната сила., Друг характер има л. с. при социализма. Тя е собственост на отделните трудещи се върху продуктите на труда, предназначени за задоволяване на личните им потребности. Основа на нарастването на л. с. и разширяването на асортимента на предметите за лично потребление са развитието и укрепването на социалистическата обществена собственост, увеличаването на производството и повишаването на неговата ефективност, издигането на производителността на обществения труд. Източник на л. с. е личното участие на всеки човек в общественополезния труд. Тъй като средствата за производство (фабриките, заводите, земята, основният жилищен фонд и т. н.) са обществена собственост, а работната сила е престанала да бъде стока, л. с. не може да се превърне в капитал, в средство за експлоатация на човек от човека. Без да премахва л. с. върху предметите за потребление, социализмът благодарение на своите предимства осигурява реални условия за все по-голямото им увеличаване, за по-пълно задоволяване личните потребности на всички членове на обществото. Към обектите на л. с. спадат трудовите доходи и спестяванията, част от жилищния фонд, предметите за домакински нужди и всекидневна употреба, предметите за лично потребление. Особен вид л. с. е помощното стопанство на членовете на селскостопанския кооператив и на работниците и служителите. Този вид л. с. ще съществува, докато общественото стопанство не достигне такова равнище на развитие, че да бъде в състояние напълно да задоволява всички потребности на обществото от предмети за потребление. Правото на л. с. се охранява от законите на социалистическата държава. Същевременно обществото е заинтересовано размерите на л. с. и нейното използване да не влизат в противоречие с неговите интереси. Затова социалистическата държава строго пресича дейността на онези, които увеличават л. с. чрез спекула, изнудване и получаване на нетрудови доходи за сметка на обществото или отделни лица. При изграждането на развито социалистическо общество и в условията на развития социализъм настъпват прогресивни изменения в начина на формирането, обекта, структурата, характера и функциите на личната собственост.

«ЛИЧНА УНИЯ» — една от монополистичните форми на срастване, сливане на банковите с промишлените монополи

и образуване на *финансова олигархия*. При «л. у.» ръководителите на банки стават директори или членове на управителните и наблюдателните съвети на промишлени компании, а промишлените «крале» придобиват влияние във финансовия свят. На практика често едни и същи лица ръководят най-големите монополи в различни отрасли на икономиката и притежават техни акции. «Л. у.» на банките с промишлеността завършва с «л. у.» на монополистите с правителството, т. е. настъпва типичното за епохата на империализма преплитане на финансовата и промишлената олигархия с държавния апарат. Например в САЩ милионерите често пъти сами стават членове на правителството, заемат важни държавни постове. Наблюдава се и обратен процес, при който лицата, намръщи се на власт, стават притежатели на акции и членове на управителните съвети на акционерни дружества.

ЛИЧНО СТОПАНСТВО — разновидност на *личната собственост* при социализма, която се използва за производство на селскостопанска продукция предимно за лични нужди и отчасти за задоволяване на нуждите на пазара. Осъществява се чрез предоставяне на обществена земя на кооператорите или на работници, служители и кооперирани занаятчии в селските райони за стопанисване с личен труд и собствен дребен земеделски инвентар. При нужда се наемат инвентар и машини от ТКЗС. Необходимостта от л. с. се обуславя преди всичко от обстоятелството, че общественото стопанство още не е в състояние да задоволи потребностите на обществото от селскостопанска продукция, а в същото време домакинствата на кооператорите и на работниците, служителите и кооперирани занаятчии от селските райони разполагат с трудови и материални резерви за произвеждане на селскостопанска продукция (труд на неработоспособни членове на семейството, свободно време на трудоспособните поради невъзможност за пълна заетост в ТКЗС, наличие на стопански постройки в двора, дребен инвентар, кухненски отпадъци и др.). Освен това търговската мрежа в селските райони още не е достатъчно развита, за да осигурява снабдяването на населението от селата с всички видове селскостопанска продукция, поради което се налага селяните сами да ги произвеждат, използвайки наличните си резерви.

Л. с. се различава коренно от частното стопанство. То е органическа съставна част и допълнение към общественото

стопанство, а не отделен икономически сектор (частнособственнически остатък от миналото). Нещо повече, главно условие, за да се притежава л. с., е участието в общественото стопанство, където се влага основната част от труда на кооператора или на работника и служещия. Общественото стопанство е основен източник на доход и главна гаранция за съществуването на трудещите се, а л. с. е допълнителен източник на доход. Л. с. играе допълнителна роля и по отношение общото производство на селскостопанска продукция в страната. Социалистическата държава регулира размера и насоките на развитието на л. с. в определени рамки с цел да не се позволи израждане на неговата роля и социално-икономическо съдържание. В по-далечна перспектива на основата на развитието на производителните сили в селското стопанство ще се увеличи селскостопанската продукция от общественото стопанство, ще се осигури по-пълна трудова заетост и ще се повишат доходите на трудещите се. Освен това търговското обслужване на населението в селата ще се подобри. Поради това ролята на л. с. като фактор за производство на селскостопанска продукция и допълнителен източник на доход за населението ще се намали. На сегашния етап то играе положителна роля и затова партията и социалистическата държава полагат системни грижи за най-пълно използване на неговите резерви за увеличаването на селскостопанската продукция и особено на животинската продукция.

ЛЮКСЕМБУРГ, Роза (1871—1919) — деятелка на германското, полското и международното работническо движение, участва в организирането на Германската комунистическа партия. Л. защитава принципите на революционната борба на пролетариата. В труда си «Социална реформа или революция?» (1899) Л., подкрепяйки изводите на К. Маркс за задълбочаването на капиталистическите противоречия и неизбежността на социалистическата революция, разобличава погрешните твърдения на немския ревизионист Бернщайн за устойчивостта на дребиото производство, подчертава класовия характер на буржоазната държава, обявява се против идеята за мирно вращване на капитализма в социализма. В трудовете «Натрупване на капитала» (1913) и «Увод в политическата икономия» (1925) Л. изследва икон. закони на капитализма и теорията на възпроизводството. Като популяризира теорията на Маркс, тя същевременно изказва редица погрешни тези.

ЛЮКСЕМБУРГ

Смята, че натрупването на капитал е възможно само чрез разширяване сферата на експлоатация на некапиталистическата среда (т. е. селяните и занаятчиите). Затова стига до извода за неизбежността на автоматичния крах на капитализма с изчезването на некапиталистическата среда. От това произтича нейното определение на империализма като политика на борба между капиталистическите държави за остатъците от световната некапиталистическа среда. С тази неправилна теория са свързани и други грешки на Л.: подценяване на субективния фактор в историята, на историческата мисия на пролетарната и ролята на пролетарската партия, неразбиране на селския въпрос и подценяване на националноосвободителното движение през периода на империализма. Под влияние на Великата октомврийска социалистическа революция и опита на болшевиките Л. преодолява значителна част от своите грешки. Критикувайки отделни нейни грешки и отстъпления от марксизма, В. И. Ленин високо я ценя като пламенен борец за делото на работническата класа, против ревизионизма, нарича я «велика комунистка».

М

МАКРОИКОНОМИЯ — част от общата икономическа теория, която изучава икономическите явления в общостопански мащаб. В нея се разглеждат общите синтетични категории на стопанството (национален доход, фонд натрупване, фонд потребление, заетост, спестяване) и тяхното взаимодействие; обратно на *микроикономия*. В буржоазната икономическа теория м. е онази част от икономикса, която разглежда икономическите взаимоотношения във връзка с движението на такива агрегатни величини като национален доход, спестявания, инвестиции и потребление. Анализът в сферата на м. фактически е насочен към изучаването на условията за нормалното функциониране на системата, условията за нейното равновесие. Марксистко-ленинската теория за възпроизводството и икономическите кризи е първата, последователно научна форма на м. В съвременната буржоазна икономическа мисъл м. води своето начало от Дж. М. Кейнз и неговата «обща теория». Сега м. обхваща теориите за растежа, разнообразните макроекономически модели, фискалната политика, теориите за икономическия цикъл и теориите за разпределянето.

МАЛТУС, Томас Робърт (1766—1834) — английски реакционен буржоазен икономист, основоположник на *вулгарната буржоазна политическа икономия* в Англия, свещеник, произхождащ от феодалната класа. Основните му трудове са: «Изследване върху закона за населението» (1798) и «Принципи на политическата икономия» (1817). Защищавайки интересите на господстващите класи и преди всичко на феодалите, М. се опитва да обясни икономическото неравенство, мизерията и бедността на трудещите се маси при капитализма с «естествени», «вечни» природни закони. Той твърди, че населението расте в геометрична прогресия, а средствата за съществуване, в най-добрия случай — в аритметична прогресия.

При това той илюстрира нарастването на населението с положението в САЩ, като напълно игнорира имиграцията, а нарастването на производството на средства за съществуване — с положението в изостаналите колоннални страни. Оттук М. прави извода, че нищетата и тежкото положение на трудещите се са следствие от абсолютната пренаселеност, т. е. от това, че хората се размножават по-бързо в сравнение с увеличаването на количеството средства за съществуване. Главни средства за предотвратяване на това несъответствие той счита епидемичните болести, глада, войните, въздържането от брак, ограничаването на раждаемостта. Под влияние на М. в Англия се премахват оскъдните помощи за бедните и се организират трудови домове. В своята теория за реализацията М. се опитва да оправдае съществуването на земевладелската класа, като смята печалбата за резултат от това, че цените на стоките превишават тяхната стойност, и затова прави извода за необходимостта от особен вид разделение на труда, при което с производството и натрупването трябва да се занимава капиталистът, а с изразходването на богатството — поземлената аристокрация, лицата, получаващи издръжка от държавата, църквата и т. н. В малко изменен вид възгледите на М., особено по въпроса за населението, широко се разпространяват сред буржоазните икономисти — защитници на капитализма.

Съвременните малтусианци (вж *неомалтусианство*) използват псевдонаучните възгледи на М. за прикриване на расовата «теория», за оправдаване на постоянната масова безработица, за възхваляване на войните и мерките на монополистичния капитал против работническото движение и националноосвободителната борба на потиснатите от империализма народи. Класиците на марксизма-ленинизма подлагат малтусианските възгледи на унищожителна критика. Те доказват, че в човешкото общество няма «вечен», извънисторически закон за населението, че на всеки начин на производство са присъщи собствени, специфични закони за населението и че съществуването на относителна (но не и абсолютна) пренаселеност при капитализма е следствие от *всеобщия закон на капиталистическото натрупване*. Както показва опитът от изграждането на социализма в редица страни, развитието на производителните сили, научният и техническият прогрес са в състояние да осигурят високо жизнено равнище на населението на земното кълбо и неговия прираст. И ако в капиталистическия свят трудещите се търпят жестоки лишения, вината за това изцяло пада върху капиталистическия строй.

МАНИФАКТУРА — стадий в развитието на капиталистическата промишленост, предшествуваш *машинното производство*; капиталистическо предприятие, основано върху разделение на труда и ръчна, занаятчийска техника. Като форма на капиталистическото производство м. възниква в средата на XVI в. и господства до последната третина на XVIII век. Първата, най-проста форма на м. се характеризира с експлоатация на трудещи се, работещи по домовете, от търговския капитал. Следваща степен в манифактурното производство е централизираната м., при която експлоатираните от капитала наемни работници се съсредоточават на едно място. М. възниква по два начина: 1) в една и съща работилница се съсредоточават работници с разнообразни специалности, които последователно изпълняват докрай целия производствен процес по създаване на даден продукт; 2) в една работилница се съсредоточават занаятчии с една и съща специалност; еднородната работа се разчленява на различни операции, които са специална функция на отделния работник. Капиталистическата м. създава предпоставки за едро промишлено производство, допринася за по-нататъшното разделение на труда, значително опростява много трудови операции, усъвършенствува оръдията на труда, подготвя работнически кадри за преминаване към машинно производство. Разделението на труда при манифактурното производство, от една страна, повишава неговата производителност, а от друга — засилва степента на експлоатация на работника, превръща го в частичен работник, прикован за цял живот към изпълнението на някаква определена операция. М. способствува за концентрацията на средствата за производство в ръцете на капиталистите и се придружава с разоряване на основната маса от занаятчиите. Собствениците на м. жестоко експлоатират наемния труд. Макар че манифактурното разделение на труда съдействува за развитието на капиталистическото производство и значително повишава производителността на обществения труд, м. не обхваща цялото обществено производство. Наличието на огромен брой дребни и съвсем дребни промишлени предприятия е характерна черта на манифактурния период на капитализма. Растящият вътрешен и външен пазар обуславя огромно търсене на стоки, което м. не е в състояние да задоволи. Назрява необходимостта да се премине към машинно производство, начало на което поставя промишленият преврат, започнал през последната третина на XVIII в. в Англия.

МАРЖИНАЛИЗЪМ

МАРЖИНАЛИЗЪМ — вж *австрийска школа* в политическата икономия.

МАРКС, Карл (1818—1883) — основоположник на научния комунизъм, велик революционер, учител и вожд на световния пролетариат, основател на пролетарската *политическа икономия*. В 1841 М. получава университетско образование. В началото на 40-те години се освобождава от влиянието на господстващия по онова време идеализъм. През 1842 24-годишният М. става редактор на «Рейнски вестник» в Кьолн. Още тогава той издига идеята за унищожаване на частната собственост и от позициите на революционен демократ преминава на позициите на комунизма. Работата във вестника дава първите тласъци на неговите занимания по икономическите въпроси. Благодарение на развитието на капитализма и работническото движение М. има възможност да формира научния комунизъм и да създаде пролетарската политическа икономия. Към 1840 завършва преходът на капитализма от манифактурния стадий към машинната индустрия. Капитализмът става господстващ не само в Англия, но и в главните страни на Западна Европа и в САЩ. Вътрешноприсъщите му противоречия се изострят, обществото бързо се разслоява: буржоазията се превръща в реакционна сила; пролетариатът действа като самостоятелна политическа сила, бореца се против цялата буржоазна класа. М. и Енгелс критично преизглеждат ученията на предшествениците си и извършват революция в общественото познание, поставят го в служба на най-прогресивната класа — пролетариата. В своя очерк «Карл Маркс» В. И. Ленин пише: «Маркс продължи и даде гениален завършек на трите главни идейни течения на XIX в., принадлежащи на трите най-напредничави страни на човечеството: немската класическа философия, английската класическа политическа икономия и френския социализъм». Стигнал до извода, че общественото битие определя общественото съзнание, М. доказва, че главното, определящо целия строй на обществото, са икономическите, производствените отношения между хората, които от своя страна зависят от състоянието и развитието на материалните производствени сили. Оттук М. прави извода за първостепенното значение, което имат анализът на икономическите отношения и присъщите им обективни икономически закони. М. и Енгелс дълбоко анализират икономическите закони на капитализма. Те извършват револю-

ционен преврат в икономическата теория, като създават действително научна, пролетарска политическа икономия. Както изтъква В. И. Ленин, икономическото учение на М. е главното съдържание на марксизма. М. разработва икономическото си учение в борба против буржоазната и дребнобуржоазната политическа икономия въз основа на критично усвояване на всичко създадено от предшестващата история на развитието на обществените науки. Икономическите възгледи на младия М. намират отражение в написаната заедно с Енгелс книга «Светото семейство» (1845). В този труд, който има предимно философски характер, са развити важни въпроси на политическата икономия. Именно тук М. и Енгелс се приближават до теорията за трудовата стойност. През 1844—1846 М. усилено работи върху въпросите на политическата икономия и написва изследването «Критика на политиката и политическата икономия». Ръкописът не е запазен и чериовите за пръв път излизат в Германия през 1932 под заглавие «Икономико-философски ръкописи». В тях се разглеждат въпросите за работната заплата, печалбата, поземлената рента, въпросите за собствеността, разделението на труда и др. През този период М. и Енгелс написват още един голям труд — «Немската идеология» (1845—1846), който има голямо значение за формирането на политическата икономия не само на капитализма, а и на социализма. През 1847 М. написва книгата «Нищета на философията» като отговор на произведението на Прудон «Философия на нищетата». В този труд пролетарската политическа икономия получава по-нататъшно развитие. Тук М. за пръв път определя методологията на изследването на икономиката, т. е. разработва въпросите за използването на диалектическия материализъм в областта на политическата икономия; разкрива същността на икономическите категории на политическата икономия като израз на производствените отношения; продължава изследването на такива въпроси като разделението на труда, първоначалното натрупване на капитала, трите стадии в развитието на капитализма, монопола и конкуренцията, прерастването на икономическата борба в политическа и др. Важен принос в разработването на политическата икономия е трудът на М. «Наеман труд и капитал» (1849). Тук е формулиран *законът за стойността*, доказано е, че той се осъществява посредством колебанията на цените около стойността; приведено е класическото определение на *капитала* като производствено отно-

шение, разкрита е същността на стоковия фетишизъм и т. н. Венец на научната дейност на М. и Енгелс през 40-те години е «Манифест на Комунистическата партия» (1848), в който под формата на класически изводи са сумирани резултатите от техните изследвания в различните области на знанието, по-специално в областта на политическата икономия, изложена е цялостната научна концепция и бойната програма за действие на пролетариата. С трудовете на М. и Енгелс от 40-те години започва разработването на въпросите на политическата икономия върху базата на новия метод, тъй като в тях най-важните икономически категории са разгледани в светлината на диалектичния материализъм. През 1859 М. написва книгата «Към критиката на политическата икономия», в която на широко излага проблемите за *стоката и парите*, за *дво-якия характер на труда* и др. През 1867 излиза I том на «Капиталът» — главният научен труд на М., в който той все-странно обосновава основния икономически закон на капитализма — производството на принадена стойност и присвояването ѝ от капиталистите. Енгелс извършва гигантска работа по подготовката и издаването на II и III том на «Капиталът» на М. Том II излиза през 1885, а том III — през 1894, малко преди смъртта на Енгелс. В «Капиталът» е завършен революционният преврат в икономическата наука и е създадена пролетарската политическа икономия. В I том се анализира процесът на производството на капитала, при което централно място заема основният въпрос на изследването — въпросът за възникването и производството на принадена стойност, учението, което според определението на Ленин, е «край-ъгълен камък в икономическата теория на Маркс». Във II том се анализира процесът на обращението на капитала. В III том е изложен анализът на капиталистическото производство и обращение като цяло и на онези форми, в които принадлежната стойност и капиталистическите отношения се проявяват на повърхността на буржоазното общество. В последния, IV том се излага критически историята на буржоазната политическа икономия. Изследването на законите на капиталистическия начин на производство дава възможност на М. да разкрие основното противоречие на капитализма — противоречието между обществения характер на производството и частнокапиталистическото присвояване на неговите резултати, да определи мястото му в развитието на човешкото общество, да посочи неизбежността на гибелта на капитализма и

замяната му с комунизма. М. доказва, че капитализмът подготвя всички материални предпоставки за социалистическа революция, като същевременно подготвя и своя гробокопач в лицето на пролетариата. Теорията за *социалистическата революция* и учението за *диктатурата на пролетариата* са главният извод от цялата научна и революционна дейност на М. Враговете на комунизма неведнъж са заявявали, че капитализмът, който М. е анализирал, днес коренно е променил природата си и затова изводите на М. били остарели. Но животът на практика потвърждава правилността на основните положения на М. и неговото учение, доказва, че основният характер на капитализма не се е изменил, че не са изчезнали главните му противоречия и експлоатацията на трудещите се. Основните идеи на «Капиталът» вдъхновяват работническата класа от цял свят за революционна борба и оказват огромно влияние върху целия ход на световната история. Победата на марксистките идеи намира израз във Великата октомврийска социалистическа революция, в образуването на световната социалистическа система, в развитието на мощното световно работническо и националноосвободително движение. М. положи основите и на политическата икономия на социализма. В произведенията му и преди всичко в «Критика на Готската програма» (1875) са разкрити основните черти на двете фази на комунизма. «Учението на Маркс — пише Ленин — е всесилно, защото е вярно.» То все повече овладява народните маси и е велика материална сила. Нито едно учение, нито една теория в историята на човечеството не е играла и не е могла да играе такава роля. След смъртта на М. и Енгелс В. И. Ленин издига марксизма на нова степен, развива го съобразно с новите условия. Великото учение на марксизма-ленинизма се обогатява с новия опит от борбата на страните, които изграждат социализъм и комунизъм, от борбата на революционното работническо движение в капиталистическите страни и националноосвободителното движение против империалистическия гнет. Марксистко-ленинските партии, обобщавайки този опит, дават нов принос в марксистко-ленинската теория.

МАРКСИЗЪМ-ЛЕНИНИЗЪМ — наука за най-общите закони на развитието на природата и обществото, за революцията на потиснатите и експлоатираните маси, за победата на социализма и комунизма; идеология на работническата класа, тео-

ретична основа на комунизма. **М а р к с и з м ъ т** възниква през 40-те години на XIX век. Негови създатели са К. Маркс и Ф. Енгелс. Той е закономерен резултат от развитието на буржоазното общество, когато неговите класови противоречия се изострят и пролетариатът излиза на историческата сцена като самостоятелна класа. Създателите на марксизма преработват критически постиженията на дотогавашната човешка мисъл и извършват революционен преврат в науката за обществото. Те първи откриват и обосновават световно-историческата роля на пролетариата като гробокопач на капитализма и създател на комунистическото общество. Обобщават опита на световното революционно движение на работническата класа и посочват пътищата за нейното освобождение от експлоатацията на буржоазията, разкриват законите на класовата борба, доказват, че тя неизбежно води до победата на социалистическата революция и установяването на пролетарска власт — *диктатура на пролетариата*. Работническата класа използва властта за преустройство на обществото от капиталистически на социалистически и комунистически начала. В епохата на империализма, пролетарските революции и прехода от капитализма към социализма и комунизма марксизмът е доразвнт от В. И. Ленин и става м.-л.

Ленин създава теорията на **л е н и н и з м а** като теория и тактика на пролетарската революция и диктатурата на пролетариата. В своя план за изграждането на социалистическото общество той разкрива основните закономерности на социалистическото строителство. След смъртта на класиците м.-л. се развива и обогатява въз основа на историческия опит, който натрупва световното комунистическо и работническо движение, отразен в програмните документи, решенията на конгресите на комунистическите партии, пленумите на централните им комитети, в документите на международните съвещания на комунистическите и работническите партии и др. Най-голям принос в развитието на м.-л. има КПСС, която има и най-богат опит в борбата срещу капитализма и в изграждането на социализма. БКП обогатява м.-л. с редица ценни положения — за народния фронт, за характера и задачите на народнодемократичната революция и характера на народнодемократичната държава, за ТКЗС като най-подходяща форма за социалистическо преустройство на селското стопанство в страни с дребно разпокъсано селско стопанство, за етапите на социалистическото строителство, за характера и чертите на развитото социалистическо общество и др.

М.-л. е единно учение, което се състои от три органически свързани помежду си съставни части: диалектически и исторически материализъм, марксистическа политическа икономия и теория на научния социализъм. Диалектическият и историческият материализъм е философията на м.-л. Той е теоретическата основа на научния комунизъм, научен миросглед на работническата класа. Марксистическото икономическо учение изследва производствените отношения на всяко общество в процеса на тяхното възникване, развитие и упадък. Научният комунизъм е съвкупност от социално-политическите възгледи на м.-л. Изучава законите на класовата борба на работническата класа, на социалистическата революция и диктатурата на пролетариата, на възникването, изграждането и развитието на социализма и комунизма. Той превърна социализма от утопия в наука.

МАРШАЛ, Алфред (1842—1924) — английски икономист, професор в Кембриджкия университет, предшественик на съвременната буржоазна практическа икономия (икономикс). М. е автор на много трудове, сред които се отделят: «Чиста теория за външната търговия» (1879), «Принципи на икономикса» (1890), «Индустрия и търговия» (1919) и «Пари, кредит и търговия» (1923). Неправилно в буржоазните курсове по история на политическата икономия М. е представян като продължител на традициите на *класическата буржоазна политическа икономия*. Всъщност в своите «Принципи» М. се опитва еkleктически да съчетае елементи от теорията на Д. Рикардо с маржинализма (вж *австрийска школа*) в името на апологетиката на капитализма. Защитник на монополистичния капитал и на по-нататъшната монополизация на капиталистическото стопанство уж в името на рационализацията на стопанската дейност. В неговите трудове обаче се обосновава един макроекономически по същество подход към икономиката, с който М. заслужава да бъде разглеждан като предшественик на съвременния буржоазен макроекономически анализ.

МАТЕЕВ, Евгени Георгиев (1920) — български икономист, държавен деец, академик от 1967, заслужил деятел на науката (1972). Завършва право в Софийския университет (1943). Професор по народностопанско планиране (от 1950) в Софийския университет и във ВИИ «Карл Маркс». Секретар на

отделението за философски, икономически и правни науки на БАН (1968—1973). Председател на Висшата атестационна комисия при Министерския съвет (1964—1972). Председател на Държавната планова комисия (1951—1952) и на Централното статистическо управление (1953—1959), зам.-председател на Държавния комитет за планиране (1959—1962), министър (1963—1966), член на Държавния съвет (1974). Работи по проблемите на разширеното възпроизводство, народностопанското планиране, баланса на народното стопанство, икономическата кибернетика, производителността на труда, ценообразуването, икономическата ефективност, материалната заинтересованост, ролята на международното разделение на труда, приложението на математическите методи в икономическото планиране и др. По-важни трудове: «Субективната школа и марксистко-ленинската политическа икономия (1947), «Към въпроса за съизмерването на капиталните вложения и експлоатационните разходи» (1949), «Производителността на труда при социализма и народностопанското планиране» (1956) «Баланс на народното стопанство» (1960). «Перспективно планиране. Междуетраслови връзки и технически коефициенти» (1963). «Проблемы планирования в социалистических странах» (1964), «Международное социалистическое разделение труда и народнохозяйственное планирование» (1965), «Перспективно планиране и икономическа кибернетика» (1966), «Рентабилност и планиране» (1970), «Автоматизирана система на управление на народното стопанство (икономически основи)» (1974) и др. Димитровска награда (1962).

МАТЕМАТИЧЕСКА ШКОЛА в политическата икономия — направление в буржоазната политическа икономия, което прави опит да представи стопанските процеси като взаимодействие на количествени величини. М. ш. почти напълно изоставя качествения анализ на икономическите явления. Заражда се във втората половина на XIX в. и се формира постепенно; най-ранната ѝ изява се среща в трудовете на немския икономист Х. фон Тюнен. По-късно Х. Госен (1810—1859) публикува своята работа «Изложение върху закона за размяната» (1854), в която фактически се обосновава теорията за пределната полезност (вж *австрийска школа*). Най-важна роля за формирането на м. ш. има творчеството на А. Курно (1801—1877) — френски професор по матема-

тика, автор на много трудове в областта на статистиката, историята и политическата икономия. Курно е по същество първият икономист-математик. В своята работа «Математическите основания на теорията за богатството» (1838) той полага основите на съвременната математическа икономия на Запад. Дръзновени мислители в областта на математическия икономически анализ, Госен и Курно са забравени. Те получават признание значително по-късно в трудовете на други представители на м. ш. — Л. Валрас и У. Джевънс (1835—1862). В своя «Курс по политическа икономия» (1896—1897) В. Парето математически формулира своята теория за стопанското равновесие. Изградена върху маржинализма, м. ш. практически дава своя принос за изграждането на математически научен и аналитичен апарат. Но тя не внася нови теоретични принципи в политическата икономия. Съвременните прояви на м. ш. са математическата икономия и със силно частнонаучна ориентация иконометриката.

МАТЕМАТИЧЕСКИ МЕТОДИ В ИКОНОМИКАТА — съвременни начини и похвати на икономическата наука и стопанската практика, при които се използва математиката за анализ на икономическите процеси и за рационално управление на народното стопанство. Необходимостта от тяхното възникване е обусловена от развитието и разширяването на мащабите на общественото производство, научно-техническият прогрес и усложняването на икономическите връзки в народното стопанство. Основоположниците на марксизма-ленинизма са едни от първите, които започват да използват математиката при анализа на икономическите процеси. Схемите на К. Маркс и В. И. Ленин за възпроизводството на обществения капитал и Лениновата схема за образуването на вътрешния пазар са образци за прилагане на количествения анализ при изследване на икономическите процеси. Важни м. м. и. са линейното програмиране, междуотрасловият баланс, мрежовото планиране, нелинейното програмиране, динамичното програмиране, теорията на игрите, коефициентите на еластичност. Тези методи широко се използват в създаващата се теория на оптималното планиране. М. м. и. дават възможност да се намери оптималното (най-доброто) решение на много икономически задачи, например най-добре да се натоварят производствените мощности за изпълнение на плановите задачи, да се състави най-икономичен план на превозите, да

се определи оптималният вариант на териториалното разполагане на производството и др. Тези методи дават възможност реалните стопански процеси да се изразят чрез определени системи от уравнения и неравенства. Такива системи се наричат икономико-математически модели. С помощта на тези модели може да се извършват различни експерименти, които дават представа какви изменения трябва да се очакват в стопанството, ако бъдат осъществени едни или други икономически мерки. Съществуват модели на цените, модели на стопанските връзки в икономическия район и др. Развитието на м. м. и. е необходимо условие за осъществяване на сложни икономически пресмятания с бързодействащи електронно-изчислителни машини. Многократното ускоряване на изчисленията, което се постига с тези машини, открива широки перспективи за усъвършенстване на планирането и управлението на производството. Съзнателното определяне на темповете и пропорциите в развитието на икономиката, планирането на процесите на производството, разпределението и обръщането, целесъобразната организация на използването на ресурсите и другите характерни особености на социализма дават възможност м. м. и. да се внедряват във всички отрасли и сфери на стопанския живот. Прилагането на м. м. и. в напредното стопанство дава голям ефект при количественото решаване на икономическите задачи. Същевременно развитието на тези методи усъвършенствува и задълбочава качествения анализ на икономическите процеси и явления, който е задължително условие за плодотворното прилагане на м. м. и. въз основа на марксистко-ленинската политическа икономия.

МАТЕРИАЛНА ЗАИНТЕРЕСОВАНОСТ — икономически отношения, изразяващи обективната необходимост от активно реализиране на системата на човешките интереси. М. з. е обективно съществуваща категория, присъща на различните общественно-икономически формации. В най-общ вид тя може да бъде м. з. на експлоататорски и на експлоатирани класи или на цели общества, дружески класи и индивиди, за които експлоатацията на човек от човека е непозната.

М. з. произтича от системата на човешките интереси и се определя от характера на господстващия начин на производство. От развитието на капиталистическия начин на производство е заинтересована най-дълбоко буржоазията. М. з. на трудещите се е крайно ограничена. При социализма м. з.

се формира на основата на социалистическите производствени отношения, на основата на единството в системата на социалистическите интереси от всички разновидности. Обикновено м. з. се свързва най-непосредствено с механизма на разпределението на доходите. Това разбиране е крайно ограничено, тъй като м. з. обхваща целия комплекс от материални условия, при които съществуват социалистическите труженици. Като общонародна м. з. тя е съвкупност от отношения, изразяващи обективната необходимост от реализацията на общонародните интереси: динамичното развитие и укрепване на общественото производство, нарастването и правилното разпределение и използване на националния доход, укрепването на обществения ред и повишаването на народното благосъстояние. Като колективна м. з. изразява обективната необходимост от реализацията на колективно-груповите интереси: развитието и укрепването на производствената база на отделните стопански звена, увеличаването и правилното разпределение на създавания в тях доход и особено на частта, която е предназначена за собствените им фондове, развитието на производствените и други условия за по-пълно задоволяване на потребностите на производствените колективи и развитието на творческите способности на членовете на социалистическото общество. Като лична м. з. тя изразява обективната необходимост от реализирането на личните материални интереси на трудещите се, в това число необходимостта от подобряването на производствените условия и създаването на възможности за творчески производствен растеж на трудещите се, правилното разпределение на фондовете за лично потребление според труда и чрез някои звена от обществените фондове за потребление, реализирането на получения доход в необходимите по обем, структура, техническо равнище и качество предмети за лично потребление и т. н. М. з. при социализма във всичките ѝ разновидности се формира и реализира на основата на социалистическите производствени отношения и на обективните икономически закони на тяхното развитие. Поради това съществува дълбоко единство и еднопосочност между м. з. от всички разновидности, в рамките на които се регулират и временните неантагонистически противоречия в м. з. от тези разновидности. М. з. е могъщ фактор за развитието и усъвършенствуването на социалистическото обществено производство. Ето защо в процеса на социалисти-

ческото строителство на нея се отделя голямо внимание. В НРБ Априлският пленум на ЦК на БКП (1956) изиграва огромна роля за отстраняването на нарушенията на м. з. във взаимоотношенията с кооперативните стопанства. По-късно, при експериментирането на новия икономически механизъм за управление на икономиката, принципите, формите и методите за тяхното реализиране изцяло отчитат обективната необходимост от активното реализиране на интересите от всички разновидности с оглед на превръщането им в могъщ ускорител на изграждането на развито социалистическо общество в страната. По такъв начин се реализира Лениновият завет: не върху ентусиазма непосредствено, а с помощта на ентусиазма, роден от великата революция, въз основа на личния интерес, на личната заинтересованост, на стопанската сметка да се доведат десетки милиони хора до комунизма.

МАТЕРИАЛНО-ТЕХНИЧЕСКА БАЗА на обществото — съвкупност от материално-веществените елементи на производството и на непронизводствената сфера. Нейна главна съставна част е м.-т. б. на производството — съвкупността от материално-веществените елементи на *производителните сили*. М.-т. б. на социалистическото производство е едрото машинно производство във всички отрасли на народното стопанство на основата на социалистическата собственост върху средствата за производство. В. И. Ленин изтъква, че единствена материална основа на социализма може да бъде едрата машинна промишленост, способна да реорганизира и земеделието. По вещественото си съдържание м.-т. б. на социалистическото общество представлява преди всичко производствения апарат на народното стопанство, състоящ се от разнообразни средства на труда. Характерни за нея са прогресивната и бързо развиваща се техника, високо равнище на концентрация, специализация и коопериране на производството, непрекъснато нарастване на производителността на общественния труд. М.-т. б. на социализма се създава планомерно в процеса на социалистическото строителство, при което се държи сметка както за общите закономерности, така и за националноисторическите особености, за природните и икономическите възможности на всяка страна, тръгнала по социалистически път на развитие. Извънредно важно средство за създаване на м.-т. б. особено в страни с недостатъчно развита промишленост, е осъществяването на *социалистиче-*

*ската индустриализация, която преобразува цялото народно стопанство върху социалистически начала. Построяването на м.-т. б. на социализма осигурява абсолютно господство на обществената собственост върху средствата за производство и на социалистическите производствени отношения в града и селото, пълна ликвидация на експлоататорските класи и причините, пораждащи експлоатация на човек от човека, унищожаване на условията за безработица, постоянно издигане на културно-техническото равнище на трудещите се, коренно и системно повишаване на материалното благосъстояние на народа, нарастване на икономическото и отбранителното могъщество на социалистическата държава. Техническа основа на материалната база са електрификацията на народното стопанство, комплексната механизация на производствените отрасли, химизацията и постепенното преминаване към широка автоматизация на производствените процеси. Планираното развитие на социалистическата икономика, съсредоточаването на основната част от фонда за натрупване в ръцете на държавата, използването на най-новите постижения на науката и техниката в общественото производство дават възможност да се постигне висока производителност на труда, повишаване ефективността на производството, интензификация на народностопанските отрасли. Непрекъснатото развитие на социалистическото производство при използване на резултатите от съвременната научно-техническа революция е материална основа за развитие и усъвършенстване на социалистическите производствени отношения и създаване на м.-т. б. на комунизма. Нейното създаване е главната икономическа задача в историческия процес на постепенно преминаване от развито социалистическо общество към висшата фаза на комунизма (вж *комунизъм, комунистически начин на производство*).*

Веществено съдържание на м.-т. б. на комунизма е преди всичко технически съвършеният производствен апарат, състоящ се главно от принципно нови, високоефективни средства за производство в различните отрасли на народното стопанство. Наличието на такъв апарат в съчетание с високо културно-техническо равнище на работниците може да осигури най-висока производителност на труда, изобилие от жизненни блага, необходими за осъществяване на разпределение според потребностите, а също и сливане на двете форми на социалистическата собственост в единна общонародна комунистическа

МАТЕРИАЛНО-ТЕХНИЧЕСКА БАЗА

собственост, формиране и развитие на комунистически обществени отношения. Изграждането на такъв високоразвит материален фундамент на комунистическото общество изисква като задължително условие пълна електрификация на страната и усъвършенствуване върху тази основа на новата техника, технология и организация на общественото производство във всички отрасли на народното стопанство; комплексна механизация на производствените процеси и все по-широката им автоматизация; широко прилагане на химията в народното стопанство; максимално развитие на новите, най-прогресивни и икономически ефективни отрасли на производството, на новите видове енергия и материали; всестранно и рационално използване на природните, материалните и трудовите ресурси; органично свързване на науката с производството и бързи темпове на научно-техническия прогрес; високо културно-техническо равнище на трудещите се; значително превъзходство над най-развитите капиталистически страни по производителност на труда, което е изключително важно условие за победата на комунистическия строй. Изграждането на м.-т. б. на комунизма се осъществява в неразривна връзка с развитието на главния елемент на производителните сили — човека, от чието всестранно и хармонично развитие зависи самото създаване на високоавтоматизиран производствен апарат във всички отрасли на икономиката, както и неговото ефективно използване. Създаването на м.-т. б. на комунизма трябва да стане основа за осъществяване на дълбоки изменения в социалната и икономическата структура на обществото, за превръщане на труда в първа жизнена необходимост за човека. Развитието на м.-т. б. на комунизма се характеризира с все по-голямо освобождаване на производствения процес от ограничените рамки на естествените условия, по-специално от ограничените източници на енергоресурси, от наличния суровинен арсенал (химията е способна да създава нови синтетични материали с предварително зададени свойства), а също и от природно-климатичните условия, които ограничават развитието на производителните сили особено в областта на селското стопанство. Процесът на създаване м.-т. б. на комунизма се придружава с освобождаване на непрекъснато разширяващите се и усложняващи се производствени процеси от ограничените естествени възможности на самия човек благодарение на широкото внедряване на системите от автоматично управлявани машини, електро-

никата, дистанционната система на управление и т. н. Следователно създаването на м.-т. б. на комунизма на практика означава гигантски скок в развитието на производителните сили, което ще доведе до рязко увеличаване на възможностите за изменение на природата в желаната от обществото насока. Това от своя страна изисква широко и повсеместно използване на постиженията на *научно-техническата революция* във всички отрасли на народното стопанство. Изходна основа за построяване на материалния фундамент на комунизма в СССР е създадената през годините на съветската власт могъща социалистическа икономика.

МАТЕРИАЛОЕМКОСТ — съотношение между материалните разходи и произведената продукция. Коефициентът на м. изразява размера на материалните разходи за производството на единица продукция и в мащаба на народното стопанство се изчислява в стойностна форма. М. е показател за измерване на икономическата ефективност на производството. Коефициентът на м. трябва да намалява, което означава, че единица продукция се произвежда с по-малко материални разходи. Намаляването на м. позволява с определен обем материални разходи да се произведе повече продукция. М. на продукцията в отделните отрасли е различна, поради което измененето на структурата на производството в народното стопанство изменя м. на продукцията. М. на продукцията нараства, когато се повишава дялът на по-материалоемките отрасли, и обратно — намалява, когато намалява техният дял. Важни фактори за намаляване на м. са: повишаване качеството на материалите и суровините, което позволява единица продукция да се произвежда с по-малко материали и суровини; усъвършенствуване на машините и съоръженията, което води до намаляването на амортизационните отчисления в единица произведена продукция; внедряване на по-съвършени технологии; комплексно използване на материалите и суровините; ефективна замяна на един материали и суровини с други; усъвършенствуване системата на ръководство на предприятията и на народното стопанство и др.

МАШИНО ПРОИЗВОДСТВО, капиталистическо — производство, основано върху прилагане на система от машини и експлоатация на наемни работници. Заражда се през последната третина на XVIII в. в Англия и широко се

разпространява в другите капиталистически страни. Постепенно машините революционизират производството във всички отрасли на промишлеността, земеделието и транспорта. В процеса на този преход капитализмът се утвърждава като господстващ начин на производство. В резултат на преминаването от ръчно производство на машини към машинно производство на самите машини се създава материално-техническата база на капитализма и се осигурява окончателната победа на капиталистическите производствени отношения над феодализма. С развитието на м. п. се преминава отначало от просто коопериране на машини към система от машини, а след това към нейната висша форма — автоматична система от машини, при която функциите на работниците се свеждат до контрол над машините. В процеса на внедряване на машинната техника в стопанските отрасли при капитализма се постига огромен прогрес в развитието на производителните сили на обществото. Въз основа на едрата машинна техника се осъществява процес на обобществяване на труда и производството, възникват множество големи промишлени центрове. Заедно с това се увеличава броят на зависимите едни от друг отрасли на промишлеността и селското стопанство, което предизвиква по-нататъшно развитие на общественото разделение на труда. М. п. само по себе си е мощно средство за облекчаване на труда и увеличаване на неговата производителност. Но при условията на капиталистическия строй изгодността и границите на приложение на машините се определят от разликата между стойността на машините и стойността на заместващата от тях работна сила. Капиталистическото м. п. носи не само прогрес в развитието на производителните сили, но и още по-голямо потискане на труда от капитала, по-широко приложение на женски и детски труд, удължаване на работния ден и интензификация на труда, води до нарастване на промишлената резервна армия и в крайна сметка до засилване на експлоатацията на работническата класа. С преминаването към империалистическия стадий на капитализма, при условията на съвременната научно-техническа революция най-новата машинна техника се използва от едрия монополистичен капитал за получаване на максимални печалби, засилване на милитаризацията на капиталистическата икономика, надпревара във въоръжаването, разпалване на агресивни войни и потискане на народите.

МАЩАБ НА ЦЕНИТЕ — тегловно количество злато или друг благороден метал, което стои зад паричната единица. *Парите* като въплъщение на общественния труд правят стоките съизмерними посредством *цените*. Необходимостта от съизмерване на стоките чрез цената поражда техническата потребност от единица на измерването, т. е. от м. ц. При металическото обращение (злато, сребро) естествена единица за измерване цените на стоките са тегловните единици, измерващи количеството метал. Затова при него готовите названия на тегловния мащаб винаги образуват и първоначалните названия на паричния мащаб или м. ц. Например в Англия фунт стерлинг (фунт сребро), в древна Русия — гривна (сребърно кюлче с тегло 204 г, служещо като мярка за тегло и парична единица). Паричният мащаб е условен, но същевременно той трябва да се ползва с всеобщо признание. Тъй като паричната емисия е съсредоточена в ръцете на държавата, м. ц. се установява от законодателната власт. За удобство при определяне на цените паричните единици се делят на малки части: левът на 100 стотинки, доларът на 100 цента. М. ц. не бива да се смесва с функцията на парите като мярка на стойността. В тази си функция парите са всеобщо въплъщение на общественния труд, служат за изразяване стойността на стоките в цената. Като м. ц. те са необходими за измерване на самия паричен метал. В този случай парите не измерват стойността на стоките, а служат за количествено измерване на самата цена, за сравняване и съизмерване на цените.

МЕЖДУНАРОДЕН СОЦИАЛИСТИЧЕСКИ КРЕДИТ — една от формите на социалистическия кредит, използвана в отношенията между социалистическите страни. М. с. к. допринася за разширяване на търговията и за развитие на икономиката на тези страни. Кредитните отношения между тях се основават върху принципите на пълно равноправие и се използват в интерес на по-бързия икономически подем на страните от световната социалистическа система. Социалистическите страни взаимно си предоставят краткосрочни и дългосрочни кредити както в парична, така и в стокова форма. Лихвеният процент за предоставяните кредити се определя на изгодно равнище, а сроковете за погасяване на кредитите се установяват в зависимост от техния характер и предназначение, от сумата на кредита и икономическото положение на държавата-длъжник. Особено значение за развитието на икономиката на социали-

стическите страни имат дългосрочните кредити, които създават предпоставки за увеличаване на вътрешните източници на натрупвания в държавите-длъжници и осигуряват необходимите условия за образуване на материални източници за погасяване на кредитите. По своя краен икономически резултат дългосрочният кредит е форма на известно преразпределяне на капиталните вложения в мащаба на световната социалистическа стопанска система. Напоследък все по-голямо значение придобиват дългосрочните целеви кредити, предоставяни от едни социалистически страни на други за създаване на определени производствени мощности. Тази нова форма на кредитиране дава възможност на държавите-длъжници да ускорят развитието на капиталоемките отрасли на националната промишленост, а на страните-кредитори — да си осигуряват дългосрочни доставки на необходимата им продукция (преди всичко продукция на добиващата промишленост) с по-малки разходи на капитални вложения. Между социалистическите страни се развива и колективно кредитиране на предприятия и обекти, изградени въз основа на международната специализация и коопериране на производството. Особено широк и планомерен характер имат кредитните отношения между държавите членки на *Съвета за икономическа взаимопомощ (СИВ)*. Приетата на XXV сесия на СИВ Комплексна програма за икономическа интеграция на страните членки на СИВ предвижда по-нататъшно задълбочаване и развитие на системата на краткосрочното, средносрочното и дългосрочното кредитиране чрез *Международната банка за икономическо сътрудничество (МБИС)* и *Международната инвестиционна банка (МИБ)*.

МЕЖДУНАРОДНА БАНКА ЗА ИКОНОМИЧЕСКО СЪТРУДНИЧЕСТВО (МБИС) — създадена с решение на XVIII сесия на СИВ, започва да функционира от 1 януари 1964. Седалище в Москва. Учредители на МБИС са страните членки на СИВ (от януари 1974 се присъединява и Куба). Основна функция на МБИС е да осъществява многостранните плащания на страните членки в колективна валута (преводни рубли). Кредитира външнотърговските и други операции на страните членки, финансира експлоатационната дейност на съвместните промишлени предприятия и други обекти, привлича и съхранява свободните средства както на страните членки, така и на трети страни. Извършва също операции в злато и конвер-

тируеми валути. Уставният фонд на МБИС е определен на 300 млн. преводни рубли. Делът (квотата) на отделните страни съответствува на относителния дял на износа на всяка страна във взаимния стокообмен. За НРБ той е 17 млн. прев. рубли, за ГДР — 55 млн., МНР — 3 млн., ПНР — 27 млн., СРР — 16 млн., СССР — 116 млн., УНР — 21 млн., ЧССР — 45 милиона. Вноските са в преводни рубли, злато и конвертируеми валути. Висш орган на МБИС, осъществяващ общото ръководство, е Съветът, в който влизат представители от всички страни членки. Всяка страна има един глас независимо от дела ѝ в уставния фонд на МБИС. Решенията се приемат единодушно. Дейността на МБИС се осъществява на основата на истински демократични принципи: пълно равноправие, взаимопомощ, уважение на суверенитета, материална заинтересованост и взаимна изгода. През 1972 сумата на взаимните разчети в преводни рубли достигна 43,3 млрд., като 95% от тях са разчети, свързани с търговските операции между страните. През същата година банката предоставя кредити в общ размер 3 млрд. рубли, като основната част се пада на т. нар. разчетен (разплащателен) кредит. За кратък период от време МБИС се превръща в център за краткосрочно кредитиране на страните членки на СИВ. Многостранното кредитиране чрез МБИС способствува за по-рационалното маневриране със средствата на страните и за тяхното по-ефективно използване, тъй като се ускорява оборотът на ресурсите, с което се намаляват нуждите от кредити.

МЕЖДУНАРОДНА ИНВЕСТИЦИОННА БАНКА (МИБ) — създадена на основата на съглашение от 1970 между страните членки на СИВ, започва своята дейност от 1 януари 1971. В нея членуват всички страни членки на СИВ. МИБ има уставен фонд над 1 млрд. преводни рубли, образуван чрез вноски от страните членки — пропорционално на относителния дял на всяка страна в общия взаимен износ. 30% от капитала на МИБ е в свободно конвертируеми валути или злато. Основна цел на банката е чрез системата на дългосрочното и средносрочното кредитиране да съдействува за развитието и задълбочаването на социалистическата икономическа интеграция, за по-голямата концентрация на ресурсите за капитално строителство и съгласуваността в тяхното използване. На тази основна цел са подчинени и задачите на МИБ: да предоставя дългосрочни (до 15 години) и средносрочни (до

5 години) инвестиционни кредити за изграждане на важни народностопански обекти, като с предимство се ползват съвместните мероприятия, свързани с разширяването на икономическото сътрудничество на страните от СИВ. Банката извършва операции на международните валутни и кредитни пазари с оглед повишаване размера на своите ресурси, тяхната маневроспособност и ефективност. Предоставяните от МИБ кредити са лихвени. Размерът на лихвата по кредитите в преводни рубли е от 3 до 5% в зависимост от сроковете за ползването на кредита. Кредитните отношения между банката и заемонскателя се оформят със специални кредитни споразумения, които съдържат най-важните технико-икономически показатели на кредитирания обект — производствена мощност, срок на усвояването ѝ, себестойност и цена на продукцията, срок за откупуване на обекта и др. Заемополучателят се задължава след въвеждането на обекта в експлоатация да осигури съответни доставки от произвежданата продукция за другите страни членки на банката. Банката осъществява контрол за целовото и ефективното използване на отпусканите кредити, за своевременното погасяване на кредита и спазването на другите условия на кредитното споразумение. При нарушаване на кредитното споразумение налага санкции: повишаване на лихвения процент, ограничаване или пълно прекратяване на кредита и др. МИБ е предоставила на страните членки кредити за изграждането на 33 обекта с обща сметна стойност на предприятията повече от 2 млрд. прев. рубли. Тя кредитира обекти в такива основни отрасли на народното стопанство като машиностроенето, химическата промишленост, железопътния транспорт, леката и хранително-вкусовата промишленост и др. Със създаването на МИБ се изгради цялостна система на международния социалистически кредит, включваща текущото кредитиране на стокообмена чрез МБИС, двустранното междудържавно инвестиционно кредитиране и многостранното международно кредитиране чрез МИБ, които взаимно се допълват и обслужват платежните и кредитните отношения на страните членки на СИВ.

МЕЖДУНАРОДНИ ДЪРЖАВНОМОНОПОЛИСТИЧНИ ОБЕДИНЕНИЯ — специфични междудържавни организации, чието възникване е основна форма на проявление на процеса на *капиталистическата икономическа интеграция*. Чрез тях

империалистическите държави се опитват да преодолеят кризата на световното капиталистическо стопанство. Различават се от международните монополни обединения по това, че формално участници в тях са не частни монополи, а държавите чрез съответни свои органи. Широко развитие получават след Втората световна война. Преди това са разпространени обикновените междудържавни стокови съглашения от картелен тип със задача да регулират цените в интерес на монополите. След войната междудържавните съглашения претърпяват значителни изменения, макар че интересът към тях отслабва; създават се няколко такива съглашения — за регулиране продажбата на пшеница, захар, кафе, чай, олово, олио от маслини. Някои от тях по-късно се разпадат. Немалка роля за такова развитие на междудържавните стокови съглашения изиграва стремежът на развиващите се страни да ги използват като инструмент за справедливо регулиране на цените и продажбата на суровините. По инициатива на социалистическите страни през 1964 ООН приема резолюция, насочена към превръщане на съглашенията от този тип в инструмент за развитие на страните от Азия, Африка и Латинска Америка.

Нова проява на м. д. о. са смесените държавно-частни консорциуми. Широко развитие те получават във военната промишленост. Често пъти съществуват като тайни съюзи, възникнали върху основата на сложна система от взаимовръзки между частните монополи, военните ведомства на държавата и изследователски центрове с военноприложен характер. Разработват програми за развитие на военното производство, разменят патенти и лицензи, разпределят държавните субсидии. В Западна Европа обединение от този вид е «Еврохим». Макар че според приетия статут целта му е да организира производство на атомни суровини за мирни цели, по същество то се превръща във военнопромишлено обединение. Негови акционери са 13 европейски капиталистически страни и 24 мощни промишлени компании. Капиталът на такива обединения се формира главно от вноски на съветните държави — повече от 80%. Развитие на м. д. о. достига най-висока степен в лицето на Европейската икономическа общност, Европейското обединение за въглища и стомана и Европейската асоциация за свободна търговия. Материална предпоставка на тези обединения е високата степен на концентрация на производството, която поражда необходимостта от

нови форми за икономическа подялба на световния пазар. М. д. о. са форма за регулиране на икономическите отношения между империалистическите страни. Те внасят редица нови моменти в международното разделение на труда. Съществено е въздействието им върху движението на капитала, динамиката на натрупването и стопанската структура в развитите капиталистически страни. Една от функциите на тези обединения е да създават благоприятни условия за запазване влиянието на империалистическите държави в развиващите се страни. В Европейската икономическа общност такава функция изпълнява статутът на асоциираните страни.

МЕЖДУНАРОДНИ ИКОНОМИЧЕСКИ ОРГАНИЗАЦИИ и а страните членки на СИВ — възникването на м. н. о. се обуславя от обективния процес на интернационализацията на производителните сили, от международното обобществяване на производството и задачите, които се решават през различните етапи на икономическото сътрудничество и строителството на социализма. Още през първите години след Втората световна война с участието на Съветския съюз на територията на новосъздадените социалистически страни са изградени редица предприятия, например в НРБ смесените българо-съветски дружества «Горубсо», «Корбсо», «Совболстрой» и «ТАБСО». Чрез тях Съветският съюз оказва значителна материална и научно-техническа помощ за възстановяване на народното стопанство и преустройство на икономиката в тези страни. В процеса на социалистическото преустройство, на индустриализацията и въвеждането на планово ръководство на народното стопанство още повече нараства необходимостта от изграждане на м. н. о. През 1949 се създава *Съветът за икономическа взаимопомощ (СИВ)* като м. н. о. от висш тип и с комплексни функции. През следващия период се създават редица организации за сътрудничество в областта на транспорта и науката. Международните социалистически икономически организации са перспективна форма за разширяване на *икономическото сътрудничество* и развитие на *социалистическата икономическа интеграция*, важен инструмент за по-тясно свързване на националните икономики, за съвместно организиране и управление на обобщественото в международен мащаб производство. Тези организации позволяват да се съчетава планомерното развитие на отделните национални стопанства със съвкупното стопанство на участву-

ващите в тях страни. В *Комплексната програма* на СИВ м. н. о. са разделени на два типа: а) междудържавни икономически организации и б) международни стопански организации.

Междудържавните икономически организации се създават с договори, сключени между заинтересованите страни членки на СИВ. Главна тяхна функция е «координирането на действията на страните участнички в областта на сътрудничеството и кооперирането в определени области на икономиката, науката и техниката, в отделни отрасли, подотрасли и по отделни видове продукция». За изпълнението на тези функции страните участнички съгласуват своите действия, провеждат съвместни мероприятия за разширяване специализацията и кооперирането на производството, осъществяват единна политика в областта на производството и реализацията на продукцията. Междудържавните икономически организации провеждат преди всичко планово-координационна дейност на междудържавно равнище. По този начин те способствуват за задълбочаване на международното социалистическо разделение на труда, за решаването на определени задачи, които не могат да се изпълняват от органите на СИВ или от международните стопански организации. Важна роля за разширяване на сътрудничеството, за задълбочаване на специализацията и кооперирането на производството и развитие на социалистическата икономическа интеграция играят междудържавните организации в сферата на материалното производство. Към тях спадат: Централното диспечерско управление на обединените енергийни системи «Мир» (1962), Общият парк на товарните вагони (1963), Организацията за сътрудничество в областта на лагерната промишленост (1964), Организацията за сътрудничество в областта на черната металургия («Интерметал», 1964), Организацията за сътрудничество в областта на малотонажната химическа промишленост («Интерхим», 1969), Организацията за сътрудничество в електротехническата промишленост («Интерелектро», 1973) и др. Някои от тези организации, като Централното диспечерско управление на обединената енергийна система «Мир» и Общият вагонен парк, имат за задача съвместно да регулират производствено-икономическата дейност на общи обекти, които са собственост на отделните страни, но функционират като единно цяло. Приоритет в тяхната дейност имат управленските и разпоредителните функции. Опитът показва, че създаването на обединен енергийна система

осигурява значителни икономически изгоди за страните — възможност да се постигне значителна стабилност при електроснабдяването, да се намалят аварийните резервни мощности и се постигнат значителни икономии на капитални вложения. Едновременно с това обединяването позволява да се концентрират мощностите, да се строят големи икономични електроцентрали и най-рационално и ефективно да се използват основните енергийни ресурси на страните. Със своята дейност междудържавните производствени организации спомогат за премахване на паралелизма и организиране на масово, крупносериенно производство, за увеличаване обема и повишаване качеството на продукцията и по-пълно задоволяване на потребностите на страните участнички. Характерна в това отношение е дейността на Организацията за сътрудничество в областта на лагерната промишленост. Осъществяваните мероприятия водят до разширяване на специализацията, която през 1972 обхваща 2174 типоразмера сачмени лагери от които 73% се произвеждат само в една страна. Средната, серийност на производството на лагери от създаването на организацията до 1973 се увеличава близо два пъти, а взаимните доставки — около три пъти. Големи задачи се възлагат на Организацията за сътрудничество в областта на електротехническата промишленост «Интерелектро» — задоволяване потребностите на страните членки с машини, съоръжения и оборудване за електротехническата промишленост. Организацията ще осъществява главно координация на действията в областта на производството и реализацията на продукцията, ще организира съвместното планиране на производството на отделни видове електротехнически изделия, ще съгласува капиталните вложения и строителството на обекти, ще организира научно-техническото сътрудничество и т. н.

Вторият тип м. и. о. — международните стопански организации, са самостоятелно функциониращи звена, самостоятелни юридически лица. Наред с координационните функции те осъществяват и съвместна стопанска дейност в областта на производството, научните изследвания, услугите и външната търговия. Такива организации са: Международното стопанско обединение за ядрено приборостроене «Интератоминструмент» (1972), Научно-производственото обединение за сътрудничество в областта на еталонната и прецизната измервателна апаратура «Интереталонприбор» (1972), Международното стопанско обединение

за текстилно машиностроене «Интертекстилмаш» (1973), Международното стопанско обединение за сътрудничество в производството на съоръжения за атомната енергетика «Интератоменерго» (1973) Международните стопански организации обикновено функционират на основата на стопанската сметка. Това им дава възможност да обхванат комплексно всички фази на възпроизводствения цикъл: изследване—производство—реализация. Международните стопански организации са главно два вида: а) международни стопански обединения и б) съвместни предприятия. След приемането на Комплексната програма са създадени редица международни стопански обединения (организации), които са нова значителна крачка в задълбочаването на интеграцията между страните от СИВ. Те активно съдействуват за развигнето на икономическата интеграция между страните членки за развитието на икономиката на страните от общността, служат като основа за разширяване на непосредственото сътрудничество между отрасловите министерства, производствените обединения и предприятия на многостранна основа. Съвместните предприятия могат да се изграждат като относително обособени стопански единици в рамките на международното стопанско обединение или като самостоятелни стопански организации с филиали, представителства и други подразделения. В Комплексната програма се посочва, че в редица случаи заинтересованите страни могат да образуват «съвместни предприятия, разполагащи със собствено имущество, които са субект на гражданското право, действуват въз основа на стопанската сметка и отговарят напълно на поетите задължения със своето имущество». Важна особеност на тези предприятия е обединяването на финансово-материалните средства и персонала на участващите страни. Това позволява страните да осъществяват съвместното им управление и ползване. Съвместните предприятия са една от най-прогресивните форми на интеграция на стопанската дейност на страните членки на СИВ, при която възникват елементи на обща, международна собственост. Те дават възможност най-добре да се обединят ресурсите на две и повече страни, да се използват предимствата на международното социалистическо разделение на труда и се организира стопанска дейност с оглед задоволяване потребностите от дадена продукция и повишаване ефективността на икономиките на сътрудническите си страни. Практиката показва, че съвместни предприятия се създават тогава, когато

една от страните разполага с определени ресурси, които е необходимо да бъдат допълнени с ресурси на друга страна, за да се организира съвместно производство. Например през 1959 е организирано полско-унгарското акционерно дружество «Халдекс» за оползотворяване на отпадъците в полските каменовъглени рудници, като Унгария предоставя технологията и техниката, а Полша — работната ръка. Строящото се крупно автоматизирано предачно предприятие «Дружба» в гр. Заверче се изгражда на основата на полски трудови ресурси и суровини и технически опит на ГДР. Опитът показва, че м. и. о. н. съвместните предприятия в бъдеще ще играят все по-важна роля за реализирането на задачите, залегнали в Комплексната програма, за осигуряване на високи темпове на икономически растеж, за задълбочаване на сътрудничеството и развитието на социалистическата икономическа интеграция, за все по-тясно сближаване на националните стопанства на страните членки на СИВ, за повишаване жизненото равнище на народите и укрепване мощта на социалистическата общност.

МЕЖДУНАРОДНО КАПИТАЛИСТИЧЕСКО РАЗДЕЛЕНИЕ НА ТРУДА — специализация на отделните страни в рамките на световната капиталистическа стопанска система в производството на определени видове продукция за продажба на световния пазар. Развива се най-много през периода на монополистичния капитализъм, когато се установяват тесни икономически връзки между отделните страни, отличаващи се с голямо разнообразие на природните условия, а също по равнище на икономическото развитие и производителността на обществения труд. М. к. р. т. допринася за общ подем на производителните сили, за по-пълно използване на материалните ресурси на капиталистическите страни върху базата на постигнатото от науката и техниката. Същевременно то се характеризира с дълбоки противоречия, обусловени от експлоататорската природа на капитализма. Това определя уродливия му характер — при условията на остра конкурентна борба между монополистите от различните страни и при господстващото положение на икономически развитите държави в капиталистическия свят то води към засилване на експлоатацията на слабо развитите страни. Империалистическите държави пречат на слабо развитите в икономическо отношение страни да създават собствена промишленост и осо-

бено тежка промишленост — основата на тяхната икономическа самостоятелност и политическа независимост. Дори и когато създават в тези страни предприятия за добив или преработка на отделни продукти, предимно на суровини, монополите ги приспособяват към потребностите на едрия капитал, като пренебрегват интересите на местното население (вж *колониална експлоатация*). Остри антагонизми произват и производствените връзки, породени от международното разделение на труда, между индустриално развитите капиталистически страни. Борбата между отделните групировки на международните и междудържавните монополистични обединения в интерес на собствените им печалби противодейства на тенденцията към интернационализация на производството. Нова тенденция в м. к. р. т. е то да се развива не само по линията на предметната, но и по линията на детайлната и технологическата специализация. Особено влияние върху м. к. р. т. оказват международните монополи и главно транснационалните компании. Чрез своите филиали в различните страни те деформират този процес, като комбинират производствените фактори съобразно с интересите на страната, в която се намира щаб-квартирата на съответния монопол.

МЕЖДУНАРОДНО СОЦИАЛИСТИЧЕСКО РАЗДЕЛЕНИЕ НА ТРУДА — междудържавно разделение на труда от нов тип, което се формира в процеса на икономическото и научно-техническото сътрудничество между социалистическите страни. То се състои в създаване на най-рационална и ефективна система на териториално разпределение на производството в мащаба на цялото световно социалистическо стопанство. М. с. р. т. е обективен икономически процес, изразяващ се в растящата взаимна зависимост на националните процеси на възпроизводство в страните от световната социалистическа система. Задълбочаването и усъвършенствването на икономическото и научно-техническото сътрудничество и развитието на социалистическата икономическа интеграция на страните-членки на СИВ, са съзнателно и планомерно регулиран от комунистическите и работническите партии и правителствата на страните-членки на СИВ процес на м. с. р. т. Основни принципи на неговото формиране са принципите на пълно равнопоставяне, взаимно уважение, независимост и суверенитет, братска взаимопомощ в интерес както на общото развитие на

производителните сили в цялата световна социалистическа система, така и във всяка страна от общността. Неговото развитие и усъвършенствуване спомага максимално да се използват трудовите и материалните ресурси на социалистическите страни, предимствата на световната социалистическа система, да се укрепва нейната икономическа и отбранителна мощ. Целта на м. с. р. т. е да се повиши ефективността на общественото производство, да се постигнат високи темпове на растеж на икономиката и благосъстоянието на трудещите се във всички социалистически страни и постепенно да се преодолеят исторически създадите се различия в равнището на тяхното икономическо развитие. Задълбочаването на м. с. р. т. не води към едностранчиво развитие на икономиката в социалистическите страни. Във всяка страна се създава съответстващ на характера на нейната икономика комплекс от взаимно свързани и взаимно допълващи се отрасли на народното стопанство: промишленост и селско стопанство, добиващи и преработващи отрасли, производство на средства за производство и производство на предмети за потребление. Съчетаването на международното разделение на труда с развитие на националните стопански комплекси в отделните социалистически страни осигурява най-пълно използване на производителните сили във всяка страна и в цялата социалистическа система. М. с. р. т. се изгражда с оглед на световното разделение на труда. Развивайки икономически връзки с всички страни в света, социалистическите държави същевременно укрепват материалната основа на мирното съвместно съществуване между двете световни социално-икономически системи. Днес световната социалистическа система разполага с благоприятни възможности за организиране на по-дълбоко разделение на труда между влизашите в нея страни, по-конкретно за специализация и коопериране на производството и по-добро използване на техните предимства.

Най-важен орган, който ръководи работата по задълбочаване на м. с. р. т. в различните му форми, е *Съветът за икономическа взаимопомощ* (СИВ). Израз на стремението към засилване на икономическата интеграция между страните-членки на СИВ е приетата през юли 1971 на ХХV сесия на СИВ Комплексна програма за по-нататъшно задълбочаване и усъвършенствуване на сътрудничеството и развитие на *социалистическата икономическа интеграция* на страните-членки на СИВ.

МЕЖДУОТРАСЛОВА КОНКУРЕНЦИЯ — борба между капиталистите от различни отрасли на стопанството за получаване на по-висока норма на печалбата за своя капитал, за най-изгодното му приложение. За капиталиста е безразлично какви стоки произвежда, той се стреми само да надмине своите конкуренти по равнище на доходност на предприятието си, да получи колкото може по-голяма печалба. Чрез м. к. се осъществява стихийният процес на преливане на капитали от един стопански отрасъл в друг. В резултат на м. к. капиталистите изоставят отраслите с ниска норма на печалбата и се насочват към отраслите, където тя е най-висока. Поради това в редица отрасли производството намалява, търсенето на произвежданите в тях стоки започва да превишава предлагането, пазарната им цена се покачва над стойността и нормата на печалбата в тези отрасли се издига до средното равнище. Същевременно в отраслите с висока норма на печалбата в резултат на големия прилив на капитали, търсещи по-изгодно приложение, се засилва *вътрешноотрасловата конкуренция*, производството се разширява, предлагането на стоки започва да надхвърля тяхното търсене, вследствие на което спадат пазарните цени и нормата на печалбата. При условията на свободната конкуренция в резултат на постоянното преливане на капитали от един отрасъл в друг в стремежа към по-доходното им прилагане се образуват *средната (обща) норма на печалбата и производствената цена*. Следователно чрез механизма на м. к. законът за стойността стихийно регулира разпределението на капиталите, средствата за производство и работната сила между различните отрасли на капиталистическото стопанство. В м. к. намират израз икономическите отношения, които се създават между капиталистите от отделните стопански отрасли при подялбата на съвкупната принадлежна стойност, произвеждана от цялата работническа класа на дадена страна. При условията на монополистичния капитализъм преливането на капитала от един отрасъл в друг се затруднява, а това води до изостряне на конкурентната борба между монополистите от различните производства за присвояване на *монополна печалба*.

МЕНГЕР, Карл (1840—1921) — един от създателите на австрийската школа в буржоазната политическа икономия. М. достига върха на своята професорска кариера във време, когато *историческата школа* показва напълно своята безо-

мощност в борбата срещу възходящия марксизъм. Той отхвърля идеята на историците за липсата на икономически закони и се захваща да създаде цялостна система от възгледи, изградени върху абстрактно-дедуктивния метод в противоположност на марксисткия абстрактно-логически метод. В центъра на своята система М. поставя абстрактния икономически човек, неговите преживявания, неговата психика. Така стойността се превръща в «отношение на човешка към ползните качества на дадена вещь». «Законите», за които говори този ярък представител на *вулгарната буржоазна политическа икономия* се свеждат до разсъждения върху «най-простите закони, които регулират мотивите на стопанския субект». Главен труд — «Основи на политическата икономия» (1870). Важно място в неговите трудове засма формализацията на икономическия анализ. В това отношение М. е учител на много съвременни буржоазни икономисти.

МЕРКАНТИЛИЗЪМ — направление в буржоазната политическа икономия и икономическа политика на държавите от епохата на *първоначалното натрупване на капитала* (XV—XVIII в.), отразяващо интересите на *търговския капитал* по времето, когато той все още не е свързан с *промишления капитал*. Меркантилистите смятат, че печалбата се създава в сферата на обръщането, а богатството на нацията са парите. Затова меркантилната политика е насочена към привличане на колкото може по-голямо количество злато и сребро в страната. Първите меркантилисти (Стафорд и други) настояват да бъде забранен всякакъв износ на пари от страната. Те си поставят за цел с всички средства да осъществят натрупване на пари в страната чрез износ на стоки за външния пазар. С развитието на капиталистическите стопански форми и с разширяването на външната търговия става очевидна целесъобразността на политиката, поставяща си за цел да задържа парите извън обръщането. Политиката на активния платежен баланс се измества от политика на търговския баланс. Нейни привърженици са късните меркантилисти (Т. Мън, А. Сера и др.). Те считат, че държавата трябва да има активно салдо по търговския баланс, че тя не бива да внася повече стоки, отколкото изнася. За тази цел се поощрява развитието на промишлеността, произвеждаща продукция за износ. За източник на богатството м. смята външната търговия, а тъй като стоките за износ са продукти на занаятите,

меркантилистите стигат до извода за необходимостта да се развива занаятчийското производство. По това време капиталистическото производство едва се заражда и възгледите на меркантилистите са обусловени от равнището на икономическото развитие. От средата на XVII в. м. запада, тъй като с развитието на капитализма основна форма за увеличаване на богатството става капиталистическото производство. Според характеристиката на К. Маркс м. е предистория на политическата икономия. Съвременната политическа икономия възниква като истинска наука едва тогава, когато теоретическото изследване преминава от процеса на обращението към процеса на производството. За своето време политиката на м. е прогресивна, тя спомага за развитието на първите едри капиталистически предприятия — манифактурите, допринася да се развият производителните сили и капитализмът да победи феодализма. Като течение в буржоазната икономическа мисъл м. се сменя от физиократизма (вж *физиократи*).

МЕТОД НА ПОЛИТИЧЕСКАТА ИКОНОМИЯ — методът на материалистическата диалектика, приложен в изследването на производствените отношения на обществото. Марксистко-ленинската *политическа икономия* се опира върху материалистическото разбиране на историята и прилага основните положения на диалектическия и историческия материализъм при изследване на икономическите отношения в обществото. Тя изучава икономическите явления и процесите в тяхната взаимна връзка и зависимост, разкривайки вътрешната им противоречивост в хода на непрекъснатото им движение и усъвършенствуване, осъществявано в резултат на количествени натрупвания и качествени изменения. При анализа на икономическите форми не могат да се използват нито микроскоп, нито химически реактиви. И едното, и другото, пише К. Маркс, трябва да бъде заменено от силата на абстракцията. Благодарение на абстракцията изследваните икономически явления се освобождават от второстепенните, случайните моменти и става възможно да се проникне дълбоко в процесите на производството, разпределението, размяната и потреблението в обществото, да се опознаят законите, които управляват тези процеси. Политическата икономия, изучаваща законите на производството и разпределението на материалните блага на различните степени в развитието на обществото, използва силата на абстрактното мислене за опозна-

ване на най-дълбоките и съществени страни на икономическия строй на обществото, недостъпни за непосредствено наблюдение. Същевременно при анализа на конкретните икономически явления се използват икономически експерименти (например изпробване в предприятието на един или друг опит за организация на заплащането на труда с цел да се повиши неговата производителност и т. н.). Резултат от процеса на абстрахиране в политическата икономия са *икономическите категории*, изразяващи най-важните страни на икономиката на обществото, неговите производствени отношения. Чрез метода на абстракцията политическата икономия открива зад външната видимост на явленията съществените, дълбоките процеси на икономическия живот на обществото. В резултат на такъв теоретически анализ тя разкрива в дадена система на производствени отношения елементарните, най-често повтарящи се отношения и от тях преминава към по-сложните. Този метод — методът на преминаването от простото към сложното, от абстрактното към конкретното — блестящо е приложен от К. Маркс в «Капиталът» при анализа на капиталистическия начин на производство. Процесът на преминаване от абстрактното към конкретното общо взето отразява реалния процес на историческото развитие, но за разлика от историята политическата икономия не изучава историческия процес в цялото му конкретно многообразие. Логическият начин позволява в хода на изследването да се освободим от случайните и второстепенните явления и да отразим историческия процес в абстрактна и теоретически последователна форма. Например, макар че търговският капитал исторически предхожда промишления, К. Маркс го изследва след промишления капитал, тъй като същността на търговския капитал и неговото място при условията на развития капитал може да се разбере само въз основа на анализа на промишления капитал. Характерна особеност на метода на марксистко-ленинската политическа икономия е неговата революционно-критическа насоченост. Изследвайки едни или други отживели или отживяващи времето си производствени отношения, марксистко-ленинската политическа икономия ги подлага на критика заедно със съответстващите им икономически теории, разкрива подчинената им роля като защитници на отживяващия строй. Методът на изследване трябва да се отличава от метода на изложение. В политическата икономия съществуват два метода на изложение: логи-

чески и исторически. При логическия метод категориите на политическата икономия се излагат в логическата последователност, в която произтичат една от друга, а при историческия метод — в последователността на историческото им възникване. Логическият метод е приложен в «Капиталът» на Маркс. В политическата икономия тези два подхода не са абсолютно отделени един от друг. Границата между тях е условна. Историческият метод на изложение е по-достъпен за начинаещия читател. Изобщо въпросът за избора на един или друг метод на изложение се решава в зависимост от характера на излагания предмет, целите на изложението и т. н. Методът на марксистко-ленинската политическа икономия дава възможност дълбоко да се разберат обективните закони на развитие на производствените отношения и да се използват в интерес на социалистическото общество в неговото движение по пътя към комунизма.

МИГРАЦИЯ НА КАПИТАЛА — движение на капитала от един отрасъл на производството в друг или от една страна в друга. Причина за м. к. е различието в нормата на печалбата, а движещ механизъм — конкуренцията. М. к. вън от националната икономика може да бъде свързана с неблагоприятни условия в производството, появата на рискове, произтичащи от вмешателството на държавата, кризите в паричното обращение и валутната система на капитализма. М. к. под формата на *износ на капитал* от развитите капиталистически страни е един от основните признаци на империализма. Усложняването на технологическия режим, обновяването на основния капитал, нестабилното пазарно търсене увеличават риска от приложението на големи капитали, но без приложението им съвременното производство не може да се развива нормално. Това постоянно кара капитала да търси сигурни сфери за приложение. Мощен катализатор на м. к. са кризисните ситуации в конюнктурата на капиталовия пазар. Различието във валутните курсове, девалвациите и ревалоризациите постоянно менят предимствата на националните капиталови пазари, което предизвиква м. к. Съществена причина за м. к. е различието във формите на държавномонopolстичното регулиране. В едни страни данъчната система е по-благоприятна за приложение на капитала, в други — правилата за реинвестиции и преводи на печалба, в трети — системата за амортизация на основния капитал. Тези предимства постоянно се

изменят, поради което и капиталът се локализира съобразно с тях. Условия за м. к. създава и протекционистичната защита на националния пазар. Митническите такси, уравнилните данъци, контингентиранието, дъмпинговите цени създават предпоставки за миграция на паричен капитал към страни с по-благоприятен режим на реализация. Към тях сега се прибавят и съвременните форми на извънтарифен протекционизъм.

МИКРОИКОНОМИЯ — част от общата икономическа теория, която изучава проблемите на отделното предприятие и неговото взаимодействие със заобикалящата го икономическа среда. Обособена е като самостоятелен раздел предимно в буржоазната икономическа литература. М. се занимава с предприятието, оптимизацията на неговото производство и разходи, ценообразуването на отделната стока, разработването и описването на икономическите принципи, които предприемачът или организаторът на производството трябва да спазва при вземане на решение.

МИЛ, Джеймс (1773—1838) — английски икономист, най-изтъкнатият ученик на Д. Рикардо. Систематизира идеите на Рикардо, но по такъв догматичен начин, че всъщност ги вулгаризира. За него К. Маркс пише, че е първият, който е придал на теорията на Рикардо систематическа, макар и твърде абстрактна форма. Това, към което той се стреми, е формално-логическата последователност. Поради това с него започва разложението на рикарднанската школа. Според М. стойността се създава от живия и овеществения труд, а овещественият труд според Рикардо — разсъждава той — е капитал, следователно и капиталът създава стойност. М. представя работниците и капиталистите като съвладельци на още неприготвения продукт и определя работната заплата като форма за изплащане от работодателя на работника в аванс неговата част в продукта преди той още да е реализиран. По такъв начин М. представя размяната на специфичната стока работна сила срещу капитал като размяна на две обикновени стоки, с което се мъчи да «спаси» Рикардовата система, «която застава работника да продава непосредствено своя труд, а не своята работна сила». Същевременно той прикрива противоречията между капиталистите и работниците, което е крачка назад в сравнение с Рикардо. У М. има обаче и редица поло-

жения, издържани и развити напълно в духа на Рикардовата прогресивна теория, главно и преди всичко когато защитава интересите на промишления капитал против реакционните позиции на лендлордовете. Основен труд — «Елементи на политическата икономия» (1821).

МИЛ, Джон Стюарт (1806—1873) — английски буржоазен икономист, който стои близо до класическата буржоазна политическа икономия. М. счита, че даден социално-икономически строй определя само законите на разпределението и че законите на производството не зависят от него. Оттук прави извода, че при капитализма може да се постигне по-справедливо разпределение, т. е. не разбира неразривната взаимна връзка между производството и разпределението. В теорията за стойността М. в сравнение с А. Смит и Д. Рикардо прави крачка назад: той свежда стойността до производствените разходи. Привърженик е на теорията на Т. Р. Малтус за населението и счита за целесъобразно да се провеждат реформи, способни да забавят прираста на населението. М. не издига последователна икономическа теория и е типичен еkleктик, т. е. обединява разнородни и често пъти противоречиви елементи от различни икономически възгледи. Неговите схващания са разкриткувани от Н. Г. Чернишевски. В. И. Ленин отнася М. към «второстепенните и несамостоятелни теоретици». Основен икономически труд — «Принципи на политическата икономия с някои техни приложения в социалната философия» (1848).

МИЛИТАРИЗЪМ — реакционна, агресивна политика на експлоататорската държава, която се изразява в неимоверно нарастване на военния потенциал с цел подготовка и водене на завоевателни войни и военни провокации, а също за потискане съпротивата на експлоатираните маси вътре в страната. По своята същност м. е форма за военно обслужване на господстващата класа. Възниква през епохата на робовладелския строй. Съвременният м. е рожба на висшия стадий от развитието на капитализма — империализма. В двете си форми — пише В. И. Ленин — той е «жизнена проява» на капитализма: като военна сила, която капиталистическите държави употребяват при своите външни стълкновения и като оръжие, служещо в ръцете на господстващите класи за задушаване на различните (икономически и политически)

движения на пролетарната. През периода на *общата криза на капитализма* и особено след Втората световна война м. претърпява съществени изменения. В началото на империализма е свързан главно с борбата на империалистическите държави за преразпределяне на света. Сега главната игова цел е борбата против световното революционно движение. Военната подготовка в капиталистическите страни е насочена главно против Съветския съюз и другите социалистически страни. Революционните промени в науката и техниката водят до съществени изменения в структурата на въоръжените сили и средствата за въоръжение. Милитаризацията става органическа съставна част на капиталистическата икономика, превръща се в едно от най-изгодните средства за обогатяване на монополите. Военното производство има гарантиран пазар и се разглежда като «антикризисно» средство. Милитаризацията има комплексен характер. Икономическите елементи, които влизат във *военнопромишления комплекс*, са обединени от обща програма и съвместно участвуват в материалното осигуряване на въоръжените сили. Финансирани са от единен център — държавния бюджет. С цел да бъдат мобилизирани по-ефективно военните ресурси на империалистическите държави на двустранна и многостранна основа се развива и междудържавна милитаристична интеграция. Използват се разнообразни средства за съвместно производство на сложни съвременни видове оръжия и се строят големи инфраструктурни системи с военно предназначение (пристанища, военни летища, учебни полигони и др.). За тази цел се формират стопанско-политически консорциуми, които обединяват множество едри и средни предприятия от различни страни. Военно-икономическата интеграция протича в условията на жестока борба за надмощие, за доходно поле на приложение на капитала и за достъп до стратегическите органи за управление.

Във военното стопанство стойността и цената се формират по особен начин. Капиталистите, заети в тази сфера, произвеждат за предварително известен пазар предварително определено количество и продават произведената продукция по предварително определени цени. Твърде често в основата на стойността на военната продукция лежи не общественонеобходимото работно време, а производствените разходи на индивидуалните предприятия. Обикновено военните поръчки се възлагат на специализирани концерни, които се ползват с най-голяма подкрепа от законодателните и изпълнителните

органи на държавата. В лицето на военнопромишления комплекс срастването на монополите и държавата достига много висока степен. Здраво сраснал с монополистическата структура на империализма, м. пронизва не само икономиката, но и политиката на империалистическите държави и е една от причините за острите социално-политически конфликти и бедственото положение на широките маси от населението. Издръжката за военнобюрократичната машина пада изцяло върху данъкоплатците.

МИНАЛ ТРУД — труд, овеществен в средства за производство и предмети за потребление. При условията на стоковото производство м. т., въплътен в предмети и средства на труда, се пренася върху продукта в стойностна форма. Стойността на предметите на труда се пренася напълно върху новия продукт, а стойността на средствата на труда — постепенно, на части, успоредно с тяхното изхабяване. С развитието на производителните сили делът на *живия труд* в продукта намалява, а делът на м. т. се увеличава, при това във връзка с нарастването на производителността на труда и двата вида труд абсолютно се намаляват. Наред с рационалното използване на трудовите ресурси икономията на м. т. е извънредно важен принцип на социалистическата стопанска дейност, показател за издигане ефективността на общественото производство.

МИНЗ, Гардинер (1896) — американски буржоазен икономист и обществен деец. Дълги години работи като предприемач и висш служител в Комитета по националните ресурси в Бюджетното бюро. В политическата икономия е известен с трудовете си, посветени на мястото и ролята на съвременната корпорация. В съавторство с А. Берл М. публикува книгата «Съвременната корпорация и частната собственост», а по-късно — «Структурата на американската промишленост» (1939). В «Корпоративната революция в Америка» (1962) М. излага своята теория за «корпорационната революция» и «административната цена». Според него капитализмът в началото на ХХ в. преживял революция, която заменила частната собственост с корпоративна. Основна идея на М. е, че корпорацията подрива устоите на класическата теория. Като подчертава силно отделянето на собствеността от контрола, М. фактически подхранва идеята за «трансформацията» на

капитализма чрез развитието на корпорацията. В този смисъл той е учител на Дж. Голбрайт.

МИТО — такса, която се събира от митническите органи при преминаване през граница на вносни, износни и транзитни стоки, на основата на предвидени от митническите тарифи на дадена страна ставки (размери). В капиталистическите страни м. представляват косвени данъци, понасяни от трудещите се чрез прехвърлянето им върху цените. При социализма м. са форма на чист доход и постъпват в държавния бюджет предимно от предприятия и организации. По обект на облагане м. биват: вносни, износни и транзитни. Основен вид м. са вносите. По икономическата си природа се различават: а) фискални (бюджетни) м. — въвеждат се за увеличаване приходите на държавния бюджет; обикновено с тях се облагат потребителски стоки, произведени в страната; б) покровителствени или протекционистични м. — установяват се главно за защита на националната промишленост от притока в страната на чуждестранни стоки; в редица случаи те също преследват фискални цели; в младите независими държави имат значение на ограничителни такси, прилагани за опазване на развиващата се национална промишленост от конкуренцията на по-развитите страни; има случаи, когато те са насочени към възпрепятстване вноса на чуждестранни стоки, за да се поддържат високи монополни цени вътре в страната; в) преференциални (предпочитателни) м. — изгодни м., въведени в по-ниски размери за една или няколко страни; г) дискриминационни м. — установяват се в повишени размери за една или друга страна като мярка на дискриминация; д) уравнителни м. — взимат се за вносите стоки допълнително към основните вносни м. с цел да се изравняват цените на вносите стоки с цените на стоките от местно производство; е) антидъмпингови м. — прилагат се като противодействие на усиления износ от страните, които осъществяват дъмпинг за сметка на предоставени от държавата експортни премии, снижение курса на валутата и т. н.; ж) други м.

В НРБ м. са средство за планово регулиране вноса на стоки. Митническата политика и митническите тарифи се основават на принципа на равноправието, уважението на суверенитета и взаимната изгода на страните. В една или друга степен са застъпени по-голямата част от прилаганите традиционни м. По силата на специална преференциална система, въведена

от 1972 от правителството на НРБ, за вноса от развиващите се страни се прави 30% намаление от полагащото се по митническата тарифа м. Всички м. се изплащат от външнотърговските предприятия в полза на държавния бюджет. Предприятията и организациите, които изнасят стоки, плащат специални м., наречени експортни такси. Тези м. се използват за ограничаване износа на отделни стоки или групи стоки в случаите, когато не е целесъобразно да се превишава определеният с държавния план обем за износа. Експортните такси се изчисляват и удържат от левовата равностойност на реализираните валутни постъпления и се внасят в приход на държавния бюджет. Всички стоки, внасяни от социалистическите страни, по общо споразумение на основата на дългосрочни спогодби за външна търговия се освобождават от м. Това се отнася и за вноса на предмети за научноизследователска, учебна и опитна цел, за вноса на суровини за изработка в страната на стоки на изпеле, за доставка на стоки по държавни поръчки за държавни нужди, за внос и износ на едни и същи по вид стоки с цел да се удовлетворят нашни нужди и да се поддържа съответен външен пазар и др. Населението заплаща м. при частни (туристически) пътувания зад граница, когато внася или изнася стоки над допустимите размери.

МЙТЧЕЛ, Уесли (1874—1948) — американски буржоазен икономист, професор и дългогодишен директор на Националното бюро за икономически изследвания. Още през 1913 М. публикува труд, посветен на икономическите цикли, а покъсно посвещава целия си живот на търсене на начини и средства за предвиждане на цикличното развитие на капиталистическата икономика и борбата с нея. М. заема особено място сред теоретиките на конюктурата. Той е изтъкнат представител на онова течение икономисти, което се опита още през двадесетте години да използва математически методи за осигуряване на икономическа стабилност. Изследванията му са използвани найшироко и в теорията на т. нар. конюктурни барометри и в практиката като ориентир на политическите действия. Неговата основна работа «Икономически цикли — проблема и нейната постановка» е преведена на много езици, в това число и на руски език през 1930.

МОНОМЕТАЛИЗЪМ — парична система, при която в ролята на пари функционира само един метал. М е д н и я т м. е

характерен за древността, сребърният м. съществува през XIX в., а златният м. датира от XVIII в., за да се превърне през втората половина на XIX в. в господстваща парична система. Класическата форма на златния м. е златномонетният стандарт. При него златото се намира в обращение и изпълнява всички функции като парична стока вътре в дадената страна. Свободно се сечат златни монети, паричните знаци (непълноценни монети и банкноти) задължително се разменят срещу златни пари, златото свободно се движи между отделните държави. Златномонетният стандарт престава да съществува по време на Първата световна война (в САЩ се запазва до 1933). При златноключевия стандарт златото липсва от сферата на обращението, паричните знаци се разменят срещу злато, но не във формата на монети (каквито повече не се сечат), а срещу кюлчеста (слетини) от злато. При златнодевианият стандарт паричните знаци се разменят само срещу чужди девизи, които от своя страна са разменяеми срещу злато. И двете форми на златния м. се появяват след Първата световна война и пропадат по време на икономическата криза 1929—1933, когато светът преминава към *книжнопаричната система*. В България златен м. се въвежда в 1897, но по същество не се изгражда златнопарична система и още през Балканската война (1912—1913) се преминава към книжнопарична система.

МОНОПОЛ ВЪРХУ ВЪНШНАТА ТЪРГОВИЯ — изключително право на социалистическата държава да осъществява външноикономическите връзки на страната с други държави. Социалистическата държава сама осъществява външната търговия чрез специално създадени органи; установява какви организации, в какви отрасли и в какъв обем могат да извършват външнотърговски операции; определя чрез вносно-износния план какво и в какви количества може да се изнася и внася. М. в. т. в НРБ се въвежда веднага след национализацията на промишлените предприятия, мините и частните банки (1947) и е закрепен в Конституцията на НРБ. М. в. т. е призован да способствува за развитието на социалистическата икономика на страната, да я защитава от въздействието на стихията на капиталистическия пазар. Той е една от важните предпоставки за осъществяване на социалистическата индустриализация, за осигуряване технико-икономическа неза-

висимост на страната, за успешното строителство на социализма. Ръководството на външната търговия е в компетенцията на Министерския съвет и Министерство на външната търговия. Организационните форми за осъществяване на м. в. т. се изменят в съответствие с изменящите се икономически и външнополитически условия.

МОНОПОЛ ВЪРХУ ЗЕМЯТА КАТО СТОПАНСКИ ОБЕКТ — изключително право на капиталиста да стопанисва земята, взета под аренда от нейния собственик. М. з. с. о. е свързан с ограничеността и невъзпроизводимостта на земята като средство за производство. За разлика от *монопола на частната собственост върху земята*, който принадлежи на земевладелеца, този монопол принадлежи на капиталиста-арендатор. М. з. с. о. е причина за възникване на *диференциалната рента при капитализма*. При социализма в условия, когато земята е общонародна собственост, м. з. с. о. се осъществява от социалистическата държава, която предоставя земята на разположение и за ползване от колективи на трудещите се и от отделни лица.

МОНОПОЛ НА ЧАСТНАТА СОБСТВЕНОСТ ВЪРХУ ЗЕМЯТА — изключително право на земевладелците да притежават и се разпореждат с определени участъци земя. То се обуславя от ограничеността и невъзпроизводимостта на земята като обект на собственост. Обикновено едрият поземлен собственик дава под аренда значителна част от земята на капиталисти-арендатори и дребни селяни, срещу което взема от тях арендно заплащане, обусловено от аренден договор. По този начин поземлената собственост се обособява от селскостопанското производство. М. ч. с. з. затруднява свободното прилагане на капитал в земята, не допуска в селското стопанство да се прилага капитал, без да се плати известна дан на собственика на земята, и следователно спъва свободното преливане на капитали от промишлеността в селското стопанство. По този начин м. ч. с. з. задържа цените на селскостопанските продукти на равнището на тяхната стойност, която е по-висока от производствената им цена, и става причина за възникване на *абсолютната рента*. Като ограничава приложението на капитала в селското стопанство и отклонява значителна част от създаваната принадлежна стойност за изплащане възнаграждение на поземлените собственици, този монопол спъва раз-

витието на производителните сили в селското стопанство. Ликвидирането на едрото земевладение подкопава м. ч. с. з., създава условия дребният стокотпроизводител да преодолес робската си привързаност към земята. Унищожаването на частната собственост върху земята има изключително голямо значение не само за ликвидирането на всички стари — феодални и полуфеодални — форми на земевладение, а и за освобождение на обществото от оная дан, която то плаща на частните поземлени собственици.

МОНОПОЛИ капиталистически — обединения на капиталисти, които възникват на основата на високо равнище на концентрацията на производството и капитала и господствуват в икономиката и политиката на капиталистическите страни в периода на империализма. Съсредоточавайки в ръцете си преобладаващата част от производството и пласмента на стоките, м. установяват господство в икономиката на страната и по този начин си осигуряват получаването на *монополни печалби*. Господството на м. е главна икономическа особеност на империализма. Съществуват различни форми на капиталистически м.: *картели, синдикати, тръстове, концерни, консорциуми, конгломерати*. Всяка от тези форми на м. се отличава с по-голяма или по-малка степен на самостоятелност на влизащите в нея предприятия. Създаването на едри капиталистически м. е израз, от една страна, на процеса на обобществяване на производството и капитала в рамките на капитализма, а, от друга — важно средство за засилване експлоатацията на трудещите се, за установяване господство на финансовия капитал, за осъществяване на реакционна политика както в самата страна, така и на международната арена. В най-развитите капиталистически страни м. се образуват в края на XIX век. В началото на XX в. те господствуват главно в отраслите на тежката промишленост. Днес м. заемат господстващо положение в цялата икономика на капиталистическите страни. Например в САЩ само три фирми — «Дженерал мотърз», «Форд мотор» и «Крайслер» — владеят почти цялата автомобилна промишленост. Съсредоточили в ръцете си преобладаващата част от общественото производство, м. се разпореждат с цялото богатство на капиталистическия свят, трупайки баснословни печалби за сметка на труда на милиони хора. Посредством държавния апарат в интерес на м. се присвоява и преразпределя голяма част от

националния доход. Като използват могъществото си, чрез механизма на цените и данъчната система м. повишават експлоатацията на трудещите се. Те не се задоволяват да експлоатират само трудещите се в своите страни, а се устремяват и към други страни, където има евтини суровини и работна сила. Формите и методите на експлоатация са различни: несквивалентна размяна, заробващи заеми, високодоходни концесии и т. н.

Капиталистическите м. съществуват и във вид на международни обединения, монополистични съюзи, които разпределят помежду си «сферите на влияние» в буржоазния свят. Образуването на международни м. означава нова, много по-висока степен на концентрация и централизация на капитала, още по-голямо засилване на експлоатацията и ограбването не само на населението в техните страни, но и на народите в други страни. Това води до изостряне на класовата борба в капиталистическите страни, до израстване на национално-освободителното движение. Господството на м. задълбочава конкурентната борба между монополистите и изостря всички капиталистически противоречия. Води се борба както в самите м., така и между тях, а също и между м. и немонополизираните предприятия, в резултат на което често пъти по-силните м. поглъщат по-слабите. Господството на м. изостря основното противоречие на капиталистическия строй — противоречието между обществения характер на производството и частнокапиталистическата форма на присвояване на неговите резултати, подчертава паразитизма и загниването на капитализма, задълбочава икономическите кризи, засилва класовата борба в буржоазното общество и националноосвободителното движение в зависимите и колониалните страни против империализма. Най-големите м. в капиталистическия свят са носители на реакционната политика както в дадената страна, така и на международната арена.

МОНОПОЛНА ПЕЧАЛБА — печалба, присвоявана от капиталистическите монополи в резултат на установеното от тях господство в един или няколко отрасли на икономиката, значително превишаваща *средната (общата) норма на печалбата*. При условията на домонополистичния капитализъм м. п. е рядко и временно явление. При империализма тя става една от постоянните форми на печалбата. Присвояването на м. п. е цел на монополите. При условията на империализма

извличането на м. п. от страна на едрия капитал е една от формите на проявление на *основния икономически закон на капитализма*. Господството на монополите в икономиката на империалистическите страни затруднява свободното преливане на капитала от отраслите, които имат ниска норма на печалбата, в отраслите с висока норма на печалбата, т. е. пречи за изравняването на различните норми на печалбата в единна, средна норма. В резултат на това монополистичният капитал получава възможност да присвоява печалба, която значително надминава средната. Монополите обикновено извличат тази свръхпечалба, като установяват *монополни цени* на стоките. М. п. се образува от принадлежната стойност, създадена от труда на наемните работници, както и от част от стойността, създадена от труда на дребните стокопроизводители. Тя има следните източници: 1) огромно засилване на експлоатацията на пролетариата в дадена страна чрез интензификация на труда, широко използване на нископлатен женски труд и понижаване на работната заплата под стойността на работната сила, присвояване на част от заплатата на работниците чрез данъчното облагане, инфлацията и повишаването на цените на стоките за широко потребление; 2) експлоатация на трудещите се селяни и дребните фермери посредством установяването на т. нар. «ножици на цените» (за промишлените стоки, продавани от монополите, се установяват монополно високи цени, а за селскостопанските продукти — монополно ниски цени), както и с помощта на кредита и данъците; в резултат на това значителна част от стойността, създадена от трудещите се селяни и фермерите, преминава в ръцете на монополите; 3) експлоатация на народите в други страни, особено в слабо развитите в икономическо отношение, в резултат на несквивалентната размяна с тези страни и получаването на огромни печалби от внасяния в тях капитал; 4) важна роля за осигуряване на м. п. играят войните и милитаризацията на икономиката; военнопромишлените концерни, използвайки, според израза на Ленин, системата на «узаконена кражба на държавни пари», извличат огромни печалби, гарантирани от държавата. Монополите присвояват и част от принадлежната стойност, произведена в предприятията на дребните и средните капиталисти. Стремжът на монополистите да получат най-голяма печалба поражда ожесточена конкурентна борба между тях, води до изостряне на всички капиталистически противоречия.

МОНОПОЛНА РЕНТА — една от формите на *поземлена рента* при капитализма, която се образува при продажбата на стоки по цени, превишаващи тяхната стойност поради това, че са произведени при изключителни условия. Тези стоки се продават по *монополни цени*. М. р. във вид на допълнителен доход обикновено се присвоява от поземлените собственици. В селското стопанство тя се получава в земите, където се отглеждат редки култури, например особени сортове грозде, използвано за получаване на редки по вкусовете си качества вина. Поради изключителната ограниченост на земите, в които вирее особенният сорт селскостопанска култура, възниква възможност продуктът да бъде продаван на цена, по-висока не само от обществената производствена цена, но и от стойността му. Следователно м. р. е допълнителен доход, който се получава благодарение на това, че цената на стоката надвишава нейната *стойност и производствена цена*. М. р. съществува и в добиващата промишленост — при добива и продажбата на редки метали, минерали или руди, чисто търсен е толкова голямо, че пазарните цени на тези стоки за по-кратък или по-продължителен период се задържат над стойността им. Във всички случаи капиталистите, арендуващи земя от собственици на такива участъци, са принудени да им плащат необичайно висока аренда, основа на която е м. р. С развитието на големите градове възниква м. р. върху градските поземлени участъци с изключително удобно разположение за изграждане на търговски центрове, големи търговски или обществени здания и доходни жилищни сгради. В този случай основа на м. р. е или изключително високият жилищен наем, или много високото заплащане за наемане на помещения.

МОНОПОЛНА ЦЕНА — цена на стоките, рязко отклоняваща се от стойността или *производителната цена* и осигуряваща на монополите монополно висока печалба. Равнява се на производствените разходи плюс *монополна печалба*. М. ц. съществуват и през домонополистичния период, при господството на свободната конкуренция, но тогава такива цени имат само някои редки продукти на селскостопанското и отчасти на промишленото производство. Като масово и закономерно явление м. ц. са присъщи само на империализма, при който благодарение на господството си в сферата на производството и обръщението монополите успяват за дълго време и в широки мащаби да отклоняват пазарната цена над и под производстве-

ната цена. При империализма м. ц. е закономерно явление, произтичащо от самата същност на монополистичния капитализъм. Има два вида м. ц.: монополно високи, по които монополите продават своята продукция, и монополно ниски, по които те купуват предимно от колониалните и зависимите страни суровини или продукти за преработка. По монополно ниски цени монополите изкупуват и продукцията на дребните стокотворители в собствените си страни. За да поддържат м. ц. на пазара, монополите: 1) спъват свободното преливане на капитала, като пречат на конкуренцията да подбие м. ц. или се споразумяват с него за поддържане на съгласувана цена; 2) ограничават доставките на стоки за вътрешния пазар, без да се сипрат пред известно намаляване на производството или унищожаване на «излишни» стоки; 3) ограничават стоквата маса от един или друг вид, а също пречат за свободното движение на цените на световния пазар, като за тази цел се обединяват в международни консорциуми; 4) използват буржоазната държава, за да предпазят вътрешния пазар от чуждестранна конкуренция с помощта на високи мита. М. ц. не унищожават действието на закона за стойността като закон за цените на стоките. Спечеленото от монополистичния капитал чрез м. ц. е загубено от немонополизирания буржоазия, от трудещите се в капиталистическите страни, а също от народните маси в икономически зависимите и слаборазвитите страни, от които монополистите изсмукват огромни печалби чрез нееквивалентната размяна. Следователно в м. ц. се пресичат интересите на различни класи и групи в съвременното капиталистическо общество. Ето защо постоянно наблюдаваното нарастване на монополно високите цени на продукцията, реализирана от монополите, и спадане на цените на купуваната от тях продукция води към изостряне на класовите противоречия на империализма.

МОР, Томас (1478—1535) — английски мислител-хуманист, един от основоположниците на *утопичния социализъм*. По образование юрист. Заемал високи постове в английското правителство, включително и поста лорд канцлер. Екзекутиран заради отказа му да признае крал Хенри VIII за църковен глава. В съчинението си «Златна книга, колкото полезна, толкова и забавна, за най-доброто устройство на държавата и за новия остров Утопия» (1516) той рязко критикува феодализма и капиталистическите отношения, които се за-

раждат по онова време в Англия. Осъждайки паразитизма на английската аристокрация, М. пише, че тя «подобно на търтеите, живее от труда на другите», а именно от труда на арендаторите, които безжалостно «стриже до живо месо». Главната причина за социалните бедствия М. вижда в частната собственост. Колкото и да процъфтява обществото, пише той, при условията на частната собственост човек ще умре от глад, ако «лично не се погрижи за себе си». Мечтаейки за по-добро обществено устройство, в своята книга М. рисува картина на идеалния социалистически строй в страната Утопия. В тази страна господствуват равенство между хората, няма частна собственост, производството е обществено, макар че се осъществява в отделни работилници (които предават продукцията в обществени складове). не съществува противоположност между града и селото, между физическия и умствения труд, продуктите се разпределят според потребностите, а политическият строй има републикански характер. Представата на М. за идеалния обществен строй изиграва прогресивна роля в развитието на обществената мисъл: в условията на XVI в. той надниква в бъдещето и гениално предсказва някои негови черти.

МОРАЛНО ИЗНОСВАНЕ НА СРЕДСТВАТА НА ТРУДА — обективен процес на загубване на част от *стойността* на средствата на труда вследствие на *техническия прогрес* и нарастването на производителността на труда. Моралното износване се проявява в две форми. Първата се изразява в това, че машините от една и съща конструкция след известно време започват да се произвеждат по-евтино поради повишената производителност на труда. Втората форма на морално износване е в това, че в обществото се появява нова, по-производителна и икономична техника. В резултат на това наличната техника, макар и неизносена физически и годна за експлоатация, остарява и започва да пречи за увеличаването на производителността на труда. Затова старата техника или се заменя с нова, по-съвършена, или се усъвършенствува чрез заменяне на отделни детайли, възли и приспособления (осъществява се модернизация) М. и. с. т. е обективна икономическа категория, обусловена от икономическия закон за повишаващата се производителност на труда, за техническия прогрес. Моралното износване не се проявява еднакво в различните обществено-икономически формации. При капита-

лизма то води до изостряне на антагонистичните противоречия. Заменянето на морално остарялото оборудване цели да се увеличи печалбата на капиталистите и се извършва стихийно, в ожесточената конкурентна борба. Морално остарелите средства на труда се изхвърлят и унищожават особено през време на икономически кризи, когато се обновява основният капитал. При капитализма моралното износване води до по-нататъшно засилване на експлоатацията на работниците, до разоряване на голям брой дребни и средни предприятия, поглъщани от едрите. За да намалят загубите от моралното износване и да възстановят в по-кратък срок разходите си за оборудване, капиталистите се стремят да повишат годишните норми на амортизационните отчисления, да въведат многоменна работа, да повишат степента на интензификация на труда на работниците, да удължат работния ден, т. е. стремят се да намалят загубите от моралното износване на основния капитал за сметка на трудещите се маси.

При социализма замяната на остарялото оборудване с по-производително и по-евтино се осъществява с цел най-пълно да бъдат задоволени растящите потребности на обществото и се извършва планомерно, съобразно с икономическите условия и конкретните задачи на стопанското строителство. Планомерното заменяне на морално остарялата техника не се съпътства с разоряване на отделните предприятия. То създава възможност за рационално използване на всички налични средства на труда. Внедряването на нова техника облекчава труда на работниците, прави го по-производителен. Но и при социализма обществото понася загуби от моралното износване. Тъй като нормите на *амортизация* се изчисляват въз основа на възстановителната стойност, част от първоначалната стойност на основните фондове не се възпроизвежда в стойността на продукта. Тези загуби на обществото се компенсират чрез повишаване на производителността на труда при използването на нова техника. Моралното износване оказва влияние върху сроковете на експлоатация на *основните фондове*. Икономическият срок на тяхната експлоатация става по-кратък от физическия. Ето защо в амортизационните норми се отразява не само *физическото износване на средствата на труда*, но и тяхното морално износване.

МУЛТИПЛИКАТОР, «п р и н ц и п   н а   м у л т и п л и к а т о р а» — понятие, въведено в политическата икономия

от френския икономист Р. Кан (1931) в качеството на коефициент, който определя прираста на заетостта в резултат на всяка единица инвестиции. Кейнз модифицира м. на заетостта в м. на инвестициите и го превръща в основен принцип на теорията за възпроизводството. В кейнзианската обща теория този принцип има значението на м. на дохода, м. на заетостта и м. на потреблението, т. е. има значението на показател за прираста на всяка от тези три агрегатни величини под въздействието на единица нови инвестиции. Обикновено м. в съвременната буржоазна *макроикономия* се използва като средство за изучаване на въздействието, импулсите и отражението, изобщо на измененията в която и да е от агрегатните категории върху народното стопанство като цяло с оглед борбата срещу нежелателните изменения. По дефиниция м. е коефициент на количественото отношение на прираста преди всичко на националния доход към прираста на инвестициите. Формулата, която обикновено се използва в случая, е:

$$K = \frac{\Delta y}{\Delta J}, \text{ откъдето } K = \frac{\Delta y}{\Delta y - \Delta c}$$

(където K е м., y — национален доход, c — потребление, и J — инвестиции), тъй като при наличието на равенство между прираста на инвестициите и спестяванията прирастъг на инвестициите представлява разликата между прираста на дохода и прираста на потреблението. От гореприведената елементарна формула на м. се получава:

$$K = \frac{1}{1 - \frac{\Delta c}{\Delta y}}$$

(където $\frac{\Delta c}{\Delta y}$ е пределната склонност към потребление).

От формулите се вижда, че теорията за м. се основава на маржинализма (вж *австрийска школа*). Поради това всички количествени взаимоотношения между агрегатните икономически величини теорията за м. обяснява чрез функционалните зависимости между пределния прираст на всяка от изследваните величини и поведението на останалите. В приведената формула се разглежда практически функционалната връзка между прираста на дохода и инвестициите, от една страна, и тях-

МУЛТИПЛИКАТОР

ната зависимост или връзка със състоянието и измененията в т нар. пределна склонност към потребление, от друга. От горната формула на м. буржоазните икономисти извеждат коефициента, с който трябва да бъде умножена сумата на инвестициите, за да се определи функционално свързаният с тях прираст на съвкупния доход. Съгласно с м. посоченият коефициент зависи от пределната склонност към потребление — колкото по-голяма е тя, толкова по-голям ще бъде и коефициентът, с който се умножават инвестициите, и следователно толкова по-голям ще бъде прирастът на дохода. Но това означава че м. се намира в правопорционална зависимост от пределната склонност към потребление и в обратна зависимост от склонността към спестяване. При една марксистко-ленинска трактовка на съдържанието което обективно се крие зад м. и заложените в него пределни величини, става ясно, че м. всъщност е модификация на коефициента на ефективност на капиталните вложения, при което се извежда следната зависимост: колкото по-голям е коефициентът на ефективността на капиталните вложения, толкова по-малка ще бъде необходимата за постигането на определен темп на възпроизводство част от инвестициите в националния доход и толкова по-голяма част от националния доход може да бъде използвана за потребление. По такъв начин формулата на м. се оказва специфично буржоазно отражение на реалното съотношение между такива важни агрегатни величини, като съотношението между фонда за натрупване и фонда за потребление в рамките на определена величина на националния доход или на неговия прираст. Всичко в случая е представено с понятията и категориите на субективната школа в политическата икономия. Поради това самата ефективност на натрупването в случая се представя като функция на «склонността към потребление», при което причината и следствието си разменят неправомерно местата. Подобно е положението и с начина, по който са представени останалите зависимости между реалните величини, например зависимостта между прираста на инвестициите и прираста на националния доход. В съвременната буржоазна макроикономическа теория м. обикновено се използва в единство с *акселератора*.

Н

НАЕМЕН ТРУД — трудът на работниците в капиталистическото производство, лишени от средства за производство и принудени да продават на капиталистите своята *работна сила*. Техният труд е източник на *принадената стойност*, безвъзмездно присвоявана от капиталистите. За разлика от робовладелската и феодалната форма на експлоатация за капитализма са характерни икономическите форми на принуда към труд. Наемният работник се отличава от робите и крепостните селяни по това, че е юридически свободен, че не се намира в лична зависимост от капиталиста. Отношенията между капиталиста и работника външно изглеждат като отношения между свободни и равноправни стокоприетатели: продавач и купувач на работна сила. Но работникът, лишен от средства за производство, няма източници за съществуване и е принуден да продава на капиталиста единственото, с което разполага — работната си сила, да се труди за капиталиста, като произвежда за него принадена стойност. Наемната форма на труда прикрива експлоатацията на работниците, създава привидна представа, че работната заплата (вж *работна заплата при капитализма*), получавана от работника, напълно заплаща труда му. В действителност се заплаща само стойността на работната сила, т. е. стойността на средствата за съществуване на работника и неговото семейство, необходими за възпроизводството на работната сила. А в процеса на капиталистическото производство работникът създава не само стойност, равна на стойността на неговата работна сила, но и принадена стойност. Това именно е основа на антагонистичната противоположност в интересите на капиталистите и наемните работници — пролетариите.

Развитието на капитализма се съпровожда с разоряване на дребните стокопроизводители — селяните и занаятчиите; разорява се и дребната буржоазия. Всички те по-

пълват редовете на наемните работници. Все повече се поляризират класовите сили, изострят се противоречията между шепата капиталисти и растящата армия на н. т. — пролетарната. В съвременната епоха, когато науката все повече се превръща в непосредствена производителна сила, интелигенцията в капиталистическите страни във все по-голяма степен попълва редовете на работниците на н. т. Нейните социални интереси се преплитат с интересите на работническата класа, нейните творчески стремежи се сблъскват с интересите на работодателите-монополисти. Сближаването на интересите на интелигенцията с интересите на работническата класа и тяхното растящо сътрудничество допринасят за стесняването на социалната база на властта на монополите, за изострянето на нейните вътрешни противоречия и за активизиране борбата на широките маси против империализма. В процеса на развитие на капиталистическото производство се създават материалните и субективните предпоставки за премахване системата на н. т. Тази система напълно се унищожава в резултат на осъществяването на социалистическата революция и ликвидирането на капиталистическите производствени отношения. В социалистическото общество, където всички трудещи се са съвместни собственици на средствата за производство, работната сила не е стока и няма място за наеман труд.

НАРОДНО СТОПАНСТВО — съвкупност от отраслите на производството в дадена страна. Обхваща промишлеността, строителството, селското стопанство, транспорта, сферата на обръщането, кредитната система и т. н. При капитализма стопанството е основано на частната собственост върху средствата за производство, развива се стихийно, анархистично и е непосредствено подчинено на надпреварата за извличане на печалба. Икономическа основа на социалистическото стопанство е обществената собственост върху средствата за производство. Н. с. при социализма се развива планомерно; неговата цел е да задоволява постоянно растящите потребности на цялото общество и на всеки негов член.

НАРОДНОДЕМОКРАТИЧНА РЕВОЛЮЦИЯ — революция, извършвана от народните маси, в резултат на която се образува народнодемократична държава. Движещите ѝ сили са обединени в широк народен (антимпериалистически, а в

много случаи и антифеодален) фронт, основа на който е съюзът на пролетариата и селяните под ръководството на работническата класа начело с нейния авангард — Комунистическата партия. В резултат на победата на н. р. се установява революционнодемократична диктатура на работниците и селяните (в страните, където не са решени задачите на буржоазнодемократичната революция) или *диктатура на пролетариата*. В своето развитие н. р. в първите страни прераства в социалистическа революция, а властта — в диктатура на пролетариата. Н. р. се извършват през 1944—1949 в редица страни на Източна Европа и Азия в условията на изостряне общата криза на капитализма, в обстановка на борба на народите за освобождаване от германския фашизъм и японския империализъм. В България още с победата на н. р. на 9 септември 1944 се установява диктатура на пролетариата. Проблемите на н. р. се разработват в документи на КПСС, БКП и други комунистически и работнически партии. Марксистко-ленински анализ на нейните причини, движещи сили, характер и задачи дават Г. Димитров в политическия отчет на ЦК на БКП пред V конгрес на партията и Т. Живков в Отчетния доклад на ЦК на БКП пред VII конгрес на партията.

НАТАН, Жак (Ж. Н. Примо) (1902—1974) — български икономист и стопански историк, партиен деец и журналист; академик от 1961, герой на социалистическия труд (1964), народен деятел на науката (1965). Политемигрант в СССР (1926—1930), където завършва (1928) Икономическия факултет на Международната ленинска школа в Москва; в същата школа през 1929 специализира политическа икономия. Участва активно в борбата против фашизма и капитализма. От 1937 до 1941 публикува редица научни и популярни книги по политическа икономия и стопанска история. След победата на 9. IX. 1944 заема отговорни обществени и държавни постове и развива активна научна и преподавателска дейност. Директор на Икономическия институт при БАН (1949—1951), ректор на ВИИ «Карл Маркс» (1958—1961). От 1949 е професор по политическа икономия в Софийския университет и във ВИИ «К. Маркс». Член на Президиума на Съюза на научните работници в България. Н. работи активно в областта на марксистко-ленинската политическа икономия, стопанската история и историята на икономическата мисъл в България. Има редица проучвания в областта на историята на БКП и Бъл-

гарското възраждане. По-важни трудове: «Българското възраждане» (1939), «Стопанска история на България» (1957), «Икономическите възгледи на Димитър Благосв» (1955), «Васил Коларов за икономическото развитие на България» (1951) «История на икономическия мисъл в България» (1964) и др. Два пъти лауреат на Димитровска награда (1950 и 1966).

НАТРУПВАНЕ НА КАПИТАЛА — нарастване на капитала чрез обратното превръщане на част от *принадената стойност* в капитал. Източник на капиталистическото натрупване е принадлежната стойност, създавана от незаплатения труд на наемните работници. Движещи мотиви за н. к. са печалбата и конкуренцията. Н. к. се осъществява в процеса на капиталистическото разширено възпроизводство. В процеса на н. к. се осъществява възпроизводство на капиталистическите производствени отношения, на експлоатацията в разширени мащаби: капиталът в ръцете на капиталистите се увеличава и заедно с това расте експлоатираната армия на наемните работници. При дадена пропорция, в която принадлежната стойност се разделя на фонд за лично потребление на капиталиста и фонд, използван за разширяване на производството, размерите на натрупването ще се определят от абсолютната величина на принадлежната стойност. Всички фактори, които способствуват за нарастването на принадлежната стойност, увеличават н. к. Това са преди всичко засилването на експлоатацията на работниците и понижаването на тяхната работна заплата под стойността на работната сила. Растежът на капиталистическото натрупване зависи от повишаването на производителността на труда, от размера на функциониращия капитал и др. Н. к. се осъществява при повишаване на органическия му състав и неизбежно води до образуване на резервна армия на труда, до безработица. Увеличаването на богатството в ръцете на капиталистите се съпровожда с влошаване положението на гредещите се (вж *всеобщ закон на капиталистическото натрупване*). При империализма монополите имат икономическа възможност системно да увеличават натрупването благодарение на *монополната печалба*. В процеса на н. к. се изострят противоречията на капитализма, производството и трудът се обобществяват, създават се обективни и субективни предпоставки за заместване на капитализма със социализъм.

НАТУРАЛНО СТОПАНСТВО — стопанство, в което продуктите се произвеждат не за *пазмяна*, а за собствено потребление. То е противоположно на стоковото стопанство (вж *стокково производство*). Където продуктите на труда са предназначени за продажба. При натуралното стопанство обществото се е състояло от маса еднородни стопански единици (патриархални селски семейства, примитивни селски общини, феодални имения) и всяка такава единица е извършвала всички видове стопанска работа, като се започне от добиването на различните видове суровини и се завърши с окончателната им подготовка за потребление. Н. с. исторически предшества стоковото и преобладава в условията на първобитно-общинния, робовладелския и феодалния начин на производство поради слабото развитие на общественото разделение на труда. Успоредно с по-нататъшното нарастване на производителните сили и частната собственост върху средствата за производство и продуктите на труда, с разрастването на стоково-паричните отношения и развитието на общественото разделение на труда и. с. се разлага, разширява се стоковото производство, което става господстващо при условията на капитализма. В икономически изостаналите страни селското стопанство и досега има полунатурален характер.

НАУЧНО-ТЕХНИЧЕСКА РЕВОЛЮЦИЯ — качествено ново развитие на науката и техниката, коренно преобразуващо материалната основа на обществото. Съвременната н.-т. р. води началото си от средата на ХХ век. Чертите ѝ са многообразни, но най-важни сред тях са: откриването и използването на нови видове и източници на енергия (атомна, термоядрена и др.); автоматизацията на производството; широкото използване на електронноизчислителната техника в производството, управлението и науката; откриването на начини за създаване на многобройни материали с предварително зададени свойства, при това несъществуващи в природата; внедряването на принципно нови, предимно физико-химически методи в технологията; проникването на науката в микросвета — в структурата на елементарните частици на материята, и в макросвета — в Космоса. Съществена особеност на н.-т. р. е превръщането на науката в непосредствена производителна сила, органичното съединяване на науката с производството. В наше време н.-т. р. завладява всички икономически развити страни. Но ходът и темповете на нейното развитие, степента

на използване на научните открития в производството и главно — социално-икономическите последици от н.-т. р. са коренно различни при социализма и при капитализма. Капиталистическите производствени отношения спъват развитието на н.-т. р. и нейните плодове се използват не от цялото общество, а преди всичко от монополистичната буржоазия. Империализмът подчинява н.-т. р. на военни цели, на милитаризацията на икономиката. Постиженията на съвременната н.-т. р. са допълнителен източник, осигуряващ на монополите, които господствуват в решаващите отрасли на производството (а с тях е свързан преди всичко *военнопромишленият комплекс*), монополно висока печалба. Тя води до засилване на интензификацията на труда, до увеличаване на голямата и без това армия на безработните, до засилване на класовите антагонизми. По-специално тя необичайно ускори разслояването на интелигенцията, превръщайки значителна част от нея в наемни трудещи се, които, подложени на изтънена експлоатация, по своите интереси и положение се доближават до работническата класа.

В Програмата на КПСС се изтъква, че производствените отношения при капитализма са прекалено тесни за н.-т. р. Само социализмът може да осъществи тази революция и да използва плодовете ѝ в интерес на обществото. Социализмът открива простор за действително пълно и планомерно използване на всички постижения на н.-т. р. в интерес на обществото, на човека. С широкото използване на нейните постижения е неразривно свързано изграждането на комунизма. Научният и техническият прогрес — това е главният лост за създаване на материално-техническата база на комунизма, тъй като тя носи със себе си коренен преврат не само в материално-техническата основа на производството, но и в обществените, социалните отношения. Тя ще даде възможност да се постигне такова високо равнище в развитието на производителните сили, което ще осигури по-високо в сравнение с капитализма равнище на производителност на труда и изобилие от материални и духовни блага; обществото ще може да осъществи комунистическия принцип на разпределение според потребностите. Н.-т. р. ще внесе съществени изменения и в характера на трудовата дейност, допринасяйки за повишаване на образованието, културата и научно-техническия кръгзор на работника в социалистическото общество, т. е. ще окаже въздействие върху формирането на комунистически

отношения. В съвременния свят науката и техниката се превръщат в изключително важен плащдарм на съревнованието между двете противоположни социално-икономически системи. Историческа задача на социалистическите страни е органически да съединят постиженията на н.-т. р. с предимствата на социалистическата стопанска система. В Програмата на БКП се отбелязва, че при изграждането на развито социалистическо общество в НРБ «пълното използване на факторите за интензивен растеж, на най-новите постижения на научно-техническата революция ще бъде главната насока в политиката на партията за развитието на производителните сили. . .» (Програма на БКП, 1971, с. 49).

НАУЧНО-ТЕХНИЧЕСКО СЪТРУДНИЧЕСТВО на социалистическите страни — планомерно развиващ се, съзнателно регулиран процес на обединяване и сближаване на научно-техническите потенциали на социалистическите страни, един от главните елементи на социалистическата икономическа интеграция; включва съгласуване на научно-техническата политика на страните от СИВ, координация на научните изследвания на основата на международното разделение на труда, съвместно провеждане на фундаментални научни изследвания, обмяна на опит и съвместна дейност в областта на изобретателството и патентното дело, сътрудничество в подготовка на научни кадри и висококвалифицирани специалисти. Н.-т. с. е обективна икономическа категория, изразяваща социалистически производствени отношения. В рамките на СИВ то непрекъснато се развива и усъвършенствува. В първите години след Втората световна война се регулира от двустранни междуправителствени дългосрочни спогодби. Формите и принципите му са определени от II сесия на СИВ (1949) в София. Те предвиждат безвъзмездно взаимно предаване на научно-техническа документация, обмен на научни специалисти и практически опит. През изминалия период тези принципи оказват положително влияние при формирането на нови отрасли, обучението на кадри, бързото внедряване на наличния научно-технически опит, спестяването на време и разходи в страните от СИВ. Като органи на н.-т. с. през този период се формират първите двустранни комисии. Характерен пример в това отношение е образуваната през февруари 1950 Съветско-българска комисия, която поема функциите по разработката и осъществяването на конкретните

мероприятия, засягащи двете страни. По-нататъшното задълбочаване на н.-т. с. се извършва в отраслов аспект. От 1956 в рамките на СИВ започват да функционират отраслови постоянни комисии, организиращи многостранното сътрудничество в областта на науката и техниката в съответните отрасли на заинтересованите страни. Задълбочаването на този многостранен характер на сътрудничеството продължава чрез създаването на единен координиращ център (1962) под формата на Постоянна комисия на СИВ за координация на научните и техническите изследвания. На XXV сесия на СИВ (1971) тя бе пресобразувана в Комитет по научно-техническо сътрудничество.

Друга характерна насока на задълбочаване на н.-т. с. е преминаването от междуправителствено към междуведомствено равнище. През последните години се забелязва непрекъснато укрепване на преките контакти между сродните ведомства, министерства и научноизследователски институти на страните от СИВ на двустранна и многостранна основа. Така през 1973 над 2000 научно-технически задачи са съгласувани за съвместна разработка от около 1600 научноизследователски институти. Компетентните органи на страните подписват 49 многострани спогодби за създаване на 37 координационни центъра, 9 координационни научно-технически съвета, два международни колектива от учени, една международна контролно-изпитателна станция и две международни научно-производствени обединения. Обединявайки тези характерни насоки на задълбочаване на н.-т. с., *Комплексната програма* на СИВ формулира следните неговни перспективни форми на развитие: системно провеждане на взаимни консултации по основните въпроси на научно-техническата политика; разработване на научно-технически прогнози за 10—15 години; съвместно планиране на разработката и съвместни разработки от заинтересованите страни на отделни важни научно-технически проблеми; коопериране в провеждането на научно-технически изследвания; размяна на научно-технически постижения и прогресивен опит в сферата на научно-техническата информация, изобретателството и патентното дело; разширяване сътрудничеството в подготовката на научни кадри. За осъществяване на набелязаните направления страните от СИВ разполагат с мощен научно-технически потенциал, обхващащ всички сфери на науката и техниката, наброяващ над 1 млн. висококвалифицирани научни сътрудници и около 2,5 млн.

инженерно-технически работници. На съвременния етап новата степен на развитие на н.-т. с. се изразява в прилагането на усъвършенствувани стабилни форми на договорни отношения, в засилващото се използване на стоково-парични категории за стимулирането му, в съвместното използване на резултатите от и следванията в пр изводството и на трети пазари, в пр гресивно нарастващото коопериране на научната и производствената дейност. Съществуват (1974) над 20 координационни центъра, в чиято работа участвуват повече от 600 изследователски и проектантски организации на страните от СИВ. Чрез тези центрове, както и чрез образуването на научни координационни съвети, международни изследователски колективи, чрез създаване на научно-производствени обединения от рода на «Интератоминструмент», «Интерстатолонприбор», «Интератоменерго» мащабите и темповете на растеж на н.-т. с. прогресивно нарастват в интерес на всички участващи страни.

НАЦИОНАЛЕН АГРАРНО-ПРОМИШЛЕН КОМПЛЕКС (НАПК) — система от взаимосвързани отрасли, подотрасли и дейности, осъществяващи и обуславящи производството, преработката и обращението на селскостопанската продукция. Той се формира като нова структурна единица в развитието на общественото производство, обусловена от задълбочаването на общественото разделение на труда, на специализацията и концентрацията на производството и засилването на хоризонталната и вертикалната интеграция между отраслите. Този процес се ускорява под влияние на научно-техническата революция и развитието на производителните сили. НАПК се формира и в условията на капитализма. Но тук това става стихийно, в хода на конкурентната борба и се подчинява на стремежа на монополите за натрупването на по-висока печалба. Затова този процес е едностранчив, противоречив и непълен. При социализма се създават предпоставки за планомерно изграждане на рационален и високоефективен НАПК. Обществената собственост позволява да се установят тесни и непосредствени връзки и взаимоотношения между отраслите и дейностите, свързани с производството, преработката и обращението на селскостопанската продукция, да се извърши на широка основа хоризонтална и вертикална интеграция в тази област и да се създаде напълно сформен, единен и хармонично развит комплекс.

В хода на социалистическото строителство такъв комплекс ускорено се изгражда и в НРБ. През последните години неговият облик все по-ярко се очертава. В състава на НАПК се включват всички отрасли, подотрасли и дейности, непосредствено обслужващи цикъла: земя—краен продукт. Основното звено и ядро на този комплекс е селското стопанство с неговите подотрасли. Той включва още: подотраслите на промишлеността и на други клонове на народното стопанство, произвеждащи средства за непосредствено използване в селското стопанство (селскостопанското машиностроене, химическата промишленост, произвеждаща минерални торове и препарати, част от енергодобива, промишлеността за производство на строителни материали, предназначени за селското стопанство, външнотърговските организации и органите на материално-техническото снабдяване, които доставят средства за производство на селското стопанство, и др.); дейностите, обслужващи производствения процес в самите селскостопански предприятия (вътрешен транспорт, ремонтни бази, растително-защитни центрове, фуражна промишленост, производство на амбалаж и др.); подотраслите на промишлеността, преработващи селскостопанската продукция (хранително-вкусова промишленост, тютюнева, част от леката промишленост — производство на вълнен, памучен и копринен текстил, кожарската и др.); търговията със селскостопанска продукция в изперработен и преработен вид на вътрешния и външния пазар, както и транспортът, обслужващ обращението на тази продукция. Тук се отнасят и научноизследователската дейност, както и дейността по подготовката на кадри и специалисти за селското стопанство. НАПК не е затворена национална система, а е обусловена и свързана със съответните комплекси в другите социалистически страни. Освен това под влияние на научно-техническия прогрес и развитието на интеграционните процеси в икономиката неговите граници и вътрешна структура постоянно се изменят.

НАПК заема важно място в националния народностопански комплекс на НРБ. Той произвежда около 35—40% от националния доход и обхваща половината от заетата работна сила в материалното производство. От правилното му функциониране зависи успешното решаване на проблемата за продоволствието на населението и издигането на жизненото равнище на народа. С изграждането и укрепването на НАПК се създават условия за по-пълно използване на наличните

ресурси, за повишаване ефективността на производството, за увеличаване и поефтиняване на продукцията, за усъвършенстване на социално-икономическите отношения в страната и преодоляване съществените различия между града и селото. На определен етап от формирането и развитието на НАПК като обективен икономически процес се поражда необходимостта от изграждането и на съответни организационни звена в структурата на управлението на народното стопанство с цел да се осигури правилно ръководство на основата на прилагането на програмно-целевия и комплексен подход.

НАЦИОНАЛЕН ДОХОД — част от стойността на годишния *съвкупен обществен продукт*, която остава след приспадане на пренесената стойност на средствата за производство, т. е. новосъздадената стойност, материализираща се в част от общественния продукт — в чистия продукт. По натурално-веществена форма той се състои от новопроизведените средства за производство, предназначени за разширяване на производството и увеличаване на резервите, и от предметите за лично потребление. Н. д., както и съвкупният обществен продукт, се създава от производителния труд в сферата на материалното производство — в промишлеността, селското стопанство, строителството и т. н. Увеличаването на н. д. непосредствено зависи от нарастването на производителността на труда и броя на работниците, заети с производителен труд, и от икономите на средства за производство. В капиталистическото общество н. д. по стойност се равнява на променливия капитал и принадената стойност ($v+m$). Тук той расте бавно и неравномерно поради анархията в капиталистическото производство, икономическите кризи, хроничното непълно натоварване на предприятията и безработицата. Разпределя се в интерес на експлоататорските класи, които си присвояват лъвския пай.

Н. д. при социализма има ново социално-икономическо съдържание и принадлежи на трудещите се. Той е стойностен израз на чистия продукт на социалистическото общество и е един от най-обобщаващите показатели за развитието на икономиката и благосъстоянието на трудещите се. В социалистическите страни н. д. расте с по-високи темпове, отколкото в капиталистическите държави. Разпределението и преразпределението му се осъществяват планомерно и са подчинени на целта да се осигури разширено възпроизводство и неотклонно

НАЦИОНАЛИЗАЦИЯ НА ЗЕМЯТА

издигане на народното благосъстояние. Разпределението на н. д. в производствената сфера обуславя образуването на следните първични доходи: а) централизиран чист доход на държавата; б) чист доход на държавните предприятия; в) чист доход на кооперативните предприятия; г) лични доходи на работниците от производството. Въз основа на първичното разпределение се осъществява преразпределянето на н. д., необходимо за най-пълно задоволяване на обществените потребности, ускорено развитие на най-прогресивните отрасли на народното стопанство, най-рационално териториално разполагане на производството, осигуряване нуждите на производствената сфера и на заетите в нея трудещи се, а също и за издръжка на нетрудоспособните членове на обществото. Преразпределението на н. д. се осъществява с помощта на финансово-кредитната система (главно чрез държавния бюджет), чрез заплащане услугите на работещите на стопанска сметка предприятия и организации от непроизводствената сфера, чрез механизма на плановото ценообразуване. В резултат от разпределянето и преразпределянето на н. д. се образуват два големи фонда: *фонд натрупване* и *фонд потребление*. В социалистическите страни близо три четвърти от н. д. се използват за задоволяване на растящите материални и културни потребности на народа, т. е. отиват във фонд потребление, а една четвърт — за разширяване на производството, т. е. във фонд натрупване. При социализма няма антагонистични противоречия между фонд натрупване и фонд потребление. Натрупването като източник на разширеното възпроизводство същевременно е задължително условие за непрекъснатия растеж на материалната база на потреблението. Икономическата политика на социалистическата държава осигурява оптимално съчетание на натрупването и потреблението на всеки етап от изграждането на социализма с цел да бъде създадена материално-техническата му база, да се осигури повисоко жизнено равнище на народа и да се постигне победа в икономическото съревнуване с капитализма.

НАЦИОНАЛИЗАЦИЯ — вж *национализация на земята, капиталистическа национализация и социалистическа национализация*.

НАЦИОНАЛИЗАЦИЯ НА ЗЕМЯТА — ликвидиране на частната собственост върху земята (пейната повърхност, недра,

води, гори) и превръщането ѝ в държавна собственост. При капитализма буржоазията не провежда н. з., защото самата тя е собственик на значителна част от земята и се страхува от всяко посегателство върху частната собственост. Превръщането на земята от частна собственост на земевладелците и капиталистите в собственост на социалистическата държава е не само мощен удар срещу частната собственост върху средствата за производство, но и крачка към социализма. В СССР земята беше национализирана в резултат на Великата октомврийска социалистическа революция. На 26 октомври (8 ноември 1917) на II Общоруски конгрес на Съветите е приет Декрет за земята. Частната собственост върху земята е отменена и тя е обявена за държавна (общонародна) собственост. Земите на помещиците са конфискувани, а имененията им с целия жив и мъртъв инвентар и стопанските постройки са предадени в пълно разпореждане на местните органи на съветската власт. От оръдие за експлоатация земята в ръцете на съветската държава се превръща в мощен икономически лост за ликвидиране на капитализма в селото. Тя е предадена на трудещите се за безплатно ползване. Селяните получават над 150 млн. ха земя (без да се броят площите, които по-рано са принадлежали на кулаците) и се освобождават от ежегодното арендно заплащане в полза на помещиците, а също и от разходите за купуване на земя. В резултат на н. з., кикго сочи В. И. Ленин, в селото е създаден най-гъвкавият с оглед на прехода към социализма поземен строй. Ликвидирането на частната собственост върху земята и превръщането ѝ в общонародно достояние улесняват преминаването към общественото ѝ обработване, към колективизация на селското стопанство. В социалистическите страни в Европа и Азия (с изключение на Монголската народна република, където също е национализирана цялата земя) поради особеностите на историческото им развитие държавата национализира само част от земята. Основната част от конфискуваните площи става собственост на трудещите се селяни. Успоредно със социалистическото преустройство на селското стопанство в тези страни постепенно се създават условия за национализиране на цялата земя. Победата на социалистическия строй в селото осигурява пълно премахване на частната собственост върху земята. В България н. з. не се извършва. Специфичните икономически и политически условия на развитието на страната налагат да се запази частната собственост на селяните върху земята.

НАЦИОНАЛНО БОГАТСТВО

Обобществяването на земята се извършва постепенно в хода на кооперирането на селяните чрез намаляването и впоследствие премахването на рентата за земята в ТКЗС. По такъв начин, както се отбелязва в Програмата на БКП, с решение на самите кооператори земята се превръща в обществена кооперативна собственост.

НАЦИОНАЛНО БОГАТСТВО — съвкупността от материалните блага, с които разполага обществото. В зависимост от господстващия начин на производство то е собственост на цял то общество или на отделни негови класи, групи, лица. При капитализма експлоататорските класи владеят по-голямата част от н. б. При социализма н. б. представлява натрупаните материални блага (съвкупността от средствата за производство и предметите за потребление), които са създадени от труда на предишните и сегашното поколение, а също и включените в стопански оборот природни ресурси. За нарастването на н. б. важна роля играе производственият и научно-техническият опит на трудещите се. Природните ресурси, които още не са включени в процеса на социалистическото възпроизводство, са обществено достояние, съществуващо под формата на потенциално н. б. Всички материални блага, създадени от труда и влизащи в състава на н. б., в зависимост от своето значение в живота на обществото се делят на: 1) основни и оборотни производствени фондове, които включват средствата на труда (машини, оборудване, производствени сгради и съоръжения и т. н.) и предварително обработените предмети на труда (суровини, материали, гориво и т. н.); 2) стокови запаси на народното стопанство; към тях спадат, първо, фондовете на обращението — запасите от готова продукция в складовете на предприятията и търговските организации, планомерно пускани в обращение, второ, резервите и застрахователните запаси на народното стопанство — част от продукцията, предназначена за отстраняване на възможни диспропорции или за използване при особени обстоятелства; 3) непроизводствени фондове: жилищен фонд, фондове с културно-битово предназначение (училища, болници, театри, кина, музеи и т. н.); 4) лично имущество на населението: жилища, домашно обзавеждане, битови предмети, облекло и т. н.; 5) включени в процеса на възпроизводството природни блага: селскостопански площи, гори, води, проучени залежи на полезни изкопаеми, хидроенергийни запаси и др.; 6) валут-

ни резерви. При социализма и. б. принадлежи на цялото общество, на отделните стопански колективи и обществени организации или на отделните семейства и членове на обществото. То расте бързо заедно с развитието на общественото производство и увеличаването на фондовете за натрупване и за потребление, а също и във връзка с все по-широкото и разностранно стопанско използване на природните ресурси заедно с натрупването и прилагането на научно-техническите знания и производствения опит и все по-голямото овладяване на природните сили. Растящото и. б. при социализма създава все по-големи възможности за повишаване на производителността на обществения труд и неговото облекчаване, а също и за издигане на жизненото равнище на народа.

НАЧИН НА ПРОИЗВОДСТВОТО — исторически определен начин за добиване на материалните блага, необходими на хората за производствено и лично потребление; диалектическо единство на *производителни сили* и *производствени отношения*. Благодарение на придобитите знания, на производствения опит и умения хората произвеждат материални блага, развиват производителните сили, които са мерило за извоюваната от човешка власт над природата. Равнището на развитие на производителните сили определя характера на производствените отношения. Производствените, или икономическите, отношения, т. е. отношенията между хората в процеса на производството, разпределението, размяната и потреблението на материалните блага от своя страна активно въздействуват върху производителните сили, като улесняват или спъват тяхното развитие. Ако производствените отношения съответствуват на равнището на развитие на производителните сили, както е например при социализма, производителните сили се развиват безпрепятствено. Но когато производствените отношения престават да съответствуват на равнището на производителните сили, както е при съвременния капитализъм, те спъват развитието им, превръщат се в техни окови. Възниква необходимост отживелият и. п. да бъде заменен с нов, който да съответствува на по-високото равнище на производителните сили. Резултат от изменението на и. п. са измененията в обществения строй, развитието на производителните сили и производствените отношения, на цялото общество. Замянето на един и. п. с друг се извършва по революционен път. Икономическата и политическата основа на социалните

революции се разкрива от закона за съответствие на производствените отношения на характера на производителните сили, открит от К. Маркс. В историята са известни пет и. п., които последователно се сменят в процеса на развитие на човешкото общество: първобитно-общинен, робовладелски, феодален, капиталистически и комунистически. Последният е най-прогресивният и. п. в историята. Змяната на стария и. п. с нов е неизбежен резултат от изострянето на противоречията между развиващите се производителни сили и изоставащите от тях производствени отношения. При господство на частната собственост върху средствата за производство тези противоречия имат антагонистичен характер и се проявяват в класовата борба. В тази борба побеждава онази част от обществото, която е свързана с по-новия, прогресивен и. п. При социализма тези противоречия в развитието на и. п. нямат антагонистичен характер и се преодоляват от обществото чрез съзнателно усъвършенствуване на производствените отношения, чрез издигането им до равнището на развитие на производителните сили. И. п. играе решаваща роля в системата на материалните условия за живот на обществото. Какъвто е и. п., такава е в основни черти и самото общество, такива са и неговите идеи, теории, политически възгледи и институции. Трябва да се прави разлика между и. п. и икономическа база на обществото, която представлява съвкупност от господстващите в едно или друго общество производствени отношения. И. п. и идеологическата и политическата надстройка, съответстваща на базата на дадено общество, в своето единство образуват *обществено-икономическата формация*.

НЕКАПИТАЛИСТИЧЕСКИ ПЪТ НА РАЗВИТИЕ — исторически процес, при който намиращи се в стадия на докапиталистическо развитие страни преминават към социалистическия строй, прескачайки капитализма. Възможността за и. п. р. теоретически е обоснована от марксизма-ленинизма. Както сочи В. И. Ленин, с помощта на работническата класа от напредналите страни изостаналите страни могат да преминат към социалистическия строй, като прескочат капиталистическия стадий на развитие. Едно от основните исторически условия, които откриват пред изостаналите в социално-икономическо отношение страни възможността за и. п. р., с победата на Великата октомврийска социалистическа революция, възникването на световната социалистическа система.

Примерът на Съветския съюз и другите социалистически държави показва, че само социалистическият строй открива пред народите, намиращи се на докапиталистически стадий на развитие, най-краткия път за бързо издигане на икономиката и културата, за превръщане на една изостанала страна в индустриална през живота на едно поколение. Важно условие за н. п. р. е възможността да се получава безкористна помощ от страните на световната социалистическа система. Възможността да се премине към социализъм, като се прескочи капитализмът, доказана с развитието на редица изостанали народи на Съветския съюз, Монголската народна република и други страни, има огромно значение за страните, освободили се от игото на колониализма. Поради различните исторически и социално-икономически условия в освободените се страни формите на н. п. р. могат да бъдат различни. Възможността за н. п. р. произтича от действието на обективните закони на общественото развитие и няма нищо общо с «износа на революция». Въпросът, какъв път на по-нататъшно развитие ще изберат, е вътрешна работа на самите народи. Като държат сметка за съотношението на силите на световната арена и се опират на опита и подкрепата на световната социалистическа система, народите в бившите колонии, тръгнали по пътя на самостоятелното политическо и икономическо развитие, могат да решат този въпрос в полза на социализма. В Отчетния доклад на ЦК на КПСС пред XXIV конгрес на КПСС се казва, че сега в Азия и Африка вече има редица страни, тръгнали по н. п. р., т. е. взели курс към изграждане на социалистическо общество в перспектива, в които все повече се осъществяват дълбоки социални изменения, отговарящи на интересите на народните маси. Н. п. р. се осигурява от борбата на работническата класа и народните маси, от общодемократичното движение и отговаря на интересите на народите, които се стремят към установяване на социалистически строй.

НЕОБХОДИМ ПРОДУКТ — част от новосъздадения продукт, произведен от заетите в сферата на материалното производство работници, която е необходима за издръжката на работника и семейството му, за неговата подготовка и обучение. При капитализма н. п., който се изисква за възпроизводството на стоката *работна сила*, се създава в рамките на *необходимото работно време*. Капиталистът се стреми по възможност

НЕОБХОДИМ ТРУД

да окастри н. п. и за сметка на това да увеличи *принадения продукт*, следователно и *принадената стойност*. При социализма н. п. е продуктът, който е потребен за поддържане и развитие на всестранните духовни и физически способности на всеки производител. Към н. п. се отнасят предметите и услугите, които задоволяват личните потребности на работника от социалистическото производство и неговото семейство. Един от тях (облекло, хранителни продукти) влизат непосредствено в индивидуална употреба, а други служат за съвместно ползване (лечебно-санаторно обслужване, клубове, библиотеки и т. н.). Времето, през което се създава принадлежният продукт, използван за задоволяване на обществени потребности, в социалистическото общество е условие за увеличаване на личното потребление в бъдеще и условие за нормалното функциониране и прогреса на обществото. Установяването на обществена собственост върху средствата за производство унищожава присъщия на капитализма експлоататорски характер на деленето на продукта на необходим и принадлеен. Това деление при социализма се осъществява на нова основа, изразяваща социалистическите взаимоотношения между тружениците, които работят за себе си и за своето общество.

НЕОБХОДИМ ТРУД — трудът, изразходван от работника в материалното производство за създаване на *необходимия продукт*. При първобитно-общинния строй с неговата крайно ниска производителност на труда цялото време на труда на практика е било необходимо и е осигурявало оскъдни средства за живот. При робството, крепостничеството и капитализма в резултат от нарасналата производителност на труда н. т. заема само част от работния ден, а останалата част образува *принадения труд*, който се използва за обогатяване на експлоататорите. Те се стремят да намалят н. т. и да увеличат принадлежния труд, а това води до засилване на експлоатацията на трудещите се. При условията на съвременния капитализъм продължителността на н. т. е значително по-малка от тази на принадлежния труд. Деленето на труда на необходим и принадлеен при капитализма е замаскирано от работната заплата, която създава впечатление, като че ли се заплаща целият труд на наемния работник. Всъщност работната заплата съответствува само на онази част от стойността на създадения от работника продукт, която е резултат на н. т.; нейният размер се колебае

около стойността на *работната сила*. В социалистическото общество няма антагонистични противоречия между необходимия и принадлежния труд. Тъй като деленето на труда на необходим и принадлежен при социализма изключва отношенията на експлоатация, то означава, че през една част от работния ден се изразходва труд (необходим) за създаване на продукта, задоволяващ личните потребности на работника от производството, а през другата се създава продукт за задоволяване потребностите на цялото общество.

НЕОБХОДИМО РАБОТНО ВРЕМЕ — частта от работния ден, през която работникът възпроизвежда *необходимия продукт*. При капитализма това е времето, необходимо за възпроизвеждане стойността на *работната сила*, т. е. стойността на средствата за съществуване, необходими за издръжката на работника и неговото семейство. Капиталистите се стремят да намалят н. р. в. и да увеличат *принаденото работно време*. Това се постига чрез нарастване на производителността на труда в отраслите, където се създават средства за съществуване на работниците (предмети за потребление), а също и в отраслите, където се изготвят средства за производство за отраслите, произвеждащи предмети за потребление. Нарастването на производителността на труда в тези отрасли води до снижаване стойността на средствата за съществуване на работника, а това от своя страна снижава стойността на работната сила, намалява н. р. в. и увеличава за сметка на това принадлежното работно време. Намаляването на необходимото и увеличаването на принадлежното работно време означава засилване на експлоатацията на работниците и води до изостряне на класовата борба. При социализма н. р. в. е времето, през което работникът от социалистическото производство създава стойността на онази част от произведения от него обществен продукт, която той получава под формата на доход при разпределението според труда и от обществените фондове за потребление. Тъй като при социализма няма експлоатация на човек от човека, цялото работно време — както необходимото, така и принадлежното — е в полза на самите трудещи се. Затова между необходимото и принадлежното работно време при социализма няма антагонистични противоречия.

«НЕОКЛАСИЧЕСКИ СИНТЕЗ» — еkleктична методология, следвана от американския икономист П. Самуелсън, автор

на най-популярния в буржоазните университети учебник «Екопотікс». Сам авторът определя «н. с.» като съединяване на съвременната буржоазна теория за дохода с класическото наследство. Привърженик на кейнзианската идея за равновесие на системата в условия на пълна заетост, Самуелсън вижда «н. с.» в обединяването на всички буржоазни теории около две централни хипотези: хипотезата за максимума и хипотезата за равновесието. Максимумата той разглежда като нормативно понятие, обусловено от склонностите и възгледите на населението. Равновесието се разглежда като такова устойчиво състояние на икономиката, отклоненията от което пораждат автоматически сили за възстановяване на изходното положение.

НЕОКОЛОНИАЛИЗЪМ — съвременна политика, която империалистическите държави използват, за да запазят *колониалната експлоатация* на народите в развиващите се страни, придобили държавна самостоятелност. Целта на н. е да ликвидира последиците от разпадането на *колониалната система на империализма*, да не допусне политическа самостоятелност и икономическа независимост на младите развиващи се страни, да ги задържи в орбитата на световния капитализъм.

В борбата против националноосвободителното движение, се казва в приетия на 17 юни 1969 документ на Международното съвещание на комунистическите и работническите партии в Москва, империализмът, от една страна, упорито защитава останките от колониализма, а от друга — чрез методите на неоколониализма се старая да възпрепятствува икономическия и социалния прогрес на развиващите се държави, на страните, извоювали си национален суверенитет. Широко използван метод на н. е натрапването на марионетни и диктаторски режими в страни, които са си извоювали държавна независимост (Южен Виетнам, Южна Корея, редица страни в Латинска Америка и други), опиране върху реакционните сили и оказване всевъзможна поддръжка на тези сили, използване на многообразни средства за идеологическо въздействие върху масите. Създават се военно-политически блокове (НАТО, СЕАТО, СЕНТО), в които империалистите се стремят да въвлекат младите суверенни държави, сключват договори с тях за строеж на военни бази на територията им и т. н. В арсенала на неоколониалистките средства съществено място заемат многообразните икономически и политически «съюзни»,

«съдружия» и «общности», които метрополитите сключват със своите бивши колонии. Империалистическите държави осъществяват икономическа експанзия. При това наред с износа на частен капитал характерна черта за и. е износът на държавен капитал, осъществяван привидно като «помощ» за икономически слаборазвитите страни. На същите цели са подчинени колективните форми на и., каквито прилагат например такива финансово-кредитни организации от рода на Международната банка за реконструкция и развитие, Международния валутен фонд и др. Империалистическата «помощ» за развиващите се страни е една от най-изтънчените форми на и. За истинските цели на империалистите говори фактът, че над 3/4 от цялата предоставяна «помощ» се насочва за чисто военни нужди, за стросж на военни бази, поддържане на антинародните режими и реакционните сили, които те използват за смазване на националноосвободителното движение и укрепване на своите позиции. Империалистите експлоатират слаборазвитите страни и по пътя на неравноправните условия в търговията, маинпулациите с цените и валутния курс. Осъществявайки неоколониалистична политика, империализмът залага на национализма и сепаратизма, опитва се вътрешно да отслаби развиващите се страни, да ги противопостави една на друга и да затрудни връзките им със социалистическите страни. Обаче политиката на и. се сблъсква с националноосвободителната борба на народите, поддържана от световната социалистическа система, която оказва политическа, икономическа, а при нужда и военна помощ на народите от бившия колониален и полуколониален свят.

НЕОЛИБЕРАЛИЗЪМ — едно от двете основни направления в съвременната буржоазна политическа икономия, което губи позициите си пред регулативизма (вж *Теории за «плановия», или «регулирания капитализъм»*); известно още като теория «за свободното предприемачество». Н. възниква през тридесетте години като реакция на либералите срещу кейнзианската теория. През 1938 в Париж се събират най-изтъкнатите привърженици на либерализма и обсъждат обстановката след публикуването на книгата на Дж. М. Кейнз «Обща теория на заетостта, лихвата и парите». Според тях кейнзианството е капитулация пред комунизма. Затова призовават да се брани самата дума капитализъм. Те считат, че конкуренцията е «идеално състояние», държавата не бива да се намесва открито

в стопанството, но трябва да следн за правилата на играта и др. По-късно, след Втората световна война, се оформя силно неолиберално течение в Западна Германия, с център Фрайбургската катедра по политическа икономия, оглавявана от В. Оакен. Към тази школа се числят и такива политически дейци като Аденауер и Ерхард. Силни неолиберални школи има в Англия (Лондонската школа начело с Ф. фон Хайек) и в САЩ (Чикагската школа начело с Фридман). През шестдесетте години н. загубва много от привърженците си. В Западна Германия се сменя не само правителството, но и доктрината. Сега официална доктрина е регулативизмът. Основателно американският икономист П. Самуелсън изтъква, че 90% от съвременните буржоазни икономисти са кейнзианци и когато признават, и когато не признават това. В тази констатация се признава отслабването на позициите на н. Силно повлиян от кейнзианството, н. днес обосновава широкото прилагане на непреките, косвените средства за държавно въздействие върху стопанството преди всичко чрез използването на финансово-кредитните инструменти. Новият либерализъм е за пълна свобода на монополите в безогледната им експлоатация на трудещите се. Обявява се за абсолютна фритредерска политика във външната търговия и е против покровителството на труда от социалното законодателство. Обвинява профсъюзите, че имали монополна власт на трудовия пазар, което нарушава необходимото равновесие на системата.

Неолибералите възприемат напълно субективизма на *австрийската школа* и възпроизвеждат основните схващания на К. Менгер, Б. Бавърк и фон Визер с известно приспособяване към интересите на съвременния монополистически капитал, против работническото движение. С теорията за пределната полезност обосновават отрицателното въздействие на високата работна заплата върху икономическото развитие. Високите заплати прекомерно стимулирали потреблението на работническата класа, което повишава равнището на пределната полезност. Това водело до недостатъчно натрупване на капитал, а оттук — до кризи и безработица. Оттук и изводът на неолибералите — високите работни заплати са причина за кризите. Така чрез приспособяване на психологическите теории на субективната школа в политическата икономия неолибералите се опитват да скрият истинските причини за растящата експлоатация на работническата класа. В борбата против работническото движение те правят опит да *сдока-*

жат» невъзможността да се планира стопанският живот, защото поведението на хората се управлява от ирационални мотиви. Оттук се прави заключението, че при каквито и да било структурни изменения стопанството трябва да се предостави на свободната игра на пазарните сили, на «свободната инициатива на стопанстващия субект». Н. не е еднородно течение. Възгледите на неолибералите за свободната конкуренция се отличават значително от схващанията на либералите в домонополистичния капитализъм. В тази пъстра смесица от теории общото е възраждането на икономическия романтизъм, но на реакционна основа.

НЕОМАЛТУСИАНСТВО — съвременни човеконенавистнически теории за населението; последователите на Т. Р. *Малтус* се стремят да оправдаят засилването на експлоатацията на трудещите се от страна на магнатите на финансовия капитал, да изнамерят начини за запазване икономическите позиции на империализма в развиващите се страни, освободили се от колониализма и тръгнали по пътя на самостоятелно развитие, а също да оправдаят империалистическите войни, резултат от които е масовото унищожаване на хора. Теориите на неомалтусианците са много сходни с расистките теории за «пълноценните» и «непълноценните» народи, за «ценните» и «малоценните» хора, за оцеляването на по-силните. Н. е оръдие на политиката на *неоколониализма*. Неговите привърженици твърдят, че самостоятелното икономическо развитие на слаборазвитите в стопанско отношение страни няма да доведе до подобряване на материалното положение на широките народни маси, защото прирастът на населението поглъща всички натрупвания в икономиката и не оставя резерви за развитие. Според тях индустриализацията ще отклони ресурсите от селското стопанство, което ще влоши и без това тежкото икономическо положение на страната, тъй като населението там е огромно, а селското стопанство не дава големи излишъци. Неомалтусианците считат, че индустриализацията на слаборазвитите страни е изобщо невъзможна, ето защо е безполезно да им се оказва икономическа помощ. Според тях на икономическото развитие може да се съдействува само като се регулира прирастът на населението, а грижите за подобряване на медицинското обслужване причиняват единствено вреда. Като главна причина за свръхнаселеността те посочват не само несъответствието между растежа на населението и

НЕПОСРЕДСТВЕНО ОБЩЕСТВЕН ТРУД

производството на средства за съществуване, но и несъответствието между броя на населението и наличните средства за производство — земята и капитала — в икономически по-слаборазвитите страни. Идеолозите на империализма настояват за радикални мерки за намаляване на раждаемостта в страните на Азия, Латинска Америка и Океания. Едни от съвременните малтусианци уверяват, че с оглед на стратегическите съображения и борбата за господство на бялата раса е необходимо да се увеличи раждаемостта в старите капиталистически страни на Западна Европа, в които има незначителен и дори спадащ естествен прираст на населението. Други от тях, опасявайки се от дълбоки социални сътресения във връзка с невъзможността да бъдат трудоустроени огромните трудещи се маси, особено във връзка с автоматизацията на производството, се обявяват против увеличаването на раждаемостта. Практиката на социалистическите, а също и на развиващите се страни, освободили се от империализма и борещи се за икономическа независимост с помощта на световната социалистическа система, опровергава псевдонаучните и човеконенавистнически теории на съвременните малтусианци.

НЕПОСРЕДСТВЕНО ОБЩЕСТВЕН ТРУД — планомерно организиран труд в мащаба на цялото общество, основаващ се на социалистическата собственост върху средствата за производство, поради което индивидуалният труд на всеки производител вече не по околен път, както е при капитализма, а непосредствено се включва като съставна част в съвкупния обществен труд. В социалистическото общество трудът на всеки работник, зает в общественото производство, е н. о. т. Фр. Енгелс отбелязва, че щом обществото е влязло във владение на средствата за производство и ги прилага в непосредствено обобщественото производство, трудът на всяко отделно лице, колкото и различен да е неговият специфично полезен характер, става сам по себе си и н. о. т. Това означава, че при социализма трудът на всеки отделен работник съществува като неделима частица от съвкупния обществен труд. Възниква обективна необходимост и възможност възпроизводството на работната сила да се осъществява планомерно, трудовите ресурси да се разпределят планово между различните сфери и отрасли на народното стопанство и трудът да се използва в интерес на цялото общество. Следователно всеки

вид конкретен труд непосредствено става частица от целия съвкупен обществен труд. Всеки работник изпълнява определена част от общите задачи по народностопанския план. Това значи, че не пазарът зад гърба на производителите, а самите производители, самото социалистическо общество като цяло регулира производството, разпределя средствата за производство и трудовите ресурси в различните отрасли на икономиката съобразно с потребностите на народното стопанство и всички членове на обществото. По този начин трудът на отделния производител предварително се планира и получава обществено признание като съставна част от съвкупния труд на обществото. Необходимостта от едни или други видове конкретен труд при социализма се определя преди всичко въз основа на плановете отчитане на потребностите и материалните възможности, с които разполага социалистическото общество в дадения момент. Степента на зрелост на и. о. т. зависи от равнището на развитие и формите на социалистическата собственост. Тази степен е по-висока в предприятията, които са държавна (общонародна) собственост и в които трудът е по-силно обобществен. С развитието и усъвършенствването на социалистическата собственост, с развитието на общественото разделение на труда се повишава и степенята на зрелост на непосредствено общественения труд.

НЕПРОИЗВОДИТЕЛЕН ТРУД при социализма — трудът, който се изразходва предимно в *непроизводствената сфера* и извършва нематериални услуги. По въпроса за и. т., както и за *производителния труд* при социализма, сред икономистите няма единни възгледи. Редица изтъкнати съветски икономисти считат, че при социализма всеки труд е производителен. Тези позиции намират подчертана изява и при съвременните условия, когато сферата на материалното производство и на производителния труд се оказват твърде еластични и редица традиционни дейности от непроизводствената сфера се превръщат в непосредствена съставна част на материалното производство. Твърде широк е и кръгът на икономистите, които отричат това разбиране за производителния и н. т. при социализма. От една страна, то не взема под внимание постановките на К. Маркс за производителния и н. т. от гледна точка на резултата на производството независимо от неговата обществена форма и от гледна точка на господстващите производствени отношения в дадена общественоеко-

НЕПРОИЗВОДСТВЕНА СФЕРА

номическа формация и, от друга страна, то съвпада с възгледите на редица буржоазни икономисти, които заличават границата между производителния и н. т. и твърдят, че всеки, който получава, едновременно и създава национален доход — теза, която К. Маркс подлага на сериозна критика.

НЕПРОИЗВОДСТВЕНА СФЕРА — съвкупност от отрасли и дейности, които не вземат непосредствено участие в производството на материални блага и в които се изразходва предимно *непроизводителният труд* при социализма. Както по въпросите за производителния и непроизводителния труд, така и по въпроса за производствената и н. с. при социализма в съветската икономическа литература дълги години се водят научни дискусии, които не са приключили. Към н. с. в тесен смисъл на думата се отнасят онези отрасли и дейности, в които се извършват услуги от нематериален характер. В обикновения, по-широкия смисъл на думата н. с. включва и дейности, които са продължение на производствения процес в тази сфера. Това не отрича даденото по-горе определение, тъй като и в сферата на материалното производство в редица случаи се прилага непроизводителен труд. Н. с. обхваща различни отрасли на народното стопанство. В нея влизат учрежденията на здравеопазването (поликлиники, болници, санаториуми, почивни домове и т. н.), на народното образование (основни, средни и висши учебни заведения, библиотеки и т. н.), на изкуството (кина, театри, музеи и други), в също заведенията и предприятията на търговията, общественото хранене, битовете и комуналното стопанство в онази част на дейността им, където трудът не създава нови потребителни стойности. Н. с. обхваща и държавния апарат, в който влизат различните учреждения, занимаващи се с организацията на общественото производство, както и управлението на отбраната на страната, съдът и прокуратурата, финансовите и кредитните организации и др. С развитието на материалното производство, което е основа на живота на човешкото общество, и с повишаването на производителността на обществения труд обществото може да увеличава броя на лицата, занимаващи се с обслужване на неговите нужди, и да разширява н. с. Тя от своя страна оказва положително влияние върху развитието на производителните сили на социалистическото общество, а също и за повишаване производителността на обществения труд, тъй като спомага за физическото и духовното развитие на трудещите се — глав-

ната производителна сила. Преразпределението на трудовите ресурси между производствената и н. с. се осъществява планомерно, в съответствие със задачите на всеки етап от комунистическото строителство. При условията на съвременната научно-техническа революция редица дейности, традиционно смятани за дейности от н. с., се превръщат постепенно в непосредствени съставни елементи на *производствената сфера*. При това независимо от спецификата на н. с. и на изразходвания в нея труд при съвременните условия нейната роля за повишаването ефективността на общественото производство и за издигането на народното благосъстояние нараства още повече. Ето защо в икономическата политика на страните от СИВ мероприятията за развитието и усъвършенствването на н. с. през последните години заемат важно място и са от съществено значение за комплексното решаване на изрелите въпроси на социалистическото и комунистическото строителство.

НЕПРОИЗВОДСТВЕНИ ОСНОВНИ ФОНДОВЕ — част от фондовете на *непроизводствената сфера*, които в процеса на тяхното използване се износват на части. Това са основните фондове на онези отрасли на народното стопанство и обществената дейност, в които не се създават непосредствено материални блага: народно образование, здравоспазване, комунално стопанство, управление, културно-просветни учреждения, наука, подготовка на кадри, отбрана и т. н. В състава им се включват: жилищни сгради, училища, поликлиники, санаториуми и почивни домове, клубове, детски градини, кина, театри, транспортни средства, трайни насаждения, паркове, спортни съоръжения и т. н. В НРБ главната част от тези фондове е собственост общонародна, кооперативна и на обществени организации, а известна част — например жилищата за лично ползване — е лична собственост на трудолюбивите се. Разгледани откъм функционалното им предназначение, н. о. ф. изпълняват далеч нееднаква роля в разширеното социалистическо възпроизводство. Например основните фондове на образованието и науката играят най-активна роля за нарастване производителността на труда, като участвуват в подготовката на кадри за всички отрасли на народното стопанство и в повишаването на квалификацията на работниците от производствената и непроизводствената сфера. При социализма източник за образуване и растеж на н. о. ф. е *чистият доход*. В процеса на възпроизводството капиталните вложения

за тези фондове се осъществяват главно от централизираните средства на държавния бюджет, а също и от децентрализираните средства на държавните и кооперативните предприятия и организации, на обществените организации, от доходите, получавани в процеса на функциониране на самите фондове (кина, театри, стадиони, предприятия на комуналното стопанство и битовото обслужване и т. н.) и личните спестявания на трудещите се, използвани за жилищно строителство. Бързият растеж на н. о. ф. е доказателство, че в социалистическото общество материалното и културното равнище на трудещите се неотклонно се повишава.

НОВА ИКОНОМИЧЕСКА ПОЛИТИКА (НЕП) — икономическа политика на пролетарската държава през *преходния период от капитализма към социализма*, целяща да бъде създадена икономика на социалистическото общество като се използват стоково-паричните отношения, всестранно да се развият социалистическата промишленост и нейното ядро — тежката индустрия, да се укрепи съюзът на работническата класа с трудовите селяни и посредством кооперацията (вж *кооперативен план на Ленин*) селските стопанства да бъдат привлечени в социалистическото строителство. В СССР НЕП е продължение на политиката на съветската държава, започната през пролетта на 1918. Нейното осъществяване се прекъсва от чуждестранната интервенция и гражданската война когато се провежда политика на «военен комунизъм». НЕП заменила политиката на «военния комунизъм», е издигната разработена от В.И. Ленин и приета на X конгрес на РКП (б) през 1921. Тя се осъществява в СССР при остра класова борба между социалистическите и капиталистическите елементи по принципа: «кой кого» и завършва с пълна победа на социалистическите производствени отношения в града и селото през втората половина на 30-те години. Основните принципи на осъществената в Съветския съюз икономическа политика на *преходния период* имат голямо международно значение; пригодни към всяка тия историческите условия, те намират приложение в другите страни, които изграждат социализма.

НОМИНАЛНА РАБОТНА ЗАПЛАТА — работна заплата, изразена в пари; парична сума, която работникът получава за извършената работа. Н. р. з. не дава пълна представа за фактическото разнище на заплащането на труда. Действи-

телният ѝ размер зависи от равнището на цените на предметите за лично потребление, стойността на комуналните услуги, размерите на данъчното облагане и др. В съвременните капиталистически страни под напора на класовата борба работодателите са принудени до известна степен да увеличават паричната работна заплата. Но поради по-бързото покачване на цените на стоките, потребявани от работника, и увеличаването на данъчното бреме във връзка със стремежа на буржоазната държава да прехвърли върху трудещите се всички тежести, предизвиквани от икономическите трудности и надпреварата във въоръжаването, *реалната работна заплата* на трудещите се спада или нараства по-бавно от увеличаването на потребностите им.

В социалистическото общество и. р. з. се увеличава с висок темп. При съвременните условия нейното нарастване е едно от основните направления за регулиране на личните доходи на трудещите се, за повишаване на тяхното жизнено равнище. През последното десетилетие в процеса на усъвършенствуване на икономическия механизъм за управление на народното стопанство формирането на работната заплата в страните от СИВ се усъвършенствува. По-пълно се осъществява редукцията на труда и и. р. з. се обвързва с крайните резултати от стопанската дейност, въвежда се по-пълно социално отраслово единство, усъвършенствува се нейната структура. На въпросите за и. р. з. централно място отделя Декемврийският пленум (1972) на ЦК на БКП, който очертава основните принципи на една нова концепция за нейното нарастване, включваща: създаване на по-ефикасен начин за регулиране на работната заплата, усъвършенствуване системата на категоризацията на стопанските звена, решително преодоляване елементите на уравниловка в заплатите, превръщане на основната заплата в достатъчно гъвкав механизъм за оценка на индивидуалните способности и приноса на трудещите се за развитието на общественото производство, непосредственото обвързване на основните заплати с обществената производителност на труда и оптимизиране структурата на бруtnата заплата; при съществено изменение на сегашните нейни функции.

НОМИНАЛНИ ДОХОДИ НА НАСЕЛЕНИЕТО — личните доходи на населението от всички източници, изразени в пари. Н. д. н. са икономическа категория, присъща на различни обществено-икономически формации и са различни за отдел-

НОРМА НА ПЕЧАЛБАТА

ните обществени класи, социални групи и индивиди. При капитализма буржоазията получава своите номинални доходи от принадлежната стойност, а пролетариатът — от продажбата на своята работна сила. Обикновено цените нарастват по-бързо от номиналните доходи на трудещите се, в резултат на което реалните им доходи или нарастват по-бавно от номиналните доходи, или спадат. Това зависи от комплексното влияние на много обстоятелства във всяка страна. При социализма населението получава своите номинални доходи от разпределението според труда (работна заплата и възнаграждение в селскостопанските кооперативи), от разпределението чрез обществените фондове за потребление, от личното спомагателно стопанство и от други източници (наеми, лихви по влогови сметки, от лотарии и др.). В структурата на н. д. н. основно място заемат доходите от разпределението според труда. Характерно е, че доходите от разпределението според труда и обществените фондове за потребление непрекъснато нарастват абсолютно и относително, а доходите от личното спомагателно стопанство зависят от конкретно-историческите условия на развитието на всяка страна. Обикновено доходите от личното стопанство са абсолютно и относително по-високи в домакинствата на кооперираните селяни и по-малки в домакинствата на служещите. При социализма н. д. н. нарастват с високи темпове. В резултат от закономерното снижение на цените на стоките на дребно *реалните доходи на населението* нарастват по-бързо от неговите номинални доходи. Само в отделни случаи по изключение за определен период от време н. д. н. при социализма могат да нарастват с малко по-висок темп от неговите реални доходи. Особено характерно е бързото преодоляване на различията в равнището и структурата на номиналните доходи на различните категории трудещи се.

НОРМА НА ПЕЧАЛБАТА при капитализма — отношение на *принадената стойност* към целия авансиран капитал, изразено в процент. Н. п. характеризира ефективността на използването на капитала, доходността на капиталистическото предприятие. Тя се изразява с формулата $p' = \frac{m}{c+v} \cdot 100$, където m е масата на принадлежната стойност, c — постоянният капитал, а v — променливият капитал. Н. п. е превърнатата форма на *нормата на принадлежната стойност*. Тя прикрива капиталистическата експлоатация, тъй като

НОРМА НА ПРИНАДЕНАТА СТОЙНОСТ

печалбата се представя като продукт на целия авансиран капитал, а не на неговата променлива част. Размерът на н. п. зависи от нормата на принадлежната стойност и *органическият състав на капитала*. Колкото по-висока е нормата на принадлежната стойност, или степента на експлоатация на наемния труд от капитала, толкова по-голяма е н. п. В резултат на междуотрасловата конкуренция се установява *средна (обща) норма на печалбата* за равни по величина капиталн. С развитието на капитализма органическият състав на капитала се повишава, поради което н. п. има тенденция към спадане. На тази тенденция противодействуват редица фактори (засилването на експлоатацията на работниците, икономите на средства за производство и т. н.). Върху увеличаването на н. п., получавана в течение на годината, влияе и скоростта на оборота на капитала, от която зависи размерът на годишната н. п. Когато скоростта на оборота на капитала се увеличава или намалява, н. п. също съответно расте или намалява. Печалбата (и нейната норма) са движещият мотив на капиталистическото производство. В н. п. се отразяват както класовите антагонистични отношения между буржоазията и пролетариата, така и отношенията в самата експлоататорска класа — между нейните отделни групи и представители за присвояване на част от печалбата при нейната подялба. При условията на съвременния капитализъм монополистите получават *монополна печалба*, която е значително по-висока от средната норма на печалбата.

НОРМА НА ПЕЧАЛБАТА при социализма — отношението на *чистия доход* на предприятието към себестойността на продукцията или към производствените фондове, изразено в процент; една от разновидностите на *нормата на рентабилност*. Н. п. може да съвпада или да се различава от нормата на рентабилността, тъй като печалбата може да бъде основна форма както на целия чист доход, така и само на една негова част. Н. п. има самостоятелно и голямо значение за оценка на ефективността на социалистическото производство. При анализа на факторите, от които зависи, и при използването ѝ за оценка на постигнатите резултати се имат предвид не само ролята на производствените фактори, но и някои особености при разпределението на чистия доход.

НОРМА НА ПРИНАДЕНАТА СТОЙНОСТ — отношение на *принадената стойност* към променливия капитал, изразено

в процент. Изразява се с формулата $m' = \frac{m}{v} \cdot 100$, където m е масата на принадлежната стойност, а v — променливият капитал. Може да бъде изразена и чрез отношението на принадлежното работно време към необходимото. Н. п. с. показва съотношението между безвъзмездно присвояваната от капиталиста стойност и онова, което работникът получава за своята работна сила, или, което е същото, пропорцията, в която работният ден се дели на време, през което работникът се труди за себе си, и време, през което той работи за капиталиста. Ето защо К. Маркс отбелязва, че н. п. с. е точният израз на степента на експлоатация на работната сила от капитала, или на работника от капиталиста. С развитието на капитализма н. п. с. се повишава. Тя расте особено бързо през периода на монополистичния капитализъм. Увеличаването на масата на принадлежната стойност и степента на експлоатация поражда дълбоки антагонистични противоречия между буржоазията и трудещите се маси и е основа за изостряне на класовата борба.

НОРМА НА РЕНТАБИЛНОСТ при социализма — отношението на *чистия доход* на социалистическото общество към себестойността на продукцията или към производствените фондове, изразено в процент. В социалистическата практика дълго време се използва първият вид н. р. При икономическите реформи в страните от СИВ все повече се възприема н. р. от втория вид, тъй като изразява по-пълно ефективността на социалистическото производство. Н. р. бива: за отделно стопанско звено, отраслова и народностопанска, в зависимост от чистия доход, който се включва в числителя на формулата за н. р. Н. р. е по-широко понятие от *нормата на печалбата*, но в редица случаи те съвпадат. *Рентабилността* на социалистическото производство е важен показател за оценка на неговата ефективност. В съвременните условия н. р. играе важна роля при планирането на бъдещата структура на производството, за стимулирането на стопанските звена и трудещите се и при социалистическото ценообразуване. Както и другите стойностни категории при социализма, н. р. не може да бъде безусловен показател за ефективност. Тя може да бъде показател за ефективност на социалистическото производство само при определени условия: при условие, че нараства в резултат на техническия прогрес и увеличаване производителността на труда, че не нараства в резултат на покачване на цените,

---

на нарушена асортиментна структура на продукцията, на влошаване на нейното качество и др.

НОРМА НА ЧИСТИЯ ДОХОД при социализма — *вж норма на рентабилност.*

НОТ (Научна организация на труда) при социализма — комплекс от организационно-технически, икономически, санитарно-хигиенни и психо-физически мероприятия, основани върху постиженията на науката и челната практика и осигуряващи най-ефективно използване на материалните и трудовите ресурси, а също и непрекъснато повишаване на производителността на труда при едновременно запазване на здравето на човека. Основните насоки на НОТ са: усъвършенстване на разделението и кооперирането на труда; подобряване организацията и обслужването на работните места; внедряване на прогресивни трудови методи и похвати; усъвършенстване на техническото нормиране на труда; правилно използване на всеки работник в съответствие с неговите способности и квалификация в интерес на развитието на общественото производство; издигане на културно-техническото равнище на работниците; всестранно подобряване на трудовите условия; усъвършенстване на формите и методите на материалното и моралното стимулиране. НОТ е важно условие за повишаване производителността на труда. Внедряването на НОТ създава предпоставки за икономисване на обществен труд и повишаване ефективността на общественото производство.

О

ОБЛИГАЦИЯ — ценна книга, даваща право на нейния притежател да получава доход във вид на *лихва* върху номиналната ѝ стойност или печалба. О. се издават от държавата или от частни предприятия при набиране на парични заеми. В капиталистическите страни те са една от формите на *фиктивния капитал*. Доходът от държавните о. в капиталистическите страни се изплаща във вид на печалби, а акционерните компании издават о. с фиксирана лихва. О., за разлика от акциите, не дават право на глас в акционерните събрания. Курсът им (цената, по която се продават) зависи от дохода, който носят, и от размера на лихвата, с която оперират банките. О. често стават обект на борсови спекулации. Средствата, които получават от продажбата на о. по заемите, капиталистическите държави обикновено използват за покриване на дефицита в своите бюджети и в пресобладаващата им част изразходват за надпревара във въоръжаването, за водене на войни и т. н. Източник на лихвите, изплащани от буржоазната държава по емитираните от нея о., са данъците, а източник на лихвите, изплащани по о. на капиталистическите акционерни компании, е тяхната печалба. При социализма о. се пускат само от държавата, която набира *държавните заеми*. Те са една от формите за мобилизиране средствата на трудещите се за развитието на народното стопанство; срещу о. населението получава определена лихва или лотарийни печалби.

ОБОБЩЕСТВЯВАНЕ НА ПРОИЗВОДСТВОТО — засилване на обществения характер на производството върху основата на научно-техническия прогрес, разделението и кооперирането на труда, концентрацията на средствата за производство и работниците в големи предприятия. О. п. създава нова обществена производителна сила на труда. В процеса на о. п. се създават нови стопански отрасли, засилва се тяхната спе-

циализация и коопериране, увеличават се мащабите на предприятията и тяхното оборудване с високопроизводителна техника. Характерът на о. п. и неговите резултати в различните общественно-икономически формации се определят от господстващите форми на собственост върху средствата за производство. При капитализма о. п. прави огромна крачка напред в сравнение с докапиталистическите формации. Но при условията на капитализма този процес протича в антагонистични форми, общественият характер на производството влиза в непримиримо противоречие с частнокапиталистическата форма на присвояване. През периода на империализма се извършва по-нататъшно гигантско о. п. върху основата на огромното повишаване на концентрацията и специализацията на производството. Този процес се използва от шепа капиталистически магнати за трупане на печалби. О. п. създава материална основа за преминаване от капиталистическия начин на производство към социалистическия. При социалистическото о. п. се установява съответствие между производствените отношения и производителните сили, тъй като на обществения характер на производството отговаря обществена собственост върху средствата за производство. Върху тази основа се създава възможност всички отрасли на народното стопанство да бъдат планомерно ръководени. При изграждането на развито социалистическо общество в условия, когато се разгръща научно-техническата революция и бързо се развиват производителните сили, равнището на о. п. още повече се издига: задълбочава се общественото разделение на труда (развиват се специализацията, кооперирането и комбинирането на производството), още повече се повишава концентрацията на производството в промишлеността и селското стопанство.

ОБОРОТ НА КАПИТАЛА — *кръгооборотът на капитала*, взет не като отделен акт, а като периодично повтарящ се процес. В продължение на един оборот капиталът преминава от парична в производителна форма (във вид на средства за производство и работна сила), от производителна — в стокова, а след това от стокова — отново в парична форма. Времето на о. к. се състои от *време на производството на капитала* и *време на обращението на капитала*. Когато кръгооборотът на капитала се разглежда като периодично повтарящ се процес, отделните части на капитала се проявяват различно, извършвайки своя оборот в различни интервали от време. Оборътът

ОБОРОТ НА ПРОИЗВОДСТВЕНИТЕ ФОНДОВЕ

на онази част от капитала, която се изразходва за купуване на сгради, съоръжения, машини и оборудване (основния капитал), е бавен и продължава през редица производствени периоди. Оборътът на частта от капитала, употребена за купуване на суровини, спомагателни материали и т. н. (оборотния капитал) се извършва в продължение на един производствен период. За единица при измерване скоростта на оборота се приема годината. Скоростта на о. к. влияе върху нормата на печалбата. Колкото по-бърз е оборътът, толкова по-малък е авансираният капитал и толкова по-голяма е нормата на печалбата при еднакви други условия.

ОБОРОТ НА ПРОИЗВОДСТВЕНИТЕ ФОНДОВЕ — *кръгооборотът на производствените фондове*, взет не като отделен акт, а като постоянно повтарящ се процес. Постоянното повторение на кръгооборота на фондовете на социалистическите предприятия се обуславя от необходимостта да се осигури непрекъснатост на тяхната стопанска дейност, на основата на която се осъществява възпроизводственият процес. Времето, през което се извършва един кръгооборот на дадени производствени фондове се нарича *време на оборота на тези фондове*. То се състои от *време на производството на производствените фондове*, през което фондовете функционират в сферата на производството, и *време на обращението на производствените фондове*, когато фондовете се намират в сферата на обращението.

Времето на производството заема основната част от времето на оборота и играе решаваща роля в движението на производствените фондове. То от своя страна се състои от: време на пребиваването на фондовете в състояние на производствен запас, време на труда, или *работен период*, и време на прекъсванията на труда. Отначало средствата за производство постъпват в предприятието като негов производствен запас. В това състояние те пребивават определено време, преди да се включат в процеса на непосредствената им преработка. Колкото по-добре е организирано материално-техническото снабдяване и по-ритмично и навременно се доставят необходимите суровини, материали, гориво, технически съоръжения и други, толкова по-малко е времето, през което се налага фондовете да пребивават в състояние на производствен запас. Времето на труда е онова време, през което се извършва трудовият процес, т. е. осъществява се въздействието

на човека върху предмета на труда чрез съответните средства на труда. Колкото по-висока е производителността на труда на заетите работници, толкова по-бързо се извършва това въздействие и по-кратко е времето на труда. Прекъсванията на трудовия процес са от различно естество. Едни се налагат поради това, че предметът на труда се подлага на естествено въздействие (например в селското стопанство). Други са обусловени от самия производствен процес (при едносменна или двусменна работа, почивни дни, ремонт на машини и т. н.). Трети са неоправдани престои, допускани поради организационни слабости, нарушения на трудовата дисциплина, аварии и др.

Времето на обръщението се състои от време на покупката на средства за производство и време на продажбата на готовата продукция. Важна задача на всяко социалистическо предприятие е да ускорява оборота на своите производствени фондове. Скоростта на оборота се измерва с броя на оборотите на дадена величина производствени фондове, извършени в течение на една година, или с времетраеието на един оборот. Със съкращаването на времето на производството и времето на обръщението се ускорява о. п. ф. Това се постига чрез подобряване материално-техническото снабдяване на предприятията, повишаване производителността на труда, намаляване на необходимите и премахване на безпричинните престои, усъвършенствувание на организацията на пласментната дейност и др.

ОБОРОТЕН КАПИТАЛ — част от производителния капитал, чиято стойност напълно се пренася върху произведената стока в продължение на един оборот и след нейната реализация се връща при капиталиста в парична форма. Към о. к. спада частта от авансирания капитал, изразходвана за купуване на суровини, гориво, спомагателни материали, а също и на работна сила. В процеса на производството суровините се преработват в нова потребителна стойност и веществено влизат в новия продукт. Горивото и спомагателните материали не влизат веществено в продукта, но допринасят за неговото създаване. Тяхната стойност, както и стойността на суровините, напълно се пренася върху стойността на стоката и се връща при капиталиста след продажбата ѝ. За разлика от тези части на о. к. работната сила не пренася своята стойност върху продукта, а създава нова стойност, включително принадлежна стойност. След реализацията на стоката еквивалентът на

ОБОРОТНИ СРЕДСТВА

стойността на работната сила заедно с принадлежната стойност се връща при капиталиста в парична форма. Следователно по своята форма на движение *променливият капитал* се отнася към о. к., тъй като при всеки кръгооборот на капитала извършва пълен оборот. Колкото повече обороти извършва за една година о. к., толкова по-голяма маса принадлежна стойност при равни други условия получава капиталистът. Скоростта на оборота на променливия капитал непосредствено се отразява върху размера на авансирания капитал. Колкото по-голям е броят на оборотите, толкова по-малък променлив капитал при равни други условия е необходим на капиталиста.

ОБОРОТНИ СРЕДСТВА — съвкупност от *оборотните фондове* и *фондовете на обращението* на социалистическото предприятие, изразени в парична форма. Първата им част функционира в процеса на производството, а втората — в сферата на обращението. По източници на формиране о. с. се делят на *собствени* (като държавата дава на предприятието за задоволяване на текущите му нужди) и *заемни* (кредити от държавната банка за задоволяване на временни потребности). О. с. се намират в непрекъснат оборот, като постоянно преминават от стадия на производството в сферата на сращението и повтаряйки отново и отново този път, осигуряват непрекъснат кръгооборот на средствата на предприятието, неговата нормална стопанска дейност. С ускоряване на оборота при същия обем на реализираната продукция предприятието се нуждае от по-малко о. с. Освободените от производството излишни о. с. могат да бъдат използвани за нуждите на други производствени отрасли, за увеличаване на натрупванията. О. с. се делят на *нормируеми* и *ненормируеми*. Към първите спадат планираните и контролирани в държавните предприятия производствени запаси от суровини и материали, незавършеното производство, купуваните полуфабрикати, разходите за усвояване производството на нова продукция, помощните материали, горивото, амбалажът, резервните части за ремонт, малоценните и малотрайните предмети и готовата продукция. Към ненормируемите о. с., за които се установява определен ред на използване, спадат средствата, ангажирани в стоки на път, средствата в сметките (дебиторска задлъжнялост) и паричните средства. Важно условие за рационално използване на о. с. в социалистическите предприятия са режимът на икономии и *стопанската сметка*.

ОБОРОТНИ ФОНДОВЕ — част от *производствените фондове* на социалистическото предприятие, която някъде се изразходва във всеки производствен цикъл, изменя в процеса на производството своята натурално-веществена форма и стойността ѝ напълно се пренася върху готовия продукт в продължение на един производствен период. В състава на о. ф. влизат: 1) производствените запаси — предмети на труда, които са предназначени да осигурят нормален ход на производството, но още не са включени в производствения процес (суровини, основни и спомагателни материали, закупени полуфабрикати, резервни части за текущ ремонт, гориво и т. н.); 2) незавършената продукция — предмети на труда, намиращи се в процес на производство (полуфабрикати собствена продукция), предмети на труда, намиращи се в процес на обработка на работните места, и разходи за подготовка и усвояване на нова продукция. В цената на незавършената продукция освен цената на обработваните предмети на труда се включва и работната заплата на работниците и служещите, начислена за изработването на тази продукция. За да се опрости отчетността, в състава на о. ф. влизат малоценните и бързоизносващите се инструменти, приспособления и др. Размерите на о. ф. се нормират на базата на единица продукция. Потребността от тези фондове обикновено не се увеличава в същата пропорция, в която расте продукцията, тъй като в резултат от планомерното внедряване на нова техника и рационализиране на технологията, от използването на нови, по-икономични видове суровини и материали и ускоряване обръщаемостта на оборотните средства материалните разходи за единица продукция се намаляват.

ОБРАЩЕНИЕ — процес на изменение на стойностната форма от стокова в парична и обратно. В този процес парите играят ролята на всеобщо въплъщение на стойността и всички стоки реализират стойността си в пари. Всеки, който притежава стока и желае да я размени с друга стока, трябва първо да я размени срещу пари (да продаде), а след това да замени парите с необходимата му стока (да купи). В този случай размяната на продуктите ($C - C$) се осъществява чрез паричното о. ($C - П - C$), поради което процесът на *размяна* изглежда като процес на стокообращение. Стоковото о. не само формално, а и фактически се различава от непосредствената размяна на продукти. Стокопритежателите не си разменят предметите

ОБРАЩЕНИЕ НА КАПИТАЛА

пряко, а посредством притежателите на пари. При капитализма стоковото о. е подчинено на действието на стихийни икономически закони и протича в условия на постоянна конкурентна борба между капиталистите. Поради присъщото на капитализма изоставане на платежоспособното търсене на трудещите се ст нарастването на производството реализацията на стоките се сблъсква с големи трудности. В социалистическото общество сферта на стоковото о. е ограничена; земята, заводите, фабриките, съоръженията и т. н. не се продават и купуват. Стоковото о. е подчинено на плановото ръководство на цялото общество, а социалистическата държава насочва развитието му. При комунизма стоковото о. ще бъде заменено с пряко разпределение на продуктите, без покупко-продажба.

ОБРАЩЕНИЕ НА КАПИТАЛА — процес, в който капиталът последователно сменя своите форми — парична, производствена и стокова, и във всяка от тях изпълнява присъщите ѝ функции. Под това понятие К. Маркс разбира смяната на формите на капитала, т. е. смяна на вещественото изражение на класовите отношения. Във всяка своя форма капиталът изпълнява определена реална функция. В паричната форма обединява работната сила със средствата за производство; в производителната форма произвежда нова потребителна стойност, която е веществен носител на стойността и принадлежната стойност, в стоковата форма реализира капиталовата стойност и принадлежната стойност. Благодарение на класовите отношения о. к. превръща парите в паричен капитал, факторите на производството — в производителен капитал, а стоките — в стоков капитал.

ОБЩ ДОХОД — новосъздадената стойност за определен период от време, стойност, в която е въплътен изразходваният жив човешки труд. В мащабите на цялото общество съвкупността от новосъздадената стойност в производствената сфера представлява *националния доход* на обществото. О. д. е категория на стоковото производство. Той е един от най-сигурните показатели за измерване производителността на труда и ефективността на производството. Нарастването му зависи от броя на застите в производствената сфера и от производителността на техния труд. Той е източник на социалистическото натрупване и потребление. При изграждането на

развито социалистическо общество о. д. нараства главно в резултат на интензивните фактори на икономическия растеж. Физически израз на о. д. е чистата продукция, а в мащабите на цялото общество физически израз на националния доход е чистият продукт. Обратно, о. д. е стойностен израз на чистата продукция, а националният доход — на чистия продукт. Социално-икономическото съдържание на о. д., закономерностите на неговото нарастване, разпределение, преразпределение и крайно потребление се определят от господстващите производствени отношения в дадена общественно-икономическа формация. При капитализма една основна част от о. д. се присвоява от експлоататорските класи чрез различните форми на принадлежната стойност. При социализма той е обществена собственост, принадлежи на цялото общество и се разпределя планомерно за задоволяване на обществените и личните потребности на членовете на социалистическото общество.

В ежедневиия живот и в някои публикации терминът «о. д.» се употребява и в смисъл на личен номинален доход на трудещите се (на едно домакинство или на лице от домакинството). В този случай в него се включва само част от новосъздадената стойност, която в резултат на разпределението и преразпределението на о. д. се присвоява под формата на доходи за лично потребление от съответните лица или домакинства. Самите лични доходи имат различни източници, структура, равнища, номинални и реални измерения. Както и о. д., при социализма те нарастват динамично. В тях настъпват прогресивни структурни изменения, които са важен показател както за развитието и усъвършенствуването на социалистическото общественно производство, така и за по-пълното задоволяване на материалните и духовните потребности на хората.

ОБЩА КРИЗА НА КАПИТАЛИЗМА — исторически етап в развитието на капиталистическия обществен строй, започнал в периода на Първата световна война и Октомврийската революция. О. к. к. намира израз в отпадането на нови и нови страни от капитализма, в отслабването на позициите на империализма в икономическото съревниование със социализма, в разпадането на колониалната система на империализма, изострянето на неговите противоречия във връзка с развитието на *държавномонополистичния капитализъм* и нарастването на милитаризма, засилването на вътрешната неустойчивост и загиването на капиталистическата икономика, разраства-

нето на борбата между труда и капитала, небивалото засилване на политическата реакция, установяването на фашистки режими в редица страни и кризата в буржоазната политика и идеология. Повече от половин столетие буржоазният строй се намира в такова положение. За разлика от икономическите кризи, които възникват периодично и които капитализмът чрез вътрешните сили в рамките на буржоазното общество преодолява, о. к. к., започнала веднъж, продължава, докато капиталистическата стопанска система окончателно бъде ликвидирана в целия свят и на нейно място се утвърди световната социалистическа система. Главен признак на о. к. к. е разделянето на света на две противоположни обществени системи — социалистическа и капиталистическа. В резултат на социалистическите революции държавите една след друга отпадат от световната капиталистическа система, капитализмът става все по-слаб, сферата на господство на капитала се стеснява, растат и се задълбочават всички противоречия на световната капиталистическа система и заедно с това се засилват нейните реакционни страни. През епохата на о. к. к. широко се развива държавно монополистичният капитализъм, империализмът навлиза в своя залез. От друга страна, световната социалистическа система расте, а социалистическият начин на производство демонстрира превъзходството си над капитализма.

О. к. к. преминава през два етапа и сега се намира в третия етап. Първият етап започва по време на Първата световна война и Великата октомврийска социалистическа революция и продължава до Втората световна война. През това време възниква първата в света социалистическа държава — Съветският съюз. Макар да се намира в капиталистическо обкръжение, СССР се превръща във високоиндустриална държава и по икономическо развитие заема второ място в света. В хода на Втората световна война и социалистическите революции, които се извършват в редица европейски и азиатски страни, се разгръща вторият етап от о. к. к. Резултат от този етап е образуването на световната социалистическа система. Под ударите на националноосвободителното движение на потиснатите народи започва *разпадането на колониалната система на империализма*. Настъпва по-нататъшно значително отслабване на капитализма. Сега капитализмът се намира в трети етап на общата криза. Най-важната му отличителна особеност е, че той започва (в средата на 50-те години) и се развива не

във връзка със световна война, както е при предишните два етапа, а в сравнително мирно време. Главен признак на този етап на о. к. к. е превръщането на световната социалистическа система в решаващ фактор в развитието на човешкото общество. Сега съдържанието и главната насока на историческото развитие на човечеството се определят от световната социалистическа система, от силите, които се борят против империализма, за социалистическо преустройство на обществото. Националноосвободителните революции предизвикват разпадане на колониалната система на империализма. Върху нейните отломки се образуват десетки нови млади държави, отхвърлили ярема на империализма и посли пътя на самостоятелното развитие. Империализмът окончателно и завинаги загубва предишното си абсолютно господство в света, а съотношението на силите между социалистическата и капиталистическата система рязко се изменя в полза на социализма, във вреда на капитализма. Ликвидирането на капиталистическия строй в голяма група страни, развитието и укрепването на световната социалистическа система, разпадането и почти пълното рухване на старите колониални империи, започналото рушене на колониалната структура на икономиката в освободилите се от империализма страни, разширяването на икономическите връзки между тези страни и света на социализма — всичко това задълбочава кризата в световното капиталистическо стопанство. Съвременният капитализъм прави опити да се приспособи към новите условия. За тази цел монополите широко използват постиженията на научно-техническия прогрес за укрепване на своите позиции, за повишаване ефективността и темповете на производството, за засилване експлоатацията на трудещите се. Но всички тези опити на капитализма не водят към неговата стабилизация като обществена система. О. к. к. продължава да се задълбочава. Наличието на две противоположни обществени системи е свързано с дълбоки противоречия между тях. Сега, когато силите на социализма, мира и демокрацията превъзхождат силите на империализма, войните не са фатално неизбежни и съществува реална възможност да бъдат предотвратени. Генерален курс на социалистическите страни в областта на междудържавните отношения със страните от капиталистическия свят е принципът на мирното съвместно съществуване между държавите с различен социално-икономически строй. Тази политика вече приема и международна правно-договорна форма.

ОБЩА ПРОДУКЦИЯ — 1) общественният продукт на отделните предприятия, отрасли и цялото народно стопанство в материалната сфера, произведен за определен период от време. 2) Статистически показател за измерване на обществения продукт. Той характеризира общия обем на продукцията в парично изражение. Определя се в промишлеността, селското стопанство, строителството, транспорта, търговията и материално-техническото снабдяване. Изчислява се в съпоставими и в текущи цени.

О. п. на отделното промишлено предприятие представлява в стойностно изражение обема на крайния резултат от производствената му дейност за отчетния период. В о. п. се включват: стойността на готовите изделия, изработени през отчетния период в основните, помощните, допълнителните и спомагателните цехове; стойността на дадените навън полуфабрикати собствена изработка и продукцията на спомагателните и помощните цехове; стойността на работите с промишлен характер, изпълнени по поръчки отвън или за непромишлените стопанства и организации на собственото предприятие (включително капитален ремонт и модернизация на оборудването и транспортните средства на своето предприятие); изменението на остатъците (стойността на прираста или намалението) на полуфабрикатите собствено производство и продукти на спомагателните цехове. В предприятията с продължителен производствен цикъл в о. п. се включва изменението на остатъците (стойността на прираста или намалението) на незавършеното производство. Прилагането на показателя о. п. като оценъчен показател за стопанската дейност на предприятията има редица съществени недостатъци (не ориентира предприятията към производство на изделия, които са действително необходими на народното стопанство и населението, в много случаи пречи за подобряването на асортимента и качеството на продукцията и т. п.). Ето защо за оценка на производствената дейност се използват и други показатели.

ОБЩЕСТВЕН КАПИТАЛ — съвкупността от всички *индивидуални капитали*, взети в тяхната взаимна връзка и зависимост. О. к. се отличава със сложна структура, с особености, които не съществуват при индивидуалиния капитал и са моменти от движението на о. к. Таква моменти са взаимодействията между индивидуалните капитали, реализацията на обществения продукт, зад която фактически се крият връз-

ките между индивидуалните капитали, пропорциите, в които се разпределя о. к., и т. н. При анализа на *възпроизводството* на о. к. тези връзки, отношения, взаимодействия и пропорции придобиват основно значение и позволяват да се разкрият нови съществени моменти от движението на капитала.

ОБЩЕСТВЕН ПРОДУКТ — *вж съвкупен обществен продукт.*

ОБЩЕСТВЕН ХАРАКТЕР НА ТРУДА — обществена форма на труда, формираща се при взаимната размяна на човешка дейност или на резултатите от нея в условията на съвместен труд или на неговото обществено разделение. К. Маркс пише, че щом хората така или иначе работят един за друг, техният труд получава обществена форма. Трудът винаги има обществен характер, но в зависимост от начина на производството о. х. т. се проявява в различни форми. Например при първобитно-общинния строй поради крайно ниското равнище на развитие на производителните сили хората са принудени да се трудят заедно и общественият характер на техния труд се проявява в непосредствена форма. В условията на стоковото стопанство при наличие на частна собственост върху средствата за производство, която разединява производителите, трудът на всеки отделен индивид се проявява непосредствено като частен труд и в скрито състояние като обществен труд. О. х. т. на изолираните стокопроизводители се проявява едва на пазара, в размяната, където той трябва да получи обществено признание. Тук има противоречие между частния и обществения труд на стокопроизводителите. При капитализма, който се основава върху експлоатацията на насмен труд, това противоречие се развива в противоречие между обществения характер на производствения процес и частнокапиталистическата форма на присвояване. При социализма трудът има непосредствено обществен характер, макар че степента на това обобществяване е още непълна. Той се обуславя от обществената собственост върху средствата за производство и планомерното развитие на икономиката. Трудът на всеки участник в социалистическото производство се планира от обществото и от самото начало се проявява като частица от съвкупния обществен труд. Тъй като и при социализма не може да има пълно съвпадение между обема и структурата на потребностите и обема и структурата на обществения труд,

ОБЩЕСТВЕНА (ПАЗАРНА) СТОЙНОСТ

о. х. т. тук намира окончателно обществено признание при реализацията. Вж *непосредствено обществен труд*.

ОБЩЕСТВЕНА (ПАЗАРНА) СТОЙНОСТ — средна стойност на стоките, произведени в даден отрасъл на производството, от една страна, а от друга — индивидуалната стойност на стоките, произведени при средни условия за дадения отрасъл и съставляващи основната маса продукти на този отрасъл. Във всеки производствен отрасъл има много предприятия с различно равнище на техника, организация на труда и производството, с нееднакъв по квалификация работнически състав и т. и. Всички тези различия обуславят нееднакъвите производствени разходи и различната производителност на труда в тях. Поради това в отделните предприятия се изисква различно количество труд за производството на единица еднородна продукция с едно и също качество. Тъй като индивидуалните трудови разходи не са еднакви, индивидуалната стойност на единица еднородни изделия също не е еднаква при различните стокопроизводители. Сбаче еднакъвите стоки не могат да се продават по различни индивидуални стойности на един и същ пазар и по едно и също време. Всички стоки от даден вид се продават по единна цена. В основата ѝ стои обществената стойност на стоката, която се определя не от индивидуалните условия на производството, а от общественонеобходимите, г. е. от онези условия на производство, при които се създава преобладаващата стокова маса във всеки производствен отрасъл. Тази обществена стойност се образува в резултат на *вътрешноотрасловата конкуренция* между отделните стокопроизводители. Нееднакъвите условия на производство вътре в отраслите водят към неравенство в нормата на печалбата при производството на еднородни стоки в различните предприятия. Капиталистите, при които индивидуалната стойност на стоките е под пазарната, получават добавъчна печалба, източник на която е *добавъчната принадена стойност*. Капиталистите, при които индивидуалната стойност на стоките е по-висока от средноотрасловата, са принудени да ги продават под индивидуалната им стойност. В резултат на това те получават печалба под средното равнище, а при известни условия могат да търпят и загуби. В надпреварата за добавъчна печалба капиталистите въвеждат нова техника и намаляват производствените разходи. О. (п.) с. стои в основата на пазарната цена на стоките. При това цените изразяват не само стойността на

стоките, а и конкретните пазарни условия, при които те се реализират в дадения момент. Ако търсенето на стоките надхвърля предлагането, пазарните цени се покачват над пазарната стойност и обратно. Монополистичният капитал изостря противоречията между индивидуалната и пазарната стойност. Затова при империализма образуването на о. (п.) с. се придружава със засилване на конкурентната борба между капиталистите, с разоряване и експроприация на предприятията, които работят при лоши, а понякога и при средни условия на производство.

ОБЩЕСТВЕНИ ФОНДОВЕ ЗА ПОТРЕБЛЕНИЕ — част от фонда за потребление в *националния доход*, предназначена за задоволяване потребностите на членовете на социалистическото общество не чрез разпределение според труда, а безплатно или според определени социални признаци. Източник за образуване на о. ф. п. е част от необходимия и от принадлежния продукт. О. ф. п. имат непосредствената форма на централизирани общодържавни фондове, изразходвани за просвета, здравеопазване, физическа култура, за издръжка на нетрудоспособните (обществено осигуряване и застраховки), за изплащане помощи на многодетни и самотни майки, а също и формата на децентрализирани фондове за социално-битово и културно обслужване на работниците и служещите от отделните държавни и кооперативни предприятия, както и фондове на профсъюзните и другите обществени организации. Държавните фондове се формират от средствата на *държавния бюджет* и с тях централизирано се задоволяват основните социални и културни потребности на цялото население. Наред с това все по-голямо значение придобиват и о. ф. п., образувани от печалбата на предприятията под формата на специален фонд за социално-битови и културни мероприятия. Увеличаването на доходите дава възможност на държавните и кооперативните предприятия при разпределянето им да отделят повече средства за о. ф. п. и по-пълно да задоволяват социално-битовите и културните потребности на колективите. Част от о. ф. п. отива непосредствено във фонда за индивидуално потребление на трудещите се (пенсии, помощи, стипендии, платени отпуски и т. н.). Друга част се използва от населението за съвместно обществено потребление (образование, медицинско обслужване, издръжка на клубове, библиотеки, санаториуми, почивни домове, спортни заведения и т. н.). Средствата

от о. ф. п. могат да се ползват непосредствено в натурална форма или под формата на предоставяне на парични средства. Комунистическата партия придава голямо значение на бързото нарастване на фондовете за обществено потребление като важен източник за повишаване на народното благосъстояние, за комунистическото възпитание на трудещите се и внедряване на комунистическите принципи на разпределение.

В процеса на социалистическото строителство в НРБ о. ф. п. нарастват изключително динамично (от 248,1 млн. лв. през 1952 на 2709,9 млн. лв. през 1972). Усъвършенствуват се тяхната структура и критерий на разпределението им. Десетият конгрес на БКП утвърждава курс към по-нататъшно нарастване и укрепване на ролята на о. ф. п., а Декемврийският пленум на ЦК на БКП (1972) конкретизира този курс, като възприема линията на: постепенно посмане на цялата издръжка на подрастващото поколение от обществото; постепенно изравняване условията за пенсиониране на селяните-кооператори с тези на работниците и служителите; приваждане на старите пенсии към изменящите се социално-икономически условия; комплексно решаване на редица други назрели социални проблеми чрез обществените фондове за потребление.

ОБЩЕСТВЕНО БОГАТСТВО — вж *национално богатство*.

ОБЩЕСТВЕНО НЕОБХОДИМ ТРУД — трудът, изразходван за изработване на стоката при обществено нормални условия на производство, т. е. при средно равнище на техниката, средна интензивност и производителност. Разходите на о. н. т. определят величината на обществената *стойност* на стоката. Те се изменят в резултат на измененията в производителността на труда. Колкото по-висока е производителността, толкова по-малко труд се изразходва за производството на единица продукция. Разходите на о. н. т. при капитализма се формират стихийно, в конкурентната борба между стокопроизводителите. При социализма равнището на обществено необходимите разходи в мащаба на цялото стопанство се формира планомерно. В социалистическото общество противоречието между о. н. т. и индивидуалните разходи на труд няма антагонистичен характер. Това предимство на социализма дава възможност да се избягват загубите и прехосването на обществен труд, присъщи на капитализма, дава възможност планово

да се изтеглят напред изоставащите участъци, в които индивидуалните разходи надхвърлят общественото необходимо. Намалването на разходите на о. н. т. за единица продукция позволява да се увеличават производството и рентабилността на предприятието, да се снижават цените и се повишава жизненото равнище на трудещите се.

ОБЩЕСТВЕНО НЕОБХОДИМО РАБОТНО ВРЕМЕ — времето, необходимо за изработване на стоката при обществено нормални условия на производство. То определя величината на обществената *стойност* на стоката. В условията на стокото производство е необходимо да се изразходва о. н. р. в. не само за отделната стока, но и за цялата стокова маса от даден вид. Когато е изразходвано работно време за производството на стоки, надвишаващи величината на обществената потребност, част от него (времето за стоките, надвишаващи обществената потребност) остава непризната от обществото, дори когато за отделната стока е изразходвано о. н. р. в. В стокото стопанство, основано на частна собственост, общественото необходимо продължителност на работното време за производството на продукта се определя стихийно, в хода на конкуренцията между стокопроизводителите. Капиталистите, при които индивидуалното работно време за производството на стоката е по-малко от общественото необходимо, получават свръхпечалба, източник на която е *добавъчната принадена стойност*. Стокопроизводителите, при които индивидуалното работно време за производството на стоката е по-голямо от общественото необходимо, понасят известни загуби и са принудени да подобряват техниката на производството, да повишават производителността на труда. В противен случай те се разоряват. Следователно при капитализма противоречието между индивидуалното и о. н. р. в. има непримирим, антагонистичен характер. В социалистическото стопанство величината на о. н. р. в. не се формира при конкуренцията между различните предприятия, нито пък стихийно, а под плановото въздействие на държавата. Благодарение на непрекъснатото повишаване на производителността на обществения труд се създават условия за планомерно, системно намаляване на о. н. р. в. Противоречията между индивидуалното и о. н. р. в. се решават планомерно. Предприятията, в които индивидуалното работно време надхвърля общественото необходимо, чрез внедряване на прогресивна техника в производството, чрез

ОБЩЕСТВЕНО РАЗДЕЛЕНИЕ НА ТРУДА

по-добра организация на труда и производството повишава производителността на труда и постигат по-високи производствени резултати. При социализма планомерно се развиват всички предприятия, чиято продукция е необходима за задоволяване потребностите на обществото.

ОБЩЕСТВЕНО РАЗДЕЛЕНИЕ НА ТРУДА — обособяване на различните видове труд в обществото, при което производителите се специализират в изработването на продукция в определени отрасли и видове производства. О. р. т. намира израз в разделянето на икономиката на големи народностопански отрасли (промишленост, строителство, селско стопанство, транспорт и т. н.) и на сравнително по-малки производствени отрасли (лека промишленост, машиностроене, металургия, животновъдство, растениевъдство и т. н.). О. р. т., както и разделението на труда в самото предприятие, е свързано с професионалната специализация на работниците в производството. Степента на прогрес в о. р. т. характеризира равнището на развитие на производителните сили. Първото в историята голямо обществено разделение на труда — обособяването на стоковъдните племена — допринася значително да се повиши производителността на труда и създава материални предпоставки за възникване на частната собственост, на класовото общество. Второто голямо разделение на труда — обособяването на занаятите от селското стопанство — спомага за по-нататъшно нарастване на производителността на труда. В резултат на всичко това се разширява производството на продукти специално за размяна, разраства се стоковото производство. развитието на стоковото стопанство и разширяването на пазара обуславят възникването на третото голямо о. р. т. — обособяването на класата на търговците. В експлоататорските общества процесът на о. р. т. има класово-антагонистичен характер и намира израз по-конкретно във възникването и развитието на противоположността между града и селото, между умствения и физическия труд. При капитализма о. р. т. се развива стихийно. Неравномерното развитие на отделните сфери и отрасли на стопанството, анархията в общественото производство и жестоката конкурентна борба водят до постоянни диспропорции и разпиляване на обществен труд. Специализацията на производството в капиталистическото стопанство се осъществява в името на печалбата. развитието на о. р. т. задълбочава обществения характер

на капиталистическото производство и създава материални предпоставки за социализма. Излизането на о. р. т. извън рамките на националната икономика на капиталистическите страни и развигнето на международната размяна върху основата на едрото машинно производство водят до възникване на *международно капиталистическо разделение на труда*. За разлика от капитализма при социализма о. р. т. се развива планомерно в интерес на нарастването на общественото производство и повишаването на неговата ефективност, за задоволяване растящите потребности на обществото и на всеки негов член. Социалистическото разпределение на производството, специализация и коопериране на предприятията откриват широки възможности за по-пълно и ефективно използване на производствените мощности, трудовите и материалните ресурси. С възникването и развитието на световната социалистическа стопанска система о. р. т. излиза извън рамките на отделните социалистически страни, формира се и се усъвършенствува *международното социалистическо разделение на труда*.

ОБЩЕСТВЕНО-ИКОНОМИЧЕСКА ФОРМАЦИЯ — определена степен от историческото развитие на човешкото общество, характеризирана от *начина на производство* и обусловените от него обществена надстройка и форми на общественото съзнание. Понятието о.-и. ф., за пръв път формулирано от марксизма и представляващо крайъгълен камък на материалистическото разбиране на историята, дава ключ за обясняване хода и развитието на обществените отношения между хората в процеса на производството, разпределението, размяната и потреблението на материалните блага. В историята на човечеството са известни пет последователни о.-и. ф.: първобитнообщинна, робовладелска, феодална, капиталистическа и комунистическа. Всяка формация има свои специфични икономически закони на възникване и развитие. Заедно с това във всяка формация действуват и някои общи за всички или за редица формации закони. Начинът на производство на материални блага, който е основа на всяка о.-и. ф., представлява диалектическо единство на *производителни сили* и *производствени отношения*. Развитието на определена о.-и. ф. се изразява в преминаването от един неин стадий, или фаза, в друг, по-висш (например от домонополистичния капитализъм към империализма, от социализма към комунизма). На определен етап поради конфликта между производителните сили и производствените от-

ношения възниква необходимост старият начин на производство да бъде заменен с нов, по-прогресивен. Чисто утвърждаване води до изменения и във всички други страни на обществения живот. В антагонистичните о.-и. ф., които предшествуват социализма, новият начин на производство се установява в резултат на класова борба и социална революция, осъществявана под ръководството на прогресивната класа. Капитализмът с последната формация, основана върху експлоатацията на човек от човека. Социалистическата революция и построяването на социализма водят до коренно изменение в характера на общественото развитие. Комунистическата о.-и. ф. е свободна от антагонистични противоречия, а възникващите в процеса на развитието ѝ противоречия между производителните сили и производствените отношения се решават чрез усъвършенстване на последните. Съвременното развитие на човечеството представлява мирно съвместно съществуване на двете обществени системи: капитализма и социализма. В това развитие отново се повтаря общата закономерност — старата и новата о.-и. ф. да съжителствуват известно време. Но както в миналото е побеждавала новата, по-прогресивна формация, така и днес диалектиката на човешкото общество показва че бъдещето е на комунизма. В България напълно и окончателно победи социализмът — първата фаза на комунистическата о.-и. ф. Изгражда се материално-техническата база на развития социализъм, усъвършенствуват се социалистическите производствени отношения, повишава се материалното и културното равнище на трудещите се.

ОБЩИНА — самоуправляваща се производствена и обществена организация на хората, присъща главно на първобитно-общинния начин на производство и запазила се отчасти в недра на феодалното и капиталистическото общество. С развитието на общественото производство се изменят и нейните видове. Първобитнородовата о., която се характеризира с общинна собственост върху средствата за производство и уравнително разпределение на продуктите на труда, се заменя със семейната о., представляваща междинна форма от първобитнородовата към селската о. Селската о. се появява в резултат на общественото разделение на труда и възникването на частна собственост върху средствата за производство. Тя се състои от хора, които не са обединени чрез родови връзки. Тук домашното стопанство и добитъкът се превръщат в частна соб-

ственост на всяко семейство. Оряната земя, горите, пасищата, водите и другите селскостопански площи остават общинна собственост. Оряната земя периодично се преразпределя между членовете на о. С възникването и развитието на капитализма о. се разлага. Селската о., която в Русия поради дълбоките феодални отживелици се запазва по-дълго отколкото в западноевропейските страни, поражда утопичните представи на революционните демократи от 40-те—70-те години на XIX в. за възможността посредством о. да се премине към социализъм, като се прескочи капитализмът. Без да отричат възможността — при наличие на помощ от победилния пролетариат в други страни — за исекапиталистически път на развитие, класиците на марксизма-ленинизма отбелязват започналата диференциация на селяните в руската о. Разлагайки се под натиска на капитализма, о. вече не представлява онзи идеал за икономическа организация на стопанството и политическа организация на управлението, за какъвто я смятат революционерите-народници.

ОБЩОНАРОДНА СОБСТВЕНОСТ — вж *държавна социалистическа собственост*.

ОВЕЩЕСТВЕН ТРУД — вж *минал труд*.

ОЙКЕН, Валтер — дългогодишен глава на западногерманския *неолиберализъм*. Като професор във Фрайбург, О. обединява около себе си група неолиберали — «кръжокът ОРДО», и издава известните годишници «ОРДО» — войнствуваща трибуна на неолиберализма през четиридесетте и петдесетте години. О. е типичен субективист, който подхваща идеята на М. Вебер за идеално-типичните конструкции, за да отрича обективния характер на икономическите закони. Според него съществуват два идеални типа стопанства: свободно пазарно стопанство и централно управлявано стопанство. Към първия тип се отнася капиталистическото стопанство от либерален тип, към втория — всички деспотични режими, включително хитлерофашисткият и социалистическият. По такъв начин О. се опитва да експлоатира антифашистките настроения, за да проповядва фактически антикомунизъм в политическата икономия. Възгледите му са използвани нашироко от управляващите среди. Към края на шестдесетте години популярността на О. и неговата школа рязко намалява във връзка с икономи-

ОРГАНИЧЕСКИ СЪСТАВ НА КАПИТАЛА

ческите трудности и фактичката пресорентация на официалната политика към кейнзианството.

ОРГАНИЧЕСКИ СЪСТАВ НА КАПИТАЛА — стойностното отношение на постоянния капитал към променливия, доколкото отразява техническият състав на капитала, т. е. отношението на масата на средствата за производство към работната сила. Във веществено отношение капиталът се дели в определена пропорция на средства за производство (машини, оборудване, суровини, помощни материали) и работна сила. Съотношението между масата на средствата за производство и количеството работна сила зависи от техническите особености на дадения производствен отрасъл, от степента на техническото развитие на народното стопанство и от техническото равнище на съответното предприятие. Това съотношение се нарича **технически състав на капитала**. Той отразява равнището на техническо развитие на отделното предприятие, отрасъл или цялото обществено производство. **Стойностният състав на капитала** е отношението на стойността на постоянния капитал към стойността на променливия капитал. Стойностният състав на капитала се характеризира не само с равнището на техническото развитие на производството, а зависи и от изменението в цените на машините, оборудването и суровините и от стойността на работната сила. Между стойностния и техническият състав на капитала съществува взаимна зависимост. Колкото по-висок е техническият състав на капитала, толкова по-голяма маса постоянен капитал се пада на единича променлив капитал. Следователно отношението на *s* към *v* е едновременно израз и на техническия, и на стойностния състав на капитала. Но изменението в техническия и стойностния състав на капитала могат да стават в различни посоки (при поскъпване на средствата за производство стойностният състав се изменя независимо от техническия състав и обратно). С развитието на капитализма о. с. к. се повишава, т. е. относителният дял на постоянния капитал се увеличава, което отразява нарастването на производителността на труда и усъвършенстването на техниката на производство. Например в обработващата промишленост на САЩ през 1889 о. с. к. е 4,5:1, през 1939 — 6:1, а през 1955 — 8:1. При капитализма, особено в условията на съвременната научно-техническа революция, изменението на о. с. к. води до **увеличаване на припадения труд и намаляване на необходи-**

мня труд, до нарастване на безработицата, повишаване интензификацията на труда и влошаване положението на работническата класа. В резултат на повишаването на о. с. к. се засилва неговата концентрация и централизация, производството все повече придобива обществен характер, а това води към по-нататъшно изостряне на основното противоречие на капитализма.

ОРЪДИЯ НА ТРУДА (оръдия за производство) — главна част на *средствата на труда* — машини, прибори, двигатели и т. н., които непосредствено участвуват в процеса на преобразуване на *предметите на труда* в средства за производително и лично потребление. Те са най-активният елемент на *средствата за производство*. К. Маркс ги нарича костна и мускулна система на производството. Те са показател за овладяването на природата от човека.

ОСНОВЕН ИКОНОМИЧЕСКИ ЗАКОН — обективен икономически закон на един обществен строй, който изразява същността на обществения начин на производство, неговата цел и средствата за постигането ѝ. Във всяка общественно-икономическа формация действа система от икономически закони, между които о. и. з. заема централно място. Фр. Енгелс подчертава, че между икономическите закони съществува «отношение на субординация, а не на координация». Отделните икономически закони не се намират на една плоскост. Един икономически закон изразяват по-дълбока същност, други — по-малко характерна същност на дадения начин на производство. О. и. з. изразява най-дълбоката същност на дадения начин на производство. Всеки начин на производство има един о. и. з. На него са подчинени всички други икономически закони. О. и. з. е първостепенен регулатор на производството. Пропорциите се формират преди всичко под негово въздействие. О. и. з. на капитализма е *законът за принадлежната стойност*. Той изразява най-дълбоката същност на капиталистическия начин на производство, определя целта на капиталистическото производство — производство и присвояване на принадлежната стойност, и средствата за постигането на тази цел — експлоатация на наеман труд. О. и. з. на комунистическия начин на производство е *законът за все по-пълното задоволяване на постоянно нарастващите материални и духовни потребности и всеотрава-*

ното развитие на членовете на обществото по пътя на непрекъснатото развитие и усъвършенствуване на общественото производство. Този закон определя новата цел на общественото производство и характеристиките за този строй средства за нейното реализиране. Вж *основен икономически закон на капитализма* и *основен икономически закон на социализма*.

ОСНОВЕН ИКОНОМИЧЕСКИ ЗАКОН НА КАПИТАЛИЗМА — откритият от К. Маркс закон за производството и присвояването на *принадена стойност*, отразяващ основното производствено отношение на капиталистическия начин на производство — отношението между наемния труд и капитала. О. и.з. к. изразява експлоатацията на работниците от капиталистите, присвояването на незаплатения труд на работниците, разкрива движещите мотиви и главните стимули за разширяване на капиталистическото производство. Маркс отбелязва, че производството на *принадена стойност* е абсолютен закон на капиталистическия начин на производство, е непосредствената цел и определящият мотив на капиталистическото производство. Средство за постигане на тази цел са неговото разширяване, засилването на експлоатацията на пролетарната, разоряването на дребните производители, заробването и ограбването на икономически по-слабите народи и страни (вж *закон за принадлежната стойност*). За да засилва експлоатацията на трудещите се, капитализмът използва и постиженията на науката и техниката. Увеличаването на принадлежната стойност се постига: чрез производство на *абсолютна принадлежната стойност* и производство на *относителна принадлежната стойност*.

ОСНОВЕН ИКОНОМИЧЕСКИ ЗАКОН НА СОЦИАЛИЗМА — икономически закон за движението на социалистическото производство, чиято съдържане е все по-пълното задоволяване на растящите материални и културни потребности на народа чрез непрекъснато развитие и усъвършенствуване на общественото производство, чрез повишаване производителността на труда. Тези черти на о. и. з. с. показват, че той изразява обективно обусловената цел на социалистическото производство и средствата за нейното постигане. Затова той има определящо значение в развитието на социалистическата икономика, изразява нейната същност, коренни отлики и предимства пред капиталистическия начин на производство. О. и. з. с.

възниква и действа на базата на обществената собственост върху средствата за производство и съответстващите ѝ социалистически производствени отношения. С преминаването на средствата за производство в обществена собственост и с ликвидирането на експлоататорските класи се ликвидира и базата за действие на основния икономически закон на капитализма. Производството, базиращо се на обществена собственост, придобива принципно различна цел от тази при капитализма, започва да служи не за създаване и извличане на печалба, не за обогатяване на експлоататорските класи, а за задоволяване потребностите на самите трудещи се. Определяйки целта на социалистическото производство, В. И. Ленин в речта си пред I конгрес на Съветите на народното стопанство през 1918 казва: «Само социализмът ще даде възможност широко да се разпространи и действително да се подчини общественото производство и разпределение на продуктите по научни съображения относно това, как да се направи животът на всички трудещи се най-лек, даващ им възможност за благосъстояние» (В. И. Л е н и н. Съч. т. 27).

Основният икономически закон определя органичното единство на целта на производството и средствата за нейното постигане. Повишаването на народното благосъстояние е неразривно свързано с постигнатото равнище на производителните сили, зависи от степента на развитие на икономиката, от равнището на техниката и съвършенството на организацията на общественото производство. Обществената собственост, планомерният характер на развитие на производството и пряката заинтересованост на непосредствените производители — трудещите се, от резултатите от труда — всичко това осигурява неотклонен и бърз растеж на производството. При социализма съществува пряка зависимост между издигането на народното благосъстояние и развитието на производствената и непроеждивената сфера. Развитието и усъвършенствването на социалистическата икономика не само че дават възможност все по-пълно да се задоволяват потребностите на обществото, но и водят към разширяване и поява на нови потребности, което от своя страна стимулира по-нататъшното разширяване и усъвършенствване на производството. Следователно социализмът не познава присъщото на капитализма антагонистично противоречие между производство и потребление. Възникващите при социализма противоречия между постоянно растящите потребности на обществото и постигнатото във

всеки даден момент равнище на производителните сили планомерно се решават чрез съответно разширяване и усъвършенстване на производството. Като се съобразява с изискванията на о. н. з. с. и съзнателно ги използва, социалистическата държава осъществява мероприятия, осигуряващи максималното му проявление. Това се изразява в установяване на оптимални съотношения между натрупването и потреблението и оптимални пропорции в народното стопанство, в осъществяването на мероприятия, осигуряващи техническо и организационно усъвършенстване на производството, и т. н. При изграждането на развито социалистическо общество в НРБ и другите социалистически страни и при условията на развития социализъм в СССР се формират необходимите предпоставки за все по-пълното осъществяване на обективните изисквания на о. н. з. с. за издигане на народното благосъстояние чрез повишаване ефективността на социалистическото обществено производство.

ОСНОВЕН КАПИТАЛ — част от *производителния капитал*, който участва многократно в производството и пренася стойността си върху новия продукт на части в продължение на редица производствени периоди. Към о. к. се отнася онази част от авансирания капитал, която се изразходва за строеж на сгради и съоръжения, за машини, оборудване и инструменти. Своєобразнето в оборота на о. к. е в това, че през всеки производствен период само една част от стойността му извършва оборот, а пълният му оборот протича в продължение на редица производствени периоди. След реализирането на стоката о. к. пак на части се връща при капиталиста в парична форма. О. к. е подложен на физическо и морално износване. При *физическото износване на средствата на труда* той постепенно загубва потребителната си стойност. В съответствие с това стойността му постепенно се пренася върху продукта и на части се връща при капиталиста във вид на амортизационни отчисления (вж *амортизация*), предназначени за пълно или частично възстановяване на износения о. к. *Моралното износване на средствата на труда* е резултат от нарастването на производителността на труда и техническия прогрес и води до обновяване на о. к., преди да се е износил физически.

ОСНОВНИ ФОНДОВЕ — част от фондовете на социалистическото общество, които обслужват продължително и много-

кратно възпроизводствения процес или други сфери на обществената дейност, като запазват своята веществена форма и губят постепенно и на части своята функционална способност и стойност съобразно със степента на физическото и моралното им износване. Те са с производствено и с непроизводствено предназначение.

Производствени о. ф. са сръдната и средствата на труда в социалистическите предприятия, т. е. онази част от *средствата за производство*, която обслужва производството продължително време, пренася на части стойността си върху новите продукти успоредно с износването си и в процеса на производството не изменя натурално-веществената си форма. Производствените о. ф. образуват производствения апарат на социалистическото общество. Към тях спадат: производствените сгради и съоръжения; предавателните устройства, силовите и работните машини и оборудването; измервателните и регулиращите прибори и устройства, лабораторното оборудване; транспортните средства, гръбпроводите, пътните съоръжения и пътните настилки; горските насаждения и всички вложения в земята и горите по привеждането им в пригоден за експлоатация състояние; работният и продуктивният добитък. За опростяване на счетоводната практика към тях не се причисляват инвентарът и инструментите, които имат стойност под определен минимум, въпреки че експлоатационният им срок е повече от 1 година. Най-активна част на производствените о. ф. са работните машини и оборудването, от количеството и качеството на които непосредствено зависи производителността на обществения труд. Съотношението между отделните видове о. ф. образува тяхната структура. Тя зависи от особеностите на производството и от равнището на използваната техника. Износващите се о. ф. се възстановяват за сметка на амортизационните отчисления (вж *амортизация*). Това се осъществява частично чрез основния ремонт и напълно чрез капиталните вложения. Обикновено заедно с възстановяването се извършва и разширяване на о. ф., техническа реконструкция и модернизация. Основните производствени фондове, техният размер, технико-икономическо равнище и прогресивност на структурата — всичко това характеризира степента на съвършенство на производствения апарат. Научно-техническата революция внася съществени изменения в структурата на о. ф., като увеличава в тях относителния дял на работните машини, автоматичните средства за

ОСНОВНО ПРОТИВОРЕЧИЕ

управление, приборите и т. н. Тези промени съответствуват на задачата да се повишава ефективността на производството. Съобразявайки се с изключително голямото значение на основните производствени фондове за създаване на материално-техническата база на социализма, комунистическата партия на всички етапи придава първостепенно значение на тяхното ускорено развитие и усъвършенствуване.

Непроизводствените о. ф. са имуществото на социалистическите предприятия, учреждения и организации, обслужващо продължително време производствената сфера. Към тях спадат: сградите, съоръженията и оборудването на предприятията и учрежденията с непроизводствено предназначение — жилищни сгради, училища, болници, санаториуми, почивни домове, спортни съоръжения, клубове и т. н. Разширеното възпроизводство на о. ф. се осъществява за сметка на чистия доход.

ОСНОВНО ПРОТИВОРЕЧИЕ НА КАПИТАЛИЗМА — противоречие между обществения характер на производството и частнокапиталистическата форма на присвояване. Изразява дълбокия антагонизъм между наемния труд и капитала, между развиващите се производителни сили и скованащите ги капиталистически производствени отношения. Успоредно с развитието на съвременните производителни сили, основани върху едрата машина индустрия, расте и концентрацията на производството и се развива по-нататък общественото разделение на труда, което води към разширяване и засилване на икономическите връзки между различните предприятия и отрасли на стопанството. В производството на всеки вид продукт пряко или косвено участвуват предприятия от различни отрасли на производството, стотици хиляди и милиони работници, заети в капиталистическите предприятия. Производството и трудът все повече се обобществяват. Но произвежданите блага принадлежат не на действителните им създатели — трудещите се, а на капиталистите. Организацията на производството в отделните предприятия влиза в противоречие със стихийното развитие на капиталистическото стопанство. Капиталистите разширяват производството до огромни размери и засилват експлоатацията на работниците. Същевременно платежоспособното търсене на основната маса от населението е ограничено от стойността на работната сила, а при условията на постоянна масова безработица то често се оказва под нейната

стойност. О. п. к. е причина за периодично възникващите кризи на свръхпроизводство, когато о. п. к. достига най-голяма острота. С развитието на капитализма, особено на неговия империалистически стадий, основното противоречие още повече се задълбочава и изостря. При господството на монополите научно-техническата революция, ускорявайки процеса на обобществяване на производството, поражда нови противоречия, в тях се изразява несъответствието между възможностите, откривани от научно-техническия прогрес, и пречките, които империализмът издига по пътя на тяхното използване в интерес на цялото общество. Капитализмът не само поражда присъщото му основно противоречие, но и създава предпоставки за неговото разрешаване. Основната част от работническата класа е съсредоточена в големи предприятия и промишлени центрове. Това улеснява обединяването, сключването и организирането ѝ в борбата против капиталистическата класа. В процеса на революционната борба работническата класа, възглавявайки всички трудещи се, ликвидира о. п. к., като унищожава капиталистическия строй и го заменя с по-прогресивен обществен строй — социализма.

ОСТРОВИТЯНОВ, Константин Василевич (1892—1969) — съветски икономист, общественик и политически деец, академик от 1953. Участник във Великата октомврийска социалистическа революция. Води активна научно-организационна и преподавателска дейност. Професор по политическа икономия, директор на Икономическия институт при АН на СССР, главен редактор на списание «Вопросы экономики», секретар на Отделението по икономика и право при АН на СССР. О. е един от видните изследователи на Лениновото наследство в политическата икономия. Има трудове върху закономерностите на обществата, но главно работи по проблемите на политическата икономия на социализма, изследвайки икономиката на социалистическото общество и най-вече съотношението между политика и икономика, използването на икономическите закони на социализма, икономическата роля на социалистическата държава, основния икономически закон на социализма, съотношението между производство и потребление и др. Един от създателите на учебника по политическа икономия на АН на СССР. Основни трудове: «Очерци за икономиката на докапиталистическите формации» (1945), «Странелството на комунизма и стоково-паричните отношения» (1962) и др.

ОТНОСИТЕЛНА ПРИНАДЕНА СТОЙНОСТ — принадлежна стойност, произвеждана чрез увеличаване на *принаденото работно време* за сметка на *необходимото работно време* при неизменни граници на работния ден; един от методите за повишаване на степента на експлоатация на работниците чрез повишаване производителността на труда. Нарастването на производителността на труда в отраслите, произвеждащи средствата за съществуване на работниците, снижава стойността на средствата за възпроизводството на *работната сила* и това води до намаляване на *необходимото работно време*. При неизменна продължителност на работния ден намаляването на *необходимото работно време* увеличава *принаденото*, а в резултат на това расте степента на експлоатация на работниците. Например, ако при 8-часов работен ден *необходимото работно време* е 4 часа, *принаденото работно време* също ще бъде 4 часа и степента на експлоатация ще се равнява на 100%. Ако в отраслите, произвеждащи средства за съществуване на работниците, производителността на труда се увеличи 2 пъти и стойността на потребяваните от работниците материални блага в резултат на това се намали 2 пъти, тогава, за да възпроизведе стойността на своята работна сила, работникът ще трябва да се труди вече не 4, а само 2 часа. *Принаденото работно време* при неизменен 8-часов работен ден ще нарасне на 6 часа, а нормата на експлоатация — на 300%. Следователно производството на о. п. с. увеличава *нормата на принадлежната стойност*, степента на експлоатация на работниците. Съвременната научно-техническа революция, която дава възможност в огромни размери да се повишава производителността на труда и да се поевтинява производството на предмети за потребление, се използва от монополистичния капитал като мощно средство за увеличаване производството на о. п. с., за повишаване нормата на експлоатация и нарастване на печалбите. Нарастването на производителността на труда във всички стопански отрасли също видоизменя съотношението *принадено* — *необходимо работно време* и води до създаване на о. п. с. Разновидност на о. п. с. е *добавъчната принадлежна стойност*, която е резултат на повишаването на индивидуалната производителност на труда в отделно капиталистическо предприятие в сравнение със средната обществена производителност на труда при производството на даден вид продукция

ОТНОСИТЕЛНО ОБЕДНЯВАНЕ НА ПРОЛЕТАРИАТА — намаляване дела на работническата класа в *националния доход* на капиталистическото общество и съответно увеличаване дела на експлоататорските класи. Делът на пролетариата в националния доход се определя от отношението на цялата сума на годишната работна заплата на работниците

към националния доход $\frac{c}{v+m}$. Делът на капиталистическата класа се определя от отношението на създадената през годината принадена стойност към националния доход $\frac{m}{v+m}$.

Разкривайки същността на о. о. п., В. И. Ленин сочи, че при капитализма има относително обедняване на работниците, т. е. намаляване на техния дял в обществения доход; сравнителният дял на работниците в бързо забогатяващото капиталистическо общество става все по-малък, тъй като милионерите все по-бързо забогатяват. О. о. п., както и *абсолютното обедняване на пролетариата*, е пряко следствие от действието на основния икономически закон на капитализма — *закона за принадената стойност* и *всеобщия закон на капиталистическото натрупване*. С повишаването на производителността и интензивността на труда при капитализма расте експлоатацията на работниците, а следователно и нормата и масата на принадената стойност. Същевременно нарастването на производителността на труда снижава стойността на средствата за съществуване на работника, т. е. стойността на работната сила, следователно се намалява делът на работниците в новосъздадената стойност. На този процес противодейства увеличаването на броя на наемните работници — прирастът на работническата класа и пролетаризирането на междинните социални групи, както и попълването на работническата класа от интелигенцията и служещите. Вследствие на о. о. п. расте общественото неравенство, задълбочава се и се разширява пропастта между експлоататори и експлоатирани. При капитализма делът на всички трудещи се в националния доход също спада. Високите преки и косвени данъци, които работниците плащат на буржоазната държава, още повече намаляват дела им в националния доход. Буржоазната статистика не дава точна представа за действителните размери на капиталистическите печалби и по този начин скрива дела на капиталистите в националния доход. Съще-

ОТНОСИТЕЛНО СВРЪХНАСЕЛЕНИЕ

временно, когато определя частта на работническата класа в националния доход, тя не взема под внимание данъчните удържки от заплатата им; към работната заплата на работническата класа тя причислява заплатата на високоплатените държавни служители и лицата от административно-управленския персонал. По този начин се преувеличава дялът на пролетариата в националния доход. Буржоазните икономисти твърдят, че напоследък в капиталистическите страни настъпила «революция в доходите», т. е. дялът на работниците и другите трудещи се в националния доход се увеличавал, а дялът на капиталистите се намалявал. Но фактите доказват несъстоятелността на подобни твърдения. О. о. п. е извънредно важен фактор за изостряне на класовите противоречия в капиталистическото общество.

ОТНОСИТЕЛНО СВРЪХНАСЕЛЕНИЕ — относителен излишък на работническо население при капитализма в сравнение с търсенето на работна сила от страна на капиталистите. Успоредно с *натрупването на капитала* и повишаването на неговия органически състав, т. е. с относителното увеличаване на постоянната част на капитала в сравнение с неговата променлива част, относително се намалява търсенето на работна сила, тъй като то се определя само от променливата част на капитала. Натрупването на капитала постоянно произвежда относително излишно работническо население, излишно в сравнение с нуждата, която има от него капиталът. За увеличаване мащабите на о. с. в буржоазното общество спомагат усъвършенствуването на техниката, повишаването на интензификацията на труда на заетата част от работническата класа, както и широкото прилагане на женски и детски труд в капиталистическите предприятия. Резервната промишлена армия е закономерно явление на капиталистическия начин на производство. *Безработицата* е не само негов неизбежен продукт, но и задължително условие за съществуването на капитализма. Използвайки безработицата, капиталистите повишават интензификацията на труда на зетите работници и намаляват работната им заплата. О. с. съществува в три основни форми: *текущо свръхнаселение*, скрито — *аграрно свръхнаселение* и *вастойно свръхнаселение*. Тези три форми образуват резервната промишлена армия на труда. Към нея се присъединяват и лумпенпролетарните — хората, изхвърлени от производството, физически и морално осакатени от капитализма. Уве-

личаването на о. с. е доказателство за влошаващото се положение на трудещите се и за изострящите се противоречия на капитализма. При условията на капитализма е невъзможно да се ликвидира безработицата. «Теоринте» за постигане на «пълна заетост» (вж *теория за «пълната заетост»*) представляват опити за заглаждане на класовите противоречия и замъгляване съзнанието на трудещите се маси. Проблемата за о. с. във вснчките му форми може да бъде решена и както показва опитът, се решава само след като капитализмът се замени със социализъм.

ОУЕН, Робърт (1771—1858) — английски социалист-утопист. Към 1820 стига до убеждението, че е необходимо обществото да бъде преустроено върху началата на колективния труд и обществената собственост. На капиталистическия строй той противопоставя рационалното общество, което си представя като свободна федерация на неголеми самоуправляващи се социалистически общини. О. се опитва на практика да осъществи идеите си. През 1824 заминава за Америка и там организира колонията «Нова хармония» (1825—1828). След четиригодишни неуспешни опити се връща в Англия и през 1839 отново се опитва да осъществи идеята за самоуправляващи се общини, организирайки колонията «Хармония хол» (просъществувала до 1845). В началото на 30-те години на XIX в. О. възлага надежди на дейността на профсъюзите, кооперациите и разменните борси. Той счита, че ценността на всяка стока трябва да се определя от часовете човешки труд, необходим за изготвянето ѝ. В «естествени» единици на труда трябва да се измерва и работната заплата на работника. Оттук О. прави утопичния извод, че е възможно чрез преобразуване на паричната система (въвеждане на специални квитанции — «работнически пари») на работника да бъде осигурен «справедлив дял» от продукта на неговия труд. Организираната от О. Лондонска борса (1832) приемала стоки както от отделни лица, така и от кооперативни организации. Оценители определяли стойността на суровия материал и количеството работно време, необходимо за изработване на стоката. Съответно на това продавачът получавал бонове «в работни часове». Всеки имал право срещу боновете да получава от склада стоки, чиято стойност била определена по посочения начин. Борсата предизвикала интерес сред работниците от кооперативните организации в Лондон и около нея започнали

да възникват артели. Скоро обаче се проявили вътрешните противоречия в организацията на размяната при условията на стихийното производство. Търсените стоки бързо се разкупували, а други залежавали. Диспропорцията между покупките и продажбите на борсата растяла. През 1834 се наложило борсата да бъде ликвидрана. Надежди за преобразуване на обществото О. възлага и на просветата и възпитателните мерки. При осъществяване на своите идеи той често се обръща за помощ към реакционни дейци (Метерних, Николай I и т. н.). Проектите и опитите на О. за осъществяване на социалистическите идеи се основават на утопичната мечта за преобразуване на капиталистическото общество в социалистическо без оглед на такъв основен въпрос като въпроса за класовата борба, за завоюването на политическата власт от работническата класа, за събаряне господството на експлоататорската класа. Заедно с това О. прави ярка и дълбока за времето си критика на капитализма. 40 години той служи на интересите на работническата класа и проповядва идеите на комунизма, макар и в утопична форма. О. пръв издига идеята за фабрично законодателство и охрана на труда. Той е единственият от социалистите-утописти, който се опитва да свърже, макар и върху основата на незадоволителна теория и поради това неуспешно, проблемата за социалистическото преустройство с движението на работническата класа. «Цялото обществено движение, всички действителни успехи, постигнати от английската работническа класа, са свързани с името на Оуен» — пише Фр. Енгелс в «Анти Дюринг». О. се нарежда между великите мислители и дейци, предшественици на научния комунизъм.

П

ПАЗАР — вж *вътрешен пазар, външна търговия, световен капиталистически пазар и световен социалистически пазар.*

ПАЗАРНА СТОЙНОСТ — вж *обществена (пазарна) стойност.*

ПАРЕТО. Вилфредо (1848—1923) — италиански буржоазен икономист и социолог, ученик и наследник на Л. Валрас. Подобно на своя учител П. е представител на математическото направление в политическата икономия и социология (вж *математическа школа*). Горещ привърженик е на частната собственост и либерализма. С помощта на математиката иска да превърне политическата икономия в «прецизна наука, подобно на химията, физиката и астрономията». Отхвърля решително монизма и търси плуралистично обяснение на икономическите и социалните факти. Обръща голямо внимание на поведението и настроението на човека. В своята теория за логическия и ирационален аспект на човешките действия П. търси обяснения за редица основни икономически и социални явления (като цикличното развитие на икономиката например) в емоционалните вълни и настроението на човека. Отдава особено значение на поведението и решенията на елита, който според него се дели на две групи: «лисици» — практични и лесно приспособими егоисти, които живеят ден за ден, и «лъвове» — силни и здраво свързани с нацията и нейните институции личности, способни да я водят към благоденствие. В историята на политическата икономия П. е известен и със своята теория за кривите на търсенето — широко използвани в съвременния буржоазен анализ на търсенето. Основни трудове: «Курс по социология» и «Курс по политическа икономия».

ПАРЯ — особена стока, чиято специфична функция е да изпълнява ролята на *всеобщ еквивалент*. П. възникват стихийно

в дълбока древност, в процеса на развитието на размяната и *формите на стойността*. В ранните стадии на размяната ролята на всеобщ еквивалент се изпълнява от различни стоки. Постепенно като п. стихийно се утвърждават среброто и златото поради особените им физически и химически свойства, благодарение на които тези метали са пригодни да бъдат всеобщ еквивалент. През ХХ в. в ролята на парична стока абсолютно се утвърждава само златото. Появата на п. е резултат от развитието на вътрешното противоречие, заложено в стоката, противоречието между потребителната стойност и стойността. Вследствие на това целият стокосвят се разделя на два полюса: от една страна, всички стоки като потребителни стойности, а от друга — парите като всеобщо въплъщение на стойността. В потребителната стойност на п. се изразява стойността на всички други стоки; съдържащият се в п. *конкретен труд* служи като всеобща форма на проявление на *абстрактния труд* и въплътеният в тях частен труд се проявява в обществено призната форма. Посредством п. се осъществява общественият контрол върху труда, съдържащият се в стоката труд се измерва не пряко и непосредствено в работно време, а косвено, чрез цената на стоките. За разлика от другите стоки п. притежават качеството на непосредствена всеобща разменност, те могат да бъдат разменяни срещу всяка друга стока.

Същността и ролята на п. в икономиката се проявяват във *функциите на парите*: мярка на стойността, средство за обращение на стоките, средство за натрупване на съкровище, платежно средство и световни пари. Появата на п. решава противоречията на непосредствената размяна на стоките и същевременно създава условия за по-нататъшно развитие на противоречията на стокосвободното стопанство. В стокосвободното стопанство, основано на частната собственост върху средствата за производство, размяната на стоките с помощта на п. засилва зависимостта на стокосвободните производители от пазара, от колебанията на цените в резултат на измененията в съотношението между търсенето и предлагането на стоките. Ето защо възникването на п. означава засилване властта на обществената стихия над хората. Развитието на стокосвободно-паричните отношения подкопава натуралното стопанство и засилва разслояването сред частните стокосвободни производители. Феодалните натурални повинности се превръщат в парични, появяват се и растат паричните данъци. Сред масата от населението се уве-

личава нуждата от п. Те се съсредоточават в ръцете на богатите и стават средство за експлоатация на неимотните хора. Условието на частната собственост върху средствата за производство и с появата на стоката работна сила на пазара п. допринасят за развитието на системата на наемния труд и стават оръдие на капиталистическата експлоатация. Използването им за трупане на печалби ги превръща в капитал. Но сами по себе си п. не са капитал. Те изразяват господстващите производствени отношения между стокопроизводителите. Ето защо същността на п. се изменя в зависимост от начина на производство, който обслужват. При капитализма те се превръщат в капитал, служат като средство за обогатяване на експлоататорското малцинство по пътя на присвояването на *принадената стойност*, произведена от работниците.

Необходимостта от п. в социалистическото стопанство е обусловена от наличието на стоково производство и действието на закона за стойността. При социализма те изпълняват ролята на всеобщ еквивалент, без да влизат в антагонистични противоречия със стоките. При условията на социалистическото стопанство процесът на превръщане на стоките в п. се осъществява планомерно. П. при социализма не са всеобща форма на богатството на обществото, както е при капитализма, защото някои елементи на общественото богатство, като земята и нейните недра, горите, фабриките, заводите и т. н., не подлежат на покупко-продажба. С унищожаването на частната собственост се ликвидира властта на п. над хората и техните отношения. При социализма п. не могат да бъдат капитал, оръдие за експлоатация. Като всеобщ еквивалент те обслужват процеса на разширеното възпроизводство, използват се за организиране на стопанската сметка, отчетността и контрола върху производството и разпределението на общественния продукт, върху мярката на труда и мярката на потреблението. Социалистическата държава използва п. за рационално и рентабилно стопанисване, за материално стимулиране на предприятията и работниците с цел да постигнат високи показатели в производството при минимални обществени разходи на труд. П. ще изчезнат с отмирането на стокото производство, при висшата фаза на комунистическата обществоно-икономическа формация.

ПАРИЧЕН КАПИТАЛ — парична сума, чийто собственик получава принадлежна стойност чрез експлоатация на чужд

труд. При робовладелския строй и при феодализма п. к. съществува във вид на търговски и лихварски капитал — самостоятелни форми на капитала. При условията на капитализма п. к. е една от функционалните форми на *промишления капитал*. Той е изходна форма на промишления капитал, дава начало на неговото движение. Всеки капиталист преди всичко е собственик на пари. Капиталистът не изразходва парите просто за купуване на някаква стока, а ги авансира като стойност, която трябва да се върне при него, след като се увеличи с размера на принадлежната стойност. За тази цел капиталистът купува особена стока — работна сила и средства за производство. Актът П (пари) — Р (работна сила) изразява класовото отношение между капиталиста и наемния работник, основаващо се на това, че жизнените средства и средствата за производство са отделени от притежателя на работната сила като чужда и противостоящата му собственост на капиталиста. Парите се явяват в качеството на п. к. не сами по себе си, а единствено поради това, че се използват от капиталистите за купуване на елементите на производителния капитал, въплътен в средствата за производство и работната сила, с цел да извлекат принадлежната стойност. В резултат на реализацията на произведените от наемните работници стоки промишленият капитал отново получава формата на п. к., който по размер надвишава авансирания п. к. с размера на принадлежната стойност. П. к., който се освобождава в процеса на кръгооборота на капитала, може да се превърне и се превръща в *заеман капитал*.

ПАРИЧЕН ФЕТИШИЗЪМ — преклонение пред *парите*, приписване на парите в условията на анархистичното стоково производство особени вътрешноприсъщи свърхестествени свойства, което е отражение на отношенията при частната собственост върху средствата за производство. В експлоататорското общество парите стават всеобща форма на богатството. Който има пари, той има власт в обществото. П. ф. е форма на *стокния фетишизъм* и се основава на това, че частният конкретен труд, изразходван за производството на различните стоки, получава в парите своето обществено изражение и признание, тъй като парите са въплъщение на абстрактния обществен труд. П. ф. се поражда не от никакви особени естествени свойства на паричната стока — златото, а от самото обществено производство, основано на частна собственост, където отно-

шенията между хората неизбежно приемат вещен, стоков характер, независим от техния контрол и съзнателна дейност. Поради това загадката на п. ф. е загадка на стоковия фетишизъм. П. ф. се появява с възникването на парите в докапиталистическите формации. При капитализма стоковото производство и стоковият фетишизъм достигат най-високо развитие. В съвременния буржоазен свят п. ф. изразява и закрепва властта на финансовата олигархия. Социалистическата революция подрива обективната основа на п. ф., като установява обществена собственост върху средствата за производство и съзнателен планомерен контрол на обществото над общественото производство.

ПАРИЧНА ЕДИНИЦА — наименование на определено количество благороден метал, прнето в дадена страна за *машаб на цените*. П. е. се подразделя на определено количество разменни части, например 1 рубла = 100 копейки. П. е. на НРБ е левът, който съдържа 0,759548 г чисто злато и се дели на 100 стотинки. Пълноценните *пари* съдържат определено количество благороден метал (злато, сребро) и поради това имат своя собствена стойност. Като мярка на стойността парите са обществено въплъщение на човешкия труд. Като машаб на цените те служат за определяне на п. е. с фиксирано тегло благороден метал. При пълноценните пари машабът на цените съпада с теглото на метала, прнет за п. е. Поради това названието на п. е. съответствува на теглото на метала, прнето за машаб на цените (например «фунт стерлинг»). Поради естественото изтъкване на монетите, фалшифицирането им и други причини названието на п. е. се отделя от своите първоначални тегловни названия. По тези причини, както и за улеснение на нарасналния паричен оборот, постепенно благородните метали (главно златото) се съсредоточават в трезорите на емисионните банки, а тяхната роля се посма от паричните знаци. Завършен вид парични знаци са *книжните пари*. Покупателната сила на паричните знаци се определя от количеството на пълноценните пари, които те заместват в обръщането. Поради това пускането на парични знаци в обръщането свръх нуждите води до *инфлация*.

ПАРИЧНА СИСТЕМА — утвърдена със закон форма на организация на паричното обръщение в дадена страна. Тя включва: 1) стоката, играеща ролята на *всеобщ еквивалент*; 2) парич-

ната единица — *машаба на цените*; 3) узаконените средства на обращение и платежни средства (металическите пари, книжните пари, кредитните пари — банкнотите); 4) реда за сечене на монети (пълноценни — златни, непълноценни — размени монети от различни метални сплави); 5) реда за пускането в обращение на *банкноти* и книжни пари. П. с. като форма на организация на паричното обращение не е единица за всички държави. Основа на п. с. е стоката, изпълняваща ролята на пари — златото или среброто. Първоначално господстваща п. с. е *биметализмът*, при който функцията на мярка на стойността изпълняват едновременно и среброто, и златото. В края на Х!Х в. повечето страни преминават към монометалическата п. с. (вж *монометализъм*) на златна основа. При това свободно се сечат златни монети, а другите парични знаци свободно се разменят за златни монети и златото безпрепятствено се движи от една страна в друга. През Първата световна война повечето капиталистически страни преминават към *книжнопаричната система*, при която функцията на мярка на стойността се изпълнява от златото, а функцията на средство за обращение и платежно средство — от банкнотите и книжните пари, които са неразменяеми срещу злато и затова могат да се обезценяват. През периода на общата криза на капитализма в капиталистическите страни съществува инфлационно книжнопарично обращение. Острите сътресения във валутно-финансовите системи на капиталистическия свят са доказателство за по-нататъшното рязко отслабване на капиталистическите п. с. на съвременния етап от общата криза на капитализма.

При социализма п. с. е планомерно организирана. Единството на икономическия характер на всички парични знаци дава възможност държавната емисионна банка да бъде единственият емисионен орган на територията на страната. Емисионната банка пуска или изважда пари от обращение в рамките на държавния план в съответствие с потребностите на оборота от налични пари за даден период от време. Размерите на емисията на пари или на изземването им от обращение се определят от правителството. П. с. в социалистическите страни имат големи предимства в сравнение с п. с. на капиталистическите страни. Обществената собственост върху средствата за производство и планомерният характер на организацията на п. с. изключват възможността за парични кризи. В социалистическите страни се осъществява държавен *валутен моно-*

пол, т. е. изключително право на социалистическата държава да извършва сделки с чуждестранна валута и с други валутни ценности и да съсредоточава в ръцете си всички валутни резерви. В резултат на валутния монопол паричното обращение в социалистическите страни не зависи от капиталистическия валутен пазар, а п. с. на тези страни не са подложени на стихийните колебания, присъщи на капиталистическия валутен пазар. Благодарение на всички тези предимства на п. с. при социализма валутите на социалистическите страни са устойчиви. Устойчивостта на парите се осигурява както със златния запас, така и със стоковата маса, намираща се в ръцете на държавата и продавана по твърди планови цени.

ПАРИЧНО ОБРАЩЕНИЕ — движение на налични пари в народното стопанство в процеса на обращението на стоките, оказването на услуги и извършването на различни плащания. Възниква в периода на разлагане на първобитнообщинния строй и се развива в робовладелския и феодалия строй. В докапиталистическите общества, където господства натуралното стопанство, п. о. обслужва движението на сравнително малка част от обществения продукт. Основната част от него преминава непосредствено от производството в потреблението без посредничеството на парите. В условията на капитализма стоковото производство се превръща в господстваща форма на производство и п. о. става постоянно звено, което посредничи при движението на съвкупния обществен продукт.

Основа на п. о. е стоковото обращение. С развитието на стоковото производство непосредствената размяна на стока срещу стока (С—С) отстъпва място на стоковото обращение, обслужвано от пари (С—П—С). Парите навлизат в каналите на обращението за обслужване реализацията на стоките, а количеството на парите, необходими за обращението, се определя от количеството на стоките, реализирани на пазара, от равнището на стоковите цени и от скоростта на обращението на парите. Разликата на п. о. от стоковото се състои в това, че всяка стока само временно се намира в сферата на обращението, докато парите, изпълнявайки функцията средство за обращение, остават постоянно в каналите на обращението.

П. о. представлява съвкупност от актове, в които парите последователно функционират като средство за обращение и

като платежно средство. П. о. при капитализма се проявява като металическо, банкотно и книжнопарично. При металическото обращение количеството на парите в обращение се регулира стихийно, доколкото всякога има възможност да отиде в съкровището тази част от парите, която в даден момент е излишна, и да влезе в обращение част от намиращите се в съкровището пари, когато това е необходимо. Банкното обращение може да се състои от разменни и неразменни банкноти. В първия случай притежателите на банкноти могат във всяко време да получат от емисионните банки равнозначно количество злато или сребро. Възможността за свободна размяна на банкноти с благороден метал изключва пребиваването в обращение на излишни количества банкноти, а пускането им по реда на кредитирането на стокооборота способствува за поддържане на п. о. на равнище, определяно от *закона за паричното обращение*. Неразменните банкноти и книжните пари могат да се пускат в неограничено количество и да се обезценяват. В периода на общата криза на капитализма това става хроническо явление за капиталистическите страни.

П. о. при социализма коренно се различава от п. о. при капитализма. То се осъществява на планова основа. Всички разплащания и касови операции са съсредоточени в държавните банки и другите финансово-кредитни институти. Движението на налични пари е строго разграничено от безналичния паричен оборот (безкасовите плащания). Първите обслужват оборотите на населението, а вторите — оборотите на общественния сектор. Намиращите се в обращение налични пари извършват постоянен кръгооборот. Те влизат в обращение, напускайки касите на банката във формата на работна заплата и други плащания за населението, използват се от него за покупка на стоки и плащане на услуги от предприятия и организации, след което последните ги внасят в касите на банката.

ПАТЕРНАЛИЗЪМ (от латински *pater* — баща) — идеологическа доктрина и практика на монополистичната буржоазия, целеша да отклони работниците от класовата борба, да вътълпи в съзнанието им идеите за «социално партньорство» и класов мир, да ги подтикне доброволно да повишават производителността и интензивността на труда в капиталистическите предприятия. П. включва цяла система от идеологически и пропагандни методи, икономически, психологически и органи-

зационно-технически мерки, които под формата на т. нар. «човешки отношения» имат за цел да въздействуват върху работниците и да ги склонят към класово сътрудничество с работодателите. Системата на «човешките отношения» е пряко продължение и по-нататъшно развитие на капиталистическите системи за организация на труда и засилване на неговата експлоатация. При съвременните условия, когато неизмеримо порастват класовото самосъзнание и решимостта на пролетарната да се противопоставя на посегателствата на монополистичния капитал, обикновените методи за интензификация на труда не винаги осигуряват желаните от работодателите ефекти. Стремейки се да укрепят тила си, да смекчат изострящите се класови противоречия, монополистичната буржоазия прибегва към префинени методи на експлоатация, замаскирана с демагогски провъзгласената «башинска грижа» на монополистите за техните «наемни братя». Широко се използват такива методи като групови застраховки, парични помощи за болни, съдействие при организиране на спорта и почивката, уреждане на съвместни празнични вечери, подаръци за децата на работниците и т. н. Опитвайки се да подкопаят класовата солидарност на работниците, да вселят дух на съперничество между тях, теоретиките на «човешките отношения» проучват националните, семейните и религиозните особености на отделни групи и дават незначителни привилегии на някои от тях. При осъществяване на патерналистката програма монополистичният капитал отделя голямо внимание за култивирането у работниците на привързаност към частната собственост. Например в ГФР през 50-те — 60-те години е приета цяла серия закони във връзка със създаването на собственост сред лицата на наемния труд и превръщането им в т. нар. «народни капиталисти». Според предвижданията на проповедниците на п. за това трябва да спомогнат пускането на дребни акции и купуването им от трудещите се, изплащането на премии за влоговете в спестовните каси, участието на работниците в печалбите и т. н. Във Франция например «участието на работниците в печалбите на предприятието» е провъзгласено за съставна част от политиката на «асоцииране на труда и капитала». Идеологията и практиката на п., чиято цел е да утвърди прословутото «равноправие» между експлоататори и експлоатиранни, са дълбоко враждебни на коренните класови интереси на работническата класа и на всички трудещи се.

ПАУПЕРИЗЪМ — свойствена на експлоататорските общества крайна бедност на трудещите се. При капитализма п. е неизбежен резултат от действието на *всеобщия закон на капиталистическото натрупване*. Най-големи размери и острота достига при империализма, особено в периода на общата криза на капитализма, когато масовата безработица приема хронически характер. Пауперите са обречени на непрекъсната физическа и морална деградация и живеят от подаянията на обществото. П. изчезва след премахването на частната собственост върху средствата за производство.

ПЕТИ, Уилям (1623—1687) — английски икономист, един от основателите на *класическата буржоазна политическа икономия*. Научните интереси на П. са многостранни: през 1647 изобретява копирна машина, през 1649 става доктор по физика, а през 1651 — професор по анатомия и музика. Едър земевладелец, П. се изявява като идеолог на победилата буржоазия, дошла на власт след английската буржоазна революция. Главни трудове в областта на политическата икономия: «Трактат за данъците и доходите» (1662), «Слово към мъдрите» (1664), «Политическа анатомия на Ирландия» (1672), «Политическа аритметика» (1690, посмъртно) и др. Отначало в неговите трудове се срещат меркантилистки идеи (вж *меркантилизъм*), но по-късно, например в съчинението «Няколко думи по повод на парите» (1682), изчезват и последните следи от меркантилистки възгледи. П. слага начало на прехода от анализ на сферата на обръщението към анализ на производствения процес. Методът, който прилага в политическата икономия, е заимствуван от естествените науки и допълнен с математически и статистически анализ. П. е основоположник на теорията за трудовата стойност. Той различава вътрешна стойност, която нарича «естествена цена», и пазарна цена, наричана от него «политическа цена». П. определя стойността с изразходвания труд, като установява математическа зависимост на величината на стойността от производителността на труда. Величината на стойността измерва двояко: със земята и с труда, като счита, че трудът е баща на богатството, а земята — негова майка. Тъй като не разбира двоякия характер на труда и стоката, П. не е в състояние да разкрие напълно същността на парите. Но той вижда в тях *всеобщ еквивалент* и анализира някои от функциите им. Анализирайки категориите работна заплата, печалба и поземлена рента, П. поставя

въпроса за делнето на работния ден на необходимо и принадлежно време. Рентата той определя като всеобща форма на принадлежната стойност, която се проявява като поземлена рента и като парична рента (лихва). Пръв от икономистите П. се занимава с въпроса за диференциалната рента. Научна е и неговата постановка за цената на земята. Възгледите му по проблемите на икономическата политика отразяват тенденцията към подчиняване икономиката на страната на промишления капитал.

ПЕЧАЛБА при капитализма — превърнатата форма на принадлежната стойност, която се проявява като остатък от прихода след приспадане на разходите на капитал и се присвоява безвъзмездно от капиталиста. Превръщането на принадлежната стойност в п. е свързано с факта, че капиталистът авансира капитала си не само за наемане на работна сила, а и за купуване на средства за производство, без които производството, процесът на създаване на принадлежна стойност е невъзможен. Затова принадлежната стойност, представена като плод на целия авансиран капитал, взема превърнатата форма на печалба. В действителност източник на п. не е целият капитал, а само онази част от него, която се изразходва за работна сила (вж *променлив капитал*). Формата на п. прикрива реалния ѝ произход, експлоатацията на жив труд от капитала. Превръщането на принадлежната стойност в п. е обусловено от това, че принадлежната стойност реално се разкрива едва в процеса на реализацията на стоката — във вид на разлика между нейната цена и разходите на капиталиста за производството ѝ ($c + v$) т. е. във вид на п., която след завършване на всеки оборот на капитала отива в ръцете на неговия собственик. На капиталиста е все едно какви потребителни стойности се създават в неговите предприятия, за него е важно да получи п. Надпреварата на капиталистите за най-голяма п. е определяща цел, главен мотив на капиталистическото производство. През епохата на свободната конкуренция те се задоволяват със *средна (обща) норма на печалбата*. През периода на империализма монополите чрез установяване на монополни цени, повишаване на производителността на труда, засилване експлоатацията на трудещите се в своята страна, ограбване на народите в зависимите и изостаналите страни и чрез преразпределението на националния доход извличат високи *монополни печалби*.

ПЕЧАЛБА при социализма — *чист доход* на предприятието, една от основните форми на чистия доход при социализма. В количествено отношение п. на социалистическото предприятие представлява разлика между сумата, получена от предприятието за продадената продукция, и разходите за нейното производство и реализация. Тя е най-общ показател за резултатите от производствено-стопанската му дейност и заедно с това важна форма на паричните натрупвания. За социалистическата стопанска система като цяло п. като икономическа категория няма този социален смисъл, който я характеризира при условията на капиталистическото производство. Образуването на п. при социализма не е израз на експлоатация на човек от човека, която завинаги е унищожена в социалистическото общество. Главната цел на социалистическото производство е задоволяването на растящите нужди на обществото. Но въпреки че социалистическите предприятия произвеждат продукция преди всичко защото тя е необходима на обществото, п. има голямо значение като най-концентриран показател за резултатността на стопанската дейност. Ако не се взема предвид п., не може да се определи кое предприятие развива по-добра стопанска дейност, какъв принос дава в общонародния фонд, какви са собствените му ресурси и възможности. А без такова съизмерване е невъзможно да се приложи *стопанската сметка*. П. и *рентабилността* се включват в плановете показателни, които централизирано се утвърждават на предприятията. В п. се отразяват всички страни на стопанската дейност: степента на използване на производствените фондове, равнището на техниката и технологията, организацията на производството и труда и т. н. Размерът на п. зависи не само от икономите от снижаване на себестойността, но и от реализираната продукция и нейното качество, тъй като на продукцията с по-високо качество се установява по-висока цена на едро. Цялата получена от социалистическото предприятие п. се дели на две части. Едната остава на разположение на предприятието и се използва за образуване фондовете за икономическо стимулиране за покриване прираста на собствените *оборотни средства* в планови размери и за плащане лихвите за ползване на банков кредит. Другата част постъпва в държавния бюджет, за да бъде използвана в централизиран ред за обществените, общодържавните нужди. Действащият икономически механизъм определя принципно нов ред на разпределяне на п., който в по-

голяма степен допринася за укрепването на стопанската сметка. При разпределяне на плановата п. на предприятието се установява следната поредност: 1) данък върху производствените фондове; 2) фиксирани (рентни) плащания; 3) лихви по банков кредит; 4) образуване на фондове за икономическо стимулиране (фонд за материално стимулиране, фонд за социално-битови мероприятия, фонд за развитие и техническо усъвършенстване на производството); 5) финансиране на централизираните капитални вложения и погасяване на кредит, предоставен за централизиран капитални вложения и увеличаване производството на стоки за народно потребление; 6) покриване прираста на собствените оборотни средства, плановите загуби от експлоатацията на жилищно-комуналното стопанство и други планови разходи. Разликата между общата сума на п. и сумата на посочените плащания, разходи и отчисления отива в бюджета във вид на свободен остатък от п. Надплановата п. се разпределя по същите канали, макар и в малко по-различна последователност. При условията на действащия икономически механизъм частта от п., оставаща в предприятието, значително нараства, а това създава благоприятни условия за развитие на производството и засилване на материалното стимулиране на работниците. При провеждането на икономическите реформи в страните от СИВ са експериментирани различни форми на разпределение на п., някои общи за всички страни, а други специфични само за отделни страни и за определен период от време.

ПЛАВАЩ КУРС — валутен курс, който се изменя свободно под действието на търсенето и предлагането на чуждестранна валута. П. к. е разновидност на колебаещия се валутен курс, наречен още флексибилен или флукуарен курс. В общата схема на колебаещия се валутен курс влизат и такива разновидности като курс с твърд, но коригируем паритет (негови защитници са Трифин, Харт, Киндербергер), курс с по-широки граници на колебание (Кейиз, Мид, Махлуп), курс с пълящ паритет (Харод), дирижиран флексибилен курс и т. н. П. к. се използва широко след девалвацията на английската лира през 1967. С неговото прилагане се цели да се смекчат кризисните процеси в капиталистическата валутна система. П. к. се използва като средство за уравновесяване на платежния баланс на съответната страна. Той се приспособява към изменящите се съотношения между вътрешните и междуна-

родните цени, към условията на капиталовия пазар. При него се създава възможност за сравнително по-голяма автономия на вътрешните цени. Способствувайки за относително равновесие на платежните баланси, в същото време п. к. внася големи смущения в международната търговия и движението на капитали. При тази система на валутни курсове се създава несигурност в международните икономически отношения, породена от неизбежните валутни рискове. Идейна основа на п. к. е теорията за автоматично балансиране на платежния баланс.

ПЛАНИРАНЕ НА НАРОДНОТО СТОПАНСТВО — дейност на социалистическата държава по съставяне и организиране изпълнението на плановете за развитие на народното стопанство. Насочена е към формиране на обективни и необходими пропорции в народното стопанство и осигуряване хармонично развитие на общественото производство в съответствие с изискванията на икономическите закони на социализма. Планирането е една от проявите и главно съдържание на стопанско-организаторската функция на социалистическата държава, на ръководната роля на комунистическата партия в развитието на страната. Плановото развитие на стопанството е огромно предимство на социализма пред капитализма. То дава възможност икономиката да се развива непрекъснато и с високи темпове, производителните сили правилно да се разпределят по територията на страната, по-бързо и по-пълно да се внедряват в производството постиженията на науката и техниката, икономично да се използват всички материални, финансови и трудови ресурси на обществото в интерес на трудещите се. П. н. с. е възможно само при обществена собственост върху средствата за производство. Преминаването на основните средства за производство в собственост на народа създава необходимост от планомерно, пропорционално развитие на народното стопанство. Обществената собственост осигурява икономическо и организационно единство на народното стопанство и следователно възможност за единно управление на всички негови части, възможност то да се развива по предварително съставен план. Социалистическото планиране коренно се отличава от държавиомонополистическото регулиране в капиталистическите страни, което е частично въздействие на държавата върху икономическите процеси, няма директивен характер, осъществява се с методите на

косвеното въздействие и се извършва в интерес на финансовия капитал. Основната задача, решавана от социалистическото планиране, е осигуряване на пропорционалност в развитието на икономиката и на отделните ѝ части, така че в интерес на обществото да се постигат най-добри производствени резултати с най-малки разходи. В социалистическото общество плановете са научни, защото отразяват изискванията на обективните закони на общественото развитие. Планирането се основава преди всичко на *закона за планомерното развитие на народното стопанство*. То е съобразено и с изискванията на основния икономически закон, закона за стойността, закона за разпределение според труда и др.

Организацията на п. н. с. се основава на принципите на демократическия централизъм. Плановете имат директивен характер. Те не само поставят задачи пред народното стопанство, отраслите и предприятията, но и посочват начините за тяхното решаване. След утвърждаването си планът получава силата на закон и изпълнението му е задължително. Директивността на планирането няма нищо общо с волюитаризма в стопанското ръководство, тъй като и самите задачи по плана и начините за тяхното решаване се изработват въз основа на познаване системата от обективни икономически закони, тенденциите на разгръщащата се научно-техническа революция, отчитане потребностите на обществото и неговите ресурси, формиращата се вътрешна и външна обстановка в стопанското и политическото развитие. Основа на цялата система на народностопанското планиране е перспективното планиране, осъществявано на базата на научнообосновано прогнозиране. Програмата за изпълнение показателите на перспективния план се разработва с помощта на текущото планиране. В процеса на народностопанското планиране се осигурява единство на перспективното и текущото планиране.

Основен метод при п. н. с. е *балансовият метод*, т. е. методът на уравновесяване наличните ресурси с необходимите потребности. Посредством изработването на правилна система от натурални, стойностни и трудови баланси се постига взаимното обвързване на всички съставни елементи на плана, неговото равновесие. Отразявайки потребностите на постоянно развиващото се стопанство, балансираността на плана трябва да бъде динамична, подвижна, т. е. да изразява променящите се съотношения между различните страни и елементи на народното стопанство и да спомага за най-доброто решаване

ПЛАНИРАНЕ

на задачата за максимално издигане ефективността на общественото производство. При условията на интензивно развитие на икономиката, особено във връзка с разгръщащата се научно-техническа революция, балансираността на народностопанския план изисква, първо, в темповете на нарастване, в обема на капиталните вложения и в осигуряването с материални ресурси приоритет да имат най-прогресивните отрасли и производства, които в най-голяма степен допринасят за повишаване ефективността на производството; второ, капиталните вложения да се насочват преди всичко за завършване на строящите се обекти, с което се постигат по-кратки срокове в строителството и се въвеждат в действие повече мощности; предвижда се да се отделят необходимите средства за разширяване и реконструкция на действащите предприятия, което осигурява бърза и ефективна възвращаемост на капиталните вложения; трето, плановете задачи да се определят така, че напълно да се използват вътрешните резерви на предприятията, по-широко да се внедряват новата техника и технология, непрекъснато да се повишава качеството на продукцията. Плановете трябва да се съставят по такъв начин, че напълно да отговарят на задачите за създаване материално-техническата база на социализма и комунизма и за по-нататъшното подобряване живота на трудещите се. Задачите на народностопанския план се изразяват посредством система от показатели. Тя се състои от натурални показатели (например задачите за производството на най-важните видове изделия) и стойностни показатели (например обема на реализираната продукция, фонда за работна заплата). Те са взаимосвързани, защото в различна форма и от различни страни изразяват едни и същи взаимосвързани процеси, протичащи в народното стопанство. Важно условие за организиране на плановата работа е контролът върху изпълнението на плановете задачи, който дава възможност по-добре да се разкриват резервите в производството, да се предотвратява възникването на диспропорции и т. н.

С нарастването и усложняването на стопанството, с изменението на формите на управление, повишаване квалификацията на работниците и механизизиране на техния труд се усъвършенствува и системата на планиране. Във връзка с усъвършенстването на икономическия механизъм за ръководство на социалистическата икономика се осъществяват мероприятия за усъвършенстване на планирането. Укрепват се осно-

вите на централизираното планиране, разширяват се правата на предприятията и местните органи в планирането, повишава се ролята на перспективните планове, по-съвършена става системата от показатели, подобрява се методологията на разработване на плановете, внедряват се съвременни технически средства и икономико-математически методи на всички степени на планирането. По-нататъшното усъвършенстване на планирането и по-конкретно повишаването на неговото научно равнище изисква то да се опира на по-точно проучване на обществените потребности, на научни прогнози за икономическите възможности на обществото. Особено се засилва значението на научното прогнозиране на икономическото развитие за продължителен период. През последните години в НРБ се съставят дългосрочни прогнози за развитието на редица отрасли на общественото производство, съставя се генерална схема за териториалното разполагане на производителните сили. Върху тази основа се разработва план за развитие на икономиката в далечна перспектива.

ПЛАНОМЕРНОСТ В РАЗВИТИЕТО НА СОЦИАЛИСТИЧЕСКАТА ИКОНОМИКА — икономическа категория на социалистическата икономика, изразяваща обективната необходимост от формирането на правилни пропорции между различните отрасли и сфери на социалистическото стопанство и на обществения живот. Постоянната, съзнателно поддържана пропорционалност действително би означавала планомерност, пише В. И. Ленин. За да се осигури оптимално, хармонично задоволяване на цялата съвкупност от обществени потребности, са необходими определени съотношения между всички взаимосвързани участъци на народното стопанство (предприятия, отрасли, икономически райони и т. н.) и между отделните фази на възпроизводството. Колкото по-развито е *общественото разделение на труда*, общественият характер на производствения процес, толкова по-сложни и многостранни са взаимните връзки в процеса на общественото възпроизводство и толкова по-наложителна става и необходимостта съзнателно да се поддържа пропорционалност в развитието на народното стопанство. Необходимост от определени пропорции в разпределението на обществения труд между различните видове дейност съществува при всеки начин на производство. Но начинът на осъществяване на тази необходимост, икономическата форма на нейното изразяване, се изменя

с преминаването от един начин на производство към друг. Необходимостта от разпределение на обществения труд в определени пропорции по никакъв начин не може да бъде унищожена от определена форма на общественото производство — може да се измени само формата на нейното проявяване. При капитализма необходимата пропорционалност се осъществява стихийно, като средна величина от различните отклонения, т. е. по пътя на своето неосъществяване. За капитализма кризата е необходима, за да създава постоянно нарушавана пропорционалност. Това поражда огромни трудови и материални загуби.

Социалистическото производство, базиращо се на обществена собственост върху средствата за производство, осигурява възможност да се поддържа постоянна пропорционалност в общодържавен мащаб въз основа на строго отчитане на потребностите и ресурсите на обществото и научно предвиждане за хода на общественото възпроизводство. Пропорциите в общественото стопанство имат обективен характер. Това означава, че обществото не може да ги установява произволно. В системата на народностопанските пропорции, изразяващи количествените съотношения между взаимосвързаните звена на общественото възпроизводство, определящи са пропорциите в производството. Главната пропорция в народното стопанство — между производството на средства за производство и производството на предмети за потребление — разкрива основната роля на производството на средства за производство. Затова и съотношението между тези две подразделения на общественото производство се характеризира с увеличаване на относителния дял на първото подразделение, с по-бързи темпове на неговото развитие, благодарение на което се осигурява и бързо увеличаване на производството на предмети за потребление. Огромно социално-икономическо значение има и поддържането на пропорционалност в развитието на промишленото и селскостопанското производство, между производството, натрупването и потреблението, между стоките фондове и паричните доходи на населението, между производството и транспорта и т. н. Като вземат под внимание необходимостта да се икономисва време и да се постигат най-големи резултати с минимални разходи, ръководните стопански органи на социалистическото общество планомерно (вж *планиране на народното стопанство*) поддържат оптимални, т. е. такива пропорции, които осигуряват на всеки етап на

икономическото развитие при дадени трудови, материални и финансови ресурси най-високи темпове на нарастване на общественото производство и на народното благосъстояние. Пропорциите в народното стопанство непрекъснато се изменят. Във връзка с научно-техническия прогрес се появяват нови прогресивни отрасли на производството, в стопанския оборот се включват все нови природни ресурси. Това дава възможност определени обществени потребности да бъдат задоволявани с нови продукти при по-малки разходи на труд и средства за производство (например прогресивните изменения в структурата на горивния баланс — увеличаването на относителния дял на природния газ и нефта, по-икономични в сравнение с въглищата). Да се построи материално-техническата база на социализма и комунизма, да се реализират постиженията на съвременната научно-техническа революция и да се повиши ефективността на общественото производство — всички тези задачи изискват в перспектива съществени изменения в народностопанските пропорции, ускорено развитие на най-прогресивните и икономични отрасли и производства, засилване ролята на качествените, интензивните фактори на икономическия растеж. В социалистическата икономика преустройството на структурата на общественото производство и изменянето на народностопанските пропорции се осъществяват посредством централизираното планиране и разпределение на капиталните вложения. Важна роля в постигането на пропорционалност играят и икономическите методи за въздействие върху стопанските процеси. Платомерността в социалистическата икономика не изключва възможността да се появяват отделни диспропорции, предизвикани както от обективни фактори (липса на достатъчни материални резерви, слаба реколта, стихийни бедствия), така и по субективни причини (недостатъци в планирането и ръководството на стопанството). Разполагайки с достатъчни стопански резерви, социалистическото общество може да предотвратява очертаващите се диспропорции или да отстранява вече възникналите диспропорции.

На въпроса за платомерността и усъвършенствуването на социалистическото планиране голямо внимание отделя Юлският пленум на ЦК на БКП (1968). Посочени са съвременните черти на платомерността и планирането: укрепване на аналитичнопроучвателната работа за поддържане на платомерността и усъвършенствуване на плановата дейност и особено

ПЛАТЕЖОСПОСОБНО ТЪРСЕНЕ

на социално-икономическото прогнозиране; превръщане на държавния план в единен социално-икономически и политически документ, който не само с цифри, показатели и нормативи, а и с концепции и програми очертава развитието на обществото като цяло за даден период; укрепване на нормативната база на планирането и на нейната роля за поддържането на планомерността; създаване на необходимите държавни и оперативни резерви като средство за преодоляване на евентуални диспропорции; усъвършенстване инструментариума на планирането чрез разработването и използването на прогнози, концепции, програми, модели и електронноизчислителна техника. Тези моменти са доразвити в материалите на Декемврийския пленум на ЦК на БКП (1972) на основата на превръщането на *програмно-целевия и комплексен подход* в планирането и управлението на народното стопанство в централно звено на съвременната социално-икономическа политика. Координацията на народностопанските планове на социалистическите страни спомага да се установява и поддържа планомерност в мащаба на световната социалистическа стопанска система, а това води до огромни икономии на обществен труд и средства, до повишаване икономическата ефективност на производството както във всяка социалистическа страна, така и в цялата социалистическа система.

ПЛАТЕЖОСПОСОБНО ТЪРСЕНЕ — търсене на материални блага и услуги, осигурено с паричните средства на купувачите. В п. т. се въплъщава голяма част от обществената и личната потребност от средства за производство и предмети за потребление. То се обуславя от общественно-политическия строй, от структурата на произвеждания обществен продукт, от размерите на националния доход и характера на неговото разпределение. При капитализма тенденцията към безгранично разширяване на производството е в противоречие с ограничените размери на п. т. на трудещите се. В условията на ожесточена конкурентна борба капиталистите се стремят да поддържат равнището на работната заплата на работниците в границите на минимума, а често пъти и под стойността на работната сила. В резултат на това делът на работната заплата на трудещите се в националния доход на страната спада. Изоставането на п. т. на трудещите се от възможностите за разширяване на капиталистическото производство е една от формите, в които се проявява основното противоречие на капи-

тализма. В социалистическото общество въз основа на неотклонното царстване на производителността на обществения труд реалните доходи на населението се увеличават и п. т. системно се повишава. Това става чрез повишаване на работната заплата на работниците и служещите, на доходите на кооператорите, както и на различните помощи и облекчения, предоставяни на населението от обществените фондове за потребление. Социалистическата държава и нейните органи планомерно координират п. т. на населението и производството на предмети за потребление, проучват структурата на търсенето и измененията в потреблението на населението. Въз основа на това се установяват определени пропорции между предлагането и търсенето на стоки в мащабите на цялото народно стопанство. Важна роля в плановото регулиране на п. т. и на стокооборота играе *балансът на паричните доходи и разходи на населението*.

ПЛЕХАНОВ, Георги Валентинович (1856—1918) — един от първите руски маркнисти, пропагандист на марксизма, деец на руското и международното социалдемократическо движение. Социално-икономическите възгледи на П. претърпяват сложна еволюция. Най-значителен в живота му период е времето, когато се отказва от народническата идеология и премива на идейните позиции на марксизма. В трудовете си «Социализмът и политическата борба» (1883) и «Нашите разногласия» (1885) П. прави критичен анализ на икономическата програма на народниците, посочва несъстоятелността на техните твърдения за невъзможността капитализмът да се развие в Русия. Въз основа на богат фактически материал той доказва, че руският капитализъм вече съществува и се развива по присъщите му закони. Подлагайки на критически разбор твърденията за «социалистическите основи» на селската община и «комунистическите инстинкти» на селянина, П. разобличава реакционната дребнобуржоазна утопия на народниците за възможността тогавашна Русия да премине към социализъм, като прескочи капитализма. П. е голям познавач на марксистката икономическа теория, рязък критик на буржоазната политическа икономия. Но въпреки марксистското разбиране на най-важните проблеми на политическата икономия, по редица въпроси допуска сериозни грешки, по-конкретно по въпроса за производствената цена за разликата между простото стоково и капиталистическото

стопанство; той е привърженик на «железния закон» на Ф. Ласал за работната заплата. П. критикува представителите на вулгарната буржоазна политическа икономия, води борба срещу бернщайнството — ревизионизъм в световното работническо движение в края на XIX и началото на XX век. Теоретическата и практическата дейност на П. слага начало на марксисткия период в развитието на обществено-икономическата мисъл в Русия, изиграва важна роля в политическата просвета и революционната борба на работническата класа. От 1903 започва меншевишкият период в дейността на П. и отстъплението му от марксизма. Признал фактическото съществуване на капитализма в Русия, П. не изследва своеобразието на неговото развитие при условия, в които се запазват отживелици от феодалните отношения, не изследва специално аграрните отношения, остава настрана от проблемите на империализма. Той не вярва в революционната роля на селяните като съюзник на пролетариата в освободителното движение, надценява ролята на либералната буржоазия. Отношението му към Октомврийската революция е отрицателно, но тъй като не иска да се обявява против работническата класа, П. се оттегля от политическа дейност. В. И. Ленин критикува опортюнистките възгледи на П., но същевременно отбелязва големите му заслуги като автор на редица бележити трудове, от които са се учили руските маркнисти.

ПОЗЕМЛЕНА РЕНТА — част от стойността на *принадения продукт* (или от самия принадлеен продукт), получавана от поземления собственик; форма на икономическа реализация на собствеността върху земята. В зависимост от условията в отделните обществено-икономически формации п. р. има различни форми и социално-икономическо съдържание. Феодалната п. р. изразява отношенията между феодала-собственик на земята и закрепостения към тази земя селянин. Тя се присвоява по силата на извъникономическата принуда и представлява целия принадлеен труд на крепостния селянин. Бива: отработъчна, натурална и парична.

П. р. при капитализма е една от формите на *принадената стойност* и е икономическа реализация на поземлената собственост при условията на стопанисването на земята с помощта на наемни труд. Класическа форма на капиталистическо земеделие е, когато собственикът на земята я предоставя срещу определен наем за стопанисване от капиталист-арендатор.

Последният влага своя капитал, като закупува необходимите средства за производство, наема работна сила и организира производството на селскостопански продукти. В процеса на производството наемните работници създават принадена стойност. Една част от нея се присвоява от капиталиста-арендатор под формата на *средна (обща) норма на печалбата*, а останалата част приема формата на п. р. и се присвоява от собственика на земята посредством *арендата* за земята. Следователно капиталистическата п. р. е онази част от принадлежната стойност, създавана в земеделието, която представлява излишъкът над средната норма на печалбата. Когато капиталистът влага капитала си върху своя собствена земя, той присвоява и двете части на принадлежната стойност, т. е. като капиталист той получава средна печалба, а като поземлен собственик — рента.

Капиталистическата п. р. бива два вида: *диференциална поземлена рента* и *абсолютна поземлена рента*. Те са проявление на двата вида монопол върху земята — на стопанисването и на частната собственост (вж *монопол върху земята като стопански обект* и *монопол на частната собственост върху земята*). Д и ф е р е н ц и а л н а т а р е н т а се образува в резултат на различията в производителността на стопанисваната земя. Тя бива два вида — от I и II род. Диференциалната рента от I род се обуславя от различното естествено плодородие и местонахождение на земята. Диференциална рента от II род е резултат от допълнителното вложение на капитал върху една и съща площ земя, т. е. тя е израз на интензификацията на селското стопанство. А б с о л ю т н а т а р е н т а се образува поради по-ниския органически състав на капитала в земеделието и наличието на монопол на частната собственост върху земята.

При социализма се премахва частната собственост върху земята, а обобществената земя се стопанисва с колективен труд и обществени средства за производство. Поради това изчезват усложненията, пораждащи абсолютната рента. Но и тук се запазват различия в производителността на отделните участъци земя, заети с дадена култура, макар че възможността за планомерно и рационално райониране на културите значително намалява тези различия. Освен това и при социализма съществува монополът на стопанисването върху по-добрите земи, само че той вече не е монопол на частни стопани, а на обществени социалистически предприятия. На тази основа

при установяването на единни цени възниква възможността да се формира *допълнителен (диференциален) чист доход*. По своето социално-икономическо съдържание той се отличава коренно от диференциалната рента при капитализма. Не изразява отношения на експлоатация на човек от човека, а е част от чистия доход, създаван от тружениците в селското стопанство, който се присвоява от обществото и социалистическите селскостопански предприятия и се използва в общ интерес. И при социализма се формира диференциална рента от I и II род. По принцип диференциалната рента от I род трябва да се присвоява от държавата, тъй като тя е дар от природата. Но за да се стимулират селскостопанските предприятия към правилна специализация и най-пълно използване на конкретните природно-климатични условия, може да се оставя една част от тази рента в разпореждане на самите предприятия. Диференциалната рента от II род като проява на процеса на интензификацията на производството е резултат главно на усилията на селскостопанските предприятия. За нейното създаване голям дял има и социалистическата държава. Разпределението ѝ се осъществява чрез механизма на данъчната система и посредством зоналните цени. В НРБ поради липсата на ярко очертани зони и малкия размер на страната тази система е твърде ограничена. В замяна на това се прилага системата на премии към цената за стопанствата в планинските и полупланинските райони. Най-широко използван механизъм за разпределение на диференциалната рента в България е механизмът на финансовата система, който непрекъснато се усъвършенствува.

ПОКУПАТЕЛНА СИЛА НА ПАРИТЕ — количеството стоки и обемът на услугите, които могат да бъдат придобити с определена парична единица. П. с. п. не изразява непосредствено тяхната стойност. Тя се определя от съотношението на количеството пари, намиращи се в обращение, и количеството злато, което е необходимо за стоковото обращение. Върху п. с. п. пряко влияят колебанията на цените на стоките. За капиталистическата система са характерни периодични валутни и финансови кризи, хронично задръстване на каналите на обращението с излизна маса книжни пари, в резултат на което цените на стоките се покачват, п. с. п. намалява. Особено голям размах този процес получава в периода след Втората световна война. Буржоазните правителства в капиталисти-

ческите страни, следвайки препоръките на Кейнз, допускат «дозирана» инфлация, която сега се превърна в необуздан процес. В социалистическото стопанство, което се развива планомерно, се осигурява устойчивост на паричното обращение. Покупателната способност на населението, т. е. онази част от паричните доходи, която може да бъде употребена за купуване на стоки и заплащане на услугите, расте. Това се постига преди всичко чрез увеличаване обема на производството на преобладаващата част от стоковите маси, които държавата продава по твърди цени. П. с. п. и покупателната способност на населението се намират в тясна взаимна зависимост с *платежоспособното търсене*.

ПОЛИТИЧЕСКА ИКОНОМИЯ — наука за производствените, т. е. икономическите отношения, които се формират в процеса на производството, разпределението, размяната и потреблението на материалните блага в човешкото общество на различните степени в неговото развитие. Производството, разпределението, размяната и потреблението са подчинени на определени икономически закони. Задача на п. и. е да разкрива тези закони и тяхното използване в практическата дейност на хората в народното стопанство. П. и. разкрива и изучава закономерностите в развитието на производствените отношения в органична връзка и взаимодействие с постоянно развиващите се производителни сили, а също и с надстройката на икономическата база, преди всичко с държавата. Производителните сили в единство с производствените отношения образуват *основа на производство* на определена *обществено-икономическа формация*. П. и. е историческа наука. Тя разкрива условията и причините за възникването, развитието и заменянето на едни обществени форми на производство с други, по-прогресивни. П. и. засяга корените икономически и политически интереси на хората, на различните обществени класи и в антагонистичните формации е арена на остра класова борба. Затова няма и не може да има единна п. и. за всички класи. Характер на научна п. и., отразяваща вярно обективната същност на икономическите явления, има п. и. на прогресивните класи, тъй като техните интереси съвпадат с интересите на обективния исторически процес. Съществуват буржоазна п. и., пролетарска п. и. и дребнобуржоазна п. и. Марксистко-ленинската п. и. има класов, партиен характер. Тя стои на позициите на работническата класа, разобличава

антинаучната, реакционна същност на защищаващата капитализма буржоазна икономическа наука, води непримирима борба срещу ревизионизма, догматизма, реформизма и другите изопачения на икономическата теория.

П. и. възниква в епохата на робовладелския строй като наука за стопанската дейност. С това първоначално предназначение е свързано наименованието на науката, произхождащо от гръцките думи «политеа» и «ойкономия» («политеа» — обществено устройство, «ойкос» — дом, стопанство, и «номос» — закон). Като самостоятелна наука п. и. започва да се развива със зараждането на *капиталистическия начин на производство*. От този период датират първите опити за теоретическо осмисляне и обяснение на редица явления на капитализма. През XVI—XVIII в. се заражда и развива *меркантилизмът*. Съсредоточили вниманието си върху външните явления на икономическия живот на обществото, меркантилистите придават решаващо значение на сферата на обращението — търговията и парите, като единствен източник на богатството. През периода, когато се формира капиталистическият начин на производство, когато буржоазията още е възходяща класа и играе прогресивна роля в борбата против феодализма, когато противоречията между буржоазията и пролетариата все още са в неразвита състояние, възниква и се оформя *класическата буржоазна политическа икономия*. Нейните основатели — У. Пети, А. Смит и Д. Рикардо — слагат начало на научното изследване на капиталистическия начин на производство, правят редица важни открития в разбирането на законите на общественото производство и разпределение на материалните блага. Обаче буржоазната ограниченост и неразвитостта на капитализма не дават възможност на класиците на буржоазната п. и. да разкрият експлоаторската същност и исторически преходния характер на капитализма, да открият неговите антагонистични противоречия. От момента, когато класовата борба на пролетариата започва да застрашава съществуването на капитализма, буржоазната класическа п. и. отстъпва място на ненаучната, *вулгарна буржоазна политическа икономия*, която господствува в капиталистическия свят досега. Нейните първи представители — Ж. Б. Сей, Т. Р. Малтус, Д. С. Мил, Мак-Кълъх и други — заменят научното познание на икономическите процеси с описание на чисто външните им прояви, поставяйки си за задача защитата на капиталистическия строй.

С появата на марксизма основна цел на вулгарните икономисти става неговото оборване. Като използва антикомунизма като главно идейно-политическо оръжие на империализма, съвременната буржоазна п. и. прибегва към груби нападки срещу научния социализъм и социалистическите страни.

Изследвайки капит. начин на производство и критически използвайки научните елементи на буржоазната класическа п. и., К. Маркс и Фр. Енгелс за пръв път създават истински научна п. и., която става важна съставна част на марксизма-ленинизма. Марксизмът извършва коренен, революционен преврат в п. и. Там, където буржоазните икономисти виждат отношения между вещи, Маркс разкрива отношения между хора, между обществени класи — икономически, производствени отношения. Именно производствените отношения, които са основните, решаващите между всички обществени отношения, образуват съдържанието на икономическите явления, изследвани от п. и. Противоположно на буржоазните икономисти, които разглеждат капиталистическия начин на производство като вечен, неизменен, уж напълно отговарящ на природата и интересите на човека, пролетарската п. и. разкрива вътрешните закономерности на възникването, развитието и неизбежната гибел на капитализма, за пръв път научно доказва ограничеността на капитализма, неговия исторически преходен характер. Икономическото учение на Маркс и Енгелс дълбоко и всестранно обосновава неизбежното революционно събаряне на капитализма и установяването на комунистическото общество. На всестранното изследване на капиталистическите производствени отношения е посветен главният труд на Маркс — «Капиталът». В него той открива икономическия закон за движението на капиталистическото общество (производството и присвояването на *принадена стойност*), анализира противоречията на капитализма и научно доказва неизбежността на революционното заменяне на капитализма със социализъм. Крайъгълен камък в икономическата теория на Маркс е учението за принадлежната стойност, в която е разкрита тайната на капиталистическата експлоатация, анализирани са антагонистичните противоречия между труда и капитала, водещи капитализма към неминуема гибел. Пролетарската п. и. показва как цялото историческо развитие на човешкото общество подготвя условията за възникване и победа на *комунистическия начин на производство*. Тя се създава в непримирима борба с враждебните на

ПОЛИТИЧЕСКА ИКОНОМИЯ

марксизма възгледн в областта на икономическата теория. По-нататъшно развитие получава в трудовете на В. И. Ленин. Защищавайки революционното учение на марксизма в борба против буржоазната псевдонаука, против изопаченията на ревизионистите и опортюнистите, Ленин творчески обогатява и развива икономическото учение на Маркс и Енгелс, издига марксизма на нова, по-висока степен. Той създава учението за *империализма* като най-висок и последен стадий на капитализма, разкрива същността и основните черти на *общата криза на капитализма*, творчески развива теорията за социалистическата революция, доказва неизбежната победа на социализма в една отделно взета страна, учението за неедновременната победа на социализма в различните страни и многообразието на формите на прехода към социализъм, обосновава световноисторическото значение на съюза на работническата класа със селяните в борбата за победа на социалистическата революция. Като се опира на предвижданията на Маркс и Енгелс и обобщава практиката на социалистическото строителство в Съветския съюз, Ленин формулира теоретични положения по най-важните въпроси на п. и. на социализма, полага нейните основи. П. и. на социализма разкрива икономическите закономерности на прехода от капитализъм към социализъм, пътищата и методите за формиране на комунистическия начин на производство, изследва обективните икономически закони, формите и методите на практическото им използване в процеса на изграждането на социализма и комунизма. Тя обосновава закономерностите на постепенното преминаване към комунизъм, посоката и характера на формирането на комунистически производствени отношения, разкрива закономерностите на възникване и развитие на световната социалистическа система. В страните на капиталистическия свят марксистко-ленинската п. и. е мощно идейно оръжие на пролетариата и широките трудещи се маси в борбата им за освобождение от капиталистическия гнет. В социалистическите страни тя, заедно с другите обществени науки, образува научния фундамент на икономическата политика на комунистическите партии. Изграждането на комунистическо общество Ленин разглежда като комплексна задача, в която решаването на икономическите и социално-политическите проблеми е органично свързано с формирането на новия човек, с възпитанието и обучението на всестранно развити и подготвени хора. Марксистко-ленинската п. и. непре-

късното се развива и има творчески, действен характер. Обобщавайки икономическите процеси в изграждането на социализма и комунизма, еволюцията на съвременния капитализъм, практиката на класовата борба на работническата класа и развитието на националноосвободителното движение, марксистко-ленинската п. и. непрекъснато се обогатява и попълва с нови теоретични положения и изводи. В програмите на КПСС и на БКП, в решенията на техните конгреси и пленуми, в материалите на съвещанията на комунистическите и работническите партии се разработват най-важните проблеми на п. и. на съвременния капитализъм и на комунистическия начин на производство. Марксистко-ленинското икономическо учение за социализма и комунизма се развива по-нататък в теоретическата и практическата дейност на комунистическите и работническите партии в социалистическите страни. Конкретните икономически науки изучават различни страни на икономическите отношения въз основа на законите, открити от политическата икономия.

ПОЛИЦА, запис на заповед — писмено задължение, даващо право на своя притежател да изисква от лицето, подписало това задължение, да изплати посочената парична сума в определен срок. При капитализма п. и. личното обращение имат широко приложение във връзка с развитието на търговския кредит при взаимоотношенията между промишлените и търговските капиталисти. П. се делят на обикновени и преводни. Обикновената п. е писмено задължение, издавано от заемателя на кредитора. Преводната п. (трата) представлява заповед от кредитора (трасанта) до длъжника (трасата) да изплати определена парична сума на трето лице (ремитент). При развита банкова система преобладават преводните п. Носителят на п. може да получи полагаемите му се по нея пари, без да чака да изтече срокът, чрез скотиране на п. в банката. При тази операция банката изплаща сумата по п., като приспада лихвата от момента на скотирането до изтичането на нейния срок. Наред с банкиотата и чека п. е едно от средствата на обращението в капиталистическата кредитна система. С п. може да се извършва разплащането с други лица. Премнаването ѝ от едно лице у друго се оформя чрез писмено прехвърляне на гърба на полицата (джиро, индосамент). При липса на специални уговорки всички платци носят солидарна отговорност по п., което повишава способността

ПОРТФЕЙЛНИ КАПИТАЛНИ ВЛОЖЕНИЯ

й за обращение. В капиталистическата практика са разпространени така наречените «дружески» и «бронзови» (недействителни) п. «Дружеските» п. не отразяват реална търговска сделка и капиталистите си ги издават един на друг изключително за получаване на банков кредит с тях. «Бронзови» се наричат п., издадени от несъстоятелни лица. В социалистическото планово стопанство п. се прилагат само при международния търговски обмен.

ПОРТФЕЙЛНИ КАПИТАЛНИ ВЛОЖЕНИЯ — задгранични инвестиции на капитал чрез покупка на ценни книжа, най-често облигации. Вложителят обикновено няма възможност да упражнява пряк контрол върху дейността на предприятието, в което е направил п. к. в. П. к. в. най-често се противопоставят на задграничните преки *капитални вложения*, които формират собственост, позволяваща участие в управлението и контрол над дейността на предприятието.

ПОСТОЯНЕН КАПИТАЛ — част от капитала, съществуващ във вид на средства за производство (сгради, съоръжения, оборудване, гориво, суровини, помощни материали), която в процеса на производството не изменя величината на своята стойност. Деленето на капитала на постоянен и *променлив капитал*, установено за пръв път от К. Маркс, е важна предпоставка за научния анализ на същността на капиталистическата експлоатация. То разкрива, че източник на *принадената стойност* е само оная част на капитала, която се авансира за купуване на *работна сила*. В процеса на производството стойността на п. к. остава неизменна и посредством конкретния труд на работника се пренася върху новопроизведения продукт. Без да е източник на принадлежна стойност, п. к. е условие за нейното производство. Отделните части на п. к. пренасят стойността си върху новосъздаваната стока съответно на изхвърляването на средствата за производство в процеса на труда или на включването им в новия продукт. Сградите, оборудването и машините години наред, в продължение на много производствени цикли, участвуват в производството и на части пренасят стойността си върху готовия продукт. По характера на своя оборот тази част от п. к. образува *основния капитал*. Другата част от п. к. — суровини, гориво и помощни материали — изцяло се изразходва за изработването на стоката в продължение на един производствен

процес и напълно пренася стойността си върху новосъздавания продукт, като образува част от *оборотния капитал*.

ПОТРЕБИТЕЛНА СТОЙНОСТ — полезността на един предмет, свойството му да задоволява някаква човешка потребност. П. с. е обусловена от физическите, химическите и другите природни свойства на предмета, а също и от свойствата, придадени му в резултат на целесъобразната дейност на човека. Тя се създава от *конкретния труд*. П. с. са както продуктите на труда, така и много дадени от природата предмети (въздух, вода, диворастващи плодове и т. н.). С развитието на науката и техниката хората откриват в околния свят все нови полезни свойства на предметите, увеличавайки по този начин многообразието на п. с. Едни предмети непосредствено задоволяват лични потребности на човека, служат като предмети за лично потребление (храна, облекло и т. н.), а други се използват като средство за производство на материални блага, т. е. представляват средства за производство (машини, суровини, гориво и т. н.). П. с. е неделимо свойство на всяка полезна вещь независимо от обществената форма на производството. Цялото многообразие на п. с. образува вещественото съдържание на богатството независимо от неговата обществена форма. Ролята на п. с. обаче се изменя с изменението на начина на производство. Например при условията на стокното производство п. с. е и носител на разменната стойност, зад която се крие *стойността*. П. с. като такава, т. е. естествените свойства на нещата, е предмет на стокознанието и на други приложни науки, а политическата икономия изучава п. с. като носител на стойността. Особеност на п. с. на стоката е, че тя трябва да има качеството да задоволява потребностите на купувачите на дадената стока, т. е. да бъде обществена п. с. При условията на капиталистическото производство п. с. представлява интерес за капиталиста само доколкото е носител на стойност и *принадена стойност*, защото непосредствената цел на капиталистическото производство е извлечането на печалба. При социализма създаването на стоката в определено количество, асортимент и качество е пряко предназначено за все по-пълно задоволяване потребностите на членовете на обществото.

ПОТРЕБИТЕЛСКИ КРЕДИТ — особена форма на кредит, който се отпуска на потребителите при купуване на стоки за лично потребление на изплащане. Той се използва предимно

за стоките за продължителна употреба — леки автомобили, мебели, хладилници, телевизори и т. и Противоречието между относително бързото увеличаване на капиталистическото производство и ограниченото нарастване на платежоспособното търсене на населението и изострянето на проблемата за пазара принуждават капиталистите да разширят пласмента на потребителските стоки чрез продажба на кредит. Купувачите на кредит, трудещите се са длъжни да плащат за тях големи суми, тъй като освен цената на стоката трябва да погасяват и лихвите за кредита. В случай че купувачите не могат да погасят кредитното задължение в установения срок, купените стоки се отнемат, а направените парични вноски не се връщат. П. к. расте с бързи темпове. Купуването на стоки на кредит не разширява платежоспособното търсене, а само за известно време отлага изплащането на парите за продадените стоки и действителната реализация в края на краищата се сблъсква с ограниченото нарастване на покупателната способност на трудещите се. П. к. само временно може да облекчи реализацията и да стимулира производствената активност.

П. к. съществува и при социализма, но тук той има съвсем други цели. В НРБ съществува продажба на кредит главно на стоки, които струват скъпо и придобиването на които изисква известно спестяване от трудовите доходи на населението. Той създава допълнителни удобства за трудещите се, защото благодарение на него те могат да се сдобият със стоката, преди да са събрали цялата парична сума, необходима за купуването ѝ. Обикновено кредитът се отпуска за срок от 6 до 12 месеца, а понякога и до 2 години с изплащане на първоначална вноска. Лихвата за ползване на п. к. не превъзхожда лихвата, изплащана от Държавната спестовна каса. Купуването на стоки на кредит става все по-популярно сред населението. Липсата на безработица и непрекъснатото нарастване на платежоспособното търсене на населението гарантират пълното и навременно изплащане на кредита, изключват връщането на купените на изплащане вещи.

ПОТРЕБЛЕНИЕ — използване на обществения продукт за задоволяване потребностите на хората. **П р о н з в о д с т в е н о т о** п. влиза непосредствено в процеса на производството и означава използване в този процес на различните средства за производство (машини, инструменти, гориво, су-

ровини, материали и т. н.). При и е п р о и з в о д с т в е н о т о лично и колективно п. човек използва разнообразните продукти за задоволяване на своите потребности (хранителни продукти, облекло, обувки, културно-битови стоки и т. н.). П. (неговият обем, темпове на нарастване, качество на продукцията и т. н.) зависи от производството, но и само влияе върху него. Съвързващи звена между производството и п. са разпределението и размяната. Връзката между производството и п. се обуславя от действието на икономическите закони на дадения начин на производство. При капитализма между производството и п. възниква антагонистично противоречие, п. изостава от производството и това особено ярко се проявява по време на икономическите кризи на свръхпроизводството, когато огромни количества стоки не намират плащане, докато трудещите се поради обедняването си не могат да ги купят. При условията на империализма това противоречие се изостря още повече. При социализма производството е органично свързано с п., социалистическото общество планомерно подчинява производството на най-пълното задоволяване на материалните и културните потребности на трудещите се. Противоречието между растящите потребности на населението и достигнатото равнище на производство в социалистическото общество се решава планомерно посредством непрекъснато и бързо развитие на социалистическото производство и издигане на неговата ефективност, с което се осигурява непрекъснато увеличаване на п. на трудещите се.

ПОТРЕБНОСТИ — обективна необходимост от усвояване на определени предмети и духовни ценности от отделната личност, колектив, социална група или цялото общество. П. е основа за развитието както на обществото, така и на животинския свят. У животното тя има чисто биологичен характер и произтича от взаимодействието на организма със заобикалящата го среда. Това са п. от храна, движения, размножаване и т. н. У човека п. има социално детерминиран характер. По своята същност тя изразява обективно отношение на субекта към условията на неговото съществуване. В това отношение се разкрива необходимостта от обмен на веществата и съответстваща информация между човека и заобикалящата го природна и социална среда. Така са обусловени м а т е р и а л н и т е п. на човека: възстановяване и възпроизводство на работната сила, физическо развитие и усъвършенстване

ПОТРЕБНОСТИ

и т. н. В хода на общественно-историческото развитие възникват и се усъвършенствуват не само материалните, но и духовните п. на хората. Едни от тях са свързани със стремежа на човека да опознае действителността — познавателни п., други със стремежа му да твори — творчески п., трети с неговия стремеж да преобразява света и по законите на красотата да изпитва наслаждения от вещите или от дейността — естетически п. Съществуват и такива духовни п. като нравствените, които са свързани с формите на социалното общуване на хората. Духовните п. са специфични човешки п. И колкото по-многообразен и хармоничен е техният спектър, толкова по-пълно и по-ярко човекът изразява своята обществена природа като съвкупност от всички обществени отношения, своите същностни сили и възможности.

Съдържането на човешките п. зависи от социално-икономическите условия: развитието на производителните сили и господстващите производствени отношения, от състоянието на науката, техниката, духовната култура и т. н. Определящият фактор за развитието на п. на хората в дадено общество е материалното производство. Материалните п. на човека непосредствено са свързани с материалното производство и се определят от него. А духовните п. се свързват с производството само в крайна сметка, чрез създадалата се система на обществени връзки и отношения. Вследствие на това се проявява относителната и понякога твърде значима самостоятелност на духовните п. Един път възникнали, те се превръщат в дълбок вътрешен импулс на човека, извикват една или друга форма на активност на личността. Материалните и духовните п. не съществуват изолирано едни от други, а в единство. Определящата роля в това единство принадлежи на материалните п. Те са първични, тъй като общественият живот в своята най-дълбока основа е материален. Огромно значение в живота на човека има трудът. Той е основна материална п. на хората и същевременно първо условие за формирането на човешката личност, на всички нейни качества, в това число и на духовните п. При социализма и още повече при комунизма самият труд постепенно се превръща във вътрешна духовна п., в навик, привычка на човека да се труди и да изпитва удовлетворение от процеса на труда. Формирането на такава п. е една от актуалните задачи за социализирането на многостранно развита личност в етапа на изграждането на развито социалистическо общество.

Ролята на самите материални п. не е само материално градивна, а по-сложна и по-широка. Задоволяването на п. на човека от храна, облекло, жилище, транспорт и други осигурява не само биологическото му съществуване, а е предпоставка за пораждаване определени чувства, волеви импулси, настроения, т. е. пораждат се мотиви за дейност, които изменят и възгледите, и поведението на човека. Затова всеки опит да бъде абсолютизирана една от двете диалектически противоположности на единната система на човешките п. неизбежно довежда до едностранчиво развитие на личността. Такава абсолютизация е характерна за десните и «левите» ревизионисти. Десните абсолютизират материалните п. и се опитват да ги задоволяват с помощта на политиката на «пазарния механизъм» на разпределението. Но лишени от облагородяващото въздействие на духовните п., материалните п. се израждат и се стига до духовно обедняване на човека и деградирането му като социалистическа личност, възраждат се буржоазният и дребнобуржоазният тип личност — индивидуалист, егоист и т. н. Абсолютизирането на духовните п. и принижаването на материалните п. също води до едностранчиво развитие на личността. От такива позиции китайските догматици абсолютизират ролята на духовните п. в политиката за осъществяването на големия скок, което неизбежно води до дълбоко деформиране на личността. Нейният ентусиазъм в труда се оказва нетраен и неплодотворен.

Формирането на многостранна и хармонично развита личност изисква да се развива едновременно и материалното, и духовното начало у човека, комплексно да се задоволяват неговите материални и духовни п. От това положение произтича необходимостта комунистическата партия и социалистическата държава не само да отчитат достигнатата степен на задоволяване на п., но и да ги управляват във връзка със задачите и целите на социализацията на личността. За целта е нужно да се създава такава обществена среда за съществуването и развитието на човека, при която той да може да развива не само материалните, но и духовните си п., пълноценно да изявява всичко положително и ценно, заложено у него. П. в своето индивидуално проявление непосредствено не определя поведението на човека. Между въздействието на обществото и дейността на човека съществува цяла система от междинни звена: интереси, стимули, мотиви, които подтикват хората към труд и борба. Взаимодействието на този единен,

ПРЕВОДНА РУБЛА

сложен регулативен процес завършва с действената насоченост на човека за удовлетворяване на една или друга п. А всяко такова действие изменя и обогатява както самата личност, така и външната среда — обществото. Преобразуваната среда ражда нови п., които на свой ред формират нови елементи на индивидуалното съзнание и т. н. П по такъв начин са изходният момент в сложната верига от механизми на взаимодействието на социалната среда и личността. На системата на социалистическите п. и на тяхното задоволяване при изграждането на развито социалистическо общество в НРБ голямо внимание отделя Декемврийският пленум на ЦК на БКП (1972).

ПРЕВОДНА РУБЛА — колективна валутна единица на страните членки на СИВ, която обслужва взаимните им плащания, произтичащи от различните форми на икономическо, научно-техническо и други видове сътрудничество. В п. р. се извършва покупко-продажбата на стоки по взаимната търговия, отпускането и погасяването на кредити на двустранна и многостранна основа, заплащането на услуги, регулирането на салдото по нетърговските плащания. П. р. е въведена от 1 януари 1964 едновременно с преминаването на страните членки на СИВ към многостранна платежна система. Фактически тя е един от основните компоненти на тази система. Златното ѝ съдържание е 0,987412 г чисто злато. Тя има реално стоково покритие осигурявано от планомерното развитие на стокообмена между страните от СИВ. и стабилна покупателна сила, определяна от устойчивото равнище на контрактните цени. П. р. е международна валута от нов тип, съответстваща на характера на социалистическите икономически отношения и на целите и задачите на многостранното икономическо сътрудничество в рамките на СИВ. По своята природа тя е свободно преводима (прехвърляема) валута, т. е. без ограничения се превежда от сметката на една страна по сметката на друга страна, участваща в многостранната платежна система при уреждане на взаимните плащания. Изгодата от функционирането ѝ е еднаква за всички страни членки на СИВ. Източник за получаване на п. р. за всяка страна са износът на стоки и оказването на услуги на другите страни, участващи в многостранната платежна система. П. р. се зачисляват в даденя сметка само след като износителят представи необходимите документи, удостоверяващи експедирането на стоките

и извършването на услугите. По такъв начин тя се поражда в резултат на реално движение на стоково-материални ценности. П р функционира като идеални разчетни пари, т. е. съществува не в материално-веществена форма, а във вид на суми по сметките на упълномощените банки в Международната банка за икономическо сътрудничество (МБИС). Като валута на планово организирания международен социалистически пазар п. р. не се влияе от кризисните явления на капиталистическата валутна система. В процеса на развитието на социалистическата икономическа интеграция се създават благоприятни условия за по-нататъшното укрепване и разширяване на нейните функции.

ПРЕДМЕТ НА ТРУДА — вещ, върху която човек въздейства в процеса на производството с помощта на оръдия на труда, с цел да бъде видоизменена и приспособена да задоволява някакви човешки потребности. П. т. са два вида: а) материали, добивани непосредствено от околната природа и превръщани в продукт (въглищата и рудата, добивани в миниите и рудниците, рибата в естествените водохранилища); б) материали, подлагани на предварителна обработка; те се наричат суровина или суров материал (например преждата в производството на тъкани, металите или пластмасите в машиностроителния завод и т. и.). П. т., доставяни от природата, изминават редица стадии на обработка и получават вид на готов продукт. П. т., които образуват веществения състав на продукта, се наричат основни материали, а п. т., спомагащи за симия процес на труда или присъединявани към основните материали, за да им придадат някакви свойства, са спомагателни материали. С развитието на производството кръгът на п. т. непрекъснато се разширява. Новите видове материали и химически съединения (например полимерите, полупроводниците и т. и.) играят революционизираща роля в развитието на много стопански отрасли. Особено значение за създаването на нови п. т. придобива химическата промишленост, благодарение на която се получават материали с предварително дадени свойства. П. т. и *средствата на труда*, взети заедно, образуват *средствата за производство*.

ПРЕДМЕТИ ЗА ПОТРЕБЛЕНИЕ — част от съвкупния *обществен продукт*, използвана в сферата на непроизводственото потребление за лични и колективни нужди. Деленето на мате-

риалните блага на средства за производство и п. п. съобразно с икономическото им предназначение има голямо значение за анализа на възпроизводствения процес (вж закон за по-бързото нарастване на производството на средства за производство).

ПРЕДПРИЕМАЧЕСКИ ДОХОД — част от печалбата, оставаща на разположение на функциониращия капиталист след изплащане на лихвата за използван заеман капитал. За да извлекат по-голяма печалба, функциониращите капиталисти използват не само собствения си, но и заеман капитал. Взетият назаем капитал извършва нормалния кръгооборот на промишления капитал. Капиталистът го използва за купуване на средства за производство и работна сила. Експлоатирайки наемен труд, извлича принадлежна стойност, която приема превърнатата форма на печалба. Когато капиталистът използва в производството заеман капитал, част от печалбата той трябва да предостави на капиталиста-заемодател. В резултат на това печалбата, получена от взетия назаем капитал, се разделя на две части: *лихва*, присвоявана от капиталистите-заемодатели, и п. д., който се присвоява от функциониращите капиталисти и представлява остатък от печалбата след приспадане на лихвата. Деленето на печалбата на лихва и п. д. се налага като всеобщо явление. Независимо дали функциониращият капиталист заема капитал или не, получената печалба той разделя на лихва и п. д. Това прикрива капиталистическата експлоатация и изопачава действителната природа на тези части на принадлежната стойност. Създава се привидно впечатление, че лихвата е резултат не от производството, а от собствеността върху капитала. П. д. изплува на повърхността на явленията като «работна заплата» на капиталиста. Деленето на печалбата на лихва и п. д. поражда определени противоречия между заемодателите и функциониращите капиталисти, тъй като при дадени размери на печалбата величината на лихвата и размерът на п. д. се намират в обратна взаимозависимост: колкото по-висока е лихвата, толкова по-нисък е п. д., и обратно. Но тези противоречия не отстраняват общността в класовите им интереси; както заемодателите, така и функциониращите капиталисти са заинтересовани от увеличаването на принадлежната стойност, т. е. от засилването на експлоатацията на работническата класа.

ПРЕДПРИЯТИЕ — обособено структурно звено в народното стопанство, извършващо определена стопанска дейност. Според формата на собственост върху средствата за производство п. биват държавни и кооперативни, според характера на дейността им — производствени, търговски и банкови, а според отрасловата специализация, обусловена от общественото разделение на труда — промишлени, селскостопански, строителни, транспортни и на съответните подотрасли. По отношение на ролята и мястото им в народното стопанство и степента на тяхната икономическа обхобеност държавните п. в НРБ биват два вида: 1) Самостоятелни п., които имат статут на *държавна стопанска организация*. Тези п. получават планови показатели, лимити и нормативи за своята дейност непосредствено от централните държавни органи. Те са стокопроизводители, в тях се формира печалбата, осъществява се самоиздръжката, те се разчитат с бюджета, т. е. те са основни звена на стопанската сметка. Такива п. в народното стопанство на България са малко. 2) П. подразделения на *държавните стопански обединения (ДСО)*. В ДСО се формират следните подразделения: п. с клонове — качествено ново структурно звено на обединението; то е вътрешно подразделение на ДСО с отделно наименование и седалище, предмет и район на дейност; работи на вътрешностопанска сметка; може да има отделен баланс и банкова сметка; районът на дейността му може да обхваща цялата страна или част от нея; п. без клонове — крупни производствени единици като Металургичния комбинат в Кремиковци, химическите комбинати в Бургас и Левиня и т. н., те се състоят от няколко завода, но са териториално съсредоточени на едно място; клонове на ДСО — те имат значително по-ограничени права, отколкото п.; клонове на п. — имат почти същия статут като клоновете на ДСО само че техните показатели, нормативи и лимити се утвърждават от предприятието, а не от ДСО, както при клоновете на ДСО. П., подразделения на ДСО осъществяват своята дейност въз основа на утвърдените им от ДСО планови показатели, лимити и нормативи. В рамките на тях те организират производството и създават материална заинтересованост у своите колективи. Тези п. не са юридически личности, те сключват договори, осъществяват покупко-продажби, но от името и за сметка на ДСО. Основна задача на п. е да произвежда определена продукция. Чрез начина на стимулиране у колектива на предприятието се създава мате-

ПРЕХОДЕН ПЕРИОД

риална заинтересованост да икономисва жив и овеществен труд да подобрява качеството и издига техническото равнище на продукцията.

ПРЕХОДЕН ПЕРИОД ОТ КАПИТАЛИЗМА КЪМ СОЦИАЛИЗМА – исторически обособен етап в строителството на социализма който започва със завоюването на политическата власт от работническата класа в съюз с селяните и завършва с пълната победа на социалистическите производствени отношения в страната. Преходният период е предизвикан от особните условия при които възниква и се развива социалистическият начин на производство. При прехода от феодализма към капиталистическия начин на производство буржоазните производствени отношения възникват още в недрата на феодализма. Това е възможно благодарение на общата еднотипна икономическа основа – частната собственост върху средствата за производство. Социалистическото общество принципино се различава от капиталистическото и не може да се зароди в недрата на капитализма. При капитализма се създават само материалните предпоставки за социализма. Социалистическото производство се основава на обществена собственост върху средствата за производство, която изключва експлоатация на човек от човек. Тази обществена собственост не може да възникне в недрата на капитализма. За нейното появяване е необходима социалистическа революция и установяване власт на трудещите се.

Преходният период е задължителен за всяка страна, тръгнала по пътя на социализма. Процесът на изграждане първата фаза на *комунизма* – социализма, се основава на редица общи закономерности, необходимостта от които се потвърждава от опита на Съветския съюз и другите социалистически страни. Такива общи закономерности са: диктатура на пролетариата, възглавявана от марксистко-ленински партия; съюз на работническата класа с основната маса на селяните и другите трудещи се слоеве; ликвидирание на капиталистическата собственост и установяване обществена собственост върху основните средства за производство; постепенно социалистическо преустройство на селското стопанство, планомерно развитие на народното стопанство насочено към изграждане на социализма и комунизма, към издигане жизненото равнище на трудещите се; осъществяване на социалистическа революция в областта на идеологията и културата и създаване на много-

бройна интелигенция, предава на работническата класа; премахване на националното потисничество и установяване на равноправие и братска дружба между народите върху основата на ленинските принципи на пролетарския интернационализъм; защита на социалистическите завоевания от посетителствата на външни и вътрешни врагове; солидарност на работническата класа от дадената страна с трудещите се в другите страни — пролетарски интернационализъм. Във всяка страна в зависимост от конкретно-историческите условия тези общи закономерности на прехода към социализма могат да се проявяват различно. Но разликите във формите не отменят общите закономерности и всяко забравяне или отричане на тези закономерности е грубо отстъпление от основните принципи при изграждане на социализма.

За преходния период е характерна многосекторна икономика. На основата на обществената собственост възниква и се развива социалистическият сектор — стопанска форма, чиято сфера на действие неотклонно се разширява. Наред със социалистическия сектор съществуват и социално-икономически форми на стопанство, основани на частната собственост върху средствата за производство. Към тях спадат капиталистическият сектор и дребностоковото производство. Както показва опитът, посочените три сектора съществуват във всички страни през преходния период. На основните сектори на преходния период отговарят и съответните класи: работническа, дребна буржоазия (особено селяни) и буржоазия. Същевременно в редица страни покрай тези три сектора може да има и други. Например в икономиката на преходния период в Съветския съюз и в някои други социалистически страни съществуват още патриархално селско стопанство и държавен капитализъм. Ръководен сектор в икономиката на преходния период е социалистическият. Той възниква чрез национализирането на основните средства за производство и превръщането им в общонародна, държавна собственост, чрез социалистическото преустройство на дребните селски стопанства и чрез социалистическото натрупване. В града и селото се установява еднотипно — социалистическо — производство. През преходния период и преди всичко в хода на *социалистическата индустриализация* започва изграждането на материално-техническата база на социализма. Преходният период се характеризира с действието на икономическите закони и на социализма, и на капитализма. При това сферата на дей-

ствие на икономическите закони на социализма неотклонно се разширява, а на другите се стеснява. Преустройството на обществото през преходния период се извършва в условия на класова борба. В борбата с отживелите класи работническата класа се опира на трудовите селяни и на другите трудещи се слоеве. Основно противоречие на преходния период е противоречието между растящия социализъм и умиращия капитализъм. Ленин изтъкна, че преходният период не може да не бъде период на борба между умиращия капитализъм и раждащия се комунизъм или с други думи: между победения, но още не унищожен капитализъм и родилия се, но още съвсем слаб комунизъм. Борбата между социализма и капитализма се води по принципа „кой кой“.

Успешното изпълнение на Лениновия план за изграждане на социализма данъ възможност на съветския народ още към края на втората петилетка да премахне многосекторния характер на икономиката, да ликвидира експлоататорските класи и в общи линии да построи социализма. Образоването на световната социалистическа система съществено облекчавя и създава по-благоприятни условия за решаване задачите на преходния период. Като използват опита на СССР и се опират на неговата помощ и на взаимната помощ помежду си, редица други социалистически страни завършиха п. п. к. с. и успешно изграждат развития социализъм. Победата на социалистическите производствени отношения означава край на преходния период и навлизане на обществото в етапа на изграждане на развито социалистическо общество с висока материално-техническа база, осигуряваща високо житейно равнище на народа.

ПРИНАДЕН ПРОДУКТ — продукт, създаван от трудещите се в сферата на материалното производство сиръх *необходимия продукт*. Исторически деленето на труда на необходим и принадлеен възниква когато производителността на труда достига такъв равнище, при което става възможно да се произвеждат блага в количество, по-голямо от минимално необходимото за съществуването на работника и неговото семейство. *Принаденият труд* и създаденият от него п. п. са важно условие за възникване на частната собственост върху средствата за производство и експлоатацията на човек от човек. Те са материална основа за първото класово разделение на обществото и появата на робовладелци и роби. Фр. Енгелс пише, че оста-

тъкът от продукта на труда след приспадане на разходите за поддържане на труда и образуването и натрупването от този остатък на обществен производствен и резервен фонд — всичко това е било и си остава основа на всеки обществен, политически и умствен прогрес. Ето защо разделянето на труда (и съответно на продукта) на необходим и принадлеен е обусловено от самото съдържание на общественото производство, представлява обективна необходимост. Принаден труд и неговият резултат — п. п., надхвърлящ дадените потребности на непосредствените производители, винаги трябва да съществуват. Но същността, социалната природа на неговото производство и присвояване основно се различават в класовоантагонистичните общества и в социалистическото общество. Във всички експлоататорски формации (робовладелска, феодална, капиталистическа) п. п. безвъзмездно се присвоява от експлоататорските класи, представлява източник за тяхното обогатяване и паразитно съществуване. Променят се единствено формите на присвояването му. При капитализма п. п. и неговият стойностен израз — *принадената стойност*, се произвежда от труда на наемните работници, а се присвоява от капиталистите. Принадената стойност в концентриран вид изразява цялата съвкупност от икономическите отношения на капитализма и всички негови антагонистични противоречия. Капиталистите използват п. п. за лично потребление и за разширяване на производството, той е възплъщение на класовия антагонизъм между труда и капитала.

Новото социално съдържание на п. п. при социализма е това, че той принадлежи на гредещите се и се използва в техен интерес. Това дава възможност, първо, целият п. п. планомерно да се насочва за общочовешки нужди, второ, да се осъществява принципът на всеобщност на труда, тъй като се отстранява възможността един хора да живеят от труда на други, трето, производството, разпределението, преразпределението и използването на п. п. да се осъществяват планомерно и по този начин да се установяват оптимални съотношения между необходимия и п. п. в съответствие с конкретно-историческите условия за развитие на страната. При социализма п. п., от чието създаване и непрекъснато увеличаване са заинтересовани всички гредещи се, е материална основа на натрупването, източник на разширеното възпроизводство. Машините и темповете на разширеното възпроизводство са право пропорционални на масата на произвеждания п. п. В

условията на стоковото производство при социализма п. п. има натурално-веществена и стойностна форма. В натурално-веществена форма той се състои от средства за производство и предмети за потребление. Изчисляването на п. п. в стойностен (паричен) израз дава възможност на обществото точно да определя динамиката на неговото производствено и разпределително между различните сфери на производствената дейност. При разпределянето на п. п. една част от него остава непосредствено в предприятието, където се създава, а друга преминава в разпореждане на социалистическото общество. Останалата част от п. п., която остава в държавните и кооперативните предприятия, образува *чистия доход* (или печалбата) на предприятието (вж *печалба* при социализма). Другата част от п. п., която преминава в разпореждане на държавата, взема формата на централизиран чист доход на социалистическото общество. Предприятията използват своя чист доход за разширяване на производството и като допълнителен източник за задоволяване на материалните и културно-битовите потребности на членовете на своите колективи (строителство на жилищни сгради, клубове, детски градини и ясли и т. н.) Централизираният чист доход на обществото е източник за разширяване на общественото производство, за образуване на *обществените фондове за потребление* и резервен фонд, за укрепване отбранителната способност на страната, издръжка на държавния апарат и другите учреждения в сферата на нематериалното производство. Съществуването на две форми на социалистическа собственост — общонародна и кооперативна — обуславя известни различия в разпределянето и използването на п. п., създаван в държавните и кооперативните предприятия. Държавните предприятия предоставят част от стойността на п. п. в централизирания фонд на социалистическото общество под формата на отчисления от печалбата, *данък върху печалбата, данък върху обороти, данък върху производствените фондове, лихви за ползване на банков кредит* и т. н. Част от п. п., създаден в кооперативния сектор на народното стопанство, постъпва в централизирания фонд на обществото посредством механизма на цените и данъка върху оборота. Следователно при условията на социалистическото общество п. п. е продукт за цялото общество и за отделните колективи, източник за разширено възпроизводство и задоволяване на разностранните обществени и лични потребности на всички негови членове.

ПРИНАДЕН ТРУД — труд, който работникът в материалното производство изразходва през *принаденото работно време* за създаване на *принадения продукт*. Появата на п. г. е свързана с процеса на нарастване производителността на обществения труд, който на определен етап в развитието на човешкото общество създава възможност да се произвежда излишък от продукти над онова количество, което е необходимо за съществуването на работника и неговото семейство. В експлоататорските общества той се използва за обогатяване на експлоататорите. При робовладелския строй външно изглежда, че целият труд на робите е труд за робовладелците. При феодалния строй трудът на селянина ясно е разграничен на необходим труд в собственото стопанство и п. г., който се влага в стопанството на земевладелеца и се присвоява от него. При условията на капитализма деленето на труда на необходим и принадлеен външно е замаскирано от формата на работната заплата, която привидно изглежда като заплащане на труда на работника. В действителност във вид на работна заплата на работника се заплаща само стойността на неговата работна сила, а п. г. безвъзмездно се присвоява от капиталиста. При условията на съвременния капитализъм п. г. по размери превишава необходимия. Това намира израз в степента на експлоатация. П. т. изобщо като труд, надхвърлящ мярката на дадени потребности, трябва да съществува винаги. При социализма също има п. т., но той изцяло отива в полза на цялото общество и на всеки негов член. Трудът на работниците в социалистическото производство не може да се ограничава само в рамките на необходимия труд, който се изразходва за създаване на необходимия продукт; членовете на обществото наред с индивидуалните имат и обществени потребности, за чието задоволяване е необходим п. т. При социализма това е труд, изразходван за производство на материални блага, с които се задоволяват растящите потребности на хората в непроеизводствената сфера и съвместните обществени потребности. Той не изразява отношения на експлоатация, тъй като тук няма експлоатация на човек от човека и целият труд на работниците от производството — както необходимият, така и принадлежният — се използва в интерес на самите трудени се. Между необходимия и п. т. няма антагонистични противоречия.

ПРИНАДЕНА СТОЙНОСТ — стойност, създавана от незаплатения труд на наемния работник над стойността на неговата

работна сила и безвъзмездно присвоявана от капиталиста. Производството и присвояването на п. с. отразяват основното производствено отношение на капиталистическия начин на производство, *основния икономически закон на капитализма*. П. с. изразява и специфичната особеност на капиталистическата форма на експлоатация, при която *принаденият продукт* взема формата на п. с. Като разкрива същността на стоката работна сила, К. Маркс показва действителния източник за образуване на п. с., което не е могла да разкрие политическата икономия преди него, и оголва скритата зад стоконите отношения природа на капиталистическата експлоатация. Организирайки производство, капиталистът изразходва определена парична сума, за да купи средства за производство и работна сила с цел да получи излишък от стойност над първоначално авансираната парична сума. П. с. не може да бъде резултат от нееквивалентна размяна, защото покупката и продажбата на стоките се осъществява въз основа на *закона за стойността*. Средствата за производство (постоянният капитал) също не могат да бъдат източник на п. с., тъй като те не създават нова стойност, а само пренасят своята стойност върху новосъздадения продукт. Специфична особеност на стоката работна сила е нейната способност в процеса на потреблението ѝ, т. е. в процеса на труда, да създава нова стойност, и го по-голяма от собствената ѝ стойност. Капиталистът постига това, като принуждава работника да се труди и след като изтече времето, необходимо за възпроизводството на стойността на неговата работна сила. По този начин трудът на наемния работник е единственият източник на п. с. Тя се увеличава чрез извличане на *абсолютна принадена стойност* и *относителна принадена стойност*. И двата метода водят към нарастване на *нормата на принадлежната стойност*, която изразява степента на експлоатация на трудещите се. При капитализма жаждата за натрупване е безгранична. Капиталистите се стремят непрекъснато да разширяват производството, като натрупват част от п. с. Разширяването на производството, което се придружава с увеличаване броя на наемните работници и с повишаване нормата на експлоатация, дава възможност на капиталистите да присвояват все по-голяма маса п. с. Следователно натрупването на капитала води към увеличаване богатството на капиталистическата класа, към засилване експлоатацията на работническата класа и влошаване на нейното положение (*вж всеобщ закон на капиталистиче-*

ското натрупване). В процеса на реализацията и разпределението п. с. се разделя на *печалба*, извличана от индустриалците и търговците, *лихва*, присвоявана от банкерите, и *рента*, получавана от земевладелците. Създавайки научна теория за п. с., Маркс прави дълбок анализ на класовите отношения в буржоазното общество и разкрива икономическата основа на антагонизма между пролетариата и експлоататорските класи. Теорията за п. с. В. И. Ленин нарича крайъгълен камък в икономическото учение на Маркс. Развитие на капитализма, чийто главен двигател е извличането на п. с., неизбежно води до задълбочаване на основното противоречие на капитализма — противоречието между обществения характер на производството и частнокапиталистическата форма на присвояване резултатите от труда, до изостряне на класовите противоречия и вследствие на това — до неизбежна революционна замяна на капитализма със социализъм.

ПРИНАДЕНО РАБОТНО ВРЕМЕ — част от работния ден, през която работникът създава *принаден продукт*. Трудът, изразходван през това време, е *принаден труд*. При капитализма през п. р. в. работникът създава *принадено стойност*, присвоявана от капиталиста. В надпреварата за печалба капиталистите се стремят да увеличават п. р. в. Това се постига по два начина: чрез абсолютно удължаване на работния ден извън рамките на *необходимото работно време* и чрез намаляване на необходимото и съответно увеличаване на п. р. в. Тези два пътя за удължаване на п. р. в. изразяват двата начина за повишаване експлоатацията на работниците и водят към изостряне на класовата борба в капиталистическото общество. При условията на социализма п. р. в. е времето, през което работниците от социалистическото производство създават материални блага за задоволяване на потребностите на заетите в непродовствената сфера и на съвместните обществени потребности, а трудът, изразходван през това време, е *принаден труд*. При социализма няма експлоатация на човек от човек, целият работен ден, цялото работно време — както необходимото, така и принадлежното, отива в полза на сямите трудещи се. На всеки етап от своето развитие социалистическото общество въз основа на постигнатото равнище на производителните сили и с оглед на материалните и културните потребности на трудещите се, с оглед на вътрешния и международния обстановка и други обективни фактори съзнателно определя размерите на необходимото и принадлежното време.

ПРОГРАМНО-ЦЕЛЪВИ И КОМПЛЕКСЕН ПОДХОД в п л а н и р а н е т о и с о ц и а л н о т о у п р а в л е н и е — съвкупност от принципи, методи и форми на социално планиране и управление, които изискват всяка дейност да се проектира, организира и оценява комплексно и от гледна точка на крайните цели. Включва три основни процедури: определяне на цели и тяхното подреждане в съответна йерархическа система; изработване на комплексни програми за развитие на организационно обособени комплекси или на взаимосвързани социални дейности; формиране на специфични организационни структури, които включват както постоянни, така и временни органи. Без да са гъждествени, п.-ц. и к. п. са в тясна връзка и взаимно се преплитат. Акцентът на комплексния подход е върху връзките в управляваната система. Програмно-целевият подход, като взема предвид тези взаимосвързки, определя технологията на управлението върху основата на цели и комплекси. П.-ц. и к. п. не отрича и не омаловажава значението на балансовия метод на планиране, на моделирането, прогнозирането, операционните изследвания и други ефективни съвременни методи на управление, а органически ги интегрира.

Апологетите на капитализма представят п.-ц. и к. п. като монополно постижение на буржоазния строй и на менажментната теория. В действителност методологическите и обществено-икономическите предпоставки за формирането на този подход се намират в марксизма-ленинизма и практиката на социалистическото строителство. Общотеоретическа и методологическа основа на п.-ц. и к. п. е диалектикоматериалистическата философия, която за първи път в историята на човешката мисъл научно обяснява същността на целите, мотивите и стремежите на хората, научно доказва възможността за целенасочено въздействие на хората върху социалните процеси. Този подход възниква и се разпространява в практиката на управлението на фона на революцията, която се извършва в управленския процес. В съвременните условия при наличието на радикални изменения в техниката и функционирането на производството, в динамиката и характера на социалните процеси възниква обективната необходимост да се извърши съществено преустройство в технологията и организацията на управлението. В напредналите капиталистически и социалистически страни се търсят и разработват ефективни методи и средства, които да отговорят на нарастващите

потребности на управлението в съвременните условия. П.-ц. и к. п. все повече се превръща в основа на съвременното управление, а неговото приложение — в решаващо условие за повишаване ефективността на ръководната дейност.

За начало на прилагането на п.-ц. и к. п. в САЩ се смятат изработването и осъществяването на програмата за създаване на атомната бомба. През 60-те години този подход започва да се прилага и в невоенни области, но се натъква на антагонистичните противоречия на капитализма, на незаинтересоваността и неспособността на буржоазната класа да решава назрелите социални проблеми.

В условията на социализма е възможно най-пълно интегриране на различните подсистеми на икономиката и обществото, синхронизиране на усилията на различни социални органи и организации при реализиране на върховната цел — все по-пълно и комплексно задоволяване на нарастващите материални и духовни потребности на обществото. Още в първите години след Октомврийската революция под ръководството на В. И. Ленин в Съветския съюз се прилагат елементи на п.-ц. и к. п. (например при изработването на плана за електрификация «ГОЕЛРО», при индустриализацията и изпълнението на петилетките). В процеса на социалистическото планиране и управлението на икономиката п.-ц. и к. п. се разработва в документи на КПСС и съветското правителство, от авторитетни съветски научни учреждения и учени и се прилага интензивно в съветската практика.

Декемврийският пленум на ЦК на БКП (1972) обосновава обстойно необходимостта от прилагането на п.-ц. и к. п. в управлението на страната, като подчертава, че той представлява по-нататъшно развитие и конкретизация на постановките на Юлския (1968) и Септемврийския (1969) пленум на ЦК на БКП, а също на X конгрес на партията за усъвършенстване системата на управление в съответствие с изискванията на новия етап от социално-икономическото развитие на страната. Като анализира натрупания опит в разработването на прогнози, концепции и програми за развитие на отделните отрасли на икономиката, ЦК на БКП препоръчва п.-ц. и к. п. да се осмисля и развива в светлината на новите постижения на теорията на социалното управление, да се използва пълноценно, за да се премине към най-широкото му приложение в практиката на плановете органи и на цялата управленска система. На тази основа са формулирани основ-

ПРОДУКТ ЗА ОБЩЕСТВОТО

ните национални цели и се пристъпва към образуването на първите национални комплекси.

ПРОДУКТ ЗА ОБЩЕСТВОТО — икономическа категория на социалистическата икономика, изразяваща частта от чистия продукт, която при неговото разпределение се предоставя на разположение на цялото общество. Паричен израз на п. о. е чистият доход. П. о. изразява социалистическите производствени отношения. По своя размер той е по-голям от *принудения продукт*, тъй като освен него съдържа и частта от *необходимия продукт*, която се връща обратно към трудещите се при разпределението чрез обществените фондове за потребление. С развитието на социалистическото производство абсолютният размер и относителният дял на п. о. нарастват, тъй като все по-голям относителен дял от *необходимия продукт* заедно с нарастващия *принаден продукт* приемат формата на п. о.

ПРОДУКТ ЗА СЕБЕ СИ — икономическа категория на социалистическата икономика, изразяваща частта от *необходимия продукт*, която при разпределението според труда трудещите се получават за себе си. П. с. изразява социалистическите производствени отношения. По своя размер той е по-малък от *необходимия продукт*, тъй като част от *необходимия продукт* заедно с *принадения продукт* приема формата на *продукт за обществото* и се връща обратно към трудещите се при разпределението чрез обществените фондове за потребление. С развитието на социалистическото производство абсолютният размер на п. с. нараства непрекъснато, но неговият относителен дял намалява, тъй като все по-голяма част от *необходимия продукт* приема формата на *продукт за обществото* и се разпределя чрез обществените фондове за потребление.

ПРОИЗВОДИТЕЛЕН КАПИТАЛ — една от функционалните форми на *промишления капитал*, която той приема през втория стадий от своя кръгооборот. Купените от капиталиста средства за производство и работна сила образуват веществените и личните съставни части на капитала, който действа в сферата на производството. За да се осъществи процесът на труда, средствата за производство трябва да се съединят с работната сила. При капитализма това съединяване се извършва, като капиталистът редовно купува работна сила и сред-

ства за производство. Ако тези два фактора не се съединят, както става по време на икономически кризи, производството се прекратява. Това обрича работниците на глад и мизерия, те загубват квалификацията си, а средствата за производство се похабяват от бездействието. За разлика от паричния и стоковия капитал п. к. има две особености: първо, той действува само в сферата на материалното производство и, второ, което е и най-главно — функцията на п. к. е създаването на *принадена стойност*. Това определя решаващото значение на производителната форма на капитала в процеса на неговия кръгооборот. От двете части на п. к. единствен източник на принадлежна стойност е работната сила, за купуването на която се изразходва *променлив капитал*. За да замаскират същността на капиталистическата експлоатация, буржоазните икономисти издигат лъжливата версия за «производителността на капитала». Според тази «теория» доходът на капиталистите се създава не от наемния труд, а от капитала, при което понятието капитал се свежда само до елементите на постоянния капитал — до средствата за производство, до миналия труд. Теорията на К. Маркс за принадлежната стойност необоримо доказва, че принадлежната стойност се създава в процеса на капиталистическото производство от труда на наемните работници.

ПРОИЗВОДИТЕЛЕН ТРУД — трудът, който се изразходва в *производителната сфера* и създава материални блага и национален доход. По въпроса за п. т., както и за *непроизводителния труд* при социализма сред икономистите няма единни възгледи. Десетилетия наред редица изтъкнати съветски икономисти защитават възгледи, че при социализма всеки труд е производителен. Тези позиции намират подчертана изява и при съвременните условия, когато сферата на материалното производство и на п. т. се оказва твърде еластична и редица традиционни дейности от непроизводителната сфера се превръщат в непосредствена съставна част на материалното производство. Твърде широк е кръгът на икономистите, които не споделят този възглед.

За правилното разбиране на въпроса е необходимо да се имат предвид постановките на К. Маркс. Съгласно с тези постановки, ако разгледаме целия процес от гледна точка на неговия резултат — продукта го и средствата на труда, и предметите на труда се явяват като средства за производство;

ПРОИЗВОДИТЕЛЕН ТРУД

а самият труд — като производителен труд. Следователно от гледна точка на производствения процес независимо от неговата обществена форма Маркс счита за производителен този труд, който създава материален продукт, който се овеществява в стоката като единство на потребителна стойност и стойност. Това определение на Маркс за п. т. запазва своето научно значение за всички обществени условия. В същото време Маркс разглежда и въпроса за п. т. от гледна точка на господстващите производствени отношения. От тази гледна точка за капитализма производителен е този труд, който носи на капиталиста принадена стойност. Този момент видоизменя съществено общото определение за п. т., тъй като от гледна точка на капиталистическите производствени отношения произво­дителен се оказва всеки труд, който носи на капиталиста принадена стойност, в това число и трудът на работниците, който не създава материални ценности. От тази гледна точка непроеизводителен се оказва и трудът на работниците, произвеждащ материални ценности, но който не създава принадена стойност. В този смисъл Маркс отбелязва, че ако работният ден би продължавал само до поддържането на живота на работника то точно казано, този труд би бил производителен, тъй като би възпроизвеждал постоянно потребяваните от него стойности. . . , но той не би бил производителен в капиталистически смисъл, тъй като не би създавал никаква принадена стойност. Маркс тук определя съдържанието на п. т. от двояка гледна точка: от гледна точка на производствения процес, независимо от неговата обществена форма и от гледна точка на обществената форма на производствения процес.

Характерно за социализма е, че и от двете гледни точки (според преобладаващото мнение сред икономистите) производителен е онзи труд, който създава материални ценности и национален доход. В сферата на материалното производство — промишлеността, земското стопанство, строителството, транспорта и редица други отрасли, се прилага предимно п. т. Относителният дял на непроеизводителния труд в тях е ограничен. В сферата на нематериалното производство — просветата, здравеопазването, комунално битовото обслужване и други — се прилага предимно непроеизводителен труд. Относителният дял на п. т. в тях е ограничен. С развитието и усъвършенстването на социалистическото обществено производство сферата на приложението на п. т. се разширява, а непроеизводителната сфера играе все по-нарастваща роля за

още по-ефективно изразходване на труда в производствената сфера. Пропорциите между изразходвания труд в производствената и непроизводствената сфера при социализма се координират планомерно, в интерес на бързото развитие и усъвършенствуване на възпроизводствения процес в неговата цялост и непрекъснатото издигане на народното благосъстояние.

ПРОИЗВОДИТЕЛНИ СИЛИ — съвкупност от *средствата за производство* и хората, които ги привеждат в действие. Веществените елементи на п. с. представляват материално-техническата база на производството, а заедно с материално-веществените елементи на непроизводствената сфера — материално-техническата база на обществото. Главна п. с. са трудещите се, притежаващи производствени опит, знания и трудови навики. П. с. изразяват отношението на хората към предметите и силите на природата, степента на господството им над нея. В процеса на производството на материални блага хората развиват, усъвършенствуват оръдията и предметите на труда, създават нови машини и материали, все повече усвояват природните богатства, овладяват законите на развитие на природата и обществото. Това води до непрекъснато развитие на п. с. В съвременната епоха науката все повече става непосредствена п. с. Под влияние на *научно-техническата революция* настъпват съществени изменения в структурата и състава на п. с., които влияят върху всички сфери на живота на обществото. Развитие на п. с. оказва определящо влияние върху *производствените отношения*. На определена степен в развитието на п. с. съответствуват и определени производствени отношения, в които хората влизат в процеса на производството. На известна степен в своето развитие п. с. на обществото влизат в противоречие със съществуващите производствени отношения. В антагонистичните общественоекономически формации — робовладелска, феодална и капиталистическа — на определен етап от развитието им това противоречие прераства в остър конфликт, тъй като производствените отношения от форма на развитие на п. с. се превръщат в тяхна спиралка, в прерада за обществения прогрес. Социалната революция е формата, в която се изразява и решава този конфликт (вж *закон за съотнашението на производствените отношения на характера на производителните сили*). В съвременната епоха на преход от капитализма към социализма засилващият се конфликт между п. с. и капиталистическите

производствени отношения поставя пред човечеството задачата да разкъса прогнилата капиталистическа обвивка, да разкрепости мощните производителни сили, създадени от човека и да ги използва за благото на цялото общество. Социалистическите производствени отношения откриват широк простор за развитие на п. с. Но и при социализма могат да възникват временни противоречия между развиващите се п. с. и отделни страни на производствените отношения. Те нямат антигонистичен характер и планомерно се отстраняват в резултат на целенасоченото усъвършенствуване на производствените отношения и привеждането им в съответствие с нарасналите п. с.

ПРОИЗВОДИТЕЛНОСТ НА ТРУДА — степен на резултатност, на плодотворност, на ефективност на изразходвания човешки труд, която се измерва чрез система от различни показатели. Най-синтетичен показател за п. т. е времето, изразходвано за единица продукция, или продукцията, произведена за единица време. По-аналитично п. т. се измерва чрез система от натурални, условно натурални, трудови и стойностни показатели. В системата на стойностните показатели важно място заемат: стойност на общата и на чистата продукция на заето лице, себестойност на единица изделие и др. Равнището на п. т. е изключително важен показател за прогресивността на даден начин на производство. Всеки нов обществен строй, изтъква В. И. Ленин, побеждава предишния, като постигне по-висока п. т. Повишаването на п. т. означава икономия на жив и овеществен труд, т. е. намаляване на обществено-необходимото време за производство на единица стока, снижаване на нейната стойност. При това делът на живия труд се намалява, а делът на миналия (овеществен) труд относително се увеличава, но така че целият съдържащ се в стоката труд намалява. В тази закономерност се проявява решаващото значение на техническия прогрес за увеличаването на п. т. Равнището и темповете на нарастване на производителността на обществения труд зависят от много фактори и преди всичко от степента на развитие на *производителните сили*. К. Маркс пише, че производителната сила на труда се определя от много сложни обстоятелства, между другото от равнището на развитие на науката и степента на нейното технологическо приложение, от обществената комбинация на производствения процес, от количеството

и ефективността на средствата за производство и накрая от природните условия. В различните общественно-икономически формации действието на тези основни фактори, определящи нарастването на п. т., не се проявява еднакво. Анархията на капиталистическото производство, конкурентната борба, икономическите кризи на свърхпроизводство, хроничното непълно натоварване на производствените мощности, масовата безработица — тези и много други отрицателни черги на капиталистическото общество ограничават процеса на повишаването на п. т., придават му едностранчив и неравномерен характер. Капиталистите използват повишаването на п. т. в своите предприятия, за да увеличават печалбите си.

При социализма обществената собственост, планомерният характер на икономическото развитие, заинтересоваността на самите гредещи се от повишаването на п. т. и други фактори осигуряват непрекъснатото нарастване на п. т. Непрекъснатото повишаване на производителността на обществения труд е икономически закон на социализма. Във високите темпове на нарастване на п. т. най-концентрирано се изразяват предимствата на социалистическия начин на производство пред капиталистическия. През 1950—1970 п. т. в промишлеността на СССР се увеличава 3,4 пъти, в НРБ (1948—1971) — 4,6 пъти, а в САЩ — 1,8 пъти, в Англия — 1,7 пъти, в ГФР — 2,5 пъти. В социалистическото общество повишаването на п. т. е най-важният източник за нарастване на общественото производство и на тази основа — за издигане благосъстоянието на народа. Основни фактори за повишаване п. т. в социалистическото общество на сегашния етап са: максимално висдряване на научно-техническите постижения в производството въз основа на неговата електрификация, химизация, механизация и автоматизация и усъвършенствуване на технологичните процеси; подобряване планомерната организация на общественото производство, изразяващо се в развитие на специализацията, кооперирането и комбинирането на производството, в прогресивно изменение на структурата на народното стопанство по пътя на ускореното развитие на най-прогресивните отрасли и производства — химическата промишленост, енергетиката, електрониката и т. н.; повишаване равнището на техническа подготовка и квалификация на гредещите се; подобряване материално-културното равнище на народа; развитие на многообразни форми на социалистическо съревнование и масово разпространяване на най-добрия

опит. Важна роля за повишаване п. т. играе научната организация на труда във всяко предприятие, осигуряваща ритмичност в производството, най-пълно използване на машините, оборудването и работната сила. Стимул за нарастване на п. т. е разпределението на материалните блага според труда, укрепването на личната материална заинтересованост на работниците от резултатите на техния труд. При условията на *научно-техническата революция* все по-важен фактор за повишаване п. т. става науката, която се превръща в непосредствена производителна сила. Особено нараства значението на увеличаването на п. т. на съвременния етап от социалистическото строителство в НРБ. В своята реч пред първенците и орденосъщите в гр. Перник (1971) Т. Живков подчертава, че в края на краищата колко ще продължи етапът на изграждането на развито социалистическо общество в страната, ще зависи от това с какви темпове ще се увеличава обществената п. т. В този смисъл на Националната партийна конференция (1974) се изтъква, че «при съвременните вътрешни и международни условия повишаването на обществената производителност на труда става кардинален проблем, в който като във фокус се събират всички други проблеми и задачи на изграждането на зряло социалистическо общество в България» (Т. Живков. За висока обществена производителност на труда, 1974, с. 32). За разрешаването на поставените задачи огромно значение има курсът на всеотрядно интегриране на българската икономика с икономиката на СССР по-нататъшната концентрация и специализация на производството, комплексното използване на суровините, развитието на науката и бързото внедряване на научно-техническите постижения в производството, повишаването на квалификацията на трудещите се и т. н.

ПРОИЗВОДСТВЕНА СФЕРА — съвкупност от отрасли и дейности на народното стопанство, в които се изразходва главно *производителен труд* и се създават материални блага. В п. с. влизат промишлеността, селското стопанство, строителството, товарният транспорт, а също и съобщенията, материално-техническото снабдяване, търговията и общественото хранене, доколкото голяма част от прилагания труд е свързана с продължаването на производствения процес в тях. Трудът в п. с. създава обществения продукт и националния доход. Това значи, че работниците в материалното производство създават

материалната основа за издръжка на работниците в *непроизводствената сфера*. Условие за разширяване на тази сфера (здравеопазване, просвета, спорт и т. н.) е нарастването на производителността на обществения труд в сферата на материалното производство чрез повишаване на неговата ефективност и интензификация на всички народно стопански отрасли, чрез внедряване постиженията на съвременната наука и техника в производството.

ПРОИЗВОДСТВЕНА ЦЕНА — категория на класическия ¹ското стопанство, която включва капиталистическите производствени разходи плюс средната печалба; модификация на *стойността* на стоката. Около нея се колебаят пазарните цени на стоките. Превръщането на стойността в п. ц. е резултат от историческото развитие на капитализма. При простото стоково стопанство и в ранните степени на развитие на капиталистическия начин на производството стоките се продават по цени, близки или равни на стойността. Това се обяснява с факта, че отделните отрасли на производството още не са достатъчно свързани помежду си, че съществуват редица пречки за свободното преливане на капитали от едни отрасли в други. В резултат на неравномерното развитие на капиталистическата икономика едни отрасли изпреварват други по техническа въоръженост. В тези отрасли *органическият състав на капитала* е по-висок, а нормата на печалбата — съответно по-ниска, отколкото в другите отрасли. В резултат на това между капиталистите от различните отрасли на производството се изостря конкурентната борба за по-доходно приложение на капитала (вж *междуетраслова конкуренция*). Всеки капиталист, стремяйки се да получи максимална печалба от своя капитал, го влага в отрасли с най-висока норма на печалбата. Това води до преливане на капитали от едни отрасли в други и поражда тенденцията към нивелиране на условията в отраслите с различен органически състав на капитала, т. е. до установяване на *средна (обща) норма на печалбата*. В резултат на междуетрасловата конкуренция стойността на стоките се образува още в самото начало от производствените разходи плюс средна печалба. Различието между п. ц. и стойността на стоката не опровергава действието на закона за стойността, защото в края на краищата сумата на п. ц. на стоките винаги е равна на сумата на техните стойности. То означава само, че произведената от цялата работническа класа принадена стой-

ПРОИЗВОДСТВЕНИ ОТНОШЕНИЯ

ност се преразпределя между капиталистите съобразно с размера на техния капитал. От категорията п. ц. следва, че всички слоеве на буржоазията са еднакво заинтересовани от експлоатацията на цялата работническа класа. Докато в епохата на домонополистичния капитализъм стоките се продават по п. ц., които се колебаят около стойността им, при условията на империализма едрите монополи продават стоките си на *монополни цени*, които са по-високи от производствените цени.

ПРОИЗВОДСТВЕНИ ОТНОШЕНИЯ — съвкупност от исторически определени обществени отношения, които се формират между хората независимо от тяхното съзнание и поля в процеса на производството, разпределението, размяната и потреблението на материалните блага. Общественото производство може да се осъществява само когато хората се обединяват за съвместна дейност и взаимна размяна на резултатите от нея. П. о. са необходимата страна на всеки начин на *производство*. Те представляват единна и сложна система от взаимно свързани и взаимно обусловени елементи и звена. Определяща роля имат отношенията на собственост върху средствата за производство. Характерът на п. о. се определя от това, чия собственост са средствата за производство и как те се съединяват с производителя. В историята са известни два основни типа собственост: частна и обществена. Частната собственост е израз на отношенията на господство и подчинение, тъй като собствениците на средствата за производство получават възможност да експлоатират труда на лишените от собственост хора. В своето развитие п. о., основани на експлоатация на труда, приемат робовладелска, феодална и капиталистическа форма. Господството на обществената собственост унищожава отношенията на експлоатация, поражда другарско сътрудничество и взаимопомощ между хората. При първобитно-общинния строй тя съществува под формата на колективна — родова и племенна — собственост. В съвременната епоха социалистическите п. о. се основават на обществената собственост върху средствата за производство. Освен посочените основни типове п. о. съществуват и преходни п. о., съчетаващи елементи на различни типове икономически отношения в период на преход от една обществено-икономическа формация към друга. П. о. се разпиват в непосредствена връзка и взаимодействие с *производителните сили* на обществото като форма на тяхното съществуване и развитие. Отношенията между тях

се определят от закона за съответствието на производствените отношения на характера на производителните сили. В рамките на една общественно-икономическа формация п. о. се изменят под влияние на растежа на производителните сили, но същността им си остава неизменна. Това е свързано с интересите на господстващите класи, които се стремят да затвърдят и запазят съществуващите отношения на собственост. На определен етап от развитието на обществото частнособственическите п. о. се превръщат в спънка за безпрепятственото развитие на производителните сили, между тях възниква конфликт, който се решава от социалната революция, помиташа господството на реакционната класа и утвърждаваща нови п. о. С унищожаването на капиталистическата собственост и установяването на социалистическата собственост се премахва антагонистичното противоречие между производителните сили и п. о., открива се безграничен простор за тяхното развитие. При социализма няма класи които да са заинтересовани от запазването на остарелите п. о. и заговяващите в общественото развитие противоречия се решават без политически преврати, в резултат на съзнателната творческа дейност на трудещите се, ръководени от комунистическата партия и социалистическата държава. В етапа на изграждане на развито социалистическо общество усъвършенстването на производствените и всички обществени отношения е изключително важна задача.

ПРОИЗВОДСТВЕНИ РАЗХОДИ — разходите на жив и овеществен труд на отделните стопански звена за производството и реализацията на отделната стока, изразени в стойностна форма. Икономическото съдържание на тази категория е различно при капитализма и при социализма. Капиталистическите п. р. се измерват с разходите на капитал ($c + v$) т. е. състоят се от разходите на постоянен и променлив капитал. Обществените п. р. се измерват с целия изразходван труд ($c + v + m$), т. е. състоят се от разходите на постоянен и променлив капитал плюс принадената стойност която безвъзмездно се присвоява от капиталиста. Капиталистическите п. р. прикриват отношенията на експлоатация, заличават разликата между постоянния и променливия капитал в процеса на производството на принадената стойност. В капиталистическото стопанство величината на п. р. се образува под въздействие на конкурентната борба и стихийния характер

ПРОИЗВОДСТВЕНИ ФОНДОВЕ

на икономиката на буржоазното общество. В социалистическото стопанство категорията п. р. също е свързана със стойностните отношения, тъй като и тук съществуват стоково производство и обращение. Обществените п. р. са равни на стойността на стоката, те представляват стойността на потребните средства за производство плюс новосъздадената стойност. От тях трябва да се различават разходите, направени непосредствено в отделните предприятия или отрасли на производството. Тези разходи отиват за купуване на средства за производство (суровини, материали, гориво, оборудване и т. н.) и за заплащане труда на работниците от производството. В социалистическите предприятия п. р. приемат формата на *себестойност на продукцията*. При социализма стойността и себестойността не си противостоят. Те са само две форми, в които се изразяват п. р. на социалистическото общество, което отчита както съвкупните разходи на труд, така и разходите за производството, направени от отделните предприятия. Благодарение на това може да се установява *чистият доход* на обществото и планово да се определя рационално съотношение между нарастването на натрупването и потреблението. Системното планомерно намляване на п. р., което е закономерност на социалистическото производство, намира непосредствен израз в снижаването на себестойността на продукцията и повишаването на *рентабилността* на социалистическите предприятия.

ПРОИЗВОДСТВЕНИ ФОНДОВЕ -- социално-икономическа форма за съществуване на *средствата за производство* при социализма. П. ф. се състоят от *основни фондове* и *оборотни фондове*.

ПРОИЗВОДСТВО — процес на взаимодействие между човека и природата, в резултат на което се създават материалните блага, необходими за съществуването и развитието на обществото. П. съществува на всички степени в развитието на човешкото общество. Създавайки материални блага (средства за производство и предмети за потребление) хората влизат в определени връзки и отношения за съвместна дейност. Ето защо п. на материални блага винаги е обществено. То изисква следните три елемента: 1) труд като целесъобразна човешка дейност; 2) предмет на труда, т. е. всичко онова към което е насочена целесъобразната човешка дейност; 3) средства на

труда, преди всичко оръдия за производство — машини, оборудване, инструменти, с помощта на които човек въздейства върху предметите на труда и ги приспособява за задоволяване на своите потребности. П. има две страни: *производителни сили*, изразяващи отношението на обществото към силите и предметите на природата, които хората овладяват, добивайки материални блага, и *производствени отношения*, характеризиращи взаимоотношенията на хората в производствения процес. П., разглеждано като единство на производителни сили и производствени отношения, образува *начина на производството* на материални блага, който определя характера на даден обществен строй. Общественото п. в неговата цялост обхваща п., разпределението, размяната (обращението) и потреблението на продуктите (лично и производствено). Главното в този процес е непосредственото п., което определя характера и начина на разпределение, размяна и потребление. Те от своя страна оказват определено въздействие върху п. Общественото п. се състои от две големи подразделения: п. на средства за п. и п. на предмети за потребление. П. се развива в съответствие с действието на обективните икономически закони, главен и определящ сред които е основният икономически закон, присъщ на дадения начин на п. Капиталистическото п., базиращо се на частна собственост върху средствата за п. и експлоатация на труда от капитала, се развива в съответствие със стихийно действащите икономически закони; то се прекъсва от икономически кризи и е подчинено на извличането на печалба, която се присвоява от експлоататорите. В социалистическото общество п. се развива непрекъснато, планомерно, с бързи темпове и в интерес на цялото общество.

ПРОЛЕТАРИАТ — класа на наемните работници в капиталистическото общество, лишени от собственост върху средства за производство и от средства за съществуване и поради това принудени да продават на капиталистите своята *работна сила*. В процеса на производството тя създава принадена стойност, която е източник на богатството на *буржоазията*. П. е една от основните класи в капиталистическото общество. Експлоатацията на п. от буржоазията предизвиква непримирими противоречия между тях и класовата борба. Свързан с едрото машинно производство, п. е най-последователната революционна класа в капиталистическото общество, призван е да възглави всички трудещи се в борбата против капитализ-

ма и да бъде творец на комунизма. Твърденията на буржоазните идеолози, на десните и «левите» опортюнисти и ревизионисти, че днес във връзка с научно-техническата революция се извършва процес на изчезване на п. в буржоазното общество, се опровергават както от растежа на работническата класа в капиталистическите страни, така и от изострящата се класова борба в тях. В борбата за освобождение от капиталистическата експлоатация п. създава свои класови организации, висша форма на които е комунистическата партия. Ръководейки класовата борба на п. в капиталистическите страни, борба, протичаща в икономическата, политическата и идеологическата област, комунистическите партии в своята дейност се опират на марксистко-ленинската теория. С развитието на капитализма класовата борба на п. придобива интернационален характер и създава условия за обединяване на п. от всички страни и за неговата международна солидарност. В борбата против буржоазията п. ръководи всички потиснати и експлоатирани в капиталистическото общество.

Като изпълнява своята световноисторическа мисия, п. по пътя на социалистическата революция събаря господството на буржоазията и едрите земевладелци, ликвидира капиталистическата собственост върху средствата за производство и утвърждава социалистическа собственост. Победилният в революцията п. установява своя диктатура, висш принцип на която е съюзът му с гредещите се селяни. Пролетарската диктатура е главен инструмент за построяване на социализма. С победата на социалистическата революция положението и ролята на п. в обществото се изменят: той престава да бъде потиснатата класа и се превръща в освободена от потисничеството и експлоатацията работническа класа, която заедно с всички труженици на социалистическото общество владее богатствата на страната. Единствено работническата класа не се стреми да увековечи своята диктатура. След като осигури пълната и окончателна победа на социализма и изгради развито социалистическо общество, при прехода към изграждане на комунизма държавата на диктатурата на п. от гледище на задачите на вътрешното развитие се превръща в общонародна държава, която изразява интересите и волята на целия народ. Работническата класа, която е най-прогресивната и организирана сила на социалистическото общество, осъществява ръководната си роля и през периода на прехода от социализма към комунизма.

ПРОМЕНЛИВ КАПИТАЛ — част от капитала, която се изразходва от капиталиста за купуване на *работна сила* (т. е. за работна заплата на наемните работници) и изменя величината си в процеса на производството. Работникът в капиталистическото предприятие създава стойност, която по размери надхвърля разходите за работна заплата, т. е. той създава *принадена стойност*, тъй като се труди по-дълго, отколкото е необходимо за възпроизводството на стойността на неговата работна сила. Следователно стойността на капитала, авансиран за купуване на работна сила, в процеса на създаване на новата стойност не само се запазва, но се увеличава с размера на принадлежната стойност. Деленето на капитала на *постоянен капитал* (c) и променлив (v) за пръв път е въведено от К. Маркс. Той доказва, че с двойкия характер на труда си работникът пренася стойността на изразходваните средства за производство върху новия продукт и едновременно създава нова стойност, която се състои от еквивалент на стойността на работната сила и принадлежна стойност, присвоена безвъзмездно от капиталистите. По този начин се посочва действителният източник за създаване на принадлежна стойност, разкриват се същността на капиталистическата експлоатация и непосредствената цел на капиталистическото производство — създаването на принадлежна стойност. По начина на своето обращение п. к. се отнася към *оборотния капитал*.

ПРОМИШЛЕН КАПИТАЛ — капитал, който в пълния си кръгооборот приема и отново отхвърля парична производителна и стокова форма и във всяка от тях изпълнява съответстващата ѝ функция. П. к. се намира в постоянно движение, изразявано чрез формулата: $P-C \dots Pr. C^1-P^1$. При това капиталът, преминавайки през различните стадии, последователно се превръща от една форма в друга. На първия

стадий ($P-C \begin{matrix} \swarrow P_c \\ \searrow C_p \end{matrix}$) паричната форма на капитала се пре-

върща в производителна, на втория стадий ($\dots Pr. \dots$ производствен процес) производителната форма се превръща в стокова, на третия стадий (C^1-P^1) стоковата форма на капитала отново се превръща в парична. В своето движение различните части на п. к. се обособяват относително самостоятелно. Всяка форма, която авансираният капитал приема в своето движение, има собствен кръгооборот и характеризира

една от специфичните черти на п. к. Кръгооборотът на паричния капитал подчертава целта на капиталистическото производство — получаване на принадена стойност; производственият процес тук е само средство за увеличаване на авансираната стойност. В кръгооборота на производителния капитал на преден план излиза производството, а парите само го обслужват, представляват средство за обращение, необходимо за поддържане на производствения процес в неговото постоянно възобновяване. В кръгооборота на стоковия капитал производството е представено като условие за непрекъснато стокообращение. Тук обращението определя производството и неговите размери. Единството на трите форми на кръгооборота образува движението на п. к. като цяло в неговото многообразие.

ПРОМИШЛЕН КАПИТАЛИЗЪМ — трети стадий в развитието на организационните форми на производителността на труда при домонополистичния капитализъм (след капиталистическата *проста кооперация* и *манифактурата*). Възниква на основата на големия технически напредък и растеж на производството след индустриалната революция (вж *машинно производство*). Едва на този етап капитализмът получава своята адекватна техническа база и става възможно пълното оформяне на всички негови закономерности и категории. Поради това този етап често се нарича «класически капитализъм». В развитите капиталистически страни в Западна Европа и Северна Америка продължава до 70-те години на XIX в.; в буржоазна България — до войните от 1912—1918 (вж и *капиталистически начин на производство*).

ПРОМИШЛЕН ПРЕВРАТ — вж *индустриална революция*.

ПРОМИШЛЕНА РЕЗЕРВНА АРМИЯ НА ТРУДА — относителен излишък на работници в сравнение с търсенето на работна сила от капитала (вж *безработица*, *относително свръхнаселение*).

ПРОПОРЦИИ НА ОБЩЕСТВЕНОТО ПРОИЗВОДСТВО — определено съотношение между елементите, частите и подразделенията на общественото производство. Народностопанските пропорции възникват и се изменят в резултат на развитието на разделението на труда в обществото и научно-техническия прогрес. К. Маркс подчертава, че необходимостта

от разпределение на обществения труд в определени пропорции по никакъв начин не може да бъде унищожена от определена форма на общественото производство — само формата на нейното проявление може да се измени. Непрекъснатото развитие на общественото производство изисква да се поддържат правилни пропорции между отраслите на народното стопанство и в самите отрасли. Най-важни пропорции в народното стопанство са пропорциите между промишлеността и селското стопанство, между тежката и леката индустрия, между животновъдството и растениевъдството, между производството и потреблението, между потреблението и натрупването, между производството на средства за производство и производството на предмети за потребление, между производството и трудовите ресурси. П. о. п. са подвижни, непрекъснато се изменят в зависимост от равнището на развитие на производителните сили, характера на производствените отношения, обема и равнището на развитие на материалните и трудовите ресурси, съотношението на класовите сили и т. и. При капитализма необходимите п. о. п. се регулират при условията на частната собственост и надпреварата за печалби, при стихийното действие на икономическите закони, което неизбежно води до временно установяване, посредством разрушителните икономически кризи, на постоянно нарушавана пропорционалност. При социализма благодарение на обществената собственост и планомерното развитие на народното стопанство планиращите органи съзнателно установяват количествени съотношения на елементите, частите и подразделенията на общественото производство, осигуряват своевременните изменения в пропорциите в интерес на развитието на общественото производство, повишаването на неговата ефективност и издигането на благосъстоянието на трудещите се.

ПРОСТ ТРУД — труд, който не изисква от работника специална подготовка, квалификация; неквалифициран труд. В стокното производство всички видове квалифициран, *сложен труд* в процеса на размяната на разнообразните стоки се свеждат до прост (неквалифициран) труд. Обществено необходимото количество п. т. фактически определя размера на стойността на стоката. При простото стокно производство и при капитализма привеждането на различните видове сложен труд към единици п. т. се извършва стихийно, в процеса на пазарната размяна. При социализма, където стокното производ-

ство се запазва и не са преодолені различията между неквалифицирания и квалифицирания труд, сложният труд също се свежда до п. т., но за разлика от капитализма този процес прогича план-мерно. Социалистическата държава отчита разликата между квалифицирания и неквалифицирания труд въз основа на действието на икономическия закон за разпределение според количеството и качеството на труда, изразходван от всеки член на социалистическото общество. В процеса на социалистическото строителство бързите темпове на техническия прогрес и повишаването на културно-техническото равнище на всички трудещи се постепенно довеждат до премахване на съществените разлики между умствения и физическия труд; различията между сложния и п. т. все повече се заличават. При комунизма целият труд на работниците в обществото ще бъде квалифициран труд.

ПРОСТА КООПЕРАЦИЯ. капиталистическа — първата степен в развитието на капиталистическия начин на производство; форма на обобществяване на производството, основана върху ръчния труд и липсата на разделение на труда в капиталистическото предприятие. При п. к. капиталистът експлоатира определен брой наемни работници, заети едновременно с еднородна работа. Капитализмът отначало подчинява производството в същия вид, в който го е завършил, т. е. с техническата база и методите на средновековното занаятчийство. Първата крачка на капитализма в производството — уедряването на размерите му създаването на големи работилници. Но съществена отлика на п. к. от *простото стоково производство* е, че работниците вече не са свободни занаятчии, а наемни работници. Същевременно при п. к. капиталистическите отношения са слабо развити. Тук още не могат да се образуват големи капитали, пролетариатът е малоброен. П. к. има значителни предимства пред простото стоково производство (занаятите). Уедряването на предприятията дава възможност на капиталиста да икономисва средства за производство. По-евтино е да бъде издържана една голяма работилница, отколкото няколко малки. Кооперирането на труда повишава производителността на труда. Например 10 души, работещи заедно, за едно и също време произвеждат повече, отколкото ако работят поотделно. По-нататъшното развитие на п. к. води до образуване на кооперация основана върху разделение на труда, т. е. капиталистическа *манифактура*.

ПРОСТО СТОКОВО ПРОИЗВОДСТВО — производство, което се основава на частна собственост върху средствата за производство и личния труд на производителите, създаващи продукти на пазара. Най-характерни представители на п. с. п. са дребните селяни и занаятчии, които не експлоатират чужд труд. Природата на п. с. п. е двойствена. Доколкото то е основано на частна собственост върху средствата за производство, дотолкова дребният селянин или занаятчия е собственик и това го сближава с капиталиста. Но простото и капиталистическото стоково производство се основават на различен тип частна собственост: първото — върху трудовата, а второто — върху нетрудовата частна собственост. От друга страна, п. с. п. се основава на личен труд и стокопроизводителят е труженник, а това го сближава с пролетариата. В п. с. п. стоки са само продуктите на човешкия труд, а в капиталистическото стока става и самата работна сила на човека. П. с. п. се развива въз основа на действието на *закона за стойността*, който чрез колебанията на стоковите цени и пазарната конкуренция стихийно регулира разпределението на средствата за производство и работната сила между различните отрасли на стопанството. Действието на този закон в п. с. п. води до стихийно развитие на производителите сили. Стойността на стоката се определя от *обществено необходимия труд*. Стокопроизводителите, които използват по-съвършена техника и имат по-добра организация на производството и труда, произвеждат стоките си с по-малки разходи в сравнение с общественонеобходимите. А стоките се продават по цени, които съответствуват на общественонеобходимия труд. В резултат на това тези стокопроизводители получават повече пари и забогатяват. Това подтиква останалите стокопроизводители да въвеждат по-съвършени методи на производство. Стихийното действие на закона за стойността, колебанията на цените и конкуренцията водят до разлагане на простото стоково стопанство, до диференциране на стокопроизводителите: едни (малцинството) забогатяват, други (мнозинството) се разоряват. Процесът на разслояване на стокопроизводителите при определени исторически условия, а именно при наличие на частна собственост върху средствата за производство и превръщане на работната сила в стока, води до възникване на буржоазия и пролетариата, поражда капитализма, представлява изходна база за зараждане на капиталистическия начин на производство. Но това не води до пълно ликвидиране на

ПРОТЕКЦИОНИЗЪМ

стоковото производство, основано на личен труд. В повечето страни п. с. п. се запазва и обхваща значителни слоеве от населението до настъпването на социалистическата революция. В съответствие с издигнатия от В. И. Ленин кооперативен план социалистическата държава увеличава дребните стокопроизводители по социалистическия път на развитие (вж *кооперативен план на Ленин*). За първи път в историята този преход е осъществен в Съвета на съюз, а след това и в редица други социалистически страни, включително и в България.

ПРОТЕКЦИОНИЗЪМ — държавна икономическа политика, която спомага за развитието на националната промишленост или селско стопанство, като ги защитава от чуждестранната конкуренция. Протекционистката политика се осъществява чрез установяване на високи мита на внасяните от чужбина стоки, чрез ограничаване или пълна забрана на вноса на определени стоки, субсидиране на националната промишленост и т. н. Политика, закриляща националната промишленост и търговията от чуждестранна конкуренция, често се е провеждала и преди капитализма, обаче едва при условията на капиталистическото общество п. с. се оформя като типична за буржоазната държава външнотърговска политика. П., който чрез високи мита предпазва националната промишленост от чуждестранна конкуренция, е един от методите на първоначалното натрупване на капитала, спомага за растежа на капиталистическата промишленост и за развитието на капитализма, засилва процеса на концентрация на производството в ръцете на едрия капитал. При условията на империализма, когато противоречията между капиталистическите страни се засилват и рязко се изостря борбата за пазар, п. придобива ярко изразен агресивен характер и служи на интересите на монополистичния капитал. Установявайки високи мита на внасяните стоки, империалистическата държава ограничава притока на чуждестранни стоки и по този начин осигурява за стоките на вътрешния пазар високи монополни цени, с помощта на които монополите, ограбвайки широките трудещи се маси, трупат големи печалби. Капиталистическите монополи и империалистическите държави използват агресивната протекционистка политика, за да форсират износа, да поддържат високи монополни цени на вътрешния пазар, да отстраняват конкурентите си и да заграбват чужди външни пазари чрез *дъмпинг* — износ на стоки на по-ниски цени от форми-

ралите се на световния пазар. Като спомага да растат печалбите на монополите на вътрешния пазар, п., провеждан от империалистическите държави, и свързаното с него покачване на стоковите цени, увеличаване на данъците и т. н. влошават положението на трудещите се, изострят противоречията на капиталистическото общество. За разлика от п., осъществяван от империалистическите държави, политиката на защита на националната икономика, провеждана от развиващите се страни, има прогресивно значение. Тя е насочена към укрепване на държавната и икономическа независимост и защита от конкуренцията на империалистическите монополи, чиято цел е да заробят тези страни в икономическо и политическо отношение. В съвременния капитализъм широко разпространение придобива нетарифният п. Вместо чрез високи мита капиталистическите страни ограждат своя пазар, като въвеждат национални стандарти на продукцията, на опаковката, на транспортирането, на санитарния контрол и т. н. С тях те затрудняват достъпа на чуждите стоки. Сега този вид п. е по-ефективно средство за експанзия на монополите в сравнение с митническият протекционизъм.

ПРОТИВОПОЛОЖНОСТ МЕЖДУ ГРАДА И СЕЛОТО — характерна за всички класовоантагонистични формации поляризация, обусловена от противоположността между интересите на господстващите класи в града и трудещите се маси на селското население. Тази противоположност възниква при робовладелския строй в процеса на общественото разделение на труда, обособяването на града от селото и разделянето на обществото на антагонистични класи. В капиталистическото общество тя се задълбочава и изостря, тъй като градската буржоазия заедно с фермерите-капиталисти и земевладелците засилват експлоатацията на трудещите се селяни. Миоизинството от селското население се разорява в процеса на развитие на промишлеността, търговията, кредитната и данъчната система. Трудещите се селяни не могат да разчитат, че при капитализма тяхното положение ще се подобри. И понеже основните им интереси съвпадат с интересите на работническата класа, това прави възможен и необходим съюзът на работническата класа с трудещите се селяни в борбата против буржоазния строй. При капитализма селското стопанство изостава от промишлеността преди всичко по равнището на производителните сили. Основната причина за това

ПРОТИВОПОЛОЖНОСТ

е в самата капиталистическа стопанска система. Капитализмът поряжда и рязкото изоставане на селото от града в областта на културата. В резултат на социалистическата революция, унищожаването на частната собственост върху средствата за производство и на експлоатацията на човек от човека в социалистическите страни е ликвидирана п. г. и с. Трудещите се от града всестранно съдействуват за икономическото и културното издигане на селото. Но при социализма все още се запазват *съществени различия между града и селото*, които постепенно се заличават и изчезват в процеса на комунистическото строителство.

ПРОТИВОПОЛОЖНОСТ МЕЖДУ УМСТВЕНИЯ И ФИЗИЧЕСКИЯ ТРУД — характерна за антагонистичните общества поляризация между хората на умствения и физическия труд, обусловена от превръщането на умствения труд в привилегия и изразител на интересите на господстващата класа. С развитието на общественото разделение на труда, с появата на частна собственост и антагонистични класи обикновено представителите на умствения труд, занимаващи се с наука, и куство, политическа дейност, или сами принадлежат към експлоататорските класи, или пък им служат и по този начин участвуват в експлоатацията на хората на физическия труд. Експлоатираните маси са принудени да се занимават с тежък физически труд, значителна част от тях са обречени на мизерия и културна изостаналост. П. у. и ф. т. достига най-голямо развитие при капитализма, особено в епохата на империализма. Макар че едрото машинно производство открива широк простор за използване на науката в производствения процес, за внасяне на творчество в труда, начинът, по който машините се използват при капитализма, превръща работника в придатък на машината, физически и духовно го осакатява. Премахването на частната собственост върху средствата за производство и на експлоататорските класи, установяването на господството на социалистическата собственост и победата на социализма водят до унищожаване на п. у. и ф. т. В социалистическото общество работниците на умствения труд са кръвно свързани с народа, социално-политическото единство на работническата класа, селяните и интелигенцията расте и крепне. Наред с това непрекъснато се повишават образованието и квалификацията на работниците и селяните, културно-техническото равнище на всички хора на физическия труд се до-

ближава до равнището на умствените работници. Но в социалистическото общество все още има *съществени различия между умствения и физическия труд*; те ще изчезнат при комунизма, където умственият и физическият труд ще бъдат две страни на една и съща социална дейност — комунистическия труд.

ПРУДОН, Пиер Жозеф (1809—1865) — френски дребнобуржоазен социалист, теоретик на анархизма. В книгата «Що е собственост» (1840) той твърди, че «собствеността е кражба». Фактически обаче П. рязко критикува само едрата капиталистическа собственост. Той защитава дребната трудова собственост, в чисто заздравяване вижда спасение от противоречията на капитализма. Капиталистическата експлоатация П. обяснява със съществуващата в буржоазното общество нееквивалентна размяна. В резултат на нарушаването на закона за трудовата стойност монополните собственици на средствата за обращение ограбват всички трудещи се класи, включително и «трудещата се» буржоазия. Изхождайки от тази теория, П. предлага планове за мирно преустройство на буржоазното общество въз основа на сътрудничество между работници и буржоа при запазване на стоковото производство, базиращо се на частна собственост. Според него класовата експлоатация може да се унищожи чрез организиране на непосредствени, без използване на пари, еквивалентен стокообмен и безлихвен кредит, в резултат на което ще възникне справедлив строй, при който всички ще станат работници. П. разработва проект за асоциация, която да обедини занаятчиите, търговците, работниците и собствениците на дребните предприятия върху принципите на взаимопомощ и еквивалентна размяна. Теорията си той излага в мъглявата и претенциозна книга «Система на икономическите противоречия, или философия на нищетата» (1846), в която идеалистически тълкува икономическите категории. През следващите години П. пропагандира различни проекти за създаване на «разменна банка», «народна банка за трудов кредит» с цел да бъде установено икономическо сътрудничество между класите. Считайки частната собственост за опора на «независимостта и свободата на личността», П. се изказва против нейното ограничаване. През 1847 в книгата си «Нищета на философията», а също и в други трудове К. Маркс подлага теоретическите и политическите възгледи на П. на унищожителна критика. Маркс и Енгелс

разкриват реакционния характер на неговата утопия, отразяваща двойственото положение на дребния буржоа при условията на капитализма, и причисляват системата му към «буржоазния социализъм».

«ПРУСКИ ПЪТ НА РАЗВИТИЕ» НА КАПИТАЛИЗМА В СЕЛСКОТО СТОПАНСТВО — един от двата пътя за навлизане на капитализма в селското стопанство (вж и «американски път на развитие»); при него капиталистическите отношения възникват и се развиват при запазването на феодални отношения в селото; бавно прерастване на помещническото стопанство в буржоазно. Личната крепостна зависимост на селяните се премахва, но се запазват феодални форми на експлоатация, които се вращават и преплитат с новите капиталистически форми. В. И. Ленин нарича този път «пруски», защото е характерен за развитието на капитализма в селското стопанство на Германия. По този път се развива и капитализмът в селското стопанство в централните земеделски райони на Русия. Реформата от 1861, с която се обявява премахването на крепостното право, дава широк простор за развитието на капитализма в Русия, в т. ч. и в селското стопанство. Но тя не ликвидира напълно феодалните отношения в селото. Кулашкото стопанство се развива в съжителство с помещническото стопанство. Едва след Октомврийската социалистическа революция чрез национализацията на цялата земя са ликвидирани феодалните форми на експлоатация на селяните. Остатъци от феодални отношения в селото има в много капиталистически страни на Европа и особено в Азия и Африка, където колонизаторите съзнателно укрепват позициите на местните феодали като опора на своето господство. Ето защо борбата против феодалните остатъци в тези страни е важна задача на националноосвободителните, демократическите и антиимпериалистическите движения.

ПЪРВОБИТНООБЩИНЕН НАЧИН НА ПРОИЗВОДСТВО — първият в историята на човечеството начин на производство. Основа на производствените отношения при п. н. п. е колективната собственост на отделните общини върху средствата за производство, съответстваща на неразвитите, примитивни производителни сили. Простата кооперация на труда на първобитните хора е основа на производството. Производителността на труда на човека е ниска и не създава излишъци над

необходимия жизнен минимум, а разпределението на продуктите е уравнително. Няма имуществено неравенство, класи и експлоатация на човек от човека, няма държава. В развитието на п. н. п., засмач най-дълъг период в историята на човечеството, се обособява епохата на първобитното стадно общество, когато човекът се е научил да прави най-прости каменни оръдия и да получава огън. С развитието на производителните сили възниква естественото разделение на труда по пол и възраст. Първобитното стадно общество се заменя от родова организация на обществото. Родът представлява група хора, отначало наброяваща няколко десетки души, обединени от връзки на кръвно родство по майчина линия. На определено стъпало господстващо положение в родовата община заема жената (матрнархат), но в по-нататъшното развитие на стопанството и семейството тя бива изместена от мъжа (патриархат). Няколко рода се обединяват в племе. Развитието на скотовъдството, занаятите и земеделието довежда до възникване на *общественото разделение на труда*, а във връзка с него и на *размяната*. Постепенното усъвършенстване на оръдията на труда, разделието на труда и размяната предизвикват нарастване на производителността на труда и обособяване на отделни семейни стопанства. Това води до разлагане на рода и до поява на съседската община. Възникването и развитието на частната собственост поражда имуществено неравенство и в крайна сметка довежда до възникването на експлоатация, т. е. присвояване на продуктите на чужд труд. През време на междуплеменни войни престават да убиват пленниците и ги превръщат в роби. Резултат от възникването на робството е пълното разложение на първобитната община. Появява се първото делене на обществото на класи и възниква държавата. П. н. п. у различните народи в зависимост от конкретните исторически условия отстъпва място на *робовладелския начин на производство* или на *феодалния начин на производство*.

ПЪРВОНАЧАЛНО НАТРУПВАНЕ НА КАПИТАЛА — исторически процес на създаване предпоставките за капиталистическия начин на производство по пътя на принудителното отделяне на непосредствените производители от средствата за производство. П. н. к. е изходен момент за образуване на капиталистическия начин на производство; то е предистория на капитализма. Придружава се: 1) с разоряване на масата дреб-

ПЪРВОНАЧАЛНО НАТРУПВАНЕ НА КАПИТАЛА

ни стокопроизводители (главно селяни) и превръщането им в юридически свободни, но безимотни хора, лишени от средства за съществуване и поради това принудени да продават своята работна сила на капиталистите; 2) с натрупване в частни ръце на парични средства, необходими за създаване на капиталистически предприятия. Следователно процесът, създаващ капиталистическото отношение, не може да бъде нищо друго освен процес, в който работникът се отделя от собствеността върху условията на своя труд — процес, който превръща, от една страна, обществените средства за производство и жизнените средства в капитал, а, от друга — непосредствените производители в наемни работници. В Англия процесът на п. н. к. се осъществява, като земевладелците ограждат селските земи, превръщат ги в пасища за овцете и прогонват селяните, които стават безимотни хора, принудени в края на краищата да попаднат под капиталистическа робия. С помощта на жестоки закони английското правителство вкарва насилствено лишените от средства за съществуване и скитащи се из цялата страна обсеземлени селяни в капиталистическите промишлени предприятия, приучва ги към казармената дисциплина на капиталистическия труд. Важна роля за съсредоточаване на големи капитали в ръцете на отделни лица изиграват колониалният грабеж, държавните засми, данъчната система, политиката на протекционизъм и търговията с роби. Държавната власт издава жестоки закони против експроприираните, ограничава работната заплата на работниците, определя продължителността на работния ден. В различните страни процесът на п. н. к. не се извършва едновременно и има своите особености. В Англия, Холандия и Франция той протича през XVI—XVIII в., а в икономически изостаналите страни — и през XIX век. В Русия той се осъществява през XVII—XIX в. и завършва със селската реформа от 1861, която довежда до масово разоряване на селяните, лишаването им от земя и превръщане на значителна част от тях в пролетарни. Навсякъде обаче п. н. к. е свързано с методи на жестока и насилствена експроприация на непосредствените производители и засилване на тяхната експлоатация.

В България наченки на п. н. к. има в навечерето на Освобождението (1878), но то се извършва главно през последните две десетилетия на XIX век. Многохилядните маси от бедни и дори средни селяни, закупили турски земи, инвентар и добитък с взети на заем пари, бързо се разоряват под ударите на

ПЪРВОНАЧАЛНО НАТРУПВАНЕ НА КАПИТАЛА

лихварството, на аграрната криза в края на XIX в., както и на данъчното бреме. Разоряват се и хиляди занаятчии при засилената конкуренция на вносните промишлени стоки и на местното фабрично производство. Формира се българската работническа класа. Оформящата се българска буржоазия бързо натрупва капитали чрез лихварството, спекулата с турски земи, ограбването на държавната хазна, търговията и др.

Р

РАБОТЕН ДЕН — онази част от денонощието, през която трудещият се работи в предприятието или учреждението. Социалната природа на р. д. се определя от господстващите производствени отношения в обществото. Р. д. се дели на *необходимо работно време* и *принадено работно време*. При капитализма това делене има антагонистичен характер. Капиталистът се стреми да увеличи принадлежното работно време, за да извлече по-голяма принадлежна стойност. Максималните граници на продължителност на р. д. при капитализма зависят, от една страна, от физическия предел на използване на работната сила, тъй като на работника с необходимо определено време за сън, почивка, хранене и задоволяване на други физически потребности. От друга страна, те зависят от социално-културните потребности на работника, които пък зависят от равнището, характера и общото състояние на културата в дадената страна, от степента на организираност и класовата борба на пролетариата. За да извлекат по-голяма принадлежна стойност, капиталистите се стремят да удължават р. д., но те се сблъскват със съпротивата на работническата класа, която се бори да го ограничи. Затова продължителността на р. д. в края на краищата се определя от съотношението на силите в борбата между капиталисти и пролетарии. Върху фактическата продължителност на р. д. голямо влияние оказват интензивността на труда, размерите на безработицата, равнището на реалната работна заплата, промишленият цикъл и т. н. В борбата с капиталистите пролетариатът издига искането за 8-часов р. д., което е провъзгласено в 1866 от работническия конгрес в Америка и от конгреса на I Интернационал по предложение на К. Маркс. Преди Първата световна война в повечето развити капиталистически страни продължителността на р. д. е 10—12 часа. През 1919 под влияние на Великата октомврийска социалистическа революция и установяването

на 8-часов р. д. в Съветска Русия под натиска на революционното движение представители на капиталистическите страни сключват във Вашингтон международно споразумение за въвеждане на 8-часов р. д. Това споразумение обаче не е ратифицирано от много капиталистически държави, а често се нарушава дори и в онези от тях, които са го приели. Днес в главните капиталистически страни средната продължителност на работната седмица е 40—46 часа. Но зад средните цифри се крие прекомерна продължителност на р. д. за едни трудещи се и непълна заетост или частична безработица за други. Намаляването на р. д. се придружава със засилване на интензификацията на труда, с повишаване степента на експлоатация на работническата класа. Особено продължителен е р. д. в изостаналите страни, където той фактически е ненормиран. Икономическата борба на работническата класа в капиталистическите страни за нормални трудови условия и по-специално за намаляване продължителността на р. д. може само частично да подобри положението на работниците.

При условията на социалистическия начин на производство цялото работно време — както необходимото, така и принадлежното, — изразходвано през р. д., отива в полза на трудещите се. Изхождайки от конкретните условия и задачите на комунистическото строителство, социалистическата държава използва различни форми за намаляване времето на труда: намаляване продължителността на р. д., намаляване броя на р. д. в седмицата (увеличаване броя на почивните дни в седмицата), намаляване броя на р. д. през годината (увеличаване продължителността на отпуските). По този начин се създават по-добри условия за всестранно развитие на членовете на социалистическото общество, за активно участие на всички трудещи се в държавния, стопанския и културния живот на страната. Главна основа за намаляване продължителността на р. д. при социализма е непрекъснатото повишаване на производителността на общественя труд. Продължителността на р. д. се намалява при условия на пълна заетост на цялото трудоспособно население, повишаване на жизненото равнище на трудещите се и на работната заплата. Съветският съюз постига големи успехи в намаляване продължителността на р. д. Още през първите дни след установяването на съветската власт е издаден декрет за 8-часов работен ден. През 1956—1960 работниците и служещите преминават към 7-часов р. д., а работниците от някои основни и най-трудни

РАБОТЕН ПЕРИОД

професии — към 6-часов р. д. Едновременно с това се увеличават реалните доходи на работниците и служещите. Продължителността на работната седмица за работниците в промишлеността е 40,7 часа, а средната продължителност на работната седмица за всички работници и служещи в народното стопанство на СССР, като се има предвид намаленият р. д. за редица категории трудещи се, е 39,4 часа. Следователно средната продължителност на работната седмица в СССР още сега е по-малка, отколкото в повечето икономически най-развити капиталистически страни. В НРБ също се реализира комплекс от мероприятия за намаляване на р. д., в резултат на което към средата на 1975 основната част от трудещите преминават към 42,5-часова петдневна работна седмица. Постепенното намаляване на продължителността на работното време и увеличаването на свободното време е една от закономерностите на социалистическото и комунистическото строителство, която предполага бързо нарастване на материалните блага и все-странно развитие на всички членове на обществото.

РАБОТЕН ПЕРИОД — част от времето на производството на капитала или времето на производството на производствените фондове, през което предметите на труда се подлагат на непосредствена обработка, на пряко въздействие от страна на човека. Р. п. не включва времето, през което предметите на труда се намират в производствени запаси, подлагат се под въздействието на естествени фактори или пък има прекъсване в производствения процес. Продължителността на р. п. зависи от характера на произвеждания в дадения отрасъл продукт и от равнището на производителността на труда. За едни отрасли (например за производството на хлебни изделия) р. п. се измерва с часове, а за други (например за корабостроенето) — с месеци и дори с години. С механизирането на производството и повишаването на производителността на труда р. п. се намалява. При капитализма продължителността му оказва влияние върху размера на авансирания капитал. Намаляването му се използва като условие за повишаване интензивността на труда и засилване експлоатацията на трудещите се. При социализма р. п. се намалява въз основа на широко внедряваната в производството механизация, автоматизация и химизация на производствените процеси, а също и чрез развитие на специализацията и кооперирането на предприятията, благодарение на което се усъвършенствува технологическият

процес. Намаляването на р. п. при социализма води до нарастване на общественото производство, увеличаване на продукцията, подобряване трудовите условия на работниците, намаляване на работното време и издигане благосъстоянието на трудещите се.

РАБОТНА ЗАПЛАТА ПРИ КАПИТАЛИЗМА — Превърната форма на стойността, респективно на цената на стоката *работна сила*. Създава впечатление, като че ли на работника се заплаща целият труд, защото се изплаща, след като работникът е работил определено време. В действителност под формата на работна заплата на работника се плаща за труда му не през целия работен ден, а само през омази част от него, в течение на която се възпроизвежда еквивалентът на стойността на работната сила; през другата, незаплатената част от работния ден пролетарият със своя труд създава *принадена стойност*, която безвъзмездно се присвоява от капиталиста. В капиталистическото общество се прилагат две форми на работна заплата: по време и на парче. **З а п л а т а т а по време** се изплаща за определено време на употреба (приложение) на работната сила (час, ден, седмица); тя се използва от капиталистите за увеличаване степента на експлоатация чрез удължаване на работния ден. Когато капиталистите се съгласяват да намалят работния ден, те съответно намаляват работната заплата и увеличават интензивността на труда на работниците. **П р и с д е л н о т о з а п л а щ а н е** (на парче) работната заплата се определя в зависимост от количеството и качеството на изработените изделия или изпълнените производствени операции. Тази форма на работна заплата маскира експлоатацията на работниците в по-голяма степен, отколкото заплащането по време. През различните периоди широко се разпространява ту едната, ту другата форма на работна заплата в зависимост от изгодите, които тя носи на капиталистите.

В условията на съвременния капитализъм, когато в резултат на научно-техническия прогрес в производството широко се прилагат най-нови машини и автомати и когато се заличават индивидуалните разлики в труда на работниците, все повече се разпространява работната заплата по време. Характерно е прилагането на някои нови системи на работна заплата, видоизменени форми на заплащането по време и на парче, с които се цели още повече да се засили експлоатацията

на работниците чрез повишаване на производителността и интензивността на труда. В. И. Ленин характеризира тези системи на работна заплата като «научни» потосмукачни системи. Най-разпространени потосмукачни системи на работна заплата са: системата на Тейлър (нормата на изработка се изчислява на базата на максималното напрежение на силите на работника), системата на Хелси (установява се коефициент на заплащане за свръхнормена изработка), системата на аналитична оценка на работата (установяват се голям брой ставки на работна заплата чрез сложна балова оценка на различните видове работа) и др. Необходимо е да се прави разлика между *номинална работна заплата* и *реална работна заплата*. При капитализма се наблюдава тенденция към изоставане на работната заплата от стойността на работната сила. Чрез своята борба (икономическа и политическа) трудещите се оказват противодействени на намаляването на работната заплата, настояват за нейното повишаване. При условията на капитализма дори и с най-активна икономическа борба работниците могат да постигнат само доближаване на работната заплата до стойността на работната сила; те не са в състояние да се освободят от капиталистическата експлоатация. Това може да се постигне само в резултат на широка политическа борба на работническата класа, насочена към ликвидиране на капиталистическия строй и заменянето му със социализъм.

РАБОТНА ЗАПЛАТА ПРИ СОЦИАЛИЗМА — паричен израз на дела на работниците и служещите от онази част от националния доход (от фонда за потребление), която се използва за лично потребление и се разпределя според количеството и качеството на труда на всеки работник. Обективната необходимост от тази категория в социалистическата икономика е обусловена от действието на *закона за разпределение според труда* и от налицето на стоково-парични отношения. За разлика от капитализма при социализма работната заплата не е превърната форма на стойността и цена на *работната сила*, защото тук работната сила не е стока. Изразявайки социалистическите производствени отношения, р. з. с. служи като мярка на труда и мярка на потреблението. Нейният размер зависи от количеството и качеството на труда и следователно характеризира трудовия принос на всеки работник в развитието на социалистическото народно стопанство. Раз-

мерът на работната заплата не се влияе от ограниченята, които тя има при капитализма. С нарастването на обществената производителност на труда и увеличаването на националния доход на човек от населението се повишава и общото равнище на работната заплата. Различават се *номинална работна заплата* и *реална работна заплата*. Като форма на разпределението според труда работната заплата е изключително важно средство за организирането на социалистическото производство и труд, средство за осъществяване на принципа на материалната заинтересованост на трудещите се от резултатите на собствения им труд, за повишаване на културно-техническото и професионалното им равнище. Равнището на работната заплата се регулира от държавата и мащабите на цялата страна. Размерите на работната заплата за различните категории работници и служещи се установяват планово, като се вземат предвид различията между квалификацията и неквалификацията, тежкия и лекия труд. При това се вземат под внимание и народностопанската значимост на различните отрасли на социалистическата икономика, както и териториалните различия. Всичко това дава възможност планомерно да се разпределят трудовите ресурси между отраслите на народното стопанство и икономическите райони на страната.

Използват се две основни форми на работна заплата — на парче (сделна) и по време. Най-широко е разпространено заплащането на парче, което зависи от изработката на работника. Тази форма бива пряка сделна, сделно-прогресивна и сделно-премиална. Има също индивидуална и колективна сделна работна заплата. Сделната форма на работна заплата се прилага с помощта на тарифната система, която включва: тарифно-квалификационен справочник, тарифна мрежа и тарифна ставка. Чрез нея се отчита както количеството на вложения труд (трудова норма), така и качеството му (разредът на работника). По време и н а т а работна заплата, чийто размери зависят от фактически изработеното време и квалификацията на работниците, се дели на проста повременна и повременно-премиална. Във връзка с широкото развитие на комплексната механизация и автоматизацията на производството, с внедряването на непрекъснати и поточни методи сферата на приложение на повременната (главно повременно-премиална) работна заплата се разширява. Повременната работна заплата, по която се заплаща трудът главно на инженерно-техническите кадри и служещите, се прилага

РАБОТНА СИЛА

чрез щатните таблици, в които заплатата е диференцирана в зависимост от образователния ценз, сложността и отговорността на работата. Работната заплата се състои от две части: основна (постоянна) и допълнителна (подвижна). Оснoвнa тa работна заплата на работниците е тяхното възнаграждение по тарифните условия, а също и премните, получавани от фонда за работна заплата, а на инженерно-техническите работници — щатните възнаграждения. Допълнителната част на работната заплата се получава от фондовете за материално стимулиране. При планирането на работната заплата и контрола върху нейното изразходване огромно народностопанско значение има правилното съотношение между увеличаването на производителността на труда и работната заплата. Производителността на труда трябва да расте по-бързо от работната заплата, за да нарастват социалистическото натрупване, номиналната и реалната работна заплата и обществените фондове за потребление. През последните години в страните от СИВ се осъществяват редица мероприятия за урегулиране на работната заплата, за премахване на създалото се в миналото необосновано различие в заплащането на труда, за повишаване на първо място на най-ниските работни заплати. Нови възможности за усъвършенстване на работната заплата чрез привеждането ѝ във все по-пълно съответствие с количеството и качеството на труда и чрез засилването върху тази основа на нейната стимулираща роля осигуряват стопанските реформи, осъществявани през последните години. Значително са разширени възможностите на предприятията за премиране на работниците и служещите от фонда за материално поощряване. В духа на решенията на Десетия партиен конгрес (1971) и на Декемврийския пленум на ЦК на БКП (1972) в НРБ се осъществяват комплексни мероприятия за усъвършенстване на механизма за съизмерване на труда и разпределението според труда чрез прогресивни форми и системи на работна заплата.

РАБОТНА СИЛА — способността на човека да се труди, съвкупност от физическите и духовните сили, с които разполага човекът и които той използва в процеса на производство на материални блага. Р. с. е главно условие за производството във всяко общество. В производствения процес човекът не само въздейства върху заобикалящата го природа, а и развива производствения си опит, трудовите си навици. В класо-

во-антагонистичните общества работниците са лишени от средства за производство и са подложени на експлоатация. При капитализма р. с. се превръща в стока. Необходими условия за това са: 1) човекът да е юридически свободна личност, сам да разпорежда със своята р. с.; 2) работниците да са лишени от средствата за производство, което ги принуждава да продават способността си да се трудят, за да получат средства за съществуване. При капитализма р. с., както и всяка друга стока, има *стойност* и *потребителна стойност*. Стойността на р. с. се определя от стойността на жизнените средства, необходими за поддържане нормалната трудова дейност на работника, издръжката на неговото семейство, а също и разходите, необходими за квалификация, образование и за задоволяване на културните потребности. Размерът на стойността на р. с. се изменя с развитието на обществото, тъй като се променят равнището на потребностите и количеството жизнени средства, необходими за работника и неговото семейство, а с развитието на производителните сили се изменя и стойността на тези жизнени средства. Стойността на р. с. на съвременния английски работник например съществено се различава от пейната стойност през средата на XIX в. в Англия. Поради различията в равнището на икономическо развитие, националните особености, историческото развитие на отделните страни, а също и в природно-климатичните условия стойността на р. с. съществено се различава в отделните страни. С развитието на производството се проявява обща тенденция към повишаване равнището на потребностите на работника и увеличаване стойността на р. с. Цената на р. с. има тенденция да се отклонява под стойността ѝ. Това се обуславя преди всичко от наличието на армия на безработни, упражняваща натиск върху трудовата борса. Снизжаване работната заплата, капиталистите се стремят да сведат до минимум материалните и културните потребности на работниците. Потребителната стойност на стоката р. с. се състои в способността на работника в процеса на труда да създава стойност, по-голяма от нейната собствена стойност, т. е. да създава *принадена стойност*. Способността на р. с. да създава *принадена стойност* представлява главен интерес за капиталиста. Само в това той вижда смисъла да купува р. с. и да я използва.

В социалистическото общество р. с. не е стока. Поради господството на обществената собственост върху средствата за производство тук трудещите се са стопани на всички богатства.

РАБОТНИЧЕСКА АРИСТОКРАЦИЯ

Отношенията между отделните работници и социалистическата държава, а също между тях и кооперативните обединения се оформят върху основата на планомерно използване на трудовите ресурси в интерес на всички членове на обществото. Социалистическите производствени отношения създават възможности всеотдайно да се развиват физическите и духовните сили на работниците, неотклонно да се повишават тяхното културно-техническо равнище и материално благосъстояние.

РАБОТНИЧЕСКА АРИСТОКРАЦИЯ — сравнително малка прослойка, върхушка от работническата класа, състояща се често пъти от висококвалифицирани работници в капиталистическите страни, подкупени от буржоазията със средства от сръхпечалбите на монополите. Р. а. се появява в средата на XIX в. в Англия, където буржоазията получава огромни доходи от жестоката експлоатация на колониалните народи. През епохата на империализма се създава икономическа основа за полкупване на горните слоеве на работническата класа в редица империалистически страни. Монополистичният капитал осъществява това с различни методи: чрез повишаване заплатата на отделни работници, чрез предоставяне изгодни «местенца» в държавния апарат или в кооперацията на р. а. и работническата бюрокрация, на чиновници от опортюнистически партии и профсъюзи, чрез привличането им да участвуват в печалбите и т. н. Подкупвайки известна част от пролетарната, империалистическата буржоазия и нейните идеолози се опитват да внесат разцепление сред работническата класа, да покварят съзнанието ѝ. Както се изтъква в програмата на КПСС, подкупвайки върхушката на профсъюзните, кооперативните и други организации, империалистическата буржоазия увеличава работническата бюрокрация като ѝ предоставя доходни места в промишлеността, муниципалитета и държавния апарат. Образуването на р. а. разрушава единството на работническата класа. Р. а. и работническата бюрокрация, на които монополистичната буржоазия подхвърля известна част от големите си печалби, са главната социална опора на десните социалисти, на опортюнизма в работническото движение и са проводници на буржоазно влияние сред пролетариата. Колкото повече се изостря класовата борба и расте класовото самосъзнание на работническата класа, колкото повече се засилват влиянието и ролята на комунистическите и работническите партии, толкова повече р. а. губи опора

тата си сред масите. На сегашния етап от общата криза на капитализма финансовата олигархия, особено в страни като САЩ, ГФР, Англия, Франция и други, наред с методите на насилие и репресии спрямо работническата класа и революционното движение прибегва и към различни средства за заблуждаване и разлагане на работническата класа и нейните организации.

РАВЕНСТВО — равно положение на хората в системата на общественото производство. Р. е исторически продукт на общественото развитие. Съвременната представа за него е плод на цялата предходна история. Тя възниква още в древността като искане на прогресивните класи, но съдържанието ѝ е различно в съответствие с положението на класите. В древната община р. е разбираемо като равнопоставеност между членовете ѝ, но то не засяга жените, робите и чужденците. В Римската империя разбирането за р. се основава на частната собственост; изключва робите, които нямат никакви права. С възникването на буржоазията се оформя буржоазното разбиране за р. То е насочено против съсловните привилегии, против феодализма, който е пречка за развитието на капитализма. Отразява отношението между стокотърците, между продавача и купувача, които разменят стоките в съответствие с равното количество труд, изразходван за тяхното производство. Буржоазното р. е изразено в *закона за стойността*. То е формално р. Зад него се крие неравенство по отношение на класите, нациите, жените и расите. Дребнобуржоазното разбиране за р. е насочено към запазване на частната собственост: то е р. пред закона за защита на собствеността. От прогресивно в борбата против феодализма то става реакционно при по-нататъшното си развитие. Дребнобуржоазният уравнителен социализъм, който проповядва имуществено р. на дребните собственици, по същество е защита на буржоазния строй и борба против социализма.

Марксистко-ленинското разбиране за р. се свежда до унищожаването на класите, на частната собственост като източник на неравенството между хората. То не изисква р. по отношение на вкусове, нрави, разбирания и др. Р. при социализма се състои в това, че всички членове на обществото се намират в еднакво положение към средствата за производство, тъй като тези средства са социалистическа собственост; че всички членове на обществото са еднакво освободени от екс-

плоатация; че всички работоспособни имат еднакво задължение да се трудят според своите способности и да получават възнаграждение за своя труд според неговото количество и качество. Разпределението според труда (вж *закон за разпределение според труда*) е свързано с известно неравенство в степента на удовлетворяване на материалните и духовните потребности на хората. Това се обуславя от обстоятелството, че се прилага еднакъв мащаб, еднакво мерило (трудът) към нееднакви, неравни хора по отношение на изразходвания от тях труд и на техните потребности. Освен това различни са съставът и потребностите на семействата на работещите членове на обществото. Това неравенство обаче коренно се различава от неравенството при капитализма, защото то не може да доведе до експлоатация на човек от човека. С развитието на социалистическото общество се подготвят условията за намаляването на това неравенство, а с преминаването към комунизма ще се осъществи пълно социално-икономическо р. на хората. Тогава ще се премине към принципа; «от всеки според способностите, на всеки според потребностите». Вж и *закон за разпределение според потребностите*.

РАЗВИВАЩИ СЕ СТРАНИ — обобщително название на икономически слабо развити страни с различна външнополитическа ориентация, степен и насоки на социално-икономическо развитие. Включва бившите колониални и зависими страни в Азия, Африка и Латинска Америка, извоювали своята политическа независимост в края на Втората световна война и в следвоенните десетилетия в обстановка на мощен поддем на антиимпериалистическото националноосвободително движение. Към р. с. се отнасят и редица страни, извоювали политическата си независимост много преди това, които се стремят да отхвърлят икономическата зависимост от развитите капиталистически държави. Образуването на *световната социалистическа система* дава мощен тласък на националноосвободителното движение и ускорява разпадането на колониалната система на империализма. Появяват се повече от 70 нови независими национални държави. Те са твърде нееднородни в икономическо и политическо отношение, но имат общи антиимпериалистически задачи — укрепване на политическата им независимост, преодоляване на последиците от *колониализма* и извоюване на икономическа независимост.

Общото равнище на икономиката на р. с. е твърде ниско,

въпреки че в някои от тях е относително по-високо. Към средата на 60-те години р. с. имат общо 38% от населението на земното кълбо, но дават само 7% от световното промишлено производство и 21,3% от световния външен стокообмен. Въпреки разликата в стопанската политика на тези страни, обща е насоката към индустриализация — обикновено с развитието на известен държавен сектор. Но основа на икономиката е селското стопанство. Социалната структура на р. с. е твърде пестра в зависимост от степента на тяхното икономическо развитие и от редица местни исторически и природни условия. Въпреки бързото нарастване на градското население и на пролетариата, преобладават селското население и дребните стокопроизводители. В редица страни търговският капитал е по-развит от промишления. Буржоазията е представена от малък брой собственици на предприятия. Величината на нейните капитали и политическото ѝ влияние не позволяват да диктува в политиката на правителствата (с изключение на някои по-развити страни). Голямо влияние има интелигенцията начело с върхушката на новата държавно-партийна бюрокрация. Световният империализъм се опитва с нови, поприкрити форми на подчинение и експлоатация (вж *неоколониализъм*) да спъва процеса на самостоятелното развитие на р. с. и да ги задържа в системата на капиталистическото стопанство. Много от р. с. обаче отхвърлят капиталистическата ориентация и тръгват по *некапиталистически път на развитие*. Р. с. могат да бъдат разделени на три групи: а) страни, тръгнали по некапиталистически път на развитие; б) страни, в които се съчетават капиталистическа икономика с различен по обхват и радикалност мероприятия за социални реформи, борба срещу чуждия капитал, развитие на обществен сектор в икономиката и др.; в) страни, които се придържат определено към капиталистически път на развитие; при тях зависимостта от чуждия капитал е най-силна. Социалистическите страни активно подпомагат борбата на р. с. за национална независимост и им оказват всеобща подкрепа.

РАЗВИТО СОЦИАЛИСТИЧЕСКО ОБЩЕСТВО — най-високият и завършващ етап в развитието на социализма като първа фаза на комунистическата формация. Р. с. о. изразява най-пълно, най-всеобщо и в най-чист вид същността на социализма, разкрива изцяло неговите възможности. Зрелият социализъм се изгражда върху собствена, социалистическа

РАЗДЕЛЕНИЕ НА ТРУДА

основа и създава всички необходими условия за пропорционално, хармонично функциониране и развитие на обществото, за най-пълно и точен осъществяване на изискванията на законите, присъщи на социалистическия строй. На този етап най-ярко се разкрива превъзходството на социализма над капитализма в главните сфери на общественния живот. Р. с. о. се изгражда в резултат на всестраниното развитие на всички страни на социалистическия начин на производство. През етапа на р. с. о. в социалистическия начин на производство настъпват важни количествени и качествени изменения. Това се отнася както до производителите сили, така и до производствените отношения. То укрепва и обогатява завоеванията на победилния социализъм; прави решаващи крачки в създаването и модернизирването на неговата материално-техническа база чрез интензификация, комплексна автоматизация, а впоследствие и кибернетизация на производството; въвежда по-рационална, научнообоснована организация на труда и управлението; усъвършенствува производствените отношения, като сближава общонародната и кооперативната собственост, работническата класа, селяните-кооператори и интелигенцията; издига жизненото равнище, културата и съзнателността на населението. Нов по-висок етап достига социалистическият демократизъм, разгръща се още повече социалната активност на трудещите се, държавата на диктатурата на пролетарната прераства в общонародна държава, развива се общественото самоуправление. Всестраниното развитие и съзряване на социалистическото общество е необходимо условие и предпоставка за премиване към комунизма. Р. с. о. е този етап на първата фаза на комунистическата формация, когато социализмът достига най-висока степен на зрелост. По определението на В. И. Ленин особеността и своеобразието на този етап се състои в преход от окончателно победилния и утвърдил се социализъм към пълен комунизъм. «Построяването на развито социалистическо общество — е записано в Програмата на БКП — е главната, непосредствена историческа задача на Българската комунистическа партия» (Програма на БКП, 1971, с. 41). Нейното осъществяване ще създаде необходимите условия да се премине постепенно към крайната цел на партията — комунизма. Вж и *изграждане на развито социалистическо общество.*

РАЗДЕЛЕНИЕ НА ТРУДА — вж *обществено разделение на труда.*

РАЗМЕННА СТОЙНОСТ — форма на проявление на *стойността*: количествено съотношение, в което различните стоки се разменят. В р. с. намира израз размяната на известен брой потребителни стойности от един вид срещу известен брой потребителни стойности от друг вид. Р. с. е форма, в която се изразява стойността, защото всички стоки имат общо съдържание — *въплъщават определено количество обществено необходим труд*, в резултат на което става възможно тяхното съизмерване и взаимна размяна. Анализирайки процеса на развитие на стоковото производство и размяна въз основа на задълбочаващото се обществено разделение на труда. К. Маркс разкрива основните, сменящи се в историческа последователност *форми на стойността*. Р. с. изразява определени обществени, производствени отношения между хората. При капитализма тя въплъщава с гихийно формиращите се икономически връзки между изоллираните частни стокопроизводители, които се конкурират по между си, отношенията на експлоатация на наемните работници от капиталистите. В социалистическото народно стопанство количественото съотношение в процеса на стокообмена се установява планомерно, въз основа на съобразяването с действието на икономическите закони на социализма и конкретните задачи на стопанското строителство.

РАЗМЯНА — взаимно отчуждение на продуктите на труда върху еквивалентна основа, една от формите на обмен на дейност между хората; фаза на общественото възпроизводство, свързваща *производството* и обусловеното от него *разпределение*, от една страна, и *потреблението* — от друга. Основа на р. е *общественото разделение на труда*. Характерът и формите на р. се определят от начина на производство. От своя страна р. влияе върху развитието на производството. Първоначално р. на продукти на труда възниква при първобитно-общинния строй и има случаен характер; най-напред се осъществява между различни общини. С възникването на частната собственост стоковата размяна прониква в самата община и с това спомага за нейното разлагане. Появява се частната р. с вътрешно присъщите ѝ черти: конкуренция, антагонизъм и т. н. В резултат на развитието на общественото разделение на труда, на частната собственост и като следствие от това — на стоковото производство, от случайно явление р. се превръща в постоянна форма на връзка между частните стоко-

РАЗПАДАНЕ

производители. По-нататъшното развитие на стоковото производство и р. обуславя възникването на парите. Р. достига най-високо развитие при условията на капиталистическото стопанство, където стоковото производство придобива всеобщ характер, а стока става и работната сила. При социализма се запазва стоковото производство и поради това съществува р. на стоки. Тя се основава на обществената (социалистическата) собственост върху средствата за производство и плановата икономика. Във висшата фаза на комунизма няма да има стокова р., но неизбежно ще се запази обменът на дейност между хората.

РАЗПАДАНЕ НА КОЛОНИАЛНАТА СИСТЕМА НА ИМПЕРИАЛИЗМА — процес на ликвидиране на икономическите и политическите отношения, основани върху потискането на колониалните и зависими страни от империалистическите държави и образуване на нови, независими държави на мястото на бившите колонии. На втория етап от общата криза на капитализма националноосвободителното движение довежда до р. к. с. и., което на третия, съвременния, етап от общата криза на капитализма навлиза в последния стадий — окончателния крах на колониалната система на империализма. Почти напълно се ликвидират старите колониални империи. Рухването на системата на колониално робство ознаменува настъпването на нов исторически период за народите от Азия, Африка и Латинска Америка, които започват активно да участвуват в международния политически живот. Страните от социалистическата общност оказват на националноосвободителното движение на народите всеотдайно, братска и безкористна помощ, която играе важна роля в процеса на р. к. с. и. и укрепване на националната независимост на бившите колонии. Съществуването на световната социалистическа система и помощта от социалистическите страни откриват пред народите на освободените се страни широки перспективи за национално възрождение, ликвидиране на вековната мизерия, постигане на икономическа независимост, откриват възможността за *некапиталистически път на развитие*, по който тръгват редица млади държави. «Социалистическата ориентация в тези страни си пробива път, преодолявайки големи трудности и изпитания. Тези държави водят решителна борба против империализма и неоколониализма» — се казва в заключителния документ на Международното съвещание на

комунистическите и работническите партии от 1969. Обединяването на усилията на народите от освободилите се страни и народите от социалистическите държави в борбата против военната опасност е важен фактор на всеобщия мир. Рухването на колониалната система на империализма умножава прогресивните сили на човечеството и отслабва силите на империализма. Както се отбелязва в документите на XXIV конгрес на КПСС, борбата за национално освобождение в много страни на практика започва да прераства в борба против експлоататорските отношения както феодални, така и капиталистически.

РАЗПРЕДЕЛЕНИЕ — една от фазите на възпроизводствения процес (вж *възпроизводство*), която изразява р. на произведения обществен продукт съгласно с изискванията на общественно-икономическите закони. К. Маркс пише, че преди р. да е р. на продуктите, то е, първо, р. на оръдията за производство и второ, р. на членовете на обществото между различните видове производства. Следователно към р. в широк смисъл на думата Маркс отнася както р. на обществения продукт и точно на новосъздадената стойност, така и р. на елементите на производството. В условията на стоковото производство се разпределя новосъздадената стойност (общият доход), а крайното р. на обществения продукт съобразно със съществуващите потребности се извършва с помощта на *размяната*. Характерът, принципите и формите на р. се обуславят от характера на господстващите производствени отношения и от начина на участие на индивидите в системата на общественото производство. От своя страна р. оказва активно въздействие върху производството. От р. съществено зависи и степента на задоволяване на обществените и личните потребности.

При капитализма р. има антагонистичен характер, тъй като преобладаващата част от средствата за производство са частнокапиталистическа собственост, служат като оръдие за експлоатация и значителна част от създадения от работниците продукт безвъзмездно се присвоява от капиталистите. В капиталистическите страни повече от половината от националния доход се присвоява от експлоататорските класи. В страни като САЩ и Англия трудещите се, които са 90% от цялото население, получават по-малко от 40% от националния доход. При социализма средствата за производство и предметите за потребление се разпределят в интерес на цялото общество и

РАЗПРЕДЕЛЕНИЕ

всеки негов член. Обществената собственост върху средствата за производство е икономическа основа и главна отличителна черта на социализма. Господството на социалистическата собственост внася коренни изменения в общественото производство и в отношенията между хората в процеса на производство и р. на материалните блага. То унищожава присъщите на капитализма антагонистични противоречия между обществения характер на производството и частнокапиталистическото присвояване на продукта, между организацията на производството в отделното предприятие и анархията на производството в мащаба на обществото, между тенденцията на едроо производство към разширяване и ограниченото платежоспособно търсене на трудещите се маси.

При социализма р., както и производството се осъществява планомерно. Тук първостепенно значение придобива задачата за пропорционално р. на средствата за производство и предметите за потребление между подразделенията на общественото производство и отделните му отрасли, между производствената и непроизводствената сфера, а също между дружеските класи на социалистическото общество. Р. на *съвкупния обществен продукт* е изходна точка и материална основа на социалистическото разширено възпроизводство, тъй като определя неговия характер, пропорции и темпове. С част от съвкупния обществен продукт трябва да се възстановят изразходваните средства за производство. Останалата част образува *националния доход*, който се разпределя в интерес на цялото общество, като се определят оптимални съотношения между натрупването и потреблението. Приблизително една четвърт от националния доход образува *фонд натрупване*, който се изразходва за разширено възпроизводство и други общодържавни и обществени нужди; три четвърти от националния доход се насочват във *фонд потребление* за задоволяване на материалните и културните потребности на трудещите се. За повишаване жизненото равнище на народа се изразходва не само фонд потребление, а и част от фонд натрупване. По-голямата част от фонд потребление се разпределя под формата на индивидуални доходи, които работниците получават според количеството и качеството на труда си. Увеличаването на трудовото възнаграждение и подобряването на условията на труда и бита на работниците се осъществяват със средства от два източника: от ресурсите, централизирани в ръцете на държавата, и от онази част от дохода (печалбата),

която остава в предприятията във вид на фондове за материално стимулиране и фонд за социално-битови и културни мероприятия. Останалата част от фонд потребление се реализира чрез системата на *обществените фондове за потребление*. При социализма р. играе огромна стимулираща роля в развитието на общественото производство. Между социалистическото производство и потребление няма антагонистично противоречие. Но активното взаимодействие между тях може да породя неантагонистични противоречия, които обществото планомерно преодолява, като усъвършенствува разпределителните отношения в съответствие с измененията в характера и мащабите на производството. Преходът към комунистическо р. според потребностите ще се съпътствува с усъвършенстване на системите на индивидуалните доходи, получавани според труда, и обществените фондове за потребление.

РАЗПРЕДЕЛЕНИЕ СПОРЕД ПОТРЕБНОСТИТЕ — вж *закон за разпределение според потребностите*.

РАЗПРЕДЕЛЕНИЕ СПОРЕД ТРУДА — вж *закон за разпределение според труда*.

РАЗХОДИ ПО ОБРАЩЕНИЕТО — разходи, свързани с обслужването на процеса на обращението. Има два вида р. о.: 1) чисти и 2) допълнителни, свързани с продължаването на производствения процес в сферата на обращението. В капиталистическото стопанство чистите р. о. представляват разходи на капитал, свързани с процеса на покупко-продажбата, т. е. със смяната на формите на стойността. Към тях спадат преди всичко разходите за издръжка на продавачите и търговските агенти, за печатна и устна реклама на стоките, за търговска кореспонденция, за различни командировки по търговски работи, разходи за счетоводството и деловодството. Същински чист разход по обращението са разходите за производство на пари. В такъв смисъл всички разходи за производството на злато, от което се правят пари или което се използва във външната търговия, са чисти р. о. Чистите р. о. не прибавят никаква стойност към стоката и представляват неизпроизводителен разход на жив и овеществен труд. Те са пряко отчислене от сумата на принадлежната стойност, създавана чрез труда на наемните работници в капиталистическото производство. С развитието на капитализма чистите р. о. растат и стават особено

обременителни за народните маси. Р. о., обусловени от продължаването на производствения процес в сферата на обращението, обхващат разходите, свързани с транспортирането и съхранението на нормалните стокони запаси, с тяхната допълнителна обработка, разфасовка и опаковка. По своя икономически характер този вид р. о. не се различават от *производствените разходи*. Стихийният характер на капиталистическото производство, периодичните икономически кризи и ожесточената конкурентна борба между капиталистите за пазари обуславят нарастването на р. о. при капитализма. При социализма р. о. са разходи на търговските организации по реализацията на стоките и довеждането им до потребителя. Чистите разходи тук образуват незначителна част от р. о. В социалистическото стопанство главната част на р. о. се състои от допълнителни разходи, свързани с продължаването на производствения процес в сферата на обращението. Отстраняването на излишните разходи и загуби в обращението допринася за ускоряване темповете на развитие на социалистическата икономика. Р. о. при социализма са значително по-ниски, отколкото при капитализма. Въпреки това в сферата на обращението се крият големи резерви за икономия на материални и парични средства. Намаляването на търговските разходи при социализма зависи главно от нарастването на производителността на труда в сферата на обращението, от по-добрата организация на труда, от изпълнението и преизпълнението на плановете по стокооборота, от рационалното използване на търговските и складовите помещения.

РЕАЛИЗАЦИЯ — акт на *размяната*, при който стоконата форма се превръща в парична; заключителен етап от икономическото движение на стоката. Р. на продукта доказва неговата обществена ползност и създава условия за възвръщане на авансираната за производството му стойност в първоначалната ѝ парична форма и за преминаването на стоката в пунктовете на потреблението. Р. е решаващ момент от кръгооборота и оборота на капитала в развитото капиталистическо стоково стопанство. Тя е важно опосредствувашо звено в оборота на общественния капитал и възпроизводството на общественния продукт; има централно място в теорията за възпроизводството.

Характерът на р. на общественния продукт се определя от

господстващите икономически отношения. Капиталистическата частна собственост ограничава потреблението на трудещите се и пазара на предметите за потребление, издига специфични прегради пред р. — периодичните икономически кризи на свръхпроизводство. При социализма процесите на производството, размяната и разпределението са хармонично съчетани и р. протича планомерно без присъщите на капитализма антагонистични противоречия. И тук обаче съществуват противоречията на стокното производство, поради което обществото отделя голямо внимание за организиране на р. на продукцията.

РЕАЛНА РАБОТНА ЗАПЛАТА — работна заплата, изразена в средства за съществуване и услуги, от които се ползва работникът; тя показва количеството на предметите за потребление и услугите, които трудещите се закупуват срещу своята номинална (парична) работна заплата. Р.р.з. се определя от размера на *номиналната работна заплата*, от равнището на цените на предметите за потребление и услугите, от размера на жилищния наем и данъците. В капиталистическите страни цените на стоките и услугите, жилищният наем и данъците постоянно растат. А номиналната работна заплата, макар и да се повишава в резултат на класовата борба на пролетариата, изостава от покачването на цените и данъците. Буржоазната статистика се стреми да представи в по-добра светлина истинското положение на пролетариата при капитализма. Например при изчисляване на средната работна заплата на работниците тя снижава индекса на цените, изключва от сметката наличието на армия от безработни, но затова пък в «средната» работна заплата на работниците включва възнаграждението на високоплатените служещи, управители, директори на компании и други (вж *работна заплата при капитализма*).

При социализма р. р. з. на трудещите се непрекъснато расте, което се определя от повишаването на ефективността на общественото производство и нарастването на производителността на труда в народното стопанство. В резултат на бързото увеличаване на номиналната работна заплата и на намаляването на цените на стоките и на услугите р. р. з. в социалистическите страни непрекъснато нараства. Например в НРБ през 1973 р. р. з. на трудещите се нараства с 54% в сравнение с 1960. Очертават се перспективи за нейното динамично нарастване

и през следващия период от общественно-икономическото развитие на страната. Това е обща закономерност за всички социалистически страни (вж *работна заплата при социализма*).

РЕАЛНИ ДОХОДИ НА НАСЕЛЕНИЕТО — *номиналните доходи* на населението, изразени в продукти и услуги. Размерът на реалните доходи зависи: от размера на номиналните доходи, от равнището на цените на предметите за потребление и на услугите, от размера на жилищния наем и данъците. Реалните доходи на населението са един от показателите, които най-пълно отразяват равнището на народното благосъстояние. При капитализма р. д. н. включват доходите на различни обществени класи. Доходите на експлоататорските класи нарастват непрекъснато в резултат на експлоатацията на трудещите се. Доходите на трудещите се показват противоречиви тенденции на движение в отделни периоди, в различни страни, през различните фази на капиталистическия цикъл. Намалването на реалните доходи на трудещите се води до понижаване на тяхното жизнено равнище, а нарастването им е свързано със скрито удължаване на работния ден, неимоверна интензификация на труда, социална несигурност и др. Работническата класа и другите трудещи се водят упорита борба в защита на своите придобивки и за повишаване на реалните си доходи. Реалните доходи на населението при социализма нарастват непрекъснато и бързо в резултат на нарастването на реалната работна заплата и обществените фондове за потребление, в резултат на снижаването на цените на стоките и на услугите, на постепенното премахване на данъците върху личните доходи на населението. По такъв начин се преодоляват различията в равнището на реалните доходи на различните категории от населението и се осигурява непрекъснато повишаване на жизненото му равнище.

РЕВАЛОРИЗАЦИЯ, *ревалвация* — повишаване на златното съдържание на дадена парична единица, респективно на нейния валутен курс спрямо чуждестранните валути. Ревалоризират се онези валути, чийто курс е занижен спрямо другите валути, в резултат на което те са подценени. Р. снижава конкурентноспособността на местните износители. В резултат на покачване курса на националната валута те получават по-малко национални парични знаци при обмяна на чуждата валута в местна. Това ги принуждава да компенси-

рат частично загубите чрез повишаване на външнотърговските цени на тяхната продукция. По отнош. ъне на чуждестранните вносителн тя действува обратно — повишава конкурентно-способността на техните стоки на местния пазар. По такъв начин р. води до ограничаване на износа и стимулиране вноса на стоки в съответната страна. Поради това тя поражда тенденция към намаляване активното салдо на платежния баланс, което може да се превърне в пасивно. След Втората световна война се ревалоризират валутите на ГФР, Япония, Австрия, Канада и др. Обикновено страните неохотно извършват р. на своите валути, тъй като това ограничава външноикономическата им експанзия. В повечето случаи те са принудени да осъществяват такива мероприятия под натиска на по-силните си партньори. За р. на западногерманската марка и японската йена през 1971 решаваща роля изиграват САЩ, които се надяват по такъв начин да подобрят състоянието на платежния си баланс.

«РЕГУЛАТИВИЗЪМ» — вж теория за «плановия», или «регулирания капитализъм».

РЕВИЗИОНИЗЪМ в политическата икономия — отстъпление от пролетарските класови позиции в икономическото учение на марксизма-ленинизма, изопачаване и преразглеждане на неговите основни принципи, подменяне на основополагащите марксистко-ленински идеи с всевъзможни буржоазни, опортюнистички и догматични възгледи, противоречащи на коренните интереси на работническата класа. Опасността от р. е в това, че той възниква в самите комунистически и работнически партии и се проявява като «защита» и «поправяне» на марксистко-ленинската икономическа теория. Често пъти ревизионистите се представят за марксистки, прикривайки отстъпничеството си с «революционна» фразеология, опитвайки се да изтръгнат революционното съдържание на марксистко-ленинското икономическо учение. Социална основа на р., негова жизнена среда е наличието на широк дребнобуржоазни слоеве, чиито представители, участвайки в международното комунистическо и работническо движение, внасят в него дребнобуржоазна и буржоазна идеология. Р. е особено опасен когато против неговите прояви не се води принципна и непримирима борба и не се обръща необходимото внимание на идейно-политическото възпитание на членските

РЕВИЗИОНИЗЪМ

на комунистическата партия в марксистко-ленински дух. Р. в теорията проправя пътя към опортюнистката практика. Ревизирайки марксистко-ленинската политическа икономия и практиката на социалистическото строителство, десните и «левите» ревизионисти отричат общите закономерности на прехода на различните страни към социализъм и комунизъм, пропагандират идеи за различни «моделни социализми», защитаваг концепцията за т. нар. «либерализиран», «национален» и друг социализъм, отричат ръководната роля на марксистко-ленинските партии в изграждането на социалистическото общество и подменят социалистическата с буржоазна демокрация, обявяват се против централизираното планоно ръководство на народното стопанство, за отрицване на пазарната стихия и конкуренцията. Осъществяването на ревизионистките идеи на практика може да доведе до предаване на завоюваните от социализма позиции, до капитулация пред антисоциалистическите сили. Като се обявява против теорията и практиката на научния комунизъм, «левият» ревизионизъм се стреми да подмени икономическото учение на марксизма-ленинизма с реакционно-утопичен и военно-казармен «социализъм». Пример за това може да бъде практиката на сегашните китайски ръководители. Р. е идейно-теоретическо прикритие, маскиращо прехода от революционна борба към реформистка политика и към пряка измяна спрямо коренните интереси на работническата класа. Ревизионистите отричат марксистката теория за влошаващото се положение на пролетарските маси при капитализма, лансират идеята за класов мир между пролетариата и буржоазията, проповядват, че е възможно в рамките на буржоазните държави да бъде създадена социалистическа икономика и капитализмът постепенно да врасне в социализма, отричат необходимостта от социалистическа революция и диктатура на пролетариата, като по тези въпроси напълно се обединяват с *реформизма*. В материалите на международните съвещания на комунистическите и работническите партии (1957, 1960, 1969) се подчертава необходимостта от решителна борба против всякакви опити за преразглеждане на основните положения на марксистко-ленинската икономическа теория, убедително потвърдени от опита на класовата борба в международното революционно движение, от практиката на социалистическото и комунистическото строителство.

РЕГУЛИРАНЕ НА КАПИТАЛИСТИЧЕСКАТА ИКОНОМИКА — присъщ на *държавномонополистичния капитализъм* комплекс от мероприятия на капиталистическата държава, насочени към поддържане на известна пропорционалност в народностопански, макроекономически мащаб. Р. к. и. бива т е к у щ о — конюнктурно регулиране, с р е д н о с р о ч н о и д ъ л г о с р о ч н о — перспективно. Много често средносрочното и дългосрочното регулиране в буржоазната литература се представя като планиране. За разлика от социалистическото планиране, р. к. и. обикновено се нарича «демократическо планиране», «индикативно планиране» (напр. във Франция) и др.

Р. к. и. получава широко разпространение през тридесетте години на ХХ век. То е сравнително ново явление, предизвикано от колосалните размери на концентрацията и централизацията на капитала и производството, от задълбочаването на капиталистическите противоречия в епохата на общата криза на капитализма. Теоретически то се изгражда върху кейнзианската теория. Практически в него се обединяват най-разнообразни мероприятия на капиталистическата държава, насочени към стабилизиране на икономиката и повишаване функционалните възможности на стопанската система. Обикновено р. к. и. се изгражда върху широкото използване на три основни лоста: финансово-кредитната политика данъчната политика и държавното потребление. Ф и н а н с о в о - к р е д и т н и т е л о с т о в е на р. к. и. обхващат такива класически средства на конюнктурната политика, като манипулациите с лихвения процент и въобще дисконтната политика. Чрез понижаване или ограничаване на нормата на лихвата буржоазната държава се стреми да въздействува върху състоянието на капиталовия пазар, като насърчава или ограничава предприемаческата дейност. Д а н ъ ч н а т а и ф и н а н с о в а т а п о л и т и к а са особено ефективно оръжие на р. к. и. Чрез данъците буржоазната държава извършва огромно преразпределение на националния доход в интерес на монополистичната буржоазия. Само чрез ускорената амортизация върхушката на монополистичната буржоазия в САЩ например получава допълнителна печалба от 4—5 млрд. долара средногодишно. Като прехвърля тежестите от милитаризацията, разходите за финансиране на научноизследователската дейност в държавни институти и лаборатории, които предоставят своите открития на корпорациите, и като освобождава факти-

чески най-големите монополи от данъци, държавата въздейства върху капиталистическата икономика в желана посока: насочва капиталовложенията в дадени отрасли, насърчава или ограничава дадени производства и т. н. Особено ефективна форма на р. к. и. е държавното потребление. Съвременната капиталистическа държава е крупен потребител: първо, защото е собственик на значителни средства за производство и притежава огромно стопанство, второ, защото милитаризацията на икономиката и въобще надпреварата във въоръженията превръща съвременната капиталистическа държава в огромен потребител на военна техника и потребителски стоки за издръжка на армията. В системата на *военнопромишления комплекс* са заети милиони труженици, които работят за войната и получават сравнително високи заплати независимо от колебанията на икономиката. Манипулирането с държавните поръчки оказва значително въздействие върху общия ход на капиталистическото стопанство. Това потребление има известен антицикличен и антикризисен ефект, разбира се, в рамките на, общо взето, удродливото развитие на икономиката. Капиталистическото регулиране на икономиката е насочено към осигуряване на високи монополни печалби чрез засилване експлоатацията на масите и укрепване икономическото и политическото господство на финансовата олигархия. Затова то не е в състояние да преодолее острите противоречия и да спре дълбоките процеси, които разлагат капиталистическия строй. Като цяло р. к. и. може да бъде разглеждано като част от приспособителния процес на капиталистическата икономика към изискванията на съвременните производствени сили. То е специфично капиталистически отговор на изискването за планомерно ръководство на народното стопанство и доказателство за обречеността на капиталистическата система.

РЕЖИМ НА ИКОНОМИИ — социалистически метод на стопанска дейност, планомерно осъществявана система от технически, организационни и възпитателни мерки, насочени към постигане на най-големи резултати с най-малки разходи, към максимално използване на вътрешните резерви на народното стопанство с цел да се ускорят темповете на развитие на общественото производство и да се издигне народното благосъстояние. Р. и. означава грижовно отношение на трудещите се към социалистическата собственост, рационално използване

на трудовите, материалните и паричните ресурси, отстраняване на непроизводителните разходи и загубите във всички сфери на народното стопанство. Той осигурява намаляване на разходите на труд и средства за производство на единица продукция, подобряване на всички икономически показатели в дейността на предприятията и увеличаване на *социалистическите натрупвания*. От последователното му осъществяване са заинтересовани всички трудещи се, защото плодовете от икономите са предназначени за цялото общество.

Осъществяването на р. и. изисква съобразяване с действието на *закона за планомерното развитие на народното стопанство* и *закона за стойността* при социализма, широко внедряване на *пълна стопанска сметка*, засилване на финансовия контрол от страна на стопанските и финансовите организации върху дейността на предприятията. За по-нататъшното заздравяване на р. и. в НРБ допринася усъвършенствването на действащия икономически механизъм за планиране и материално стимулиране, който предвижда да се засилят принципите на стопанската сметка, да се повиши заинтересоваността на всеки член на производствения колектив от резултатите на стопанската дейност. Последователното осъществяване на р. и. е изключително важен фактор за повишаване ефективността на общественото производство, важно средство за комунистическо възпитание на трудещите се, за развитие дух на пестеливост и грижа за увеличаване на социалистическата собственост. Това става една от характерните черти на *социалистическото съревнование*.

РЕНТА — вж *абсолютна рента, диференциална рента при капитализма, поземлена рента, рента в ТКЗС и допълнителен (диференциален) чист доход*.

РЕНТА В ТКЗС — специфична проява на *поземлената рента*, обусловена от особеностите на ТКЗС като своеобразна форма за социалистическо преустройство на селското стопанство, при която се обобществяват земеделският инвентар, добитъкът и другите средства за производство но се запазва правото на частна собственост върху земята. Тя е израз на икономическата реализация на тази собственост. В практиката на кооперативните стопанства отначало се използват два начина за заплащането на рента за внесената земя: под формата на предварително определен твърд наем или под формата на опреде-

лен процент от реализирания доход за разпределение. Първият начин на заплащане на рентата не се утвърждава, тъй като съдържа някои съществени недостатъци (при неурожайни години се облагодетелствува поземлената собственост). Възприема се реализацията на поземлената собственост да се извършва под формата на процент от дохода за разпределение между кооператорите. В първите години този процент е по-голям, а след това се намалява. В Закона за ТКЗС от 1945 се предвижда до 40% от дохода да се разпределя за рента върху внесената земя, а останалото — за заплащане на вложения труд. В Примерния устав, приет през 1950, този дял е намален на 30%, а по-късно с допълнението през 1953 става 25%. В тези граници отделните кооперативни стопанства установяват едни или други проценти съобразно с конкретните условия.

По въпроса за характера и социално-икономическото съдържание на р. в ТКЗС в българската икономическа литература се води широка дискусия. В хода на дискусията се изяснява, че рентата за земята в ТКЗС е нова форма на поземлена рента. По своя характер тя не е нито капиталистическа, нито социалистическа. Тя е икономическа реализация на правото на частна поземлена собственост и в този смисъл външно има общо с абсолютната капиталистическа рента. Но, от една страна, самата частна собственост върху земята в ТКЗС се отличава коренно от частната поземлена собственост извън стопанството и още повече от тази при капитализма. Тя е трудова частна собственост на селяните и след внасянето ѝ в ТКЗС нейният монополен характер силно се ограничава. От друга страна, тя се реализира икономически при съвсем нови условия — колективно стопанисване с обществени средства. Ето защо рентата за земята в ТКЗС е нов тип рента, характерна за преходния период от капитализма към социализма, и изразява процеса на постепенното превръщане на частната поземлена собственост в обществена.

Като икономическа категория на преходния период р. в ТКЗС има важни особености. По своето съдържание основната част от нея е трудов доход и не изразява отношения на експлоатация на човек от човека. Наред с това нейният размер постепенно намалява по решение на самите кооператори и накрая тя окончателно се премахва. Трудовият характер на дохода, получаван от кооператорите за внесената земя, произтича от обстоятелството, че той е създаден с трудовото уча-

стие на самите кооператори, независимо че се получава според принципа на частната собственост. Нетрудов характер има само рентата на онези кооператори, които са внесли много земя, а влагат малко труд в общественото стопанство. Техният дял обаче е малък. Процесът на намаляването и премахването на рентата е израз на усъвършенствуването на ТКЗС като социалистическо предприятие. Зедно с развитието на материално-техническата база на ТКЗС и организационно-стопанското им укрепване се създават предпоставки за постепенно намаляване и накрая за пълно премахване на рентата за земята. Намаляването и премахването на рентата е една от важните проблеми на развитието на кооперативния строй в НРБ. Задържането ѝ на високо равнище поражда противоречия в развитието на ТКЗС, намалява материалната заинтересованост в някои категории кооператори. От друга страна, преждевременното ѝ намаляване и премахване затруднява процеса на кооперирането, създава недоволство и отрицателно отношение у отделни групи кооператори. Регулирането на размера на заплащаната рента се извършва от Примерния устав на ТКЗС. Точният ѝ размер се установява от самите кооператори по решение на общото събрание на ТКЗС. Съобразявайки се с конкретните условия и създадените предпоставки и отчитайки интересите на отделните категории кооператори и на целия кооператив, общото събрание на отделните ТКЗС ежегодно преценява и коригира размера на заплащаната рента. Например, докато през 1946 заплащаната за земята рента съставлява средно за страната 32,2% от дохода за разпределение в ТКЗС, през 1951 тя е намалена на 22,7%, през 1958 — на 2%, а през 1961 — на 0,001%. Още в началото на 50-те години някои стопанства пристъпват към окончателно премахване на рентата, но масово тя се премахва след 1958, когато фактически е завършено кооперирането на земеделските стопани и са налице всички необходими предпоставки за това. Земята по този начин фактически се превръща в кооперативна (обществена) собственост.

РЕНТАБИЛНОСТ — икономическата ефективност (резултатност) от дейността на стопанските звена, изразена чрез реализирания *чист доход*. При възпроизводството на обществения продукт е важно не само да се възстановят направените производствени разходи, но и да се реализира чист доход. Социално-икономическото съдържание на р. при социализма

е коренно различно от това при капитализма. Р. не е безусловен показател за ефективността на производството. Такъв показател тя може да бъде само при условие, че не противоречи на целите на социалистическото производство, че не води към нарушаване на основните пропорции в развитието на народното стопанство, към повишаване цените на дребно и към влошаване качеството на продукцията. Независимо от това тя е много важен стойностен показател за ефективността на общественото производство. Всички фактори, от които зависи производителността на труда, определят и р. на социалистическото производство. Борбата за повишаването на р. на социалистическото обществено производство има голямо значение, тъй като чистият доход е единствен източник за социалистическото натрупване, за бързо нарастване на обществените фондове за потребление, за задоволяване потребностите на непроизводствената сфера и снижаване цените на стоките. Р. има различни измерения и се представя като непосредствена (в предприятието), отраслова (в отрасъла) и народностопанска (в мащаб на цялото народно стопанство) в зависимост от това, с каква част от чистия доход и в какви рамки се измерва ефективността от стопанската дейност. Масата на произведения и реализирани чист доход сам по себе си не показва достатъчно точно степента на ефективност на общественото производство. По-точна представа за степента на ефективност на общественото производство може да се получи от *нормата на рентабилност*, взета като отношение на чистия доход към производствените фондове или себестойността, изразено в процент.

В съвременната икономическа литература широко са разпространени антимарксовски възгледи за р. при социализма. От една страна, буржоазните икономисти, привърженици на възгледа за социализма като «централно управляемо стопанство», а също и «левите» ревизионисти, считат р. и печалбата (като една от основните форми на чистия доход) за несъвместими с природата на социализма. Те пресценяват съвременните икономически реформи в страните от СИВ, при които се отделя голямо внимание на р., като развитие на социализма към капитализъм. От друга страна, привържениците на «неокласическата икономическа теория за социализма» и десните ревизионисти твърдят, че р. и печалбата са необходими на всяка икономическа система и че заемат еднакво място в системата на капиталистическото и социалистическото обще-

ствено производство. Въз основа на това препоръчват чужди на социализма методи на стопанисване и форми на функциониране на стопанския живот. Историческият опит от социалистическото строителство показва, че чистият доход и неговите форми са важен показател за оценка на ефективността на социалистическото обществено производство и в процеса на социалистическото строителство те се използват като важни лостове за повишаване на неговата ефективност и за по-пълно задоволяване на материалните и духовните потребности на хората.

РЕНТИЕРИ — социален слой от хора в капиталистическото общество, които живеят от рента, получавана от дадени под аренда поземлени участъци, от лихви за заемни капитали или от доходите от ценни книжа, акции и облигации. Р. са паразитен слой в капиталистическото общество, който не е свързан с процеса на производството и получава доходите си от спекулативна игра на борсата и «рязане на купони». Според изречение на В. И. Ленин това са хора, чиято професия е безделието. С развитието на капитализма броят на р. расте, защото капиталистическата класа все повече загубва връзката си с производствения процес, тъй като управлението на предприятията се съсредоточава в ръцете на наемни директори и инженерно-технически специалисти. Същевременно процесът на концентрация на капитала и производството изисква за организирането на капиталистически предприятия все по-големи капитали, поради което капиталистите, непритежаващи такива капитали, се превръщат в р. През епохата на империализма р. и техните доходи бързо се увеличават и това е една от проявите на паразитизма и загниването на капитализма през неговия монополистичен стадий. В епохата на империализма възникват цели *държави-рентиери*.

РЕПРИВАТИЗАЦИЯ — вж *денационализация*.

РЕФОРМИЗЪМ в политическата икономия — направление в буржоазната и опортюнистката икономическа теория, което възниква в края на XIX в. и си поставя за цел да ревизира икономическото учение на К. Маркс и да го пригоди към интересите на буржоазията. Най-виден представител на р. в края на XIX и началото на XX в. е един от лидерите на опортюнистите в Германската социалдемократическа пар-

тия Е. Бернщайн, чиито идеи се разпространяват сред реформистките партии на II Интернационал и се подхващат и от други противници на революционния марксизъм. Реформистите се обявяват против Марксовата теория за стойността и принадлежната стойност, отричат експлоатацията на труда от капитала, опитват се да оборят учението на Маркс за всеобщия закон на капиталистическото натрупване и абсолютното и относителното влошаване на положението на пролетариата в капиталистическото общество, проповядват идеи за социален мир в капиталистическото общество, за отказване от класовата борба, отричат неизбежността и необходимостта от социалистическа революция и установяване диктатура на пролетариата. Те подменят революционната борба на пролетариата с борба за реформи, които имат за цел, без да засягат основите на капиталистическия строй, да отклонят пролетариата от решителната борба за осъществяване на историческите му цели, да подчинят революционното работническо движение на интересите на експлоататорските класи. Социална база на р. е *работническата аристокрация* — привилегированият горен слой на пролетариата, подкупен от капиталистическите монополи със средства от техните свръхпечалби. Реформистите по всякакъв начин изопачават марксистското учение, изтръгват революционното му съдържание, за да лишат пролетариата от идеологическо оръжие в борбата против капитализма. В дореволюционна Русия реформистки възгледи се проповядват от «легалните марксисти» (П. Струве, М. Туган-Барановски), от привържениците на «икономизма» и меншевиките. Р. надделява и става знаме на II Интернационал в началото на Първата световна война (1914—1918), когато десните социалисти открито преминават на страната на буржоазията. Най-видните представители на р. — К. Кауцки и други — се обявяват против първата в света социалистическа държава — Съветския съюз, застават в защита на капиталистическите монополи, на държавномонополистичния капитализъм, пропагандират различни апологетични теории за «организиран», «регулиран» и «планиран» капитализъм, за вращване на капитализма в социализма. Съвременният р. си остава много важна идейна и политическа опора на едрата буржоазия в самото работническо движение. Неговите теоретични еkleктично съединяват старите опортюнистични идеи с най-новите буржоазни икономически «теории». Те напълно скъсват с марксизма и на научния социализъм противопоста-

вят теорията за «демократичния социализъм», за «народния капитализъм». Реформистите се опитват да дискредитират реалния социализъм, построен или изграждан от народите на редица страни под ръководството на марксистко-ленинските партии. смятат борбата против комунизма, против социалистическите страни за своя главна задача. Десните социалисти отричат не само класовата борба, а и самото съществуване на антагонистични класи в буржоазното общество; обявяват се против унищожаването на частната собственост върху средствата за производство. Р. внася разцепление в работническото движение и разоръжава идейно работническата класа в борбата ѝ за социализъм. Историческият опит показва банкрута както на идеологията, така и на политиката на р. Дори и в случаите, когато реформистките партии идват на власт, те се ограничават с частични реформи, които не засягат основите на господството на монополистичната буржоазия. Комунистическите и работническите партии последователно и непримиримо се борят против реформистките икономически теории и тяхното проникване в революционното работническо движение. Вж и *ревизионизъм*.

РЕЦЕСИЯ — упадък, спадане на икономическата дейност в една страна. В съвременната буржоазна икономическа литература с понятието «р.» се назовават кризисните явления в икономиката на капиталистическите страни. Р. не е самостоятелна фаза в *капиталистическия цикъл*, а е термин, който буржоазната пропаганда използва, за да смекчи пред обществеността представата за цикличната *икономическа криза*, която е фаза на икономическия цикъл в капиталистическото производство.

РИКАРДО. Дейвид (1772—1823) — английски икономист, един от основателите на *класическата буржоазна политическа икономия*. Защищава интересите на буржоазията през периода, когато тя все още е прогресивна класа, бореца се против феодализма. В първия си икономически труд «Цената на златото» (1809) Р. слага основата на своята количествена теория за парите. Основният му труд — «Начала на политическата икономия и данъчното облагане» (1817) — е завършек на *класическата буржоазна политическа икономия*. Критиквайки теорията на А. Смит за стойността, Р. доказва, че: 1) трудът, изразходван за производството на стоката, не бива

РОБОВЛАДЕЛСКИ НАЧИН НА ПРОИЗВОДСТВО

да се смесва с труда, купуван за стоката; 2) стойността се определя само от изразходвания труд; 3) определянето на стойността посредством работното време напълно запазва силата си и при капитализма. Разглеждайки работната заплата и печалбата като две части на създадената от труда стойност, Р. стига до извода, че намаляването на работната заплата увеличава печалбата, а повишаването ѝ намалява печалбата. По този начин фактически открива противоположността между интересите на пролетарната и капиталистическата класа. Той доказва, че рентата не противоречи на закона за стойността, а напротив — тя се обяснява само въз основа на този закон. Но Р. признава единствено диференциалната рента, отхвърляйки абсолютната. Неговата теория за рентата се обезценява и от това, че той я свързва с т. нар. *«закон за намаляващото плодородие на почвата»*. Р. е идеолог на буржоазията, макар че не скрива противоречията на капитализма. Той ги счита за естествени и защитава буржоазните отношения като единствена и вечна форма на развитие на производителните сили. Ученето на Р. е върхът на научната мисъл, достигнат от буржоазната политическа икономия. Но то според израза на Фр. Енгелс се разбива в «две точки»: 1) Р. смята, че работниците продават на капиталистите труд, а не работна сила и затова не е в състояние въз основа на теорията за трудовата стойност да обясни произхода на принадлежната стойност, а следователно и на печалбата; 2) Р. не може да обясни несъвпадането на стойността и цената на производството, процеса на образуване на средната норма на печалба, защото смята, че това противоречи на капиталистическата действителност. К. Маркс високо цени научните му положения и същевременно критикува неговите грешки.

РОБОВЛАДЕЛСКИ НАЧИН НА ПРОИЗВОДСТВО — първият в историята експлоататорски начин на производство, възникнал в резултат на разлагането на първобитнообщинния строй. Р. н. п. достига най-високо развитие в древна Гърция и особено в древния Рим. В своето историческо развитие не всички народи преминават през робовладелския строй. Производствените отношения на робовладелския строй се основават на собствеността на робовладелците върху средствата за производство и робите, на които се гледа като на «говорещи оръдия», лишени от каквито и да било права и подложени на жестока експлоатация. Робският труд, който има открито

принудителен характер, широко се прилага в латифундните и в занаятчийското производство. Робовладелецът се разпоглежда не само с труда, но и с живота на роба. През епохата, когато възниква робовладелството, обществото се разделя на две основни класи — робовладелци и роби, а за поддържане господството на робовладелците възниква апарат за насилие и принуда — робовладелската държава. Наред с основните класи в робовладелското общество има и свободни селяни, занаятчии и търговци. Редовете на робите се попълват главно в резултат на войните, а отчасти и с разорени селяни и занаятчии. Стопанството в общи линии е затворено, натурално, но развиващото се разделение на труда довежда до разширяване на стоковото производство. Експлоатацията на значителен брой роби създава относително голяма маса *принаден продукт*. Благодарение на това робовладелската върхушка може да се освободи от физическия труд в материалното производство, на който започва да се гледа като на недостойна за свободния човек работа, и да се заеме с управление, политика, наука и изкуство. По този начин възниква *противоположността между умствения и физическия труд* и се заражда *противоположността между града и селото*. В сравнение с първобитнообщинния строй р. н. п. е прогресивен, защото осигурява по-големи възможности за развитие на производството. По-късно робовладелският строй се превръща в пречка за развитието на обществото. Робите не са заинтересовани от резултатите на своя труд. При робството се прилагат примитивни оръдия и производителността на труда остава ниска. Поради жестоката експлоатация продължителността на живота на робите е малка, а източниците за попълване на редовете им намаляват. Настъпва криза в робовладелския строй. Разтърсват го въстания на робите и борбата на свободните селяни против робовладелците. Гибелта на р. н. п. се ускорява от външните нападения и на негово място се появява *феодалният начин на производство*.

РОЗЕНБЕРГ. Давид Йохалевич (1879—1950) — съветски икономист, член-кореспондент на АН на СССР от 1939. Специалист по история на икономическите учения, един от най-добрите познавачи на К. Маркс. Преподавател в Московската академия за комунистическо възпитание, професор в Икономическия институт за червена професура. Работи също в Института по икономика към АН на СССР и в Московския

държавен университет. Има повече от 40 научни труда, най-ярък от които е «Коментари към «Капиталът» на Карл Маркс» (1930—1933, в две части, български превод 1963—1964), представляващ ценен извор за разкриване същността на Марксовия метод и изучаване марксовата политическа икономия. Други по-важни трудове: «История на политическата икономия» (1934—1936, в три части). «Очерци за развитието на икономическото учение на Маркс и Енгелс в 40-те години на XIX век» (посмъртно, 1954).

РОСТОУ, Уолт Унтън (1916) — американски буржоазен икономист и социолог, син на руски емигрант. Завършва университетското си образование в Йале и Оксфорд. През годините на Втората световна война служи в стратегическите войски, а през 1945—1946 е отговорно лице в американската военна мисия при уреждането на икономическите проблеми и статута на Австрия. По-късно Р. е професор по американска история в Кембриджкия университет и по икономическа история в Масачузетския технологически институт (1950—1965). Близък помощник на президента Дж. Кенеди и председател на комисията за планиране на американската политика. Р. е човек № 2 в Белия дом по времето на президента Л. Джонсън. Р. развива и активна теоретическа дейност. Неговото място в икономическата мисъл се определя преди всичко от двете му основни публикации: «Процесът на икономическия растеж» (1952) и «Стадиите на икономическия растеж» (1960), с показателното подзаглавие «Некомунистически манифест», в които, от една страна, разработва особен вариант на *теорията за «индустриалното общество»*, а от друга — *теорията за «стадиите на растежа»* като особен вариант на *теориите за икономическия растеж*. В цялата си дейност Р. се проявява като ярък антикомунист, за когото «комунизмът е любопитна форма на индустриализация, която неизбежно залинява, щом индустриалната база достигне определена зрелост.

РОШЕР, Вилхелм (1817—1894) — немски вулгарен икономист, родоначалник на старата *историческа школа* в Германия. Отрича абстрактния метод на изследване, приложен от представителите на буржоазната класическа школа. Прилагайки историческия метод в политическата икономия, задълбочава на широка основа вулгаризацията на буржоазната политическа икономия. Придава на политическата икономия едно-

странчив характер и свежда задачите ѝ до «описание на това, към което народите са се стремили и са създавали в стопанския живот, и формулиране на причините, съгласно които са станали тези стремежи и творби». Защищава «вечността» на капитализма. Маркс изтъква, че личността на Р. придобива във вулгарната политическа икономия «професорска форма, която пристъпва към работа исторически и с мъдра умереност подбира отвсякъде най-доброто, като при това не се държи сметка за противоречията, а само за пълнотата. . .» Основни трудове: «Основи на политическата икономия съобразно с историческия метод» (1843), «Принципи на политическата икономия» (1845), «Система на народното стопанство» (1853).

С

САМУЕЛСЪН, Пол Антони (1915) — американски буржоазен икономист, професор, ръководител на катедрата по икономикс в Масачузетския технологически институт. Седем години след Втората световна война е на отговорна работа в държавното съкровище на САЩ и в същото време активно работи в областта на иконометрическия анализ. Основни трудове: «Основания на икономическия анализ» (1947), «Икономическа хрестоматия» (1955) и «Линейно програмиране и икономически анализ» (1958). С особена популярност се ползва учебникът му «Икономикс» (9-о преработено издание, 1973). Блестящ стилист и публицист, С. е крупна фигура в областта на математико-икономическия анализ. Още през 1939 той отбелязва връзката и взаимозависимостта между *мултипликатора* и *акселератора*. Отстоява кейнзианските идеи и разглежда американската икономика като «смесена икономика». Същевременно С. отдава изключително значение на еkleктическото обединяване на всичко, което би обслужило монополистичната буржоазия, под знамето на т. нар. «*неокласически синтез*». Носител на Нобелова награда за икономически науки (1970).

СВЕТОВЕН КАПИТАЛИСТИЧЕСКИ ПАЗАР — съвкупност от националните пазари на капиталистическите страни, свързани помежду си посредством външната търговия и другите форми на икономически връзки, основани на *международното капиталистическо разделение на труда*. Заражда се през XVI—XVII в., в периода на първоначалното натрупване на капитала, което се извършва в условията на разлагане на феодалното общество в Европа. Световният пазар е една от необходимите предпоставки за победата на капиталистическия начин на производство и за развитието на едрата капиталистическа промишленост, която от своя страна поражда теи-

денцията към интернационализация на производството и размяната, към развитие на разностранни международни икономически връзки, към широко международно разделение на труда и формиране на с. к. п. На империалистическия стадий завършва формирането на световния капиталистически пазар, който обхваща всички страни в света и те стават отделни звена в общата верига на световното капиталистическо стопанство. Икономическите закони на капитализма, действащи в системата на световното капиталистическо стопанство, определят и закономерностите в развитието на с. к. п. Ето защо той се характеризира с отношения на господство и подчинение, с икономическо заробване на слаборазвитите страни от империалистическите държави, което води към изостряне на капиталистическите противоречия. Условието на с. к. п. пречат на преобладаващото мнозинство от капиталистическите страни да се включат в интензивен и всестранино развит международен стокооборот. Чрез нееквивалентна размяна и други форми на икономически и политически гнет империалистическите държави експлоатират изостаилите в икономическо отношение страни. На с. к. п. действа икономическият закон за анархията и конкуренцията, между империалистическите държави и монополите се развива ожесточена борба за сфери на приложение на капитала, за пазари и източници на суровини. Стихийността и неустойчивостта на капиталистическото стопанство се предизвикват от обстоятелството, че тенденцията към разширяване на производството се сблъсква с тесните граници на платежоспособното търсене на населението. В този конфликт между нарастващите производствени възможности и ограниченния капацитет на пазара се проявява основното противоречие на капитализма — противоречието между обществения характер на производството и частнокапиталистическата форма на присвояване. Засилващата се неравномерност в икономическото и политическото развитие на капиталистическите страни през епохата на империализма и изострянето на проблемата за реализацията водят към ожесточена конкурентна борба за нова подялба на пазарите и сфери на влияние. Противоречията на с. к. п. се задълбочават от това, че сферата на капиталистическата експлоатация се стеснява, от капитализма отпадат много страни, които тръгват по пътя на социализма. Империализмът търси изход в международното държавномонополистично преразделяне на капиталистическия пазар. Създаването на междудържавни иконо-

мически обединения от типа на «Общия пазар» и Европейската асоциация за свободна търговия (ЕАСТ) има за цел да засили позициите му на с. к. п. Дейността на тези икономически блокове води към задълбочаване на междуимперналистическите противоречия.

СВЕТОВЕН СОЦИАЛИСТИЧЕСКИ ПАЗАР — сфера на международен планов стокообмен между социалистически страни. Възниква в резултат на образуването на *световната социалистическа стопанска система* и установяването на широки стопански и външотърговски връзки между влезите в нея страни. Основа на стокообмена на с. с. п. е *международното социалистическо разделение на труда*. С планомерното задълбочаване на разделението на труда постоянно се усъвършенствуват формите на стоково-паричните отношения, организацията на стоковите доставки и разплащания между страните. Извънредно важна особеност на търговията между социалистическите страни на с. с. п. е нейният планов характер. Стокообменът между социалистическите държави се регулира от дългосрочни междуправителствени спогодби за взаимни доставки на стоки и се осъществява по съгласувани устойчиви цени. С. с. п., на който се пада преобладаващата част от външотърговския оборот на социалистическите страни, не познава пресъщите на капиталистическия пазар пласментни трудности, не е изложен на кризисни колебания. Всичко това го превръща във важен фактор за осигуряване на общия икономически подем на страните от социалистическата общност. С. с. п. е основен източник за задоволяване импортните потребности на братските страни от най-важните видове суровини, гориво, машини, оборудване и други изделия. Същевременно той поглъща преобладаващата част от експортните доставки на социалистическите страни. Взаимният стокооборот на социалистическите държави спомага за ускоряване на техническия прогрес, за развитие на масово производство в специализираните отрасли, за повишаване икономическата ефективност на капиталните вложения. Той допринася и за разширяване на асортимента и повишаване качеството на потребителските стоки. Развитието на широк стокообмен на с. с. п. се улеснява от използването на взаимноизгодната форма на разплащания между социалистическите страни. Плащанията по взаимните стокови доставки се извършват предимно във формата на многостранен *клиринг*. За по-нататъшното

укрепване на с. с. п. спомага осъществяваната от страните членки на СИВ линия към икономическа интеграция. развитието на международното социалистическо разделение на труда, координацията на народностопанските планове, специализацията и кооперирането на производството при условията на все по-засилващия се индустриален характер на икономиката на страните членки на СИВ са основата, върху която взаимната им търговия се развива с по-високи темпове и ефективността ѝ се повишава. Възникването и укрепването на с. с. п. не означава прекратяване на търговските връзки с другите държави. Социалистическите страни се обявяват за разширяване на търговията с капиталистическите страни върху основата на равенство и взаимна изгода. Особено се разширяват търговските връзки с развиващите се държави. Освободилите се страни, поели пътя на самостоятелно развитие, използват с. с. п., за да купуват стоки, които са им необходими за укрепване на икономическата независимост и държавен суверенитет, за повишаване жизненото равнище на народа.

СВЕТОВНА КАПИТАЛИСТИЧЕСКА СТОПАНСКА СИСТЕМА — комплекс от икономически връзки между националните стопанства на отделните капиталистически страни, които се характеризират с господстващо положение на малък брой големи империалистически държави. Световното капиталистическо стопанство окончателно се оформя с прерастването на капитализма в *империализъм*. Неговото образуване завършва в резултат на развитието на едрата капиталистическа промишленост в много страни, на развитието на международното разделение на труда и световния пазар, износа на капитал и подчиняването на изостаналите страни от малка група империалистически държави. По своята същност световното капиталистическо стопанство не е прост сбор от национални стопански единици, а световна система на финансово подчинение и експлоатация на колониалните, зависимите и слабо-развитите в икономическо отношение страни от шепа високо-развити капиталистически държави. Международното капиталистическо разделение на труда превръща изостаналите страни в аграрно-суровинни придатъци на империалистическите държави. Световният капиталистически пазар и кредитните отношения са важни звена на световното капиталистическо стопанство в сферата на обращението. Характерни

СВЕТОВНА СОЦИАЛИСТИЧЕСКА КООПЕРАЦИЯ

черти на световния капиталистически пазар са стихийният му характер и нееквивалентната размяна между промишлено развитите и аграрните страни в ущърб на последните. При условията на *общата криза на капитализма*, през периода на краха на *колониалната система на империализма* монополите се стремят да запазят разхлабващите се връзки в световното капиталистическо стопанство, прилагат нови форми за задържане на своето господство, изграждат различни междудържавни монополистични организации (например «Общия пазар»). използват разнообразни форми на *неоколониализъм*. При съвременните условия, както се отбелязва в Програмата на КПСС, ликвидирането на капиталистическия строй в голяма група страни, развитието и укрепването на световната социалистическа система, разпадането на колониалната система и рухването на старите империи, започналото рушене на колониалната структура на икономиката в освободилите се страни, разширяването на икономическите връзки между тези страни и световния социализъм — всичко това задълбочава кризата на световното капиталистическо стопанство. С. к. с. с. се раздира от остри противоречия, подкопава се от ожесточената конкурентна борба между империалистическите държави, от борбата на международните монополи за пазари и сфери за прилагане на капитал. Под ударите на революционното работническо движение и националноосвободителната борба от световната капиталистическа система една след друга отпадат страни, които тръгват по пътя на социалистическото строителство и образуват *световната социалистическа стопанска система*.

СВЕТОВНА СОЦИАЛИСТИЧЕСКА КООПЕРАЦИЯ НА ТРУДА — съвместно сътрудничество и взаимопомощ между социалистическите страни в областта на производството, науката и техниката въз основа на *международното социалистическо разделение на труда*. Със задълбочаването на международното социалистическо разделение на труда и укрепването на връзките между националните стопанства на социалистическите страни постепенно се създават условия за планомерно развитие на цялата световна система на социалистическото стопанство и върху тази основа — за международно коопериране на труда. Принципите на с. с. к. т. най-последователно се осъществяват сред страните членки на *Съвета за икономическа взаимопомощ (СИВ)*. Техният курс към междудържавна

специализация и коопериране на производството, към тясно координиране на народностопанските планове, към икономическа интеграция е израз на обективните потребности в развитието на световния социализъм. Координирането на народностопанските планове на страните членки на СИВ, което все по-широко се развива от 1956 насам, е важен фактор за задълбочаване на специализацията и кооперирането на производството между тези страни. Нагледен пример за формиране на устойчиви производствени връзки са строежът и съвместната експлоатация на трансконтиненталния нефтопровод «Дружба» и обединената енергийна система «Мир», международното обединение за сътрудничество в областта на черната металургия «Интерметал» и др. Планомерното коопериране на труда между социалистическите страни е важен фактор за формиране на качествено нови производителни сили, отговарящи на изискванията на съвременната научно-техническа революция. То е съществен фактор за повишаване ефективността на общественото производство, за ускоряване темповете на икономическото и научно-техническото развитие както на всяка отделна страна, така и на цялата световна социалистическа система. Широка програма за планомерно разширяване на международната специализация и коопериране в областта на производството, науката и техниката се съдържа в Комплексната програма за икономическа интеграция на страните членки на СИВ, приета през юли 1971 на XXV сесия на СИВ.

СВЕТОВНА СОЦИАЛИСТИЧЕСКА СТОПАНСКА СИСТЕМА — съвкупност от националните стопанства на независимите, суверенни социалистически страни, тясно свързани помежду си чрез всестраниното икономическо и научно-техническо сътрудничество, чрез *международното социалистическо разделение на труда и световния социалистически пазар*. С. с. с. с. възниква като резултат от действието на обективните закони на историческото развитие. Икономическите отношения в рамките на системата са нов тип междудържавни икономически отношения. Те се изграждат върху пълно равнопоставеност, национална независимост, суверенитет, братска взаимопомощ и сътрудничество с оглед на интересите както на цялата система, така и на националните стопанства на отделните социалистически страни. Тези отношения са обусловени от социалноикономическата и политическата общност на

социалистическите държави, от единството на техните цели и интереси. В икономиката на страните, които образуват с. с. с. с., господствуват социалистическите производствени отношения, социалистическата собственост върху средствата за производство. Това определя обективната необходимост от тясно планомерно сътрудничество в сферата на стопанските отношения. Еднотипната икономическа основа и единните цели на общественото производство пораждат необходимостта и възможността за *координиране на народностопанските планове на социалистическите страни*. Това е важно условие за укрепването на с. с. с. с., за ефективното развитие на икономиката на всяка социалистическа страна. В световното социалистическо стопанство няма антагонистични противоречия. Съществуват трудности и нерешени проблеми, но общността на социалистическия строй, съвпадането на основните интереси и цели на народите от социалистическите страни дават възможност при правилна политика на марксистко-ленинските партии да се преодоляват успешно тези трудности, да се развива и укрепва световната социалистическа система. Световното социалистическо стопанство открива простор за свободно развитие на производителните сили във всяка страна, защото в него няма място за експлоатация на един народ от друг. Противоположно на капиталистическата стопанска система, в която действа законът за неравномерното икономическо и политическо развитие, закономерно за световната социалистическа стопанска система е *изравняване равнищата на икономическото развитие на социалистическите страни*. Държавите, които в миналото са икономически изостанали, имат възможност, опирайки се на помощта и сътрудничеството на другите социалистически страни, ускорено да се развиват и да издигат икономиката си до равнището на по-развитите страни. Съчетаването на усилията за развитие на националната икономика във всяка социалистическа страна с общите усилия за заздравяване и разширяване на икономическото сътрудничество и взаимопомощ е магистралният път към по-нататъшния подем на световното социалистическо стопанство. С. с. с. с. демонстрира безспорните си предимства пред капиталистическата система. Например в социалистическите страни промишленото производство през 1970 е 7,3 пъти по-голямо, отколкото през 1950, а в развитите капиталистически страни — само 2,8 пъти. В резултат на по-високите темпове на нарастване на производството дялът на социалистическите

страна в световното промишлено производство се увеличава от 20% през 1950 на 39% през 1970.

СВЕТОВНИ ПАРИ — една от функциите на *парите*, която се проявява в международната размяна и при други международни плащания. Излизайки от сферата на националното обращение и постъпвайки в каналите на международния платежен оборот, парите изменят придобитите национални форми на стойностни знаци и получават първоначалната си форма на слитъци от благородни метали. Ролята на с. п. най-пълноценно играе *златото*. Свойството му като с. п. се заключава във възможността му да бъде превръщано в законно платежно средство на всяка страна, т. е. да приема навсякъде формата на национални парични знаци. В качеството си на с. п. на международния пазар златото функционира като всеобщо покупателно средство, всеобщо платежно средство и всеобщо възплъщение на общественото богатство. В съвременните условия терминът с. п., или световна валута, се прилага и по отношение на някои национални валути, изпълняващи ролята на ликвидни средства при международните плащания. Такива са американският долар и английската лира, наречени още ключови валути. Съществуват различни проекти за емисия на с. п., но досега нито един от тях не е реализиран. С някои условия за с. п. могат да се приемат специалните права на тираж (СПТ), или т. нар. «*книжно злато*».

СВЕТОВНО СТОПАНСТВО — съвкупност от взаимосвързаните национални стопанства в света. Продукт на продължително историческо развитие, началото на което поставя машинната индустрия. Обективен резултат от международното разделение на труда. Средствата за съобщение и транспорт допринасят твърде много да се разчупи затвореността на националните стопанства и да бъдат въвлечени в международния оборот материалните и трудовите ресурси на отделните страни. Развитието на с. с. е пряко свързано с възникването и развитието на капиталистическия обществен строй. Капитализмът създава не само материалната основа за стопанското сближение на народите, но и работническата класа, която се оказва способна да реализира това сближение. Световната търговия и световният пазар откриват нова ера в развитието на капитала, но не могат веднага да доведат до образуване на с. с., защото липсват машина индустрия и развити

средства за транспорт. Огромна роля за развитието на с. с. изиграват появата на централизирана държавна власт и ликвидирането на феодалната разпокъсаност. Това помага да се консолидира вътрешният пазар и да се сплотят силите за завоюване на външни пазари. Ето защо формирането на с. с. е продължителен исторически процес, обхванал няколко столетия. С експлоатацията на световния пазар — пишат К. Маркс и Фр. Енгелс в «Манифест на Комунистическата партия» — буржоазията е превърнала производството и консумацията на всички страни в космополитически. За голямо огорчение на реакционерите тя е изтъргнала изпод позете на промишлеността националната почва. Старинните национални отрасли на промишлеността са унищожени и всеки нов ден ги унищожават. Изместват ги нови индустрии, чието въвеждане е въпрос на живот за всички цивилизовани нации — индустрии, които вече не преработват местни суровини, а суровини от най-далечни земи, и чиито фабрики се консумират не само в самата страна, но и във всички континенти. На мястото на старите потребности, задоволявани с местни продукти, възникват нови, за задоволяването на които са необходими продукти, произведени в други страни. На мястото на старото локално и национално самозадоволяване и затвореност идват всестранина размяна и всестранина зависимост на нациите една от друга. Тъй като с. с. възниква върху основата на икономическите взаимовръзки между националните стопанства, още от самото начало то према стокосен характер. Постоянната размяна на стоки между отделните държави е съществен показател за неговото функциониране. Обективно възникването на с. с. е прогресивно явление, израз на интернационализацията на производителните сили, но при капитализма то се осъществява в антагонистична форма, съпровожда се с ограбване на изостаналите национални стопанства от по-развитите страни. С прехода към империализма с. с. окончателно се утвърждава, а световният капиталистически пазар става всеобхващащ. Капитализмът се превръща в световна система за заробване и колоннален гнет.

С възникването на социализма в с. с. настъпват съществени структурни изменения. То се разпада на две с. с., развиващи се върху основата на свои собствени закономерности. Световното капиталистическо стопанство стеснява своя обхват, докато световното социалистическо стопанство силно се развива. Изменя се съотношението на силите между двете с. с.

в полза на социализма. За съвременното капиталистическо с. с. е характерна *капиталистическата икономическа интеграция*, а за страните от социалистическата общност — *социалистическата икономическа интеграция*. Между двете с. с. съществуват много допирни точки, налагат се обективно множество взаимовръзки. Съвременното развитие на производителните сили налага да се разширяват връзките между тях. Международното разделение на труда навлиза в нов етап и неговите изисквания могат да бъдат реализирани, като се установи не само търговско, но и производствено сътрудничество между двете с. с. Специализацията на производството надраства своята отраслова форма и се проявява като предметна и подетайна. Появяват се отрасли, които по своя характер могат да се развиват само в рамките на с. с. Тази тенденция влиза в остро противоречие с политиката на империалистическите страни да бъдат създавани затворени регионални стопански общности и да бъдат дискриминирани страните извън тях.

СВОБОДНО ВРЕМЕ при социализма — част от *извънработното време*, което трудещият се използва за почивка, учение, повншаване на квалификацията си, обществена работа, възпитаване на децата, задоволяване на духовните си потребности. С. в. К. Маркс нарича времето за образование, за интелектуално развитие, за изпълнение на социални функции, за другарско общуване, за свободна игра на физическите и интелектуалните сили. Природата на с. в. се определя от характера на производствените отношения. При условията на капитализма свободното време на една класа се създава чрез превръщане на целия живот на масите в работно време. Като ликвидира експлоатацията на човек от човека и отстранява антагонизма между свободното и работното време (вж *работен ден*), социализмът създава условия за постепенно намаляване на работното време и увеличаване на с. в. на всички трудещи се. При условията на социализма свободното и работното време са неразривно свързани. Тази връзка намира израз в обстоятелството, че продължителността на с. в. се определя от ефективността на използването на работното време. Бързото развитие на социалистическото производство и високите темпове на нарастване производителността на обществения труд дават възможност постепенно да се намалява продължителността на работния ден и да се увеличава с. в.

«СВРЪХИМПЕРИАЛИЗЪМ»

на трудещите се при едновременно издигане на тяхното материално благосъстояние. От своя страна увеличаването на с. в. и неговото ефективно използване с оглед на всестранното развитие на трудещите се са един от решаващите фактори, оказващи многостранно въздействие върху работното време, върху неговата плодотворност и ефективност. Голям резерв за увеличаване на с. в. на трудещите се е най-рационалното използване и намаляването до минимум на онези части от извънработното време, които се изразходват във връзка с работата в производството, труда в домакинството и самообслужването, Широката програма за жилищно строителство, подобряването на битовите условия, развитието на сферата на услугите и намаляването на работната седмица допринасят за увеличаването на с. в. А това създава по-добри условия за всестранно развитие на членовете на социалистическото общество, за повишаване на тяхното културно, общообразователно и професионално равнище, за премахване на *съществените различия между умствения и физическия труд* за превръщане на труда в първа жизнена необходимост за човека, за активно участие на всички граждани в управлението на страната и за подобряване отдиha на трудещите се. Постепенното намаляване на работното време и ефективното използване на с. в. на трудещите се са важно условие за изграждането на развитото социалистическо общество и за постепенното преминаване към комунизма, когато мерило на богатството ще бъде вече не работното, а свободното време.

«СВРЪХИМПЕРИАЛИЗЪМ» — вж *теория за «ултраимпериализма»*.

СВРЪХПЕЧАЛБА — вж *монополна печалба*.

СВРЪХПРОИЗВОДСТВО — вж *икономическа криза на свръхпроизводство*.

СВРЪХПРОТЕКЦИОНИЗЪМ — система от средства, които големите империалистически страни използват, за да ограничат вноса на чуждестранни стоки и да увеличат износа на собствена продукция. Използва се за укрепване и засилване господството на монополистичния капитал както вътре в страната, така и на световния пазар. Възниква в началото на ХХ в., като особено силно развитие получава след Втората

световна война. Към средствата на с. се отнасят митническите тарифи, уравнителните такси, импортните данъци и др. За да ограда собствения си пазар и да стимулира износа, държавата изплаща субсидии, компенсационни премии, поема транспортните разходи за експортната продукция. Често изподзвано средство на с. са дъмпинговите цени (вж *дъмпинг*). Разликата между цените на външния и вътрешния пазар държавата изплаща под формата на субсидии. Изключително голямо е разнообразието на средствата, с помощта на които се издигат бариери за проникване на чуждите стоки на вътрешния пазар. С възникването на интеграционните стопански общности се разпространява системата на колективен *протекционизъм*. В *Европейската икономическа общност (ЕИО)* са установени високи митнически такси за страните, които не членуват в общността. С. влиза в остро противоречие с международното разделение на труда и изискванията на съвременната научно-техническа революция. Външната търговия става съществен фактор за икономическото развитие. Това налага стокообменът да се либерализира. За да заобиколят ориентацията към либерализация, някои империалистически страни използват извънтарифни средства за протекционизъм — въвеждането на национални стандарти, различаващи се от международните, сложни санитарни правила при внос на селскостопанска продукция, специфични норми на опаковка и сортировка на продукцията, сложна система за митническо оформяне на придружителната документация на стоките. Империалистическите страни използват повече от 2 хил. средства на извънтарифен протекционизъм. С. е нападателно средство в конкурентната борба за разлика от стария протекционизъм, който има отбранителен характер. Той служи като оръжие в постоянно избухващите търговски войни между империалистическите държави, които с особена интензивност се водят между САЩ, ЕИО и Япония.

СЕБЕСТОЙНОСТ на п р о д у к ц и я т а — икономическа категория на социалистическото производство, изразяваща в парична форма разходите на стопанските звена за производството и реализацията на продукцията. В с. се включват: стойността на употребените суровини, материали, гориво, енергия и други предмети на труда; пренесената върху продукта стойност на машините, оборудването, сградите и други средства на труда (амортизационни отчисления); разходите

за работна заплата; разходите за реализация на продукцията и някои други парични разноси (отчисления за обществено осигуряване и др.). С. е само част от *стойността* на продукцията, тъй като в нея не се включват онези разходи на обществени труд, които се въплъщават в стойността на принадлежния продукт, реализирана в цената на стоката във вид на чист доход. В зависимост от степента, в която са представени разходите, с. бива: *цехова* — включва всички разходи на даден цех; *фабрично-заводска* — включва всички разходи на предприятието за производството на продукцията; *пълна* — включва и всички разходи на предприятието-производител за реализацията на продукцията. Различават се също *плановас.*, която се определя, като се изхожда от прогресивни норми за разход на материални ресурси, използване на оборудването, разходи на труд и т. н., и *фактическа*, или отчетна с. Отклонението на фактическата с. от плановата характеризира резултатността на стопанската дейност на дадено предприятие. Освен индивидуалната с., характеризираща равнището на разходите в отделното предприятие, установява се още и *отраслова с.*, която отразява средното равнище на разходите в страната за производството на даден вид продукция. В практиката на планиране и изчисляване на с. е важно да се знаят както разходите за производството на цялата продукция, така и с. на всеки отделен вид изделие. Ето защо производствените разходи се групират по икономически елементи на разходите и по калкулационни разходни пера. При групирането по икономически елементи разходите не се разпределят по отделни видове продукция. Групирането по калкулационни разходни пера дава възможност да се определи с. на всеки вид продукция, да се види под влияние на какви фактори се е формирало дадено равнище на с. и в какви насоки трябва да се води борбата за нейното снижаване. Показателят с. на продукцията играе важна роля в развитието и организацията на социалистическото производство, в осъществяването на *стопанската сметка*. Намалването на с. е важен фактор за повишаване рентабилността на производството, за увеличаване на социалистическите натрупвания и разширяване на производството при същите производствени ресурси. Отрасловата с. е база за установяване на цените и нейното системно снижаване дава възможност на държавата да намалява цените на едро и дребно. Противоположно на капитализма, при който намаляването на

производствените разходи е само източник за увеличаване печалбата на работодателите, при социализма от снижаването на производствените разходи непосредствено са заинтересовани трудещите се, защото това води до увеличаване на общественото богатство, а то се използва за най-пълно задоволяване потребностите на обществото, за повишаване материалното и културното равнище на народа. Намаляването на с. се осигурява от многообразни фактори, между които най-важни са: повишаването на производителността на труда; намаляването на материалните разходи за произвежданата продукция; по-доброто използване на основните фондове; намаляването на разходите по обслужването и управлението на производството и др.

СЕЙ. Жан Батист (1767—1832) — френски буржоазен икономист, един от родоначалниците на вулгарната школа в политическата икономия. Преуспяващ бизнесмен, С. навлиза в буржоазната икономическа наука преди всичко с труда си «Трактат по политическа икономия» (1803). В него той обосновава широко разпространената концепция за ролята на предприемача и за трите фактора на производството — земята, труда и капитала — залегнала в основата на *вулгарната буржоазна политическа икономия*. Всеки от тези фактори С. разглежда като източник на самостоятелен доход; трудът ражда работна заплата, капиталът — печалба, земята — рента. През 1816 С. чете курс по «индустриална икономия», а три години по-късно става завеждащ катедрата по «индустриална икономия» в Националната консерватория за изкуства и занаяти. Университетските му усилия раждат един от най-популярните учебници — «Пълен курс по политическа икономия», печатан 1828—1830, оказал огромно влияние върху процеса на вулгаризацията на буржоазната политическа икономия. С. обосновава идеята за невъзможността от кризи на свръхпроизводство при капитализма, тъй като «всяка покупка е продажба». Възторжен поклонник на стихийния пазарен автоматизъм, С. е страстен апологет на капиталистическия начин на производство, разглеждан като «естествено състояние на обществото». Неговото име обикновено се свързва с т. нар. «Закон на Сей», обосноваващ способността на капиталистическото пазарно стопанство да се саморегулира и развива безкризисно. Тъкмо този «закон» става изходен пункт на критиката на традиционната вулгарна политическа икономия, с която става известен Дж. М. Кейнс.

СЕЛЯНИ — нееднородна социална група, която е възникнала в процеса на разлагане на първобитнообщинния строй и съществува при различни общественно-икономически формации. Положението на с. в обществото се определя от господстващия начин на производство. В досоциалистическите формации с., състоящи се главно от дребни производители, представляват експлоатирана трудеща се маса. При условията на феодализма те са основната обществена класа и се намират в крепостна зависимост от феодалите. При капитализма сред с. настъпва дълбока диференциация, мнозинството се разорява, а малка част от тях забогатява. По своето социално положение в обществото трудещите се с. са както собственици на дребни стопанства, така и труженици, жестоко експлоатирани от капиталистите, кулаците и земевладелците. Ето защо марксизмът-ленинизмът вижда в трудовите с. сигурен съюзник на пролетариата. Под ръководството на пролетариата с. активно участвуват в социалистическата революция, в социалистическото и комунистическото строителство. Марксистко-ленинското учение за с. като съюзник на работническата класа има огромно международно значение и творчески се използва от комунистическите и работническите партии в различните страни в тяхната борба против капитализма за социализъм. В развитите капиталистически страни концентрацията и централизацията на капитала в селското стопанство и разширяването на господството на монополите значително ускоряват процеса на разслояване в селото, на разоряване и ликвидация на дребното селско стопанство. В САЩ и в западноевропейските капиталистически страни милиони дребни ферми са погълнати от едрия капитал, произвежданата от дребните фермери продукция рязко намалява, дребните фермери стават наемни работници, попълват армията на безработните. Финансовите магнати, съюзили се с капиталистическата държава, тласкат към разорение все по-голяма част от дребните и средните с. Трудещите се фермери оказват все по-силна съпротива на тази политика, организират масови акции, които се ползват с подкрепата на трудещите се от града. Интересите на с. се сближават с интересите на работническата класа, расте тяхното сътрудничество. Укрепването на съюза между работниците и с. е едно от основните условия за успех на борбата против надмощието на монополите и тяхната власт. Трудовите с., въпреки че броят им в развитите капиталистически страни значително намалява, ся остават главен съюзник на работни-

ческата класа. Големи революционни възможности притежават трудовите с. в освободилите се от империалистическо робство страни, където те са мнозинство от населението. С. активно участвуват в борбата против империализма, за национално освобождение на народите, за укрепване на политическата и икономическата независимост на младите държави.

Социалистическата революция извършва коренен преврат в положението на с. Тя ги освобождава от гнета на земевладелците и капиталистите, ликвидира експлоататорските поземлени отношения, слага край на малоимотността сред с., разчиства пътя към изграждане на нов, заможен и културен живот. Чрез производственото коопериране основната част от с. след сломяване съпротивата на селските капиталисти постепенно се превръща в класа на кооперирани селяни. Коренно се изменя тяхното положение в обществото. С. се превръщат в нова, социалистическа класа, в активен строител на комунистическото общество. Кооперирането на милионите частни селски стопанства и създаването на едри колективни стопанства означава велика революция в икономическите отношения, в труда, бита и целия начин на живот на с. Социалистическото преустройство на селото е основа за преодоляване на различията между работническата класа и кооперираните с., за укрепване на съюза между тях. С прехода към комунизма селскостопанското производство ще се превърне в разновидност на промишленото, кооперативната собственост ще се усъвършенствува и ще се слее с общонародната и по този начин ще се преодолее класовата обособеност на селяните.

СЕН-СИМОН, дьо Рувроа, граф Анри Клод (1760—1825) — един от видните представители на френския утопичен социализъм. В произведенията си «За промишлената система» (1821—1822), «Катехизис на промишленците» (1823—1824) и «Новото християнство» (1825) той прави редица гениални догадки за бъдещото социалистическо общество. Главна заслуга на С.-С. е дълбоката критика на капитализма и капиталистическата частна собственост. Докато *класическата буржоазна политическа икономия* по всякакъв начин възхвалява свободната конкуренция като фактор за най-доброто разпределение, С.-С. вижда в нея причина за анархията, диспропорциите и кризите. Но той не е последователен в критиката на капиталистическия начин на производство. Няма

ясна представа за противоречията между пролетариата и буржоазията; за основно противоречие счита противоречието между труда и безделието. За него грудеши се са така наречените «индустриали», към които отнася работниците, селяните, промишлените капиталисти, търговците и банкерите, а безделници са земевладелците, чиновниците, придворните и т. н. С.-С. твърди, че капитализмът трябва да бъде заменен с по-висш социален строй, чиято цел е да подобри положението на «най-многобройната и най-бедна класа», т. е. на пролетариата. Но главно оръдие за преустройство на обществото според него е нравствената проповед, адресирана до представителите на господстващите класи. Ето защо С.-С. се обявява против класовата борба на пролетариата с буржоазията. Характеризирайки новия обществен строй, С.-С. според думите на Фр. Енгелс съзира зародишите на почти всички възникнали по-късно социалистически идеи: за централизираното и планово ръководство на производството; за обединяването на промишлените и научните сили, регулиращи производството в интерес на народните маси; за всеобщия характер на труда и разпределението според труда; за превръщането на политическото управление на хората в разпореждане с вещи и ръководство на производството и т. н. Грешките и непоследователността във възгледите на С.-С. се обясняват с обстоятелството, че капиталистическото общество и присъщите му противоречия, по-точно противоположността между пролетариата и буржоазията, по онова време още не са достатъчно развити. Затова у С.-С. наред с пролетарската насока известно значение запазва и буржоазната насока. Едва в последния си труд «Новото християнство» С.-С. говори направо от името на работническата класа и провъзгласява освободението ѝ за крайна цел на новия обществен строй. Идеите на С.—С. намират по-нататъшно разпространение и развитие сред неговите ученици, които образуват школата на сенсимонизма. Но тя постепенно се изражда в религиозна секта и се разпада в началото на 30-те години на XIX век.

СЕНЬОР, Уйлиам Насау (1790—1864) — английски икономист, професор, представител на *вулгарната буржоазна политическа икономия*. По думите на Маркс С. е «чист апологет на съществуващото и затова вулгарен икономист», «изразител на образования буржоа». С. поставя начало на субективистично тълкуване на икономическия процес. В своята теорет-

тическа, научно-преподавателска, практическа и обществено-политическа дейност разработва и провежда идеите на икономическия либерализъм, ярко насочени против работническото движение и социализма. С. определя политическата икономия като «наука за природата, производството и разпределението на богатството». Признава два източника на богатството — капитала и труда, но тълкува тяхното действие за създаването му субективно — с жертвата, която принасят носителите на тези два фактора. Работникът жертвува своето спокойствие и свободно време, за да създава блага, а капиталистът — в значителна степен своето лично потребление, за да доставя средства за производство и обращение. С. разглежда работната заплата като възнаграждение за пожертвуваното спокойствие и свободно време. Печалбата според него съдържа две части — предприемачески доход, който той определя като възнаграждение за организаторската и ръководна работа на предприемача, и лихва — възнаграждение за отказа от непроизводително (лично) потребление. Някои специални категории по-висока печалба (печалба от наследствени имущества, допълнителна печалба от производство на много редки предмети и други), които не може да обясни с жертвата, С. определя като резултат на монопола. Според него рентата е резултат на монопола върху земята, станала собственост и превърнала се във фактор, създаващ стойност. Това е в ярко противоречие с принципното му схващане за двата фактора на производството — капитала и труда. Автор е на теорията за «последния час», с която доказва, че принадлежната стойност се създава в последния, 11-ия час на работния ден, което напълно противоречи на теорията му за въздържането. Основни трудове: «Очерки по политическа икономия» (1863) и «Писма за фабричното законодателство» (1837).

СИБ — вж *Съвет за икономическа взаимопомощ (СИБ)*.

СИНДИКАТ — една от формите на обединяване на монополистичния капитал, характеризираща се с това, че влизащите в обединението предприятия загубват търговската си самостоятелност в пласмента на продукцията, но запазват производствената и юридическата си самостоятелност. Загубата на търговската самостоятелност се изразява в това, че с въпросите за пласмента на стоките, а понякога и с купуването на суровини се занимава кантората на с., в която членовете на

с. са длъжни да предават стоките си на определени, предварително установени цени. По този начин с. става посредник между предприятията и пазара. Целта на с., както и на всички други форми на монополистични обединения (вж *монополи*), е получаването на висока монополна печалба и постигането на по-голяма устойчивост в конкурентната борба. Работодателите използват с. и като една от формите на класова организация на капиталистите в борбата им против трудещите се.

СИСМОНДИ, Симоил дьо (1773—1842) — швейцарски икономист, основоположник на дребнобуржоазната политическа икономия. В главния си труд «Нови начала на политическата икономия, или за богатството в неговото отношение към населението» (1819) С. критикува капитализма и класическата школа (А. Смит и особено Д. Рикардо), защитавайки дребното производство. С. вижда и разкрива присъщите на капитализма недъзи и противоречия: растящото обедняване на трудещите се, изтласкването на работниците от машините, изоставането на потреблението от производството, неизбежността на икономическите кризи. Но той се ограничава с описание на външните прояви на капиталистическите противоречия, защото не разбира нито тяхната същност, нито същността на капитализма изобщо. Път към разрешаване на тези противоречия вижда във връщането към дребното производство с помощта на буржоазната държава, не забелязва, че дребното производство неизбежно ражда капитализъм. С. настоява да се обуздаят стихийните икономически сили и да се ограничи развитието на техниката, той е за цехова регламентация на производството и е привърженик на протекционизма. Споделяйки «догмата на Смит», С. прави от нея извода, че без външни пазари е невъзможно да се реализира свръхстойност (принадена стойност). Системата от възгледи на С. изцяло се възприема от руските либерални народници. В. И. Ленин критикува тези възгледи в произведението си «Към характеристиката на икономическия романтизъм (Сисмонди и нашите отечествени сисмондисти)».

«СИСТЕМА НА УЧАСТИЕ» — една от формите на подчиняване на много предприятия и компании от магнатите на монополистичния капитал чрез проникване на контролираните от тях *акционерни дружества* в други компании. «С. у.» се състои в това, че главната компания — «майка» купува *контрол*

ния пакет акции на друга компания — «дъщерно» дружество, което от своя страна подчинява дружествата — «внуци». В резултат от последователното прилагане на «с. у.» дружеството-«майка», подчинявайки една компания посредством друга, осъществява контрол над разширяваща се пирамида от компании. Обикновено в такава пирамида главна компания е някоя финансова корпорация — банка, застрахователна компания, която има капитал в парична форма и го използва, за да купува акциите на дъщерните дружества. За да се осъществява контрол над капитала на акционерно дружество, днес не е задължително да се притежават над 51% от акциите. Реалната власт в акционерните дружества се държи от притежателите на акции с голяма стойност. Масата собственици на дребни акции фактически е лишена от влияние върху финансовата и производствената дейност на монополите и за последните е достатъчно да имат 20 и дори 10% от акциите, за да осъществяват реален контрол върху капитала на една или друга компания. «С. у.» е особено характерна за съвременния монополистичен капитал. Използвайки тази система, *финансовата олигархия* се стреми към колосално разширяване на своята власт над огромен брой промишлени и банкови компании. Буржоазните икономисти твърдят, че огромното увеличаване на броя на притежателите на дребни акции превръщало сегашния капитализъм в «народен», но то всъщност означава засилване властта на едрия монополистичен капитал.

СЛОЖЕН ТРУД — труд, изискващ специална подготовка, квалификация на работниците. С. т. е умножен (повдигнат на степени) *прост труд*. Един час с. т. се равнява на няколко часа прост труд. Стойността на стоката, произведена от какъвто и да било с. т., се определя чрез съответното количество общественонеобходим прост труд. При простото стоково производство и при капитализма свеждането на с. т. към прост се извършва стихийно, в процеса на стоковата размяна на пазара. При социализма това се осъществява планово, чрез използване на икономическия закон за разпределение според количеството и качеството на изразходвания от всеки член на обществото труд. През периода на социалистическото и комунистическото строителство темповете на научно-техническия прогрес се ускоряват, повишава се културно-техническото равнище на трудещите се, премахват се съществените раз-

личия между умствения и физическия труд и в резултат на това границите между квалифицирания и неквалифицирания труд постепенно се заличават.

СМИТ, Адам (1723—1790) — английски икономист, един от основателите на *класическата буржоазна политическа икономия*. Изразявайки интересите на растящата промишлена буржоазия от манифактурния период. С. отстоява свободата на търговията против феодалните ограничения и критикува теорията и практиката на *меркантилизма*. Системно изложение на политическата икономия той дава в труда си «Изследване върху природата и причините на богатството на народите» (1776). С. придвижва напред анализа на класовата структура на буржоазното общество, отделяйки за пръв път наемните работници като особена класа и показвайки фактически противоположността между нейните интереси и интересите на собствениците. В сравнение с *физискратите* той по-последователно пренася икономическото изследване от сферата на обръщането в сферата на производството. С. прави голяма крачка напред в развитието на теорията за стойността, като посочва, че създател на стойност е всеки труд в производството. Но тъй като не разбира, че работниците продават на капиталиста работна сила, а не труд, той не може да обясни образуването на печалбата въз основа на теорията за трудовата стойност. Печалбата според него е действителна само в първобитното състояние на обществото, а при развитото (буржоазното) стопанство стойността на стоките се формира от печалбата, рентата и работната заплата. Представата, че стойността на стоките се образува от доходите и не включва стойността на употребените средства за производство (т. нар. «догма на С.») се корени в неразбирането на двоякия характер на труда и не дава възможност на С. да разбере същността на натрупването на капитала и общественото възпроизводство. С. счита, че капиталистическото производство може да се развива безпрепятствено и безгранично. Последователният метод на С. е причина за множество противоречиви характеристики на най-важните икономически категории. Например той дава няколко определения на стойността. С., който за пръв път отделя работната заплата като особен, трудов доход, заедно с това погрешно я смята за възнаграждение за труда. Не разбира, че тя е цена на стоката работна сила. Правилната представа за печалбата като при-

спадната част от продукта на труда на работника у него се съчетава с разглеждането ѝ като самостоятелна част от стойността на стоката, като възнаграждение на капиталиста за авансирането на капитал и за риска. С. оказва голямо влияние върху цялото по-нататъшно развитие на политическата икономия. Научната страна в учението му, разработена по-нататък от Д. Рикардо, става един от източниците на марксисткото икономическо учение. Но там, където отстъпва от научния метод на изследване, С. слага начало на различни теории на *вулгарната буржоазна политическа икономия*.

СОБСТВЕНОСТ — исторически определено обществено отношение на присвояване на материалните блага и главно на средствата за производство. С. винаги има исторически определена форма, нейното съдържание и форма зависят от господстващия начин на производство. В с. буржоазните учени виждат само лично отношение на човека към вещите, а марксистко-ленинската теория я разглежда като основно производствено отношение между хората, между обществените класи, изразено посредством отношението им към вещите и изменящо се в съответствие с променящите се социално-икономически условия за живот на човешкото общество. В развитието на обществото главна роля играе с. върху средствата за производство. Характерът на с. се определя от това, в чии ръце се намират те. На определено състояние и равнище на обществените производителни сили съответствува присъща на тях форма на с. При първобитнообщинния строй, когато равнището на производителните сили е крайно ниско, с. върху продуктите на труда и примитивните оръдия за производство е общинна, колективна. При разлагането на този строй възниква *частна собственост* върху средствата за производство, а също и върху работника — самият той става собственост на робовладелеца. С появата на частната с. върху средствата за производство възниква експлоатацията на човек от човека, обществото се разделя на експлоататорска и експлоатирана класа. Във феодалното общество частната с. получава по-нататъшно развитие. Частната с. върху средствата за производство достига най-високо развитие при капитализма, където общо взето всички продукти се произвеждат като стоки и са частна с. на отделни хора. В процеса на развитието на буржоазното общество в ръцете на капиталистите като частна с. се съсредоточава огромната маса от средства за производ-

ство и продукти на труда. На империалистическия стадий най-едрият капиталистически монополи в промишлеността, банките, селското стопанство и транспорта притежават гигантски капитали и се разпореждат с икономиката на буржоазното общество. Развитието на съвременните производствени сили, които по характер стават все повече обществени, се сблъсква с тесните рамки на частнокапиталистическата с. Стихийният характер на капиталистическото производство, жестоката конкуренция, икономическите кризи, ниското равнище на потреблението на голяма част от трудещите се маси, наличието на масова безработица наред с непълното натоварване на производствените мощности — всичко това показва, че общественият строй, базиращ се на частнокапиталистическата с., е станал спирачка за развитието на производствените сили. Той трябва да отстъпи място на новия обществен строй, който открива пълен простор за всеобщ прогрес както в областта на икономиката, техниката и науката, така и в областта на непрекъснатото издигане на благосъстоянието на всички членове на обществото. В социалистическото общество (първата фаза на комунизма) господства обществена с. в две основни форми — държавна (общонародна) и кооперативна (вж *държавна социалистическа собственост* и *кооперативна собственост*). Първата е основна форма на *социалистическата собственост*, свързана с най-висша форма на организация на общественото производство. Втората е образувана чрез обобществяване на основните средства за производство, принадлежащи на трудещите се селяни, занаятчии и дребни производители, обединили се доброволно за колективна стопанска дейност. При социализма съществува *лична собственост* на трудещите се, обект на която са продуктите на труда, предназначени за лично потребление (трудовете доходи и спестявания, част от жилищния фонд, предметите за домашно ползване и т. п.). Особен вид лична с. е личното помощно стопанство на кооператорите. В процеса на социалистическото и комунистическото строителство двете форми на социалистическа с. се сближават и сливат и върху основата на развитието на материално-техническата база на обществото образуват единна общонародна собственост.

СОЦИАЛИЗЪМ — първата, низша фаза на комунистическото общество. Икономическа основа на с. са обществената собственост върху средствата за производство в двете ѝ основни

форми — държавна (общонародна) и кооперативна, социалистическата планова система на народното стопанство, базираща се на едро машинно производство във всички отрасли на икономиката и на свободен от експлоатация труд. С. възниква в резултат на революционното заменяне на капиталистическия строй със социалистически. Той се утвърждава в процеса на *преходния период от капитализма към социализма* чрез социалистически преобразования във всички отрасли на икономиката и културата. Главен инструмент за построяване на с. е *диктатурата на пролетариата*, социалистическата държава, ръководена от марксистко-ленинска партия. Цел на с. е все по-пълното задоволяване на растящите материални и културни потребности на цялото общество и на всеки негов член въз основа на непрекъснато и планомерно развитие на народното стопанство и неотклонно повишаване на производителността на обществения труд. Социалистическата икономика се базира на *държавната социалистическа собственост*, принадлежаща на целия народ, и *кооперативната собственост*. Основна форма на обществена собственост, свързана с по-високо равнище на обобществяване на производството и висока степен на организация на труда, е държавната собственост. Под нейно влияние и с нейна помощ се осъществява преустройството на селското стопанство върху социалистически начала (вж *кооперативен план на Ленин*). Съобразно с двете форми на собственост икономиката на социалистическото общество се състои от два сектора — държавен и кооперативен. Държавният сектор обхваща всички държавни предприятия в промишлеността, транспорта и съобщенията, селското стопанство и държавната търговия. Кооперативният сектор се състои от ТКЗС и другите видове кооперации. В социалистическото общество организацията и управлението на икономиката се опират на ленинския принцип на *демократическия централизъм*. Негова същност е органичното съчетаване на единното, централизирано, планово ръководство на народното стопанство с развитие на местната инициатива. Противоположно на капитализма, при който икономическите процеси протичат стихийно, в ожесточена конкурентна борба — а това води до огромно разхищаване, разпилване на народното богатство, до влошаване положението на трудещите се, с. осигурява планомерен, непрекъснат процес на разширено възпроизводство, високи темпове на развитие на народното стопанство, издигане на благосъстоянието

на народните маси. Същевременно при с. състоянието на производителните сили на обществото и равнището на производителността на обществения труд все още не са достатъчни за задоволяване потребностите на хората според комунистическия принцип на разпределение. При с. се запазват стоковото производство и стоково-паричните отношения, използват се законът за стойността, стопанската сметка, парите и стоковото обращение. Запазват се и съществени различия между града и селото, между умствения и физическия труд. С. не се е освободил от «рождените петна» на капитализма, от недрата на които е излязъл, както в икономиката, така и в съзнанието на хората. В социалистическото общество, освободено от експлоатация на човек от човека, трудът все още не е станал първа жизнена необходимост за всички хора. Всичко това обуславя действието на икономическия закон за разпределение на материалните блага според количеството и качеството на труда, влаган от всеки работник, обуславя необходимостта от установяване на обществен контрол върху мярката на труда и мярката на потреблението. Различните форми на материална заинтересованост (лична и колективна) играят съществена роля за по-нататъшното развитие и усъвършенстване на социалистическото производство, за повишаване производителността на обществения труд и издигане благосъстоянието на трудещите се. Социалистическото общество се състои от работническа класа, селяни и трудова интелигенция. Ръководна и направляваща сила е работническата класа, ръководена от комунистическата партия. Противоречията в икономиката на с. нямат антагонистичен характер, те се преодоляват планово чрез подобряване на работата в изоставашите участъци на народното стопанство, усъвършенстване на формите и методите на управление и планиране на икономиката, по-добро използване на резервите, на творческата дейност на милионите трудещи се маси.

Социалистическият начин на производство за пръв път е осъществен в Съветския съюз. След Втората световна война по пътя на с. тръгват нови страни и по този начин той се превръща в световна система. С. непрекъснато се развива и усъвършенствува, преминавайки през определен етапи. След етапа на възникването и утвърждаването през преходния период се преминава към етапа на *изграждането на развито социалистическо общество*, в резултат на което се навлиза в етапа на зрелия, развития с. *Развитото социалистическо*

общество се характеризира с окончателно утвърждаване и пълна победа на с. Цялото обществено производство в града и селото е изградено върху социалистически начала, създадена е материална база, съответствуваща на социалистическите обществени отношения. В развитото социалистическо общество производителните сили нарастват с високи и устойчиви темпове, системно се повишава благосъстоянието на всички трудещи се, завинаги е ликвидирана безработицата, осигурена е пълна заетост. Обществото е напълно освободено от остатъците на експлоататорските класи и се характеризира с растящо социално-политическо единство на работническата класа, кооперираните селяни и интелигенцията и с постепенно заличаване на разликите между тях. Диктатурата на пролетариата прераства в общонародна държава, всеотдайно се развива демокрацията. При развития с. духовна основа на живота е марксизмът-ленинизмът. Свообразието на етапа на развитото социалистическо общество се състои, пише В. И. Ленин, в прехода от окончателно победения и утвърдил се социализъм към пълна комунизъм (вж *икономика на развития социализъм*). В този етап, чието главно съдържание е изграждането на материално-техническата база на комунизма, се намира сега СССР, където се създават условия за постепенно преминаване от социализъм към комунизъм. България се намира в етапа на изграждането на развито социалистическо общество. Опитът от социалистическото и комунистическото строителство, развитието и укрепването на *световната социалистическа система* демонстрират предимствата на социалистическия обществен строй пред капиталистическия.

СОЦИАЛИСТИЧЕСКА ИКОНОМИЧЕСКА ИНТЕГРАЦИЯ — съзнателно и планомерно регулиран от комунистическите и работническите партии и правителствата на страните членки на СИВ процес на международно социалистическо разделение на труда, сближаване на тяхната икономика и формирането на съвременна, високоефективна структура на националните стопанства, постепенно сближаване и изравняване равнищата на тяхното икономическо развитие, установяване на дълбоки и устойчиви връзки в основните отрасли на икономиката, науката и техниката, разширяване и укрепване на международния пазар на тези страни и усъвършенстване на стоково-паричните отношения. Този процес се осъществява въз основа на принципите на социалистическия

интернационализъм, зачитане на държавния суверенитет, независимостта и националните интереси, не намеса във вътрешните работи на страните, пълно равноправие, взаимна изгода и другарска взаимопомощ. Икономическата интеграция на социалистическите страни е нов и сложен процес. Той изисква и нов, по-широк подход към много икономически въпроси, умение да се намират най-рационалните решения, отговарящи на интересите не само на дадена страна, но и на всички участници в сътрудничеството. Изисква твърда ориентация към най-новите постижения на науката и техниката, към най-рентабилните и технически прогресивни видове производства. Системата на икономическо и научно-техническо сътрудничество между страните членки на СИВ се опира на общите закономерности на социалистическото и комунистическото строителство и на основните принципи на ръководство на социалистическата икономика, на органичното съчетаване на *координирането на народностопанските планове на социалистическите страни* като основен метод на организация на сътрудничеството с по-широко използване на стоково-паричните отношения.

Целите и принципите на икономическата интеграция най-пълно и всестранно са разработени в *Комплексната програма на СИВ за по-нататъшно задълбочаване и усъвършенствуване на сътрудничеството и развитие на социалистическата икономическа интеграция на страните членки*, приета на XXV сесия на Съвета за икономическа взаимопомощ (юли 1971) в Букурещ. Комплексната програма е за срок 15—20 години. Тя съдържа съвместно разработени икономически мероприятия, които ще се осъществяват на етапи с оглед интересите на всяка страна и на цялата социалистическа общност. Програмата за икономическа интеграция определя пътищата и средствата за осъществяване на взаимни консултации в областта на икономическата и научно-техническата политика, усъвършенствуване на плановете форми и методи на сътрудничество и преди всичко на народностопанските планове — годишни, петгодишни и перспективни, разширяване на международната специализация и коопериране на производството, обединяване усилията на социалистическите страни в развитието на производството на дефицитни видове изделия и в изграждането на редица големи обекти, по-тясно обединяване на техните научно-технически потенциали. В Комплексната програма се определят основните насоки и задачи в областта

на планирането, науката и техниката, външната търговия, ценообразуването, валутно-финансовите отношения, стандартизацията на най-важните видове продукция, основните народностопански отрасли — промишлеността, селското стопанство, транспорта, строителството, водното стопанство. Важно място в програмата заемат въпросите за усъвършенствуване на правовите основи на сътрудничеството между страните и редица организационни въпроси. За осъществяване на Комплексната програма в рамките на СИВ са създадени и при нужда ще се създават различни учреждения и организации, ръководещи се в практическата си дейност от съвместно изработените принципи и положения. Като израз на с. н. и. Комплексната програма отразява националните интереси на всяка страна поотделно и е насочена към повишаване ефективността на производителните сили на цялата общност на страните членки на СИВ, към увеличаване мощта на световната социалистическа система. Осъществяването на интеграционните процеси в икономиката на социалистическите страни и изработването на най-добри форми и методи за органично съединяване на предимствата на социализма с постиженията на съвременната научно-техническа революция са едни от най-важните плацдарми на икономическото съревнование между двете световни социалино-икономически системи. Както се изтъква в Комплексната програма, с. н. и. има открит характер, не създава никакви пречки за развитието на икономическите връзки на страните членки на СИВ с развиващите се страни от Азия, Африка и Латинска Америка, както и с промишлено развитите капиталистически страни. Противоположно на *капиталистическата икономическа интеграция*, която се гради върху господството на империалистическите държави над слабите и зависимите страни, върху експлоатацията на широките народни маси от едрия монополистичен капитал, с. н. и. открива огромни възможности за повишаване благосъстоянието на народа.

НРБ участва активно в с. н. и. Нейната международна икономическа политика в рамките на СИВ е подчинена на задачите: по-нататъшно задълбочаване на интеграцията с икономиката на страните от СИВ и особено всестранино сближаване с икономиката на СССР; по-широко координиране на мерките за икономическо развитие на световната социалистическа общност чрез съгласуване на дългосрочните прогнози и перспективни планове в съчетание с по-пълното използване

СОЦИАЛИСТИЧЕСКА ИНДУСТРИАЛИЗАЦИЯ

на социалистическия пазар и стоково-паричните отношения; засилване международната концентрация на производството и на капиталните вложения с цел да се създадат необходимите икономически условия за изграждане на международни социалистически тръстове за съвместно регулиране на производството, номенклатурата, количеството и качеството на продукцията в съответствие с изискванията на техническия прогрес и пазара.

СОЦИАЛИСТИЧЕСКА ИНДУСТРИАЛИЗАЦИЯ — процес на планомерно изграждане и предимствено развитие на отраслите на тежката промишленост, в резултат на който се ликвидира икономическата изостаналост на една страна и тя се превръща в индустриално напреднала социалистическа държава. С. н. е основен път за изграждане на материално-техническата база на социалистическото общество. Когато пристъпват към изграждане на социализма, страните от социалистическата общност имат различно икономическо равнище. Социализмът се строи в страни, осъществили индустриализацията още през периода на капиталистическото развитие, в страни, недостатъчно развити в технико-икономическо отношение, а също и в такива, които вървят към социализма, без да са преминали през капиталистическия стадий на развитие. В Чехословакия и ГДР, които преди установяването на народнодемократичен строй са високоразвити индустриални страни, задачата е да се продължи развитието на промишлеността върху базата на по-съвършена, прогресивна техника, а също да се ликвидират диспропорциите в структурата на народното стопанство и да се подобри териториалното разполагане на производителните сили. В аграрните или предимно аграрни страни, както и в редица социалистически страни в Европа и Азия, е необходимо да се ликвидира вековната икономическа и културна изостаналост чрез осъществяване на с. н. Тя се отличава коренно от *капиталистическата индустриализация*. Целта ѝ е да се преустрои цялото народно стопанство върху социалистически начала, да се издигне материалното благосъстояние и културното равнище на трудещите се. Тя осигурява победа на социалистическите стопански форми над капиталистическите, представлява база за преустройство на дребното индивидуално селско стопанство в едри колективни социалистически предприятия, ликвидира технико-икономическата изостаналост на страната, укрепва

нейната независимост и отбранителна способност, дава възможност да се заздрави съюзът между работническата класа и трудещите се селяни — висш принцип на диктатурата на пролетариата. В Съветския съюз осъществената през годините на предвоенните петилетки индустриализация води до ликвидиране на противоречието между най-прогресивния общественно-политически строй и изостаналата материално-техническа база, наследена от дореволюционна Русия, до победа на социалистическите производствени отношения в града и селото. Източник на средства за с. н. са собствените натрупвания в народното стопанство. С. н. в СССР се осъществява с високи темпове и има редица особености. Първо, Съветският съюз я осъществява за първи път, и то във враждебно капиталистическо обкръжение. Второ, осъществява я само със собствени средства, без материална и финансова помощ от други страни. Трето, при провеждането ѝ създава целия промишлен комплекс и на първо място всички отрасли на тежката промишленост. Индустриализацията в другите социалистически страни също има някои особености. Условията за нейното осъществяване са по-благоприятни. За това спомага иаличното на световна социалистическа система и международно социалистическо разделение на труда. При индустриализацията тези страни освен на вътрешните източници се опират и на всестранната братска помощ на СССР и на взаимната икономическа помощ и сътрудничество помежду им. С. н. в НРБ се осъществява за кратък исторически период, с високи темпове, с ускорено развитие само на някои отрасли на тежката промишленост — енергетика, химическа промишленост, металургия, някои клонове на машиностроенето, със значителната финансова, научно-техническа и друга помощ на социалистическите страни и славно на СССР.

СОЦИАЛИСТИЧЕСКА КООПЕРАЦИЯ НА ТРУДА — планомерно организирано обединение на свободни от експлоатация работници за съвместна дейност в един и същ или в различни, но свързани помежду си трудови процеси. С. к. т. обхваща както отделното предприятие, така и цялото народно стопанство на страната, а с образуването и развитието на световната социалистическа стопанска система — и икономиката на държавите, които тясно си сътрудничат в тази система върху основата на взаимната помощ, равноправното и взаимната изгода. Това е най-важното предимство на с. к. т. пред капи-

талистическата, която е ограничена от тесните рамки на частнособственическото стопанство, раздирано от противоречия и антагонизми. Новата производителна сила на обществото, родена от самото коопериране на работниците като форма на организация на труда, при условията на социализма действа най-пълно и ефективно. Обективното развитие на съвременните производителни сили поражда все по-голямо обобществяване на производството: концентрация на средствата за производство и работната ръка, задълбочаваща се специализация и същевременно все по-голяма взаимна зависимост между отраслите на народното стопанство и предприятията. С. к. т. се осъществява планомерно на базата на обществената собственост върху средствата за производство и е такава форма на организация на обществения труд, при която процесът на обобществяване на производството може да се развива безпрепятствено. Тя изисква максимално използване на научно-техническия прогрес за въоръжаване на всички сфери на трудовата дейност с прогресивна техника; за нея не съществуват икономическите граници, които при капитализма стесняват възможностите за внедряване на нова техника. Постоянното обновяване и усъвършенстване на материално-техническата основа на всички трудови процеси изисква системно да се повишават квалификацията и културно-техническото равнище на работниците, внася изменения в оформлението се обществено разделение на труда между материалното производство и непроизводствената сфера, между различните им отрасли, между икономическите райони и отделните предприятия. С. к. т. е тясно свързана с издигането на съзнателната дисциплина и укрепването на единоначалното в производствения процес. Обстоятелството, че при социализма има две основни форми на социалистическа собственост, обуславя особеностите на кооперирането на труда във всяка от тях. За кооперативните предприятия е присъща определена специфика в конкретните форми, в които се осъществява кооперирането на труда както в самото предприятие (постоянната производствена бригада като главна форма на организация и разделение на труда и други), така и в сферата на взаимоотношенията на кооператива с обществото. Най-характерна черта на кооперирането на труда при социализма е широкото развитие на творческата активност на трудещите се, проявяваща се в *социалистическото съревнование*, в движението за комунистическо отношение към труда във всички звена на общественото производство.

СОЦИАЛИСТИЧЕСКА НАЦИОНАЛИЗАЦИЯ — революционно премахване на собствеността на експлоататорските класи от пролетарската държава и превръщането ѝ в *държавна социалистическа собственост*. С. н. е обективна необходимост, извънредно важна съставна част от революционния процес на преход от капитализма към социализма. Необходимостта от национализация произтича от изискванията на *закона за съответствие на производствените отношения на характера на производителните сили* и е една от общите закономерности на социалистическата революция и изграждането на социализма. Тя ликвидира собствеността на капиталистите и едрите земевладелци върху средствата за производство, унищожава икономическото господство на експлоататорските класи, създава социалистически сектор в икономиката. Пътищата, методите и темповете на национализация на основните средства за производство зависят от конкретните исторически условия и могат да бъдат различни в отделните страни. При едни условия, както е в СССР, се извършва бърза национализация на промишлеността, банките, транспорта и т. н. чрез експроприация на частнокапиталистическата собственост. В други случаи е възможна постепенна национализация на средствата за производство, както е в някои народнодемократични страни. Национализацията може да се осъществява както чрез безвъзмездна експроприация на собствеността на едрата и средната буржоазия, така и чрез изплащане на обезщетение. С. н. преобразува в обществена само собствеността на експлоататорските класи, но не засяга собствеността на дребните стокопроизводители (селяни и занаятчии). Дребните стопанства, основани на личен труд, чрез доброволно коопериране с помощта на социалистическата държава се обединяват в едри колективни стопанства от социалистически тип. С. н. се различава от *капиталистическата национализация* (вж и *държавна капиталистическа собственост*). При с. н. държавната собственост се използва в интерес на целия народ и е основа за премахване на експлоатацията на човек от човека. В СССР основните средства за производство се национализират веднага след победата на Великата октомврийска социалистическа революция, а в страните с народна демокрация — в течение на няколко години след установяването на народна власт. В България след 9. IX. 1944 за държавна собственост са обявени предишните държавни предприятия, а с укази от 23 и 27 декември 1947 са национализирани всички

едри, средни и част от дребните промишлени предприятия и банките. В резултат от с. н. на промишлеността, банките, транспорта, външната търговия, вътрешната търговия на едро и част от земята в социалистическите страни се създава социалистически сектор, който става господстващ в народното стопанство, и командните височини в икономиката преминават в ръцете на държавата.

СОЦИАЛИСТИЧЕСКА РЕВОЛЮЦИЯ, **п р о л е т а р с к а р е в о л ю ц и я** — процес на революционно преобразуване на експлоататорския капиталистически строй в социалистически, който се осъществява чрез установяване на власт на работническата класа, обобществяване на средствата за производство и извършване на дълбоки социално-икономически преобразования в обществото. Започва с отнемане на политическата власт от ръцете на буржоазията и установяване на *диктатура на пролетариата*. В тесен смисъл с. р. се разглежда като премахване на диктатурата на буржоазията и установяване диктатура на пролетариата, т. е. отъждествява се със самото завземане на властта от пролетариата. С. р. се извършва от пролетариата в съюз с трудещите се селяни под ръководството на комунистическата партия. Икономическа основа на с. р. е противоречието между производителните сили и производствените отношения при капитализма, антагонистичният конфликт между обществения характер на производството и частната форма на присвояване. С. р. премахва частната собственост върху средствата за производство, социалния и националния гнет и експлоатацията на човек от човека. Тя започва при липса на готови форми на социалистическия начин на производство и поради това има изключително творчески характер.

От началото на ХХ в. човечеството навлиза в епохата на с. р. В Октомврийската с. р. (1917) — първата с. р. в историята, и в практиката на социалистическото строителство в СССР се проявяват основните закономерности на с. р., а народно-демократичните революции в Европа и Азия доказват тяхната всеобщност. С. р. в отделните страни има специфични особености, обусловени от конкретните условия в тях. В съвременните условия, при наличието на световната социалистическа система, се увеличават възможностите за победа на с. р. в останалите страни, при това в редица случаи без въоръжено въстание и гражданска война.

Деветосептемврийската народнодемократична революция в България е социалистическа по характер, продължение на Октомврийската революция, нейно повторение в главното, в основното. С победата на Девети септември започва преходният период от капитализма към социализма, изграждането на новия обществен строй в страната.

СОЦИАЛИСТИЧЕСКА СИСТЕМА НА НАРОДНО СТОПАНСТВО — съвкупността от предприятията, отраслите и сферите на общественото производство, базиращи се на обществена собственост върху средствата за производство и свободен труд. С. с. н. с. се развива в съответствие с присъщите ѝ обективни закономерности, планомерно и с високи темпове в интерес на все по-пълното задоволяване на материалните и духовните потребности на обществото. Тя принципино се различава от капиталистическата стопанска система и в сравнение с нея има съществени предимства. Обществената собственост върху средствата за производство изключва експлоатация на човек от човека, поставя всички членове на обществото в еднакво положение спрямо средствата за производство и определя всеобщия характер на труда. С. с. н. с. се развива в интерес на самите трудещи се. Целият създаван обществен продукт им принадлежи и се разпределя в техен интерес. Липсата на анархия в производството и конкуренцията открива широки възможности за бързо и непрекъснато развитие на производителните сили. С. с. н. с. окончателно и завинаги ликвидира безработицата, създава възможност най-рационално и пълно да се използват материалните и природните ресурси на обществото. Управлението на с. с. н. с. се осъществява въз основа на ленинския принцип на *демократическия централизъм*. Строгата централизация при ръководството на социалистическата икономика се съчетава с широко участие на трудещите се в управлението на производството. Това спомага за разкриване на нови източници и резерви за нарастване на общественото производство. Безспорните предимства на с. с. н. с. пред капиталистическата се доказват от практиката в изграждането на социализма и комунизма. С. с. н. с. осигурява по-високи темпове на икономическо развитие и повишаване жизненото равнище на народа. Например през 1950—1970 промишленото производство в социалистическите страни се увеличава 7,3 пъти, а в развитите капиталистически страни — 2,8 пъти. Значително по-

СОЦИАЛИСТИЧЕСКА СОБСТВЕНОСТ

високи са и темпове на нарастване на производителността на труда, националният доход и реалните доходи на трудещите се. Доказателство за предимствата на с. с. н. с. е нейната притегателна сила за народите от развиващите се и капиталистическите страни. След Втората световна война в резултат на победата на социалистическата революция в редица страни на Европа, Азия и Латинска Америка с. с. н. с. се превърна в *световна социалистическа стопанска система*.

СОЦИАЛИСТИЧЕСКА СОБСТВЕНОСТ — исторически определен начин на общественото присвояване на материалните блага и главно на средствата за производство като средство за по-пълно задоволяване на материалните и духовните потребности на членовете на социалистическото общество. Възниква в резултат на социалистическа революция чрез обобществяване на едрата частнокапиталистическа собственост, преобразуване на дребната частна трудова собственост върху социалистически начала (вж *социалистическа национализация, социалистическо преустройство на селското стопанство*) и чрез *социалистическото натрупване*. Обществената собственост укрепва и се увеличава в процеса на социалистическото разширено възпроизводство. Господството на с. с. слага край на експлоатацията на човек от човек, освобождава го от всички форми на потисничество и всички видове социална зависимост, предоставя широки възможности за безпрепятствено и планомерно развитие на производството, за непрекъснато нарастване на производителността на труда, издигане на благосъстоянието на народа и свободно развитие на личността: В социалистическия стадий обществената собственост се намира на по-ниска степен на зрелост в сравнение с бъдещата комунистическа обществена собственост. Освен това тя е нееднородна и съществува в две основни форми — държавна (общонародна) и кооперативна. Съществуването на две форми на с. с. е обусловено, първо, от това, че социализмът като първа, низша фаза на комунистическото общество непосредствено изхожда от капитализма, където равнището на производителните сили и производителността на труда все още не е достатъчно високо, и, второ, от това, че работническата класа и селяните вървят към социализма и комунизма по пътища, които имат свои особености и различия. Общото, което е налице в тези две форми на с. с. и което има решаващо значение, е, че и в държавните, и в кооперативните предприятия

ния средствата за производство са обществени, премахната е експлоатацията на човек от човека, трудът е организиран колективно и заплащането му зависи от неговото количество и качество, цел на производството е задоволяването на растящите потребности на обществото и всеки негов член. Разликите между двете форми на с. с. се състоят в степента на тяхната зрелост, в равнището на обобществяване на средствата за производство, във въоръжеността на производството със съвременна техника, в организацията на труда и неговото заплащане. *Държавната социалистическа собственост* е основна и висша форма на с. с., тъй като изразява по-висока степен на обобществяване и организация на общественото производство, обхваща всички основни и най-важни средства за производство на обществото. Ръководното ѝ значение е и в това, че само въз основа на нея, с нейна помощ може да възникне и да се развива *кооперативната собственост*. Кооперативната собственост е на по-ниска степен на обобществяване, обусловена от равнището на развитието на производителните сили в този сектор. Държавната и кооперативната собственост се развиват в най-тясно взаимодействие, в органично единство. В Програмата на БКП се отбелязва, че непрекъснатот-развитие и усъвършенстване на държавната и кооперативната собственост, тяхното взаимно проникване и обогатяване закономерно води към постепенното им сближаване и сливане в единна общонародна собственост.

СОЦИАЛИСТИЧЕСКИ ЗАКОН ЗА НАСЕЛЕНИЕТО — икономически закон на социализма, който изисква висок естествен прираст на населението, пълна заетост и рационално включване на цялото трудоспособно население в общественно-полезен труд, неотклонно повишаване на жизненото равнище на народните маси. При условията на социализма няма и не може да има *относително свръхнаселение*. В резултат на постоянното и планомерно превръщане на известна част от принадлежния продукт в натрупвания производството все повече се разширява, а това дава възможност в по-висока степен да се задоволяват растящите потребности на населението, да се осигуряват високи темпове на нарастване броя на трудещите се в народното стопанство на страната. Рационалното използване на населението изисква правилно, икономически обосноваано разпределяне и преразпределяне на работната сила между предприятията, отраслите и икономическите райони.

СОЦИАЛИСТИЧЕСКИ ПРИНЦИП

Техническият прогрес, комплексната механизация и автоматизацията на производството облекчават и коренно изменят характера на труда на милиони хора, повишават неговата производителност, допринасят за издигане жизненото равнище на народните маси, създават условия да се намалява продължителността на работния ден и да се ликвидират съществените различия между умствения и физическия труд. Повишаването на производителността на труда в сферата на материалното производство води до структурни изменения в разпределението на работната сила между отраслите на народното стопанство, между производствената и непроизводствената сфера и в самото материално производство между промишлеността и селското стопанство, в самата промишленост и в селското стопанство и в отделните предприятия. В съответствие със социалистическите принципи за териториално разполагане на производителните сили в различните райони на страната се създават нови градове и промишлени центрове, а това също спомага за по-ефективното използване на трудовите ресурси. Социалистическото разширено възпроизводство осигурява увеличаване на трудовите ресурси, планова подготовка на кадри, по-висока организация на труда, а това изисква постоянни грижи за всестранното физическо и духовно развитие на работниците, грижи за защита на майчинството и детството, за възпитаване на здраво подрастващо поколение, за създаване благоприятни условия за естествен прираст на населението. Полагайки такива грижи, социалистическата държава създава най-благоприятни условия за разширено възпроизводство на най-важната производителна сила — човека.

СОЦИАЛИСТИЧЕСКИ ПРИНЦИП НА РАЗПРЕДЕЛЕНИЕ — вж закон за *разпределение според труда*.

СОЦИАЛИСТИЧЕСКО ВЪЗПРОИЗВОДСТВО — планомерен процес на възобновяване на социалистическото обществено производство. За социализма е типично разширеното *възпроизводство* като неделимо единство на непосредственото производство, разпределението, размяната и потреблението. Определяща роля в това единство има непосредственото производство. Социалистическото разширено възпроизводство се осъществява по интензивен и екстензивен път (вж *интензивно развитие на икономиката и екстензивно развитие на*

икономиката). В зависимост от икономическото използване на готовата продукция цялото обществено производство се дели на две подразделения: производство на средства за производство и производство на предмети за потребление. Поради изазването на стоково-паричните отношения с. в. на съвкупния обществен продукт се осъществява не само в натурална, а и в стойностна форма. При условията на социализма процесът на общественото производство се осъществява планомерно, тук няма антагонизъм между характера на производството и формата на присвояване на продуктите, между производството и потреблението, между различните обществени класи. Всичко това създава възможност за непрекъснато и бързо нарастване и усъвършенстване на производството без присъщите на капитализма икономически кризи и сътресения. Плановият характер на с. в. означава, че държавата съзнателно установява необходимите пропорции между I и II подразделения на общественото производство, между промишлеността и селското стопанство, между отраслите на производствената и непроизводствената сфера, между натрупването и потреблението и т. н. Поддържането на всички тези пропорции в процеса на разширеното възпроизводство се осъществява с помощта на материални, трудови и финансови баланси, сумирани в единния *баланс на народното стопанство*. Съвременното развитие на електронноизчислителната техника и все по-широкото използване на математическите методи в икономиката откриват благоприятни възможности за разработване на оптимални народностопански баланси, което значително повишава ефективността на общественото производство, спомага за постигане на максимален икономически ефект при минимални разходи. Източник на разширеното възпроизводство при социализма е нарастването на *чистия доход*, определена част от който се отделя за увеличаване на производствените и непроизводствените фондове. Създаването на материално-техническата база на социализма е свързано с увеличаване размера на капиталните вложения, което изисква с всички средства да се повишава ефективността им, защото от това до голяма степен зависят темповете и пропорциите на социалистическото разширено възпроизводство на обществения продукт. Едно от основните условия за постоянно развитие и усъвършенстване на социалистическото производство е разширеното възпроизводство на работната сила, подготовката и привличането на квалифицирани работници

и специалисти във всички отрасли на народното стопанство. Това се осигурява от държавната система на трудовите ресурси, от специалната мрежа от школи, курсове, техникуми и висши учебни заведения. Трудовите ресурси планово се разпределят между народностопанските отрасли и отделните предприятия. В процеса на разширеното възпроизводство на работната сила непрекъснато се издига културно-техническото равнище на трудещите се, повишава се общообразователната и специалната им подготовка, създават се условия за постепенно ликвидиране на съществените различия между умствения и физическия труд. Разширеното възпроизводство на социалистическите производствени отношения води към усъвършенстване на социалистическата собственост, към преодоляване на съществените различия между града и селото, постепенно заличаване на класовите различия между работниците и кооператорите, непрекъснато укрепване на отношенията на другарско сътрудничество и взаимопомощ между свободните от експлоатация работници, възпитаване в комунистическо отношение към труда, усъвършенстване на социалистическите форми на разпределение на материалните блага.

СОЦИАЛИСТИЧЕСКО НАТРУПВАНЕ — планомерно използване на част от *чистия доход* на социалистическото общество за разширяване на общественото производство, на непроизводствената сфера, а също и за образуване на материални и финансови резерви. При социализма натрупването се осъществява в интерес на нарастване и усъвършенстване на производството и издигане на народното благосъстояние. С. н. се характеризира с планомерност и високи темпове. Фактори за бързия му растеж са техническият прогрес, повишаването на производителността на труда, осъществяването на режим на икономии, повишаването на рентабилността на предприятията, увеличаването на броя на заетите в народното стопанство. В страните от световната социалистическа система през един продължителен период за натрупване отива близо $1/4$ от националния доход. Оптималното съчетаване на натрупването и потреблението осигурява разширяване на социалистическото производство и непрекъснато повишаване на жизненото равнище на трудещите се. С. н. се осъществява преди всичко чрез *капитални вложения* в народното стопанство. Главната част от натрупванията се насочва за увеличаване

на основните и оборотните производствени фондове в отраслите на материалното производство и в сферата на стоковото обращение. Част от капиталните вложения отива за разширяване на непроизводствените фондове (културно-битово строителство). От натрупванията се образуват също прирастът на държавните резерви и на запасите от готова продукция и увеличението на резервните фондове в кооперативните организации. Вж и *фонд натрупване*.

СОЦИАЛИСТИЧЕСКО ПРЕУСТРОЙСТВО НА СЕЛСКОТО СТОПАНСТВО — процес на доброволно обединяване на дребните селски еднолични стопанства в едни колективни стопанства. Преустройството на селското стопанство на социалистически основи е необходимост за всички страни, които изграждат социализъм, една от най-важните закономерности на преходния период от капитализма към социализма. За социалистическото преобразуване на дребното селско стопанство са необходими следните предпоставки: осъществяване на социалистическа революция и установяване власт на трудещите се; национализация на земята или осъществяване на коренни аграрни реформи, като земята се раздава на трудещите се селяни; наличие в ръцете на държавата на командните икономически висоти (вж *социалистическа национализация*), извършване на *социалистическа индустриализация*, която е условие за колективизацията на селското стопанство; осъществяване на политика на ограничаване, изтласкване и на определен етап ликвидиране на капиталистическите елементи на село; провеждане на културна революция на село.

Социализмът не може дълго време да се основава на две противоположни основи — на едрата социалистическа промишленост и на дребното еднолично селско стопанство. Едрата социалистическа промишленост е основана на обществена собственост върху средствата за производство и е наситена с модерна техника, докато основа на дребното селско стопанство са частната собственост върху средствата за производство и примитивната техника. Социалистическата промишленост изключва експлоатацията на човек от човек, а дребностоковото производство ражда капиталистически елементи. Поради това, докато съществува дребното частно стопанство, опасността от реставрация на капитализма не е отстранена. Социалистическата промишленост се развива по единен план, с високи темпове и на основата на законите на социалистиче-

СОЦИАЛИСТИЧЕСКО СЪРЕВНОВАНИЕ

ското разширено възпроизводство. Дребното селско стопанство няма възможност да осъществява разширено възпроизводство, за него е типично простото възпроизводство, което не може да задоволи потребностите на промишлеността от суровини и на населението — от хранителни продукти.

Програмата за социалистическо преобразуване на селското стопанство е обоснована в *кооперативния план на Ленин*. *Колхозите* в СССР се развиват в три форми: ТОЗ-ове, селско-стопански комуни и селскостопански артели. За Румъния, ГДР и КНДР са характерни три типа производствени кооперативи, за Чехословакия и Унгария — четири; те се отличават по степен на обобществяване на основните средства за производство и по характера на разпределението на доходите. Курсът за постепенно коопериране на селячеството в СССР е обявен от XV конгрес на партията (1927). В основни линии колективизацията е осъществена през годините на двете предвоенни петилетки. В резултат на нея селското стопанство на СССР от изостанало дребно се превръща в напреднало, едро, механизирано и високостокково стопанство. Понастоящем кооперирането на селското стопанство е завършено в основни линии в редица социалистически страни.

В НРБ създаването на едри социалистически стопанства на село — *трудова-кооперативни земеделски стопанства (ТКЗС)*, и *държавни земеделски стопанства (ДЗС)*, заедно с индустриализацията на страната, укрепването на връзките между града и селото и културната революция откриват огромни възможности за механизация на селскостопанското производство, за прилагане на прогресивна агротехника и модерни методи в животновъдството. Кооперирането на селското стопанство в България завършва към 1958, в селото се утвърждават социалистически производствени отношения. Започва процес на концентрация и специализация на производството — уедряване на ТКЗС (1958) и създаване на *аграрно-промишлени комплекси (АПК)* от 1970.

СОЦИАЛИСТИЧЕСКО СЪРЕВНОВАНИЕ — метод за мобилизиране на трудещите се в борбата за повишаване производителността на труда, за нарастване и усъвършенстване на производството, за комунистическо възпитание на трудещите се и формиране на ново отношение към труда, за привличането им в управлението на производството, за разгръщане на широка активност и творческа инициатива на свобод-

ните от експлоатация работници. Главна насока в с. с. е постигане на по-висока производителност на труда и ефективност на общественото производство, намаляване на разходите на труд, рационално използване и икономисване на суровинните и материалните ресурси, повишаване качеството на продукцията, по-добро използване на производствените фондове и капиталните вложения. С. с. възниква след победата на социалистическата революция, в резултат на която се създава възможност в широки мащаби да се организира съревнование между милионите трудещи се, работещи вече не за експлоататорите, а за себе си, за своето общество. То изразява другарско сътрудничество и взаимопомощ между работниците, социалистическо отношение към труда. Най-важна задача на с. с. е с всички средства да спомага за повишаване производителността на труда и за изпълнение и преизпълнение на народностопанските планове във всяко предприятие, в производствения отрасъл и в цялото народно стопанство. Характерни черти на съревнованието са гласност, постигане на високи показатели в производствената дейност на съревяващите се, разпространяване на челиния опит сред всички работници, издигане на изоставащите до равнището на челиниците, разкриване на резерви за нарастване на производството с цел да бъде постигнат общ икономически подем. Развитието на с. с. се опира на правилното съчетаване на материалните и моралните стимули. Личната материална заинтересованост на работника от резултатите на неговия труд го стимулира постоянно да търси нови начини и методи на работа за повишаване на производителността на труда и по-добра организация на производството, да проявява творческа инициатива, да се бори против рутината и инертността, да съдействува за внедряване на всичко ново и прогресивно в производството. В хода на съревнованието се повишава производителността на труда, расте и се усъвършенствува производството, увеличава се количеството и се подобрява качеството на продукцията, обществото става по-богато. Ето защо социалистическото общество възнаграждава материално и поощрява морално челиниците, новаторите в производството, постигнали по-добри показатели в своя труд. Те се награждават с ордени и медали. Някои от тях се удостояват с високите звания Герой на социалистическия труд, лауреат на Димитровска награда и др. През годините на социалистическото строителство с. с. се превръща в могъща движеща сила за развитие

на икономиката. В процеса на социалистическото и комунистическото строителство възниква и широко се разпространява движението за комунистическо отношение към труда, чийто лозунг е: «Да се учим, да работим и да живеем по комунистически!» Главна особеност на това движение е, че в него органично се съчетават борбата за постигане на висока производителност на труда и възпитанието на новия човек.

СПАХИЛЪК, *с п а х и й с т в о* — условно феодално земевладение в Османската империя, създадено в средата на XIV век. Султаните раздават служебни земевладения на проявили се бойци срещу задължението да изпълняват военна повинност и административни функции. Спахията не може да се разпорежда със земята като собственик. Той е представител на централната власт в именето си и събира държавните данъци. Селяните са експлоатирани чрез данъците, които включват и феодалната рента (не плащат отделно рента). Обикновено спахиите не организират свое едро феодално имение и поради това не възниква трудовата рента (господствуват натуралната и паричната рента). През XVIII—XIX в. с. стихийно се заменя с нова форма на феодално земевладение — *чифликчийството*. Окончателно е ликвидиран с аграрната реформа 1834.

СПЕЦИАЛИЗАЦИЯ НА ПРОИЗВОДСТВОТО — процес на задълбочаване на *общественото разделение на труда*, между различните отрасли и сфери на общественото производство и в самите отрасли и предприятия на различните стадии на производствения процес, при който те се специализират в производството на даден продукт или на част от него. При социализма специализацията има планомерен характер. В промишлеността се различават три основни форми на специализация: 1) предметна; 2) подетайлна; 3) технологическа (стадийна). С. п. се съчетава с производствено коопериране на предприятията. При условията на капитализма специализацията се сблъсква с ограничения, свързани с частната собственост върху средствата за производство, подчинена е на извличането на печалба и се осъществява в ожесточена конкурентна борба между капиталистическите предприятия. Социалистическото планово стопанство създава благоприятни възможности за кооперирането и специализацията на предприятията. Развитието на специализацията и кооперирането,

както и целесъобразното комбиниране на сродните предприятия са едно от най-важните условия за техническия прогрес и рационалната организация на обществения труд. Специализацията спомага за организиране на масово поточно производство и значително повишава равнището на производителност на обществения труд.

СРЕДНА (ОБЩА) НОРМА НА ПЕЧАЛБАТА — равна норма на печалбата от еднакви по размер капитални, вложени в различни отрасли на капиталистическото производство, независимо от разликата в техния органически състав. Тя се равнява на отношението на съвкупната *принадена стойност*, създадена от работническата класа, към съвкупния капитал, авансиран от капиталистическата класа във всички отрасли на производството, изразено в процент. Присъщото на капитализма неравномерно развитие на отделните предприятия и стопански отрасли намира израз в нееднакия *органически състав на капитала*. При тези условия за равни по размер капитални и еднаква норма на принадлежната стойност не се получава еднаква маса принадлежната стойност. В отраслите с нисък органически състав на капитала при еднакви капитални ще бъде произведена по-голяма принадлежната стойност, отколкото в отраслите с висок органически състав на капитала. При продажбата на стоките по стойност съответно и нормата на печалбата в отраслите с нисък органически състав на капитала ще бъде по-висока в сравнение с отраслите с висок органически състав на капитала. В процеса на *междуетрасловата конкуренция* в резултат от стихийното преливане на капитални от производствените отрасли с ниска норма на печалбата в отраслите с висока норма на печалбата различните норми на печалбата се изравняват и се получава средна норма на печалбата. Като резултат от изравняването на нормата на печалбата на пазара стоките се продават по *производствени цени*. Процесът на образуване на средната норма на печалбата и производствената цена нагледно може да се представи чрез таблицата на следващите страници.

Образуването на средната норма на печалбата означава преразпределяне на принадлежната стойност между капиталистите от различните отрасли на производството по принципа: за равен капитал — равна печалба. Въпреки че средната норма на печалбата възниква в резултат на остра конкурентна борба между капиталистите, тя същевременно изразява класовата

СРЕДСТВА ЗА ПРОИЗВОДСТВО

Отрасли на производството	Постоянен капитал (<i>c</i>)	Променив капитал (<i>v</i>)	Принадена стойност (<i>m</i>)
I	70	30	30
II	80	20	20
III	90	10	10
Общо	240 <i>c</i>	60 <i>v</i>	60 <i>m</i>

солидарност между тях при засилване експлоатацията на пролетариата. Всеки капиталист е заинтересован от повишаването на степента на експлоатация не само на своите работници, а и на цялата работническа класа. В крайна сметка печалбата на всеки капиталист представлява неговия дял от общата маса принадена стойност, произведена от работническата класа. Тук, пише Маркс, ние имаме математически точно обяснение защо капиталистите, които проявяват толкова малко братски чувства във взаимната конкуренция, същевременно представляват истинско масонско братство в борбата с работническата класа като цяло. С развитието на капиталистическото производство се повишава органическият състав на обществения капитал, което поражда *закона за тенденцията на нормата на печалбата към понижение*. Като засилват експлоатацията на работниците, а също като усъвършенствуват и поевтиняват производството, капиталистите се стремят да противодействуват на снижаването на нормата на печалбата. Това води до изостряне на противоречията между пролетариата и буржоазията. При империализма, в условията на господство на монополистичния капитал, най-големите монополи получават *монополна печалба*, която по размер е значително по-голяма от средната норма на печалбата.

СРЕДСТВА ЗА ПРОИЗВОДСТВО — съвкупност от средствата и предметите на труда, участващи в процеса на производството и използвани от хората за създаване на материални блага. Към *средствата на труда* се отнасят онези неща, с помощта на които хората въздействуват върху природата и *предметите на труда* с цел да произведат материални блага. Това са машините, инструментите, двигателите, различните приспособления, производствените сгради и съоръжения, *средствата за пренасяне на товари, съобщителните средства,*

Стойност на стоката ($c+v+m$)	Средна норма на печалбата (в %)	Производствена цена на стоката ($c+v+p$)	Отклонение на производствената цена от стойността
130	20	120	- 10
120	20	126	рагно
110	20	120	+ 10
360	20	360	

земята. Оръдията на труда (машините, оборудването и т. н.) са главният елемент на средствата на труда. В предметите на труда влиза всичко онова, върху което се прилага човешки труд, което се подлага на обработка в процеса на производството с цел да бъде приспособено за лично и производствено потребление: каменни въглища, руди, нефт, природен газ, памук, лен, вълна и т. н. Предметите на труда или са дадени непосредствено от природата, или са продукти на труда (сурови материали, или суровини). При капитализма с. п. са частна собственост на капиталистите или на монополистичните обединения и са капитал, т. е. средство за експлоатация на наеман труд. Пролетариите са лишени от с. п., принудени са да продават работната си сила на капиталистите и да създават принадлежна стойност за тях. При социализма с. п. принадлежат на обществото, те са обществена собственост и вече са не средство за експлоатация на човек от човска, а производствени фондове на социалистическото народно стопанство. Обществената социалистическа собственост открива простор за непрекъснато и бързо развитие и усъвършенствувание на средствата за производство.

СРЕДСТВА НА ТРУДА — съвкупност от вещи, които служат на хората за въздействие върху *предметите на труда* за постигане на предварително определени цели. С. т. са: а) *оръдията на труда*; б) производствените сгради, складовете и други съоръжения — жп линии, шосега, канали, далекопроводи и т. н.; в) средствата за пренасяне на товари — вагони, товарни коли, параходи и др.; г) съдове и вместилища за запазване на предметите на труда — цистерни, погребни, бъчви и др.; д) земята, която е всеобщо средство на труда. Решаваща роля имат оръдията на труда, които К. Маркс нарича костна и мускулна система на производството. Другите елементи

на с. т. са само материалните условия, необходими за процеса на труда. С. т. непрекъснато се изменят и усъвършенствуват.

СТАГНАЦИЯ — такова състояние на икономиката в капиталистическите страни, което се характеризира със застой в производството, търговията и в целия стопански живот. Това състояние е резултат от действието на закона за цикличното развитие (вж *капиталистически цикъл*). Обикновено с. настъпва след криза или продължителен подъем. В домонополистичния капитализъм тя настъпва след криза. В съвременния капитализъм в цикличното развитие на производството настъпват съществени промени. Изменя се структурата на цикъла. Сега е характерно подъемът да преминава в продължителна с., преди да е настъпила кризата. Най-характерните показатели за настъпването на с. са забавяне темповете на производството и намаляване обема на кредитирането. Каменовъглената промишленост, текстилното производство, черната металургия и рудодобивът са отрасли, които често пъти биват обхващани от с. През периода на с. в търговските звена на едро се натрупват непродадени стоки, понеже търговците на дребно не могат да ги продават на непосредствените потребители. Безработицата нараства, цените се повишават, кредитът се прекратява, засилва се миграцията на капитала. В съвременния капитализъм отделни отрасли могат да изпаднат в състояние на с., докато в същото време други се намират в подъем. Това често се случва поради структурни промени в производството. В някои сектори на икономиката държавата съзнателно предизвиква с. със своята кредитна политика. С. има тежки последици за работническата класа, тъй като води до значително намаляване на реалната работна заплата поради повишаване на цените на стоките и услугите и покачането на наемите.

СТАГФЛАЦИЯ — комбинация между *стагнация* и *инфлация*, т. е. между задържането на производството и повишаването на цените на стоките и услугите. Според буржоазната икономическа теория стагнацията би трябвало да предизвика увеличаване на безработицата, като по този начин се ограничава търсенето на стоки (безработните са лишени от покупателни възможности). Това предизвиква спадане на цените, т. е. намалява се инфлационният темп. В действителност в съвременния етап на общата криза на капитализма тази тео-

рия не се потвърждава. Въпреки ограничаването на производството цените продължават стремително да растат.

СТАЧКА — организиран протест на наемните работници срещу експлоатацията, на която са подложени. Изразява се в спиране на работата от работниците и служителите в дадено предприятие или група предприятия от даден отрасъл, монопол, район или страна. С. са рожба на капиталистическото машинно производство. Отначало те са неорганизирани, стихийни, с много елементи на волюнтаризъм. Първите с. са насочени срещу въвеждането на машините в производството. С възникването на професионалните съюзи и политическите партии на работническата класа стачното движение става организирано и целенасочено. Работниците разбират, че машините сами по себе си не са причина за безработицата и другите социални несгоди, на които са подложени. Виновник за това е социалната система на капитализма. Според исканията, които издигат професионалните съюзи, с. могат да бъдат: **и к о н о м и ч е с к и**, насочени непосредствено към подобряване жизненото равнище чрез повишаване на работната заплата и подобряване на трудовите условия, и **п о л и т и ч е с к и**, насочени срещу политическата власт на буржоазията. От гледна точка на организационната форма с. могат да бъдат **п р е д у п р е д и т е л н и**, когато временно се спира работа, **с е д я щ и**, когато работниците в знак на протест заемат входните и изходните артерии на предприятието, **ш а х м а т н и**, когато последователно се прекратява работата за определено време в отделни цехове, участъци и други звена на предприятието.

За да извоюва правото на с., работническата класа дълго води упорити борби, често пъти потопявани в кръв. С разрастването на работническото движение буржоазията приема серия от законодателни мерки, които поставят определени граници в развитието на стачното движение и използването на с. като оръжие в класовата борба. В Англия до края на XIX век с. се разглеждат като углавно престъпление. И сега в редица отрасли те са ограничени, а в други — забранени. Законодателно са ограбчени и някои форми на стачна борба. В Англия за противозаконни се считат седящите с. и с. със «забавяне темпа на производствения процес». В САЩ и Франция правителството може принудително да мобилизира стачкуващите и да ги изпрати на работа. Президентът на САЩ

има право да забранява всяка с., щом прецени, че тя е в противоречие с националните интереси. Един от най-реакционните антирабoтнически закони е законът Тафт-Хартли, приет 1947 в САЩ. С него са забранени с. по повод на трудови спорове с работодателите, въведен е 60-дневен умиротворителен период, а на министъра на правосъдието е дадено право да отсрочва провеждането на с. до 80 дни. Въпреки ограничителните мерки на законодателството стачното движение в развитите капиталистически страни се разширява. В стачното движение на работниците вече участвуват и други социални слоеве, над които тежи гнетът на капитала. Буржоазията се бори против с. и чрез проповядване на теории за «класово сътрудничество», политика на социално лавиране и «патернализъм», чрез подкупване върхушката на работническата класа, локаут и др.

СТАДИЙ в общественото развитие — вж фаза в общественото развитие.

СТЕПЕН НА ЕКСПЛОАТАЦИЯ — вж норма на принадлежната стойност.

СТЕФАНОВ, Иван Матеев (1899) — български икономист, статистик, обществени и държавен деец, академик от 1947, член на Международния статистически институт от 1966. Завършва общественно-политически науки в Берлинския университет. Работи в търговското представителство на СССР в Берлин и Париж (1925—1927), в Международния аграрен институт в Москва (1931), в Главна дирекция на статистиката в България (1925—1934). Ръководи стопанската комисия при ЦК на БКП (1927—1937). Професор във Висшето търговско училище в Свищов (1937—1946), в Софийския университет (1946), във ВИИ «К. Маркс» (1952). Участвува активно в установяването на народната власт и заема отговорни държавни постове: управител на БНБ (1945), министър на финансите (1946—1949) и др. Работи главно в областта на статистиката и приложението на математиката в икономическите изследвания. Един от организаторите на статистиката в България. С. има редица монографични изследвания върху развитието на методиката на земеделската и индустриалната статистика, статистиката на осигурителното дело, на обществените осигуровки и др. Пише първите курсове по обща

теория на статистиката и застрахователното дело. Има изследвания и върху характера на монополистическия капитализъм в България, върху класовото разслоение на селяните, занаятчиите, търговците и другите дребни стопански съществування, върху финансовата политика на буржоазната държава и др. По-важни трудове: «План, подготовка и организация на първата селскостопанска анкета в България през 1934 г.» (1934), «Цените на земеделските и индустриалните произведения и реалните доходи на земеделските стопанства в България» (1936), «Селскостопанските материали в българската индустрия» (1937), «Земеделската статистика в България» (1938), «Обща теория на статистиката» (1939), «Външната търговия на България след войните» (1939), «Върху структурата и източниците на финансовото стопанство на България» (1959), «Капиталовложенията в НРБ» (1959), «Теория на статистиката» (в съавторство с А. Ю. Тотев, 1960), «Проблеми на статистиката на вътрешната миграция» (1967) и др. Орден «Г. Димитров» (1969).

СТИХИЙНОСТ в стопанството — вж *анархия в производството и конкуренция*.

СТОЙНОСТ — въплътеният в стоката и овеществен в нея обществен труд на стокопроизводителите. Този обществен труд е в основата на равенството между разменяните стоки и ги прави съизмерими. Разменяйки стоки, стокопроизводителите разменят помежду си различни видове *конкретен труд*. Общото за многообразните видове конкретен труд, създаващ *потребителната стойност* на стоките, е, че всичките представляват изразходване на човешка мускулна, нервна и мозъчна енергия, т. е. изразходване на *абстрактен труд*. Именно абстрактният труд образува с. на стоките. Следователно с. е изразходваният абстрактен труд при определени обществени отношения между хората в процеса на производството и размяната. С. като израз на общественния труд, въплътен в частните продукти, се определя от *обществено необходимото работно време*, изразходвано в производството от мнозинството стокопроизводители. Тази количествена определеност на с. образува нейната величина, която е обратно пропорционална на производителната сила на общественния труд. Необходимостта стоките да се произвеждат и разменят според тяхната с. се изразява от действието на *закона за стой-*

ността. С. е икономическа категория, присъща на всяко стоково производство. Нейното развитие и противоречието ѝ с потребителната стойност са довели до появата на парите. Но в отделните общественно-икономически формации тя изразява принципно различни икономически отношения между хората в процеса на производството. При капитализма с. на стоката се състои от стойността на постоянния капитал (*c*), на променливия капитал (*v*) и принадлежната стойност (*m*), в които се отразява характерът на капиталистическите производствени отношения, отношения на експлоатация на труда от капитала. В социалистическото общество стоковото производство съществува при условия на обществена собственост и липса на експлоатация, което определя коренно различното му съдържание. Тук с. включва пренесената стойност на изразходваните средства за производство, необходимия продукт и принадлежния продукт. Тя изразява планомерния характер на икономическите връзки в процеса на производството посредством паричното отчитане и оценка на разходите на обществен труд, посредством паричния контрол върху производството, размяната и разпределението на материалните блага. Първите две съставни части на с. в процеса на производството на обществения продукт се обособяват под формата на *себестойност на продукцията*. Принаденият продукт в стойностна форма от своя страна се дели на две части: едната остава в предприятието за образуване на фондовете за развитие на производството и материално стимулиране на работниците, а другата отива в приход на държавата. В социалистическото общество няма противоположност между абстрактния труд и конкретните видове труд; тук абстрактният труд е единна форма на тяхното обществено съизмерване. Органичната връзка между потребителната стойност и с. се проявява преди всичко в това, че тези две страни на стоката се вземат предвид в стопанското планиране. За целия отрасъл и за всяко отделно предприятие планът за продукцията се съставя в натурални и стойностни показатели и трябва да бъде изпълнен и по двата вида показатели.

СТОЙНОСТЕН СЪСТАВ НА КАПИТАЛА — вж *органически състав на капитала*.

СТОКА — продукт на труда, който е предназначен за задоволяване на някаква потребност на човека и който се произ-

ижда не за собствено потребление, а за продажба, за размяна. Продуктите на труда стават с. едва след възникването на *обществено разделение на труда* и обособяването на производителите, а по-късно и с появата на частната собственост върху средствата за производство и продуктите на труда. Следователно с. е историческа категория. При робовладелския и феодалния начин на производство продуктите на труда в основната си маса се произвеждат в натуралното стопанство и не са с. Едва при капиталистическото производство всички продукти на труда стават с., а най-характерното за капитализма е, че с. става и *работната сила*. С. има две страни. Преди всичко тя трябва да задоволява някаква човешка потребност, да бъде полезна за човека и това свойство я прави *потребителна стойност*. Тъй като с. е продукт за размяна, нейната потребителна стойност е носител на *стойността*, т. е. на въплътения в стоката обществен труд, изразходван за нейното производство. Тези две страни на с. са следствие от *двоякия характер на труда*. В резултат на изразходвания *конкретен труд* се създава потребителната стойност на с., а *абстрактният труд* създава нейната стойност. Като потребителни стойности с. са качествено разнородни и поради това количествено несъизмерими. Като стойности те са екстракт на еднородния обществен труд на стокопроизводителите. Величината на стойността на с. се определя от обществените необходими разходи на труд. В с., произведена при условията на частна собственост, в зародиш се съдържат всички основни противоречия на простото стоково и капиталистическото стоково производство. При условията на частнособственичкото стоково стопанство двойственият характер на труда, въплътен в с., изразява противоречията между частния и обществения труд на стокопроизводителите и обуславя противоречието между потребителната стойност и стойността. Това противоречие на с. в обществото, където господства частна капиталистическа собственост върху средствата за производство, се изразява в трудностите по нейната реализация, в периодично повтарящите се кризи на свръхпроизводство, разтърсващи капиталистическата икономика, в конкурентната борба между стокопроизводителите — борба, която в последна сметка води до разоряване на дребните стокопроизводители и забогатяване на малциня, които са икономически най-силни, а в съвременните условия — до забогатяване на едрата монополистична буржоазия.

СТОКОВ КАПИТАЛ

Производството на продукти като с. се запазва и при социализма, защото се запазва общата основа на стокото производство — общественото разделение на труда и икономическата обособеност на стопанските звена. Но в социалистическото общество с. по своята природа съществено се отличават от произвежданите при условията на частна собственост. Производството и размяната на с. тук се осъществяват при господство на обществената собственост върху средствата за производство, преобладаващата част от продукцията се изработва с колективен труд в социалистически предприятия по предварително набелязан план, в който се държи сметка за обществените потребности, за обществено необходимите разходи на труд. Стокооборотът планомерно се организира в мащабите на цялото общество. С. не е просто продукт, предназначен за размяна, а продукт, произвеждан планово за задоволяване потребностите на социалистическото общество и премннаващ при потребителя посредством планово организираното обращение. При условията на социализма сферата на стокото производство е значително ограничена, тъй като тук работната сила на човека не е с., а земята и нейните недра, заводите, фабриките, мините, железопътните линии и другите предприятия не се продават и купуват и следователно също не са с. Липсата на частна собственост и експлоатация изключва възможността социалистическото стокото производство да се превърне в капиталистическо. При условията на социализма абстрактният и конкретният труд, изразходвани за производството на с., са две страни на непосредствено обществен труд. Ето защо противоречието между потребителната стойност и стойността на с. при социализма няма антагонистичен характер и се решава планомерно чрез установяване на правилни пропорции в производството и реализацията на продуктите както в натурален, така и в стойностен израз. Стокото производство ще се запази в периода на комунистическото строителство и ще отмре при комунизма.

СТОКОВ КАПИТАЛ — една от функционалните форми на *промишления капитал*; проявява се във вид на определена сума от стоки, произведени в капиталистическите предприятия и предназначени за продажба. В стойностно отношение той включва първоначално авансираната стойност и принадлежната стойност, създадена в производствения процес в резултат на експлоатацията на работна сила. С. к. изпълнява функцията

на реализация на принадлежната стойност. На известно стъпало в развитието на капитализма с. к. се обособява в самостоятелната форма на *търговски капитал*, която е подчинена форма на промишления капитал.

СТОКОВ ФЕТИШИЗЪМ — приписване на свръхестествени свойства на стоките от страна на стокопроизводителите при условията на стоковото стопанство, основано на частна собственост върху средствата за производство. С. ф. има обективна основа, тъй като обществените връзки между частните стокопроизводители се проявяват само на пазара, в процеса на размяната на принадлежащите им стоки. Никой не контролира съзнателно тези връзки в мащаба на цялото общество и те се развиват стихийно. Отношенията между стокопроизводителите се проявяват като отношения между продуктите на човешкия труд. Тази специфична форма, в която се изразяват обществените отношения, се обуславя от особенния обществен характер на труда, произвеждащ стоките. При условията на стоковото производство, основано на частна собственост, продуктите на труда са продукти на независими една от друга частни работи. Същевременно между частните стокопроизводители съществува тясна взаимна връзка и зависимост въз основа на общественото разделение на труда. Трудът на всеки стокопроизводител е частица от съвкупния обществен труд, но този обществен характер на труда им се разкрива едва на пазара, където стокопроизводителят разбира дали стоката му е нужна и следователно дали неговият труд е необходим на обществото. По този начин, за да получи обществено признание, всяка стока трябва да бъде приравнена към друга стока, например към злато, и трябва да бъде разменена срещу него в определена пропорция. Това овеществяване на производствените отношения субективно се възприема от стокопроизводителите като тайнствена, независима от тях способност на един предмет да се разменя с други в определени количествени съотношения. Тази способност им изглежда естествено свойство на стоката както нейното тегло или другите ѝ физически качества. Продуктите на човешкия труд изглеждат като самостоятелни същества, които имат собствен живот и се намират в определени отношения с хората и помежду си. В това именно се състои с. ф., придаващ свръхестествени свойства на стоката. Следователно, отбелязва К. Маркс, тайнствеността на стоковата форма се състои просто в това, че тя е огледало, което

СТОКОВА ПРОДУКЦИЯ

отразява пред хората обществения характер на собствения им труд като вещен характер на самите продукти на труда, като обществени свойства на дадените предмети, присъщи им по природа; и затова на производителите им се струва, че тяхното обществено отношение към съвкупния труд се намира извън общественото им отношение към вещите. Висш продукт на развитието на стоковата размяна са парите и капиталът, затова с. ф. получава най-пълно въплъщение в парите, в капитала, във властта на златото над хората. Създава се впечатление, че не развитието на стоковото производство и размяната, не развитието на обществените отношения на хората е довело до превръщане на определена стока — златото, в пари, а, обратно, че всички стоки се разменят срещу злато и изразяват в него своята стойност само защото то по природа е пари. Всички икономически категории на буржоазното общество са облечени във вещна форма и затова имат фетишистки характер. Стремейки се да избегне анализа на вътрешните противоречия на капитализма, буржоазната политическа икономия изучава само външната страна на икономическите процеси и не показва обществените отношения на хората, скрити зад отношенията между вещите. Истински научен анализ на всички категории на стоковото и капиталистическото производство дава само марксистко-ленинската политическа икономия, която под вещната обвивка на стоките разкрива производствените отношения между хората. С ликвидирането на частната собственост върху средствата за производството и установяването на обществена собственост и социалистическо планово стопанство се ликвидира и икономическата основа за съществуване на стоков фетишизъм.

СТОКОВА ПРОДУКЦИЯ — продукцията на социалистическите стопански звена, получена в резултат на тяхната производствена дейност и реализирана или предназначена за реализиране като стока. В промишленото предприятие в показателя с. п. се включват: стойността на готовите изделия, изработени през отчетния период в основните, помощните, страничните и спомагателните цехове, с изключение на изделията, употребени от предприятието за собствените му производствени нужди; стойността на полуфабрикатите, отпускани на други предприятия; стойността на работите от промишлен характер, изпълнявани по външни поръчки. Изделията, изготвени от суровини и материали на клиента, се включват в

с. п. не с пълната си стойност, а след приспадане стойността на суровините и материалите на клиента, незаплатени от завода-производител. Стойността на монтажните работи, извършвани от работници на завода изпълнител в предприятието на клиента, се включват в с. п. само ако монтажът е продължение на технологическия процес и по техническите условия изделието трябва да бъде предадено на клиента след монтажа и съответното изпробване. С. п. може да се изчислява и като се изхожда от *общата продукция*. В този случай тя се равнява на общата продукция минус стойността на остатъците от полуфабрикати и незавършено производство, стойността на преработените суровини и материали на клиента, незаплатени от завода изпълнител. В селското стопанство с. п. е част от общата продукция, реализирана чрез продажба от селскостопанското предприятие. В отделните категории стопанства към нея отнасят следните елементи: в совхозите и ДЗС — продукцията, предадена на държавата, продадена и изразходвана за общественото хранене и снабдяването на собствените работници и служещи, а също и върнатите натурални заеми и други видове реализация извън рамките на стопанството; в колхозите и ТКЗС — продукцията, продадена на държавата и кооперациите по линия на държавното изкупуване, продадена на кооперативния пазар и други видове реализация, върнатите натурални заеми, продуктите, продадени и отпуснати на кооператорите за сметка на трудовото им възнаграждение, продуктите, отпуснати във вид на трудово възнаграждение на работници, привлечени отвън, а също продуктите, изразходвани за общественото хранене. С. п. се изчислява както в натурален, така и в стойностен израз.

СТОКОВО ПРОИЗВОДСТВО — такава организация на общественото производство, при която продуктите се произвеждат от обособени производители и за задоволяване на обществените потребности е необходима покупко-продажбата им на пазара. Условия за възникване на с. п. са *общественото разделение на труда* и наличието на икономически обособени производители. Възниква в края на първобитнообщинния строй. Производството и размяната на стоките се осъществяват на основата на действието на *закона за стойността*. С. п. не е отделен начин на производство. По своята форма и съдържание то се различава в отделните общественно-икономически формации. В условията на робовладелския строй и феодализ-

ма съществува *просто стоково производство*. Сферата на разпространение на с. п. е ограничена, тъй като в обществото господствува натуралното стопанство и преобладаващата част от създаваната продукция отива за задоволяване потребностите на самите производители и експлоататорските класи, без да взема стокова форма. При капитализма с. п. се основава главно на частнокапиталистическата собственост върху средствата за производство и на насмения труд на работниците. То става господстващо и всеобщо, защото стока стават не само средствата за производство и предметите за потребление, но и *работната сила*. На с. п., основано на частна собственост върху средствата за производство, е присъщо противоречие между частния и обществения труд, тъй като частната собственост разединява хората, превръща труда на отделните стокопроизводители в тяхна частна работа. При капитализма това противоречие се проявява като противоречие между обществения характер на производството и частнокапиталистическата форма на присвояване резултатите на труда. В резултат на това настъпват съществени изменения в икономическите закони, присъщи на простото с. п. Капиталистическото с. п. се развива под въздействие на стихийни икономически закони. Поради това за него са характерни анархия и конкуренция, които могат да вземат различни конкретни форми, но във всички случаи водят неизменно до изостряне на икономическите и социалните противоречия.

При социализма с. п. коренно се отличава от капиталистическото, а също и от простото с. п. Тези разлики се обуславят от цялата съвкупност на производствените отношения и преди всичко от това, че основа на с. п. при социализма е не частната, а обществената собственост. Равнището на развитие на производителните сили и фактическото обобществяване на производството в социалистическия стадий предопределят необходимостта от запазване на с. п. и на цялата съвкупност от стоково-парични отношения. Една от най-важните черти на обществената собственост при социализма, която налага да се запази с. п., е обстоятелството, че тя изразява по-ниска степен на обобществяване и се проявява в две основни форми: държавна и кооперативна. Това поражда необходимостта отделните предприятия да функционират като относително обособени икономически единици със свои специфични интереси. Реализирането на продукцията на държавните предприятия в кооперативните и, обратно, на кооперативните —

в държавните, както и на кооперативните предприятия помежду им представлява продажба на тази продукция, придружаваща се със смяна на нейния собственик. Наред с взаимоотношенията между предприятията, спадащи към двете форми на социалистическа собственост, твърде важен фактор, обуславящ необходимостта от с. п. при социализма, са особеностите на самата държавна социалистическа собственост, които я отличават от собствеността при условията на висшата фаза на комунизма. Една такава особеност е съчетаването на собствеността на държавата върху всички държавни предприятия и върху тяхната продукция със стопанската им самостоятелност. Стопанската самостоятелност се изразява в това, че държавата предава средствата за производство за ползване от предприятията и на тяхно разположение. Общественото разделение на труда между отделните държавни предприятия изисква продукцията ритмично да преминава от едни предприятия в други. Стопанската самостоятелност на предприятията, действащи по принципите на *стопанската сметка*, изключва безвъзмездния обмен на произвежданата от тях продукция; тази продукция се реализира чрез продажба по цени, които дават възможност за еквивалентна компенсация на обществено необходимите разходи на труд. Осъществяванията от държавните предприятия стопански връзки в системата на стоковото обращение въз основа на еквивалентност и стопанска сметка стимулират към икономии на жив и овеществен труд, към постигане на по-добри стопански резултати. При социализма с. п. изключва отношенията на експлоатация и възможността за тяхното възникване. При условията на социалистическото с. п. липсват конкурентна борба и анархия в производството, с. п. се развива планомерно. То няма всеобщия характер, присъщ на с. п. при капитализма. Работната сила, земята и нейните недра, горите и водите, фабриките, заводите, миините, железопътните линии и т. н. не могат да бъдат обект на покупко-продажба и следователно не са стока. При социалистическото с. п., което се намира под планомерния контрол на обществото, липсва присъщият на стихийното с. п. стоков фетишизъм. С. п. успешно обслужва социалистическата стопанска система на всички етапи от нейното развитие. Едва при висшата фаза на комунизма то ще се изживее и ще отмре.

СТОПАНСКА СМЕТКА -- присъща на първата фаза на комунизма система от икономически отношения между обществото

и стопанските звена, между самите стопански звена и между стопанските звена и трудещите се, насочена към максимална ефективност на общественото производство. Основава се върху съизмерване в парична форма на разходите и резултатите от стопанската дейност, възстановяване разходите на предприятията от техните собствени доходи, осигуряване *рентабилност*, материална заинтересованост и отговорност на предприятието и неговите работници. С. с. е едно от основните звена на икономическия механизъм за ръководство на народното стопанство. Възстановяването на разходите, свързани с дейността на предприятието, от средствата, постъпващи от реализацията на неговата продукция, а също и получаване на печалба, отличават работещото на с. с. предприятие от предприятието или учреждението на бюджетно-сметно финансиране. С. с. е основана върху използването на цялата система от икономически закони на социализма, органично е свързана с основния икономически закон, със стоково-паричните отношения, с действието на закона за стойността, закона за разпределение според труда и т. н. Тя се гради върху следните основни принципи: относителна икономическа обособеност на стопанските звена, планомерност, съблюдаване обективната природа на стоково-паричните отношения и материална заинтересованост. С усъвършенствването на икономическия механизъм с. с. значително се разширява и задълбочава. Разширява се самостоятелността на стопанските звена. Във връзка с това се намалява броят на плановете им показатели, утвърждавани от горестоящите организации. Имайки предвид задължителното изпълнение на задачите по държавния план, стопанските звена самостоятелно планират количеството на производството, детайлната номенклатура и асортимента на продукцията и др. Голямо значение има осъществяването на пълна с. с. в стопанските организации и научно-производствените обединения. Принципите на с. с. постепенно започват да се прилагат и в организацията на дейността на главните управления и министерствата.

СТРУМИЛИН, Станислав Густавович (1877—1974) — съветски статистик и икономист, академик от 1931. Участва активно в революционното работническо движение от 1897. Дълго време е на отговорна работа в Госплан на СССР (1921—1937 и 1943—1951). Преподавател в Московския държавен университет (1921—1923), в Института по народно стопанство

«Г. В. Плеханов» (1929—1930), в Московския държавен икономически институт (1931—1950). Последователно е заместник-председател на Съвета по филиалите и базите (1942—1946), заместник-председател на Съвета по изучаване на производителните сили (от 1946) и други в АН на СССР. Автор на повече от 180 научни труда по проблемите на статистиката, отчетността, планирането при социализма, история на народното стопанство на СССР и др. По-важни трудове: «Проблеми на икономиката на труда» (1925), «Очерци за съветската икономика» (1928), «Планирането в СССР» (1957), «Икономически проблеми на автоматизацията на производството» (1957) и др. Държавна награда на СССР (1942) и Ленинска награда (1958).

СУБЕКТИВНА ШКОЛА в политическата икономия — вж *австрийска школа* в политическата икономия.

СЪВЕТ ЗА ИКОНОМИЧЕСКА ВЗАИМОПОМОЩ (СИВ) — международна икономическа организация на общността от социалистически държави, изразяваща нов, социалистически тип икономически отношения. СИВ се опира на създадената във всяка страна еднотипна икономическа основа — обществена собственост върху средствата за производство, върху еднотипен държавен строй — власт на народа начело с работническата класа, върху единна идеология — марксизма-ленинизма. СИВ е създаден през 1949 със седалище Москва. В него влизат (1972): България, ГДР, Полша, Румъния, Съветският съюз, Унгария, Чехословакия, Монголия и Куба. В работата му участва и Югославия, а като наблюдатели вземат участие и представители на други социалистически страни. В СИВ могат да влизат и други страни, които са съгласни с принципите и устава му (например през 1973 Финландия сключва споразумение за сътрудничество със страните от СИВ). Образоването на СИВ допринася за задълбочаване на *международното социалистическо разделение на труда*, за засилване на по-нататъшното икономическо сътрудничество между социалистическите страни. В съответствие с Устава на СИВ негова главна цел е, като обединява и координира усилията, да съдействува за планомерното развитие на народното стопанство, за ускоряване на икономическия и техническия прогрес, за повишаване равнището на индустриали-

зацията на страните с по-слабо развита промишленост, да спомага за непрекъснатия растеж на производителността на труда, за непрекъснатото издигане благосъстоянието на народите в страните членки. Висш орган на СИВ е Сесията на Съвета, а негов главен изпълнителен орган — Изпълнителният комитет, в който влизат заместник-председателите на министерските съвети на страните участнички. Комитетите и постоянните комисии на СИВ, в които участвуват представители на всяка държава членка, разработват мероприятия и подготвят предложения за икономическо и научно-техническо сътрудничество в различните отрасли или по определени проблеми. При постоянните комисии се създават работни групи и други помощни органи. Изпълнително-административен орган на СИВ е Секретариатът. Най-важни принципи в дейността на СИВ са пълното равнопоставяне, зачитането на суверенитета и националните интереси, взаимната изгода и другарската взаимопомощ. Принципът на суверенно равенство на страните участнички в СИВ се осигурява чрез еднаквото им представителство в Съвета, чрез приемане на препоръки и решения само при наличие на съгласие на всички заинтересовани страни, чрез равни права и задължения на страните пред Съвета и в техните взаимоотношения. СИВ извършва широка дейност за установяване и развитие на тесни връзки между братските страни, като разгръща всестранно различните форми на икономическо сътрудничество между тях: външна търговия, взаимопомощ в развитието на народното стопанство, научно-техническо сътрудничество и координация на научноизследователските работи, специализация и коопериране на производството, координация на националните народностопански планове и т. н. В началото на своята дейност (1949—1954) СИВ концентрира усилията си главно върху развитието на търговията между социалистическите страни. По-късно главна насока в работата му все повече става координирането на народностопанските планове на страните. Осъществявайки голяма дейност по усъвършенстване на международното социалистическо разделение на труда и подобрявайки работата по координиране на народностопанските планове, СИВ създава възможност тези страни взаимно да обвързват текущите и перспективните си планове за развитие на народното стопанство, предварително да отразяват потребностите си от едни или други изделия, да определят количеството на тяхното производство за редица години

напред, по-успешно да решават проблемата за осигуряване на суровини и гориво. Координацията на народностопанските планове осигурява оптимални пропорции в развитието на народното стопанство на всяка социалистическа държава и на цялата социалистическа общност, най-рационално използване на природните и икономическите ресурси, спомага за ускоряване развитието на производителните сили, увеличава икономическата мощ на цялата общност.

Най-важните задачи на СИВ са: подготовка на препоръки относно по-нататъшното разширяване на международната специализация и коопериране на производството на страните членки; разработка на научно-технически проблеми, представляващи взаимен интерес; оказване помощ на страните в разработването и осъществяването на съвместни мероприятия за развитието на промишлеността, селското стопанство, транспорта, най-ефективно използване на основните капитални вложения за развитие на промишлеността, а също и за строеж на най-важните обекти, представляващи интерес за две или повече страни; размяна на научно-технически постижения и чуждестранен производствен опит и т. н. В резултат на успешното сътрудничество страните от СИВ осъществяват големи колективни мероприятия — съоръжаването на гигантския нефтопровод «Дружба», по който се изпраща съветски нефт за Унгария, ГДР, Полша и Чехословакия, създаването на обединената енергийна система «Мир» (Унгария, ГДР, Полша, Румъния, СССР, Чехословакия, България), образуването на общ вагонен парк, на международната организация «Интерметал» за сътрудничество в областта на черната металургия. Голямо значение за разширяване и задълбочаване на търговските и кредитните отношения между страните имат *Международната банка за икономическо сътрудничество (МБИС)* и *Международната инвестиционна банка (МИБ)*. Новият етап в развитието на СИВ е отразен в приетата през 1971 *Комплексна програма* за по-нататъшно задълбочаване и усъвършенстване на сътрудничеството и за развитие на социалистическата икономическа интеграция на страните членки на СИВ.

СЪВКУПЕН ОБЩЕСТВЕН ПРОДУКТ — сумата от материални блага, произведени в обществото за определен период (обикновено една година). С. о. п. се създава от труда на работниците в *производствената сфера*. Съставът му може да

СЪВКУПЕН ОБЩЕСТВЕН ПРОДУКТ

бъде изразен в натурална и в стойностна форма. Като съвкупност от потребителни стойности той се дели на две части съобразно с функциите им в процеса на възпроизводството: *средства за производство и предмети за потребление*. По стойност с. о. п. се състои от пренесена стойност и от ново-създадена стойност — *национален доход*, който е източник на натрупването и потреблението. Нарастването на с. о. п. се осъществява чрез увеличаване броя на работниците в отраслите на материалното производство и особено чрез повишаване производителността на обществения труд, чрез внедряване на научно-техническите постижения в производството и повишаване на неговата ефективност. Темповете на нарастване на обществения продукт и характерът на неговото използване изцяло се определят от господстващия начин на производство. Господството на частна капиталистическа собственост върху средствата за производство, пораждащо стихийния характер на развитие на производството и конкуренцията, засилващата се експлоатация на трудещите се и несъответствието между разширяването на производството и равнището на платежоспособното търсене на трудещите се води до нарушаване на условията за реализация на с. о. п., предизвиква постоянни диспропорции в общественото производство. По време на периодично повтарящите се икономически кризи производството на обществения продукт обикновено се намалява. Трудностите при реализацията на с. о. п. водят до изостряне на всички капиталистически противоречия, до засилване на борбата за пазарн между капиталистите и капиталистическите обединения както в отделните страни, така и в цялата световна капиталистическа система.

При социализма планомерно разширяването възпроизводство на с. о. п. дава възможност своевременно, планово да се предвижда общественото предназначение на отделните му части и по този начин да се осигуряват условия за нормалната му реализация. Ето защо в процеса на разработка на народно-стопанските планове извънредно важна част от *баланса на народното стопанство* е балансът на с. о. п. Разширеното възпроизводство на с. о. п. при социализма се извършва в интерес на непрекъснатото повишаване на материалното благосъстояние и културното равнище на трудещите се, а това изключва възможността за антагонистично противоречие между производството и потреблението. В социалистическото общество основен източник за растеж на с. о. п. е нарастването

на производителността на обществения труд въз основа на научно-техническия прогрес във всички отрасли на народното стопанство. Тъй като тук няма безработица, увеличаването на броя на работниците в производствената сфера е ограничено от естествения прираст на работоспособното население и необходимостта от преразпределяне на работниците в полза на непроективната сфера.

СЪВРЕМЕННИ БУРЖОАЗНИ ИКОНОМИЧЕСКИ ТЕОРИИ — икономически теории от епохата на *общата криза на капитализма*. Независимо от голямото им разнообразие те фактически се групират около две главни направления: теории за регулиране на капиталистическата икономика — регулативизъм (вж *теории за «плановия», или «регулирания капитализъм»*) и *неолиберализъм*. И в двете направления се чувствуват банкрутът на либерализма и стремежът на буржоазните икономисти да се приспособят към съвременната капиталистическа действителност. Това приспособяване намира израз в подчертания стремеж да се поставят и решават практически проблеми, да се стои близко до живота и да се съдействува за стабилизиране на капиталистическата икономика. За тази цел широко се използват математически методи, разработват се програми и дългосрочни прогнози. Органически порок на всички тези действия обаче остава ненаучната методология. Като заменят традиционния антиисторизъм с вулгарния историзъм и емпиризма, буржоазните икономисти се мъчат да заобиколят обективната закономерност и да сведат изучаването на реалните зависимости в народното стопанство до равнището на обикновени функционални зависимости. В същото време всички специфично капиталистически категории в техните очи изглеждат като вечни, общочовешки, естествени. Стоката, парите, кредитът, цените и капиталът за тях са еднакво значими и при капитализма, и при социализма. Оттук идва ограниченият характер на тези теории, тяхната службена, апологетична същност. Както в епохата на домонополистичния капитализъм, така и в епохата на империализма буржоазните икономически теории изпълняват неизменно две основни функции: *идеологическа* — оправдаване и идеологическа защита на капиталистическия строй, и *практическа* — засилване опитите за създаване на методи и инструменти за въздействие върху икономиката в микро- (в рамките на предприятието) и в макро-

СЪЩЕСТВЕНИ РАЗЛИЧИЯ

машаб (в машаба на националното стопанство). Те са оръжие в ръцете на господстващата класа, което обслужва теоретически, идеологически и практически експлоатацията на труда от капитала.

СЪЩЕСТВЕНИ РАЗЛИЧИЯ МЕЖДУ ГРАДА И СЕЛОТО — присъщи на първата фаза на комунистическото общество социално-икономически различия между града и селото. От старото общество социализмът наследява стопанство, в което селото рязко изостава от града и е експлоатирано от градските експлоататори, в резултат на което векове наред съществува *противоположност между града и селото*. Победата на социализма означава ликвидиране на тази противоположност. Между трудещите се от града и селото се установяват отношения на другарско сътрудничество и социалистическа взаимопомощ, възниква единство в основните икономически и политически интереси на градските и селските трудещи се. Но социализмът не може изведнъж и напълно да преодолее миналата изостаналост на селото от града и поради това през един продължителен период се наблюдават съществени социално-икономически различия между тях. В града преобладава най-високоразвитата, водещата форма на обществена собственост върху средствата за производство — държавна (общонародна) собственост. В селото социалистическото преустройство на разпокъсаните индивидуални селски стопанства в колективни стопанства води до възникване на кооперативната форма на социалистическа собственост върху средствата за производство, която се развива под определящото въздействие на държавната социалистическа собственост. Кооперативната собственост и кооперативните предприятия се отличават от общонародната социалистическа собственост и държавните предприятия по по-ниското равнище на обобществяване на производството, по формите на икономическия оборот на продукцията, по особеностите в заплащането според труда и организацията на управлението на производството. Във връзка с това съществуват социално-икономически различия в условията на живот и дейност на трудещите се от града и селото. При условията на социализма равнището на техническата въоръженост на труда в селкостопанското производство въпреки бързото развитие на материално-техническата база на селското стопанство все още остава по-ниско от равнището на техническа въоръженост на индустриалния

труд. Запазват се и съществените различия в равнището на производствено-техническата квалификация на работниците и кооператорите, а също и разликата в културно-битовите условия на живота в града и селото.

При изграждането на развито социалистическо общество социално-икономическите различия между града и селото, между работническата класа и кооперираните селяни постепенно се преодоляват. Селското стопанство все повече се доближава до промишлеността по производствено-техническо равнище. В селото все по-широко се развиват предприятията от промишлен тип за първична обработка и преработка на селскостопанската продукция, както и сезонните филиали на предприятията на леката и хранителната промишленост, а това осигурява по-пълно използване на местните трудови резерви. Значително се повишава техническата въоръженост на селскостопанското производство. В селското стопанство основните производствени фондове растат по-бързо, отколкото в промишлеността. Благодарение на това може да бъде решена задачата за индустриализация на селскостопанското производство, за превръщане на селскостопанския труд в разновидност на индустриалния. Масовото използване на различни битови технически средства и издигането на образованието в селото съществено повишават равнището на културата и подобряват условията на живот на селското население. За същата цел спомагат жилищното строителство в селото, строежът на училища, болници и кинотеатри от градски тип. Значително се увеличават доходите на кооперативите и кооператорите. Процесът на сближаване на двете форми на социалистическа собственост и постепенното им сливане води до създаване на единна общонародна комунистическа собственост върху средствата за производство. В резултат на това социално-икономическите различия между града и селото ще изчезнат, ще се заличат класовите граници между работниците и селяните, ще възникне безкласово общество. При комунизма, както се посочва в Програмата на КПСС, няма да има класи, ще изчезнат социално-икономическите и културно-битовите различия между града и селото; по равнище на развитие на производителните сили и по характер на труда, по форми на производствени отношения, битови условия и степен на благосъстояние селското население ще се издигне до равнището на градското.

СЪЩЕСТВЕНИ РАЗЛИЧИЯ

СЪЩЕСТВЕНИ РАЗЛИЧИЯ МЕЖДУ УМСТВЕНИЯ И ФИЗИЧЕСКИЯ ТРУД — присъщи на първата фаза на комунистическото общество социално-икономически различия в характера и условията на труда и в културно-битовото равнище на мнозинството работници, селяни и интелигенция. Социалистическото общество завинаги ликвидира присъщата на капитализма *противоположност между умствения и физическия труд* и осигурява единство на основните жизнени интереси на всички трудещи се. Обаче при социализма постигнатото равнище в развитието на производителните сили още не дава възможност напълно да се отстрани ръчният труд и да се осигури органично съчетаване на умствената и физическата дейност във всички производствени процеси. Съществените различия между труда на работниците, селяните и интелигенцията се преодоляват постепенно в процеса на социалистическото и комунистическото строителство. В този процес решаващо значение имат внедряването на научните и техническите постижения в производството, повсеместното преминаване към комплексна механизация и автоматизация на производството, пълната електрификация и химизация на народното стопанство, повишаването на ефективността на цялото обществено производство. Това дава възможност да се преобразува материалната основа на физическия и умствения труд и да се осигури органичното им съединяване в комунистически труд. Голямо значение имат също изменението на формите и характера на разделението на труда, създаването на социално-икономически условия за всестранио развитие на човешката личност, общото издигане на жизненото равнище на работниците, селяните и интелигенцията, значителното намаляване на работния ден и широкото развитие на средното и висшето образование. Едно от важните условия за премахване на с. р. у. и ф. т. е по-тясното свързване, съединяването на обучението и образованието на членовете на обществото с производителния труд. Важен фактор за заличаване на с. р. у. и ф. т. е движението на трудещите се за комунистически труд, което обединява труда, ученето и бита върху комунистически начала. С построяването на висшата фаза на комунизма напълно ще бъдат ликвидирани социално-икономическите различия между хората: работниците, селяните и интелигенцията ще се слоят в една безкласова асоциация на труженици на комунистическото общество.

Т

ТАРИФНА СИСТЕМА — съвкупност от нормативни документи и механизми, чрез които се осъществяват измерването на труда и разпределението според труда при социализма. Тя е част от един по-общ измерително-разпределителен механизъм, който освен нея включва още трудовите норми и формите и системите на работна заплата. Т. с. се състои от: тарифно-квалификационни справочници, тарифни мрежи и тарифни ставки. Т а р и ф н о - к в а л и ф и к а ц и о н н и т е с п р а в о ч н и ц и съдържат списък на работите, характерни за даден отрасъл (или за цялото народно стопанство), с указание за изискванията, които една или друга работа предявява към знанията и навиците на изпълнителите, а също и за разреда, към който тя се отнася. В повечето отрасли на социалистическите страни съществуват до шест-седем разреда. Към първи разред се отнасят най-простите работи, които не изискват специална подготовка от работещите, а към последните — работите, които изискват най-висока квалификация. Съответните разреди се присъждат на работниците в зависимост от техните знания и умения. Т а р и ф н и т е м р е ж и се състоят от определен брой тарифни разреди и тарифни коефициенти. Коефициентът на най-ниския разред при всички тарифни мрежи е равен на единица, а на най-високия достига обикновено до 1,8—2,0 спрямо първи разред. За всеки разред се определя парична ставка — определено възнаграждение при изпълнение на трудовата норма. Т а р и ф н а т а с т а в к а за първи разред, умножена по коефициента на съответните разреди, дава тарифната ставка за всеки разред. Тарифната ставка още не е действителното възнаграждение — то зависи от изпълнението на трудовите норми и в много случаи е по-високо от тарифните ставки.

През последното десетилетие т. с. на социалистическите страни се изменят и усъвършенствуват динамично. От съще-

ствуващите стоици т. с. в СССР и другите социалистически страни се запазват няколко десетки. Очертават се възможности за въвеждането на още по-голямо единство в тази област. В изпълнение на решенията на X конгрес на БКП и на Декемврийския пленум на ЦК на БКП (1972) в НРБ се осъществява система от мероприятия, насочена към установяването на още по-голямо единство в областта на тарифната политика, с крайна цел — изграждането на единна т. с. за цялото народно стопанство.

ТЕЙЛЪРИЗЪМ — една от най-ранните системи за капиталистическа рационализация на труда, наречена по името на автора ѝ Фр. У. Тейлър. Целта на т. с. е увеличаване на капиталистическата печалба. Чрез строго хронометриране на трудовите операции т. с. повишава максимално изработката на всеки работник, като се раздробяват трудовите операции и общо се повишава ритъмът на технологическия процес. Практически тази система води до рязко повишаване на *интензивността на труда* без съответно повишаване на работната заплата. Като цяло т. с. е насочен към превръщане на работника в робот или в придатък към машината. В. И. Ленин нарича системата на т. с. «потосмукача», нечовешка система, която съединява изтънченото зверство на буржоазната експлоатация с редица най-богати научни завоевания в анализа на механичните движения в трудовия процес.

ТЕКУЩО СВРЪХНАСЕЛЕНИЕ — форма на *относително свръхнаселение*, армия от безработни, обусловена от цикличния характер на развитие на капиталистическото производство, от неговото намаляване в периоди на рецесии и кризи, а също и от капиталистическата рационализация, повишаване интензификацията на труда на работниците и служещите и т. н. Този вид *безработица* е най-широко разпространен в градовете и промишлените центрове, където от време на време значителна част от работниците и служещите остават без работа. Безработицата в тази форма особено се засилва по време на икономически кризи на свръхпроизводство. Т. с. е единствената форма на безработица, за която се води регистрация в развитите капиталистически страни. Тя се отразява тежко върху положението на цялата работническа класа, на чиято издръжка пряко или косвено се намират безработните, а води до загубване на старите професии, до преквалификация на работниците и снижаване на реалната работна заплата.

ТЕОРИЯ ЗА «АВТОМАТИЗИРАНОТО ПРОИЗВОДСТВО» — съвременна буржоазна икономическа теория, която се стреми да докаже, че научно-техническата революция сама по себе си усъвършенствува капитализма като общественно-икономически строй и премахва необходимостта от заменянето му със социализма. Възниква през 50-те години на ХХ век. Основни представители — Дж. Диболд, Р. Тиболд (САЩ), Ж. Фурастие (Франция). Привържениците на т. «а. п.» се делят на «оптимисти», които приемат, че развитието на техниката само по себе си премахва безработицата, тъй като освобождаваните в резултат на автоматизацията хора намират работа в новите отрасли на производството, и «песимисти», според които безработицата се увеличава с гигантски темпове в резултат на широкото внедряване на изчислителната техника във всички звена на производството и управлението; спасение от това те виждат в държавното регулиране на научно-техническия прогрес. И едните, и другите приемат, че развитието на науката и техниката осигурява всеобщо изобилие и благоденствие, осъществявано чрез плановите мероприятия на буржоазната държава, управлявана от каста на учени и инженери, и че се ликвидират класовите противоречия.

Т. «а. п.» разглежда тенденциите в развитието на съвременната наука и техника извън системата на производствените отношения. Всеобщата автоматизация в условията на капитализма неизбежно се съпровожда от появата на все по-голяма безработица и изострянето на присъщите му противоречия. Поради това нейните възможности не могат да бъдат реализирани пълноценно при капиталистическата собственост върху средствата за производство и държавномонополистическия капитализъм.

ТЕОРИЯ ЗА «ДЕМОКРАТИЧЕСКИЯ СОЦИАЛИЗЪМ» — антимарксистка теория за природата, характерните черти, пътищата и формите на организация на социалистическото общество, насочена преди всичко срещу марксистко-ленинското учение за *диктатурата на пролетариата* като абсолютно необходимо условие за изграждането на социализма. Около тази теория се групират ревизионисти и буржоазни реформисти, които отхвърлят категорично реалния социализъм в СССР и страните от социалистическата общност. В техните представи бъдещото социалистическо общество израства по пътя на «врастването на капитализма в социализма» без

революционна борба, без необходимостта от ръководна роля на комунистическата партия и без диктатура на пролетариата. Като използват чисто етимологическото звучене на думите демокрация и диктатура, привържениците на т. «д. с.» фактически превръщат теорията за социализма в някаква неопределена хуманистическа проповед за справедливо и демократично общество, в което практически се запазват основните черти на държавномонополистичния капитализъм. Не случайно около т. «д. с.» се групират не само социалдемократически реформисти, но и такива типично буржоазни икономисти, като Дж. К. Голбрайт. Според него бъдещото общество израства от индустриалната система; то утвърждава спонтанно планирането и програмирането и води до едно демократическо социалистическо общество, в което основната клетка ще бъде «зрялата корпорация»; научно-техническата революция води до социализъм, само че той няма да бъде «идеологически».

ТЕОРИЯ ЗА «ДИФУЗИЯ НА СОБСТВЕНОСТТА», ИЛИ ЗА «ДЕМОКРАТИЗАЦИЯ НА КАПИТАЛА» — една от апогетичните теории на съвременната буржоазна политическа икономия и социология за «трансформирането на капитализма», широко рекламирана в САЩ Англия, Франция, Япония, Швеция и други развити капиталистически страни не само от явните идеолози на монополистичната буржоазия, но и от мнозинството лидери на десносоциалистическите и реформистките партии. Същността на тази теория е в следното: тъй като в съвременната епоха една от основните форми на организация на капиталистическите предприятия са *акционерните дружества*, а пласирането на дребни акции сред населението, включително и сред работниците и служителите, има относително широко разпространение, собствеността на подобни акционерни дружества вече не била достояние само на ограничена група капиталисти, а и на широките трудови маси и преди всичко на работниците и служителите от тези предприятия. Именно върху тази основа проповедниците на теорията за «дифузия на собствеността» в разрез с истинските процеси, присъщи на съвременния държавномонополистичен капитализъм, правят изводите за «демократизация на капитала», за «децентрализация на собствеността» и за «разсейването» ѝ в ръцете на непрекъснато растящ брой дребни акционери. Наистина едрите монополистични обединения често пускат т. нар. «народни акции», които имат незначи-

телна стойност. Но в случая монополистичният капитал съвсем не се ръководи от филантропични съображения, а от стремежа да привлече повече парични средства за увеличаване на собствената си финансова мощ, като същевременно отклонява трудещите се от класовата борба. В съвременната епоха за финансовия капитал е изключително изгодно да привлече вноските на дребни съдружници, защото покрай другото това дава възможност на едрите собственици-акционери с относително по-малки средства да владеят *контролния пакет акции* и да контролират цялата корпорация. При съвременните условия за най-големите финансови магнати на САЩ е достатъчно да притежават незначителен процент акции, за да господствуват напълно над такива гигантски корпорации като «Дженеръл мотърз» (на Дюпоновци), «Стандарт ойл» (на Рокфелеровци), «Алюминиъм корпорейшън ъв Америка» (на Мелъновци), «Юнайтед стейтс стийл К^о» (на Моргановци), «Форд мотър» (на Фордовци). Тази политика на монополистичния капитал има грабителски характер, защото при първите колебания в курса на акциите на борсата притежателите на дребни акции, не можейки да устоят на стихията на капиталистическия пазар, са принудени да ги продават на по-ниски цени и тези акции отново се връщат в сейфовете на босовете на монополистичните корпорации. Целият фалш и безпочвеност на тази теория стават очевидни дори ако се вземат официалните данни на американската статистика, която далеч непълно отразява разпределянето на акционерния капитал. Например от 6,5 млн. през 1952 броят на акционерите в САЩ през 1965 се увеличава на 20 млн., равняващи се на около 10% от населението на страната. При това само 1,6% от акционерите притежават 80% от всички акции, а на 98,4% от американските акционери се падат само 20% от капитала. Разобличавайки реакционната същност на идеята за «демократизация на капитала», В. И. Ленин пише, че «демократизацията» в притежаването на акции, от която буржоазните социалисти и опортюнистическите «пишман-социалдемократи» очакват (или твърдят, че очакват) «демократизация на капитала», засилване ролята и значението на дребното производство и т. н., всъщност е само един от начините за засилване мощта на финансовата олигархия. Следователно истинският смисъл на реакционната теория за «дифузия на собствеността» е да увековечи господството на монополистичната буржоазия, да замаскира гигантската централизация на производството и

ТЕОРИЯ «ЗА ДЪРЖАВАТА»

концентрация на капиталите в ръцете на съвременната финансова олигархия, да внуши на трудещите се в капиталистическите страни илюзии, че при капитализма е възможно съвместно владение на собствеността и че са необходими «класово сътрудничество», «класова хармония».

ТЕОРИЯ ЗА «ДЪРЖАВАТА НА ВСЕОБЩОТО БЛАГОДЕНСТВО» — една от най-модните и широко рекламирани от съвременната буржоазна политическа икономия теории за «трансформирането на капитализма», за превръщането му в някакво надкласово общество, загубило основните, присъщи на капитализма черти. Според тази теория частната собственост била заменена със «смесена икономика», изчезнали са границите между класите, а заедно с тях — и класовата борба, имущественото неравенство, експлоатацията на трудещите се, икономическите кризи; от оръдие за господство на финансовата олигархия над мнозинството от нацията държавата се превърнала в «инструмент на общия мир» и «класовата хармония».

Родоначалник на тази теория е американският икономист *Дж. Голбрайт*. Днес тя е широко разпространена, използва се не само от явните апологети на монополистичната буржоазия, но дори е официална доктрина на мнозинството десно-социалистически и реформистки партии. Проповедниците на т. «д. в. б.», стремежи се да ѝ придадат външна правдоподобност, обикновено се позовават на онези социално-икономически изменения и последици от научно-техническата революция, които настъпват в капиталистическия свят през последния половин век. Те се опитват да докажат, че на мястото на капиталистическата класа, която напускала историческата арена, идвали управляващите, технократите (вж *теория за революцията в управлението*); като оръжие използват *теорията за революцията в доходите*, според която е настъпило коренно преразпределяне на националните богатства и доходите на буржоазията в полза на безимотните класи и обществото се е превърнало в еднородна «средна класа». Апологетите на тази теория упорито се мъчат да я обосноват и с митичната «революция в корпорациите», която през втората половина на ХХ в. била превърнала капиталистическите монополи в «обществена собственост», и с «общата демократизация на капитала», и с особена «уравновесяваща сила на държавата, регулираща дейността на корпорациите» в интерес на цялото общество, а също и с позоваване на определени со-

циални завоевания на трудещите се в капиталистическите страни. Появата на т. «д. в. б.» и пропагандният шум, който се вдига около нея, съвсем не са случайни. Тъй като се страхуват от огромната притегателна сила на идеите на социализма и комунизма за трудещите се в капиталистическите страни, идеолозите на монополистичната буржоазия са принудени да прибегват към различни форми на фалшификация и изопачаване на капиталистическата действителност. Спекулирайки с вечната мечта на човечеството за щастие и общество на изобилието, идеолозите на съвременния капитализъм — от крайно десните реакционери, откритите защитници на империализма, до кокетиращите с лява фразеология десни социалисти и реформисти — се опитват да представят живота в съвременните развити капиталистически страни като «рай за трудещите се», а империалистическата държава — като «държава на всеобщото благоденствие». В действителност съвременният монополистичен капитализъм се характеризира с все по-засилващо се господство на монополите и превръщане на държавата в послушно оръдие на монополистичния капитал, с гигантска концентрация на производството и централизация на капитала, милитаризация на икономиката, настъпление на реакцията срещу правата на трудещите се, гигантска диспропорция в разпределянето на националния доход, хронична безработица, поскъпване на живота, постоянно изостряне на класовата борба. Истинският смисъл на проповядваната т. «д. в. б.», или «общество на всеобщото благоденствие», е да прикрие язвите на съвременния капитализъм, да внуши на милионите трудещи се идеята за необходимост от «класов мир», «класова хармония» и за безсмислеността на революционното преустройство на капиталистическото общество. Но народните маси от собствен опит се убеждават, че буржоазната държава е послушно оръдие на монополите, а прехваленото «благоденствие» означава благоденствие за магнатите на финансовия капитал и мъки, страдания за стотици милиони хора на труда.

ТЕОРИИ ЗА ИКОНОМИЧЕСКИЯ РАСТЕЖ — сравнително нова част на буржоазната политическа икономия, възникнала на базата на неokeйнзнанството в специфичните условия след Втората световна война, когато на преден план излизат въпросите на икономическото съревнование между двете стопански системи. Ако през тридесетте години централната тема

ТЕОРИЯ ЗА «ИНДУСТРИАЛНОТО ОБЩЕСТВО»

на «кейнзианската революция» е проблемата за заетостта и равновесието на системата, то в новите условия на пределен план излизат въпросите за темповете на икономическия растеж. Около тези въпроси се насочват усилията на най-изтъкнатите представители на буржоазната *макроикономия*. Т. и. р. са свързани преди всичко с трудовете на Р. Харуд (наследника на Дж. М. Кейнз в Англия) и с публикациите на американския икономист Евсей Домар. Като реакция на особено абстрактния подход към проблемите за факторите на растежа, през шестдесетте години получава развитие неокласическото направление. Неговите представители Мид, Солоу и другя разработват иконометрически макромоделни за растежа, на базата на определени производствени функции.

ТЕОРИЯ ЗА «ИНДУСТРИАЛНОТО ОБЩЕСТВО» — буржоазна теория, тълкуваща превратно закономерностите на общественото развитие, опитваща се да обясни социално-икономическите явления с измененията в техниката и технологията на производството. Основни теоретици на «индустриалното общество» са френският социолог Р. Арон и американските икономисти Дж. Голбрайт и У. Росту. Те определят «индустриалното общество» като общество с едра промишленост, която е характерна форма на производството, с натрупване на капитал в големи размери и стремеж към обновяване и разширяване на оборудването, като общество със строга икономическа отчетност, прецизно техническо разделение на труда и голяма концентрация на работниците. Авторите на т. «н. о.» пренебрегват социално-икономическата природа на обществения строй, характера на производствените отношения, господстващи в една или друга страна, и в резултат на това такива противоположни общественоекономически системи като социалистическата и капиталистическата попадат в една и съща категория — в т. нар. единно «индустриално общество». Буржоазните икономисти и социолози, свеждайки механично икономическата или, както казват те, индустриалната система на обществото до равнището на техниката, придават самостоятелно значение на научно-техническия прогрес и напълно игнорират характера на собствеността и производствените отношения, в рамките на които се развиват науката и техниката. Р. Арон например заявява, че въпросът за собствеността върху средствата за производство вече не разкрива разликата между двете разно-

видности на «един и същ социален тип прогресиращо индустриално общество». Но очевидно е, че техническият прогрес и съвременната научно-техническа революция се осъществяват различно при конкретните социални условия, въздействието им върху обществените отношения, последствията от тях не са еднакви при условията на социализма и капитализма. Наред с новата техника за отличителна особеност на «индустриалното общество» буржоазните учени считат планирането на стопанството. Те разглеждат планирането като функция на развитието на техниката на производството, която не зависи от господстващата система на производствени отношения. Много теоретици на «индустриалното общество» подчертават необходимостта от задължително планиране в мащабите на цялото общество, привърженици са на засилване намесата на държавата в икономическия живот на капиталистическите страни, благодарение на което щели да изчезнат зависимостта от пазара, стихийният характер в развитието на капиталистическата икономика. В действителност съвременното капиталистическо производство, основано на частна собственост върху средствата за производство, съществено ограничава рамките на регулирането на икономиката и прави невъзможно истинското планиране в мащабите на цялото общество и в негов интерес. Обосновавайки концепцията за «индустриалното общество», неговите теоретици широко използват идейния арсенал на други буржоазни учения — теориите за «обществото на благоденствието», «единната средна класа», «революцията в управлението» и т. н. Например «индустриалното общество» се характеризира като «общество на благоденствието», в което няма рязко очертани социални граници и в което е настъпила «интеграция», обединение на класите и се е възцарила хармония в интересите на трудещите се и капиталистите; в това общество главната роля принадлежала на т. нар. интелектуален елит — на учените и технократите. Буржоазните теоретици твърдят, че в «индустриалното общество» капиталистите и висшите менажери вече не се ръководят от мотива за печалбата, от стремежа за лично обогатяване. Главна цел на управляващите била постигането на общо благо. Някои от буржоазните икономисти разглеждат «индустриалното общество» като преходно стъпало към «след-индустриалното общество», което според тях ще бъде «истински нов обществен строй». Понеже стоят на антинаучни, апологетични позиции, те не могат да дадат що-годе правилна

ТЕОРИЯ ЗА КОНВЕРГЕНЦИЯТА

картина на бъдещия строй. Мнозина от проповядващите т. «и. о.» в желанието си да замаскират класовата същност на капитализма демагогски критикуват някои негови черти, като например всевластието на монополите, сливането на тяхната сила със силата на държавния апарат, виждайки в това «заплаха» за свободата на личността, за свободната конкуренция и т. н. Всъщност буржоазните идеолози не отиват по-далеч от предложенията за отделни реформи, които да спомогнат за укрепване на буржоазното общество. Концепцията за «индустриалното общество» служи на едрия монополистичен капитал, нейната цел е да притъпява класовото съзнание на трудещите се, да ги отклонява от активната борба за унищожаване господството на монополистичната буржоазия.

ТЕОРИЯ ЗА КОНВЕРГЕНЦИЯТА — буржоазна икономическа теория, според която с развитието на съвременния капитализъм и на социализма в тях се развиват сходни черти, двете стопански системи се сближават и различията между тях постепенно изчезват. Според привържениците на конвергенцията това изключва необходимостта от революционно заместване на капитализма със социализъм, обуславя възникването на някакво «синтезирано» общество, свободно от недостатъците както на капитализма, така и на социализма. Буржоазните идеолози смятат, че сходните условия на производство, на развитие на науката, техниката и културата принуждават принципно противоположните по социално-икономическа структура общества да решават еднакви проблеми по аналогичен начин. Идеята за «хибридизацията» на социализма и капитализма в една или друга форма се пропагандира от такива буржоазни учени като Р. Арон, Дж. Голбрийт, А. Бергсон, Ф. Перу и др. Съществуват няколко разновидности на т. к., но общото за всички тях е твърденето за взаимното проникване на двете системи и в крайна сметка за поглъщането на социализма от капитализма. В резултат на този процес капитализмът отстранявал своите недъзи и възприемал най-добрите черти на социализма, а социализмът съответно също се прераждал, «всмуквайки» елементи на капитализма и освобождавайки се от своите «недостатъци». Лесно може да се забележи, че с привидно безпристрастния анализ на общественото развитие буржоазните теоретици се опитват в донякъде подновена и замаскирана форма да реабилитират и затвърдят модела на «подобрения капитализъм». Стремейки се да обос-

новат своята концепция за сближаването, за сливането на двете противоположни общественно-икономически системи, представителите на т. к. се опитват в защита на капитализма да използват научно-техническата революция и свързаните с нея икономически и социални процеси. Те твърдят, че съвременната научно-техническа революция предизвиква сходни социални последици в обществото независимо от характера на господстващите производствени отношения и класовата природа на държавата. Поставяйки главното ударение върху развитието на производителните сили и подчертавайки някои общи черти във формите на организация и управление на производството, които действително се наблюдават и при капитализма, и при социализма, теоретиците на конвергенцията, напълно игнорират коренната противоположност между двете обществени системи, различния характер на социалните последици от научно-техническата революция. За да докажат, че капитализмът и социализмът се развиват по пътя на своето сближаване, буржоазните теоретици използват като аргумент и тезата за засилващата се роля на държавата в управлението на икономиката и при двете обществени системи; при това ролята на буржоазната държава се засилвала, а в социалистическите страни настъпвала «децентрализация» на стопанското управление, въздействието на държавата върху икономическия живот отслабвало. Действително развитието на *държавномонополистичния капитализъм* стимулира процеса на концентрация на производството и капитала, а буржоазната държава преразпределя значителна част от националния доход, финансира програмите за развитие на промишлеността и научните изследвания, осъществява икономическо програмиране. Но държавномонополистичното програмиране се осъществява във форми и мащаби, които отговарят преди всичко на интересите на монополистичния капитал; то не е в състояние да обуздае стихията на капиталистическия пазар, да унищожи конкурентната борба, да преодолее икономическите кризи и другите недъзи на капиталистическата икономика. Буржоазните икономисти се стремят да подкрепят тезата за сближаването на капитализма и социализма и с аргумента, че съществувала общност в целите и задачите на планирането при социализма и капитализма. Те слагат знак на равенство между капиталистическото програмиране, между мероприятията на буржоазната държава по регулиране на икономиката и планирането на народното стопанство в социа-

листическите страни. Но плановете, съставяни при социализма и при капитализма, коренно се различават по своите цели и задачи. Частната капиталистическа собственост върху средствата за производство издига огромни прегради пред истински планомерното развитие на цялото стопанство в интерес на обществото. При капитализма планирането е общо взето ограничено в мащабите на отделните предприятия и монополистични обединения. Плановите проекти, предавани от буржоазната държава на индустриалците и монополите, не са задължителни за изпълнение. Само при социализма е възможно истински научно, планомерно развитие на икономиката, осъществявано в интерес на всички трудещи се, на цялото общество и насочващо развитието на всички подразделения на общественото производство по единен народно-стопански план. Действителната цел на т. к. е с всички средства да замазва коренната противоположност между двете социално-икономически стопански системи, да игнорира принципната разлика в господстващите производствени отношения при социализма и капитализма, да запази и укрепни основите на отживелия капиталистически строй. Следователно т. к. е не само идеологическа доктрина на съвременната монополистична буржоазия, но и определена политика, чиято цел е чрез лъжеснаучните идеи за «синтеза», за взаимното проникване на двете системи да убеди народите в превъзходството на съвременния «подобрен» капитализъм над социализма, да отклони работническата класа от борбата против капиталистическия строй, да отслаби позициите на социалистическата система в идеологическата, политическата и други области.

ТЕОРИЯ ЗА «КООПЕРАТИВНИЯ СОЦИАЛИЗЪМ» — дребнобуржоазна реформистка теория, утвърждаваща възможността за мирно преобразуване на капиталистическото общество върху социалистически начала чрез развитие на кооперацията и постепенно разпростиране на нейния контрол върху сферата на обръщението, а след това и върху производството. Тя отхвърля идеята за класовата борба, пролетарската революция и диктатурата на пролетариата, отрича марксистската теза за обществената собственост като икономическа основа на социализма. По своя характер едната машинна индустрия изисква обобществяване в държавен мащаб. Ето защо концепцията за т. нар. «кооперативен социализъм»,

която предполага премияване на предприятията и учрежденията в собственост на отделни трудови колективи, няма нищо общо с научния социализъм. Задачата на социализма, казва В. И. Ленин, се състои в това, всички средства за производство да станат собственост на целия народ, а съвсем не в това, съдилищата да се предадат на съдебните служещи, а банките — на банковите служещи. В идеологически план поборниците на «кооперативния социализъм» разглеждат кооперацията като удобно средство, като инструмент за установяване на «социален мир» и «класова хармония» между труда и капитала. Неправилността и безпочвеността на тази десиносоциалистическа теория са очевидни: общественоекономическият строй може да бъде изменен само чрез замяна на едни производствени отношения с други, по пътя на класовата борба на работническата класа, събарянето на господството на буржоазията и установяването на социалистическа собственост върху средствата за производство. Характерът на кооперативната собственост се определя от господстващите в обществото производствени отношения. Затова при условията на капитализма кооперативните предприятия неизбежно стават капиталистически. Критикувайки утопизма на старите «кооперативни» социалисти, прокламиращи мирно врастване на капитализма в социализма с помощта на простата кооперация, без революционно събаряне властта на капитала, В. И. Ленин подчертава решаващото значение на политическата власт при оценяване природата на кооперацията. Когато властта е в ръцете на пролетариата, а средствата за производство са одържавени, самото нарастване на кооперацията — пише той — за нас е тъждествено с нарастване на социализма. Като фалшифицират съвременната действителност, проповедниците на «кооперативния социализъм» се опитват да докажат, че развитите империалистически страни вече изпитвали «социалистическото въздействие» на кооперацията. Те заявяват че тези страни днес са «държави на всеобщото благоденствие» чиято икономика има «смесен характер» и обединява три сектора: «социалистически» (кооперативен), «регулиран» (държавен) и «неконтролиран» (частнокапиталистически). С твърденията за засилващата се роля на кооперацията в капиталистическата икономика и за превръщането им в «платформа на социализма» се цели да се забули изострянето на класовите противоречия в капиталистическото общество. Но за съвременното съотношение на класовите сили в

ТЕОРИЯ ЗА «КОРПОРАЦИОННАТА РЕВОЛЮЦИЯ»

главните капиталистически страни е характерно образуването на единен световен антимонополистичен фронт, който обхваща широките социални групи от населението, изпитващи върху гърба си гнета на монополистичния капитал. Именно тези фактори обективно създават предпоставки дейността на кооперацията да се насочва по демократичен път и да се използва като реална икономическа сила за защита на жизнените интереси на работническата класа. Ето защо комунистическите партии в главните капиталистически страни, от една страна, разобличават предателската роля на десносоциалистическите лидери на кооперативите и провежданата от тях политика, а, от друга — се стремят към здраво единство с обикновените кооператори, борещи се против произвола и господството на монополистичния капитал. Комунистическите партии в тези страни полагат усилия, за да могат трудещите се да завоюват здрави позиции в кооперативното движение, отстояват необходимостта от отпор срещу държавномонополистичния капитал, който се опитва да подчини кооперативите на своето господство. Смисълът на тази политика е укрепването на единния антимонополистичен фронт, разясняването на трудещите се, че масовата демократична кооперация е реален инструмент и действено средство против настъпването на монополистичния капитал срещу техните жизнени интереси.

ТЕОРИЯ ЗА «КОРПОРАЦИОННАТА РЕВОЛЮЦИЯ» — съвременна буржоазна теория за «революционната роля» на капиталистическата корпорация; една от опорите на теорията за «трансформацията» на капитализма (вж *теория за «народния капитализъм»*), свързана с творчеството на американските икономисти и бизнесмени Г. Минз и А. Бърли. Според тази теория частнокапиталистическата собственост постепенно изчезва, превръща се в корпоративна; заедно с нея изчезва и експлоатацията на човек от човека; капиталът се демократизира и се превръща в сила, която обслужва човека и обществото. Тази теория погрешно приема, че възникването на корпорацията изменя природата на капиталистическия строй. В корпоративната икономика печалбата не е престанала да бъде критерий за стопанската дейност и цел. В корпорацията собствеността само привидно е отделена от управлението. Притежавайки контролния пакет акции, крупните акционери имат в свои ръце както властта, така и управлението на корпорацията. Възникнала през тридесетте години на ХХ в.,

тази теория намира съвременни прояви например в *теорията за «индустриалното общество»* на Дж. К. Голбрийт. Той различава два типа корпорации — предприемаческа и зряла; при предприемаческата корпорация собствеността и властта се намират в едно лице — капиталиста, а при зрялата — властта принадлежи на техническите специалисти, менажерите, а собствеността е в ръцете на акционерите.

ТЕОРИЯ ЗА «НАРОДНИЯ КАПИТАЛИЗЪМ» — вулгарна апологетична теория на съвременната буржоазна политическа икономия, усилено рекламирана от пропагандния апарат на монополистичния капитал; теория за «трансформацията», т. е. за постепенната еволюция на съвременния държавно-монополистичен капитализъм в особен обществен строй — в т. нар. «народен капитализъм». В разрез с капиталистическата действителност, апологетите на «народния капитализъм» твърдят, че съвременният капитализъм се характеризирал с процес на заличаване на класовите различия между членовете на обществото, между работниците и капиталистите, с утвърждаване на «класово единство» и «класова хармония». Т. «н. к.» съвсем не е нова. Идеолозите на американския империализъм започват усилено да я пропагандират още в началото на 20-те години на нашия век. Но тя скоро е забравена поради явната ѝ тенденциозност. След Втората световна война, когато възниква световната социалистическа система, чиито успехи засилват притегателността на социалистическите идеи за трудещите се в капиталистическите страни, идеолозите на монополистичния капитал отново изваждат тази теория и се опитват да ѝ придадат «съвременен характер» и привидна обективност. Т. «н. к.» особено се разпространява в началото на 50-те години на ХХ в. преди всичко в САЩ и ГФР, а също в редица други капиталистически страни.

Съвременните буржоазни икономисти и социолози се опитват да обосноват «народния капитализъм» с *теорията за «дифузия на собствеността»*, или за «демократизация на капитала», според която поради раздробяването на акционерния капитал и рязко увеличения брой на дребните акционери била настъпила «демократизация на капитала», или «дифузия на собствеността»; с *теорията за «революция в управлението»*, според която класата на капиталистите като абсолютни собственици на средствата за производство слязла от историческата сцена и отстъпила място на професионалните

менажери; с *теорията за «революция в доходите»*, чиито привържници твърдят че при условията на съвременния държавномонополистичен капитализъм във връзка с регулиращата роля на държавата настъпило коренно преразпределение на доходите на всички групи от населението, изчезнали бедните и богатите и обществото се превърнало в социално еднородна и монолитна «средна класа». Но наличието на относително значителен брой дребни акции в ръцете на различни слоеве от населението в капиталистическите страни, появата на огромна армия от наемни служещи във финансово-промишлените корпорации и някои социално-икономически завоевания, които пролетариатът в капиталистическите страни периодично успява да изтръгне в резултат на остра класова борба, съвсем не означават, че са се изменили експлоататорската същност и класовата природа на капитализма, че той се е «трансформирал» в «народен капитализъм». В действителност т. «н. к.» е опит да се оправдае и разкраси капиталистическият строй, да се докажат неговият «демократизъм и историческа трайност». Тази теория има за цел също да замаскира експлоататорската същност на капитализма, да внуши на хората, че противоречията на стария капитализъм са премахнати. Идеолозите на «народния капитализъм» същевременно се опитват да го представят като общество, което е асимилирало положителните страни на капитализма и осъществило идеите за социална справедливост, присъщи на социализма. Пропагандирането на т. «н. к.» е доказателство за по-нататъшното задълбочаване на кризата на съвременния империализъм. Както се подчертава в Заявлението на Съвещанието на представители на комунистическите и работническите партии, състояло се в Москва през декември 1960, капиталистическата действителност опровергава лъжите и измислиците на буржоазните идеолози и ревизионистите, че съвременният капитализъм се превърнал в «народен капитализъм», че бил създадал т. нар. «държава на всеобщото благоденствие», способна да преодолее анархията в производството и икономическите кризи и да осигури благосъстоянието на всички трудещи се. Революционното работническо движение разобличава тези фалшиви теории и решително се бори против тях.

ТЕОРИЯ ЗА «ОРГАНИЗИРАНИЯ КАПИТАЛИЗЪМ» — опортюнистка теория, лансирана от едни от лидерите на германската социалдемократия — Р. Хилфердинг, и получила

по-нататъшно развитие след Първата световна война. Същността на тази теория се изразява в твърдението, че капиталистическите монополи можели да отстранят стихийния характер и анархията в капиталистическото стопанство, запазвайки частната капиталистическа собственост върху средствата за производство. С концентрацията на капитала и развитието на монополите, както твърдят привържениците на т. «о. к.» изчезвали конкуренцията и икономическите кризи, което правело възможно планомерното развитие на капиталистическата икономика. Идеите корени на т. «о. к.» се съдържат в книгата на Хилфердинг «Финансовият капитал» (1910). Т. «о. к.» е несъстоятелна както в научно, така и в практическо отношение, тъй като игнорира безспорния факт, че империализмът възниква върху базата на стария капитализъм и е пряко продължение и развитие на основните му черти. Империализмът не отменя антагонистичните противоречия на капитализма, а ги изостря и усложнява, засилва стихийния и неорганизиран характер на неговата икономика. Разновидност на тази теория е концепцията за «чистия империализъм», издигната от Н. Бухарин. Според нея развитието на монополите водело до отслабване на вътрешните противоречия в капиталистическото общество. Бухарин твърди, че империализмът осъществил пълна монополизация на икономиката, като я освободил от дребните производители и от противоречията на стоковото стопанство — нещо, което противоречи на реалната капиталистическа действителност. Т. «о. к.» е официално призната и възприета от десните лидери на II Интернационал. След Втората световна война тези идеи са възродени и започват да се проповядват от буржоазните икономисти и от реформистите в теориите за «планирания», «регулирания», «безкризисния» капитализъм и др.

ТЕОРИЯ ЗА «ПАЗАРНИЯ СОЦИАЛИЗЪМ» — антимакистичка икономическа теория, според която пазарните отношения са главен регулатор на икономическия живот в социалистическото общество. Привържениците на тази теория смятат, че основа на управлението на икономическите процеси са методите на пазарното регулиране, които те противопоставят на държавното централизирано планиране на народното стопанство. Те свеждат народностопанския план до второстепенен фактор, който фактически зависи от стихийно формиращите се пазарни отношения. Централна проблема в т. «п. с.» е въпро-

сът за собствеността. Нейните привърженици отричат необходимостта от общонародна (държавна) собственост върху средствата за производство; според тях «адекватен израз на социалистическите икономически отношения» е груповата собственост. В съответствие с това концепцията за «пазарния социализъм» отхвърля ръководната роля на социалистическата държава в народното стопанство; издига се искане за отделяне на икономиката от държавата и предаване на предприятията в собственост на отделните колективи; интересите на отделните предприятия можели не само да не съвпадат с интересите на социалистическата държава, на цялото общество, но дори и да им се противопоставят, да се издигат над тях. На практика тази «теория» води до принизяване на общонародната (държавната) собственост, до нейното раздробяване и в последна сметка до разпадане на единното народно стопанство, до стихийно и анархично развитие на стопанството, до възраждане на капиталистическите форми на конкурентна борба между предприятията. В модела на «пазарния социализъм» главното ударение се поставя върху възраждането на стоковото производство и пазарните отношения във формата, в която те съществуват при капитализма; предприятията, изхождайки от пазарната конюнктура, трябва сами да определят обема и номенклатурата на производството, да реализират продукцията си на пазара при условия на конкуренция и свободно образувачи се пазарни цени; след изплащането на данъците предприятието само реализира печалбата, а при дефицит се разорява и «самоликвидира»; предприятията получават право самостоятелно да търгуват на външния пазар. При тези условия държавата фактически се лишава от организираща и ръководеща роля в икономическото развитие на страната. Научното управление на народното стопанство в социалистическото общество няма нищо общо с възгледите, пропагандирани от привържениците на «пазарния социализъм». Теоретически е доказано и потвърдено от практическия опит, че основа на икономическия строй на социализма са общонародната собственост върху средствата за производство и централизираното планово ръководство на обществото. Икономически социализмът е немислим без ръководната, организираща роля на социалистическата държава, без народно-стопанското планиране, основано на общонародната собственост, на познаването и използването на икономическите закони на социализма.

ТЕОРИЯ ЗА «ПЛАНОВИЯ», ИЛИ «РЕГУЛИРАНИЯ КАПИТАЛИЗЪМ» — съвременна буржоазна теория, която се стреми да докаже, че, като «регулира» икономическия живот, буржоазната държава може да преодолее анархията в производството, конкуренцията, икономическите кризи и да осигури планово развитие на народното стопанство. Авторите (Е. Хансен, П. Семуелсън и др.) на тази явно апологетична теория се опитват да представят съвременния капитализъм като система на планово стопанство, която осигурявала рационално разпределение и ефективно използване на всички материални и трудови ресурси в интерес на цялото общество. Организацията на производството в отделните предприятия и монополистични обединения се отъждествява с планоността в цялото обществено производство, а отделните регулиращи мерки на капиталистическата държава в сферата на паричното обращение, кредита и данъчната политика се представят като планиране на народното стопанство. Пропагандирането на теорията за «плановия» капитализъм е реакция на буржоазната политическа икономия на успехите в развитието на плановете стопанство в социалистическите страни. С тази теория буржоазните икономисти се опитват да докажат, че планоността в развитието на икономиката не е предимство на социализма, а е присъща и на съвременния капитализъм. Всъщност, макар че при условията на съвременния капитализъм икономическата роля на държавата значително е пораснала, все пак поради своя характер тя не може да осигури планово ръководство на цялото народно стопанство, да преодолее стихийно действащите икономически закони на развитие на капиталистическата икономика и да премахне конкуренцията и анархията в производството. Теорията за «плановия» капитализъм се използва от десните социалисти в редица страни, които се стремят да докажат, че съвременният капитализъм, трансформирайки се, постепенно прераства в социализъм.

ТЕОРИЯ ЗА «ПЪЛНАТА ЗАЕТОСТ» — съвременна вулгарна буржоазна икономическа теория, привържениците на която се стремят да «докажат» възможността, при запазване на капитализма, да се ликвидира масовата безработица и да се установи «пълна заетост». В основата на тази теория са залегнали възгледите, изказани и разработени от английския буржоазен икономист Дж. М. Кейнз. Днес тя се «развива» и «допълва» в трудовете на последователите на Кейнз —

У. Бевъридж (Англия), Е. Хансен, Дж. Голбрайт, А. Лърнър (САЩ) и др. Кейнз и неговите последователи обясняват наличието на безработицата с недостатъчното търсене на предмети за лично и производствено потребление, което обуславя намаляването на производството и води до нарастване на безработицата. Причината за недостатъчното платежоспособно търсене кейнзианците виждат не в капиталистическите производствени отношения, водещи към влошаване положението на трудещите се, а в психологията на хората, които предпочитали да спестяват доходите си, вместо да ги изразходват. Като изхождат от това, привържениците на т. «п. з.» посочват като средство за увеличаване на заетостта нарастването на разходите във вид на частни и особено на държавни инвестиции, а също и увеличаването на държавните покупки на стоки и услуги. Съвременните кейнзианци разглеждат държавните поръчки и покупки (главно военните) като средство за общ икономически подем и нарастване на заетостта. Но в действителност увеличаването на инвестициите и производството при капитализма не води до съответно увеличение на заетостта, тъй като капиталистическото натрупване се придружава с повишаване на *органическия състав на капитала*. Този процес особено се засилва при условията на научно-техническата революция. Например делът на променливия капитал в напълно автоматизирани предприятия спада до 4—5% при 20—25% в обикновените предприятия. Предлаганото от кейнзианците разширяване на държавните инвестиции се осъществява чрез нарастване на данъчното облагане и чрез други мероприятия, които водят до намаляване реалните доходи на трудещите се, и в крайна сметка се стига не до нарастване, а до намаляване на съвкупното платежоспособно търсене на населението. Привържениците на т. «п. з.» не поставят задачата за пълно ликвидиране на безработицата, а само искат да намалят нейните размери, да я сведат до «приемливо равнище». В капиталистическите страни продължава да съществува масова безработица, която не изчезва дори през периодите на цикличен подем.

ТЕОРИЯ ЗА «РЕВОЛЮЦИЯ В ДОХОДИТЕ» — една от най-модните теории в съвременната буржоазна политическа икономия за «трансформацията на капитализма»; според нея през следвоенния период в резултат на «регулирущата роля на държавата» и преразпределянето на националния доход по-

средством данъчната система в полза на нископлатените слоеве от населението в редица развити капиталистически страни настъпила «революция» — съществено изменение в доходите на всички социални групи от населението, изчезвали икономическите различия между буржоазията и трудещите се и дори възникнала единна «средна класа»; пропагандирана от 50-те години насам както от идеолозите на монополистичната буржоазия, така и от десните социалисти и от буржоазните реформисти. Въпреки цялата си предвзетост даже и официалната статистика в капиталистическите страни напълно опровергава тази теория. Съвременният капитализъм се характеризира с огромна пропаст в имущественото положение на класите: концентриране на колосални богатства в ръцете на малцина, от една страна, и мизерия, крайна немотия за милиони трудещи се — от друга. В САЩ 1% от населението притежава около 60% от всички национални богатства на страната. Същевременно повече от 32 млн. американци живеят на границата на крайната бедност. Това имуществено неравенство се допълва от непрекъснато поскъпване на живота, хронична безработица, увеличаване на дълговете по потребителския кредит, постоянно засилване на интензификацията на труда и експлоатацията на трудещите се. Изобщо т. «р. д.» за заличаването на имуществените разлики между работническата класа и капиталистите е измисленца на идеолозите на монополистичната буржоазия. Нейната цел е да увесковечи господството на монополистичния капитал, да обоснове мита за ликвидирането на бедността и нищетата, да посее сред трудещите се в капиталистическите страни илюзията, че класовите граници между работници и капиталисти се заличават, да им втълпи, че е необходимо «класово сътрудничество» на пролетариата с буржоазията.

ТЕОРИЯ ЗА «РЕВОЛЮЦИЯ В УПРАВЛЕНИЕТО» — съвременна буржоазна теория, опитваща се да докаже, че капиталистическата класа е отстъпила господстващото си място на професионалните менажери, които имат власт, без да са собственици на средствата за производство. Според тази теория съвременният капитализъм се бил изменил. За пръв път тя е лансирана през 30-те години от американските буржоазни социолози Дж. Бърнхайм, А. Бърли, Г. Минз, когато в условията на общата криза на капитализма и рязко изостряне на класовата борба монополистичният капитал започва да чув-

ствува нужда от нови теории, оправдаващи господството на финансовата олигархия. Според т. «р. у.» раздробяването на акционерната собственост прави управляващите независими от акционерите и съсредоточава в техни ръце цялата власт; тъй като капиталистическите корпорации имат огромно влияние и политическа тежест в съвременното общество, «менажерите» уж се ползвали с аналогичен политически и икономически авторитет; същевременно поради т. нар. «регулираща роля на капиталистическата държава» и действието на някои социални сили властта на «менажерите» била ограничена и те били принудени да действуват в интерес на цялото общество. На капиталистическата класа тази теория съзнателно отрежда подчинена роля — получаване на дивиденди и отказване от фактически контрол върху капиталистическата собственост. Т. «р. у.» има за цел да прикрие класовия антагонизъм в капиталистическото общество и да внуши на трудещите се, че финансовата олигархия, финансовият и промишленият капитал са загубили господстващите си позиции в обществото, основано върху частната собственост. Т. «р. у.» отчасти се опира на някои особености, присъщи на съвременния държавномонополистичен капитализъм. Известно е, че успоредно с концентрацията на производството и капитала се извършва отделяне на капитала-функция от капитала-собственост. В домонополистичния период на развитие на капитализма в повечето случаи капиталистът сам надзирава и управлява своето предприятие. Той може едновременно да бъде собственик и управител на предприятието, а понякога и негов каснер. Но в сегашната епоха, поради огромната концентрация на производството, колосалните размери на капиталистическите корпорации, постоянното въздействие на научно-техническата революция и внедряването на нова техника и технологически процеси управлението на «промишлените империи» обективно изисква огромни щат професионално подготвени служещи, висококвалифициран управленски апарат — «йерархия от висши административни служещи». Обаче въпреки фалшивите уверения на апологетите на т. «р. у.» както в съвременните финансово-промишлени корпорации, така и в обществения и икономическия живот на капиталистическите държави цялата власт остава напълно в ръцете на финансово-промишлената олигархия, на най-големите монополистично-акционерни. Тази тяхна власт се основава на «осветеното от закона» право на частна собственост, на абсолютното владее-

не на контролния пакет акции на капиталистическите корпорации, а също и на контрола върху източниците за финансиране на тези корпорации.

ТЕОРИЯ ЗА «СОЦИАЛНОТО ПАЗАРНО СТОПАНСТВО» — неолиберална теория, широко разпространена в Западна Германия през 50-те—60-те години на ХХ век. За пръв път понятието «социално пазарно стопанство» се споменава в предговора на една книга на А. Рюстов, написан от тогавашния канцлер К. Аденауер. По-късно то намира широко разпространение. Когато запитали Рюстов защо не «свободно пазарно стопанство», а «социално», той отговаря: «защото звучи добре». Може би това е единственото основание за разпространяването на тази тавтология, тъй като всяко пазарно стопанство е в края на крайщата обществено, т. е. социално стопанство. Неолибералите в ГФР обаче искат да противопоставят своето «социално пазарно стопанство» на социализма, да го представят като общество, в което има «благоденствие за всички». Целта на т. «с. п. с.» е да замаскира господството на държавномонополистичния капитализъм. На държавата се приписва качеството на безпристрастен арбитър, който уж стои над класите; тя трябва да пази капиталистическата собственост и да съблюдава правилата на конкуренцията. Т. «с. п. с.» обявява профсъюзите за най-опасен монопол.

ТЕОРИЯ ЗА «СТАДИНТЕ НА РАСТЕЖА» — един от вариантите на буржоазната теория за «индустриалното общество», разработен от американския икономист У. Ростоу, който издава през 1960 книгата си «Стадинте на икономическото развитие. Некомунистически манифест». Ростоу твърди, че различните стадин в развитието на обществото се отличават един от друг само по степента на съвършенство на техническата база на производството. Той сочи 5 такива стадия: 1) традиционно общество, 2) преходно общество, 3) стадий на решаващото движение, 4) съзряващо общество и 5) ера на високо равнище на народното потребление. Според тази теория икономическото и социалното развитие на обществото е проста функция на зрелостта на материално-техническата база на производството. Изхождайки от тази позиция, тя игнорира ролята на обществената форма на производството, на производствените отношения. Теорията на Ростоу е несъстоятелна и апологетична, тъй като е предназначена да

ТЕОРИЯ ЗА «УЛТРАИМПЕРИАЛИЗМА»

докаже, че между капитализма и социализма няма принципиални различия, че ако все пак има някаква разлика, тя е в «степената на индустриалното развитие» и в наличието или липсата на демокрация, при което предимствата и по двете направления са на страната на капитализма. Според Ростоу социалистическите страни се намират на третия и в най-добрия случай — на четвъртия стадий на развитието, а САЩ — на петия, в ерата на високо равнище на народното потребление. Зад всячко това прозират несъстоятелните опити да се докажат «неограничените» възможности на капитализма за проявление на творческата инициатива и за повишаване жизненото равнище на всички хора.

ТЕОРИЯ ЗА «УЛТРАИМПЕРИАЛИЗМА» — опортюнистичка теория, формулирана от един от лидерите на II Интернационал — К. Кауцки, който счита, че след империализма ще настъпи нова фаза в развитието на капитализма, при която ще изчезнат противоречията и борбата между монополистичния капитал в различните страни. Кауцки твърди, че империализмът е определена политика на промишления капитализъм, изразяваща се в стремеж на високоразвитите капиталистически страни да заграбват аграрни територии; тази политика се проявява толкова по-силно, колкото по-развита е промишлеността, нуждаеща се от суровини и продоволствие, и колкото по-големи са потребностите ѝ от пласмент на продукцията; тя може да се осъществява в различни форми и не непременно по пътя на империалистическото насилие. Подобно определение на империализма изопачава икономическата и политическата му същност като особен и последен стадий в развитието на капитализма, характеризиращ се с господство не на промишления, а на монополистичния, на *финансовия капитал*. То замазва факта, че империалистическите страни се стремят да заграбват всякакви страни — и аграрни, и промишлени. Откъсвайки политиката от икономиката, Кауцки твърди, че господството на монополите в икономиката е съвместимо с миря, неимпериалистическа външна политика. Оттук следва, че работническата класа трябва да се бори не против монополите, против финансовия капитал, а само за изменение политиката на правителствата на империалистическите държави. Това води до туширане на основните противоречия на монополистичния капитализъм, до примиряване в империализма, до подменяне на революционната борба сре-

щу империализма с реформизъм. Тази позиция на Кауцки става основа на т. «у.», която той издига през годините на Първата световна война, когато скъсва с марксизма и се смъква на позициите на социалшовинизма. Кауцки твърди, че в развитието на капитализма ще настъпи фаза на свръх-, или ултраимпериализъм, при която мирно ще се обединят финансовите капитали от различните страни и ще изчезнат причините, водещи до империалистически войни, а страните ще се разоръжат. Т. «у.» напълно противоречи на действителността, тъй като засилващата се неравномерност в развитието на капитализма при империализма води до изостряне на противоречията между империалистическите държави. Реакционният смисъл на т. «у.» се изразява в стремение да се загладят противоречията на империализма, да се внуши на трудещите се, че е възможно да съществува неагресивен, «мирен» капитализъм, да се отклонят те от революционната борба против империализма, да се обоснове политиката на измяна към интересите на работническата класа и подкрепа на империалистическата буржоазия. В своите трудове «Крахът на II Интернационал», «Империализмът като най-висок стадий на капитализма» и други В. И. Ленин критикува т. «у.» и разкрива нейната несъстоятелност.

ТЕОРИЯ ЗА «УСТОЙЧИВОСТТА НА ДРЕБНОТО СЕЛСКО СТОПАНСТВО» — теория, според която дребното производство в земеделието има предимство в сравнение с едрото и поради това било по-жизнеспособно и устойчиво. Широко се пропагандира от ревизионистите и дребнобуржоазните икономисти. Основа на тази теория е отричането на действието на законите на капиталистическото развитие в селското стопанство. Марксизмът-ленинизмът доказва, че законите за развитие на капитализма, действувайки не само в промишлеността, а и в селското стопанство, неизбежно водят до изтласкване на дребното производство от едрото, до разоряване на широките маси дребни стокопроизводители. Като ревизират марксистката аграрна теория, австрийските и германските ревизионисти (Е. Давид, Фр. Херц, Е. Бернщайн, К. Кауцки и други) се опитват да докажат, че предимствата на дребното стопанство пред едрото се обуславят както от специфичните условия на селскостопанското производство, които пречели за неговото уседряване, така и от това, че дребните земеделци в резултат на по-голямото си усърдие и трудолюбие

произвеждали стоките с по-малки производствени разходи, отколкото в едрите стопанства. Като игнорират диференциацията на селяните и изваждат «средни» данни за количеството земя, добитък и машини, падащи се на едно стопанство, те се опитват да докажат, че господстващо положение в земеделието заема не едрото, а дребното стопанство. Те подминават факта, че пресбладаващото количество стокова продукция се дава от едрите капиталистически стопанства и че при интензивен начин на производство едно малко по площ стопанство може в действителност да бъде едро по размери на производство. Анализирайки развитието на селското стопанство в Русия, САЩ, Германия, Дания и други страни, В. И. Ленин неопровержимо доказва, че основна и главна тенденция на капитализма е изтласкването на дребното производство от едрото както в промишлеността, така и в селското стопанство, в резултат на което широките маси трудещи се селяни се разоряват. Благодарение на огромните си икономически предимства само едрото капиталистическо стопанство в земеделието е в състояние най-пълно да използва постиженията на селско-стопанската наука, съвършена техника на производство и организация на труда, осигуряващи нарастване на производителността на труда и намаляване на производствените разходи. Особеност на процеса на изместване на дребното селско стопанство от едрото капиталистическо стопанство е, че той може да продължава години и десетилетия и да се съпътствува с полагане на прекомерен труд от страна на дребните земевладелци, нарастване на тяхната дългова обремененост, рязко понижаване на жизненото им равнище, влошаване на грижите за земята и добитъка, технически застои и т. п. Процесът на разоряване на трудовите селяни особено се засилва след Втората световна война във връзка с техническия прогрес и нахлуването на монополистичния капитал в селското стопанство. В Програмата на КПСС се изтъква, че развитието на капитализма окончателно развенчава легендата за устойчивостта на дребното селско стопанство. Монополите заемат господстващи позиции и в селското стопанство. Прогонват се от земята милиони фермери и селяни, а техните стопанства се продават на търг. Дребното стопанство се държи с цената на неимоверни лишения, ограничаване на потреблението и прекомерен труд на селяните. Обективният ход на капиталистическото развитие неизбежно тласка трудовите селяни по пътя на борбата срещу капитализма, по пътя на съюза с ра-

ботническата класа, която играе ръководна роля в тази борба. Истинският социален смисъл на т. «у. д. с. с.» е да се докаже, първо, че дребното селско стопанство е устойчиво и жизнеспособно в капиталистическото общество и че, следователно, селяните са заинтересовани от запазването и развитието на капитализма, второ, че селяните не могат да бъдат съюзник на пролетариата, а са съюзник на буржоазията, трето, че е невъзможно социалистическо преустройство на дребното селско стопанство. Преобразуването на дребното селско стопанство в социалистическите страни води до създаване на едро, основано на съвременна техника селскостопанско производство и извежда милионите трудови селяни към заможен и културен живот. То е доказателство за несъстоятелността на теорията за «устойчивостта на дребното селско стопанство».

ТЕОРИЯ ЗА «ФОРМИРАНОТО ОБЩЕСТВО» — нов вариант на теорията за «социалното пазарно стопанство» на неолибералите от ГФР в условията на нарастващи икономически и политически трудности през 60-те години на ХХ век. Идеолог на т. «ф. о.» е тогавашният канцлер, «бащата на Западногерманското чудо» Л. Ерхард. В основата на теорията е идеята за широко вмешателство на държавата в живота на хората, за програмиране на политиката, икономиката и културата. Не случайно критиката на демократичните сили определя тази теория като опит да се възстановят под обновени форми старите хитлерофашистки порядки. Привържениците на т. «ф. о.» обявяват капитализма за «формирано общество», в което интересите на всички слоеве и класи са подчинени на една «общонародна» цел.

ТЕОРИЯ ЗА «ЧОВЕШКИТЕ ОТНОШЕНИЯ» — разработена през тридесетте години на ХХ в. в САЩ. Свързана е с името на американския социолог Елтън Мено, който обстойно я развива в труда си «Човешките проблеми на индустриалната цивилизация» (1933). Като професор в Харвардския университет получава поръчение да проведе социологическо изследване на факторите за растежа на производителността на труда в заводите на «Уестърн Електрик». След направеното обследване (1924—1927) Е. Мено, заедно със своите сътрудници, стига до извода, че старата деспотическа йерархия на началници и подчинени е необходимо да бъде заменена с внимателно ръководство на хората, децентрализация на правомо-

щията и участие на работниците в управлението. «Човекът е изключително социално същество, което може да достигне пълна свобода само ако се развива в групата». По този начин се оформя ново направление в теорията за организация на управлението в предприятието — доктрината за «човешките отношения». Нейните автори критикуват тейлъризма и доказват посредством примери и социологически експерименти, че подобряването на взаимоотношенията между работодателите и работниците при строго зачитане на човешкото достойнство на наемните работници може да се превърне в могъщ фактор за повишаване на производителността на труда с не по-малко значение от конвейера. Т. «ч. о.» е опит да се рационализира организацията на труда в капиталистическите предприятия с цел да бъдат разширени предпоставките за извличане на повече относителна принадена стойност чрез увеличаване на производителността на труда. Прогресивното работническо движение не се поддава на тази уловка и нейното приложение не дава очаквания резултат, поради което тя вече е подложена на критика и от редица буржоазни икономисти и социолози. Противопоставя ѝ се теорията за съучастието на работниците в собствеността.

ТЕРИТОРИАЛНО РАЗПРЕДЕЛЕНИЕ НА СОЦИАЛИСТИЧЕСКОТО ПРОИЗВОДСТВО — планомерно разпределение на *производителните сили* по територията на страната и нейните икономически райони. При социализма териториалното разполагане на производството се осъществява върху научна основа, в съответствие с изискванията на обективните икономически закони и задачите на комунистическото строителство. Основни принципи на т. р. с. п. са: планомерност, комплексно развитие на всички райони на страната, приближаване на предприятията до източниците на суровини и енергия, до районите за пласмент и потребление на готовата продукция, рационално разделение на труда между районите. При териториалното разполагане на производството в съответствие с тези принципи се осигуряват икономични и по-висока производителност на труда, премахват се далечните и насрещните превози, ускорява се развитието на стопанството в онези райони на страната, които в миналото са били икономически изостанали, избягва се прекомерното натрупване на население в големите градове, постепенно се преодоляват съществените различия между града и селото. Териториалното разполагане

на производството при социализма се осъществява и с оглед на отбранителната способност на страната. С образуването на световната социалистическа система разпределението на производството се осъществява не само в интерес на всяка отделна социалистическа страна, но и съобразно с разделението на труда между тях. Това ускорява развитието на всяка страна поотделно и на цялата световна социалистическа система.

ТЕХНИЧЕСКИ ПРОГРЕС — процес на развитие и усъвършенстване на техниката и технологията на производството в народното стопанство, на внедряване в различните производствени отрасли на научно-технически открития и изобретения, които повишават производителността на обществения труд и качеството на продукцията. Характерът на т. п. и темповете на развитието му се определят от социално-икономическите отношения, господстващи в обществото. Преди капитализма техническите средства са твърде примитивни, усъвършенствуват се извънредно бавно и производството векове наред се основава на ръчния труд. С възникването на капитализма се извършва преврат в техническата база на общественото производство. Негова основа става внедряването на машинната техника в производството. При съвременния капитализъм широко се използват най-нови технически средства в икономиката, развиват се механизацията и автоматизацията на производствените процеси. Но поради антагонистичните противоречия, присъщи на капитализма, т. п. се осъществява под влияние на конкурентната борба, протича стихийно и от плодовете му се ползват предимно капиталистите. Внедряването в производството на нови, по-производителни машини, които сами по себе си са могъщо средство за облекчаване на труда, засилва експлоатацията на наемния труд. Механизацията и автоматизацията водят до изтласкване от производството на работници, които попълват армията на безработните. Наличието на огромна армия от безработни се използва от капиталистите за упражняване натиск за намаляване на работната заплата, а нейното ниско равнище им дава възможност да получават високи печалби без разходи за купуване на нова техника. Затова в капиталистическите страни наред с високото техническо развитие в едни отрасли, в други се срещат и остарели методи на производство, основани върху широкото използване на ръчен труд. Внедряването на новата техника особено се забавя в страните, които са изостанали

ТЕХНИЧЕСКИ СЪСТАВ НА КАПИТАЛА

В технико-икономическо отношение и в конто работната сила е много евтина. Капиталистическите производствени отношения придават на т. п. едностранчив, уродлив характер, спъват пълното използване на възможностите на прогресивната техника в интерес на цялото общество. Противоречивият характер на т. п. при капитализма е доказателство, че в него напълно са съзрели материалните предпоставки за преминаване към социализъм. Друг характер има т. п. при социализма. Той се осъществява непрекъснато и планомерно, в интерес на цялото общество и е мощно средство за увеличаване на народното богатство. Резултатите от т. п. и усъвършенствването на производството се използват за развитие на народното стопанство, за още по-голямо увеличаване на производствата с оглед непрекъснатото издигане на материалното благосъстояние и културното равнище на трудещите се. В текущите и перспективните народностопански планове се предвижда развитие и внедряване на прогресивна техника в промишлеността, селското стопанство, транспорта и другите отрасли на народното стопанство. В социалистическото общество основни насоки на т. п. са: комплексната механизация на труда и широкото внедряване автоматизацията на производствените процеси; пълната електрификация на народното стопанство, прилагането на радиотехниката и електрониката; широкото внедряване на методи за химическа преработка на веществата, създаването на нови синтетични материали и предмети; използването на атомната енергия за мирни цели. При условията на съвременната *научно-техническа революция* пълното използване на възможностите на научно-техническия прогрес за ускорено развитие на народното стопанство, за интензификация на всички негови отрасли и задоволяване потребностите на всички членове на обществото е важна икономическа и политическа задача.

ТЕХНИЧЕСКИ СЪСТАВ НА КАПИТАЛА — отношението на масата средства за производство, използвани в капиталистическите предприятия, към масата работна сила, привеждаща в движение тези средства за производство; състав на капитала, разглеждан в неговата натурално-веществена форма. Средствата за производство (оборудване, суровини, материали и т. н.) представляват материално-веществената форма на капитала. С развитието на капиталистическия начин на производство т. с. к. се повишава, тъй като масата използвани

средства за производство се увеличава по-бързо от броя на работниците. Стремешът на капиталистите да получават максимална печалба и конкурентната борба между тях обуславят необходимостта от нарастване на техническата въоръженост на труда, което същевременно означава повишаване на производителността на обществения труд. Повишаването на т. с. к. води до намаляване на необходимото и увеличаване на принадлежното работно време, като по този начин обуславя повишаването на степента на експлоатация на наемните работници и нарастването на безработицата. То предизвиква нарастване на *органическия състав на капитала*.

ТЕХНОКРАТИЧЕСКА ТЕОРИЯ — вж *теория за «единното индустриално общество»*.

ТОМА АКВИНСКИ (1224—1274) — италиански теолог, схоластик от епохата на развития феодализъм, който най-пълно и ярко изразява икономическата доктрина на средновековния католицизъм. Възхвалява частната собственост. Приема натуралното стопанство за основа на благополучието на хората. Същевременно вижда и признава целесъобразността на някои стопански явления, присъщи на ранния феодализъм. Допуска за нормално, макар и в ограничени размери, развитието на търговията, заплащането на умерена лихва, не е против натрупването на богатство, но в умерени размери. Свързва размера на частната собственост със съсловното положение на индивида и приема за нравствено оправдан стремежа на човека да притежава блага и печели пари, доколкото с това се осигурява съществуване, отговарящо на неговото съсловно положение. Приема само един труд за благороден — труда на свободните от светски грижи хора, посветили себе си на духовен труд в името на «спасението на останалите»; счита физическия труд за черен, присъщ на крепостните. Важно място в икономическите възгледи на Т. А. заема теорията за «справедливата цена». Според нея справедливи са тези цени, които дават възможност на продавача да живее съобразно със своето съсловно положение. При тяхното определяне се изхожда от някои обективни икономически положения, каквито са производствените разходи, към които се прибавя известна «справедлива», «етически» оправдана печалба. По такъв начин в теорията за «справедливата цена» се преплитат два противоположни, взаимно отричащи се елемента: трудът

и съсловното положение, като основа на «справедливата цена», т. е. равенство и неравенство на труда. По отношение на парите за Т. А. са свойствени и номинализъм, и метализъм. Според него предписаната ценност определя платежната сила на парите само в границите на областта, над която се простира властта на владетеля. Същевременно Т. А. препоръчва на феодалните князе да поддържат съответствие между «външната» и вътрешната стойност на монетите, като ги предупреждава за вредните последици от нарушаване на субстанциалната стойност на парите.

ТРАХТЕНБЕРГ, Йосиф Адолфович (1883—1960) — съветски икономист, академик от 1939. Работи в областта на финансите, кредита и теорията за възпроизводството. Т. е изгъкнат специалист по проблемите на паричното обращение и икономическите кризи в капиталистическите страни. Автор на много научни трудове, между които: «Книжни пари» (1918), «Съвременният кредит и неговата организация — теория на кредита» (1938), «Световните икономически кризи» (1939), «Капиталистическото възпроизводство и икономическите кризи на капитализма» (1947, второ изд. 1954), «Кредитно-паричната система на капитализма след Втората световна война» (1954), «Паричното обращение и кредитът при капитализма» (1962) и др.

ТРЕНД — английски термин, възпрнет нашироко в икономическата литература като обща тенденция на дадено развитие, обща насока на измененията в икономиката, търговията, конюнктурата и др. Обикновено когато се говори за т., става дума за определен процес, например търговски т. или т. на растежа, който всъщност може да се изрази като норма на растежа. Характерна черта на категорията т. е, че тя подлежи на статистическо измерване. Т. се установява, като се използват методите за изглаждане на статистическите редове.

ТРУД — процес между човека и природата, в който човекът чрез своята дейност опосредствува, регулира и контролира обмяната на веществата между себе си и природата. Процесът на т. включва три момента: 1) целесъобразна дейност на човека, т. е. самия т.; 2) предмет на т. и 3) средства на т., с помощта на които човек въздействува върху предмета. Т. е първо и основно условие за човешкото съществуване. Благодарение

на Т. човекът се е отделил от животинския свят, започнал е да изработва оръдия за производство и е успял да развие способностите си, определили по-нататъшното обществено развитие. В процеса на трудовата дейност хората, добивайки средства за съществуване, влизат помежду си в определени отношения — *производствени отношения*. Характерът на т. и формата на съединяване на работната сила със средствата за производство зависят от господстващия *начин на производство*. При първобитнообщинния строй съществуват общ, колективен т. и общинна собственост върху средствата за производство и продуктите на т. С възникването на стоковото производство т. придобива двойствен характер (вж *абстрактен труд, конкретен труд и двойк характер на труда*). В класовантагонистичните обществено-икономически формации (робовладелски, феодален и капиталистически строй) в процеса на т. трудещите се са експлоатирани жестоко от робовладелците, феодалите и капиталистите, резултатите на по-голямата част от т. на работниците безвъзмездно се присвояват от експлоататорските класи. При робовладелския начин на производство възниква *противоположност между умствения и физическия труд*, която при капитализма все повече се изостря. Организацията на т. в капиталистическото общество се крепи върху икономическата принуда. При капитализма т. на работника е лишен от творческо съдържание.

Характерът на т. коренно се променя при социализма и комунизма. Социализмът завинаги унищожава всяка форма на експлоатация на т., а заедно с това и противоположността между умствения и физическия т. В процеса на изграждане на социализма и комунизма другарското сътрудничество и взаимопомощ на свободните от експлоатация хора поражда ново отношение към т. Той все повече става въпрос за чест и доблест за всеки трудещ се. В основата му е залегнала свободната съзнателна трудова дисциплина на работниците, обединени от една цел — построяването на комунизма. При социализма господства принципът: «който не работи, няма да яде», съществува всеобщо задължение за общественополезен т. Само чрез увеличаване производителността на т. на всяко работно място и повишаване ефективността на цялото народно стопанство ще нараснат богатата, които трудещите се получават съобразно с трудовия си принос в общественото производство. В социалистическото общество правото на т. се осигурява от господството на обществената собственост,

ТРУДОВО-КООПЕРАТИВНО

планимерния характер на общественото производство, ликвидирането на безработицата. При комунизма т., въоръжен с високопроизводителна техника, ще бъде не само средство за съществуване, но и първа жизнена необходимост за всестранно развития човек, източник на творческо вдъхновение и наслада (вж *комунистически труд, социалистическа кооперация на труда, социалистическо съревнование*).

ТРУДОВО-КООПЕРАТИВНО ЗЕМЕДЕЛСКО СТОПАНСТВО (ТКЗС) — форма на производителна кооперация в НРБ, създадена чрез доброволното обединяване на трудещите се селяни за колективно стопанисване на земята със съвместен труд и обществени средства за производство. За България тя се оказва най-подходяща форма за социалистическо преустройство и развитие на селското стопанство. Главната особеност на ТКЗС в началото на тяхното изграждане е, че се обобществяват земеделският инвентар, добитъкът и другите средства за производство, но се запазва правото на частна собственост върху земята, което се реализира икономически в получаването на рента за внесената земя (вж *рента в ТКЗС*). По своя характер още от началото на създаването им ТКЗС са социалистически селскостопански предприятия, макар и с някои остатъци на частна собственост. С по-нататъшното им развитие се усъвършенствуват социалистическите отношения в тях, заплащаната за земята рента се намалява до пълното ѝ премахване и се утвърждава като единствен принцип на разпределението според труда. Кооперативни земеделски стопанства в България са създавани още при капитализма, но само социалистическата революция създава условия за превръщането им в стопански звена от нов тип, за масово коопериране на земеделските стопани и за всестранен възход на тези кооперативни. Още в първите години след установяването на народнодемократичната власт се започва бързо изграждане на кооперативни стопанства в селата. Към началото на 50-те години в ТКЗС са обхванати половината от земеделските стопани в страната, а през 1958 цялото селско стопанство е преустроено на социалистически основи. Създадени са 3290 ТКЗС, в които се включват 1244 хил. домакинства с 37,6 млн. дка обработваема земя. През 1959 се извършва уедряване на кооперативните стопанства чрез обединяване на няколко ТКЗС в едно. Общият брой на стопанствата намалява и през 1960 те са 932, но средният им размер значително нараства. Докато

през 1958 средно на едно ТКЗС се падат 11,5 хил. дка обработваема земя, през 1960 тя се увеличава на 42,6 хил. декара. През 60-те години някои ТКЗС са преустроени в ДЗС. По такъв начин през 1970 общият брой на кооперативните стопанства се намалява на 744 с 32,9 млн. дка обработваема земя и 920 хил. души постоянно заети кооператори.

ТКЗС се създават с цел да се осъществи интензификация на селското стопанство на основата на концентрацията и специализацията на производството и повишаване на неговата материално-техническа база; да се издигне културата на селското стопанство и се увеличат добивите от растенията и продуктивността на животните, като се постигне висока производителност на труда, осигуряваща повече и по-евтина селскостопанска продукция за задоволяване потребностите на страната; да се увеличат доходите на трудещите се селяни и се осигурят условия за повишаване на тяхното жизнено равнище. Те играят важна роля и за всестраниния социално-икономически и културен подем на селото, за усъвършенствуването на социалистическите обществени отношения и за постепенното преодоляване на съществените различия между града и селото. Кооперативните стопанства извършват своята дейност въз основа на утвърден от конгреса на ТКЗС Примерен устав, който урежда членуването, правата и задълженията на кооператорите, имуществените отношения, начина на организирането на стопанската дейност, организацията и дисциплината на труда, разпределението на доходите и заплащането на труда на кооператорите, социално-битовата и културната дейност, управлението и др. Като предприятие, основано на кооперативна собственост върху средствата за производство, ТКЗС се отличава от държавните предприятия. То е самодейна стопанска организация, която работи на началата на пълната самоиздръжка. Управлява се въз основа на принципите на кооперативната демокрация. Върховен ръководен орган е общото събрание на кооператорите, което решава всички основни въпроси на дейността и развитието на стопанството. Но ТКЗС е съставна част и звено от единното социалистическо народно стопанство и подчинява своята дейност на централизираното държавно ръководство. То изпълнява задачите, възложени му от единния план за общественоекономическото развитие на страната и внася част от чистия си доход в централизираните фондове на държавата. Същевременно социалистическата държава оказва всестранина материална и финан-

сова помощ за развитието и укрепването на кооперативните стопанства.

В своето развитие ТКЗС се утвърждават като едри и високо-доходни социалистически селскостопански предприятия със съвременна материално-техническа база. За това свидетелствува преди всичко нарастването на основните им фондове. От около 1 млн. лв. средно на едно стопанство през 1960 те се увеличават на близо 2,6 млн. лв. през 1970 (на хиляда декара обработваема земя основните фондове нарастват от 25 хил. на 75 хил. лв.). В кооперативните стопанства бързо навлиза съвременната техника. След уедряването през 1959 ТКЗС изкупуват земеделските машини от МТС и укрепват още повече своята материално-техническа база. През 1960 те разполагат с 4664 трактора (към 15 к. с.), а през 1970 — с 61 623. Увеличават се и другите селскостопански машини. Благодарение на това се извършва в широки мащабни механизация на процесите в селското стопанство (механизацията на оранта от 64,5% през 1952 се увеличава на 99% през 1971, на сеитбата — от 34,5% на 99,3%, на жътвата — от 42,3% на 99%, на брануването — от 43,4% на 99,8%). Широко се разгръща движението за комплексна механизация и постепенно се премннава към промишлени методи на производството. На тази основа производителността на труда в ТКЗС нараства за 1960—1970 близо 2,3 пъти. Повишават се доходите на кооператорите и се подобрява тяхното материално и културно благосъстояние. През 1960 средното възнаграждение на човекоден е 2,26 лв., през 1971 — 4,38 лв., а годишното възнаграждение средно на един постоянно зает кооператор е увеличено от 469 лв. на 1088 лв.

През 1971 се извършва преустройство на организационната структура на селското стопанство, в резултат на което са изградени *аграрно-промишлени комплекси (АПК)* с участието на ТКЗС, ДЗС и други селскостопански предприятия. Създаването на АПК е нов етап в развитието на селското стопанство, при който кооперативните и държавните предприятия постепенно се сближават и се формира нов тип селскостопанска организация, основана върху общонародната собственост на средствата за производство. Отначало ТКЗС (в повечето случаи) запазват своята юридическа и икономическа самостоятелност като кооперативни предприятия, но постепенно се осъществява процес на премахване на тази самостоятелност и превръщането на АПК в единна стопанска организация със свои специализирани подразделения.

ТРУДОДЕН — мярка за изразходвания от членовете на селско-стопанските кооперативи труд в общественото производство, определяща дела на всеки кооператор при разпределяне на кооперативните доходи между тях. Т. е специфична икономическа категория, породена от кооперативната форма на социалистическа собственост на село в началния етап от нейното развитие. Посредством т. се отчитат количеството и качеството на труда на кооператорите при различните видове работи. Чрез него различните видове конкретен труд в кооперативното производство се свеждат до единен измерител. Квалифицираният труд се оценява по-високо от неквалифицирания. Заплащането по т. е натурално и парично. Т. изиграва важна роля за укрепване на кооперативния строй, за утвърждаване на социалистическия принцип на разпределение според труда, за повишаване заинтересоваността на кооператорите от резултатите на техния труд в общественото стопанство. Т. е исторически преходна икономическа категория. На определено стъпало в развитието на кооперативните стопанства, когато в повечето от тях още няма условия за осъществяване на гарантирано заплащане на труда в предварително определени размери, т. е единствената форма на разпределение в ТКЗС. Успоредно с икономическото укрепване на стопанствата и повишаването на доходите се създават условия за въвеждане на месечно парично заплащане, за използване на парите като единна мярка за отчитане и разпределение на продуктите.

ТРУДОЕМКОСТ — изразходваният труд за произведената продукция. В тесен смисъл т. изразява изразходвания жив труд за произведената продукция. Изчисляването на изразходвания труд в единица продукция има голямо значение за планирането, отчитането, ценообразуването и други области на икономическата политика на социалистическата държава. Засега то се осъществява чрез използването на цената, която дава само приблизителна представа за величината на изразходвания труд, тъй като се отклонява от стойността. Освен това се допуска дублиране, което още повече отклонява полученния резултат от действително вложения за производството на продукцията труд. Т. на продукцията може да бъде: а) непълна заводска — обхваща изразходвания жив труд на основните работници в отделното предприятие за производството на дадена продукция; б) заводска — обхваща живия труд на

всички работници от основното производство на отделното предприятие и в) пълна (народностопанска) — обхваща живия и овеществения труд, изразходван за производството на продукцията. Поради това, че не са решени редица методически проблеми, засега по-масово се изчислява непълната и пълната заводска т. на продукцията. Т. може да бъде фактическа, ако е изчислена въз основа на фактически данни, и нормативна, когато е установена въз основа на научнообосновани норми.

ТРЪСТ — една от формите на обединяване на монополистичния капитал, характеризираща се с това, че влизашите в него предприятия напълно загубват производствената, търговската и юридическата си самостоятелност. На капиталистите — собственици на предприятия, обединили се в т., се дава съответствуващ на дяловия им капитал брой акции, от които те получават *дивиденди*. Управителният съвет, в който влизат притежателите на най-голям дялов капитал, регулира цялата дейност на участващите в т. предприятия, сключва договори, установява цените и сроковете на плащанията, разпределя печалбите и т. н. Целта на т. е получаването на монополено висока печалба и постигането на по-голяма устойчивост в конкурентната борба. Първите т. се появяват в САЩ през 90-те години на XIX в., а след това се разпространяват и в другите капиталистически държави. Наличието на т. и други форми на монополистични обединения не премахва капиталистическата конкуренция, а само изменя нейните форми и методите, с които се води. Т. господствуват в основните отрасли на промишлеността в капиталистическите страни. За разлика от капиталистическите т., в социалистическите страни т., или производствените фирми са една от формите на организация на социалистическото производство. Те обединяват както производствени предприятия, така и обслужващите ги търговски, транспортни, складови и други стопанства.

ТУГАН-БАРАНОВСКИ, Михаил Иванович (1865—1919) — руски буржоазен икономист, «легален марксист» през 90-те години, после кадет, враг на марксизма. В книгите му «Промислените кризи в съвременна Англия. . .» (1894) и «Руската фабрика в миналото и настоящето» (1898) е събран обширен фактически материал, който е представлявал известна ценност за изясняване на новите тенденции на икономическото

развитие, по-специално на Русия, и във връзка с това за критиката на народническите възгледи. Същевременно Т.-Б. отправя нападки към Марксовата теория за възпроизводство. Проблемата за реализацията на съвкупния обществен продукт свежда до въпроса за пропорционалността, отрича плошаването на положението на пролетариата като резултат от развитието на капитализма, противоречието между производство и потребление, а също и зависимостта на производството от личното потребление. Той твърди, че капиталистическото производство може да се развива безгранично на базата на производителното потребление и че увеличаването на принадлежната стойност зависи от нарастването на постоянния, а не на променливия капитал. Отричайки коренната причина за кризите — противоречието между обществения характер на производството и частнокапиталистическата форма на присвояване, — Т.-Б. твърди, че те се смекчават с появата и разрастването на картелите и тръстовете, които преодолявали анархията в производството. Той се опитва да съедини антинаучната теория на австрийската школа за «пределната полезност» с трудовата теория на стойността; последната обявява за чисто методологически похват, за фикция. В «Основи на политическата икономия» и в други свои трудове застава на вулгарни субективистки позиции по всички главни въпроси на икономическата теория.

ТЪРГОВИЯ — размяна на продуктите на труда под формата на покупко-продажба на стоки; отрасъл на народното стопанство, обслужващ стоковото обращение. Т. възниква с появата и развитието на *стоковото производство*. При капитализма, където съществува частна собственост върху средствата за производство, т. е сфера на прилагане на *търговския капитал* за извличане на печалби. Капиталистическата т. има две основни форми: т. на едро (пласмент на стоки на големи партии) и т. на дребно (продажба на стоки на широките потребителски маси). Капиталистическата т. на едро се осъществява на стоковите *борси*, където се търгува не с налични стоки, а по мостри. В съвременния капитализъм големите промишлени монополи сами организират своята търговска дейност, без посредничеството на специализираните търговски съюзи за покупко-продажба на едро. Т. на дребно се осъществява чрез разнообразна система от магазини (универсални, специализирани, подвижни и т. н.). Известно развитие при

ТЪРГОВСКА ПЕЧАЛБА

капитализма получава и кооперативната т. Освен вътрешната има и *външна търговия*. За капитализма е характерен стремежът към безгранично увеличаване производството на стоки без оглед на недостатъчната поглъщателна способност на вътрешните пазари. Капиталистите търсят изход във външната т., като се опитват да заграбват все нови пазари. Развитие на т. при капитализма се придружава с изостряне на противоречията както в самата страна, така и между отделните страни. При социализма т. е народностопански отрасъл, обслужващ посредством покупко-продажба потребностите от стоки както на цялото общество, така и на всеки негов член. В зависимост от формата на организация на търговския процес и изпълняваните функции т. бива вътрешна и външна, а в рамките на вътрешната — т. на едро и на дребно. Вътрешната т. е представена от мрежа от търговски предприятия (организации), осъществяващи движението на стоките в страната от производството до потребителите, включително и някои операции по дообработване на стоките (съхраняване, сортиране, разфасовка и т. н.). Външната т. е монопол на социалистическата държава и се осъществява от специални вносно-износни обединения. При социализма т. се развива планомерно, служи за развитието на производството и издигането на благосъстоянието на трудещите се. Чрез нея се реализира основната маса предмети за лично потребление чрез размяната им срещу паричните доходи на населението, а също и продажбата на стоки с производствено предназначение (матернално-техническото снабдяване). Социалистическата т. е форма на икономическа връзка между града и селото, необходимо условие за по-нататъшното укрепване на съюза между работническата класа и селяните. Наличието на държавен и кооперативен сектор обуславя едновременното съществуване на три форми на т.: държавна, кооперативна кооперативнопазарна. Усъвършенствуването и развитието на всички форми на социалистическата т. има голямо значение за по-пълното и всестранно задоволяване на потребностите на народа.

ТЪРГОВСКА ПЕЧАЛБА — при капитализма печалба, получавана от търговския капиталист. Нейн източник е *принадената стойност*, създадена от наемния труд в процеса на производството. При условията на свободната конкуренция т. п. се равнява на средната (обща) печалба (вж *средна (обща)*

норма на печалбата). Специализацията на търговския капитал в реализиране на стоките, произведени от промишлените капиталисти, намалява времето и разходите, свързани със стокното обращение, води до ускоряване оборота на капитала и увеличаване на печалбите от целия обществен капитал. Затова за промишления капиталист е изгодно да отстъпва част от своята печалба на търговеца, благодарение на което търговските капиталисти общо получават средна норма на печалбата. Търговският капиталист получава печалба във форма на разлика между покупната и продажната цена на стоките за сметка на създадената в процеса на производството принадлежна стойност. Търговският капитал експлоатира дребните стокопроизводители и като продавачи, и като купувачи посредством т. нар. «ножица на цените»: прекомерно високи цени на промишлените стоки за потребление и ниски цени на стоките, купувани от дребните стокопроизводители. Това води до преразпределяне на доходите на трудещите се в полза на търговските капиталисти и увеличаване на т. п. При империализма монополистичният търговски капитал си осигурява монополно високи печалби. При социализма търговските предприятия също получават печалба в резултат на своята стопанска дейност. Т. п. на социалистическите предприятия е част от стойността на продукта, създаден от работниците за обществото. Доходите от социалистическата търговия се използват за по-нататъшно развитие на народното стопанство, включително и за усъвършенствуване формите и методите на обслужване на населението чрез системата на търговията.

ТЪРГОВСКИ КАПИТАЛ — обособила се част от *промишления капитал*, чиято основна функция е реализацията на стоки посредством покупко-продажба с цел да се получи печалба. В локапиталистическите формации т. к. е самостоятелна и господстваща форма на капитала. Той съдейства за развитието на стоково-паричните отношения, за натрупването на големи парични средства в ръцете на отделни експлоататори, което допринася за възникване на капиталистическия начин на производство. С развитието на капитализма т. к. се подчинява на промишления. Развитото капиталистическо стопанство се характеризира с разделяне на функциите производство и реализация на стоките между промишлените и търговските капиталисти. Т. к. има две форми: 1) стоково-търговски, който има за цел реализация на сто-

ковия капитал и на съдържащата се в стоките принадлежна стойност; 2) парично-търговски капитал, извършващ търговски сделки с пари. Обособяването на т. к. в самостоятелна форма създава условия за ускоряване оборота на промишления капитал и нарастване на принадлежната стойност, произвеждана от целия обществен капитал. Отделянето на т. к. от промишления засилва присъщото на капитализма противоречие между производството и потреблението. Като продават на търговските капиталисти готовата продукция, индустриалците не се грижат за по-нататъшната ѝ съдба, продължават да увеличават производството, въпреки че каналите на търговията се задръстват от нереализирани стоки. По този начин се задълбочава основното противоречие на капитализма.

ТЮРГО, Ан Робер Жак, барон дьо Лолн (1727—1781) — френски буржоазен икономист, един от създателите на физиократизма (вж *физиократи*). Т. е високообразован икономист и виден държавен деец, стигнал до поста министър на финансите. Негова основна работа е «Размишления върху образованието и разпределението на богатствата» (1766). Т. възприема физиократизма и в същото време се различава от главния представител на физиократизма Фр. Кене с оригинален подход към проблемите. Лично познат с А. Смит, Т. отдава много по-голямо значение на промишлеността, търговията и кредита от Кене. К. Маркс високо цени Т. не само като икономист, но и като «едни от бащите на френската революция». В трудовете на Т. физиократизмът получава своя завършен вид и е без феодална обвивка. Сам Т. не се счита ученик на Кене. Обективният анализ на неговото творчество показва, че той развива физиократическите идеи, като изхожда от принципите на еквивалентността на обмена и свободната конкуренция. Всъщност Т. дава по-дълбок анализ на капиталистическите отношения от Кене.

У

«УЛТРАИМПЕРИАЛИЗЪМ» — вж теория за «ултраимпериализма».

УТОПИЧЕН СОЦИАЛИЗЪМ — ранна форма на ученото за социализма, предхождаща научния комунизъм. Първите произведения на у. с. са от XVI и XVII в. и представляват своеобразен протест срещу експлоататорската природа на капитализма. През този период най-виден представител на у. с. е английският мислител-хуманист Т. Мор, който счита, че причина за народните бедствия е частната собственост върху средствата за производство. В 1602 излиза книгата на друг утопист — италианец Т. Кампанела — «Градът на Слънцето». В този утопичен град няма частна собственост и социално неравенство, премахната е мизерията, трудът става първа необходимост за хората, образованието е достъпно за всички, свободното време се използва за развитие на умствените и физическите способности. През XVIII в. у. с. се развива главно в трудовете на френските мислители Ж. Мелие, Г. Мабли, Фр. Бабьоф и др. Докато Мор и Кампанела са в плен на неосъществени фантазии и само мечтаят за ново общество, френските утописти вече виждат възможност за неговото установяване чрез преобразуване на експлоататорския строй. Утопистите критикуват рязко феодализмът и формиращите се буржоазни отношения и изказват идеи за по-добро устройство на обществото и за пътищата за постигане на тази цел. Бабьоф например се опитва да осъществи своите идеи посредством заговор, който би могъл да даде властта на народа. У. с. получава най-голямо развитие в края на XVIII и началото на XIX век. Това е все още период на неразвита класова борба на пролетариата. По това време развиват дейност великите представители на у. с. Сен-Симон, Ш. Фурие и Р. Оуен. Те остро критикуват капиталистическия строй, отбелязват ре-

дица от присъщите му коренни противоречия и с това правят принос в развитието на политическата икономия. Те смятат, че капитализмът противоречи на човешката природа, заклеймяват го за това, че при него милиони хора са принудени да гладуват сред заобикалящото ги изобилие. Маркс и Енгелс наричат социализма на Сен-Симон, Фурие и Оуен критично-утопичен и високо ценят това учение. Критикувайки капитализма, социалистите-утописти се опитват да обосноват възможността за изграждане на общество върху социалистически начала. Буржоазният строй, твърдят те, има преходен характер и ще бъде заменен с по-съвършен обществен строй — социализма. В трудовете си Сен-Симон, Фурие и Оуен правят редица гениални догадки за социалистическия строй. В техните идеи за замяната на капитализма със социализъм, за въвеждането на всеобщ труд, за ликвидирането на противоположността между града и селото, за превръщането на труда в първа жизнена необходимост и на държавата в орган за управление на производството и много други са доловени редица черти на бъдещото социалистическо общество. С това те стават един от източниците на научния комунизъм, основите на който са разработени от класиците на марксизма-ленинизма. Същевременно техният социализъм има утопичен характер.

Социалистите-утописти не познават законите на общественото развитие, не се издигат до материалистическото разбиране на историята и не могат да намерят правилни пътища за преход към социализма. Основният недостатък на у. с. е в това, че неговите идеолози не разбират историческата роля на пролетариата, отричат класовата борба и всяка революционна дейност. Както пише В. И. Ленин, у. с. не може нито да разясни същността на наемното робство при капитализма, нито да открие законите на неговото развитие, нито да намери обществената сила, която е способна да стане творец на новото общество. Социалистите-утописти се опитват да осъществят преобразуването на обществото върху нови начала, пропагандират своите идеи и надяват се, че от имотиите класи в буржоазното общество ще могат да получат средства за създаване на показни предприятия, построени върху социалистически начала. С развитието на класовата борба и възникването на научния комунизъм у. с. започва да играе реакционна роля, тъй като отклонява трудещите се от борбата им за преобразуване на капиталистическото общество в социалистическо. Теориите на у. с. се развиват и в Русия през XIX в.

от революционните демократи В. Г. Белински, А. И. Херцен, Н. П. Огарьов, Н. Г. Чернишевски, Н. А. Добролюбов и др. В Русия у. с. взема специфичната форма на борба против крепостния строй. В известно отношение той е крачка напред в сравнение със западноевропейския у. с. Историческа заслуга на неговите представители е, че не само обосновават необходимостта от селска революция, но и призовават народните маси да я осъществят. Класиците на марксизма-ленинизма критично преработват всичко положително, съдържащо се в идеите на утопичните социалисти, отхвърлят заблудите на своите предшественици и създават действително научна и революционна теория за социализма и комунизма.

УЧРЕДИТЕЛСКА ПЕЧАЛБА — печалба, получавана от учредителите на капиталистически *акционерни дружества*, равняваща се на разликата между сумата от цените на *акциите*, продадени на паричната борса при основаване на акционерното предприятие или при допълнителното пускане на акции, и сумата на капитала, действително вложен от тях в предприятието. Разликата между мобилизирания и реалния капитал на акционерното предприятие се образува по два начина. Учредителите на акционерното дружество я получават при продажбата на акциите по курс, надвишаващ номиналната им цена, а също и чрез «разводняване» на капитала, т. е. чрез пускане на акции на номинална сума, която надхвърля сумата на действително вложения в акционерното предприятие капитал.

Ф

ФАЗА (с т а д и й) в о б щ е с т в е н о т о р а з в и т и е — определен период в историческото развитие на дадена обществено-икономическа формация. Между отделните ф. на дадена формация съществуват количествени и качествени различия, но те не са така дълбоки, както са дълбоки различията между отделните обществено-икономически формации, затова преходът от една ф. в друга не се осъществява по пътя на социалната революция, а става чрез постепенно проникване на едната ф. в другата. Всяка ф. съдържа основната качествена характеристика на формацията. Класиците на марксизма-ленинизма предвиждат, че развитието на комунистическата формация ще премине през две ф.: първа, низша — социализъм, и втора, висша — комунизъм. Между първата и втората ф. на комунистическата формация има съществени различия, но основните черти на комунистическата формация, като господството на обществената собственост върху средствата за производство и липсата на експлоатация, целта на производството, планомерното развитие на обществото и т. н. са характерни и за двете ф.

ФЕОДАЛЕН НАЧИН НА ПРОИЗВОДСТВО — начин на производство на материални блага, основан на пълна собственост върху земята и непълна собственост върху работниците — крепостни селяни, на тяхната експлоатация от феодалите. Феодализмът възниква в резултат на разлагането на робовладелския, а в някои страни и на първобитнообщинния строй. В. И. Ленин, характеризирайки ф. н. п., изтъква следните негови основни признаци: 1) господство на натуралното стопанство, 2) предоставяне средства за производство и земя на непосредствения производител и по-точно закрепването му към земята, 3) лична зависимост на селянина от земевладелеца (извъникономическа принуда), 4) крайно ниско и зацо-

стеняло състояние на техниката. В условията на ф. н. п. господстваща класа са земевладелците в лицето на дворянството и духовенството. Собствеността върху земята е основа за присвояване на незаплатен труд или продукти. Незаплатеният принадлеен труд на непосредствения производител (крепостния селянин), или произведеният от този труд продукт, присвояван от собственика на земята, се наричат *феодална поземлена рента*. Занаятчийското производство и търговията се съсредоточават в градовете и съществуват под формата на занаятчийски цехове и търговски гилдии. При феодалния строй има две основни класи: феодали и селяни. Важна роля играе църквата, която е едър феодал-земевладелец и оказва значително влияние върху целия обществен строй на феодализма. Класовата борба между експлоататори и експлоатиранни продължава през цялата феодална епоха. По-конкретно тя се проявява в селските въстания: въстанието на Уот Тайлър в Англия (1381), Жакерията във Франция (1358), Селската война в Германия (1524—1525), предвожданите от И. Болотников (1606—1607), С. Разин (1667—1671), Е. Пугачов (1773—1775) селски войни в Русия и др. Развитието на производителните сили в недра на феодализма е материална основа за зараждане и укрепване на капиталистическите отношения. Процесът на *първоначалното натрупване на капитала* ускорява подготовката на материалните условия за победа на капиталистическите производствени отношения. Ф. н. п. се ликвидира в резултат на буржоазните революции, които му нанасят съкрушителен удар. Днес наличието на феодални отживелици във вид на едра земевладелска поземлена собственост, система на обработване и други е характерно за редица страни в Африка, Азия и Латинска Америка.

ФЕОДАЛНА ПОЗЕМЛЕНА РЕНТА — форма на принадлежния труд (продукт) на крепостните селяни, присвояван от феодалите главно по пътя на извъникономическата принуда. При феодализма поземлената рента е господстваща форма на *принадения продукт* в селското стопанство. Тя изразява производствените отношения между класата на феодалите и класата на крепостните селяни във връзка със земята като обект на собственост. При феодализма поземлената рента предполага господство на натуралното стопанство, снабдяване на непосредствения производител със средства за производ-

ство, включително и със земя, и прикрепването му към нея, т. е. лична зависимост на селянина от феодала, както и изземване на целия припаден и част от *необходимия продукт* от труда на крепостния селянин. Нейното получаване е свързано с използването на извъникономическа принуда спрямо крепостните селяни. Известни са три форми на ф. п. р. Най-ранна форма е отработъчната рента (ангарията). При нея трудът на селянина за себе си и трудът му за собственка на земята са разделени в пространството и времето. *Принаденият труд* тук се проявява непосредствено във формата на принудителен труд за феодала, който заставя селянина през по-голямата част от времето да работи на собствената му земя. Друга форма на ф. п. р. е рента, изплащана в продукти (в натура), при което селянинът дава в натура припаден продукт на феодала. Всъщност тази рента е превърната форма на отработъчната рента и съществува наред с нея. Трета форма на ф. п. р. е паричната рента, или паричният данък, който селянинът плаща на феодала след продажбата на своите стоки на пазара. Паричната рента е последната форма на докапиталистическата рента и означава разлагането на феодализма под влияние на развиващите се стоково-парични отношения. Тя спомага за превръщане на феодализма в капиталистическа (вж *поземлена рента*).

ФИЗИОКРАТИ — представители на буржоазната политическа икономия във Франция през XVIII век. Школата на ф. се възглавява от Фр. Кене. Централно място в икономическото учение на ф. заема проблемата за припадената стойност, или «чистия продукт». Ф. отхвърлят представата на меркантилистите за богатството като натрупване на пари в страната (вж *меркантилизъм*). Като единствен източник на богатството те смятат природата; чистият продукт според тях може да се създава единствено с нейна помощ. Те свеждат припадената стойност до физически дар от природата, а селското стопанство смятат за единствен отрасъл, в който се създава чист продукт. Хората, заети в селското стопанство, ф. наричат производителна класа. Промислеността определят като «безплодна» сфера, която не създава «чист продукт», а работниците, заети в промислеността, наричат «безплодна» класа. Ф. виждат припадената стойност като увеличение на веществото, на потребителните стойности, а не като увеличение на стойността. Те имат заслуга за пренасянето на въпроса за произхода на общественото

богатство, на принадлежната стойност от сферата на обръщането в сферата на материалното производство, ограничено само в рамките на селското стопанство. По този начин поставят научна основа за анализ на капиталистическото производство като цяло. Ф. са привърженици на неограниченото господство на частната собственост, свободната конкуренция и свободата на външната търговия. Ценното в тяхното учение е, че навеждат положението на обществените класи от икономическата структура. Друга научна заслуга на ф. е, че за разлика от меркантилистите, отъждествяващи капитала с паричната форма, в която той се проявява в сферата на обръщането, те го разглеждат във формата, която взема в процеса на производството. Те слагат начало на научния анализ на основния и оборотния капитал във вид на учение за първоначалните и ежегодните аванси. Ф. първи в историята на икономическата мисъл се опитват да разгледат законите на възпроизводството в разпределението на съвкупния обществен продукт при капитализма. «Икономическата таблица» на Кенес е първият опит да се представи изцяло капиталистическият процес на възпроизводството, макар че в нея има много противоречиви и погрешни положения. Класиците на марксизма дават висока оценка на този опит на ф. и го смятат за забележителен за своето време.

ФИЗИЧЕСКО ИЗНОСВАНЕ НА СРЕДСТВАТА НА ТРУДА — загубване на тяхната потребителна стойност в резултат на производствено функциониране или бездействие. К. Маркс отбелязва, че материалното изхабяване на машината бива два вида. Едното възниква от нейната употреба — както монетите се износват от употреба, а другото от неупотреба — както мечът ръждясва в ножницата от бездействие. Материалното, или физическото, износване се проявява във физическото изменение на отделните части на машината (разрушаване, изтъркване, корозия). Успоредно с физическото износване, настъпващо в процеса на производството, стойността на средствата на труда на части се пренася върху новопроизведения продукт. Стойността на средствата на труда, пренасяна върху продукта пропорционално на тяхното износване, взема формата на амортизационни отчисления (вж *амортизация*), които са предназначени за пълно или частично възстановяване на средствата на труда. Освен физическото износване има и *материално износване на средствата на труда*.

ФИКТИВЕН КАПИТАЛ — капитал, съществуващ във вид на право на собственост, което носи редовен доход на неговия притежател. Ф.к. съществува в две форми: едната се проявява при движението на *заемния капитал*, а другата — при обращението на *ценните книжа*. Ако например едно лице вложи 100 единици капитал в банката при 3% лихва, а банката ги предостави в заем на трето лице срещу 5% лихва, действителният капитал ще бъде равен на 100 единици, а фиктивният — на 300, защото тези 100 единици действителен капитал ще носят доход на три лица. Ценните книжа (акции, облигации и заложни писма на ипотечарните банки) нямат никаква вътрешна стойност. Те свидетелствуват за предоставяне пари в заем или за създаване на капиталистическо предприятие, тъй като дават на собственика си право да получава редовно принадлежаща стойност, създавана в процеса на капиталистическото производство. Притежателят на акции ежегодно получава доход от тях във форма на *дивидент*, а притежателят на облигации — доход във вид на лихва. Движенето на ценните книжа се извършва на *фондовата борса*. За разлика от действителния капитал, вложен в различни отрасли на стопанството, ф. к. не е реално богатство и затова не изпълнява никаква функция в процеса на капиталистическото възпроизводство. Неговата илюзорност проличава особено явно по време на борсов крах, когато акциите и облигациите се обезценяват с много милиарди парични единици, въпреки че действителното обществено богатство съвсем не се намалява. Същевременно спадането или покачването на продажната цена на акциите и облигациите, спекулацията с тях са ефективно средство за обогатяване на едрата буржоазия чрез разоряване на дребните и средните притежатели на ценни книжа. С развитието на капитализма ф. к. расте по-бързо, отколкото действителният капитал. Това е предизвикано от широкото развитие на акционерната форма на капиталистическите предприятия, нарастването на доходите от ценни книжа във връзка с увеличаването на печалбите на монополите и понижаването на лихвения процент, а също и от увеличаването на държавните дългове. Ф. к. особено много се разраства на съвременния етап от развитието на капитализма. Това е израз на процеса на по-нататъшно съсредоточаване на богатството на капиталистическото общество в ръцете на *финансовата олигархия* и засилването на паразитния характер на капитализма.

ФИНАНСИ при социализма — система на икономически отношения посредством които планомерно се образуват и използват фондовете от паричните средства за осигуряване на разширено социалистическо възпроизводство и задоволяване на други обществени потребности. При социализма ф. са свързани с използване на *парите* и парично-стоковите отношения в стопанско-финансовата дейност на предприятията (обедниенията), в процеса на образуване и разпределяне на *съвкупния обществен продукт* и *националния доход*, а също и при осъществяване на контрол чрез лева върху стопанско-финансовите планове и спазването на режима на икономии. Ф. изпълняват две функции: разпределителна и контролна. Те спомагат за осигуряване на балансираност на основните елементи в народностопанския план чрез постигане на съответствие между материалните и паричните ресурси. По своето материално съдържание ф. представляват съвкупност на централизираните (общодържавните) фондове от парични средства, съсредоточавани непосредствено в ръцете на държавата, и децентрализираните фондове от парични средства, предадени на разположение на отделните предприятия и организации, които работят на стопанска сметка. **Общодържавните ф.** са непосредствено свързани с икономическата дейност на социалистическата държава в областта на организацията на общественото производство, ръководството на стопанството и културата, издигането на жизненото равнище на народа, контрола върху мярката на труда и потреблението, укрепването на отбранителната способност на страната и развитието на отношенията на сътрудничество и взаимопомощ между страните от социалистическата общност. Към общодържавните ф. спадат: *държавният бюджет*, държавното обществено осигуряване, държавните имуществени и личните застраховки, системата на държавния *кредит*. **Ф. на социалистическите предприятия** обслужват формирането и кръгооборота на средствата им, образуването и използването на паричните натрупвания и другите доходи в стопанството. Финансовата страна в дейността на предприятията обхваща паричните отношения, формиращи се в процеса на възпроизводството между предприятията и трудещите се, между държавата и предприятията, между предприятията и организациите, а също и между самите предприятия. Съобразно с двете форми на социалистическа собственост различават се ф. на държавните и на кооперативните организации.

Ръководно място заемат ф. на държавните стопански звена. Те играят решаваща роля в създаването на паричните натрупвания в страната и образуването на общонародния паричен фонд. Най-важни принципи на организацията на ф. на социалистическите предприятия, производствени обединения и стопански отрасли са: демократически централизъм, планоност, връзка с основаната върху стопанската сметка дейност на предприятията, стимулиране на високите производствени показатели, разграничаване на основните и оборотните средства и източниците на тяхното финансиране, образуване на финансови резерви.

Основни финансови методи и форми на разпределяне и преразпределяне на националния доход са: *данъкът върху оборота*, печалбата, начисленията за обществено осигуряване, финансирането на капиталните вложения и оборотните средства, формирането на *обществени фондове за потребление* и други фондове. През преходния период от капитализма към социализма широко се използват данъчните и кредитните методи за преразпределяне на националния доход в интерес на социалистическото строителство. В периода на социалистическото строителство голямо значение има използването на такива инструменти в развитието на икономиката, като стопанската сметка, парите, цената, себестойността, печалбата, търговията, кредита и др. Във висшата фаза на комунизма ф. ще отмрат заедно с отмирането на стоково-паричните отношения.

ФИНАНСОВ КАПИТАЛ — форма на капитала, характерна за империализма, която възниква в резултат на срастването на банковите и промишлените монополи в империалистическите страни. Наличието на ф. к. и възникването вследствие на това на *финансова олигархия* е един от основните признаци на *империализма*. образуването на ф. к. в края на XIX и началото на XX в. е резултат от високата концентрация на капиталите в производството и банковото дело. Концентрация на производството, пише В. И. Ленин, монополи, израстващи от нея; сливане или срастване на банките с промишлеността — ето историята на възникването на ф. к. и съдържането на това понятие. Като използват свободните парични средства, банките започват да предоставят на промишлените предприятия не само краткосрочни, а и дългосрочни заеми и по този начин получават възможност да влияят върху

действието им, а в редица случаи и да определят съдбата им. Средства на банките се прехвърлят в промишлеността и чрез купуването на акции и създаването на т. нар. «система на участие», която при сравнително неголям размер на собствения капитал дава възможност да се контролират многократно по-големи суми чужди капитали. Същевременно се извършва процес на поглъщане на дребните банки от едрите, образуване на монополстични обединения — банкови консорциуми. Подчинили икономиката, магнатите на ф. к. определят и политиката на капиталистическите държави.

ФИНАНСОВА КРИЗА — вж криза във валутно-финансовата система на капитализма.

ФИНАНСОВА ОЛИГАРХИЯ — малобройна група едри финансови капиталисти, владеещи промишлените и банковите монополи и фактически господстващи икономически и политически в най-важните отрасли на стопанството в империалистическите страни. При империализма в тясна връзка със съсредоточаването на производството в най-едри предприятия и с образуването на промишлени монополи банките се уедряват и възникват банкови монополи. В малко на брой банки се съсредоточава лъвският пай от всички влогове. Чрез тях се извършват почти всички парични операции в страната. Купувайки всякакъв вид ценни книжа и акции на различни компании, банките стават съсобственици на промишлени, търговски и други предприятия. От друга страна, собствениците на промишлени предприятия са съпритежатели на банките. Магнатите на *финансовия капитал* едновременно заемат ръководни постове и в банковите, и в промишлените монополстични предприятия. Господството на ф. о. се разпростира едновременно върху най-различни сфери на капиталистическата икономика. Резултатът от разрастването на монополите и финансовия капитал е, че в стопанството на империалистическите страни господствуват малобройни финансови групи. Например в икономиката на САЩ господствуват едри финансови групи, които контролират стотици корпорации в различни отрасли на промишлеността, банковото и застрахователното дело и т. н. (Фамилните Морган, Рокфелър, Дюпон, Хънт и др.). Характерна особеност на господството на ф. о. е, че финансовите магнати се разпореждат не само с чужд труд, но и с чужд капитал. Този контрол се постига посред-

ством акционерната форма на капитала (вж *акционерно дружество*), която през периода на империализма се разпространява повсеместно и носи огромни печалби на ф. о. Господството на ф. о. в стопанския живот на капиталистическите държави се съчетава и допълва от нейното господство в политиката и идеологията. В правителствените органи на империалистическите страни главните постове се заемат или непосредствено от представители на ф. о., или от нейни протежета. Господството на ф. о. допринася за засилване на класовото и националното потисничество, за задълбочаване на паразитизма и загниването на капитализма. Ф. о. засилва напрежението в отношенията между държавите, опитва се да разпали нова световна война, прибегва към установяване на фашистки, диктаторски режими, разчита на армията и полицията като средство за спасяване на империализма от неизбежната гибел.

ФОНД НАТРУПВАНЕ — частта от *националния доход* на социалистическото общество, която се използва за разширяване на производствената и непроизводствената сфера и за увеличаване на необходимите материални и други резерви. Образоването на ф. н. е икономически процес, в резултат на който обществото получава възможност да осъществява разширено възпроизводство. Предназначеният за тази цел ф. н. се използва за натрупване на средства за производство (машини, оборудване, сгради, съоръжения, суровини, материали, гориво и т. н.) и натрупване на запаси от средства за живот, необходими както за осигуряване потреблението на новопривлечените работници, така и за разширяване потреблението на привлечените по-рано участници в производството. Основен източник на ф. н. е онази част от *принадения продукт*, която се насочва към разширяване на функциониращите фондове на производството и обръщението. Като ф. н. функционира и онази част от *принадения продукт*, която се използва за създаване на допълнителни непроизводствени фондове (строителство на жилищни сгради, училища, болници, интернати, санаториуми, учебни заведения и т. н.). Частта от ф. н., която образува резервния фонд на обществото (държавните резерви от оборудване, суровини, гориво, продоволствие, а също и резервните фондове в кооперативните предприятия), е предназначена за предотвратяване на престоите в процеса на възпроизводството. Определена част от националния доход отива за укрепване отбранителната способност на социали-

стическата държава. Като източник на основната част от капиталните вложения ф. н. се използва за разширено възпроизводство в различните отрасли на народното стопанство в съответствие със стопанско-политическите задачи на социалистическата държава на дадения етап с цел постоянно да се издига благосъстоянието на трудещите се. Ф. н. представлява около $\frac{1}{4}$ от националния доход. Основна форма, в която се използва той, са капиталните вложения в икономиката. Рационалното му използване изисква да се развиват преди всичко най-перспективните, прогресивните отрасли на стопанството, осигуряващи бързо нарастване на производството, на производителността на труда и ефективността на общественото производство. Предимствата на социализма дават възможност оптимално да се съчетават високите норми на натрупване с високи темпове на растеж на народното потребление.

ФОНД ПОТРЕБЛЕНИЕ — частта от *националния доход* на социалистическото общество, която се използва за задоволяване на индивидуалните и обществените потребности от предмети за потребление и услуги. Ф. п. се създава на базата на *необходимия продукт* и известна част от *принудения продукт* и възлиза приполезително на $\frac{3}{4}$ от националния доход. По принцип на разпределяне се дели на: 1) фондове, разпределяни съобразно с труда — общонароден фонд за работна заплата и кооперативни фондове за заплащане на труда, и 2) *обществени фондове за потребление*, разпределяни между трудещите се оезплатно. При социализма главно място във ф. п. заемат фондовете, разпределяни според труда. С развитието на социалистическото общество значението на тази част от фонда нараства. Границите на общия ф. п. до голяма степен се определят от характера и динамиката на основната пропорция в разпределянето на националния доход между *фонд натрупване* и ф. п. С увеличаването на националния доход и двата фонда нарастват абсолютно. Оптималното съотношение между тях изисква такова разпределение на националния доход, при което увеличаването на мащабите на натрупването в перспектива би осигурило устойчиви и високи темпове на растеж на ф. п. Осигурявайки висока норма на натрупване, социалистическото общество същевременно създава необходимите условия за неотклонно и все по-пълно задоволяване на индивидуалните и обществените потребности на всички членове на обществото от предмети за потребление.

ФОНДОВЕ НА ОБРАЩЕНИЕТО — средствата на социалистическите предприятия, функциониращи в сферата на обръщението, както и средствата на снабдителните, пласментните и търговските организации. Ф. о. са част от *оборотните средства* на предприятието и се състоят от остатъците от готова за реализация продукция, намираща се на склад, готовата продукция, доставена на купувачите, но още неплатена от тях, паричните средства по разплащателната сметка, в касата и в акредитиви, а също и средствата в разчети (дебиторска задължителност). За разлика от *оборотните фондове*, функциониращи в производствения стадий, ф. о. допринасят за придвижването на готовата продукция до потребителя чрез сферата на стоковото обръщение. Те осигуряват непрекъснат оборот на фондовете в народното стопанство, планомерен процес на възпроизводство и разпределение на материалните блага. Следователно наличието на ф. о. е необходимо, но същевременно прекомерните остатъци, например на готова продукция на склад или продължителните престои при транспортрането ѝ и т. н., означават непроизводително използване на материалните ценности и средства, изключването им от сферата на производството или потреблението. Затова социалистическите предприятия и цялото общество са заинтересовани да се намаляват сроковете на реализация на готовата продукция и да се ускорява оборотът на паричните документи, тъй като това води до ускоряване обръщаемостта на оборотните средства.

ФОНДОЕМКОСТ — показател, който изразява размера на основните производствени фондове на единица продукция. Измерва икономическата ефективност на използването на основните производствени фондове. Ф. на продукцията разкрива връзката между фондовъоръжеността на работната сила и производителността на живия труд посредством формулата: $\frac{ОФ}{Р} : \frac{П}{Р} = \frac{ОФ}{П}$, където $\frac{ОФ}{Р}$ — фондовъоръженост на работната сила, $\frac{П}{Р}$ — производителност на живия труд. Ако

фондовъоръжеността на работната сила изпреварва производителността на живия труд, ф. нараства и, обратно. Ф. на продукцията е право пропорционална на фондовъоръжеността на работната сила и обратно пропорционална на производителността на живия труд. В отделните отрасли тя е раз-

лична, поради което върху ф. на продукцията в народно-стопански мащаб определено влияние оказва изменението на структурата на производството. Ф. на продукцията нараства, когато се повишава дялът на пофондосмките отрасли, обратно — намалява, когато намалява техният дял. Природните условия също влияят върху ф. на продукцията. Трайната тенденция на коефициента на ф. трябва да бъде към понижаване, което означава, че единица продукция ще се произвежда с по-малък размер основни производствени фондове. Намаляването на ф. означава икономия на овеществен в основните производствени фондове труд, тъй като намаляването на размера на основните фондове на единица продукция обуславя намаляване на прехвърлената от тях стойност върху единица продукция. Основните пътища и фактори за понижаване ф. на продукцията са: предимствено развитие на активните основни фондове; реконструкция и модернизация на остарелите средства на труда; намаляване срока за усвояване проектите мощности на новите предприятия; повишаване коефициента на сменност; интензивно използване на машините и съоръженията по пътя на внедряване на по-съвършени технологии; усъвършенствуване системата на ръководство на народното стопанство и др.

ФОНДООТДАВАНЕ — показател, който изразява размера на произведената продукция с единица основни производствени фондове. Измерва икономическата ефективност на основните производствени фондове. Коефициентът на ф. трябва да нараства, т. е. с единица основни производствени фондове да се произвежда повече продукция. Повишаването на коефициента на ф. позволява да се намали дялът на фонда за натрупване в националния доход и да се увеличи дялът на фонда за потребление. Освен това нарастването на ф. означава икономия на овеществен в основните фондове труд. Тяхната стойност под формата на амортизационни отчисления се пренася върху по-голяма продукция, което означава, че на единица продукция прехвърлената стойност намалява. Нарастването на ф. осигурява икономия и на жив труд, защото върху единица продукция се пада по-малък размер работна заплата. Коефициентите на ф. в отделните отрасли са различни, поради което върху ф. в народно-стопански мащаб определено влияние оказва изменението на структурата на производството. Ф. намалява, когато се повишава дялът на отрасли с по-нисък

коэффициент на ф. и обратно — нараства, когато се повишава делът на отрасли с по-висок коэффициент на ф. Природните условия също влияят върху коэффициента на ф. Основните пътища и фактори за повишаване коэффициента на ф. са: създаване на такава структура на основните фондове, при която делът на активните фондове да преобладава над пасивните; намаляване срока за усвояването на проектните мощности на новите предприятия; повишаване коэффициента на сменност; интензивно използване на машините и съоръженията по пътя на внедряване на по-съвършени технологии; усъвършенстване системата на ръководство на народното стопанство и др.

ФОРДИЗЪМ — буржоазна система за организация на труда и управлението на производството, въведена за първи път в САЩ през първото и второто десетилетие на ХХ в. в предприятията на автомобилния магнат Х. Форд, откъдето идва и наименованието ѝ. Ф. е особена форма за капиталистическа рационализация на труда, която за разлика от *тейлъризма* акцентира върху масовото производство, стандартизацията и типизацията на производствените процеси и широкото използване на конвейера. Ф. свежда производствените операции на работника до малко на брой механизирани и безсъдържателни движения, които се усвояват много бързо. Поради високата *интензификация на труда* в системата на ф. се постига значително повишаване на производителността на труда. В заводите на Кливлендския филиал например става възможно 40 души да изпълняват работата, която по-рано се извършва от 117 работници. Като предлага малко по-високи заплати в своите предприятия, Форд успява да изсмуче много по-голям принадлеен продукт. Както тейлъризмът, така и ф. имат две страни: рационална, която при други обществени условия може да се използва, и потосмукача, отразяваща капиталистическата природа на условията, при които възниква самата система.

ФОРМИ И СИСТЕМИ НА РАБОТНА ЗАПЛАТА — съвкупност от нормативни документи и механизми, чрез които се определя начинът на формиране и проявление на работната заплата (трудовете възнаграждение), нейната вътрешна организация. Ф. и с. р. з. се използват в съчетание с другите елементи на измерително-разпределителния механизъм. В социалистическото общество съществуват две основни форми

на работна заплата: повременина и сделна, като всяка от тях има по-няколко по-конкретни системи. Повременната форма предвижда работната заплата да се определя в съответствие с отработеното време, а сделната — в зависимост от количеството на произведената продукция или извършената работа.

Повременно се определя работната заплата на онези работници и служители, работата на които не е необходимо детайлно да се нормира и отчита и нейният характер се определя в значителна степен от технологията на производството. Повременната форма на работна заплата се прилага за инженерно-техническите работници (ИТР), служещите, работниците по обслужването на техниката, в експерименталното производство и др. Тя има две системи: проста повременина, която предвижда за отработеното време трудещите се да получат своята щатна и тарифна заплата, и повременно-премиална, при която трудещите се освен щатната и тарифната заплата могат да получат и премии.

Сделната работна заплата се прилага при условия, които позволяват работата на трудещите се да се оценява по-точно чрез количеството и качеството на произвежданата от тях продукция, в случаите, при които изработката зависи непосредствено от дадена група или от отделни работници. Тя бива индивидуална и колективна. Разновидности на сделната форма на работната заплата са простата сделна, сделно-премиалната и сделно-прогресивната система на работна заплата. Нейна особена разновидност е якорната система на заплащане. Обикновено сделната форма на работна заплата се прилага най-пълно и последователно в отраслите на материалното производство и главно за производствените работници. Във връзка с дълбоките изменения в системата на общественото производство под влияние на съвременната научно-техническа революция все по-широко проявление намират както повременината форма на работна заплата, така и колективната сделна форма на работна заплата. На Декемврийския пленум на ЦК на БКП (1972) се посочва, че независимо от някои предимства сделната форма на заплащане съдържа и редица съществени недостатъци. Ето защо се препоръчва навсякъде, където ритъмът на производството и количеството на продукцията не зависят пряко от участието на отделния работник и където въпросът за качеството на продукцията има решаващо значение, сделната форма на заплащане да се заменя с повременно-премиалната форма на работна заплата, а във

ФОРМИ НА СТОЙНОСТТА

всички отрасли и дейности, където сделната форма все още е необходима — решително да се усъвършенствува.

ФОРМИ НА СТОЙНОСТТА — форми на изразяване на стойността на стоките на различните етапи в историческия процес на развитие на стоковото производство и размяна. К. Маркс, анализирайки произхода на парите и историята на развитието на размяната в обществото, изследва и развитието на изразението на стойността, заключаващо се в стойностното отношение на стоките, от най-простия, едва забележим образ, чак до ослепителната парична форма. Стойността на стоката може да бъде открита едва в процеса на размяната, при приравняването на една стока към друга. Това означава, че стойността ѝ се изразява в потребителната стойност на друга стока, която поради това става еквивалент, нейна необходима форма. Различават се: 1) проста, или случайна ф. с., 2) пълна, или разгъната, 3) всеобща и 4) парична ф. с. **П р о с т а т а**, или случайната ф. с., исторически и логически е първата форма на изразяване на стойността на стоката, съответстваща на началния етап в развитието на стоковото производство. Тайната на всяка форма на стойността, пише К. Маркс, е в тази проста форма на стойността. Тя може да бъде изразена с уравнение, в което x от стоката $A = y$ от стоката B . Тази форма е проста, тъй като стойността на една стока се изразява само в една дадена стока. Тя е случайна, тъй като стоката, която изразява стойността, се определя не редовно, а случайно, поради неразвитостта на стоковото производство и размяна. В простата ф. с. са представени една стока (стоката A), чиято стойност се изразява, и друга (стоката B), която служи като израз на стойността. Тези две стоки играят различни роли, намрат се на различни полюси. Първата стока е в относителна, а втората — в еквивалентна ф. с. Простата ф. с., макар и в зародиш, крие в себе си противоречията на стоката, които по-късно се развиват заедно с развитието на стоковата размяна. Още при случайната размяна настъпва един вид раздвоение на стоката. Едни стоки фигурират като средства за размяна, а други — като потребителни стойности. От друга страна, в процеса на размяната всяка стока трябва да бъде реализирана и като потребителна стойност, и като стойност. Стоката, която се явява като средство за размяна, е в еквивалентна форма. За еквивалентната ф. с. са характерни три особености: 1) потребителната стойност на стоката-еквива-

лент става израз на своята противоположност — стойността; 2) конкретният труд, изразходван за производството на потребителната стойност на стоката-еквивалент, е израз на абстрактния труд, изразходван за производството на друга стока (стоката А); 3) трудът на частния стокопроизводител, създал стоката-еквивалент (стоката Б), се явява като обществен труд. С разширяване сферата на размяната, когато последната започва да придобива повече или по-малко редовен характер, простата ф. с. се заменя с п ъ л н а т а, или разгънатата форма. При нея една и съща стока започва да изразява стойността си в редица стоки. Все по-голям брой потребителни стойности в стокския свят влизат в ролята на еквиваленти при обмяната:

$$x \text{ от стоката А } \left\{ \begin{array}{l} = y \text{ от стоката Б} \\ \text{или} \\ = z \text{ от стоката В.} \\ = v \text{ от стоката Г.} \end{array} \right.$$

В пълната ф. с. още повече се подчертава единната основа на стокския свят — трудът, изразходван за производството на стоките, и по-осезаемо се проявяват залегиалите в стоката противоречия. В с е о б щ а т а ф. с. е резултат от утвърждаването в обществото на редовната размяна, водеща до обособяване на една стока като еквивалент, с който най-често се разменят всички останали стоки. При нея всички стоки започват да изразяват стойността си в една дадена стока:

$$\left. \begin{array}{l} x \text{ от стоката А} = \\ y \text{ от стоката Б} = \\ z \text{ от стоката В} = \\ v \text{ от стоката Г} = \end{array} \right\} s \text{ от стоката Д.}$$

В този случай една стока изразява стойността на всички други стоки и е *всеобщ еквивалент*. С появата на всеобщия еквивалент възниква възможност при размяната по-просто да се разрешават противоречията на стоката. Всички стоки получават една форма на изразяване на стойността. Всеобщият еквивалент представлява непосредствено въплъщение на общественния труд. На различните места и у различните народи в зависимост от природните условия, господстващите традиции и т. н. ролята на всеобщ еквивалент се изпълнява от

ФУНКЦИИ НА ПАРИТЕ

различни стоки: добитък, животински зъби, кожи, зърнени храни, плодове, риба, раковини, бисери, сол, скъпи кожи, украшения, тъкани, метал и т. н. С разширяване сферата на размяната, когато търговията започва да излиза извън рамките на дадена местност, с развитието на мореплаването и появата на презморската търговия размяната все по-често започва да се осъществява не с помощта на една или друга потребителна стойност, изпълняваща ролята на всеобщ еквивалент, а само посредством дадена най-ценна стока. Такава стока стават благородните метали — злато и сребро, които именно с течение на времето се превръщат в *пари*. Всеобщата ф. с. се заменя от *п а р и ч н а т а* форма, при която ролята на всеобщ еквивалент за целия стоков свят се изпълнява от една единствена стока — златото:

$$\left. \begin{array}{l} x \text{ от стоката } A = \\ y \text{ от стоката } B = \\ z \text{ от стоката } C = \\ u \text{ от стоката } D = \end{array} \right\} s \text{ унции злато.}$$

С появата на парите целият стоков свят се разделя на два полюса: на единия остават всички обикновени стоки, а на другия — парите. Парите са всеобщ еквивалент, особена стока, с чиято потребителна стойност здраво се е сраснала еквивалентната форма на стойността.

ФУНКЦИИ НА ПАРИТЕ — конкретни форми на проявление същността на *парите* като всеобщ еквивалент. В развитото стоково стопанство парите изпълняват следните пет функции: 1) мярка на стойността, 2) средство за обращение, 3) средство за образуване на съкровище (натрупване), 4) платежно средство, 5) световни пари. Ф. п. като *м я р к а н а с т о й н о с т т а* е в това, че парите (златото) дават материал за изразяване стойността на всички останали стоки. Всяка стока изразява стойността си в пари. По този начин се създава възможност за по-лесно количествено сравняване на отделните стоки помежду им. Парите могат да изпълняват функцията мярка на стойността като мислими, или идеални пари. Това е възможно благодарение на обстоятелството, че в реалната действителност съществува определено съотношение между стойността на златото и стойността на дадена стока. В основата на това съотношение лежи общественото необходимият труд,

изразходван за тяхното производство. Определено тегловно количество злато, прието за единица мярка, се нарича *машаб на цените*. При книжно-парично обращение машаб на цените е количеството злато, което стои зад една книжна парична единица. Стойността на стоката, изразена в пари, е нейната *цена*. Ф. п. като средство за обращение е в това, че парите служат като посредник в процеса на стоковото обращение. При изпълненето ѝ парите трябва да бъдат в наличност. Тази функция те изпълняват мимолетно: реализирали размяната на една стока, те веднага започват да обслужват реализацията на друга стока, и т. н. Това обстоятелство дава възможност във функцията средство за обращение реалните пари да бъдат заменени с техни представители: изпълноценни разменни пари, или *книжни пари*. При условията на простото стоково стопанство във ф. п. като средство за обращение е залегнала възможността за икономически кризи. Ф. п. като средство за образувание на съкровище е свързана с това, че парите са всеобщ представител на богатството, с тях може да се купи всяка стока и те могат да бъдат съхранявани в каквото и да било количество. Ето защо богатствата и съкровищата се образуват под формата на натрупване на пари. С развитието на стоково-капиталистическото стопанство се засилва властта на парите, властта на богатите над бедните. Обществената сила на парите става сила на частни лица. При тези условия трупането на пари се превръща в самоцел. Функцията натрупване на съкровища изисква наличие на пълноценни пари, тъй като тя се изпълнява от златни монети, слитъци и изделия. При обращението на златни монети функцията образувание на съкровище е играела важна роля в процеса на стихийното регулиране на паричното обращение в капиталистическите страни. Като *платежно средство* парите се явяват в случаите, когато покупко-продажбата на стоката се извършва на кредит, т. е. с отсрочен платеж. Тогава те влизат в оборот при настъпване срока на платежа, но вече не като средство за обращение, а като платежно средство. Същата функция изпълняват и в сделките по отпускане на парични заеми, при плащане на данъци, поземлена рента, работна заплата и т. н. Ф. п. като платежно средство създава възможност за взаимно погасяване на дългове и икономия на налични пари. Функцията *световни пари* се осъществява на световния пазар и в международния платежен оборот между страните.

На световния пазар парите се явяват в натурална форма — във вид на слитъци от благородни метали. Развитието на ф. п. изразява развитието на стоковото производство и неговите противоречия. С възникването и развитието на капитализма ролята на парите съществено се изменя. Те стават капитал, превръщат се в средство за експлоатация на наеман труд, в средство за присвояване на незаплатен труд на наемните работници. Същевременно в капиталистическото общество парите се използват в обичайните им функции от обикновените стокопроизводители (селяни и занаятчии) и от работниците. В социалистическото общество, където парите изразяват социалистическите производствени отношения, техните функции се използват в плановото стопанство като действени икономически лостове за планомерно и бързо нарастване на общественото производство и повишаване благосъстоянието на народа. Престанали да бъдат капитал, в социалистическото стопанство парите спомагат за рационалната стопанско-финансова дейност на отделните предприятия, на отраслите на народното стопанство, на икономиката на страната и на цялата световна социалистическа система. Във висшата фаза на комунизма заедно с отмирането на стоково-паричните отношения ще отмерат и функциите на парите.

ФУРИЕ, Франсоа. Мари Шарл (1772—1837) — френски социалист-утопист един от предшествениците на научния социализъм. В своите произведения — «Теория на четирите движения и на всеобщите съдби» (1808), «Теория на универсалното единство» (1882), «Новият промишлен и обществен свят» (1829) — той разобличава пороците на капитализма — присъщата му анархия в производството, водеща до кризи, всеобщата продажност и користолюбие, растящата нищета на трудещите се и богатство на малцина, враждебността на техните интереси. Ф. разработва планове за мирно преобразуване на «нерационалното» буржоазно общество в «хармоничен строй», в който ще бъде осигурено свободно развитие и пълно задоволяване на всички потребности на човека. Главно звено в «хармоничното общество» на Ф. е фалангата (асоциация), а негова основа — всеобщият труд. Тъй като всеки член на фалангата доброволно избира вида на труда и през работния ден може да редува заниманията си в промишлеността с работа в селското стопанство, Ф. счита, че трудът ще загуби отблъскващите си черти и ще се превърне в първа необходи-

мост за човека, ще стане наслаждение. Вместо буржоазната конкуренция ще се утвърди съревнование между хората за постигане на по-добри резултати, ще изчезнат осакатяващото човека разделение на труда, противоположността между умствения и физическия труд, между града и селото. К. Маркс и Фр. Енгелс високо ценят тези гениални догадки на Ф. за бъдещото общество. Според Ф. във фалангата ще бъдат постигнати висока производителност на труда и изобилне от материални блага, които ще се разпределят според труда и таланта; към новото общество ще се премине в резултат на пропагандата на опита на образцовите фаланги, чийто пример ще бъде последван от цялото човечество. Подобни фаланги Ф. разчита да организира с помощта на капиталите на добродетелни буржоа. Той отрича значението на класовата борба и необходимостта от революционно преобразуване на капиталистическото общество — нещо, което отразява неразвнатостта на самия пролетарнат. Но въпреки утопизма в много от неговите предположения, учението на Ф. изиграва положителна роля и става един от източниците на научния социализъм.

Х

ХАНСЕН. Елвин (1887) — американски буржоазен икономист, един от главните представители на американското кейнзианство (вж *Кейнз*). У Х. мястото на класовите противоречия и интереси се заема от интересите на «нацията», на «народа като едно цяло». Той игнорира действителните класови отношения в капиталистическото общество. Според него развитието на обществото се определя не от производството, а от търсенето. Х. подчертава решаващото значение на процесите, протичащи в областта на парично-кредитните отношения. Автор е на «теорията за стагнацията», която особено се разпространява в САЩ в края на 30-те години и през Втората световна война. Според нея упадъкът на капитализма, кризите, хроничното недоплатоварване на предприятията и т. н. (всичко онова, което Х. нарича «презрелост на икономиката») се представят не като резултат от вътрешните противоречия на капитализма, а като следствие от прекратяване действието на «външните импулси», т. е. от намаляването на коефициентите на прираста на населението, изчерпването на резерва на незаетите земи в САЩ и спадането на търсенето на нови капитални вложения. Хансеновата «теория за стагнацията» се използва за извода, че средство за съживяване на икономиката трябва да бъдат нови «външни импулси», като например щедрите държавни субсидии за монополите, засилената милитаризация на икономиката и т. н. Х. е привърженик на бюджетните асигнации за военни цели, за развитие на военната икономика, която той представя като «планова», проповядва «благотворната» за капиталистическата икономика роля на държавните дългове, призовава да не се страхуват от инфлация. Всичко това според него може да предотврати икономическите кризи, да ликвидира безработицата и т. н. Всъщност препоръчваните от Х. мерки са насочени към по-нататъшно използване на буржоазната държава за увели-

чаване печалбите на монополите и данъчното бремене на трудещите се. Той е главен защитник на прословутата «теория за смесената икономика». Според нея в САЩ, в резултат от мнимата икономическа революция, възникнала «държава на всеобщото благоденствие». Икономиката на тази държава представлява съвместно съществуване на частни и държавни предприятия, при което държавните се представят като предприятия от особен род, различаващи се от капиталистическите предприятия. Фактически тази «теория» е защита на държавномонополистичния капитализъм. Като едно от средствата за разрешаване на вътрешните стопански трудности в САЩ Х. както и много други американски буржоазни икономисти, открито пропагандира икономическата експанзия посредством усилен износ на капитал и стоки. Империалистическо звучене има и неговата идея за «световно планиране». Всички «теории» на Х. изопачено отразяват най-острите противоречия на капитализма и представляват безнадеждно търсене на рецепта за тяхното смекчаване.

ХАРОД, сър Рой (1900) — английски буржоазен икономист, наследник на Дж. М. Кейнс и ярък продължител на неговата регулативистка теория, считан за основоположник на «икономическата динамика» (буржоазна теория за икономическия растеж), професор. Х. заема важни постове в правителството по времето на У. Чърчил и в същото време е автор на редица трудове върху икономическия цикъл. Много известни са книгите му, посветени на икономическия растеж — «Есе върху икономическата динамика» (1939) и особено най-солидната му книга «Към теорията за икономическата динамика» (1948). В нея Х. решава по определен начин въпроса за динамизирането на кейнзианския модел в условията след Втората световна война, когато на преден план излизат проблемите на съревнованието между капитализма и социализма. Х. изследва факторите и възможните темпове на растежа в условията на уравновесена икономика, при 2,5 % безработица. Моделът за растежа, разработен от Х., намира специфично американска версия в трудовете на Евсей Домар. Именно поради това този математически модел обикновено се нарича «моделът Харод-Домар».

ХЕРЦЕН, Александър Иванович (1812—1870) — руски революционер-демократ, идеолог на селската революция, пуб-

лицност, философ-материалист, икономист. Х. се обявява против самодържавието и крепостничеството, като създава особен вариант на *утопичния социализъм* — «селския социализъм», в основата на който поставя идеята за прогреса на руското общество чрез селска революция. При условия, когато в Русия почти липсва пролетариат, той е убеден, че посредством селската община може да се премине от крепостничеството непосредствено към социалистически строй, като се прескочи капитализмът. Идеализирайки руското селячество, Х. не е в състояние да разбере историческата роля на пролетариата като най-последователен борец и вожд на трудещите се в борбата против капитализма, като организатор и ръководител на социалистическото общество. Х. е един от първите руски критици на капитализма и буржоазната политическа икономия, която разглежда като оръдие за защита на капитализма и за лишаването на селяните от земя. Особено безпощадно критикува *вулгарната буржоазна политическа икономия* в лицето на Ж. Б. Сей и Т. Р. Малтус, като разкрива научната несъстоятелност на техните трудове, противоречията, дълбоките грешки и изопаченията в тях. При това той се стреми да покаже хищническия, антинароден облик на буржоазията. Макар че стои на позициите на утопичния социализъм, Х. влиза в историята като революционер-демократ, борил се активно против самодържавието и крепостничеството, като един от онези, които въодушевяваха и мобилизираха народните маси за осъществяване на революция в Русия.

ХИЛФЕРДИНГ, Рудолф (1877—1941) — немски социалдемократ, един от водачите на II Интернационал, виден представител на ревизионизма. Автор е на редица икономически трудове, включително и на книгата «Финансовият капитал» (1910), в която прави теоретически анализ на империалистическия стадий на капитализма, но допуска груби грешки. В книгата си «Империализмът като най-висок стадий на капитализма» В. И. Ленин критикува икономическите му възгледи. Х. започва като марксист, но по-късно погрешните му възгледи го довеждат до ревизионизма. Той споделя разсеяната концепция, според която не производството, а размяната играе решаваща роля в икономиката. В съответствие с това започва да изследва *финансовия капитал* не с анализа на измененията в производството, с процеса на концентрацията на производството и възникването на монополите, а с развитието на кредита. От

кредита Х. преминава към разглеждане на акционерния капитал, към борсата и банките и, най-после, към финансовия капитал, който определя като господство на банките над промишлеността. Този анализ не разкрива паразитизма и загниването на капитализма в епохата на империализма като израз на засилването на *основното противоречие на капитализма*, свидетелствуващо за необходимостта да бъде ликвидирана частната капиталистическа собственост, не показва икономическите корени на опортюнизма в работническото движение, подминава борбата на монополистичния капитал за преразпределяне на света. Сериозни недъзи в икономическите изследвания на Х. са замазването на антагонистичните противоречия на капитализма, изопачаването на Марксовото учение за заемния капитал, възпроизводството, кризите и по други въпроси. Х. най-открито ревизира марксизма през периода на общата криза на капитализма, като издига *теорията за «организирания капитализъм»*. Той твърди, че съвременният капитализъм преживява период на трансформация, че се извършва процес на премахване анархията на производството, кризите се смекчават, намалява безработицата, положението на пролетариата се подобрява, извършва се мирно вращаване на капитализма в социализма. По такъв начин Х. фактически скъсва с марксизма, смъква се на позициите на вулгарната буржоазна политическа икономия и създава най-завършената теория на опортюнизма, която става оръдие на реформизма и ревизионизма (вж *ревизионизъм* в политическата икономия, *реформизъм* в политическата икономия).

ХОБСЪН, Джон Аткинсън (1858—1940) — английски икономист, представител на буржоазния реформизъм. В трудовете си Х. изследва главно развитието на капиталистическото стопанство («Проблеми на бедността и безработицата», «Развитието на съвременния капитализъм», «Империализъмът» и др.). Като критикува някои страни на капитализма, Х. твърди, че «недостатъците» на капиталистическия строй могат да бъдат отстранени чрез реформи. С труда си «Империализъмът» той се нарежда между първите, които правят обстоен анализ на икономиката на съвременния капитализъм. Когато пише книгата «Империализъмът като най-висок стадий на капитализма», В. И. Ленин критически използва този труд на Х. и посочва, че той правилно е забелязал отделни черти на монополистичния капитализъм и по-специално неговия парази-

тизъм. Същевременно Ленин показва несъстоятелността на възгледа на Х., че империализмът бил резултат от изопачена политика, следствие от недостатъчното потребление на масите и че не бил неизбежен продукт на съвременния капитализъм.

ХОЛДИНГ — водеща монополистична компания, която осигурява господството си чрез контрол, а не чрез преки инвестиции. Х. е акционерно дружество, чиито капитали са вложени главно за изкупуване контролните пакети от акции на други акционерни дружества. Като осъществява централизация на икономическата мощ чрез организационна зависимост, х. осигурява значителни предимства за господстващите финансови групи, а за включените в х. корпорации — данъчни и други изгоди и облекчения. Х. се заражда в САЩ и се разпространява в другите капиталистически страни. Той е основна форма на финансово-монополистичните обединения в епохата на империализма.

ХРОНИЧНА БЕЗРАБОТИЦА — постоянна масова *безработица* в капиталистическите страни, която през периода на *общата криза на капитализма* се запазва във всички фази на капиталистическия цикъл. Непосредствена причина за нея са механизацията и автоматизацията на капиталистическото производство при неустойчивите темпове на развитието му, растящата трудност при реализацията на продукцията и свързаното с това непълно използване на значителна част от производствените мощности в капиталистическите предприятия. В резултат на това от производството се освобождава огромна маса трудещи се, които не намират приложение на труда си в народното стопанство. Според данни на официалната статистика в капиталистическите страни има 8 — 10 млн. постоянно и напълно безработни. В условията на съвременния капитализъм хроничен характер придобива и частичната безработица. При нея много работници са заети в течение на непълна работна седмица и получават по-малка заплата, която не им осигурява нормално жизнено равнище. В капиталистическите страни расте и *аграрното сяръхнаселение*. В селото се наброяват милиони безработни селскостопански работници и разорени селяни. В резултат от х. б. огромни трудови ресурси в капиталистическите страни не се използват напълно и се изтласкват от процеса на общественото производство. За монополистичния капитал постоянната масова безработица е

мощно средство за засилване експлоатацията на трудещите се. Тя води до влошаване на тяхното материално положение, до изостряне на класовите противоречия в капиталистическото общество.

ХРОНИЧНО НЕДОИТОВАРВАНЕ НА ПРЕДПРИЯТИЯТА — постоянно бездействие на значителна част от производствените мощности в капиталистическите предприятия, характерно за периода на *общата криза на капитализма*. Преди настъпването на общата криза на капитализма непълното итотоварване на предприятията има временен характер и е свързано главно с неравномерното развитие на капиталистическото производство, наблюдава се по време на икономически кризи и депресии. При условията на изостряне на всички противоречия на съвременния капитализъм х. н. п. е явление, характерно за всички фази на капиталистическия цикъл, една от чертите, които свидетелствуват за загниването и паразитизма на капитализма, за неговата неспособност напълно да използва производителните сили на обществото. През 20-те — 30-те години промишлеността на главните капиталистически страни е итотаварена средно в размер на 60—70 % от действителния си капацитет. Сега например в цялата промишленост на САЩ се използват 80—85% от производствените мощности, а в някои нейни отрасли — 50—60%. Затова пък в империалистическите страни с пълно итотаварване работят отраслите, произвеждащи военна продукция, която се използва за агресивни цели. Х. н. п. се превръща от някои големи монополи в съзнателна политика, за да бъдат използвани по-добре промените в конюктурата. Когато има благоприятна конюктура за един вид производство, монополите итотаварват пълно производствените мощности, като оставят неитотаварени мощностите на производство, за което пазарът не е благоприятен. Разходите, предизвикани от х. н. п., монополите предварително планират в цените, обвързват х.н.п. с *диверсификацията на производството* като едно от направленията на съвременната монополистическа конкуренция.

Ц

ЦЕЛ НА ПРОИЗВОДСТВОТО — специфична форма на реализация на основното производствено отношение на дадена обществено-икономическа формация. Изразява спецификата на формацията и е в основата на цялата производствена дейност на обществото, представлява съзнателен мотив за дейност на хората от дадено общество. При капитализма ц. п. е реализирането на максимум принадена стойност. Задоволяването на потребностите на трудещите се е само средство за самонарастването на капитала, неизбежно зло, без което не може. Ето защо то се извършва на антагонистична основа и в размери, необходими и допустими от капиталистическите производствени отношения. По такъв начин непосредствената ц. п. и неговата крайна цел не съвпадат. Социализмът изменя коренно целта на общественото производство, подчинявайки го на интересите на трудещите се. Тук непосредствената и крайната ц. п. съвпадат. Класиците на марксизма-ленинизма отбелязват, че при социализма производството ще се осъществява за осигуряването на пълно благосъстояние и свободно всестранно развитие на всички членове на обществото. Тази цел произтича от основното производствено отношение и основния икономически закон на социализма. Тя е обективна и същевременно намира материален израз в народностопанските планове за развитието и усъвършенствването на социалистическото обществено производство. При съвременните условия социалистическите страни разполагат с мощен икономически потенциал, който им позволява по-пълно да реализират висшата цел на социалистическото обществено производство и да я деконпозират така, че всяко отделно звено и трудов човек да допринасят максимално за нейното последователно осъществяване.

ЦЕНА — паричен израз на *стойността* на стоката. Стойността, т. е. обществено необходимите разходи на труд, въплътен

в една или друга стока, може да бъде изразена само косвено като отношение на една стока към друга, във взаимното им приравняване при размяната, т. е. чрез *разменната стойност*. Ц. на стоката показва, че в нея е вълпътен толкова обществено необходим труд, колкото и в дадено количество паричен метал — *пари*. Ц. на стоките при неизменно съотношение между търсенето и предлагането се покачват или спадат под влияние на изменението на стойността на стоката и на изменението на стойността на паричния материал. Те се изменят също и под влияние на търсенето и предлагането. Въпреки че в основата на ц. е залегнала стойността, ц. на всяка отделна стока не съвпада непременно с нея. В мащаба на обществото обаче сумата на ц. на цялата стокова маса се равнява на сумата на стойностите. В колебанията на ц. около стойността и в крайното равенство между сумата на ц. и сумата на стойностите се проявява действието на *закона за стойността*. В. И. Ленин отбелязва, че цената е проява на закона за стойността. Стойността е закон на цените. В стопанството, основано на частна собственост върху средствата за производство, ц. се установяват в процеса на конкурентната борба, под въздействие на стихийните икономически закони. В съвременния стадий от развитието на империализма настъпват сериозни промени в образуването на ц., предизвикани от развитието на монополите и държавното регулиране. Но това не отменя стихийния характер на ценообразуването. Докато при простото стоково производство ц. се колебаят около стойността, в капиталистическото стопанство, където стоките се разменят като продукти на капитали, пазарната ц. се колебае около *производителната цена*, която представлява превърнатата форма на стойността. При империализма господствуват *монополните цени*. Ц. е допълнително средство в ръцете на експлоататорските класи за засилване на експлоатацията на трудещите се, за осъществяване на империалистическата политика на ограбване на слаборазвитите страни, тя е важно средство и в конкурентната борба между монополите за получаване на монополно високи печалби.

В социалистическото общество категорията ц. и процесът на ценообразуването имат принципно различен характер в сравнение с капитализма. Основа на ценообразуването при социализма е планомерно използване от страна на държавата на икономическите закони на социализма и преди всичко на *закона за стойността*, на основния икономически закон, а съ-

що и на другите закони. В социалистическото общество ц. е
ин от главните икономически лостове, които държавата из-
ползва в интерес на изграждането на комунизма. Плановите ц.
трябва да изпълняват двойка функция: първо, да осигуряват
достатъчно точен израз на обществените разходи на труд (стой-
ността) и второ, да служат като инструмент за преразпреде-
ляне на националния доход между отраслите, предприятия-
та, стопанствата и отчасти между населението в интерес на
ускореното развитие на социалистическата икономика. От та-
зи преразпределителна функция на ц. произтича обстоятел-
ството, че държавата установява ц. с известно отклонение от
стойността. Системата на ц. като съвкупност от съществува-
щите цени през даден период от време обхваща: ц. на едро, из-
купните ц. и ц. на дребно. В практиката на планирането и от-
четността се прилагат два вида ц. на едро за промишлената про-
дукция. Фабрично-заводската ц. е ц., по която едни държавни
предприятия продават своята продукция на други държавни
предприятия или снабдително-пласментни организации; тя
се равнява на пълната себестойност на дадената продукция
плюс печалбата на предприятието. Ц. на едро за промишлено-
стта е ц., по която предприятията реализират стоките в търгов-
ските предприятия; тя включва фабрично-заводската ц. плюс
разходите и печалбата на пласментните организации на про-
мишлеността, а също и данъка върху оборота. Изкупните ц. в
селското стопанство са ц., по които държавните и коопера-
тивните организации изкупуват продукцията на кооператив-
ните стопанства. Ц. на дребно са ц., по които стоките се про-
дават на населението. Те включват ц. на едро за промишле-
ността плюс разходите и печалбата на търговските организа-
ции. На повечето стоки се определят единни ц. на дребно.
За редица стоки (зеленчуци и плодове) съществуват сезонни ц.
Разновидност на ц. на дребно са ц. на кооперативния пазар,
като в значителна степен се формират под влияние на търсе-
нето и предлагането. На съвременния етап в изграждането на
социализма изключително голямо значение има по-нататъш-
ното разработване на научните основи и подобряването на
практиката на ценообразуването, с която непосредствено са
свързани усъвършенствуването на народностопанското пла-
ниране, стопанската сметка, определянето на ефективността
на капиталните вложения, ефективността от внедряването на
нова техника и много други въпроси на стопанското строи-
телство.

В процеса на социалистическото и комунистическото строителство системата на цените непрекъснато се подобрява, като се привежда в съответствие с развитието на техническия прогрес, растежа на производството и потреблението и намаляването на производствените разходи. Ц. във все по-голяма степен отразяват общественото необходимите разходи на труд, осигуряват покриване на разходите за производството и обращенето и известна печалба на всяко нормално работещо предприятие. До голяма степен задачите в тази област са решени от реформите на ц. на едро, проведени през последното десетилетие в страните от СИВ.

ЦЕНА НА ЗЕМЯТА — капитализирана *поземлена рента*. Сама по себе си земята не е резултат от труда на човека, тя няма стойност, но има цена. Това се дължи на обстоятелството, че в буржоазното общество земята е частна собственост, че се продава и купува. Ц. з. фактически е «покупната цена не на земята, а на получаваната от нея поземлена рента, изчислена в съответствие с обикновения лихвен процент» (К. Маркс). Размерът на цената на даден участък земя се определя от размера на рентата, получавана от неговия собственик, и от равнището на лихвения процент. Ето формулата на ц. з.:

$$\frac{\text{рента}}{\text{банкова лихва}} \cdot 100.$$

Ако например поземленият участък носи годишна рента 1000 фунта стерлинги, а банката плаща 5% лихва по влоговете, ц. з. ще бъде равна на $\frac{1000 \cdot 100}{5} = 20$ хил. фунта стерлинги.

Следователно ц. з. може да се изменя в зависимост от равнището на лихвения процент и поземлената рента. При условията на капитализма ц. з. се покачва, тъй като равнището на лихвения процент има тенденция към спадане, а размерът на поземлената рента расте във връзка с увеличаващото се търсене на селскостопанската продукция и разширяването на обработваемите площи. Покачването на ц. з. означава, че все по-голяма част от принадлежната стойност се използва непроизводително от земевладелците. То води до поскъпване на селскостопанските продукти, до влошаване на положението на трудещите се в града (повишаване на жилищните наеми) и в селото (разоряване и изчезване на дребното селско стопанство). В

ЦЕННИ КНИЖА

социалистическото общество, където липсва частна собственост върху обработваемата земя, тя не може да бъде обект на покупко-продажба.

ЦЕННИ КНИЖА — документи за внесен капитал в акционерни предприятия или за паричен заем, предоставен на държавата или на частни капиталистически предприятия; те носят доход на своите притежатели (*дивидент* или *лихва*) и са обект на покупко-продажба. Формите на ц. к. са: *акции*, *облигации* и *заложни писма* (документ за заложен в ипотечарни банки недвижими имоти). Като *фиктивен капитал* ц. к. нямат собствена стойност, но бидейки носители на доход, те имат цена и са предмет на покупко-продажба на фондовата борса. Сумата, отбелязана върху ц. к., е тяхната *номинална стойност*, а цената, по която се продават — тяхната *курсова стойност*. Курсът на ц. к. не е постоянна величина. Той се движи в граници, строго установени от два фактора: заплащаните дивиденти (право пропорционална зависимост) и съществуващия в дадения момент лихвен процент (обратно пропорционална зависимост). Курсът на ц. к. се

изчислява по формулата: $K = \frac{d \cdot 100}{l}$, където d е дивидент,

а l — лихвеният процент. По своята икономическа същност курсът на ц. к. представлява покупко-продажба на правото да се получава доход от тях. Върху курса на ц. к. оказват влияние още пазарното съотношение между търсенето и предлагането им и цикличното развитие на капиталистическото стопанство.

ЦЕНТРАЛИЗАЦИЯ НА КАПИТАЛА — нарастване размерите на капитала в резултат на обедняването или поглъщането на вече съществуващи капитали. Този процес означава преразпределяне на натрупаните капитали между капиталистите. Особеността на процеса на ц. к. е в това, че той изразява отношения главно между самите капиталисти. Мощни лостове, които ускоряват ц. к., са конкурентната борба между капиталистите и развитието на капиталистическия кредит. При условията на съвременната научно-техническа революция процесът на ц. к. се засилва и води до съсредоточаване на общественото богатство в ръцете на шепа най-едри монополи. Извънредно важна форма на ц. к. при условията на съвременния

ЦЕНТРАЛИЗАЦИЯ НА КАПИТАЛА

капитализъм са *акционерните дружества*. В развитите капиталистически страни са разработени специални системи за стимулиране на централизацията. По този начин всяка държава се стреми да повиши националната си конкурентноспособност. Ц. к. се съпътствува с разоряване и поглъщане на едни собственици на средства за производство от други, с увеличаване богатството в ръцете на капиталистическите магнати. В този процес важна роля играе буржоазната държава, използвана от едрия капитал за собствените му интереси. Като и *концентрацията на капитала*, неговата централизация води до съсредоточаване на труда и производството в едри предприятия, засилва процеса на обобществяване на производството, а същевременно и социалните контрасти и класовите антагонизми в съвременното капиталистическо общество.

Ч

ЧАСТЕН ТРУД — труд на обособени, външно независими и самостоятелни стокопроизводители. Основа на ч. т. е *частната собственост* върху средствата за производство. Общественото разделение на труда и размяната на продуктите на труда между частните производители разкриват вътрешната връзка между външно независимите частни производители показват обществения характер на техния ч. т. Следователно трудът на всеки стокопроизводител едновременно е непосредствено частен и в скрито състояние обществен. Главно противоречие на простото стоково стопанство е противоречието между обществения и ч. т. То се проявява в процеса на размяната, чрез която се установява връзка между отделните стокопроизводители, обособени едни от друг поради наличието на частна собственост. Само при размяната, чрез покупко-продажбата една стока се приравнява към друга и ч. т. на стокопроизводителя се признава за обществено необходим. Ако продуктът, създаден от ч. т., не се реализира като стока поради това, че са произведени потребителни стойности, които не са необходими на обществото или пък те са прекалено скъпи, това означава че ч. т. на стокопроизводителя не е признат от обществото. При капитализма в предприятията се съсредоточават голям брой работници и средства на труда и производството все повече придобива обществен характер. Тук противоречието между обществения и ч. т. прераства в противоречие между обществения характер на производството и частнокапиталистическата форма на присвояване. При социализма целият труд в народното стопанство е непосредствено обществен труд, планомерно организиран в мащаба на цялото общество.

ЧАСТНА СОБСТВЕНОСТ — исторически определена форма на присвояване на материалните блага и главно на средства-

та за производство от отделни (частни) лица. Тя възниква в процеса на разлагане на първобитнообщинния строй и зараждане на робовладелското общество. Появата на ч. с. води до разделяне на обществото на експлоататори и експлоатирани и до възникване на класова борба между тях. Робството, феодализмът и капитализмът са три последователни степени в развитието на човешкото общество, при които средствата за производство са ч.с., намират се в ръцете на господстващата класа-собственик, която принуждава трудещите се да работят за експлоататорите. Особеностите на ч. с. при всяка от тях се определят от господстващия начин на производство, от характера на съединяване на работната сила със средствата за производство. При капитализма ч. с. достига най-високо развитие, при което производителите сили надрастват нейните рамки, превърнали се в окови за безпрепятствения им растеж. Процесът на производството все повече придобива обществен характер, докато резултатите от него са ч. с. на отделни капиталисти или на техните обединения. Това е основното противоречие на капитализма. Извършващата се днес научно-техническа революция ускорява процеса на обобществяване на производството. На империалистическия стадий на капитализма това води до засилване на социалните антагонизми в буржоазното общество. Не само че се изострят всички предишни противоречия, но се пораждат и нови. Държавномонополистичният капитализъм, който гигантски обобществява производството и все повече централизира неговото управление, същевременно до краен предел задълбочава основното противоречие на буржоазния строй — противоречието между общественния характер на производството и частнокапиталистическата форма на присвояване на неговите резултати. За народите става все по-ясна противоестествеността на това положение, при което огромните богатства са ч. с. на шепа милионери и милиардери, използващи ги в свой личен интерес, във вреда на трудещите се и цялото общество. Необходимостта от заместване на частната капиталистическа собственост с обществена социалистическа собственост става все по-настоятелна.

Победата на Великата октомврийска социалистическа революция и на социалистическите революции в другите страни е ярко доказателство за исторически преходния характер на ч. с. върху средствата за производството и за неизбежната ѝ замяна със *социалистическа собственост*. Опитът от социа-

листическото строителство в социалистическите страни показва, че методите на изземване на ч. с. и на превръщането ѝ в обществена са различни. Такива методи са национализацията, конфискацията, т. е. изземването без каквато и да било компенсация, откупуването (даване на обезщетение на предишните собственици срещу стойността на имуществото им). Ч. с., основана върху личния труд (на селяните и дребните производители), при условията на диктатурата на пролетариата се преобразува върху социалистически начала чрез доброволно коопериране на дребните стопанства с помощта на социалистическата държава. Капиталистическата ч. с. се ликвидира в процеса на класовата борба, чиято острота зависи преди всичко от степента на съпротивата на експлоататорите.

ЧЕК — разплащателен документ, съдържащ писмено нареждане от отделно лице или организация, които имат пари по банкова сметка, за изплащане или прехвърляне на определена сума от текущата им сметка. В НРБ ч. е вид разплащателен документ, който представлява нареждане от платеща за прехвърляне на средства от неговата сметка по сметката на доставчика на стоките. Разплащателният ч. не може да бъде осребрен в налични пари. В зависимост от вида на разплащанията се различават т. нар. акцептирани ч. и ч. от лимитирани чекови книжки.

ЧЕРНИШЁВСКИ, Николай Гаврилович (1828—1889) — руски революционен демократ, един от най-видните икономисти през домарксовия период. Възглавявайки революционно-демократическото движение в Русия през 60-те години на XIX в., Ч. обосновава програмата за революционно преобразуване на феодално-крепостническия строй. Критиката на крепостничеството в Русия заема важно място в икономическите му трудове («За новите условия на селския бит», «Критика на философските предубеждения срещу общинното владение», «За поземлена собственост», серията статии «Устройство на бита на помещическите селяни» и др.). Ч. доказва, че феодално-крепостническата система е отживяла времето си, че не осигурява нарастване на производителността на труда. Като разобличава крепостническия характер на селската реформа от 1861 и нейните либерално-буржоазни защитници, той настоява да се конфискуват помещическите земи, да се национализират и предадат за ползване на селските общини. Ч.

е идеолог на селската революция. Със селската община свързва представата си за преход към социализъм. Поради условията по онова време той не знае и още не може да знае, че пролетариатът е единствената класа, способна да организира и възглави строителството на социализма. В сравнение с всички останали утопични социалисти Ч. най-много се доближава до научния социализъм, защото твърдо стои на позициите на революционното преустройство на обществото. От неговите произведения вее духът на класовата борба, пише В. И. Ленин. Като отбелязва прогресивността на капиталистическия начин на производство в сравнение с предишните, Ч. същевременно вижда неговите основни недъзи, подлага ги на най-остра критика и изтъква историческата обреченост на този строй. Великата заслуга на Ч. е в това, че разкрива класовия характер на политическата икономия и майсторски, както сочи К. Маркс, изяснява нейния банкрут. Той отделя голямо внимание на критиката срещу представителите на вулгарната школа в буржоазната политическа икономия — в «Очерци по политическа икономия (според Мил)» (1861) и в други трудове. Особено безпощадно критикува «теорията» на *Малтус* за народонаселението. На измисления «закон за намаляващото плодородие на почвата» противопоставя конкретни данни от природните науки и практиката. Ч. се опитва да създаде «политическа икономия на трудещите се» — теория, изцяло подчинена на борбата за освобождение на трудещите се от всички форми на експлоатация. Като отстоява и развива научните елементи в теорията на А. Смит и Д. Рикардо за стойността, от тях Ч. прави революционни изводи. Той твърди, че трудът е единствен източник на производството на материални блага и затова разглежда целия продукт като собственост на онези, които го създават. Подчертавайки зависимостта между размера на работната заплата и печалбата, Ч. отбелязва, че с нарастване на капиталистическата печалба работната заплата на работниците спада. От противоположността между класовите интереси на работниците и капиталистите той извежда необходимостта и закономерността на борбата против капитала. В литературата преди Маркс Ч. дава най-точното определение на капиталистическата поземлена рента, свеждайки я до част от принадлежната стойност, и установява наличието на абсолютна поземлена рента. Системата от икономическите възгледи на Ч., макар и да не е пролетарска политическа икономия, все пак съдържа решителна кри-

тика срещу експлоататорската идеология, доказва необходимостта от революционно премахване на всички форми на експлоатация и по този начин изиграва важна роля в борбата за освобождение на гредешите се. Ч. правилно представя комунизма като общество, което се развива въз основа на едро машинно производство и открива широк простор за пълно и бързо развитие на човешката личност. Теоретическата дейност на Ч. е връх на икономическата мисъл през домарксовия период.

ЧИСТ ДОХОД — стойностен (паричен) израз на *продукта за обществото*. Той се създава от принадлежия и част от необходимия труд на заетите в производствената сфера. В икономическата литература съществува и разбирането, че ч. д. е стойностен (паричен) израз на *принадения продукт*. Ч. д. при социализма е най-обща стойностна форма на съществуването на продукта за обществото. В количествено отношение той представлява разликата между стойността (респективно цената) и себестойността на продукцията. Поиякога се създава от едни отрасли, а се реализира в други.

Социално-икономическата същност на ч. д. и закономерностите на неговото образуване, разпределение и преразпределение се определят от характера на социалистическите производствени отношения. Той се създава на основата на обществената собственост върху средствата за производство и принадлежи на цялото общество. Формира се и се използва планомерно за задоволяване на личните и обществените потребности на населението. Като израз на една от двете основни съставни части на новосъздадената стойност, ч. д. не се намира в антагонистично противоречие с другата нейна част — работната заплата. Равнището, темповете на нарастване и структурата му по отрасли на народното стопанство зависят от дълбоките промени в социалистическия начин на производство при условията на съвременната научно-техническа революция. Непосредствените изменения в ч. д. се обуславят от производителността на труда и системата на цените. Ч. д. е един от най-сигурните показатели за ефективността на социалистическото обществено производство. Абсолютният размер на ч. д. е неговата маса, а отношението на ч. д. към работната заплата $\left(\frac{M}{y} \cdot 100\right)$ — неговата норма. Както и другите стойностни категории, той може да бъде показател за ефективност само при строго определени условия: при положение, че на-

растването му не е в резултат на изменения в цените на дребно, на нарушаване на асортиментната структура на производството и влошаване качеството на продукцията и др. Ч. д. се използва за задоволяване на важни обществени и лични потребности на населението. Той се разпределя между непосредствените му създатели (стопанските звена) и цялото общество чрез система от форми, които се променят в историческия процес. Такива форми са: данък върху оборота, данък върху общия доход, данък върху чистия доход, данък върху производствените фондове, данък върху печалбата, отчисления от печалбата, рентни плащания, начисления върху заплатите за Държавно обществено осигуряване и др. Негова основна форма е печалбата (ч. д. на стопанските звена) — тя е източник както на значителна част от ч. д. за централизирания фонд на обществото, предоставяна му чрез някои от посочените по-горе форми, така и за попълване на финансовите фондове на самите стопански организации и техните подразделения (фонд «Разширяване и техническо усъвършенствуване», «Социално-битови и културни мероприятия», «Допълнително материално стимулиране» и др.).

ЧИСТ ПРОДУКТ — частта от *свкупния обществен продукт*, която остава след приспадането на пренесената стойност (на фонда за възстановяване) Той е физически израз на новосъздадената стойност (*националния доход*). Както и обратното: националният доход е стойностен израз на ч. п. Макар че ч. п. и националният доход са две страни на едно и също нещо, те могат да имат и самостоятелно движение, тъй като при повишаването на производителността на труда националният доход (в текущи цени) може да не се изменя, а ч. п. да нараства. Ч. п. се състои от голямо многообразие от потребителни стойности. Поради това за неговото обхващане в обществен мащаб се прибегва до помощта на стойностните показатели и по-точно до националният доход в неизменни цени Ч. п. се състои, от една страна, от необходим и принадлеен продукт, а от друга — от продукт за себе си и продукт за обществото. На равнището на отделните стопански звена и техните подразделения, както и на равнището на отделните отрасли, ч. п. се представя чрез категорията *ч и с т а п р о д у к ц и я*, а националният доход — чрез *о б щ и я д о х о д*. Ч. п. и неговият стойностен израз са едни от най-обобщените показатели за ефективността на социалистическото обществено производство и за

ЧИСТИ РАЗХОДИ ПО ОБРАЩЕНИЕТО

измерването на обществената производителност на труда. Ето защо при новите условия на управление на социалистическата икономика на показателите за чистата продукция и общия доход в отделните стопански звена се отделя голямо внимание. С тях в значителна степен е свързана и системата на материалното и духовното стимулиране на трудещите се; нарастването им е основа за правилно съчетаване на социалистическите интереси.

ЧИСТИ РАЗХОДИ ПО ОБРАЩЕНИЕТО — вж *разходи по обращение*.

ЧИФЛИКЧИЙСТВО — форма на феодално земевладение в Османската империя, която се утвърждава от втората половина на XVIII в. и съществува до края на XIX век. За разлика от спахията (вж *спахилък*), чифликчията е фактически собственик на земята. Може да я продава, залага или завещава, без да има военни или административни задължения към централната власт. Той организира едро стопанство, което работи за пазара при примитивна техника и организация на труда. Земята в чифлиците се обработва от селяни на *изполица*, с принудителен труд (ангария), с труда на наемни ратаи или при смесени форми на експлоатация между наемния и принудителния труд. Руско-турската освободителна война от 1877—1878 ликвидира турското чифликчийско земевладение в България — земите му отначало са завзети от обработващите ги български селяни, а след това българската буржоазия налага те да бъдат откупени.